MUSTAFA AKDAĞ

Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası

"Celâlî İsyanları"

YKY

TÜRK HALKININ DİRLİK VE DÜZENLİK KAVGASI

"Celâlî İsyanları"

Mustafa Akdağ (1913 Boğazlıyan/Yozgat - 23 Nisan 1973 Ankara) Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdi. 1945'te "Celali İsyanlarının Başlaması" adlı teziyle doktor oldu. Bir süre lise öğretmenliği yaptıktan sonra "Celali Fetreti 1597-1603" başlıklı teziyle dışardan doçent unvanı aldı ve 1951'de mezun olduğu fakültenin Yakınçağ Tarihi kürsüsü doçentliğine atandı. 1958'de profesörlüğe yükseldi. En verimli çağındayken ve en önemli eseri *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi*'ni tamamlayamadan öldü.

Basılmış eserleri: *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 1243-1453*, I, (1959); *Celâli İsyanları* (1963) [Genişletilmiş basımı Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (1975)]; *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması* (1963); *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 1453-1559*, II, (1971).

MUSTAFA AKDAĞ

Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası

"Celâlî İsyanları"

YKY
İSTANBUL

Yapı Kredi Yayınlan - 2959
Tarih - 52

Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası - "Celâlî İsyanlan" / Mustafa Akdağ

Kitap editörü: Nuri Akbayar
Düzelti: Alev Özgüner

Kapak ve sayfa tasarımı: Nahide Dikel
Grafik uygulama: Akgül Yıldız

Baskı: Promat Basım Yayım San. ve Tic. A.Ş.
Sanayi Mahallesi, 1673 Sokak, No: 34 Esenyurt / İstanbul

1. baskı: İstanbul, Ağustos 2009
ISBN 978-975-08-1653-6

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2007
Sertifika No: 12334
Bütün yayın haklan saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr
http://www.yapikredi.com.tr

İÇİNDEKİLER

AÇIKLAMALAR • 9
ÖNSÖZ • 11

GİRİŞ: TÜRK HALKININ DİRLİK VE DÜZENLİK KAVGASI (1500-1610) • 13
A. KONU VE KAYNAKLAR • 13
1- Oluntuyu Tanımlama • 13
2- Kavgadaki Eylemci Gruplar ve Yılgünsel Sınır • 15
3- XVI. Yüzyıl İç Kavgaları Üzerindeki Eski Klasik Bilgi ve Yorumlar • 21
4- Kaynaklar • 27

I. KISIM: OSMANLI DEVLETİ'NİN EKONOMİK DURUMU VE İDARÎ DÜZENİ • 33
A. İKTİSADÎ DARLIK • 33
1- Hariçle Ticarî Münasebetler ve Yerli Sanatların İlk Sendelemesi • 33
2- Osmanlı İmparatorluğu'nun Para Rejimi • 36
3- Eşya Fiyatlarının Yükselmesi • 41
B. OSMANLI DEVLETİ'NDE VERGİ SİSTEMİ • 44
1- Devletin Vergi Koyma Şekli ve Reayanın Mükelleflik Sıfatı • 44
2- Vergi Toplama Teşkilâtı • 48
3- Osmanlı Vergi Sisteminin Değişmesi • 50
C. ZİRAÎ EKONOMİDE KRİZ • 59
1- Çiftliklerin Teşekkülü • 59
2- Çiftbozan Reaya ve Levendâtın Artması • 66
3- Hububat Darlığı • 71
D. İDARÎ DÜZEN • 82
1- Vilâyet ve Sancaklar • 82
2- Kazalar ve Nahiyeler • 86

II. KISIM: XVI. YÜZYILIN ORTALARINDA TÜRKİYE • 89
A. DİRLİK VE DÜZENLİĞİN BOZULMASI • 89
1- Toplumun Duyduğu Sıkıntı • 89
2- "Haramîlik"te Artma • 92
3- Büyük Şehirlerde Güvensizlik • 97

B. HÜKÛMET İDARESİNDEKİ AKSAKLIKLAR • 102
1- Şehzadelerin Taht Kavgaları • 102
2- Devlet Hizmetlilerinin Durumu • 104
3- Sefer İşlerinin İç Düzensizlikteki Etkileri • 107

III. KISIM: XVI. YÜZYILIN BAŞLARINDA ÇOK ARTAN ÇİFTBOZANLARIN GETİRDİĞİ SORUNLAR • 109
1- İlk Toplu Levend-Sekban Hareketleri • 109
2- Çiftbozan-Levend Topluluklarının Genel Güvenliği Sarsması • 116
3- Çiftbozan-Levend Topluluklarının Celâlî Bölüklerine Dönüşümü • 131
4- Çiftbozanların Kıyı Bölgelerindeki Soygun Biçimi • 135
5- Gezgin Grupların Soygunları • 140

IV. KISIM: BÜYÜK ÖĞRENCİ HAREKETLERİNİN BAŞLAMA VE GENİŞLEME DÖNEMİ • 145
A. ÖĞRENCİ HAREKETLERİNİ YARATAN ORTAM • 145
1- Medrese Öğrencilerinde Ruhsal Bunalım • 145
2- Medrese Öğrencilerinin Ahlâkdışı Eylemleri • 148
3- Yoğun Karışıklık Bölgeleri • 152
B. ÖĞRENCİ AYAKLANMALARININ BAŞLAMASI • 154
1- 1558-1559 Bunalımının Yarattığı Fırsat • 154
2- I. Süleyman'ın Son Yıllarında Öğrenci Hareketlerinin Durumu • 162
3- II. Selim Döneminde Öğrenci İsyanlarının İç Kavgaya Dönüşmesi • 168
C. LEVEND VE ÖĞRENCİ HAREKETLERİNE KARŞI HÜKÛMETİN SAVAŞMA YÖNTEMİ • 194
1- Sancaklara Muhafızlar ve Müfettişler Atanması • 194
2- İl Erleri Örgütünden Yararlanma • 197
3- Gençlerin Kefile Bağlanmaları • 199
4- Halkın Elindeki Tüfeklerin Toplatılması • 200
5- Kanun Dışı (İşkence-Yıldırma) Tedbirler • 202
6- Düzenlik Örgütlerindeki Yetkililerin Kişisel Davranışları • 208
D. BÜYÜK KAVGADA ASKERÎLER • 211
1- Vilâyet Hizmetlilerinin İsyancı Özgenlikleri • 211
2- Fesatçı ve İsyancı Timarlı Sipahiler • 211
3- Soyguncuların Ehl-i Örf (Yürütme Hizmetlileri) Kesimi • 226
4- Ehl-i Şer'in Soygun ve Gaspları • 234

V. KISIM: 1575-1597 ARASINDA SUHTE MESELESİ • 239
A. SUHTE AYAKLANMALARI VE TALEBENİN DURUMUNU DÜZENE KOYMA ÇABALARI • 239
1- İlk Islah Tedbirleri ve Ayaklanmaların Devamı • 239
2- İran Harbi Başlarken İç Düzensizlikten Duyulan Umumî Korku • 245
3- Suhtelerin Durumunu Islah İçin Nişan-ı Hümâyûn Yayımlanması, Merkeze Talebe Nakibleri Çağrılması ve Suhte Suçlarının Affı • 246
4- Alınan Tedbirlerin İsyan Üzerindeki Tepkileri • 247

ASIP KESME SİYASETİNE GERİ DÖNÜLMESİ: • 248
İl erlerinden bölükler kurulması ve olaylara halkın da sürüklenmesi • 248
B. EHL-İ ÖRF İLE SUHTE ARASINDAKİ DÜŞMANLIĞIN BÜYÜMESİ VE ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ • 249
1- Talebenin Ehl-i Örfe Sataşmalarındaki Artma ve Vilâyet İdarecilerinin Karşı Hareketleri (1579-1583) • 249
2- Talebenin Kefile Bağlanması-Yeni Toplantılar ve Hükûmet Adamlarına Karşı Cinayetler • 250
3- Umumî Suhte Teftişi ve Halktan Silâh Toplanmasının Geniş Tepkileri • 253
4- 1579 Nişan-ı Hümâyûnunun Yeniden Yayımlanması: Umumi Af, Talebe İşinin Nakiblere Bağlanması, Suhtelerin Asker Olabilmesi • 254
C. 1584 NİŞAN-I HÜMÂYÛNU VE MÜHİM NETİCELERİ • 256
1- Yeni Bir Nişan-ı Hümâyûn Yayımlanması: Kemerbaşılar Seçilmesi • 256
2- Mukavelelerin Etkisi: Büyük Çaplı Ayaklanmalar –Asıpkesme Siyaseti–, İl Erlerinin Yeni Bir Kurulu Düzen Olması • 258
3- Suhte İsyanlarının Gücünü Kaybetmesi: 1587-1597 • 263

VI. KISIM: REAYA İLE EHL-İ ÖRF ARASINDA MÜCADELE (Celâlî Bölüklerinin Doğuşu) 1575-1596 • 255
A. EHL-İ ÖRFE KARŞI SANCAKLARDA AYAKLANMALAR • 265
1- Anadolu'nun Ehl-i Örf ile Didişmesi • 265
2- İç Çekişmelerde Hükûmetin Güttüğü Siyaset • 268
B. İRAN HARPLERİ BAŞLARKEN ANADOLU • 271
1- Halkın Durumu • 271
2- Sefer Açılırken Anadolu'da Duyulan Umumî Korku, Asayişi Koruma Tedbirleri • 272
3- Kadılar ile Reayanın Birleşmesine Karşı Ehl-i Örfün Tutumu • 274
4- Düzenli Asi Levend Bölükleri ve Başbuğları (İlk Celâlî Başbuğları) • 278
C. 1584'TE SUHTELERE KARŞI UYGULANAN SERTLİĞİN DOĞURDUĞU BÜYÜK KARIŞIKLIK • 282
1- Ehl-i Örfün Kalabalık Levend ve Sekbanlarla Vilâyet Devrine Çıkmaya Başlamaları • 282
2- 1584 Yılı Umumî Suhte Teftişinin Anadolu'daki Şiddetli Tepkileri • 285
3- Dirlik Erbabının Mücadeleye Karışması • 288
D. 1584'TEN SONRA İÇ KAVGALARIN YENİ SAFHASI • 295
1- Levend Gruplanmalarının Hızlanması ve Beylerin Vilâyet Teftişleri • 295
2- Mazûl Beylerin İsyana Karışmaları • 299
3- Kapıkullarının Anadolu Olaylarına Karışmaları • 302
4- 1587 Teftişinden Sonra Mücadelenin Yeni Safhası • 305
E. AVUSTURYA HARPLERİNİN BAŞLAMASI ÜZERİNE MÜCADELENİN YENİDEN ALEVLENMESİ • 307
1- 1591'de Anadolu Hadiselerinin Aldığı Durum • 307
2- Ehl-i Örfe Karşı Halkın Kendini Koruma Hakkı: Birinci Adalet Fermanı • 308
3- 1593 Avusturya Seferinin Anadolu'da Doğurduğu Büyük Karışıklık • 311
4- Adalet Fermanlarının Yeniden İleri Sürülmesi • 315

F. III. MEHMED'İN AÇTIĞI EĞRİ SEFERİNİN ANADOLU KARIŞIKLIKLARINA ETKİSİ VE SONUÇLARI • 317
1- Sefer Açıklandığı Sırada Anadolu'nun Genel Durumu • 317
2- Anadolu Vilâyetlerinde Düzeni Koruma Tedbirleri: Beylerbeylerinin Muhafızlığa Tayinleri • 318
3- İkinci Adalet Fermanının Yayımlanması ve Anadolu'daki Yankıları • 319
4- Askerin Sefere Gitmekten Kaçınması ve Levazım Tedarikinin Sebep Olduğu Kargaşalıklar • 320
5- Anadolu Halkının Kadılar İdaresinde Kurduğu Korunma Düzeni Ve Ehl-i Örfün Görev Yapmaktan Kalmaları • 324
6- Askerin Eğri Seferinden Dönüşünün Olaylar Üzerindeki Etkisi • 329

VII. BÖLÜM: CELÂLÎ FETRETİ • 331
A. KÖYLERİN TAHRİBİ • 331
1- Fetret'in Başlaması • 331
2- Ümerânın, Kapı Ağalarının Adalet Fermanlarına Karşı İsyan Etmeleri • 337
3- Eğri Seferi Dönüşünün Hadiselere Tesiri • 344
B. ŞEHİRLERLE KASABALARIN CELÂLİ FETRETİ'NE GİRİŞLERİ • 351
1- Büyük Celâlî Gruplanmaları: Karayazıcı'nın Türemesi • 351
2- Celâlîler Üzerine İlk Sefer • 357
3- Karayazıcı Dışında Kalan Sekban Faaliyeti • 363
4- Karayazıcı'nın Ölümünden Sonra Büyük Celâlî Gruplarının Durumu • 372
5- Altı-Bölük Halkının Ayaklanması ve Halk İle Suhtelerin Birleşmesi • 378
6- Deli Hasan'ın Hükûmetle Barışmasından Sonra Türeyen Büyük Sekban Dalgaları • 383
7- Ümerâ Kapılarındaki Levendlerin Tahribatı • 390
8- İkinci Celâlî Seferi • 404
9- Celâlîlerin Gayeleri • 407
C. CELÂLİ FETRETİ'NİN YARATTIĞI YENİ HAYAT ŞARTLARI • 415
1- Geniş Halk Göçleri • 415
2- Kalelere ve Palankalara Çekilme • 418
3- Umumî Kıtlık • 421

VIII. KISIM: BÜYÜK KAÇGUNLUK DÖNEMİ (1603-1607) • 423
1- Büyük Kaçgunluk Yıllarında Türkiye'nin İktisadî Tablosu • 423
2- Büyük Celâlî Fetreti Sırasında Güney Anadolu'nun Durumu • 431
3- 1603'ten Sonra Anadolu Karışıklıklarının Yeni Karakteri • 436
4- Hükûmet Kuvvetlerinin Başarısızlığı Karşısında Celâlî Başbuğları ile Anlaşma Kapısının Açılması • 447
5- Büyük Kaçgunluk Devrinde Dirlik ve Düzenlik • 453
6- Büyük Kaçgunluk'ta Şehirler • 463

BELGELER • 465

KAYNAKÇA • 493

DİZİN • 497

AÇIKLAMALAR

Prof. Dr. Mustafa Akdağ, üç belki de dört cilt olarak tasarladığı yeni araştırmasının ilk cildini tamamlama olanağını bulamadan 1972 yılında aramızdan ayrıldı. Sağlığında adını koyduğu (*Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası [1500-1610]*) birinci cildinin 1500-1575 yıllarını kapsayan kısmını yazmış, basılabilir duruma getirmişti. Bu cilt O'nun daha önceleri Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nce yayımlanmış bulunan *Celâlî İsyanları (1500-1603)* adlı eserinin konularını da içine alarak 1610 yılına kadar geçen dönemin olaylarını kapsayacak şekilde planlanmıştı. Ancak beklenmedik ölümü buna olanak bırakmadı.

Hem O'nun dileğini az da olsa yerine getirmek ve hem de çoktandır tükenmiş bulunan *Celâlî İsyanları* adlı araştırmasının yeniden basılmasını sağlamak amacı ile konu bakımından ayrıcalık göstermeyen *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*'nın yazılmış kısmını sözü edilen eseriyle birleştirerek yayımlamayı uygun gördük. Tekrara meydan vermemek amacıyla *Celâlî İsyanları* için yazılmış olan "Giriş"i çıkardık. Yerine yazar tarafından yeniden kaleme alınmış olanını koyduk. Ancak, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası* adı altında yazılan birinci kısımda yer alan bazı olaylar, benzer şekilde *Celâlî İsyanları* adlı eserde de yer yer görülecektir. Bütünlüğü bozmamak için, okuyucuya tekrar gibi görünecek bazı paragrafları bilerek çıkarmadık. Ayrıca, yazarın *Celâlî İsyanları*'nın 1603-1608 dönemini kapsayan bir başka makalesini de bu eserin sonuna eklemede yarar umduk. Böylece eser 1500-1608 yıllarını içerir biçime getirilmiş oldu.

Celâlî İsyanları, 1945-1960 yılları arasında yazılmıştı. Günün olanakları ile "Doçentlik Takdim Tezi" olarak hazırlandığından dili ve anlatım biçimi biraz eskidir. Buna karşılık, kendisini her zaman yenilemeyi başarmış bir araştırıcı olan merhum hocam Prof. Dr. Mustafa Akdağ'ın son zamanlarında yazdığı kitap ve makalelerinde dil oldukça arınmıştır. Onun yer yer kullandığı kendine özgü sözcükleri de vardır. Bunlar dilimizde daha yer etmemiş olabilirler. Bizce bu övgüye değer bir çaba olarak görülmeli ve yadırganmamalıdır.

Dr. Musa Çadırcı
Mart 1975

KISALTMALAR

a.g.e.	:	adı geçen eser
Bk.	:	bakınız
BOA	:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DTCF	:	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DTCFD	:	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
Ed.	:	Editör
İA	:	İslâm Ansiklopedisi
Kit.	:	Kitapları
Ktp.	:	Kütüphanesi
MD	:	Mühimme Defteri
No:	:	Numara
s.	:	sayfa
S.	:	Sayı
Şr. Sc.	:	Şer'iyye Sicilleri
ty.	:	tarih yok
vd.	:	ve devamı
vr.	:	varak
vs.	:	vesika

ÖNSÖZ

Türkiye'nin Dirlik ve Düzenlik Tarihi üzerinde yirmi yıldan beri yaptığımız çalışmalardan elde ettiğimiz bilgileri kitap veya makaleler halinde ortaya koymaktayız.

Bu kitapta verdiğimiz bilgiler ise, sözünü ettiğimiz alanın en önemli konulardan birisi olan "Celâlî isyanları"nı aydınlatmaktadır. Gün ışığına çıkardığımız bu türdeki olayların incelenmesinden de anlaşılacağı üzerine, o kadar karışık ve yığınlarla olayı içine alan bir tarih yaşantısıdır ki, onu tek bir araştırıcının tarih sayfalarına yeter erişkinlikte geçirmesi çok güçtür. Bununla beraber, bizden önce, aynı konuyu araştırmış olanlara bakaraktan, sorun esas hatlarıyla meydana çıkarılmıştır denebilir.

Fakat şu da doğrudur ki, "Anadolu İsyanları" deyiminin ifade ettiği büyük tarih oluntusu, XVII. ve hattâ XIX. yüzyılların bu türdeki olaylarını da içine alır. Bu kitapta ancak 1500-1603 süresi incelenmiş olduğuna göre, Türkiye'nin iç tarihi demek olan "Dirlik ve Düzenlik Tarihi"nin hiç olmazsa ana hatları ile yazılmış olması için, bu tarihten sonraki zamanların olayları da aynı metot ile incelenmek gerekir ki, bir defa bu yola girilmiş olduğundan herhalde bir zaman sonra bunlar yapılıp bitirilmiş olacak.

M. Akdağ
Ankara, 1963

GİRİŞ

TÜRK HALKININ DİRLİK VE DÜZENLİK KAVGASI (1500-1610)

A. KONU VE KAYNAKLAR

1- Oluntuyu Tanımlama

Bilindiği gibi, Osmanlı tarihinde "Celâlî isyanları" diye ün almış büyük bir olaylar serisi vardır ki, günümüze gelinceye dek üzerinde ciddî araştırmalar yapılmadığı için, Türk toplumunun geçmişindeki bu korkunç toplumsal karışıklık hakkında yetersiz ve yanlışlarla dolu bir öğreti sürdürülegelmekteydi. Bu nedenle, Türkiye'de çağdaş tarih araştırmacılığı geliştiğinden beri konu üzerine birçok sorular yöneltilmiş bulunuyordu ki başlıcaları şöyle ifade olunabilir:

Celâlî isyanlarının aslı nedir? Bu hareket siyasî ya da dinsel bir zümrenin mi ayaklanmasıdır, yoksa Türkiye'de halk, saray yönetimine karşı çıkmak mı istemiştir? Celâlî olayları yalnız Anadolu'da mı görülüyordu? İmparatorluğun öteki bölgelerinde yaşayan Türk halkı arasında aynı türden hareketler hiç görülmemiş midir? Her ayaklanma için "Celâlî" deyimi kullanılıyor muydu? Bu büyük olayda sosyal, iktisadî, siyasî, hattâ hukukî etkenlerin payı nedir? İşte bütün bu sorulara araştırmamızda cevap vermeye çalışacağız. Fakat, soruna kolay girebilmek için daha şimdiden şunu söylemek gerekir ki "Celâlî isyanları" denmiş bulunan bu büyük oluntuyu ne bir Kızılbaş-tarikat isyanı ne de timarlı sipahilerin hükûmete karşı giriştikleri ayaklanma ya da Anadolu halkının kökü sarayda bulunan Enderuncu düzeni yıkma girişimi biçimlerindeki değerlendirmelerden hiçbiri bizi olumlu sonuca götürmez. Olayları incelerken açıkça belirleneceği üzere ortada devlete ya da hanedana karşı bir zümre veya halk ayaklanması bulunmadığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî yapısını hep Enderunlu kadro çıkarına geliştirmiş ve devletin yönetimini de kendi tekelinde tutmayı Türk halkına iyi-

ce benimsetmiş bulunan Hıristiyan kökenli ve Osmanlı köle-gulâm ocaklarında eğitilmiş dönmelere karşı da milliyetçi bir düşün güdücülüğü söz konusu olmamıştır. Celâlî isyanları denince, aslında en az XVI. yüzyılın başlarından beri imparatorlukçu Osmanlı düzeninin değiştirmeye başladığı siyasî ve sosyal koşullarla atbaşı yürüyen ekonomik darlığın üzerine çöktürdükleri ağır bunalımın, bütün Türkiye üzerinde yarattıkları büyük bir karışıklığın her sınıftan insanları birbirleriyle kanlı kavgaya tutuşturmasından çıkan olayları anlamak gerekir. Gerçekleyin, her ne kadar bir yamaçta kanun ve kuralları hiçe saymakla suçlanan "Celâlîler" ve öte yamaçta da bunlara karşı sözde düzen sağlama çabasında olan "Celâlî seferi" görevlileri olmak üzere kavgacılar iki düşman oba görüntüsünde iseler de bu iç karışıklıkta kimin gerçek Celâlî kimin kanun ve düzen savunucusu olduğunu anlamak çoğu kez olanaksızdır. Hele "Celâlî sekbanları"nın cenk için karşılaştıklarında birbirleriyle hiç de vurasıya dövüştüklerinin görülmeyişi anlatıyor ki, birbirine karşı olan iki obanın insanları arasındaki düşmanlık ancak "Celâlî başbuğu" ile onu kovuşturmaya padişah fermanı ile çıkarılmış "Celâlî serdarı" arasında kalmakta; "Celâlî sekbanları" ile "hükûmet sekbanları" dünkü ve hattâ bir karşılaşmanın ertesi günkü canciğer arkadaşlıklarının hatırını saymayı padişahın emrine üstün tutmaktadırlar.

Bu duruma göre "Celâlî isyanları" deyimi söz konusu ettiğimiz iç kavganın doğasını ifadeye hiç de uymamış olur. Onun için biz kavram yönünden "Büyük Celâlî Kavgası" biçimindeki deyimi oluntunun tarihî adı olarak kullanmayı daha uygun buluyoruz.

I. Selim zamanında başlayıp I. Süleyman saltanatının ilk on yılını dolduran köylü isyanlarına gelince, onları ne özgenlikleri ve ne de oluş biçimleri yönünden şu araştırmasını yaptığımız "Büyük Celâlî Karışıklıkları" türüne başlangıç yapamadığımız gibi aralarında bir bağlantı da kuramıyoruz. Çünkü. I. Süleyman'ın vergileri artırmak amacıyla giriştiği "arazi tahriri" sıralarında en yüksek kertesine çıkan kimi bölgelerin "raiyyet = çiftçi" ayaklanmalarında başbuğ olan Şeyh Celâl, Baba Zünnun, Süklün Koca, Kalender, Seydi vb genel olarak halkın tarikat ve kızılbaşlık duygularını kullanmışlardı. Kendileri ve ayaklandırdıkları yığınlarda Osmanlı düzenine karşı çıkıyorlardı. Onun için, Anadolu'nun ancak şurasında burasında olup geçen bu tür hareketlere "isyan" demek zorunluluğu vardır. Öyle olduğu şundan da bellidir ki, bu ayaklanmalara katılan bölgeler ve bu bölgelerin halkı, çoğunlukla Kızılbaş-Türkmen kökenli olduklarından yapısal derinliklerine ve hele siyasî devlet örgütlerine işleyememişler, böylece devlet kendini oluşturan gücün desteğiyle sözü geçen ayaklanmaları zoru zoruna da olsa bastırabilmiştir.

Görülüyor ki bizden önceki yazarların tarihî gerçekler üzerine yeteri kadar varmamaları dolayısıyla çözümü çatallaşmış gibi gözüken bu sorunun açıklığa kavuşturulması sanıldığı kadar güç değildir. Ve kısaca özetlersek, iki ayrı türdeki tarih olaylarından bizim konumuz olan "Büyük Celâlî Kavgası"nı ötekisinden şu biçimde ayırt edebiliriz: Şeyh Celâl, Baba Zünnun, Süklün Koca, Kalender gibilerinin çıkardıkları isyanlar belli bölgelerin Osmanlı-Türk sosyal-siyasî evrimi içinde hep ayrıksı bir yaşantı süregelmiş topluluklarından çıkıp duran kısa süreli birer başkaldırmaydı. O zamanki deyimle cemaatlerinden biri başarıya ulaştığı takdirde Türkiye'de toplumsal yapının ve hele siyasî düzenin bütünüyle değişeceği doğal bir sonuçtu. Halbuki "Büyük Celâlî Kavgası" olarak nitelediğimiz sürekli iç karışıklıklar serisi köyden kasabaya ve kasabadan şehre, hatta başşehre kadar Türk toplumunun ekonomik, sosyal ve siyasî bütün örgütlerini derinlemesine, genişlemesine kapsayan büyük çaplı toplumsal kavgaydı. "Raiyyet"i (çiftçisi), "şehirli"si, "askerî"si ve hattâ "mürtezika"sı ile devleti oluşturan bütün fonksiyonel ve toplumsal sınıflar toptan bu büyük kanlı bunalımın içinde bulunuyorlardı. Düşünsel hazırlayıcılığın hiçbir payı olmaksızın Türk toplumu kendi doğasına, hattâ derneşim kurallarına ters yönde gelişmiş Osmanlı siyasî, ekonomik ve sosyoekonomik yürüntüsü üzerinde bilinçsiz bir dönüşüme uğramış bulunduğu için, aldığı yeni kalıbın benzerini, biz insanlık tarihinin ancak eski dönemlerinde bulabiliriz. Böylece, sosyal tarihimizin en az altmış yıllık felâketli olayı diye değerlendirebileceğimiz büyük Celâlî kavgasının verdiği sonuç, her yönden tam bir gerilikti. Aşağıda büyük ayrıntılarıyla verdiğimiz iç karışıklık olayları yukarıdaki fikirlerimizin kişisel bir yorum olmadığını, tarihî bir gerçeğin açıklanması bulunduğunu gösterecektir.

2- Kavgadaki Eylemci Gruplar ve Yılgünsel Sınır

Yukarıda özgenliğini ana çizgileriyle belirttiğimiz "Büyük Celâlî Kavgası" toplumumuzun kuruluşundan XVI. yüzyılın ortalarına kadar geliştirdiği tarihsel ileri düzenini yok edecek çapta bir dönüşümü ifade ediyordu ve artık XVII. yüzyılın başlarında Türkiye'nin yeni bir yapısal oluşum dönemine girmiş bulunduğu açıkça görülmekteydi. Ayrıca bu önemli dönüşümü, söz konusu temelden bir değişim sonucuna vardıran iç kavganın eylemci gruplarını, olayların hikâyesine girmeden önce burada belirtmek, bu tarihî gerçeğin daha kolay anlaşılması bakımından çok yerinde görülmüştür.

a) Çiftbozanların oluşturduğu levend-sekban toplulukları: Türkiye'nin devlet hayatında, tarlasını "boz" bırakıp şuraya buraya sapan çiftçi kişilere (çift kaçkını raiyyete) bir maliyecilik deyimi olarak "çiftbozan" adı veriliyordu. Gerek Selçuklu ve gerek Osmanlı Türkiyesi düzenliklerinde ana çizgileriyle değişmeden uygulanmış bulunan malî sistemin bir gereği olarak, kanunnameler vergilerin en büyük payını raiyyete (çiftçi halka) yüklemiş bulunduğundan, devlet malî bir darlığa düştüğünde masrafları karşılayacak paranın bulunması için başvurulan tedbirler, vergilerin artırılmasından başka bir yol olmadığından; köylüler güçlerinin yetmeyeceği bir ödeme yükü altına girmekteydiler. Nitekim, Sultan II. Bayezid'in (1481-1512) son yıllarında devlet maliyesinin iflasa doğru yönelmesi, I. Selim'in Doğu'da giriştiği geniş yeni toprakları Türkiye sınırları içine almadaki parlak başarılarına rağmen, önlenemediği; I. Süleyman tahta geçtiği sırada da sefer masraflarına ve öteki yıldalık ihtiyaçlara para bulmak olanaksızlaştığından, kaynağı köylünün tarım üretimine dayanan vergi gelirlerini durmadan artırma zorunluğu, özellikle hizmet akçelerini doğrudan doğruya köylüden kendileri alan dirlik biçimi ödemeli memur sınıfının raiyyetlerini (dirliklerini oluşturan köylerinin halkını) soyma kertesine çıkarmaları; çiftçi halkın tarımından karın doyurmasını pek zora vardırmış, bunun bir tepkisi olarak çiftçi halktan çoğu ya boydak ya da ailece köyünü bırakıp, şuraya buraya dağılma eğilimine kapılmıştı. Önceleri padişahın "garip yiğitler" diye tatlı bir dille seferlere çağırdığı bu insanların sayısı artık XVI. yüzyılın ortalarına doğru ordunun ihtiyacından çok aşkın haldeydi. Vezirlerin, beylerbeylerinin, sancakbeylerinin kapılarına "cebeli" yazıldıklarında "sekban" adı verilen bu insanlar, boş kişiler olarak ise "levend" grupları idiler. Bunlar şurada burada kalabalıklaştıkları zaman halka korku vermekte, kimi zaman sekiz onunun bir arada dolaştıkları da görülmekte idi. Osmanlı yazı dilinde "gurbet taifesi" diye huzursuzluk kaynaklarından biri olarak sözleri edilip durulan da bunların evcek dolaşmalarıydı. "Askerî"lerin üst kısmının köylerde büyük çiftlikler kurma hırsına kapıldıkları XVI. yüzyılın ikinci yarısında köylerden sıyrılmalar artmış, böylece büyük şehirlerin ve zengin çiftliklerin sık bulunduğu Marmara Bölgesi'ne pek çok boş insan (levend) yığılmaya başlamıştı. Doğal olarak, bu yüzden asayişsizlik artıyor, şehirlerde cinayet, hırsızlık, fuhuş gibi olaylar huzur bırakmıyordu. Artık yollar ve beller "haramîler"le dolu idi. Sorun devletin siyasî hayatı bakımından düşünülürse, bunlar isyancı bir zümrenin ya da hükûmete kafa tutmaya kalkacak bir kimsenin ortaya çıkması halinde bunun tehlikeli bir karışıklığa dönüşmesi için uygun ortamı yaratmış bulunuyorlardı. Ama levendleri devlete karşı örgütleyecek başlar, hükû-

met hizmetleri kadrosundan çıkmadığı takdirde bu sözü geçen boş insanlar ya da çiftbozanların en çok "haramî=eşkiya" olabilmekten yukarı çıkmadıkları açık seçik görülmekteydi. Onun için, çiftbozan ya da levendler kendileri örgütlenip içlerinden birer başbuğ çıkarmak suretiyle hükûmetli kovuşturuculara karşı tehlikeli bir güç olabilmeyi hiçbir zaman göstermediklerinden dolayı, bunları Celâlî kavgasının kendi başlarına buyruk eylemcileri saymak olanağı yoktu.[1] Ancak nerede ne çeşit olay çıkaracakları bilinmeyen bu insanlarla hükûmetin mücadeledeki başarısı Celâlîlere karşı gösterdiğinden çok daha az olmuştur. Çünkü onların ne bir yığınak yerleri ve ne de toplu hareketleri vardı. Bütün Türkiye yüzeyinde dağınık halde oluşları, hükûmeti âciz ve seyirci bırakıyor, ele geçenlerin ölüm cezalarına çarptırılmaları kimseyi yıldırmıyordu.

b) Ehl-i örf (hükûmetli) zümresi: Celâlî kavgasını çıkaranların, devlet hizmetlilerinin vilâyet ve sancaklardaki hükûmet işlerini yürütenler bölümü (iş erleri) olduğu olaylar anlatılırken görülecektir. Kadılar ve mahkeme görevlileri, medreselerin öğretim üyeleri, cami hizmetlileri, müftüler gibi ehl-i şer'in kapsamına girmeyip hükûmetin özellikle İstanbul dışındaki her türden işini doğrudan doğruya kendileri yapan zorlayıcı hizmetliler diye tanımlayacağımız takım, Osmanlı yazışma dilinde "ehl-i örf" deyimi ile ifade olunagelmişlerdir ki işte levend-sekban kitleleri bunların etrafında birikiyorlar, içlerinden kanun ve şeriat denetimini hiçe sayanlar "Celâlî" ve onları yola getirmek üzere peşlerine düşmüş olanlar da "devriye bölükleri" ya da "muhafaza güçleri", Celâlî serdarının kuvvetleri vb adlarla uzun yıllar sürecek bir uğraşı hareketine katılıyorlardı. Ehl-i örfün düzen dışına çıkmış olanları yani "Celâlîler"le, hükûmetin emirlerinden çıkmamış sözde kanuncu ve düzenlikçi vilâyet idarecileri böylece birbirleriyle kavgalaşmaya başlamışlardı ki, işte "Celâlî Kavgası" denen olayın esas özgenliği bu idi.

Anlaşılıyor ki, Celâlî kavgasında çiftbozanları örgütleyip Türkiye için bir yandan toplumsal-dirliksel, öte yandan düzensel-toplumsal derin değişiklikler yaratacak olan aynı ölçülerde de yıkıcı bir iç savaş yaratanlar, devletin doğrudan doğruya ehl-i örf takımı (taifesi) idi. Öyle olunca da, bu hizmet kişilerinin meslek kökenlerini saptamak gereği karşımıza çıkıyor. Vilâyet idarecileri de diyebileceğimiz söz konusu ehl-i örf taifesini oluşturan işerleri, görev adları ile şöyle sıralanabilirler: Vilâyet paşaları (beylerbeyi ya da vezir rütbesinde), sancakbeyleri, bu paşa ve beylerin kendi sancaklarının kapsadığı köylere, kasabalara ve sancak merkezi şehir hariç, bütün sancağa asayiş sağlayıcısı olarak atadıkları

1 Çiftbozan-levend topluluklarının genel güvenliği sarsması bahsine bakınız.

subaşılar,[2] sözü geçen vali, paşa ve beylerin kapı halkını (kendi masraflarıyla besledikleri sekbanlarını ve saraylarının iç kapı halkını) yönetmekte olan kapı ağaları ki, kethüdâ, hazinedar, mirahur, sekbanların başında bölük subayları olan başbölükbaşı ve bölükbaşılar vb daha açık bir tanım ile, valiler (beylerbeyi ve sancakbeyleri) ve onların kişiliklerine bağlı kendi kapı ağaları, vilâyet yöneticileri olarak ehl-i örfün büyük bölümünü oluştururlardı. Bütün sekban kitleleri de bunların eli altında toplanmış bulunuyordu. Vilâyetlerde görev yapan yukarıda adlarını saydığımız adamlarının dışında hükûmetin merkezden görevlendirdiği "müfettişler", Dergâh-ı Âli çavuşlarının vilâyet kadrosundan olanları ki, bunların da çoğu timarlı sipahilikten yükseltilme kişilerdi, her sancak ya da kazanın bütününe ya da şurasına burasına atanan "muhafızlar", mültezim (götürü vergi toplayıcı), mal nazırı vb de ehl-i örfün merkez hükûmetine bağlı durumda idiler.

Yerinde görüleceği üzere ilk Celâlî bölükleri hükûmetten hoşnutsuz kalan timarlı sipahiler (özellikle küçük dirlikliler) başbuğluğunda doğmuş idiler. Fakat, onlar bunu fazla geliştiremediler. Bunların yerine, devletin yürütme görevi kendilerinde olan vilâyet idarecileri işe karışınca Türk halkının tarihinde bir benzeri bulunmayan bu incelediğimiz büyük iç kavga doğmuş oldu.

Yukarıda kapsamını belirttiğimiz vilâyet idarecileri, yani ehl-i örf kişileri bu görevlere nerelerden geliyorlardı, şimdi bunu belirteceğiz. Gerek vezirler ve gerekse vilâyet paşaları ve sancakbeyleri gibi dairelerinde kalabalık kapu halkı besleyenler yükümlü oldukları görevlerini yapabilmek için, özellikle valilikte bulundukları sırada bu kalabalık daireleri halkını bölükler halinde örgütleyerek bunların üzerine "kapı ağaları" denen subay görevli kişiler atarlardı ve vilâyetlerdeki asayiş, vergi toplama vb işlerini bunlara yaptırırlardı. Savaşa çağrıldıklarında doğal olarak, kapı ağalarından bir kısmı her valinin cebelileri (levendlerden tutulmuş sekbanlar) başında kendisi ile sefere giderken bir kısmı da vilâyetin yönetimi ve asayişini yürütmek üzere, yerlerinde kalırlardı. İşte valiler, 1550'den önce ilk sancakbeyliğine çıktıklarında bu sözü geçen kapı ağalıklarına çoğuncası timarlı sipahilerin içlerinden zeamet derecesine ya da vilâyet çavuşluğuna yükselmiş olanları getiriyorlar, böylece Türk soyundan gelen timar askerleri için bu yol bir yükselme olanağı yaratıyordu. Fakat, önce I. Süleyman'ın şehzadelerinden Mustafa, onun arkasında Şehzade Bayezid, Anadolu'da taht kavgası çıkarıp timarlı sipahiler de bu harekete geniş çapta karışınca, hükûmete yüzün düştüler, bunun üzerine kapıkulu askerleri

2 Çünkü sancak merkezi olan şehire bakacak "şehir subaşısı"nı doğrudan doğruya divan atamaktaydı.

(yeniçeriler ve altı-bölük sipahileri) İstanbul ve çevresindeki kışlalarında oturma geleneğini bozarak taşrada da garnizon kurma olanağına kavuştular. Bu durumda hükûmet de sancaklardaki birçok görevlerde timarlı askerler yerine oralardaki yeniçerileri ve özellikle kapıkulu sipahilerini kullanır oldu. Bu hal valileri (beylerbeyi ve sancakbeylerini) de etkileyerek onlar da kapı ağalıklarına kapıkullarını (ve çoğunlukla altı-bölük sipahilerini) getirir oldular. Böylece I. Süleyman'ın son yıllarından itibaren ehl-i örf kadrolarındaki timarlı sipahiler azalırken kapıkulları gittikçe arttılar. İşte Celâlî isyanlarının kabarmaya başladığı 1575'ten sonraki yıllarda artık ehl-i örf kadrolarında timarlılardan çavuşluğa yükselebilenler ve çok az da zaîm bulunmasına karşılık, padişahın ulûfeli askerleri (kapıkulları) büyük çoğunluk halinde bulundukları için, Celâlî isyanlarının elebaşıları olsun, onlara karşı valilerin devriye bölüklerini yürütenler olsun genel olarak hep Enderun halkından çıkma kişiler olacaktır. Böylece, levendleri örgütleyerek bir bölümü Celâlî, öbür bölümü ehl-i örf olarak bu büyük karışıklığı çıkaran ve hem kendilerini, hem de halk yığınlarını birbirine kırdıranlar da hiç olmazsa büyük çoğunlukla kapıkulları olmuş oluyor. Timarlı sipahilerin Celâlî başbuğluğunda bulunuşları ehl-i örf kadrolarına geçebilmeleri oranından fazla değildi. Olayların hikâyesi bu gerçeği ortaya koyacaktır.[3]

c) Altı-bölük halkı (kapıkulu süvarileri): Şehzade Bayezid isyanından beri, özellikle Anadolu şehirlerinde yeniçeriler gibi aynı biçimde garnizonları bulunan kapıkulu süvarileri, sancakbeyleri ve vilâyet paşalarının kapı ağalıklarını ya da hükûmet ataması ile ehl-i örflük görevlerini alıp bu yoldan Celâlî başbuğluğu ya da devriye bölüğü yöneticiliği yaptıkları için, inceleme konumuz olan bu iç kavgada en baş rolü oynamış olduklarından başka, bir de kendi bölük bayraklarını açarak doğrudan doğruya "sipah hareketi" denen karışıklıkların tertipçisi olmuşlardır ki, olayları incelerken bunlar da ayrıca önemle anlatılacaktır. Yalnız burada şunu belirtmek yerinde olacaktır ki, İstanbul'da yeniçerilerle çatışmalarda hep yenilegelen altı-bölük halkının sıkıştıkça Anadolu'ya kaçmaları bu askerleri taşrada yeniçerilerden daha güçlü yapmış, gerek ehl-i örf görevinde olarak ve gerek "sipah" niteliğiyle levend dalgalarının yöneticiliği onları İstanbul dışında çok güçlendirdiğinden, başşehrin siyasî iktidar çekişmelerine hiç olmazsa XVII. yüzyılın ilk yirmi beş yıl içinde, daha doğrusu Sultan II. Osman'ın yeniçerilerce öldürüldüğü 1622'den itibaren üçüncü güç (diğer ikisi yeniçerilerle ulemâ) olarak

3 1555'ten beri I. Süleyman yüksek timar dirliklerini de İstanbul'da ulüfelerinin son derecesine geldikleri için terfi ettirilmeyen yeniçerilere vermeye başladığından, yüksek timarlılardan ehl-i örfe geçip Celâlî olanların çoğu da gene bu yoldan kapıkulu kökenli idiler.

katılmayı başarmışlar, bu da Anadolu'nun İstanbul'da zaman zaman çıkan siyasî bunalımlarda söz sahibi olması yolunu açmıştır.

ç) Medrese öğrencileri (suhte taifesi): Yarım yüzyıllık Celâlî kavgası süresince bu olayların en özgen eylemci grubu medrese öğrencileri (talebe-i ulûm ya da suhteler) olmuşlardır. İmaretlerde (öğrenci yurtlarında) ve medreselerde büyük bir öğrenci yığılması, buna karşın öğrenimlerini bitirenlere iş verilmemesinden dolayı büyük ruhsal ve maddî bunalım içine düşen bu genç insanlar arasında önce ahlâkdışı birtakım olaylar görülmüş, kadın, kız ve genç çocuklara tecavüzler artmış, köylere, kasabalara gruplar halinde çıkan suhteler zorla yiyecek, para vb şeyler toplamaya başlamış ve hükûmet de haklarında kovuşturmaya geçince eyleme girişmişlerdir. Öğrenci ayaklanmalarındaki özellik şuradadır ki, bunların kimi bölgelerde ve arada çiftbozanlarla (levendlerle) birleşip ortak hareket ettikleri görülmekle birlikte, suhte bölükleri hemen bütünü ile yalnız medreseli öğrencilerden oluşmuş bulunmaktaydı. Doğal olarak bu okumuş yazmışlar kitlelerini yöneten önderler de kendi içlerinden sivrilmiş kişilerdi. Öğrenciler karşılarında baş düşman ehl-i örfü görüyorlardı. Genel olarak kadı, naip, müftü vb medrese kökenli görev sahiplerinden açık ya da kapalı destek gördükleri seziliyordu. Kendilerine halkın, hele akrabalarının yardım ettikleri, birlikte harekete giriştikleri de görülmemiş değildi.

Görülüyor ki, Celâlî kavgaları içinde karışıklığı ve kan dökülmesini artıran öğrenci ayaklanmaları ehl-i örfün yönettiği levend ayaklanmalarından hep ayrı hareketler olarak başlamış ve öyle sürüp gitmiş, hattâ kimi zaman halk ile birleşen medrese öğrencileri Celâlîlere karşı şehirlerin ve kasabaların savunmalarına bile yardımcı olmuşlardır. Suhte olayları incelenirken bu önemli oluntunun bütün özellikleri yakından görülecektir.

d) Yeniçeri ve acemi oğlanı geçinenler: Toplu gruplar düzeninde gezerek halktan zorla para, erzak, at, katır vb şeyler toplayan yeniçeri ve acemi oğlanı giysilerine bürünmüş birçok insan vardı ki, kovuşturmaya geçildiğinde "padişah kulları" olduklarını ileri sürüyorlardı. Bunların içinde gerçekleyin Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı mensubu olanları yok değildi. Fakat bunun kolayca tahkik olanağı her zaman bulunmuyordu. Bu ad altında soygunculuk yapan suhteler de vardı.

3- XVI. Yüzyıl İç Kavgaları Üzerindeki Eski Klasik Bilgi ve Yorumlar

Yukarıda tarihsel anlamını ve değerlendirmesini yaptığımız kavgada yer alan türlü gruplarını ayrı ayrı belirttiğimiz Celâlî isyanları eskiden nasıl biliniyordu ve bu konudaki yorumlar ne yönde idi? Burada ana çizgileriyle özetlemek yöntem bakımından gerekli görülmüştür.

Türkiye'de bilimsel tarih araştırmacılığı başlamadan önce Celâlî isyanları diye son yıllara kadar eski yazarlardan bize aktarılan bilgi şu biçimde idi:

Sultan III. Murad devrinde (1574-95) açılan İran ve Avusturya savaşları devlet adamlarının başarısızlıkları yüzünden sürüp gitmiş, bu yüzden askerler sınırlarda kalmışlardır. Böylece düzenliği koruma gücünden yoksun kalan Anadolu'da "erazil-i reaya memleketi hâlî bulup tarik-i yağmaya sapmışlardır". Bölük bölük atlı ve silahlı gruplar türeyerek her birisinin başına bir reis geçmiş, halkın malına ve canına el atmışlardır. Yurt böyle bir halde iken yeni padişah III. Mehmed 1596'da Eğri seferini ilân etti. Timarlı sipahilerden önemli bir bölümü izinsiz olarak vilâyetlerinde kaldıkları gibi, pek çokları da yarı yoldan geri döndüler, hattâ savaş alanından kaçanlar da oldu. Bu nedenle ordunun gücü çok azalmış bulunuyordu. "Haçova" kavgasını çok zor başardı. Sefere gelmeyenleri ve savaştan kaçanları saptamak üzere genel bir yoklama yapılarak, 30.000 timarlı sipahinin mevcut olmadığı anlaşıldı ve isimleri timar defterinden silindi. Sözü geçen 30.000 "firarî" yalnız dirliklerini yitirmiyorlar, aynı zamanda malları zaptolunuyor ve kendileri de ağır cezalara çarptırılıyordu.[4]

"Sefer firarîsi" sayılan bütün timarlı sipahiler, bunun üzerine, Anadolu'da toplanarak eşkiyaların başına geçip yurdun her yanını ateş ve kan içinde bıraktılar. Yanlarında binlerce sekban ile gezen ünlü başbuğlar türedi. Karayazıcı adında bir sancakbeyi kaymakamı[5] bütün isyancıların başına geçmeyi başardı.[6]

Asıl adı Abdülhalim olan bu kişi Sivas Vilâyeti'nin Divriği ya da Malatya Sancağı'nda seferde bulunan sancakbeyinin kaymakamı (vekili) iken, sancak başka bir beye verilmiş olduğu için, bu yeni beyin müsellimi (beyden önce gelip sancağı teslim alan kişi) gelince, Karayazıcı eski beyin devriye bölükleri ile açıkta kalacağı için isyan bayrağını çekti.[7]

Karaman vilâyetine "mehayif teftişine ve asker sürmeğe" yollanmış bu-

4 Naima Mustafa, *Tarih-i Naima*, I, s. 170.
5 M. Akdağ, "Karayazıcı", *İA*, VI, s. 339-343.
6 Katip Çelebi, *Fezleke*, I, s. 289.
7 Peçevi İbrahim, *Tarih-i Peçevî*, II, s. 252.

lunan eski Habeş Beylerbeyi Hüseyin Paşa da, binlerce sekbanını vilâyetin kapsamındaki sancaklara "devir ve teftiş" adı altında soyguna yolladı. Gerek Karayazıcı'nın ve gerek Hüseyin Paşa'nın sebep oldukları soygun ve zorla salma, pek çok kadı, müderris vb servet sahiplerinin İstanbul'a kaçmaları sonucu, bu Anadolu zenginleri hükûmet aleyhinde tahkire kadar varan gösteriler yapmaya başlamaları üzerine Sinanpaşazade Mehmed Paşa acele Celâlîler üzerine yürümeye memur edildi. Bunu işiten Hüseyin Paşa, hükûmet güçlerine yenilmekten korkarak, sekbanlarıyla birlikte gidip Maraş yöresinde Karayazıcı'ya katıldı. Böylece çok güçlenen Celâlîlerin davranışları üzerinde İstanbul halkına birçok dedikodular yayılıyordu. Güya Karayazıcı şahlığını açıklamış, devlet teşkilâtı kurmaya başlamış, tuğra çekip ferman, nişan, berat verir olmuş, Hüseyin Paşa da onun vezirliğini kabullenmişti.

"Celâlîler üzerine serdar" olan vezir Mehmed Paşa'nın yaklaşmakta olması üzerine açıktaki bir vuruşmada yenilgiden korktukları anlaşılan Celâlîler Urfa Kalesi'ni ele geçirerek karşı koyma olanağını kazandılar. Hükûmet kuvvetleri Karayazıcı'yı adı geçen kalede kuşatınca iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. Karayazıcı, isyancı beylerbeyi Hüseyin Paşa'yı hükûmete teslim karşılığı ve isyandan vazgeçme koşulu ile Antep sancakbeyliğini elde ediyordu.[8]

Bu ünlü Celâlî başbuğu bunun üzerine kaleden ayrılınca Sinanpaşazade Mehmed Paşa saldırısını yeniledi. O da bu kez Sivas çevresine kaçtı. Rum (Sivas) Beylerbeyi Mahmud Paşa onu gayet iyi karşıladığından başka, Macaristan seferine giderken, İstanbul'a uğradığında, dürüstlüğünü, haksızlığın asıl Celâlî serdarı vezir Mehmed Paşa'da olduğunu hükûmete kabul ettirdi. Bu durumda Karayazıcı'ya önce Amasya, onun arkasından da Çorum sancakbeyliği verildi. Hasmı olan Vezir Mehmed Paşa hakkında, "Celâlîlerden daha zalimdir" diye Anadolu'dan birçok yakınma gelmekte bulunduğu için, kendisi azlolunup İstanbul'a çağrıldı. Gerçekleyin, Mehmed Paşa, Celâlîleri ortadan kaldırıp halkı onların soygunundan kurtarmaya görevli iken, o da her tarafta sekban bölükleri zoru ile halktan ağır salmalar toplamakta, soygundan vazgeçmemekteydi. Onun için gerçek Celâlî'nin Mehmed Paşa mı, yoksa Karayazıcı mı olduğu üzerinde tartışma bile yapılıyordu.

Ama bu arada, Tarsus-Silifke arası dağlık bölgede toplanmış bulunan, isyancı medrese öğrencileri üzerine gitme emrini aldığı halde, aldırmazlıktan gelen Karayazıcı da yalnız köylerden değil, kasaba ve şehirlerden de, mahalleleri ateşe verme, kendilerini perişan etme korkusuyla ağır paralar almayı sürdürüyordu. Onun için, Celâlîleri temizleme görevine, vezir Sinanpaşazade Mehmed Paşa ye-

8 Selânikî Mustafa, *Tarih-i Selânikî*, Nuruosmaniye Ktp., No: 3133; *Müneccimbaşı*, s. 602.

rine bu kez de Bağdat Valisi Sokulluzade Vezir Hasan Paşa atandı. İstanbul'dan da eski beylerbeylerinden Hacı İbrahim Paşa yardımcı yollandı. Karayazıcı her ne kadar iki kuvvet birleşmeden Hacı İbrahim Paşa'yı Kayseri önlerinde bozguna uğrattı ise de, Hasan Paşa'ya 1601 Ağustos'unda Göksun Yaylası'nda yenilerek Canik (Samsun) Dağları'na kaçmak zorunda kaldı ve o kış orada öldü ya da arkadaşlarınca öldürüldü.[9] Onun yerine Celâlîler, biraderi Deli Hasan'ı geçirdikleri sırada Sokulluzade Hasan Paşa da Tokat'a çekilmiş, kendisi ile bu seferde bulunan vilâyet ve sancakların askerlerine kışlak izni vermişti. Yeni Celâlî başbuğu askerin kışlaktan dönmesine zaman bırakmadan Tokat Kalesi'ni kuşattı ve Hasan Paşa'yı tüfekle uzaktan vurdurdu. İsyancıların eline pek çok para ve eşya geçti.[10]

Bundan sonra gücü çok artan Deli Hasan büyük sekban güçleriyle batıya yöneldi. Ankara'yı kuşatmaktan vazgeçme karşılığında şehir halkı kendisine önemli bir bağışlama "fidye"si ödediler. Batı Anadolu'yu koruma göreviyle Kütahya'ya kapanan Hafız Ahmed Paşa yüzünden bu şehri isyancılar yaktılar ve Afyonkarahisar'a kışlağa girdiler. 1603 baharına kadar burada oturan Deli Hasan İstanbul'da yeniçerilerle sipahilerin çatışmasını yakından izledi ve sipahilerin yenilgisini ve elebaşıların ancak kurtulabilenlerin canlarını Anadolu'ya güç attıklarını öğrenmesi üzerine, kendisine Bosna Beylerbeyliği; yedi arkadaşına gene Rumeli geçesinde sancakbeyliği, dört yüzden fazla bölükbaşısına da altı-bölük sipahiliği verilmek koşulu ile isyanı bırakıp görevi başına önemli bir sekban kalabalığı ile hareket etti.[11]

Deli Hasan'ın en ünlü arkadaşlarından kimi Celâlî şefleri onun hükûmetle anlaşmasını kabul etmeyerek Anadolu'ya döndüler. Artık Celâlî kavgasının 1603'ten 1610'a kadar sürecek olan yeni aşaması başlıyordu ki, bu döneme büyük firarî ve halk dilinde ise "Büyük Kaçgunluk"[12] denmiştir.

Altı yıl süren bu ikinci dönemde, artık her bölgede Karayazıcı gücünde birkaç Celâlî başbuğu türemiş bulunuyordu. Bu yenileri de, çoğuncası vezir rütbesinde bir paşanın emrinde birçok beylerbeyi, sancakbeyi vb'nin güçlerinden oluşmuş devlet kuvvetlerini az bozguna uğratmadılar. Bu durumda hükûmet Karayazıcı ve Deli Hasan'a yaptığı gibi, Büyük Kaçgunluk döneminde birinci önemde Celâlî

9 *Peçevî*, II, 253; Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s.350.

10 Mehmed bin Mehmed, *Nuhbetü't-Tevarih ve'l-Ahbar*, s. 207 ve 211.

11 *a.g.e.*, s. 213.

12 Celâlî Kavgası'nın 1603-1608 dönemini kavram olarak en uygun biçimde damgalayan bu terim o zaman halk tarafından kullanılmış olup mahkeme tutanaklarına da geçmiş, fakat Osmanlı tarihçileri bundan habersiz kalmışlardır. Onu genel tarih bilgisine biz geçirmiş bulunmaktayız. Bk. M. Akdağ, "Celâlî İsyanlarından Büyük Kaçgunluk (1603-1606)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, II, Sayı 2-3 (1964).

başbuğlarına da beylerbeyliği, ikinci sıradan olanlarına sancakbeyliği vermek yoluyla isyancı kitleleri yatıştıracağını sandı. Fakat bundan da hiçbir sonuç alamadı. Ankara timarlı sipahilerinden vilâyet çavuşluğuna yükselmiş bulunan Kalenderoğlu Mehmed Çavuş, Büyük Kaçgunluk döneminin, Celâlîleri emrinde toplamayı başarmış son ünlü isyancıbaşısıdır.

Kalenderoğlu Mehmed Çavuş'un mücadelesini "Ahdşiken (verdiği sözde durmaz) Osmanlılara karşı" yapmakta bulunduğunu belirttiği rivayeti vardır. O bu ifadesiyle elbette kökeni Türk olmayan Enderunlu iktidar kadrosunu kastediyordu. Çünkü kendisi Türk soyundan bir Celâlî önderiydi. Kalenderoğlu eğer cidden bu sözü söylemiş ise kozmopolit Osmanlı imparatorluk düzeninin Türk toplumu yapıtı olmuş bulunma niteliğini yitirdiği fikrini taşıyan bir kişi olarak bu kavgada ayrı bir özellik kazanmış olur.

Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa, Anadolu karışıklıklarını bastırmanın yolunun, Avusturya harplerine son verip devletin bütün ordusunu Celâlîler üzerine yöneltmek olduğunu ileri sürerek, bunu uygulamaya geçince Kalenderoğlu yönetiminde toplanmış başlıca Celâlî grupları gene güneyde Göksun çevresinde toplandılar. Celâlî demek sekban sürüleri demek olduğu kanısında bulunan Kuyucu Murad da bu nedenle hiç sekban gücü karıştırmadığı devlet ordusu ile isyancılar üzerine yürüdü. Aynı sırada, Celâlî karakterinden ayrı, yani devleti bölme amacı güden Halep valisi Canbolatoğlu Ali Paşa da isyan etmiş bulunduğu dolayısıyla her iki olaya kesin bir son vermek üzere Halep üzerine yürüdü. Her iki isyanı da bastırdı ve anlatıldığına göre, Celâlîliğe son vermek için sekbanlığın kökünü kazımak kanısını taşıdığından ötürü Celâlîlerden 30.000 sekbanı acımadan insanlık dışı işkence ve kanıksılıkla öldürttü. 1595'te başlayıp on beş yıla yakın süren korkunç iç karışıklıklar geçici bir süre için de olsa geniş ölçüde ortadan kalkmış oldu.

İşle Celâlî isyanları adlı büyük karışıklıklar üzerine şimdiye kadarki Osmanlı tarih bilgisinin öğretileri, özetleyin bundan ibaret idi.

Celâlî isyanları üzerindeki yorumlar: Modern tarih araştırmaları başladığından beri, Osmanlı tarihinin birçok sorunları yeniden inceleme konusu yapıldığı halde, "Celâlî isyanları" denen büyük tarihsel oluntu özel olarak ele alınmamıştı. Ancak, yukarıda özetini verdiğimiz eksik ve yanlışlıklarla dolu bilgilere dayanılarak, bu önemli olayların nedenleri, başlama biçimi ve sonuçları üzerinde kimi görüşler ileri sürülmüştür. Gerçi, bu türlü fikirler sağlam bir araştırmaya dayanmış değildir. Fakat, halk tarih kültürü bunun gibi eserlerden beslenmekte olduğu için burada kaydetmeyi yararlı buluyoruz.[13] Bununla be-

13 Örneğin, Cemal Bardakçı, *Anadolu İsyanları*; Hasan Reşit Tankut, *Köylerimiz*; Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Zorbalar*.

raber bu türlü çalışanlar arasında bize çok yararlı bilgi bırakanlar da yok değil. Örneğin, dört ciltlik *Amasya Tarihi*'nin yazarı Hüseyin Hüsameddin (Yasar) bu konuda başta geliyor. O, büyük eserinin III. cildinde Celâlî isyanlarına geniş yer vermiş ve çok yararlı yeni bilgiler de getirmiştir. Ayrıca bu tarihçi Celâlî isyanları üzerinde ayrı bir tez ileri sürüyor ve olayların geniş bir yorumunu da yapıyor ki, burada özetleyin de olsa belirtmek gerekli görülmüştür:

Hüseyin Hüsameddin bir şehir tarihi yazmıştır. Ancak, konusu olan Amasya Celâlîlerin en yoğun bulunduğu, en çok geliştirdikleri merkezlerden birisi olduğundan, bu sorunu da enikonu araştırmak zorunluğunu duymuştur. Olayları geçtikleri biçimde ve bilinmeyenlerini de ekleyerek gün ışığına çıkarmak için kullandığı arşiv belgeleri ve şer'iyye sicilleri yazarı hayli başarıya ulaştırmış görülmektedir. Onun bu yorucu çalışmaları "Celâlî isyanları"nın Karayazıcı ile başladığını ileri süren Osmanlı tarih yazarlarının toptan yanıldıklarını ortaya koymuştur. Gerçekleyin 1596'da (hicrî 1004'te) Anadolu'da artık genel ayaklanmanın başlamış bulunduğunu *Amasya Tarihi* yazarı kesinleyin belirtmektedir. Hattâ Türkiye'nin bu önemli tarihsel olayını 1420'deki (829) Rumeli isyanına benzetmiştir. Ayrıca, Hüseyin Hüsameddin isyancıların resmî ve kişisel hüviyetlerini de tesbit ederek "Celâlî Fetreti"nin toplumsal kadrosunu çizmemize yardım etmiştir.

Amasya Tarihi'nin bu konudaki başlıca özelliği, yazarının Celâlî isyanlarına kendisinden önce kimsenin düşünmediği apayrı bir neden bulmasıdır diyebiliriz. Hüseyin Hüsameddin'e göre Osmanlı sarayına ve çevresine köle-kul olarak girip gittikçe kalabalıklaşan "dönmeler" kapıkulu kadrolarını doldurmuşlar, sancakbeyiliği, beylerbeyliği, vezirlik vb görevler, yavaş yavaş Türklerden bunlara geçmiş, böylece devletin kurucusu olan bir halk kendi devletinin yönetimini bu sonradan gelenlere –dönmelere– kaptırmakla onlar efendi ve asıl sahip reaya durumuna düşmüştür.

Bizim de "Enderunlular Düzenliği" ya da "kapıkulları düzenliği", "kozmopolit Osmanlı düzenliği" gibi deyimlerle belirtmeye çalıştığımız bu Türk dışı kaynaklardan edinilmiş kişilerin oluşturduğu yönetime karşı, yazar, tepkinin ilkönce devletin yüksek hizmetlerinde bulunan Türklerden geldiğini, Anadolu'ya yayıldıkça Enderunlu valilerin zulmüne, yeniçerilerin dayanılmaz hakaretlerine karşı işe halk da karışınca mücadele genişleyerek ünlü "Celâlî isyanları" denen büyük olaylara dönüştüğünü, önce medrese öğrencilerinin 1583'te ayaklandıklarını, bundan sonra harekete halk da katılarak sonuçlayın 1596'da (1004'te) geniş bir isyan başladığını ileri sürüyor.[14]

14 *Amasya Tarihi*, III, s. 328-338.

Celâlî ayaklanmalarının nedenleri ve isyancıların amaçları üzerindeki görüşlerinde günümüz fikir akımlarının etkisinde kaldığı anlaşılan Hüseyin Hüsameddin, buna karşıt, olayları daha ayrıntılı biçimde belirtmiş, hele Celâlî isyanlarının "Eğri seferi firarîleri" ile başladığı hakkındaki kanıyı yıkmıştır. Fakat, nedense, yazarın bu pek önemli yapıcı işi tarih araştırması ile uğraşanların dikkatlerini çekmemiş, yine Naima'nın görüşü tekrarlanıp durmuştur. Sorunu son olarak da otuz yıldır biz incelemekteyiz ve elde ettiğimiz ilk bilgileri de ana çizgileriyle 1945'te yayımlamış bulunuyoruz.[15] Bunları gerek tarihle uğraşanların gerekse genel olarak aydınların bilgilerine iletecek yayınları da yapmış bulunmaktayız.[16] Şimdiden şunu söyleyebiliriz ki, Hüseyin Hüsameddin'in büyük karışıklık başladı diye verdiği 1596 (1004) tarihi, olayların yalnız Amasya çevresini değil, bütün Türkiye'yi birden saran geniş bir yangın biçimine dönüştüğünü ifade eder. Yoksa, aslında, Celâlî isyanlarının çok daha eskiden başlayarak bu sözü geçen tarihe basamak basamak genişleyip geldiğini olayların hikâyesi gösterecektir. Kısacası, bizim araştırmalarımız olayların şimdiye kadar bilinenden çok başka türlü geçtiğini ortaya koymuş bulunmaktadır.

Bu konuda *Türkiye'de Karayazıcı ve Biraderi Deli Hasan İsyanı* adlı bir araştırma da Rus yazarı A.S. Tveritinova tarafından hazırlanmış ve bu eseri, "Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü" tarafından 1946'da yayımlanmıştır. Yazarın incelemesini bilimsel bir metot ile yaptığı ve büyük emek harcadığı görülüyor. Fakat, bir yandan Osmanlı-Türk tarihini, özellikle sosyal-ekonomik yönüyle iyi bilemeyişi, öte yandan peşin olarak Batı toplumlarındakinin bir aynısı sanıp tarihî maddecilik metoduyla onlarınkinin tıpkısı kalıba dökmek isteyişi, umulan bir eserin meydana gelmesini engellemiştir. Rus yazarının ifade etmek istediği ana fikir şudur: Osmanlı İmparatorluğu ekonomik bir bunalım içinde olması yüzünden, köylülerin vergi yükü çok ağırlaşmıştı. Ayrıca, memurlar da görevlerini kötüye kullanarak soygunculuğa ya da rüşvete sapıyorlardı. Köylüler buna dayanamamaktaydı. Türk küçük askerî feodalleri de murabahacı ticaret sermayesinin ve saraydaki büyük feodallerin sömürgenlikleri karşısında fakir düşmüşlerdi; isyan için fırsat arıyorlardı. Nihayet Eğri seferi yok-

15 Bk. M. Akdağ, "Celâlî İsyanlarının Başlaması", *DTCFD*, IV/1 (1945).

16 Şu araştırmalarımıza bakınız: "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozulması", *DTCFD*, V, Sayı 3; "Osmanlı Timar Rejiminin Bozulması", *DTCFD*; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", I: *Belleten*, No: 51 (1949), s. 497 ve No: 55 (1950), s. 319; Celâlî Fetreti, *DTCFD*, XVI/1-2 (1958); *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması* (Atatürk Üniversitesi Yayınları'ndan), Erzurum, 1963; *Celâlî İsyanları* (Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayınları'ndan), Ankara 1963; "Celâlî İsyanlarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2-3 (1964).

laması olunca, seferden kaçan ya da hiç gitmeyen küçük feodaller isyan ettiler.[17] Hoşnutsuz köylüler de kendilerine katıldı. Ancak, köylülerin çıkarları ile onlarınki birbirine çeliştiğinden dolayı bu isyandan bir netice çıkmadı.[18]

4- Kaynaklar

a) Vekayinameler ve risaleler: Osmanlı kaynaklarından bizce belli olan vekayinamelerin ve tarihlerin sorun üzerinde verdikleri bilginin ana çizgilerini yukarıda kısaca vermiş bulunuyoruz. Şimdi bu eserlerin özelliklerini belirtelim.

Önce şunu işaret etmeliyiz ki. XVI. yüzyılın başlarından beri "Celâlî mücadelesi" önemli birçok olaylarla kendisini gösterdiği ve gittikçe çok açık bir belirti biçimine girdiği halde hemen hiçbir vakanüvis bunu söz konusu etmemiştir. "Celâlî isyanları" denince hep de Karayazıcı'nın ayaklanması anlaşılıyor, herkes ilk olay diye onun ortaya çıkışını kaleme alıyor. Bundan başka, o çağın yazarlarından hiçbiri Türkiye'de bütün bir toplumu içine alan geniş çaplı sosyal ve dirliksel mücadelenin geçmekte olduğunu sezememiş, bütün olup bitenleri Karayazıcı'nın kişiliği yanında toplamak suretiyle olayı çok küçültmüşlerdir. Onun için, sırf Osmanlı yazarlarının incelenmesiyle Celâlî isyanları denen büyük tarihsel çöküntü yaşantısı aydınlatılamaz. Bu nedenledir ki, şimdiye değin bu sorun üzerindeki fikirlerini belirten tarih yazarları olumlu bir sonuca varmayı başarmaktan uzak kalmışlardır. Biz burada, incelemek istediğimiz Celâlî kavgası bakımından çağının önemli sayılan vekayinamelerini ve tarihlerini kısaca değerlendireceğiz.

Âlî'nin *Künhü'l-Ahbar* adlı tarihi: Bu ünlü eserin henüz basılmamış olan XVI. yüzyıla ait bölümü 1599 (hicrî 1008) yılgününe kadar olan olayları kaydettiği için, bu sırada başlamış bulunan Karayazıcı ayaklanmasını kapsamıyor. Bununla beraber 1596 olaylarını da söz konusu etmiş değildir. Halbuki, yazar tam bu yılgünde Kayseri sancakbeyliği ve Rum Vilâyeti'nde patlak veren kanlı hareketleri bastırmaya görevlendirilmiş ve olayları yerinde inceleyerek düzenlediği raporları da İstanbul'a yollamıştı.[19] Gene de bu eser "Celâlî isyanları" için çok değerli bir kaynak niteliğindedir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıldaki sosyal ve ekonomik durumu üzerinde değerli bilgiler veriyor.[20]

Selânikî Tarihi: XVI. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı tarihi için çok kıymetli olan Selânikî Mustafa'nın bu eserinin son on yıllık kısmı basılmadığından

17 Yazar, "küçük feodaller" deyimiyle timarlı sipahileri kastediyor.

18 A.S. Tveritinova, Türkiye'de Karayazıcı ve Deli Hasan İsyanı (Rusça), s. 79 (eseri Türk Tarih Kurumu o zaman bizim için Türkçeye çevirtmiştir).

19 Bk. Belge 13.

20 Kullandığımız yazma, Nuruosmaniye Ktp., No: 3407'de kayıtlıdır.

yazmasını kullanmak gerekiyor. Bunun Âlî'nin eserinden farkı, Karayazıcı hareketine de yer vermesidir. Bu yazar da olayların geçtiği dönemi yaşamış kimse olarak tarihsel gerçeklere uygun bilgi vermiştir. Karayazıcı ve Celâlîlikle ilgili öteki olaylar üzerinde yazdıkları çok anlamlı ve özlüdür.

Peçevî Tarihi: Bu eserin yazarı İbrahim Peçevî de "Celâlî Fetreti" dönemini yaşayanlardandır. Hattâ, Anadolu'da görevli bulunuyordu. Karayazıcı ve biraderi Deli Hasan'ın hareketlerini izlemişti. Böyle olduğu halde tarihinde Celâlîler için verdiği bilgiler çok kısa ve birinci sıradaki kişiler üzerine toplanmıştır. Tek değerli yanı olaylar hakkındaki yazdıklarının büyük ihtimalle gerçeklere uygun düşmesidir.

Vekayi-i Tarihiyye: Topçular ve cebeciler kâtibi Abdülkadir'in düzenlediği bu eser "Celâlî Fetreti" ve "Büyük Kaçgunluk" hakkında en uzun bilgi verenlerden biridir. Yazar, ara sıra reayanın, köylerin, kasaba ve şehirlerin durumlarını da kimi kez ayrıntılı bir biçimde anlatarak, büyük karışıklığı daha iyi anlamamıza yardım etmiştir. Ancak, 1596 ile 1603 yılları arası Celâlî olaylarını kulaktan öğrendiklerine göre yazmış olmalı ki, bu yüzden birçok yanlışlığa düşmüştür.[21] Örnek olarak, Karayazıcı'nın ilk kez 1601'de (hicrî 1010'da) ayaklandığını yazıyor. Hükûmetin düzenlediği Celâlî seferlerini de birbirlerine karıştırmaktadır. Özetleyin, Karayazıcı üzerine verdiği bilgi yanlışlarla doludur. Ayrıca bu eserin elde bulunan yazmasının sonradan aslından kopya olduğu anlaşılmaktadır. Bu nüshada bahisler eksik bırakılmış, hattâ cümleler ortadan kesilerek, üç dört satırlık bir boş yer konmuş ve aşağıda başka bir bahse geçilmiştir. Abdülkadir'in eseri asıl 1603 ile 1610 yılları arasındaki "Büyük Kaçgunluk" dönemi için çok değerlidir. Çünkü yazar Kuyucu Murad Paşa'nın Celâlî seferine katılmış, gördüklerini geniş ve ayrıntılı olarak kaydetmiştir. Verdiği bilgileri resmî belgeler çoğu kez doğrulamaktadır.

Zübdetü't-Tevarih: Mustafa Safî'nin biri III. Mehmed, öteki I. Ahmed devirleri için yazdığı bu eser Celâlî kavgasının "Fetret" ve "Büyük Kaçgunluk" dönemleri için çok önemli bilgileri kapsamaktadır. Onun için dikkatle okunması gerekir.

Fezleke: Bu eserin sahibi Kâtip Çelebi, Fetret ve Büyük Kaçgunluk devirlerini çocukluğunda yaşamış, Anadolu'ya gezintiler yapmış bir kimsedir. Ayrıca âlim bir kişi olduğu dolayısıyla Celâlî isyanları hakkında daha toplu ve açık izahlar vermektedir. Onun için olacak, Naima Celâlîlere ait bilgileri en çok bu eserden alıyor.

Bunlardan başka, Karaçelebizade Abdülaziz'in *Ravzatü'l-Ebrar*'ı, Nev'izâde Ataullah'ın *Zeyl-i Şakayık*'ı ve Edirnevî Mehmed Efendi'nin *Nuhbetü't-Tevarih*'i

21 Örneğin, Seyhan Irmağı'nı hep Kızılırmak diye kaydediyor.

gibi eserleri de söylemek gerekir. Fakat bütün bunlar, çok kısa olarak, ancak tanınmış Celâlî başbuğlarının ayaklanmalarını ve bozgunlarını yazmışlar, Anadolu olaylarını gerçek yanları ve bütünleriyle aydınlatacak hiçbir doğru bilgi verememişlerdir.

b) Arşiv belgeleri: Celâlî mücadelesini bütün tarihsel önemi ile bilgisel biçimde genişlemesine ve derinlemesine bir araştırıya tâbi tutmamızı olağan kılacak bol kaynaklar doğal olarak devlet arşivindeki belgelerdir. Ancak bu arşiv bilimsel çalışmaların gerektirdiği biçimde bir düzene henüz konamadığından araştırma yapılan konuya ait bütün belgeleri bir arada bulmak olanaksızdır. Onun için yararlanmaya sunulan dosyalardan ele ne geçerse onunla yetinilmek zorunluluğu vardır. Bununla beraber buradaki "ahkâm" ve "mühimme" defterleri kolaylıkla kullanılacak durumda bulunuyorlar ve konumuz yönünden ihmal olunmaz değerdedirler. Vilâyetlere, sancaklara ve kadılıklara yollanan "padişah hükümleri"nin suretleri bu defterlerde bulunuyor. Zamanının ifade biçimine göre, divanda hazırlanan bu "hükm-i hümâyûnlar" hangi sorun için yazılıyorsa, önce o sorun hakkında bilgi verirler, ondan sonra yapılacak işlemi bildirirler, örneğin, halk tarafından yollanan bir "mahzar"a veya kadı'nın "kazâyâ defteri"ne cevap olarak yazıldıkları takdirde, önce yapılan şikâyetlere ait fikirlerin bir özeti "hükm-i hümâyûn"un başına geçirilir, sorunun divanca doğru anlaşılmış olduğu hakkında bu cevapların yollandığı makamlara bir kanaat verildikten sonra, emir kısmı yazılırdı. Fermanların ve hükümlerin böyle bir üslûpta yazılmaları sayesindedir ki, bu sözü geçen defterlerden Türkiye'de olup geçen olaylara ait çok değerli bilgiler çıkarmak olanağı sağlanmış bulunuyor. Özellikle mühimme defterleri ve kimi ahkâm defterleri hemen hemen bütünüyle vilâyetlerdeki asayiş işleri için yollanmış "hükm-i hümâyûn"ların suretleriyle doludur. Bunların binlercesini sabır ve dikkatle okumak Türkiye'nin sosyal, ekonomik ve siyasî tarihi hakkında baha biçilmez bilgi vermektedir. Bu pek değerli tarih belgelerinin en önemli kusuru, her yılın defterlerinin tam olarak elde bulunmayışıdır. Hattâ birçok yılın defterleri hiç yoktur. Örneğin, konumuzun en önemli dönemi olan 1596-1608 yılları arasında tutulmuş mühimme defterleri ortada bulunmadığı gibi, ahkâm defterleri de eksik olarak bulunuyor. Bununla beraber, gene de bu pek karışık yılların olaylarını ancak ahkâm defterlerinin yardımıyla aydınlatmış bulunuyoruz.

Mühimme ve ahkâm defterlerinden sonra bize en yararlı evrak dağınık belgeler olmuştur. Özellikle defteri bulunmayan yılların olaylarını aydınlatmada bu belgeler çok işimize yaradı.

Bunlardan başka, divan-ı hümâyûn kayıt defterleri, timar defterleri, arazi tahrir defterleri ve daha birçok öteki tür defterler vardır ki, konumuz bakımın-

dan görülmeleri gerekir. Özelikle bunlardan divan kayıt defterleri fermanların özetleriyle dolu olduklarından mühimme ve ahkâm defterlerinin eksiklerini az çok tamamlıyorlar.

c) Şer'iyye sicilleri: Bugün mahkemelerin mahzenlerinden kurtarılarak bölge bölge müzelerde toplanan bu defterler bize Osmanlı adalet kurumlarının çalışmalarını gösteren en kıymetli belgelerdir. Şer'iyye sicilleri yalnız mahkeme kararlarını ve tutanaklarını değil, merkezden vilâyet ve kaza yöneticilerine gelen ferman ve hükümlerin suretlerini, ticarî senetleşmeleri, narhları ve başka ekonomik ve sosyal işleyişlerin kurulu düzenlerini gösteren değerli belgeleri geniş biçimde kapsamaktadırlar. Bu nedenle Celâlî isyanlarını aydınlatacak en doğru bilgi kaynağının o zamandan kalma şer'iyye sicilleri olduğuna da hiçbir küsüm yoktur. Çünkü, örneğin, "Celâlî Fetreti" ve "Büyük Kaçgunluk" dönemlerine ait, bütün kadılıkların olmasa bile, sancaklardaki merkez kadılıklarının mahkeme defterlerini (şer'iyye sicillerini) incelemek bize konumuz için en olumlu bilgiyi verecektir. Ancak bugün, her yılın mahkeme defterleri bize kadar bütünüyle korunmuş hiçbir kaza ya da şehir yoktur. Gezici naiplerce tutulan köy ve bucak defterlerinden ise ancak birkaç tanesi elimizdedir. Celâlî isyanlarının yurdu altüst ettiği 1599-1608 yılları döneminde şehirlerin ve kasabaların uğradığı yangınlar, mahkemelerin isyancılar tarafından sık sık basılması gibi olaylar çok kez bu defterlerin yok olmasına sebep olmuştur.

Şer'iyye sicillerinden bilimsel yararlanmada başarılı olmak için uygulanacak yöntem, incelenmesi istenen yılların defterlerini satır satır okumayı zorunlu kılar. Çünkü ancak bu yolla toplumun bütün çalışım alanlarını ve bunların ortasında olup geçen olayları bütünüyle kavrayabiliriz. Özetleyin, Türkiye'nin toplumsal ve dirliksel yaşantısı tarihini aydınlatmak için bu defterler biricik kaynak olarak kalmaktadır. Bunların yardımıyla tarihçi incelemek istediği sıraların toplumunu gerçeğe en yakın biçimi ile canlandırabilir. Burada karşımıza dikilen tek zorluk, şer'iyye sicillerinin bugüne değin bir merkezde toplanamamış olmasıdır. Gerçekleyin, birbirlerinden çok uzaklarda bulunan büyük şehirlerin müzelerinde çoğu pek bakımsız küçük arşivler kurularak oralarda korunmaya alınan bu defterlerin hepsi görülmek istendiği takdirde, araştırıcı için uzun bir zaman ve bir hayli masrafı göze almak gerekiyor.*

Sözün kısası, çok az incelenmiş bulunan Türkiye tarihi için arşiv belgeleri ve eski mahkeme defterleri pek değerli ve bol kaynak olarak elimizin altında bulunuyor. Bunlardan daha kolay yararlanma olanakları sağlandıkça, millî ta-

* Yazarın dileği bugün (2009) gerçekleşmiştir. Önce Ankara'da Milli Kütüphane'de toplanan şer'iyye sicilleri 2006'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne devredilmiştir (editörün notu).

rihimiz, halk kültürünün gereksinimlerini fazlasıyla karşılayacak derecede aydınlığa erişecektir. Biz bu incelememizde şer'iyye sicillerini ve arşiv belgelerini kaynak olarak kendimize dayanak yapmış bulunuyoruz.

d) Araştırma eserleri: Celâlî kavgası Türkiye tarihinin en büyük sosyal oluntusu niteliğinde bulunmasına rağmen, şimdiye dek bu konunun bilimsel bir incelenmesi yapılmamıştır. Onun için burada doyurucu bir eser adı veremiyoruz. Yalnız türlü fikir akımlarının etkisi altında yazılmış birtakım eserlerin adını vermek olanağı vardır ki, bunlar, bilimsel birer inceleme ürünü olmaktan çok, vekayinamelerin verdikleri bilgileri her yazarın kendi kişisel maksadına göre yorumlamasından ibarettir.[22]

Celâlî isyanları, özellikle Amasya çevresinde geçen olaylar için Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya Tarihi* önemli bir araştırma niteliği taşır. Dört cilt tutan bu eserin üçüncü cildinde "Celâlî Fetreti ve Büyük Kaçgunluk" üzerine birçok bilgi vardır. Yeşilırmak yöresinin Celâlî karışıklıklarında en başta gelen bir bölge olması dolayısıyla, eserin yazarı, bu olaylara önem vermiş, olup geçenleri ayrıntılı biçimde anlatmış, isyancı başıların resmî ve kişisel hüviyetlerini, tesbite çalışmıştır. Eser hazırlanırken pek çok kaynağa, arşiv belgelerine ve şer'iyye sicillerine de başvurulduğundan ötürü olaylar hakkında verilen bilgilerin doğruluğuna inanmak gerekir. Fakat bu olumlu işin yanında eserin kusurları da çoktur, örneğin Celâlî isyanlarını milliyetçi bir ruhun depreşimi diye kabul ederken, bu görüşünü olayların destekleyip desteklemediğine hiç dikkat etmemiştir. Bu yüzden de eserin bu yönü bir fikir fantezisi halini almıştır.

22 Bk. not 13.

I. KISIM

OSMANLI DEVLETİ'NİN EKONOMİK DURUMU VE İDARÎ DÜZENİ

A. İKTİSADÎ DARLIK

1- Hariçle Ticarî Münasebetler ve Yerli Sanatların İlk Sendelemesi

XVI. asırda Osmanlı İmparatorluğu'na dışardan giren işlenmiş malların büyük bir çoğunluğu henüz Doğu'dan, bilhassa Hindistan'dan geliyordu. Buna mukabil, bu istikametlere hemen hiçbir şey satılmıyordu. Memleketin altın ve gümüş serveti mütemadi surette Şark'a akıp gidiyordu. Hindistan'da altına olan fazla itibar dolayısıyla, ayrıca, Anadolu'da akçe mukabilinde bu madenin, toplanarak, Halep, Şam, Bağdat ve Basra taraflarına gönderildiği ve orada daha yüksek bir fiyatla satıldığı da görülmekteydi.

Daha II. Mehmed zamanında (1451-1481), devlet altın ve gümüşün gittikçe azalmakta olduğunu hissetmiş bulunuyordu. Kuyumcuların işleyecekleri gümüş miktarını bile 200 dirhem olarak tahdit ettiğinden başka, bu madenle bakır, kalay ve kurşunun karıştırılmasını yasak etmişti.[1] Kıymetli madenlerin azalmasının devlet üzerindeki tesirleri, bunun sebepleri üzerinde durduğu anlaşılan hükûmet, meselenin, Şark'tan gelen mallar mukabilinde, o tarafa altın, gümüş ve hattâ bakır götürülmesiyle ilgili olduğunu tesbit ederek, bütün Şark hudutlarından bu madenlerin dışarı çıkarılmasını men etti ve bu iktisadî politika daimî bir şekil aldı. Bütün Şark'taki ümerâya, gümrük memurlarına ve kadılara yollanan fermanlarla, bu madenleri götürenler yakalanırsa müsadere olunmasını ve tüccarın sattığı mala mukabil ancak yine mal götürebileceği hususu tebliğ

1 Bursa Şr. Sc. No: A 3/3, vr. 53 (Anadolu sancakbeylerine ve kadılara 11 şevval 882 [16 Ocak 1478] tarihli hüküm).

olundu. Fakat, kaçakçılığı men etmek işinde o zaman fazla muvaffak olunduğunu sanmıyoruz. Anadolu'nun her tarafında serbestçe dolaşan Hintli tüccarların sattıkları mal mukabilinde, yine mal götürdüklerine dair hiçbir emareye tesadüf olunamadı. Yalnız, İran tüccarlarının Anadolu'dan çok miktarda madenî eşya, mal ve bilhassa, bakır alıp götürdüklerini ve hattâ bunun ara sıra önemli derecede bir darlık yarattığını da biliyoruz. Meselâ, 1568 sıralarında, dört-beş yüz İranlı tacir, Kastamonu'daki Küre bakır madenlerinden "ziyade paha ile" çok miktarda bakır alıp gitmişler ve bunun üzerine, yerli bakırcılar bakır bulamaz olmuşlardı. Bu vaziyet karşısında, hükûmet, bakırın kaçırılmasına mâni olmak için, yerli bakırcıları, bulundukları yerlerin kadılarından ihtiyaçları kadar bakır verilmek üzere vesika (mühürlü temessük) almaya mecbur etti. Kastamonu sancakbeyine ve Küre kadısına da, bundan sonra bakır verilmesine dair vesika getirmeyen kazancılara, yani bakırcılara, bakır verilmemesi emrini bildirdi.[2]

Avrupa ile olan ticarî münasebetlere gelince: XVI. asırda Batı'dan satılmaya gelen sanayi eşyası yok denecek kadar azdı; "Londra çuhası" ancak bu asrın sonlarında Türk pazarlarında kendini göstermeye başlamıştı. Buna mukabil, Avrupalı gemiler Osmanlı limanlarından mütemadiyen hammadde, hayvanat (bilhassa koyun) ve hububat taşıyorlardı. Bursa'nın ipeklileri ve kadifeleri, Lehistan, Avusturya ve Venedik'te revaçta idi. Hele Ankara'da işlenen sof kumaşları bütün Avrupa'da tanınmıştı. Balkanlar üzerinden Orta Avrupa'ya ve İtalya'ya kervanlarla pek çok sof yollanmakta idi. Bu ticareti bilhassa Ermeniler yapıyordu. Sofun hammaddesi olan tiftiğe daha Avrupa talip değildi.

Tabiî bütün Batılı alıcılar Türk ile alışverişlerinde memlekete altın ve gümüş getiriyorlardı. Denebilir ki, Osmanlı Devleti'nin bütün kazancı bu sıralarda Avrupa'ya satılan hammaddelerden ve hububat, hayvan gibi gıda maddelerinden sağlanmaktaydı. Fakat, bu hal gittikçe içerde kötü tesirler yapacak şekilde cereyana başlamıştı. Çünkü, gelişmekte olan Avrupa sanayiinin hammadde ihtiyacı artıyordu. Amerika'nın keşfi ve açık deniz ticaretinin gelişmesi sayesinde serveti çok yükselen Batı memleketleri hammadde yetiştiren Osmanlı müstahsiline kendi ayağında, yerli esnafa nazaran daha yüksek fiyat vermeye başlamışlardı.

Bu hal korporasyonları (loncaları) müşkil vaziyete soktu.[3] Şehirlerde tatbik olunan sıkı narh sistemi ve esnaf teşkilâtının dayandığı dar kaideler dokumacıları yeni hammadde fiyatlarına uymaktan men ediyordu. Kumaşlarının eninden, boyundan eksiltmelerine, kalitelerini bozmalarına asla müsaade olunmamaktaydı.

2 BOA, MD No: 7, s. 737 ve 893 (14 C. âhir 976 tarihli fermanlar).

3 Buna ait pek çok şikâyet vardır. Şu iki vesika en iyi numunedir: H.T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa*, vs. 97 ve alttaki not vesika.

Şikâyetler üzerine hükûmet, evvelâ "madrabaz"ların pazarlardan pamuk ve pamuk ipliklerini toplamalarına mâni olmaya çalıştı. Bunda muvaffak olamadı. Nihayet bu maddeleri hububat gibi "memnu" olarak ilân etti. Hakikaten, 1567'de, hükûmet Ege dokumacılarına 150 bin kadar yelken bezi sipariş ettiği zaman, ipliklerin Avrupalı tüccarlara satılması yüzünden, esnaf, bu kadar bezi veremeyeceklerini bildirmekte gecikmemişlerdi.[4]

Daha birçok esnafın şikâyeti devam ettiğinden, bir "memnu maddeler" listesi teşekkül etti. Hububat, pamuk, pamuk ipliği, sahtiyan, balmumu, susam gibi maddelerin, dışarı satılması yasaklandı. 1590 sıralarında "memnu maddeler" listesi şu şekli almış olarak ilân olunmaktadır: Tereke (yani hububat), barut, yarak (silâh), at, penbe (pamuk), kurşun, balmumu, sahtiyan, donyağı, gön, meşin, rişte-i penbe (pamuk ipliği), koyun derisi, zift.

1586'da (995) "Macar'a ve Leh'e at ve sığır ve koyun verilmeye deyu muhkem tenbih olunmağiçün" iskelelere hükm-i şerif yollanmıştı. Görülüyor ki, "memnu maddeler" hayli fazla idi. Bunlar, ahitname verilmiş olan devletlere de satılmıyordu.

Cinslerine dikkat edilecek olursa, "memnu maddeler"in tanziminde, harbe yarayan maddeler, yerli esnafın hammadde ihtiyacı, bir de, gıdaya ait olan tahıl ve hayvan gibi şeylerin esas alındığı görülür.

Hükûmeti bunlar arasında en çok meşgul eden mesele, zahirenin dışarı çıkarılmasına mâni olmaktı. Avrupalı gemiler de, çoğuncası buğday yüklemek üzere geliyorlardı. İskelelerde ve sahillere yakın yerlerde türeyen birtakım "madrabazlar", "Frenk gemilerine" kolayca istedikleri kadar zahire verebilmekte idiler. Halbuki, XVI. asırda artık Osmanlı İmparatorluğu dahilinde ciddî bir kıtlık kendini hissettirmeye başlamıştı. Onun için, Marmara ve Ege sahillerinden, Rumeli limanlarından yapılan kaçak satışlar bu bölgelerde daha fazla bir zahire darlığı doğmasına sebep olmuştu. Devlet, İstanbul'un ve ordunun iaşesini temin edebilmek üzere, Anadolu'nun en uzak yerlerinden zahire celbine başlıyordu ki, bunu ayrı bir bahis olarak tetkik edeceğiz.

Hulâsa, XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomik cereyanları içindeki durumu, zengin bir hammadde alıcısı olan Avrupa ile, çok bol ve hattâ ucuz bir işlenmiş mal satıcısı olan Şark'ın arasında bocalayan aracı olarak kabul edilebilir. Avrupa'dan altın ve gümüş geliyor, fakat, mukabilinde giden maddeler iaşeyi, iç sanayii sarsıyordu. Şark'tan (yani Hint, Rusya ve İran'dan) alınan mal mukabilinde giden altın ve gümüş, Avrupa'dan kazanılandan daha

4 BOA, MD. No: 7, s. 107 (Bergama kadısının şikâyeti üzerine 15 R. evvel 972 tarihli ferman); H.T. Dağlıoğlu, *a.g.e.*, vs. 50 ve 115.

fazla olduğu için, memlekette para darlığı artmaktaydı. Buna karşı devletin güttüğü iktisadî siyaset, Doğu için kıymetli madenlerin çıkarılmasına Batı için de dahilde sıkıntısı çekilen "memnu maddeler"in satılmasına sıkı bir yasak konmasından ibaretti. Harp vasıtası sayılan bütün maddelerin huduttan dışarı çıkarılması, yani o zamanın tabiri ile "harbî"ye verilmesi yasaktı.[5]

2- Osmanlı İmparatorluğu'nun Para Rejimi

Avrupa ile Doğu arasında, kendisi için hiç de müsait olmayan bir aracı vaziyetine düşen Osmanlı Devleti'nin içine sürüklendiği iktisadî kriz ilk belirtilerini kıymetli madenlerin azalmasında gösterdiği için, bu durum devletin para rejimi üzerine gittikçe kötü tesirler yapmaya başlamıştır. Bunu rakamlarla gösterebilmek maksadıyla, bu meseleyi izaha lüzum vardır ve aynı zamanda, mevzumuz ile de ilgisi büyüktür.

Osmanlı malî sisteminde para rejiminin temelini "akçe" denen sikkenin teşkil etmiş olduğunu biliyoruz. Gümüşten yapılan bu paranın geçirdiği vezin değişiklikleri ekonomik bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl bir kararsızlık içinde yüzdüğü hakkında açık bir fikir vermektedir. Halil Edhem Bey'in *Meskûkât Kataloğu*'nda, Sultan Orhan'a (1324-1362) ait beş akçelik bir sikke mevcuttur ki, müellif bu paranın adını bilemiyor. Bizim sonraki devirlerden elde ettiğimiz malûmata göre, bu tamamıyla "şahî" denen Osmanlı parasıdır ve beş akçeye eşit olduğu kayıt olunuyor ki, bu halde ilk Osmanlı akçesi, bu "şahî" vezninin beşte biri hesabıyla, aşağı yukarı 0,37 dirhemdi, demektir. Bunu o zaman para kesme muamelâtındaki ifade ile kaydetmek icap ederse, 100 dirhem gümüşten 269 akçe kesilmiş olduğu anlaşılır.[6] I. Mehmed devrine ait akçenin veznine bakılırsa, yine 100 dirhem gümüşten 266,5 akçe kesilmiş olduğu görülür. Aynı katalogdaki tesbit olunan vezinlere göre, II. Murad zamanında 100 dirhem gümüşten sıra ile, 320, 299,9, 304,8 akçe kesilmiştir. 1450'de, 100 dirhem gümüşten 375,5, 1462'de 300,[7] 1470'te 337 akçe kesilmiştir. II. Mehmed'in (Fatih) son zamanlarında, yani 1475'te ayni miktar gümüşten 400 akçe kesildiği gibi, 1477'de (882) bu adedin 280'e indirildiğini, bu suretle akçenin kıymetinin birdenbire artırılmış olduğunu yine Bursa şer'iyye sicillerinden tesbit etmiş bulunmaktayız.[8]

5 Kâmil Su, "Manisa Tarihine Ait Vesikalar", *Gediz*, s. 46.

6 Devletin dünya ekonomik cereyanları içindeki kötü durumunun XVIII. asrın başlarında da devam ettiğini Naima kendi müşahedelerine istinaden de beyan etmektedir: *Naima Tarihi*, I, s. 30-32.

7 Halil Edhem, *Meskûkât-ı Osmaniye Kataloğu*, Sultan Orhan devri sikkesi.

8 Bu son rakam, Bursa Şr. Sc., No: A 3/3, vr. 53.

1450'de kesilen ile 1477'de kesilen akçeler mukayese edilince, denebilir ki, İstanbul'un fethi arifesinde devletin malî durumu iyi değildi. Çünkü, o zamanın akçesi bu sonuncudan üçte bir kadar bir kıymet düşüklüğü gösteriyor. II. Mehmed'in hayli uzun olan hükümdarlığı sırasında akçenin yavaş yavaş kıymetlendiği görülmekle beraber, eğer *Meskûkât Kataloğu* bizi aydınlatmıyorsa[9] 1575'te yeniden düşmüş ve iki sene sonra, yani 1577'de "cedit" akçe 100 dirhemden 280 olarak kesildiğinden, devletin malî durumunu düzeltmek mümkün olmuştur. Fakat, II. Bayezid devrinden itibaren akçenin gümüş miktarının mütemadiyen azalması, 1577'deki düzelmenin zoraki olduğunu göstermektedir. Hakikaten 1581 (886) tarihini taşıyan akçenin veznine bakılırsa, bu tarihte yüz dirhem gümüşten 426,5 akçe kesilmiş olduğu görülür. Mamafih 400 olarak kesilen de mevcuttur.[10] I. Selim'in tahta geçeceği sırada (1520), 400 akçenin 100 dirhem gümüşe müsavi olduğu Kayseri şer'iyye sicillerinde görülen bir terekeden tesbit olunmuştur.[11] *Meskûkât Kataloğu*'na nazaran, bu padişah nâmına olan 918 (1512) tarihli akçe, 100 dirhemden 457 hesabıyla kesilmiştir. Bununla beraber, I. Selim'in, 1516'da (921) yeniden akçeyi babasının zamanındaki kıymetine çıkardığını, bu sırada Bursa ve Karesi sancaklarına yollanan "eski akçe ve gümüş yasakçıları"na[12] yollanan fermanlardan öğreniyoruz. Burada, yakalanan her 100 dirhem eski akçeden 400 adet yeni akçe kesilmesi hakkında katı emir ve talimat mevcuttur.[13]

I. Süleyman'ın (Kanunî) hükümdar olduğu 1520'de (926), nâmına kesilen ilk akçenin yeniden, 100 dirhemden 457 akçe olmak üzere, bir kıymet düşüklüğüne uğradığı görülüyor, hattâ 533 olanı da vardır. Fakat, bu devirde umumiyetle bu 100/457 nisbeti muhafaza olunmuştur. II. Selim zamanında, yeniden, akçe 100 dirhem gümüşten 490 ve aynı saltanat sırasında 533 olarak kesilmiştir. III. Murad'ın cülûsunda (1574), 100/426,5 elde edilmekle beraber, bunda kalınamayarak, 100 dirhem gümüşten, evvelâ 533 ve daha sonra 800 akçe kesilmiş ve hattâ bu 950'ye kadar çıkarılmak suretiyle akçenin gümüş değeri çok küçülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik faaliyette ve ticarî mübadelelerde esas ölçü olduğunu söylediğimiz ve XVI. asrın sonuna kadar yapıldığı gümüş

9 Çünkü bu eserde alınan numuneler umumiyetle vilayetlerde darphanelerde kesilen akçelerdir; İstanbul haricindeki yerlerde, merkezin emriyle halkın getirdiği gümüş külçelerden ve eski akçelerden yeniden kesilen bu akçelerin veznine ümerânın, kadıların ve defterdarların çok hile ettiklerini biliyoruz.

10 Halil Edhem, *Meskûkât-ı Osmaniye.* II. Bayezid devri akçeleri.

11 Kayseri Şr. Sc., H. 916-917 tarihli defterde H. 917 tarihli tereke.

12 Büyük ticaret merkezlerine ve sancaklarına yollanan bu memurlar eski akçeleri müsadere ederler, kuyumcuların 200 dirhemden fazla gümüş işlemelerine ve bunları başka madenlerle karıştırmalarına mâni olurlar, kalpazanlarla mücadele ederlerdi.

13 Edremit Şr. Sc., No: 1, vr. 45.

miktarı bakımından geçirdiği değişiklikleri kaydettiğimiz "akçe"den daha büyük sikkelere gelince, bunlardan bizce malûm olanları, küçüklerinden büyüklerine doğru, "para", "şahî", "esedî (arslanlı) kuruş", "kâmil kuruş" (bunlar gümüşten yapılmıştır), altındır (yahut flori).

Bu sikkelerin uzun zaman zarfında geçirdikleri değişiklik ya hiç yoktur, yahut gözde tutulmayacak derecede azdır. Meselâ, 1520'de I. Süleyman nâmına kesilen şahî ile 1575'te III. Murad için kesilen şahî, tamamıyla aynı vezindedir. II. Bayezid tahta çıkınca kesilen bir altın ile III. Murad'ın altını birbirlerine tamamıyla müsavidirler. Hattâ bu son padişah nâmına kesilen başka bir altında, vezin yüzde bir buçuktan biraz fazla artırılmıştır.

Akçenin küçülmesi altın karşısında olan değerini de azaltmak zaruretini göstermiştir. Şimdi bunun seyrini de kaydedelim:

1431'de, bir flori altını 35 akçe olarak tesbit olunmuştu.[14] 1462'de ise, bir altının 40 akçeye çıkmış olduğunu görüyoruz.[15] Bu sıra bir kâmil kuruş da 35 akçeyi geçiyordu. Arada görülmesi mümkün olan anormal haller hariç, bu resmî rayicin 1548 sıralarına kadar devam ettiği görülmektedir. Bu tarihten itibaren altın 60, kâmil kuruş 40 akçeye çıkarıldı. 1585'e kadar bu rayiç devam ettikten sonra, nihayet, bu yıl akçenin değeri, 100 dirhem gümüşten 800 adet kesilecek şekilde düşürülmesi üzerine, altın 110, kâmil kuruş 70 akçe kabul olundu.[16] 1590'da akçe daha fazla küçüldüğünden (100 dirhemden 950 akçe), bir altın 120 ve tam (kâmil) kuruş 80, esedî 10 akçeye çıkarıldı. Akçenin diğer altın ve gümüş sikkeler karşısındaki bu kıymetleri tabiatıyla, resmî rayiç idi. Serbest piyasada, yani, halkın kendi aralarındaki alışverişlerinde, akçe her zaman aynı kıymeti muhafaza edecek şekilde mübadeleye vasıta olabiliyor muydu? 1550'den sonraki zamana ait ekonomik hadiseler üzerinde yaptığımız müşahedelere nazaran, hükûmetin akçeye takdir ettiği altın ve kuruş karşısındaki resmî kıymet yalnız devletin reaya ile olan münasebetlerinde (yeni vergiler ve devlete mecburî mal satmalarında) geçerliydi. Ticarî hayatta ise, akçe daima daha düşük muamele görüyordu. Bunun sebepleri, büyük Yahudi sarrafların, hükûmetin kestirdiği akçelerin kenarlarını kırpmak suretiyle vezinlerini düşürmeleri, çoğu Yahudi olan usta kalpazanların ortaya çıkardıkları kalp akçelerin esas akçelerle karışmaları, bizzat devletin sık sık "cedid" akçe çıkarmak suretiyle eski akçeleri yasak etmeyi âdet edinmesi gibi hallerdi. En nihayet, III. Murad devrinden itibaren hükûmet de "mağşuş akçe" çıkarmaya başlamış, bu da "akçe" denen esas mübadele sikke-

14 Bu rakam Dr. Halil İnalcık'ın neşre hazırladığı bir timar defterinden alınmıştır.
15 Bursa Şr. Sc., No: A 1/1 vr. 9 (bir terekeden).
16 BOA, MD, No: 58, s. 289.

sinin kıymetini büsbütün kararsız hale getirmişti. Kısaca bahsettiğimiz bu hadiseler, Osmanlı malî tarihinin ve XVI. asır ekonomisinin en mühim meseleleri olmakla beraber, burada daha fazla uzatmayı lüzumsuz görüyoruz. Yalnız, şu kadarını ehemmiyetle kaydetmek icap eder ki, gerek hükûmetin ve gerek vilâyetlerdeki darphanelere tesir edecek durumda olan resmî şahsiyetlerin ve gerekse akçeleri kırpan ve taklit eden şahısların bütün bu faaliyetlerinden zarar gören yegâne unsur, reaya denen köylü vergi mükellefiydi. Çünkü, devlet bütün vergileri altın, kuruş, ve "zarurî hallerde", tartılmış halis akçe olarak toplamaları için tahsildarlara sıkı emirler vermekteydi. Bu vaziyette, köylü bu şartları haiz parayı bulabilmek veya tahsildara elindeki "kırık" yahut kalp akçeyi kabul ettirebilmek için ayrıca soyuluyordu.

Hükûmet "akçe"yi acaba neden mütemadiyen küçültmek mecburiyetinde kaldı. Bazı müelliflere göre, II. Mehmed devrinden başlayan bu hareket, hazineye kâr temin etmek için yapılıyordu.[17] Böyle bir iddia şüphesiz ne tarihî realiteye ve ne de ekonomi ilmine uygun düşer. Bir defa, akçenin gümüş değerini azaltmak devlete kâr değil zarar getirir. Çünkü, miktarları kanunnamelerle akçe olarak tesbit edilmiş olan vergiler öyle devletin darphanesinde istediği zaman küçültüverdiği akçesi gibi değişivermiyorlar, sabit kalıyorlardı. Şu halde, akçenin vezni, meselâ, yarı yarıya düştüğü zaman, toplanan vergiden gelen akçe de o nisbette az olacaktı. Şimdi, vergilerin ilk vaz' olundukları gibi kaldıklarını kanunnameler tarihî bir hakikat olarak bize gösterdiklerine göre, meselâ, II. Mehmed devrinde iki koyundan alınan bir akçe ile bir de III. Murad zamanında yine iki koyundan alınan bir akçelik resmi mukayese edelim. Yukarıda akçelerin kıymetleri hakkında verilen rakamları hatırlarsak, göreceğiz ki, devlet II. Mehmed devrine nazaran koyun resminden, III. Murad devrinde tam 3,4 defa zarar etmiştir. II. Mehmed, kendi devrinde bile bazen yüzde 33 ölçüsünde bir vezin azaltmayı göze alarak cedit akçe çıkarmaya mecbur olmuştur. Bu, toplanan resimlerden de, aynı suretle, yüzde 33 kaybetmek demekti. Denebilir ki, Osmanlı vergi kurumunun temelleri, bu akçe vezninin gittikçe azalmasıyla sarsılmaya başlamıştır. Bu kadar büyük bir ekonomik hadiseyi zamanın ricalinin göremediğini farz etmeye hiç de yer yoktur. Aksine her padişah daha kıymetli akçe bastırmaya çareler aramıştır, akçenin geçirdiği safhalar hakkında verdiğimiz rakamların seyri bunu tamamıyla göstermektedir. O halde, devletin malî sisteminin üzerine dayandığı bu temel "sikke"nin mütemadi düşmesinin ve kendisi ile beraber bu sistemi de uçuruma sürüklemesinin sebeplerini tamamıyla tarihî zaruretlerde ve devrin ekonomik şartlarında aramak lâzımdır.

17 Belin, *Türk İktisat Tarihi*, s. 100.

Daha II. Mehmed devrinde devletin müthiş bir gümüş ve altın darlığı içinde kıvrandığını, aldığı tedbirlerden anlıyoruz. 1477'de kesilen cedit akçe münasebetiyle çıkarılan fermanlar bunu bize pek iyi göstermektedir. Sancaklara ve bilhassa büyük ticaret merkezlerine "eski akçe ve gümüş yasakçıları" yollanıyordu. Bunların vazifesi, bilhassa kuyumcuları kontrolde tutarak, kendilerine tayin olunan miktardan fazla gümüş işlemelerine mâni olmaktı. Eski akçenin de alışverişte kullanılmasına engel olacaklardı.[18] Bu sıkı tedbirlerin mânâsı hususî şahısların kendi malları olan gümüş külçelere devletin el koymayı düşünmesi demekti. Hakikatte, kuyumcuların ya kendileri veya diğer bu işi ticaret haline getiren birtakım adamlar, devletin ve halkın[19] darphanelerde kestirdikleri gümüş akçeleri piyasadan toplayarak avani ve diğer eşya halinde işledikten sonra, hariçten gelen tüccarlara satıyorlardı. Bu da çabuk çabuk akçe darlığı çekilmesine sebep olmaktaydı. Bu hal kalpazanlar için çok kârlıydı. Çünkü, "akçe müzayakası" bunların kalp akçelerinin kolayca ve çok miktarda sürüm temin etmesine yardım ediyordu.

Hele gayet iyi tetkikine imkân bulduğumuz, 1550'den sonrasının iktisadî hadiseleri, devleti, akçesini hep küçültmeye sevk eden zaruretleri daha iyi anlatmaktadır. Bu sıralarda, yine devletin ve halkın kestirdikleri saf gümüş akçeler Yahudiler ve kuyumcular tarafından toplanarak kaybediliyor ve yerine kalp akçeler geçiyordu. Ayrıca, İstanbullu ve Edirneli bazı Yahudiler de, mültezimlerle ve mübaşirlerle anlaşarak, hazineye sevk edilmek üzere toplanmış olan vergi akçelerini altın, kuruş ve hattâ kalp akçelerle değiştirdikten sonra, bu gümüş akçelerin kenarlarını kırpmak suretiyle, çıkan parçaları kâr olarak kendilerine alıkoyup, "kırkık" akçeleri yeniden piyasaya sürüyorlardı. Devleti ve halkı büyük zararlara sokan bu gibi faaliyetler, bilhassa Bursa ve Ankara gibi geniş mübadele muhitlerinde bu işi idare edenlere çok büyük kârlar temin ediyordu. Devlet bu parazitlere karşı şiddetli mücadele açmakla beraber, başarılı olamıyordu. Bu vaziyette, akçenin eski kıymetinde kalması değil, mümkün olduğu kadar küçülmesi ekonomik kaideye daha uygundur. Hattâ, gümüş akçenin büsbütün tedavülden kaldırılması en makul olan tedbirdi. III. Murad devrinde, "mağşuş" ve "zuyûf" akçe çıkarılmak suretiyle bu yola dahi gidilmişti. Fakat, XVI. asrın ekonomik kaideleri henüz hakiki kıymeti olmayan madenî paranın geçmesine elverişli değildi. Hulâsa, Osmanlı Devleti'ni kendi malî sisteminin ana ölçüsü olan "akçe"yi bozmaya zorlayan tarihî ve ekonomik âmiller umumî

18 Bursa Şr. Sc., No: A 3/3, vr. 53.

19 Hususî şahıslardan gümüş ölçüsü olanlar darphanelere getirerek kendi hesaplarına akçe kestirebilmekte idiler ki, burada halkın kestirdiği akçeden bunu kastediyoruz.

hatlarıyla bunlardır. Mesele, esas mevzumuz olmadığı için daha teferruatlı ve ikna edici bilgi vermeyi fazla buluyoruz. Akçe küçülmesi hadisesinin devletin kanunnamelerle müesses vergi sistemini nasıl temelinden sarstığını, vergilerden bahsederken anlatacağız.

3- Eşya Fiyatlarının Yükselmesi

Altın ve gümüş darlığı yüzünden, devletin para rejiminde görülen bozulma hadisesi ile birlikte, başka bir ekonomik olayın da iyice geliştiğini görüyoruz ki, o da eşya fiyatlarının yükselmeye başlamalarıdır. Bir taraftan para darlığı, diğer taraftan pahalılık, birbirleriyle zıt düşen iki hadise gibi görünüyorsa da, yukarıda anlatıldığı üzere, temel mübadele vasıtası olan akçenin mütemadiyen küçülmesi, kalp akçelerin ortaya çıkması, hulâsa para durumunda görülen karışıklık, ayrıca zengin bir Avrupa'nın Türkiye'nin iç pazarlarında gösterdiği faaliyet Osmanlı İmparatorluğu için böyle bir anormal durum yaratmıştır. Şimdi, rakamlara dayanarak, bahsettiğimiz umumî pahalılığın derecesini ve eşya cinslerine göre olan nisbetlerini tesbit edelim:

35 akçenin bir "flori"ye eşit olduğu 1431 sıralarında, eşya fiyatlarının ne olduğu hakkında rakamlara malik olmadığımızdan, katî bir şey söyleyemeyeceğiz. Ancak, bazı ipuçlarından tahmin olunabilir ki, bu tarihten evvel eşya fiyatları, sonraki devre bakılınca, daha ucuzdu. Bu sıralardan yüz sene evvel Anadolu'dan geçmiş olan seyyah İbni Battuta, Kastamonu ve Bolu taraflarının fevkalâde ucuzluğunu ifade için bazı rakamlar veriyor. Meselâ, 2 dirhem gümüşe semiz bir koyunun yarısı alınabilmekte idi. Kesilmiş bir koyunu ortalama 20 okka olarak kabul edersek, bir akçe 0,37 dirhem gümüş olduğuna göre, bütün bir koyunun eti 11 akçeye gelir. O halde, sağ bir koyunu aşağı yukarı 15 akçeye satın olmak mümkündü. Seyyah daha bazı rakamlar söyledikten sonra, bu kadar düşük narhı dolaştığı yerlerin hiçbirinde görmediğini kaydediyor. O zaman yeni kurulmakta olan Yeniçeri Ocağı mensuplarına iki akçe ulûfenin kâfi görülmesi, bir esirden 25 akçe "pençik resmi" alınması[20] gibi haller de o vakitki ucuzluğun delilleridir. Bir dirhem gümüşün 3 akçeye müsavi olduğu (100 dirhemden 300 akçe) 1462 sıralarında, Bursa şehrinde unun kilesi (16 okkası) 3 akçeye satılmaktaydı. Bu suretle 1 akçeye 3 okka (4 kiloya yakın) ekmek almak mümkündü. Bir arşın pamuk bezi 2, keten bezi 3 akçeye satılıyordu. Bir balta 3 akçe ettiğine göre, ham demirin

20 Çünkü bir esirin 125 akçeye satıldığını gösterir.

okkası bundan da aşağıydı.[21] 1487'de (892), Kayseri'de bir koyun 30, bir deve 500, buğdayın kilesi 6 (kıtlık) akçeydi. Yine Kayseri'de, 1511'de (916) keten bezin arşını 2,5, buğdayın kilesi (16 okkası) 2, koyunun tanesi 30, sade yağın okkası 4, sabun 3, bal iki akçeye satılıyordu.[22] Avani fiyatlarına göre, bakırın okkası da 10 akçeden aşağıydı. Gerek Bursa'da ve gerek Kayseri'de boşanma davalarında, sahipsiz esir bulunmalarında, çocuk bakıcılarında ve öteki hallerde nafakalar 1 akçe olarak kesiliyordu. Irgat (amele) gündelikleri 2 akçeydi.[23]

Pamuk ipliği, 1467'de, Bursa'da 10 akçe olduğu gibi, 1511'de Kayseri'de de aynı fiyata satılıyordu.

1548 tarihine kadar olan fiyatlar üzerinde yaptığımız tetkikler ehemmiyetli yükselmelerin olmadığını göstermiştir. Elimizdeki imkânlara göre misal aldığımız Edremit, Bursa ve Kayseri'de fiyatlar birbirine çok yakındırlar. Yalnız Edremit'te, hububat diğer yerlere nazaran çok pahalı olarak görülüyor ki, bunun sebebinin Avrupa'ya hububat kaçakçılığından ileri geldiğini sanıyoruz. Öteki iki şehirde buğdayın ortalama fiyatı 3 akçeyi geçmediği halde, Edremit'te 5,5 ile 10 akçe arasında değişiyor.

1548'den itibaren, eşya fiyatlarında ehemmiyetli bir yükselme müşahede olunuyor. Bu arada altın 60, kâmil kuruş da 40 akçeye çıkarılmıştır. Bu iki ekonomik hadisenin birbirleriyle münasebetleri meydanda olmakla beraber, akçenin gümüş değerinin düşürülüp düşürülmediği hakkında bir bilgimiz yoktur. Yükselmeler şöyledir: Edremit'te, bir koyun 50'den yukarı satılıyordu; Kayseri'de de aynı fiyata çıkmıştı. Bu Orta Anadolu şehrinde buğdayın kilesi artık 5 akçeden aşağı düşmüyordu. Kayseri'ye ait 916 (1511) ve 959 (1551) tarihli iki defterde görülen pek çok eşya fiyatları, 1548'den evvelki ve sonraki iki durumun birbirinden olan belirli farklarını göstermektedir. Bundan sonra eşya fiyatları XVI. asrın sonlarına doğru yavaş yavaş yükselmiştir. Meselâ, Edremit'te ortalama 6-7 akçeye satılan buğday, 1548'den sonra 15 akçeden aşağı düşmedi. 1585'te akçe 100 dirhem gümüşten, 800 adet kesilecek şekilde küçültüldüğünden dolayı, buğdayın fiyatı 30'dan yukarı çıktı. Kayseri ve Ankara gibi Orta Anadolu şehirlerinde bir kile buğday artık 12 akçeden aşağı satılmıyordu. Yine buralarda bir koyun 60 akçeden yukarı alıcı buluyordu.

Yüz sene içinde, pamuk bezi 2-3 akçeden 5-6 akçeye, sabun 3'ten 10'a, bal 2'den 10 akçeye yükselmişti. Bu sırada artık bir ırgat (amele) Ankara'da 5-6 akçe gündelikle çalışıyordu.

21 Bu rakamlar Bursa Şr. Sc., No: 1/1'deki muhtelif terekelerden alınmıştır.

22 Kayseri Şr. Sc., No: 1'den.

23 Kanunnamelerde bir zaruretle zikrolunan fiyatlar da aynıdır: Ö.L. Barkan, *Kanunnameler*, s. 132.

Akçenin daha şiddetli kararsızlık devrine girmesi, Avrupa'ya olan devamlı erzak ve memnu maddeler kaçakçılığı, Celâlî mücadelesinin gittikçe umumîleşmesi gibi çeşitli hadiseler, 1585 ile 1595 yılları arasında, evvelki yüz senelik zamana nazaran daha fazla âni bir pahalılaşmaya sebep oldular. Buğdayın Edremit'te 40-50, Orta Anadolu'da 20 akçeden aşağı düşmediği görülüyordu. Ankara'da sabun 22, sade yağ 20, bal 19 idi. Irgat 10-12 akçeye çalışıyordu.

Bir sürü eşya listesini ve bunların fiyatlarını vermektense, şimdiye kadar misal olarak aldığımız maddelerin geçirdikleri fiyat değişmelerini birbirleriyle mukayese etmek suretiyle yeter bir fikir elde etmek mümkündür. XV. asrın ortalarından XVI. asrın ortalarına kadar kilesi hep 2-3 akçe etrafında kalan buğday, bundan sonra 5-6 akçeye çıkmıştır. Ege ve Marmara sahillerinde bu yükselme daha fazlaydı. 1585'ten sonra ikinci bir pahalılaşma kaydeden aynı madde Orta Anadolu'da 12 akçeden aşağı düşmemiş ve giderek 20'ye çıkmıştır, 1595 sıralarında buğday umumiyetle 20 akçeydi. Ege sahillerinde ise kaçakçılıktan dolayı ortalama fiyatın 40 olduğu görülüyor. Tabiî, bu yüz elli senelik zaman içinde, kıtlık senelerindeki anormal fiyatları gözde tutmuyoruz. Görülüyor ki, bir buçuk asırlık bir zamanda buğdayın fiyatı on misline yakın bir yükselmeye uğramıştır. Koyunun fiyatı aynı hareketi takip ederek 20-25'ten 50-60 ve 1595 sıralarında 70-80 akçeye çıkmıştır. Pamuk bezi 2'den 5-6'ya, bakır 6-7'den 30-35'e, ham demir 2-3'ten 15 akçeye çıkmıştır. Sade yağ da asrın başlarında 3-4 akçe iken, 1595'te 18-20 akçeye satılıyordu. Nafakalar 1'den 3'e, gündelikler 2'den 10-12'ye yükselmiş bulunmaktaydı. Akçe, hem gümüş vezninden ve hem de altın karşısındaki kıymetinden 3-4 defa kaybettiğine göre, buğday 10, koyun 4, bez 3, bakır 5, ham demir 5, nafaka 3, işçilik 5 defa pahalılaşmıştı. Bu netice, bilhassa buğday fiyatının on misli yükselmesi, mevzumuz bakımından çok mühimdir ki, ileride yine bahsolunacaktır.

1596 ile 1603 yılları arasındaki fiyatlara gelince, bu senelerde Anadolu asıl tetkik mevzumuz olan "Celâlî Fetreti" devrine girmiş olduğundan, pahalılaşma misli görülmedik derecede fazladır, bu anormal durum doğrudan, doğruya Celâlî karışıklığı ve "akçenin kesadı" denen bir nevi enflasyon ile ilgilidir ki, hadiselerin izahı sırasında anlatılacaktır.

B. OSMANLI DEVLETİ'NDE VERGİ SİSTEMİ

1- Devletin Vergi Koyma Şekli ve Reayanın Mükelleflik Sıfatı

Bütün Celâlî mücadelesi devamınca, devlet memurunun Celâlî olmasında vergi alma meselesi baş dava olarak karşımıza çıkar. Çünkü, Osmanlı ümerâsı, hazine nâmına hareket eden eminler, mültezimler ve serbest timar sahipleri (umumiyetle has ve zeamet sahipleri) kanunnamelerde kendilerine "hasıl" kaydolunan "resim"leri muayyen miktarından fazla olarak istedikleri, hattâ kanunda hiç olmayan birtakım bid'atleri reayadan, "âdet" adı altında tahsil etmeye kalktıkları zaman, kendilerine karşı şikâyetler yükseliyordu. Onun için, devletin vergi sistemini esaslı surette bilmek icap eder.

Osmanlı tarihinde vergi meselesinin nasıl bir önem taşıdığını anlamak için, bütün devlet müesseselerinin vergi işi ile doğrudan doğruya ilgili olduklarını hatırlatmak kâfi gelecektir. Devlet hizmetinde çalışan kimselerin büyük bir çoğunluğuna, hazineden nakit akçe verecek yerde, reayanın üzerinde bulunan vergilerden maaş tahsis olunması, devlet mekanizmasına böyle bir karakter vermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'na bu halin ortaçağdan kaldığı tabiîdir.

Vergi alma işinde, nevi ve miktar tayin olunurken, iki prensipten hareket edilmektedir: Birisi İslâm hukuku, diğeri "örf" hukukudur. "Tekâlif-i şer'iyye" (cizye, ağnam, öşür ve saire...) tamamıyla İslâmî kaidelerin vergileridir. "Tekâlif-i örfiyye" ise geleneklere dayanarak konmuş "resimler"dir. Meselâ, "resm-i mücerred", "resm-i bennak", "resm-i arus" ve saire... Tekâlif-i örfiyyenin, o zaman daha çok kullanılan tabiri ile, rüsûm-ı örfiyyenin teşekkülüne mahallî gelenekler ehemmiyetle tesir ettiklerinden dolayı, bu nevi verginin çeşitleri pek çoktur. İçlerinde, imparatorluğun her tarafından alınanlar olduğu gibi, mahallî olanlar da vardır.

Şer'î vergilerin miktarlarını tayin hususunda "fıkıh" kitaplarına uymaya çalışılıyor. Örfî resimlerde ise, devlet işgal ettiği topraklarda kendisinden evvel yaşayan devletlerin kanunnamelerinde mevcut miktarları göz önünde tutmakta ve bazı zaman da bunları azaltmaktadır. Büsbütün kaldırdığı vergiler de görülüyor.[24] Geçmiş devletin vergisini "akçe" olarak tesbit ederken, Osmanlı Devleti

24 Meselâ Budin'de sahib-i raiyyet olanların eski geleneklerden faydalanarak devam ettikleri "bid'at"ler, şikâyet üzerine 13 Sefer 979 tarihli bir fermanla kaldırılmıştır. BOA, MD, No: 12, s. 320.

o eski devletin sikkesini akçe ile karşılaştırıyor ve yeni kanunnameye, kendi akçesini esas olarak koyuyordu.[25]

İslâm hukukuna göre, mülkiyeti "mirî" sayılan köy topraklarını ellerinde tutan köy halkının devlete vermeye borçlu oldukları bütün "tekâlif-i şer'iyye" ve "rüsûm-ı örfiyye" her sancağa ait "kanunname"de "akçe" ve "mahsûlun öşürü" olarak inceden inceye tarif ve tayin olunmuştur. Mirî topraklara sahip olduğundan dolayı vergi mükellefi olan kimseye kanunname dilinde "raiyyet" adı verilmektedir. Bu vergileri almaya yetkisi olan memur da "sahib-i raiyyet" sıfatını alıyordu. Gerek tekâlif-i şer'iyyeyi ve gerek rüsûm-ı örfiyyeyi hazine hesabına toplamayarak devlet hizmetlisi olanlara verme âdeti Osmanlı Devleti'ni böyle teferruatlı ve uzun ömürlü kanunlar kabul etmeye sevk etmiştir. Şu halde, vilâyet kanunnameleri tamamıyla vergi kanunnameleri karakterindedirler. "Cürüm ve cinayetlerden" "cerime" denen nakdî cezalar alınmakta olması ceza kanunlarının da vergi kanunnameleri arasında yer almalarını zarurî kılmıştır. Bazı müellifler, buna bakarak, amme hukuku sahasında Osmanlı Devleti'nin kendine has bir hukuk sistemi yarattığını ileri sürmüşlerdir. Halbuki bu adı geçen kanunnamelerin, reaya ile devlet münasebetlerinde, ne gibi meseleleri içlerine aldıkları ve nelerin dışarda kaldığı üzerinde düşünülürse, geniş bir amme hukuku tedvini faaliyetinin bahis mevzuu olamayacağı, bu kanunların vaz'ında hâkim olan yegâne gayenin reaya ile kendi hesabına vergi tahsil etmeye yetkili şahsın ihtilâfa düşmelerini önlemek olduğu açıkça görülüyor. Bunu şu da isbat eder ki, vergi kanunnamelerine giren "resimler", tahsili hakkı memura, daha doğrusu timar (has, zeamet) sahibine verilmesi âdet olan vergilerdir.[26] Tahsili hakkı devlete ait olan ve bütün reayayı ilgilendiren "tekâlif-i divaniyye" adındaki vergi nevileri kanunnamelerde bahis mevzuu edilmiyor. Kanunların bu hususiyetlerinin konumuz için büyük bir önem taşıdıkları ilerdeki izahlarda anlaşılacaktır.

Bütün bunları gözde tutarak denebilir ki, devletin, memur ile halk münasebetlerini tanzim etme gayreti, Osmanlı memleketlerinde, "raiyyet ile sahib-i raiyyet"in münasebetlerini düzenleyen ayrı bir hukuk sistemi doğurmuştur. Mirî toprakları işleten ve fiilen üzerinde oturan köy halkı "raiyyet"tir. Şehir ve kasaba halkı, köy toprağı ekseler de, gelip burada yerleşmedikçe, "raiyyet" sayılmıyorlardı. Kanunnameler şehirlerin halkını pazarlara ve ticarî faaliyete iştirakleri ölçüsünde ilgilendirmekteydi. "İhtisap", "ihzariye", "damga", "boyahane" ve başka kısımlara ayrılan, şehirlerden hasıl olma "resimler" tamamıyla kanunnamelerde

25 Ö.L. Barkan'ın yayımladığı kanunnamelerde misaller çoktur. Meselâ, s. 130, Diyarbekir kanunnamesi.

26 Yalnız cizye, kanunnamelerinin şümulüne girdiği halde hep devlete aitti.

yer almışlardır. Bu vergiler, ya ümerâya "hasıl" yahut hazineye "mukataa" olarak verilirdi. Şehirlerin, timar, zeamet veya has olarak verildikleri görülmediği için, meselâ ticaretle hiçbir alâkası olmayan şehirli bir kimsenin kanunnamelerle ilgisi yok gibidir.

"Raiyyet" denen şahsın, köy topraklarını elinde tutan ve fiilen bu topraklar üzerinde oturan insan olduğunu izahtan sonra, "sahib-i raiyyet"in kim olduğunu da bilmek lâzımdır. Kanunnameye göre, bir köyün "timar" adı altında bir dirlik addolunan vergilerine sahip olan şahıs "sahib-i raiyyet"tir. Fakat fiilî durum ile kanunname karşılaştırıldığı zaman, bu tâbir çok vakit nazarî kalmakta ve raiyyete muadil bir sahib-i raiyyet ancak "serbest timar" statüsünü haiz yerlerde görülebilmektedir. Bildiğimiz timarlı sipahi, sahib-i raiyyet addolunmasına rağmen, bu vasfı çok zayıftır. Çünkü, timarını teşkil eden köyün "cürüm ve cinayet" resmine o sancak beyi ve subaşı ile ortaktır.[27] Bazen aynı köyde, başka sipahinin timarına subaşı, sancakbeyi ve kadı her zaman müdahale ederler.[28] Hattâ bunların müdahalelerini icap ettiren işlerin önemi dolayısıyla, "sahib-i raiyyet" addolunan sipahinin nüfuzu ehemmiyetsizdir. "Serbest" olan timarlara gelince (ki, buralar has, zeamet, dizdar timarı, vakıf timarı gibi yerlerdir), buralara sahip olanlar raiyyetlerinin kanunnamelerin kapsamı içinde kalan bütün "rüsûm-ı örfiyye ve tekâlif-i şer'iyyesine" sahiptirler. "Rüsûm-ı serbestî" denen "cürüm ve cinayet", "resm-i arus", birtakım hadiselerden alınacak "resimler" de serbest timar sahibinin olduğundan, asayişin korunması da onun üzerine düşen vazifedir. Sancakbeyinin böyle yerlere karışmasına hiçbir vesile kalmıyor. Yalnız "şer'-i şerif"in mümessili olan kadı, serbest toprakları dahi denetim ve yargı salâhiyetini katiyetle icra eder. Bir köyün "serbest timar", yahut serbest olmayan timar, veya mukataa olması hali, daimî olamaz. Devlet istediği zaman, meselâ serbest olan has topraklarını yeniden serbest olmayan timarlar halinde sipahilere verebildiği gibi, timarları da birleştirerek has verebilir. Mukataalar da aynıdır. Bir yeri mukataa yaptığı gibi, mukataaları da dirlik olarak verebilir.

Hulâsa, devlet mirîye ait saydığı bütün topraklar üzerinde oturan insanlara tekâlif-i şeriyye ve rüsûm-ı örfiyye adını alan iki grup vergi koymaktadır ve bunların cinsleriyle miktarlarını kanunnamelerinde tayin ve tarif etmiştir. Bunları kendisi toplamıyor, hizmetindeki memurlara timar dirliği olarak veriyor. Hazineye ait mukataalar ve padişaha ait haslar dahi mültezimler, emînler ve

27 XVI. asrın ortalarından itibaren subaşı resmi memur sıfatını kaybederek beyin şahsî adamı haline geldiğinden, timarlı sipahi topraklarının "rüsüm-ı serbestî"leri ümerâya kalmıştır.

28 I. Süleyman devri kanunnamelerinde, her timar köyünün bütün "resim"lerinin yalnız bir sipahiye verilmesi ve "cürüm ve cinayetin de sancakbeyine bırakılması hakkında bazı ıslahat görülüyor.

voyvodalarla idare olunduklarından dolayı, bu hususta bir istisna teşkil etmezler. Kanunun "raiyyet" adını verdiği çiftçi vergi mükellefi, devlete borçlu olduğu vergi toplamının yüzde doksanından fazlasını adı geçen kanunnameler çerçevesinde olarak, başında bulunan sahib-i raiyyete öder.

"Resimler" ilk defa akçe olarak tayin olunmuşlar ve hemen hiç değiştirilmemişlerdir. Meselâ, bir altının 35 akçeye geçtiği 1431'de, resm-i bennak 6 ve resm-i ağnam iki koyuna 1 akçeydi. Bundan 164 yıl sonra, yani 1595'te, bir altın 120 akçeye çıktığı ve akçenin de gümüş değeri 3,4 defa azaldığı halde, adı geçen resimler oldukları gibi muhafaza edilmişlerdir. Bu anormal durumun sebeplerini ve neticelerini yerinde tetkik edeceğiz.

Buraya kadar bahsettiğimiz vergilerin, kanunnamelerin kapsamı içinde olanlar olduğunu söyledik. Burada kaydolunması lâzım gelen diğer bir vergi nevi de "tekâlif-i divaniyye"dir. Avârız-ı divaniyye dahi denen bu vergiler "avârız akçesi", "nüzul", "sürsat", "kürekçi" diye dört çeşit olarak görülmektedirler ve XVII. asır devamınca sayıları çok artmıştır. "Tekâlif-i divaniyye" vergileri tamamıyla kanunnamelerin kapsamı dışında kalıyorlar. Bu vergiler hiçbir suretle şahıslara tahsis olunamazlar. İltizama dahi verilmiyorlar. Devlet bunları bizzat ve şehir-köy farkı gözetmeksizin bütün memleketten tahsil eder. Akçe olarak tayin olunmuş sabit bir miktarı da yoktur. Her sene ihtiyacına göre alacağı miktarı fermanlarla tayin eder. Avârız-ı divaniyye, bir ferde veya mahsul, emlâk gibi, servete değil, muayyen sayıda erkeklerden ibaret bir mükellefler grubuna salınıyordu.[29] Ancak, bir şahsın bu vergiye tâbi olması için, raiyyet evine ve tarlasına malik olması lâzım gelmekteydi. Şehirdeki oturulan evlerin sahipleri de avârıza tâbi olduklarına göre, bir ev veya tarla sahibi olmak kâfi geliyordu, demektir. Bu vergileri toplamak üzere çıkan "mübaşirler"e verilen fermanlar da, her avârız hanesine düşen verginin, bu haneyi teşkil edenler arasında eşit oranda değil, "âlâ", "evsat" ve "edna" diye üç dereceye ayrılarak tahsil olunması hakkında kayıtlar vardır.

Kanunnamelerde miktarı "akçe" olarak tayin olunmuş olmakla beraber, bu vergiler yanında düşünülmesi lâzım gelen bir "resim" de cizyedir. Tekâlif-i şer'iyyeden olan bu "resim" de, doğrudan doğruya devlet tarafından kendisi için tahsil olunuyor ve dirlik olarak şahıslara verilmiyordu. Aynı zamanda tekâlif-i divaniyye gibi daima değişmiştir.

29 Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan evvelki vergi durumunu inceleyen bazı müellifler "tekâlif-i örfiyye" denince, bu tekâlif-i divaniyyeyi anlamışlardır. Meselâ, Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, I, s. 69. Bu yanlışlığın sebebi bizim yukarıda anlattığımız tarihi tekâmülün bilinmemesi ve XVIII. asra göre hüküm verilmesidir. Tekâlif-i örfiyyenin XVI. ve XVIII. asırlarda katiyen tekâlif-i divaniyye mânâsına gelmediğini, izahımız gösterecektir. Ayrıca bk. Ö.L. Barkan'ın eserinde indeks, rüsüm-ı örfiyye kelimesi.

Şu halde, bütün devlet vergilerini iki kısım olarak kabul ediyoruz. Birinci kısım vergiler umumiyetle "raiyyet" denen köylü mükelleflerden ve şehirlerde ticaretle ilişkileri olanlardan alınır. Bunlar, kanunnamelerle en ince teferruatına kadar tarif ve "akçe" olarak tayin olunmuşlardır. Zamanla değişmemekte ve sabit kalmaktadırlar. İkinci kısım vergiler, tekâlif-i divaniyye vergileri ile cizyeden ibarettirler. Bunları doğrudan doğruya devlet kendisi tahsil ediyor, miktarları her sene fermanlarla tayin olunuyordu. Seferlere çıkılırken şehirdeki esnaftan istenen "orducular" bir nevi tekâlif-i divaniyyedir ve bunda da miktar zamana tâbi oluyordu.

2- Vergi Toplama Teşkilâtı

Kanunnamelerle tayin olunan vergilerin hizmet erbabına "timar" dirliği ve hazineye mukataa tahsis olunduklarını söylemiştik. Hizmet sahiplerinin, kendilerine toplayacakları "resimler" hususunda, resmî bir vergi toplama teşkilâtı planına uydukları hatıra gelemez. Has ve zeamet sahipleri dirliklerinin başına voyvodalar yolluyorlardı. Bunlar da, hasın genişliğine göre, tayin ettikleri subaşılar yardımıyla vergileri toplarlardı. Serbest olmayan timarlarda, sipahi ve sancakbeyinin adamı, ayrı ayrı, kendilerine "hasıl" yazılan vergileri alırdı. XVI. asrın ortalarından sonra resmî hüviyetlerini kaybettiklerini ve sancakbeyinin hususî memuru haline geldiklerini söylediğimiz subaşıların serbest olmayan topraklardan beyler için aldıkları resimler "rüsum-ı serbestî" adını almaktaydı ki, bunlar "cerime", "resm-i arus", "yava", "kaçgun" "mal-ı gaip"... gibi şeylerdir.

Dirlikler ister serbest (has, zeamet ve bazı timarlar) olsun, ister olmasın, hepsi de "şer'-i şerif"in yüksek denetimi altında idiler. Kadı, kazası dahilinde "serbest dirlik" teşkil eden nahiyelere ayrı ayrı naipler yollayarak, voyvodaların denetimini temin ediyordu. Gerek sancakbeyinin adamları ve gerek voyvodalar, asayiş vazifesini yerine getirirken çıkan hadiselerden "hükm-i kadı lâhik olmadan" cerime alamazlardı. Daha birçok resimlerin tahsili için de yine kadı'nın hükmü lâzım geliyordu. Onun için, bu naiplerin mevcudiyeti reayanın hukukunu koruma bakımından gayet mühimdir.

Devlet hazinesine ayrılan vergilerin tahsiline ait teşkilât şöyle kurulmuştur: Merkezde hazine-i hümâyûn defterdarı, vilâyetlerde de "vilâyet hazinesi defterdarı" vardı. Meselâ, Halep Hazinesi başında Halep defterdarı, Karaman Hazinesi başında Karaman defterdarı gibi...

Hazine-i hümâyûna ait vergileri üç grupta toplamak mümkündür: 1- Mukataalar, 2- Padişah hasları, 3- Kanunnamelerin dışında kalan tekâlif-i divaniyye. Bunların her üçü de ayrı teşkilâta ve tahsil usulüne tâbi idiler.

Mukataalar: XVI. asırda henüz devletin en önemli gelirini temin eden bu vergileri vilâyet defterdarlıkları idare etmekteydiler. Mukataalar ya bir mültezime veriliyor veya emanet ile idare olunuyorlardı. İltizamı tutanlar: Zaîmler, çavuşlar ve timar erbabıydı. Kapıkulları, 1559'dan itibaren sancaklarda yerleşmeye başladıklarından dolayı, bu iş bunların, bilhassa altı-bölük sipahilerinin eline geçmişti. Asrın sonuna doğru Yahudilerin eline verildiği de görülmekle beraber, henüz bunlar fazla değildi. Mukataa emîn ile idare olunursa, her mukataaya bir emîn ve bir de kâtip (kapıkullarından) tayin olunuyor, onlar da kendilerine "âmil"ler seçmek suretiyle, ellerindeki deftere ve kanunnameye göre, vergileri topluyorlardı. Yani, halk ile doğrudan doğruya âmiller temasa gelmekteydi. Emînlerden tahsil ettikleri paraları almaya gelenlere "havale" denmekteydi. Götürdükleri paraya "irsaliye" adı veriliyordu. Her sancaktaki mukataalara ayrıca kadılardan "mukataa müfettişleri" tayin edilmekteydi. Bu kadı-müfettişler, emînler ve âmillerle reaya arasında çıkan ihtilâfları halletmeye memur idiler: Yani vergi yolsuzluklarında, bir "hâkim" sıfatı ile işe müdahale edeceklerdi. 1550'den sonra tertip olunan seferlere "kul maaşı" ve diğer masraf karşılığı olarak gönderilecek para hazinede bulunamadığından, doğrudan doğruya mukataalardan tedarik edilerek yollanmaktaydı. III Murad devrinde doğuda ve batıda daimî seferler açılmış bulunduğundan, her orduya birer "ordu defterdarı" tayin olunarak serdarların emrine verilmişlerdi. Böylece, Anadolu tarafındaki mukataaların idaresi Şark serdarlarına ve Rumeli mukataalarının idaresi de Macaristan seferi serdarına geçiyordu.

Padişah haslarının idaresi merkezden voyvodalara ve mültezimlere verilmekteydi. Buraların gelirine ne defterdarların ve ne de serdarların karıştıkları görülmüştür. Buna bakarak denebilir ki, geniş padişah hasları da, ricale ait haslar gibi, şahsî "hasıl" olarak kabul olunuyordu. Bu hass-ı hümâyûnları idare eden mültezimlerden ve voyvodalardan, taahhütleri olan paraları almak için, İstanbul'dan kapıcılar ve çavuşlar yollanmakta idi. Hass-ı hümâyûn mübaşiri denen bu memurlara, "resm-i bevvaban ve çavuşan" adı verilen şahsî masraflarını, voyvodalar ve mültezimler, tahsilatın yüzde 6'sı hesabıyla, kendi keselerinden verirlerdi. İltizamı tutanlar yeniçeri veya altı-bölük sipahisi içinse, bu yüzde 3 olacaktı. Padişah haslarına mübaşir gitme işi, merkezde oturan kapıcılar ve çavuşlar için çok kârlı bir vazifeydi. Çünkü, yüzde 6 büyük bir yekûn tutuyordu. Fakat, asrın sonlarına doğru, sancaklarda büyük nüfuz kazandıklarını gördüğü-

müz kapıkulları padişah haslarının iltizamlarını da kimseye vermez olduklarından, kapıcılar bunlardan ancak yüzde 3 alacakları için, gelirleri çok azalmış ve bu hali topluca şikâyet etmişlerdi. Nihayet, 1588'de çıkarılan yeni bir fermanla iltizamı tutan kim olursa olsun, yüzde 6 vermesi esası kabul olundu.[30]

Kanunnamelerin kapsamı dışında olarak kabul edilen tekâlif-i divaniyye ve cizyenin tahsili işi ise, doğrudan doğruya divan-ı hümâyûn tarafından idare olunmaktaydı. Altı-bölük sipahileri arasından seçilerek yollanan "mübaşirler" ve yanlarındaki kâtipleri, ellerindeki ferman ve defterlerle her tarafa dağılarak, kadılarla birlikte bu vergileri tahsil ediyorlardı. Mübaşirler yüzde "10" mübaşir akçesi alıyorlardı. Mamafih, avârız akçelerini tahsil ile, hükûmete teslim işinde doğrudan doğruya mes'ul olanlar kadılardı. Hele kürekçi bedeli istenmez de insan istenirse, kadı kafileyi bizzat götürüp teslim etmek mecburiyetindeydi.

3- Osmanlı Vergi Sisteminin Değişmesi

Osmanlı para rejiminden bahsederken, ana para olan "akçe"nin II. Mehmed devrinden beri 3,4 defa küçüldüğünü, bu yüzden altının da 35'ten 120 akçeye çıktığını söylemiştik. Tabiî halk arasında görülen altın pahalılığı da çok vakit bu resmî rayici hiç tutmuyordu Bu hadise her şeyden evvel, yukarıda esaslarını anlattığımız vergi sistemini temelinden sarsmaya başlamıştı. Çünkü, akçenin en kıymetli zamanında tesbit olunan "resimler" hiç değişmiyordu.

Hükûmet, her yeni arazi tahririnde, eski defterdeki kanunnamelerde görülen "akçe miktarlı" resimleri aynen muhafazada büyük bir hassasiyet göstermekteydi. Bir koyun 20 akçeye satılırken alınan yarım akçe ağnam resminin, fiyatı 100 akçeye çıktığı zaman yine aynı kalamayacağı aşikâr iken, hükûmetin vergileri yeni rayice uydurmaya teşebbüs etmemesinin sebepleri ne olabilir?

Bazı yazarlar, bunu sistemin muhafazakârlığına yüklemek istiyorlar.[31] Fakat, böyle bir hüküm tahmin hududunu geçemez. Bu suale, tarihî realiteye yakın bir tarzda cevap verebilmek için, hem hadiseleri ve hem muhafazakârlık sıfatı verilen sistemi tarihî tekâmül seyri içinde görmek şarttır.

Bir defa, yukarıda tasvirini verdiğimiz ekonomik darlık hükûmet kadar ve belki ondan da fazla olarak halkı sarsmıştır. Daha I. Süleyman devrinde geçen

30 Ankara Şr. Sc., No: 2, s. 128 (kadılara bu hususta gönderilen umumî ferman).
31 B. Ch. Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye", *Belleten*, No: 32 (1944), s. 619.

pek çok hadiseye bakarak diyebiliriz ki, reaya mevcut vergiyi vermek hususunda bile büyük müşkilât çekiyor ve itirazlarda bulunuyordu. Yunanistan, Sırbistan ve Arnavutluk taraflarında halkın yer yer ayaklandıkları görülüyordu. Belki bu etkiyle hükûmet vergi ihtilâflarında hemen daima reaya lehine hareket etmek ihtiyacını duymaktaydı. XVI. asırda yapılan birçok umumî arazi tahriri esnasında, tahrir memurlarıyla halk arasında şiddetli ihtilâfların çıkmış olduğu vekayinamelere bile geçmişti.[32]

Yukarıda verilen izahların da gösterdiği üzere, kanunnamelerin kapsamındaki vergilerden kendi hissesine düşen rüsûmu doğrudan doğruya timar ve has sahiplerine aitti. Hazine-i hümâyûn, bir taraftan masrafların gittikçe genişlemesi, diğer taraftan mevcut iktisadî darlık gibi iki taraflı malî kriz karşısında, o kadar para ihtiyacı hissediyordu ki, vergilerden kendi hissesine düşen rüsûmu (yani mukataaların ve padişah haslarının gelirlerini) hazinenin ihtiyacını karşılayacak şekilde artırmaya niyetlenseydi, mukataaların ve hass-ı hümâyûnların reayası bunun altından kalkamayacağı gibi, sistemin karakteri icabı, bütün "sahib-i raiyyet" olanlar da kendilerine "hasıl" yazılan resimleri aynı ölçüde almayı isteyeceklerdi. Buna bir misal olmak üzere, şu hadiseyi zikretmek kâfidir: 1596'da, Cağalazade Sinan Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, yalnız mukataalara ve hass-ı hümâyûnlara dahil olan yerlerin ağnam resimleri bir misli artırılarak, bir koyuna bir akçe alınmak için her tarafa fermanlar yollanmış ve dirlik (has, zeamet, timar, vakıf) sahiplerinin yine "kanun-ı kadim" üzere, iki koyuna bir akçeden fazla alamayacakları tasrih olunmuştu.[33] Böyle olduğu halde, hemen her tarafta voyvodalar, timar sahipleri, vakıf nazırları da koyun başına bir akçe istemekte gecikmediler ve bu mesele uzun bir şikâyet ve ihtilâf mevzuu oldu.[34]

Zamanında, kanunnamelerdeki resimleri yükseltmeye kalktıkça, bazı kimseler buna olan itirazlarını belirtmek suretiyle umumî hissiyata tercüman olmuşlardır. Meselâ, bir kanun mecmuasının sahibi bu ağnam meselesinden bahsederken, "Bu, bid'at-ı seyyieyi Sinan Paşa etmiştir. Cevabın ahirette vere" demekten kendini alamamaktadır.[35] "Celâlî fetreti" ve "Büyük Kaçgunluk" devirlerinde çiftçi halkın kitle halinde topraklarını terk etmeleri neticesi, timar ve has sahipleri gelirlerinin azalmasından bahis ile, tedbir alınmasını istedikleri zaman, çiftbozan resmi, 75'ten 300 akçeye çıkarılmış ve bu hususta kanunnamelere işaret olunmak üzere fermanlar yollanmıştı. Buna karşı aynı

32 Âlî, *Künhü'l-Ahbar*, Nuruosmaniye Ktp., No: 3407, vr. 304.
33 Ayasofya Ktp., Yazma No: 2894, vr. 32.
34 1595'ten sonraki yıllara ait şer'iyye sicillerinde bunlara ait birçok ferman vardır.
35 Ayasofya'daki aynı yazma ve aynı kanunname.

itiraz yollu bir hissi ifade eden kayıt da, Trabzon kanunnamesinin kenarına konmuştur.[36]

Hükûmet, çok eskiden beri halkın zor durumda olduğunu, kanunnamelerin akçe rayicine göre tanziminin iyi netice vermeyeceğini bilmekteydi. Esasen hükûmet, fazla "resim" alan kadılar ile ümerâya karşı mücadele ediyordu. Aynı zamanda, dirlik sahipleri tarafından, birer bahane gösterilerek, resimlerin artırılması yolunda yapılan teklifleri daima reddetmekteydi. 1571'de Budin beylerbeyi, Macaristan'da çiftçi halkın şehirlere göçmeye başladıklarını, bundan dirlik sahiplerinin zarar ettiklerini ileri sürerek, çiftbozan resminin 150 akçeye yükseltilmesini teklif etmiş ve reddolunmuştu.[37] Daha II. Mehmed devrinden beri, kanunnameler daima sicillerinde kayıtlı bulunan kadılara, sık sık, alınacak resimlerin miktarlarını en ince teferruatına kadar hatırlatan fermanlar yollanması, halkın vergi verme hususundaki aczini ifadeden başka türlü yorumlanamaz.[38]

Bu vergi sistemi birinci derecede ziraî ekonomiye dayanmış, yalnız çiftçi halkı "raiyyet", yani vergi mükellefi olarak kabul etmişti. Şehirlerin ticarî faaliyeti üzerine konan "resimler" ehemmiyetsiz kalıyordu. Şu halde, kanunnamelerin akçe ile birlikte değiştirilmeleri çiftçi halkın yükünü artırmaktan başka bir şey olmayacaktı. Halbuki, ileride tafsilâtını vereceğimiz üzere, ziraî ekonomi kriz geçiriyordu ve köylü perişandı.

Hulâsa, yalnız hazinesinin hissettiği para ihtiyacını karşılamak mecburiyeti ile hareket ettiğini gördüğümüz hükûmet, bu ihtiyacı karşılamayan ve buna mukabil, çiftçi halk için yeni bir felâket teşkil edecek olan böyle bir yola gidemezdi; hiçbir zaman da gitmedi. Realite, hükûmeti yalnız kendi hazinesinin masraflarını karşılayacak olan yeni bir vergi toplama formülü aramaya zorlamaktaydı. Bu hususta başvurulan ilk çare, "akçe"nin gümüş miktarını her azaltmada, altın ile olan kıymet ayarını mümkün olduğu kadar sabit tutarak, bu şekilde masraflarından ve gelirlerinden kazanmak yolunun tutulması olduğu görülüyor. Ayrıca, kendi elinde toplanan eski akçeyi "cedid" akçe olarak kesen hükûmetin buradan da gümüş tasarrufu suretiyle kazanacağı aşikârdır. Bazı yazarlara göre, güya, hükûmet, II. Mehmed devrinden beri, on senede bir, on akçeden on iki akçe hasıl olacak şekilde, eski akçeyi "cedid" akçe haline getiriyor ve bu işten 800 bin duka altını, yani, bir altın 40 akçe olduğuna göre, 32 milyon akçe kâr ediyordu.[39] Bunun mümkün olabilmesi için 160 milyon eski akçenin darphaneye toplanması

36 Ö.L. Barkan, *Kanunnameler*, s. 59.
37 BOA, MD, No: 12, s. 320 (Budin beylerbeyine 13 Sefer 979 tarihli hüküm).
38 Meselâ, 1479'da Bursa kadısına yollanan ferman (Bursa Şr. Sc., No: 3/3, vr. 166).
39 Z. Karamursal, *Malî Tarih*, s. 24.

lâzımdır ki, ekonomi kaidelerine göre bu mümkün değildir ve bu kadar bir kazanç elde edilmesi de mübalâğadan ibarettir. Fakat, hükûmetin, meselâ akçeyi küçültmekte devam ettiği halde, altını hep 40 akçede tutmak suretiyle elde ettiği kâr, faizle para almaya benzer yıkıcı bir malî çareydi. Çünkü, cedid akçenin ortaya çıkmasından itibaren vergilerin bu yeni akçeden ödenmek isteneceği tabiî idi. Halis akçe (çünkü müthiş de bir kalp akçe ve kırkık akçe salgını vardı) bulamayanlar, vergilerini altın ve kuruş ile ödemeye mecbur oldukları takdirde, tabiî bunları piyasadan resmî rayice nazaran daha fazla bir fiyatla tedarik zorunda kaldıklarından dolayı, zarar ediyorlardı. Nihayet, altını da sonuna kadar sabit tutmak mümkün değildi; yukarıda söylediğimiz üzere, 1548'den sonra yükselmeye başlamıştı.

Masrafları hep artan hükûmet, hazinenin gelirini artırma yolunda, mukataaları ve padişah haslarını da genişletmek çarelerini aradı. I. Süleyman'ın son zamanlarında, arazi tahrir memurlarıyla hükûmet merkezi arasında cereyan eden muhaberelerden buna geniş ölçüde başvurulduğunu görmekteyiz. Bilhassa Anadolu tarafında bulunan tahrir memurlarına, ümerâ, rical haslarından ve bütün timar dirliklerinden "ifrazlar[40] çıkarmaları talimatı verilmişti. Dirlik sahiplerinin bütün şikâyetlerine rağmen, timarlarının ve haslarının gelirleri artmış olduğu bahanesiyle, hemen hepsinden, derecelerine göre kırpıntılar yapıldığını, "ifraz-ı cedid" mukataalarının ortaya çıkmasından anlıyoruz. Öyle sanıyoruz ki, timar rejimine ilk ve en mühim darbe bu "ifraz" meselesi olmuştur.[41] Mansıpların tevcihinde alınan harçların, gittikçe yükselerek, III. Murad devrinde resmî bir rüşvet haline gelmesi de yine hazinenin gelirini artırma gayretinden doğmaktaydı.[42]

Bunlara mukabil, masrafları azaltma yolunda rastladığımız tedbirler de mevcuttur. Bunlardan birisi, I. Süleyman'ın, yüksek ulûfe sahibi kapıkullarını geniş ölçüde timara çıkarmak için, yirmi binden yukarı timar dirliklerinin artık beylerbeyleri tarafından tevcih olunmayarak, merkeze bildirilmeleri yolunda 1554'te, Amasya'da aldığı bir karardır. Yukarıda faaliyetlerinden bahsettiğimiz arazi tahrir memurlarına verilen talimatta da Anadolu'da bulunan kale erlerini ulûfeden düşerek, bunlara 1.000 akçelik timar tevcih olunması da vardır.[43] Bu tedbirlerin dahi timar rejiminin aleyhine olduğu meydandadır.

40 İfraz, arazi tahriri sırasında dirliklerde, defterdekine nazaran, bulunan gelir fazlası.

41 Meselâ, 1566'da tahrir görevlisi İspir, Bayburt ve Tercan kazalarından 10 yük ifraz bulmuş ve hass-ı hümâyûna katmıştı. Diyarbekir muharriri de pek çok ifraz bulmuştu. Muharrirlere itiraz dinlememeleri emrolunuyordu. MD. No: 5, s. 3, 275.

42 Âlî buna rüşvet adını vererek, III, Murad'ı tenkit ediyor: *A.g.e.*, vr. 504.

43 BOA, MD, No: 3, s. 549 (halbuki 5 akçe ulüfeleri olan bu hisar erlerinin her birisine en az 3.000 akçelik timar tevcihi kanun icabıydı).

Eşya fiyatlarının yükselmesi dolayısıyla, harp masrafları gittikçe kat kat yükselen hükûmet, ulûfeli asker sayısını da artırmak zorunda kalıyordu. Çünkü esaslarını anlattığımız vergi sistemi ile birlikte o sisteme dayanan timar rejimi de hep iflâsa gidiyordu. Bu vaziyette, yukarıda söylediğimiz tedbirler hazineyi malî darlıktan kurtaramıyordu. Açılan seferler için gerekli parayı tedarik etmek büyük bir mesele haline gelmişti. Daimî deniz seferleri de yine pek çok paraya mal oluyordu.

Yukarıda kanunnamelerin kapsamı dışında kaldıklarını ve doğrudan doğruya devlet hazinesine ait olduklarını söylediğimiz vergileri, yani tekâlif-i divaniyye (avârız akçesi, bedel-i nüzul, bedel-i kürekçi, bedel-i sürsat) ve cizyeyi, hükûmet tedricen, yükseltmeye başladı.[44] Şimdi bunun seyrini takip edelim:

Bir defa, tekâlif-i divaniyye, yahut "avârız-ı divaniyye" denen bu vergi şehirli ve köylü, ev ve tarla sahibi olan erkek reayaya salınıyordu. Teşkil edilen mükellefler grubuna "avârız hanesi" adı verilmekteydi. 1603'te, Balıkesir taraflarında, avârız hanesi tahriri sırasında, yapılan yolsuzluklar dolayısıyla halkın şikâyeti üzerine, bu hususta çıkarılan fermanda avârız hanesinin yazılmasında tutulan ölçü hakkında malûmat verilmiştir. Buna göre, muharrire, "Üç bennak ve altı mücerred bir hane hesabınca reayanın kudret ve tahammüllerine göre tahrir edesin" diye talimat verilmişti.[45] Bundan, dokuz erkeğin bir "avârız hanesi" itibar edildiğini anlıyoruz. Fakat, daha eski devirlerde, meselâ, bu vergiye çok müracaat olunmaya başlanan I. Selim devrinde, avârız hanesinin nisbetinde nasıl bir ölçünün kabul olunduğunu bilmiyoruz.

I. Selim'in Mısır seferine hazırlandığı 1516'da (28 Zilhicce 921), Edremit kadılığına salınan nüzul zahiresi 80 İstanbul mudu ve 16 İstanbul kilesi un idi (bir mud 20 kile ve bir İstanbul kilesi 20 okka). Bu tarihte bu kaza 1.422 avârız hanesi olduğuna göre, her avârız hanesine bir İstanbul kilesinden biraz fazla un düşüyordu ki, o zamanın fiyatlarına göre 10-12 akçeyi geçmez. Nüzul zahiresinin kadı'nın kendisi tarafından, mübaşir kul ile birlikte götürülüp Kayseri'de teslim olması şarttı. Bu vaziyete göre, mübaşir akçesi, kadı'nın yol harcı ve sair masraflarla, her haneye en az 20 akçe nüzul tekâlifi düşeceği kabul olunabilir.[46]

I. Süleyman devrinin daimî bir şekil alan deniz seferleri ve büyük masraflı harpleri "tekâlif-i divaniyye"yi daha fazla bir vergi halinde inkişaf ettirmiştir 1521'de (928) sahilleri muhafaza için hazırlanan donanma giderlerine katkı olarak Balıkesir Sancağı'nda mevcut 9012 avârız hanesinin her birine 30 akçe avâ-

44 Bu nev'e dahil orducu denen tekâlif hakkında elimizde rakam olmadığından bir şey söyleyemiyoruz.

45 Balıkesir Şr. Sc., No: 3, s. 264.

46 Edremit Şr. Sc., No: 1. vr. 44.

rız salındığını görüyoruz. Her on üç haneden bir kişi olmak üzere, 50 âlâtçı ve 599 azap yazılarak, birer aylık ulûfeleri, toplanan avârız akçesinden peşin kendilerine verilecekti. Azaplara, ulûfelerinden fazla olarak, "ilden" akçe aldırmak suretiyle zulüm ettirilmemesi de sıkı sıkı fermanda tenbih olunduğuna göre, bu azap, kürekçi ve âlâtçı kafilelerinin, resmî ulûfelerinden başka, halktan ayrıca yardım adı altında para topladıkları anlaşılıyor.[47]

Bundan on altı sene sonra, 1537'de (şaban 944) çıkan fermanda, Balıkesir Sancağı'ndan, "kürekçi ve âlâtçı" bedeli olarak, avârız hanesi başına 50 akçe isteniyordu. Bunun, mübaşir, sancakbeyi ve kadının alacakları "hizmet" akçesi ile beraber, 60 akçeyi aşacağı tabiîdir.[48] 1564'te (recep 972) Trabzon'un her 20 avârız hanesinden bir kürekçi istenmiş, halk da bir kürekçiyi 22 floriye tutmuşlardı ki, bir avârız hanesine 66 ve ("hizmet" akçesi ile birlikte) 80 akçeden aşağı hesap olunamaz.[49]

III. Murad devrinde, İran ve Avusturya harpleri, başladıktan sonra, "tekâlif-i divaniyye" vergileri ziyadesiyle artmaya ve daimî harpler yüzünden "her seneye mahsup" olmak üzere tahsil olunmaya başlandı. Böylece "avârız" vergileri de, artık kanunnamelerin kapsamında olan vergiler gibi, her sene ödenmesi zarurî birer "mutad" tekâlif haline gelmiş bulunuyordu. 1592'de (1001) Balıkesir Sancağı'ndan her yirmi avârız hanesi için istenen bir kürekçi ancak 2.700 akçeye tutulabilmişti. Bu rakam 20'ye bölünürse, bir haneye 135 akçe düşer. Buna "hizmet" akçesini de katınca, o yıl kürekçi bedelinin halka hane başına 160 akçeden fazlaya geldiğini görürüz.[50]

1593'te (7 Cemaziyelevvel 1002), Ankara kadısına yazılan bir hükümle, 1.500 avârız hanesinden ibaret bu kadılıktan, on iki haneye bir kürekçi hesabıyla, bedeli olan 2.500 akçe (ki toplamı 323.750) istenmişti. Burada, her haneye 210 akçenin düştüğü görülmektedir. "Hizmet" akçesi ile birlikte bu miktar 250'ye çıkar.[51] Bundan bir sene sonra Balıkesir Sancağı'nın da aynı miktar masrafla on beş haneye bir kürekçi tuttukları görülmüştür.

XVII. asrın eşiğinde, kürekçi bedeli istendiği takdirde, artık 360 akçe talep olunuyor, ayrıca 40 akçe de "mübaşir maişeti" verilmesi fermanda zikrolunuyordu. Kadı'nın ve sair hizmet erbabının "hizmet" akçeleriyle beraber, bu miktarın 500 rakamına yükseleceği şüphesizdir. Aynı sıralarda, sürsat zahiresi yerine, "bedel-i mekkâri" adı altında 300 akçe isteniyordu. Bunun da hizmet akçesi ile

47 Edremit Şr. Sc., No: 2, vr. 113 (22 Cemaziyelevvel 928 tarihli hüküm).
48 Edremit Şr. Sc., No: 9, vr. (Gurrei şâban 944 tarihli hüküm).
49 Trabzon Şr. Sc., No: 4, vr. (5 Recep 972 tarihli hüküm).
50 Balıkesir Şr. Sc., No: 2, vr. 109.
51 Ankara Şr. Sc., No: 5, s. 275.

400 olacağını kabul etmek lâzımdır. Ayrıca, "bedel-i nüzul" da aynı ölçüde her sene isteniyordu. Görülüyor ki, yalnız kürekçi bedeli, yüz sene evveline nazaran tam yirmi misli artmış bulunmaktaydı. Devlet bu vergileri toplamaya giden mübaşirlere salmaları, altın, kâmil kuruş, esedî kuruş, şahî ve zaruret hallerinde tam vezinli ve halis akçe olarak kabul etmesi hususunda katî emir veriyordu. Akçeden büyük olan bütün bu sikkeler resmî rayiçten 2 akçe noksan hesaplanacaklardı; yalnız şahî yarım akçe eksiğine alınıyordu. Bu suretle, meselâ altın, 120'ye değil 118'e; kâmil kuruş 78'e, esedî kuruş 68'e ve şahî 7 akçeye kabul olunacaktı. Hazine lehine olan bu farka "tefavüt-i hasene" denmekteydi. Altının ve kuruşun 60 ve 40 olduğu I. Süleyman devrinde, bu fark birer akçeydi ve yalnız cizyelerle avârız vergilerinden alınması kaide kabul olunuyor, ümerânın, voyvoda ve mültezimlerin, kendilerine ait resimleri bu hesaptan istemelerine asla müsaade olunmuyordu. Meselâ, 360 akçe kürekçi bedeli istendiğinde, halk bunu altın ile ödemek isterse, vereceği 3 altın 2'şer noksanı ile hesaplanacağı için, 354 edecek ve daha 6 akçe verilecekti. Bu, kâmil kuruşta 9, esedî kuruşta 10, şahî'de 24 akçe tutmaktaydı. XVI. asrın sonlarında akçenin kararsızlığı ve sık sık görülmeye başlayan "akçenin kesadı" (bir nevi enflasyon) altın ve kuruşu halkın resmî rayiçten çok yüksek fiyatla tedarik etmelerine sebep olduğu için, tekâlif-i divaniyyeler ve cizyeler ayrıca daha da ağırlaşıyordu.

Kanunnameler hükümlerine göre alınan "rüsûm-ı örfiyye" ile "tekâlif-i şer'iyye"nin akçe olarak tesbit olundukları için, bu vergi gelirleri devletin eski temel sikkesinin ölüme doğru yaklaşmasına ayak uydurarak, daima düşmekteydi. Yıllık maaş tahsisatları tamamıyla kanunnamelere ve akçenin sabit kıymetine göre tayin edilmiş olan timarlı dirlik sahipleri (rical, ümerâ, erbab-ı timar, vakıf müesseseleri) yeni duruma nasıl uydular, kısaca buna da işaret etmek icap etmektedir. Bunun için evvelâ dirlik sahiplerinin zararları hesaplanmalıdır. Meselâ, II. Mehmed devrinde, yıllık tahsisatı bir milyon akçe olan bir beylerbeyinin altın cinsinden geliri, bir altın 40 akçe olduğu zaman, 25.000 flori iken, bu, III. Murad devrinde 8.333'e düşmüştü. Öşürden alınan mahsul bu zararı kısmen telâfi ederse de, yerinde görüleceği üzere, ziraî istihsalde gerileme meydana geldiğinden, bu da fazla kârlı olmamıştır. Ayrıca, eskisi gibi harplerden de büyük ganimetlerle dönülmüyordu. Böyle bir durum dirlik sahiplerinin süratle refahlarını kaybetmelerine sebep olmuştur. XVI. asrın başlarındaki ümerâ ve ricale nazaran, III. Murad devri ricalinin ziyadesiyle fakirleşmiş olduklarını Âlî bile müşahede etmektedir.[52] O zamanki ümerânın 600 akçeye tuttukları bir sekbanı, III. Murad zamanında ancak 3.000 akçe ile bulabildiklerini, onların 500-

52 Âlî, *a.g.e.*, vr. s. 307.

600 akçeye aldıkları iyi bir atı, bunların 2.000-3.000 akçeye aldıklarını, timar gittikçe bozulduğundan dolayı, İran harpleri sırasındaki beylerbeylerinin daha çok sekban beslemek ve devletin askerî sahada hissettiği kudretsizliği gidermeye çalışmak zorunda kaldıklarını, XVI. asrın ortalarından beri sancaklardaki asayiş hep bozulmakta olduğu için, bunların beylerbeyliği ve sancakbeyliği vazifelerini kapılarında daima kalabalık devriye bölükleri bulundurmak suretiyle ancak yapabildiklerini düşünmek, maziye nazaran XVI. asrın ortalarından sonra gelen ümerâya, ne büyük masraf kapılarının açılmış olduğu hakkında iyi bir fikir verebilir.

Kendi hazinesinin ihtiyaçlarını nasıl karşıladığını safha safha anlattığımız hükûmet, ümerânın ve dirlik sahiplerinin içine düştükleri zor durumu ıslah etmeyi tabiatıyla aklına bile getirmemiştir. Hattâ, dirliklerden "ifrazlar" çıkararak kendi mukataalarına ve padişah haslarına kattığından dolayı, daha fazla zararlarına sebep olduğunu yerinde söylemiştik. Ayrıca, tekâlif-i divaniyye bütün reayadan alındığından dolayı, dirlik sahiplerinin raiyyetleri var güçlerini bu ağır vergileri ödemeye harcamışlar, "sahib-i raiyyet"in geliri bu yüzden de azalmıştı. Bunları söylemekle, Celâlî mücadelesinde ümerânın ve onların kapı ağalarının ağır salmalar toplamaktan ve kanunnamelerdeki "resimleri" birkaç misli fazlasıyla almaktan neden vazgeçmediklerinin sebeplerini izah etmiş oluyoruz.

İstanbul'da oturan rical, temin ettikleri iltimaslarla haslarını artırmışlar, kapılarında besledikleri adamlarını timarlı sipahi gibi göstermek suretiyle, onlar nâmına da bir sürü dirlik ele geçirmişlerdi. Fakat, Anadolu'da bilfiil vazifede bulunan beylerbeyleri ve sancakbeylerin haslarından fazla vergi almak ve "cerime"leri sekiz on misli istemek gibi yollarla temin ettikleri gelir ile de duramayarak "sekban akçesi", "selâmiye", "devir akçesi" gibi ihtimal maziden beri az çok devam ettirilen birtakım "bid'atler"i yeniden canlandırarak, halka kanunnameler dışında ağır salmalar salmaya başladılar.[53] Bu hazinenin kendi hesabına aldığı tekâlif-i divaniyyeye benziyordu. Hattâ aynı avârız vergileri gibi, ümerâ tarafından salınan bu salmalar da "avârız haneleri"nden istenmekteydi. Önceleri, buna "tekâlif-i şakka" adını veren hükûmet, ümerâyı bundan vazgeçirmek için büyük gayretler sarf ettiyse de, birkaç yüz kişi yerine maiyetlerinde kendi hesaplarına besledikleri binlerce "sekban" ile sefere giden ümerâ sınıfının bu hareketini evvelâ müsamaha ile karşıladı, ve sonra "âdet" telâkki ederek, sal-

53 Hakikaten mazide bu türlü vergilerin mevcut olduğunu kanunnameler göstermektedir. Celâlî mücadelesinde rastlanan türlü isimdeki salmalarla, eskileri arasında o kadar benzerlik var ki bunların kanunnamelerde "merfu" sayılmalarına rağmen, ümerâ tarafından devam ettirildiklerini tahmin ediyoruz. Meselâ, Ö.L. Barkan, *Kanunnameler*, s. 128.

malara resmen müsaade etti ki, bu, XVII. asırdan itibaren görülmektedir. Hattâ, bu asrın sonlarına doğru ümerânın topladıkları salmalara "tekâlif-i şakka" tabiri kullanıldı ve meşrû sayıldı. Yalnız, bu devir bizim mevzumuz dışında kaldığı için fazla bir şey söyleyemeyeceğiz.

Görülüyor ki, reayanın tahammül edemeyeceğini düşünerek kanunnamelerde yapılması teklif olunan her türlü ıslahatı daima reddetmiş olan hükûmet, nihayet, tarihî zaruretlerin yarattığı netice karşısında boyun eğdi ve kanunnamelerin kapsamı dışında tekâmül ettiğini gördüğümüz yeni vergi sisteminin sağladığı haklardan ümerâ dahi istifade etmek suretiyle kendilerini kurtardılar. Timar erbabına ve vakıf müesseselerine gelince, onlar akçe düştükçe fakirleşmekte ve iflâsa doğru gitmekte devam ediyorlardı. Yalnız "öşür"ün akçe ile bir alâkası olmadığı için, bu vergi sayesinde ömürlerini uzatabilmekte idiler.

Hulâsa, III. Murad'ın son zamanlarından itibaren, artık, Osmanlı İmparatorluğu'nda kanunnamelere ve sabit kalma esasına dayanan eski vergi sisteminin işlemez hale geldiğini, buna mukabil, daima zamana ve rayice uyma kabiliyeti gösteren yeni bir vergi sisteminin kurulmuş bulunduğunu kabul edebiliriz. Şimdi, bu iki usul arasında kısa bir mukayese yapalım:

1- Kanunnamelere dayanan eski usulde, "raiyyet" adını taşıyan kimse köydeki ziraî faaliyeti içinde vergi mükellefi olarak alınıyordu. Tekâlif-i örfiyye ve rüsûm-ı şer'iyye diye iki grupta toplanan "resimler"den nakit olarak tahsili icap edenler "akçe" olarak tesbit olunmuştu ve değişmezdi. Yalnız mahsul veya madde olarak alınanlar (meselâ öşür) ve yüzde hesabı ile toplanan vergiler (gümrük) zamanın rayicine uyabilmekteydi. Aynı zamanda, mirîye ait olarak kabul olunan toprak, vergi konmasında esas tutulmakta, insan ikinci derecede kalmaktaydı. Tekâlif-i divaniyyenin tekâmülünden meydana gelen yeni vergi sisteminde ise, şehir ve köy farkı gözetilmeksizin evi ve tarlası olan her erkek, mükellef olarak kabul olunmuştu. Evli ve bekâr olanlardan bir nisbet dahilinde teşkil edilen "avârız hanesi" adındaki mükellefler grubu kendilerine salınan vergiyi aralarında, servetlerine göre derecelere ayrılarak (âlâ, evsat, edna) ödüyorlardı.

2- Eski sistem şehrin ticarî faaliyetini şümulüne almıştı. Yani, şehir insanı ticaret hayatına iştiraki ölçüsünde "resim" ödemekteydi. Han, hamam, ev, dükkân gibi emlâki olan veya sadece şehirde mahallede sakin bulunan halk vergiye iştirak etmiyordu. Yeni vergi sistemi ise evlere sahip erkekleri hesap ettiğinden, mahallelerde oturan halk tabakası esaslı surette vergi vermelerine mukabil, ticaret sahipleri bundan muaf idiler. Sonra, yeni vergi usulünde coğrafî şartlar da gözde tutulmuyordu. Meselâ, Kırşehir'deki bir mükellef ile Bursa'daki mükellef

aynı vergiyi vereceklerdi. Hulâsa, "tekâlif-i örfiyye" ve "rüsum-ı şer'iyye"den ibaret ve kanunnamelere dayanan eski vergi sisteminin akçe ile beraber meflûç hale gelmesi ve onun yerine "tekâlif-i divaniyye"nin inkişafı ile yeni bir vergi sistemi doğması, Osmanlı tarihinde her cihetten büyük bir hadisedir ve bu hususta daha dikkatli ve esaslı tetkikler yapmak malî ve iktisadî sahada vukufu olanlara düşer.

C. ZİRAÎ EKONOMİDE KRİZ

1- Çiftliklerin Teşekkülü

XVII. asırdan evvelki vergi sisteminin birinci derecede ziraî ekonomiye dayandığını, kanunnamelerin bunun en iyi örneği olduğunu söylemiştik.[54] Bu sebeple, memlekette altın ve gümüşün azalması, malî darlığın fazlalaşması gibi hadiseler köylülerin vergi yükünü çok artırmıştı. Bütün XVI. asır devamınca reayanın vergilerini ödemekte büyük bir zorluk çektiklerini görmekteyiz. Hükûmetin akçeyi sık sık değiştirmesi, kalp ve "kırkık akçe"nin piyasaya dağılması, yani, bu bozulmuş akçelerle hakikileri veya altın arasında yapılan mübadele oyunları hep köylü halkı zarara sokuyordu.

Hulâsa, daha birçok sebeplerle, çiftçi halkın büyük bir para darlığı içinde bulunmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun "ileri köy" formasyonunu bozacak tarzda birtakım hadiselerin cereyanına meydan vermişti. Evvelâ, parasızlığın kârlı bir faizcilik yarattığı kolayca müşahede olunmaktadır. "Muamele-i şer'iyye"de faiz fiyatı "onu on bir", ve en fazla, "onu on bir buçuk", yani, yüzde 10-15 olarak tesbit olunmuş iken, "ribahurlar" (faizciler) yüzde 30'dan aşağı para vermiyorlardı. Yüzde 60 ile faizcilik edenler çoktu. XVI. asrın ortalarında en iyi kazanç getiren işin faizcilik olduğunda şüphe yoktur. Hakikaten, bu sayede, Anadolu'da büyük sermaye sahibi "ribahurlar"ın türediğini görüyoruz. Bir fikir vermiş olmak için şu misalleri söylemek kâfidir: 1571'de (978) Kıbrıs seferinde orduya et satacak sermaye sahibi bir kasap aranırken, İçel beyi İstanbul'a yolladığı bir mektupta "Lârende ribahurlarından Muytap oğlu Mehmed" adında bir adamı teklif etmiş-

54 Ö.L. Barkan, bu sistemin bir ifadesi olan kanunnameleri topladığı kitabına *Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları* adını vermekle bir hakikati ifade etmiş oluyor.

ti.[55] Mektupta verilen bilgiye göre, eskiden kasap olan Mehmed, sonradan faizciliğe başlamış ve 50.000 koyunu satın alacak kadar sermaye edinmişti. Bu sırada bir koyun 70-80 akçe ettiğine göre, bu faizcinin sermayesi 50.000 altından aşağı tahmin olunamaz.[56]

Aynı sırada, Eğridir taraflarında da Abdullah oğlu Osman adında bir "ribahur" faaliyetteydi. Hakkındaki şikâyetlere göre halkı borçlandırmış, hattâ Bursa'ya vararak, mazul bir kadı ile orada da birçok yolsuzluklar yapmıştı. Eğridir kadısına yollanan bir fermanla bu faizci İstanbul'a kasap olarak çağırılmaktaydı.[57] Mütemadiyen İstanbul'a kasap olabilecek sermaye sahibi aranması dolayısıyla, 1584'te (991) Amasya kadısına yollanan bir ferman bu şehirde türeyen Çakaloğlu adında bir "ribahur" hakkında malûmat veriyor. 30.000 flori (altın) sahibi olan bu "ziyade maldar" kimse, halkı yüksek faiz fiyatlarıyla borca boğmakta, bu suretle emlâklerini zaptetmekteydi. Hakkında pek çok şikâyet olduğundan, İstanbul'a kasap yollanması emrolunuyordu.[58]

Rumeli taraflarında faizciliğin halka daha ağır şartlar yüklediği görülmektedir. 1565'te Mora beyine ve bu sancakta olan kadılara yazılan bir hükm-i hümâyûnda anlatıldığına göre, zuama ve erbab-ı timar ve sair ağniya, fukaraya "selem tarikiyle akçe verip", mahsullerini daha meydana gelmeden almış oluyorlar ve tekrar kendilerine satmak suretiyle, 100 akçeyi reaya üzerinde, iki üç sene zarfında 1.000 akçe alacak haline getiriyorlardı. Borçlarını vermek imkânını bulamayanlar çaresizlik içinde yerlerini terk ederek gitmekteydiler. Kalanlar da ziraat etmekten âciz bir halde, faizcilere hizmet ediyorlardı. Sipahiler "raiyyetleri"ni "ispençe resmi" için birer lüdre[59] ipek ve birer yük buğdaya borçlanmışlardı. Verilen emirde, "selem akçe" verenler varsa reayanın günün narhı üzerinden borçlarını ödemeleri, ispençe yerine buğday ve ipek istenmemesi, faizlerin yüzde 15'ten ziyade ödenmesine müsaade olunmaması, fazla alanlar varsa geri verdirilmesi, "ziyade tarikle muamele ve selem eylediklerinden bu denlu deyn ikrar etmişlerdir deyu sicil etmeyüp",[60] bu hükm-i hümâyû-

55 Bu sırada İstanbul'da ve orduda narh ile kasaplık yapmak pek çok insanı iflâs ettirdiğinden, kendi arzusu ile kasap bulunamıyordu ve hükûmet bunu faizcilere bir ceza olarak yüklemekteydi.

56 BOA, MD, No: 12, s. 157 (24 Zilkade 978 tarihli hüküm).

57 *Ün* dergisi (Isparta Halkevi), c. 5, sayı 39, vesika 1 ve 2.

58 MD, No: 49, s. 128 (10 zilkade 991 tarihli hüküm).

59 133 dirhem ipek: Ö.L. Barkan, *Kanunnameler*, s. 329.

60 Çünkü işinin sağlam olmasını isteyen ribahur, muameleyi sicil ettirirken faizden ve selemden asla bahsetmiyordu. Meselâ 1593'te Ankara mahkemesinde şöyle bir dava geçiyor: Bir kimse diğerinden 5.000 nakit ve 1.600 de "çuka ferace bahasından" alacağı olduğunu iddia ediyor. Borçlu 5.000 akçenin hakikî borcu ve 1.600 akçenin de onun faizinden ibaret bulunduğunu söyleyerek elindeki "emr-i şerîf" gereğince % 15'ten fazla faiz vermeyeceğini bildiriyor. Mahkeme davacının fazla talebini reddediyor: Ankara Şr. Sc., No: 5, s. 254.

nu sicillere kaydederek muhafaza etmeleri ve hep buna göre hareket etmeleri kadılara bildirilmişti.[61]

Hükûmetin devamlı mücadelesine rağmen, faizcilik ziraî ekonominin bünyesini kemirmekte devam ediyordu. 1572'de (9 Zilkade 979), bütün Rumeli sancaklarına yayımlanan umumî bir fermanda, "Ribahurlar reayaya onunu on beşe ve on altıya ve belki daha ziyade akçe verüp zamanı geldikte reayada akçe bulunmamakla, emlâk ve bağ bahçelerini ve sair yerlerini ve yurtlarını rehin tarikiyle alup reayayı kendi çift ve çubuk ve sair hizmetlerine meccanen istihdam idüp, akçe deyu tazyik eylemekle mameleklerini sattırup envai teaddi eylemekle reaya bu yüzden fakir ve müflis olup, celayı vatan edüp memleketin harabe olmasına bais olmuşlardır" deniliyor. Onunu on bir buçuktan (% 15'ten) ziyade faize müsaade olunmayacak, faiz muameleleri kadı huzurunda yapılacak ve sicil olunduktan sonra, faiz işlemeye başlayacaktı. Bu fermanın her tarafa "nida ve ilân" olunması, şimdiye kadar olan muamele (faiz) davalarına dahi bakılarak, on bir buçuktan haklaştırdıktan sonra, reayanın emlâkinin "geru kendilerine istirdadı" katî bir ifade ile emrolunuyordu. Bu fermanın hilâfına hareket edenler Kıbrıs'a sürüleceklerdi.[62]

1600'de para darlığının ve onunla birlikte yürüyen faizciliğin ne hale geldiğini Tokat'tan yapılan bir şikâyet bize anlatmaktadır. 1602'de Tokat ve civarında oturan yeniçeri ve acemi oğlanları reayaya ve esnafa, yüz kuruşun bir aylığını 30 kuruşa faize vermekte idiler ki, burada faiz fiyatının yüzde 360 olduğu görülüyor. Bazıları da "selem namiyle akçe verip fukara edaya kadir olmayup ekserinin bağ ve bahçe ve davarlarını ve tarlalarını zapt" etmekte idiler.[63]

I. Ahmed'in çıkardığı meşhur adalet fermanında Celâlî isyanlarının sebeplerinden bahsolunurken, murabahacılık mühim bir yer tutmuştur. Burada kaydolunduğuna göre, "ribahurlar" 1 kuruşu veya altını, ayda 4-5 akçe getirmek üzere, muameleye veriyorlardı. Bu suretle 1.000 akçe 400-500 akçe getirmekteydi.[64]

"Muamele-i şer'iyye ile" işletilmek üzere vakfolunan paralara da rastlanmaktadır. Çoğu mahallelere ait avârız akçelerinin ödenmesi için bazı ev sahipleri tarafından vakfolunan bu paraların mütevellileri, diğer ribahurlar gibi mi, yoksa şer'î muamele esaslarına göre mi hareket ediyorlardı, belli değildir. İstanbul'da hükûmetin istediği narh ile kasaplık yapmak imkânsız hale geldi-

61 BOA, MD, No: 5, s. 33 (14 Muharrem 973 tarihli hüküm).

62 BOA, MD, No: 16, s. 270 (Rumeli'nin bütün sancakbeylerine ve kadılarına 9 Zilkade 979 tarihli ferman)

63 BOA, MD, No: 75, s. 3.

64 Bu mühim fermanı M. Çağatay Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık* adlı eserinde yayımlamıştır. Vesika 37, s. 213.

ğinden, 1566'da 10.000 altın flori yirmi Yahudiden ve 10.000 kadar da büyük vakıflardan alınmak üzere, 20.000 altın flori sermayeli bir "kasap akçesi" (bir nevi kredi bankası) teşkil olunmuş ve elde edilecek faizle İstanbul kasaplarının zararlarına mukabil yardım olunmasına karar verilmişti. Hayli müddet çalıştığını gördüğümüz bu sermayenin de hakikaten % 15 ile mi, yoksa diğer murabahacıların kurdukları fiyat üzerinden mi işletildiği hakkında bilgimiz yoktur.[65]

Büyük faizcilerin reaya içinden türeyen birtakım şahıslar olduğu görülüyor. Diğer taraftan, faize para vererek, veya "selem tariki"yle, yani, bir malın parasını evvelden vermek suretiyle, çiftçi halkın mallarını ve topraklarını ellerine geçirenlerin çavuş, zaîm, timar erbabı, ve bilhassa daha geniş ölçüde olarak, kapıkulları (yeniçeri ve altı-bölük sipahisi) oldukları hakkında pek çok kayıtlar vardır. Küçük faizciler diyebileceğimiz bu resmî hüviyet sahibi insanların "ileri köy formasyonu"nun bozulmasında, büyük murabahacılara nazaran daha mühim rol oynadıklarını hadiseler tamamıyla göstermektedir.[66]

Hükûmete ve ümerâya, istedikleri ağır vergileri ve salmaları vermek mecburiyetinde olan çiftçi halkın murabahacıya başvurma veya, "selem tariki"yle, yahut malını rehin koyarak ödeme yoluna girmesi, ziraî ekonomi üzerindeki tesirlerini göstermekte gecikmemiştir. Köylüler kendi başlarına ziraat etmek imkânlarını kaybettikçe, onların ellerinden çıkan topraklar üzerinde aynı ölçüde bir çiftlik rejimi kurulmaktaydı.

Toprakların köylülerin ellerinden çıkması suretiyle geniş çiftliklerin kurulmasına ait faaliyetin 1550'den evvelki safhalarını bilmiyoruz. Yalnız, bu sıralarda, Marmara'nın bütün Anadolu, Rumeli çevrelerinde kuvvetli bir çiftlik hayatının mevcut olduğunu, buralara pek çok "ırgat" ve "çoban" toplanmakta bulunmasından anlamaktayız. Çok gemiciler Anadolu yakasındaki çiftliklere çalışmaya gelen "Arnavut keferesi" kafilelerini buralardaki limanlara taşımayı bir ticaret haline getirmişlerdi.[67] Marmara yörelerindeki çiftlik faaliyetlerini Ömer Lütfi Barkan da müşahede etmektedir.[68]

Bizim için mühim olan, ağır vergilerin ortaya çıkardığı "murabahacılık", "selem", "rehin" gibi ekonomik hastalıkların meydana getirdiği büyük arazi gruplanmalarıdır. XVI. asrın ortalarına ait müşahedelerimiz toprak kıymetlerinin yükseldiğini gösteriyor. Hazine-i hümâyûnun gelirini artırmak için

65 Buna ve İstanbul'un birçok ekonomik hayatına ait vesikalar, Ahmet Refik Bey, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı* adındaki eserde yayımlamıştır, s. 109-145.

66 Meselâ şu ferman, M.Ç. Uluçay, *a.g.e.*, vesika 8.

67 Buna ait bazı vesikaları H.T. Dağlıoğlu yayımlamıştır. *XVI. Asırda Bursa* ve s. 56, 61, 110.

68 *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1/2, s. 198. *İslâm Ansiklopedisi,* "Çiftlik" maddesi.

her tarafa sık sık yollanan tahrir memurları bunu tamamıyla ifade etmişlerdir. 1558'de (967) Kocaeli Sancağı'nı "müceddeden tahrir eden" Muslihiddin'e yazılan bir hükm-i hümâyûnda, bu muharririn Kandıra, Şile ve Gebze (Geğbüze) taraflarında bulunan mirî çiftlikler hakkındaki bazı tekliflerinden bahsolunuyor. İfade olunduğuna göre, buralarda bulunan 120 kadar hassa çiftliği, 50-150 akçe resim mukabilinde, reaya tarafından işletiliyordu ve bu da sipahilere "hasıl" yazılmıştı. Halen reaya arazi alım ve satımına fazla rağbet ettiğinden, eğer bu çiftlikler satılırsa, her biri 1.500-2.000 akçe edecek, bundan sonra öşür alınacağından, icar mahiyetinde olan "resimler"den daha çok gelir sağlanmış olacaktı. Şu halde, satış bedelinden elde edilecek "akçe" tamamıyla fazladan bir kâr oluyordu.[69]

Yalnız buralarda değil, Anadolu'nun her tarafında tarla ve mera hususunda birçok anlaşmazlığın bulunduğunu yine bu muharrirlerden öğreniyoruz. I. Süleyman'ın son zamanlarında, "çiftbozan reaya"nın artması ile birlikte hararetli bir arazi alım satımı da doğmuş bulunmaktaydı. Mevcut kanunnameye göre, erkek evlât bırakmadan ölenlerin toprakları, "ile, verdiği tapu resmin" vermek şartıyla, kız evlâda veya diğer akrabalara kalırdı. Bu sıralarda ise, arazi pahalılığı tapu resimlerini çok yükseltmiş olduğu için, reaya, tapusu artırılmaya konulan bu durumdaki toprakları alamaz olmuştu. Çiftbozan reaya ile toprakların çiftlik haline gelmesi hadisesi arasındaki münasebeti anlayan hükûmet, halkın topraklarının ellerinden gitmemesi için, tapu resimlerinin artırma ile tayini usulünü kaldırarak, onun yerine üç yüz dönümlük "âlâ" yerden 300 akçe, evsat yerden 200, "edna" yerden 100 akçe tapu resmi alınması esasını kabul etti.[70] Bu, arazi miras hukukunda mühim bir değişiklik demekti. Fakat, "sahib-i raiyyet" olanlar bu karardan büyük zarar görüyorlardı.

II. Selimin zamanında toprağın daha çok pahalılaştığı ve topraksız ailelerin artmış olduğu yine tahrir memurlarının arzlarından anlaşılıyor. 1572'de, Rum Vilâyeti'nde (Sivas'ta) arazi tahririnde bulunan Ömer Bey İstanbul'a yolladığı "kazaya defteri"nden, bu hususta bize malûmat vermektedir. Ömer Bey, ifadesinde, "Vilâyet-i Rum'da arazi gayet kıymetli olup bazı kimselere malikiyni (?) verüp cüz"i yeri küllî baha ile alup mahsulünden dahi bahası çıkmadan nicesi fevt olup bazılarının evlâd-ı zükûru olmayup karındaşı veya kızları kalup kanun üzere tapu ile yerlerine talip olduklarında her kariyede tapu cüz'i nesne yazılmış iken[71] sahib-i arz olanlar müteveffanın kızlarından ve karındaşların-

69 BOA, MD, No: 3 s. 236 (16 Rebiülevvel 967 tarihli hüküm).
70 BOA, MD, No: 27, s. 332.
71 I. Süleyman'ın tesbit ettiği miktar kastolunuyor.

dan resm-i tapu diye hayli akçe talep edüp mezburlar veremediklerinden hem yerleri ve hem sabık o yer için verdikleri akçeleri ellerinden gidüp bu tarikle nice fukaranın yerleri ellerinden gidüp celây-i vatan etmişlerdir ve perakende olmuşlardır" dedikten sonra, "bu makule mütevaffanın yerlerinden raiyyet olıcak bir yıllık hasıl ne miktar ise resm-i tapusun sahib-i arz olanlar ol miktar almak erbab-ı timara ve hem reayaya enfa'dır" diye bildirmişti. Ömer Bey'in bu teklifinin bundan sonra "kanun-ı cari" olması ve ölen kimselerin toprakları kızlarına veya kardeşlerine tapuya verilirken, bir senelik mahsulün reayaya kalanı kadarından fazla tapu resmi alınmaması için erbab-ı timara tembih olunması ve "bu kanun defatir-i hâkani zahrına kaydolup keza kuzatın sicillerine dahi geçirip bununla amel olunması" bir fermanla Ömer Bey'e emrolundu.[72] Ömer Bey, aynı zamanda, Rum'da (Sivas'ta) topraksızlıktan "müzayakası olan kura ahalisi"nin de fazla olduğunu arzına ilâve etmiş bulunuyordu. Hükûmet de bu sırada yeni zaptedilmiş bulunan Kıbrıs'ı Türkleştirmeye çalıştığından, böylelerinin, "hisar eri muhafazasında" olarak, adaya sürülmeleri için beylerbeyine ve adı geçen muharrire ferman yolladı.[73] Halbuki, aynı hal, yani toprakların bazı paralı şahısların eline geçmesi suretiyle meydana gelen arazi pahalılığı, Kıbrıs'ta da fetihten sonra hemen meydana gelmişti. Kıbrıs beylerbeyi "kul taifesi"nin (bilhassa yeniçerilerin) daha evvelden araziyi satın aldıklarını ve Anadolu'dan gelen reayaya verilmek istendiğinde, aldıklarından birkaç misli fazla fiyat istediklerini arz ediyordu.[74]

Anadolu Vilâyeti'nde, 1574'te, hâlâ "üç yüz dönüm âlâ yere üç yüz akçe" alınması hakkında I. Süleyman'ın koyduğu kanunun cari olduğu görülüyor. Halbuki, Rum Vilâyeti'nde olduğu gibi, burada da arazi fiyatları çok yükselmişti. Aynı sene, başta Saruhan beyi olmak üzere, bütün "sahib-i raiyyet" olanlar (timar, has, vakıf ve emlâk sahipleri) bundan zarar ettiklerini ileri sürerek şikâyette bulundular. Cevapta, "il verdiği tapu ile" verilmek üzere "emr-i şerif" çıkarılmış olduğu kendilerine bir fermanla bildirildi.[75]

Rumeli'de toprakların çiftlik ve "baştine" halinde gruplanmaları faaliyetinin daha süratli cereyan ettiği görülüyor. 1567'de, Bosna ve Hersek sancaklarına "mehayif" müfettişi[76] tayin olunan sabık Saray Kadısı Muslihiddin, divan-ı hümâyûna yolladığı "mektup"ta bu hususu aydınlatacak kıymetli malûmat ver-

72 BOA, MD, No: 19, s. 234: Bu kaidenin sonra umumîleştiği görülüyor. Meselâ 1716 tarihli mera kanunnamesinde de "resmî tapu" bu şekildedir: Ö.L. Barkan, *a.g.e.*, s. 331.

73 BOA, MD, No: 19, s. 236.

74 BOA, MD, No: 9, s. 55.

75 BOA, MD, No: 27, s. 332 (Saruhan beyine ve kadısına 16 Zilhicce 983 tarihli hüküm).

76 Mehayif müfettişi, halkın şikâyetlerini dinlemek üzere yollanan, yargılama yetkisi de olan görevlidir.

miştir. Burada ifade olunduğuna göre, şikâyetleri halletmeye vardığında, reaya en çok çiftlikler ve baştinelerden sızlanmışlardı. Sipahiler, kadılar ve bunların adamları (subaşılarla naipler kastolunuyor) tarafından, arazi satın alanlara, hudut tayin olunmaksızın verilen mektuplar mahkemelere götürüldüğünde, kadılar da, bunlara dayanarak, satılan arazi hakkında yine hudutsuz olan hüccetler veriyorlardı. Böylece, satın aldıkları tarlaların hudutsuz hüccetlerini ellerine geçirenler tarlanın başına vardıklarında, hududu istedikleri kadar geniş tutarak, fakir fukaranın topraklarını kendi arazilerine katıyorlardı. Çiftlik sahipleri geniş toprakları böyle peyda etmekte idiler. Bu hal bu sancaklarda şiddetli toprak münazaalarının çoğalmasına sebep olmuştu.[77]

Erzurum, Halep ve Diyarbekir taraflarında da buna benzer şekilde, arazi ve meraların az sayıda ellerde toplanmalarına delâlet eden hareketler görülüyorsa da, yukarıdaki misaller kâfi olduğundan, daha fazla uzatmaya lüzum yoktur.

III. Murad devrinin sonlarına doğru "çiftlikler" hayli artmış bulunmaktaydı. Fakat, bunlardan bugünkü çiftlik anlayışına uyar şekilde bulunanlarının çok az olduğunu sanıyoruz. Çünkü, Celâlî vekayiini tetkik ettiğimiz sırada tesadüf ettiğimiz misaller, büyük arazi sahiplerinin daha ziyade köylerde ortaya çıktığını, bunların satın aldıkları toprakların birçok büyük tarlalardan ibaret olduğunu, tek bir blok teşkil etmek suretiyle hakiki çiftlik kuranların fazla bulunmadığını göstermektedir.[78] Mamafih, arazi sahipleri ister köylerde yerleşmiş olsunlar, ister ayrı çiftlikler kurmuş bulunsunlar, meraların elverişli yerlerinde ağıllar ve ahırlar yapmak suretiyle, çok miktarda hayvan beslemekteydiler. Bu bakımdan arazi sahiplerinin, kıymetli tarlaları zaptederek, bir köy ağası şeklinde, köyün içinde yerleşmeleri şüphesiz köy halkı için daha zararlı olmuştur. Çünkü, çoğunluğu resmî hüviyet sahibi olan bu yeni tip köy zenginleri ziraattan ziyade hayvan besledikleri için, yüzlerce koyun sürüleri ziraatı müşkül hale getirmişlerdi; bu şekil aynı zamanda, köy halkını "angarya" hizmetlerinde kullanmayı da kolaylaştırıyordu.

Sonradan türeme bu köy zenginlerinin kimler olduğunu söylemek mevzumuz için lâzımdır. XVI. asrın ortalarından, XVII. asrın başlarına kadar yarım asır kadar zamanda, köylerde geçen hadiseler tetkik olunurken, arazi veya çiftlik sahibi olarak karşımıza çıkanlar hep, kadı, müderris, yeniçeri, sipahi, zaîm, çavuş ve nüfuzlu timar erbabı gibi kimselerdi.[79] Mazûller de dahil olmak üze-

77 BOA, MD, No: 7, s. 184.

78 Abdülkadir'in "Celâlî Fetreti" sırasında kapıkullarının durumu hakkında verdiği bilgi de buna uygundur: *A.g.e.*, vr. 119.

79 III. Mehmed'in 1595'te çıkardığı adalet fermanında bu meseleden bahsolunurken yalnız kapıkulları zikrolunmaktadır.

re, pek çok ümerânın ve hattâ İstanbul ricalinin birçok yerlerde binlerce koyun beslediklerini biliyoruz. Fakat, bunların hayvanlarını beslettikleri meraları nasıl elde ettikleri belli değildir. I. Ahmed de, uzun adalet fermanında çiftliklerden bahsederken, istedikleri yerlerde evler ve ahırlar yaparak sürülerle hayvan besleyenlerin "bazı beylerbeyi ve beyler ve kuzat ve müderrisîn ve müteferrika ve bölük halkı ve yeniçeri ve kapıcı ve sair kul taifesinden ve eshab-ı timardan ve vilâyet halkından sahib-i kudret olanlar" olduğunu ifade ediyor.[80]

Gerek köylerde kıymetli tarlaları zaptetmek suretiyle ve gerek elverişli yerlerde, müstakil çiftlikler kurarak, "raiyyet" denen insanların teşkil ettiği tarihî köy toplumunu hayli derecede bozan, çoğu resmî hüviyetli bu yeni müstahsil zümre, faaliyetinde hayvancılığı tercih ettiği için, ziraî ekonomi esaslı bir değişme kaydetmiş, bu suretle hububat istihsali azalmıştır.[81] Bundan da gıda darlığı denen bir meselenin ortaya çıktığı görülüyor ki, ayrıca izah olunacaktır.

Son olarak şunu söylemek lâzımdır: Bu adı geçen çiftlikler ve köylerdeki büyük arazilerin çoğu, "Fetret" ve "Kaçgun" devirlerinde Celâlîler tarafından tahrip suretiyle ve diğer bir kısmı da, yukarıda adı geçen I. Ahmed'e ait adalet fermanının hükmü gereğince, hükûmet tarafından tasfiye olunmuştur. Yalnız, hükûmet burada 1599 ile 1609 yılları arasında teşekkül eden çiftlikleri ele alarak bunların tahribini emretmiş, daha eskilerine dokunmamıştır. Halbuki çiftliklerin ve büyük arazilerin teşekkül tarihi burada anlattığımız üzere çok eskidir.

Meselenin 1595'ten sonraki safhası "Fetret" ve "Büyük Kaçgun" hadiseleriyle karışarak büyük değişiklikler geçirdiği için, bu safha daha ziyade Celâlî isyanlarının neticelerine ait olarak tetkik olunabilir. Onun için bunun üzerinde fazla durmuyoruz.

2- Çiftbozan Reaya ve Levendâtın Artması

Umumî ekonomik darlık, vergilerin artması, ve bunların neticesi olarak, köylünün büyük bir yoksulluk içine düşmesinden meydana gelen murabahacılık, ve sair kötü ekonomik hadiseler çiftçi halkı toprağından ayrılmaya zorlamıştır. Fakat, bunun da 1550'den evvelki safhalarını iyice bilemiyoruz. Bununla beraber, bu tarihe gelindiği zaman, pek çok köy insanı köyünden ayrılmış bulunmaktaydı.

80 Bu mühim ferman için: M. Çağatay Uluçay, *a.g.e.*, vesika 37.

81 Bununla beraber, limanlara yakın yerlerde ve adalarda bulunan büyük arazi sahiplerinin fazla hububat ektiklerine rastlanıyor. Meselâ Drama kadısına, Midilli halkının buğday vermesi için yollanan fermanda adada yeniçerilerin ektikleri hububatın iyi mahsul vermemesi yüzünden kıtlık olduğu kaydolunmuştur: BOA, MD, No: 6, s. 139.

Zamanın hukuk dilinde "çiftbozan" adını alan bu kimseler, "levendât" ve "suhtevât" denen ayrı karakterde iki yeni tip insan zümresinin meydana gelmesine sebep olmuşlardı. Bütün Anadolu'da ve Tuna ile Vardar'ın çevrelediği Rumeli'de bu levendât ve suhtevât grupları asayiş bırakmıyorlardı. Halk da, hükûmet de, bunların mevcudiyetinden büyük bir endişe ve güvensizlik duymakta idiler.

Evvelâ, "suhte", yani medrese talebesinin nasıl türediğini izah edelim: Köyde geçimlerini teminde zorluk çeken aileler için, genç çocuklarını olsun medreseye yollayarak, hem imaretlerde barınmalarını temin etmek ve hem de okutmayı istemek kadar tabiî bir şey olamaz. Hakikaten, "sibyan" mektebinde okuyan köy çocukları, yaşları da müsait çağa gelince kasabalardaki ve şehirlerdeki orta medreselere giderek imaretlere yerleşiyor ve bu suretle "suhte" oluyorlardı. Daha eskilerini bilmemekle beraber, 1550 sıralarında, bütün medreseler tıklım tıklım doluydu. Her sene müderrislerinden icazet alan binlerce talebeden çok azına Bursa, Edirne ve İstanbul'daki daha yüksek medreselere yerleşmek nasip oluyor, mühim bir suhte kitlesi imaretlerde yığılıp kalıyorlardı. Orta medreseden sonra, üç senelik bir tahsil müddeti olan, yukarıda söylediğimiz üç şehirdeki yüksek medreselerden çıkanların da hepsi İstanbul'daki Süleymaniye ve Fatih "sahn medreseleri"ne girememekteydi. Böylece, Edirne ile Bursa'da ve bütün Anadolu şehirlerinde pek kalabalık bir talebe kitlesi yaşıyordu. İşte, XVI. asrın ortalarından itibaren Anadolu'da ve kısmen Rumeli'de harekete geçerek halkın başına belâ olan ve şiddetli takiplere, hattâ "katliam" denecek ölçüde kanlı cezalara rağmen, bir türlü yatıştırılamayan "suhte" kitlesi böyle türemekteydi. "Levendler" ise, doğrudan doğruya köyü terk eden delikanlılardan ibaretti. Tarlalarını ve mallarını satmak mecburiyetinde kalan ve bu suretle geçim zaruretlerine düşen erkekler, tek başlarına yerlerinden ayrılarak, levendlik hayatına atılmakta idiler. Levendlerin müracaat ettikleri işyerleri şunlardı: Bunlar, ümerâya "kapı halkı" olarak yazılıyordu. Hakikaten, çiftbozan reaya için en mühim sığınak, bu "ümerâ kapısı" idi. Devlet de, Budin, Bağdat, Erzurum ve sair sahalarındaki pek çok hudut kalelerine bu levendlerden pek çoklarını azap, yeniçeri, gönüllü yazarak yollamaktaydı. Bunlara 5 akçeden aşağı ulûfe verilmiyordu. Fakat, köylerini terk edenler o kadar arttı ki, hepsinin buralara yerleşmelerine imkân yoktu. Bursa, İstanbul, Edirne şehirleri ve bütün bu mıntıkalar, levendlerin en çok toplandıklan yerlerdi. Tabiî bu boş insanların çoğalması asayiş için zararlıydı. Bu şehirlerde birçok cinayet ve hırsızlık oluyordu ki, bunları levendlerin yaptığı muhakkaktı. Levendâtın üçer beşer gruplar halinde "haramîliğe" çıkmaları ise, Celâlîliğin başlangıcı sayılır...

Henüz kadroları 15-20 kişiyi pek aşmayan bu soyguncu levend bölükleri

daha ziyade türedikleri yerlerden uzaklarda faaliyette bulunmayı tercih ediyorlardı. Erzurum, Diyarbekir, Urfa gibi uzak yerlerden Bursa, Afyon, Eskişehir taraflarına yol kesmeye gelenler vardı. Fakat, bütün Anadolu'dan türeyen levendler için en elverişli hareket sahası Rumeli idi. Gelibolu'dan bölük bölük karşıya geçen bu gruplar Selanik, Filibe, Kızanlık taraflarına kadar nüfuz ediyorlardı. Kendilerine oralardaki timarlı sipahi, subaşı ve halktan bazı levendliğe eğilimli kimseler yardım etmekte ve bunları evlerinde barındırmakta idiler.[82] Hükûmet buna mâni olmak için Çanakkale Boğazı'na sıkı kontrol koymuştu ve Anadolu'dan karşıya geçenleri kontrol ettiriyordu. Buna karşı, bir ara, levendler, kadıların Rumeli'ye geçirmek üzere Gelibolu'ya getirdikleri kürekçi kafilelerine karışır olmuşlardı. Nihayet, hükûmet Gelibolu kadısına yolladığı bir fermanda, kürekçi getiren kadıların defterlerini açarak, isim isim okumadan karşıya adam geçirmemelerini bildirdi.[83] Her şeye rağmen, Rumeli'ye kolayca geçmek imkânını bulan bu levendler oralarda pek çok evleri basmakta, zengin Hıristiyanları soymakta idiler. Birçok da cinayet işliyorlardı. Anadolu'dan Rumeli'ye olan bu "levendât" akını sırasında, Rumeli'den de Anadolu'ya ehemmiyetli bir "Arnavut kefere levendât" hücumu vardı. Bunlar Marmara'nın Anadolu çevrelerindeki ekâbir çiftliklerine çobanlık ve ırgatlık etmeye geliyorlardı. İzmit, Yalova ve Bursa taraflarında o kadar çok kefere çoban ve ırgat toplanmıştı ki, bunlar çeşitli yolsuzluklar yapıyorlardı. İstanbul'a yapılan pek çok şikâyet üzerine, hükûmet bu Hıristiyan levendlerin Anadolu'ya taşınmasını gemi reislerine yasak etti. Bununla beraber, yine gizlice pek çok "Arnavut keferesi" geliyordu.[84]

Rumeli'nin yerli Müslüman-Türk halkı arasında levendliğe olan eğilim ilk zamanlarda Anadolu'da olduğundan da kuvvetliydi. Birçok timarlı sipahi de işe karıştıklarından, levend haramîliği "Celâlî ayaklanması" karakterini almaya başlıyordu. Hattâ 1555'te, "Şehzade Mustafa" olduğunu iddia ile ortaya çıkan şahsın etrafında toplanan 10.000'e yakın insan, tamamıyla timarlı sipahilerle haramî levendlerin birleşmesinden meydana gelen Celâlî bölüklerinden ibaretti.

Çiftbozan reayanın büyük arazi sahiplerine hizmetkâr olmayı kabul etmeyerek levendliğe itibar etmesi, Celâlî isyanlarının psikolojik sebepleri bakımından mühimdir. Çünkü, Müslüman Türk halkın bu ruh haleti, ziraî ekonominin geçir-

82 BOA, MD, No: 3, s. 373 (Filibe kadısına Tatarpazarı Zaîmi Haydar Halep'ten Şam'dan Hama ve Kara Amed'ten bir nice Müslümanı ve Akşehir ve Karahisar ve Tokat ve Trabzon'dan bir nice kâfir ki hepsi 17-18 kişi imiş, meclis-i şer'e (kadı'nın mahkemesine) getirüp bunlar kemendciler olup esbaplarında kendir düğümleri bulunup...), Vesika 2.

83 BOA, MD, No: 3, s. 271.

84 Mühimmelerde buna ait birçok vesika vardır. Bazılarını H.T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa* adlı eserinde yayımlamıştır: Vesika 11, 12, 27, 35, 56, 61, 110.

mekte olduğu krizin, neticede, bir feodalizme varmasına mâni olmuş ve bunun yerine, büyük Celâlî kitlelerinin kanlı hareketleri geçmiştir. Marmara çevresinin ihtiyacı olan ırgat ve çobanların, Anadolu'dan temin olunmayarak, tâ Arnavutluk taraflarından getirilmesi, buna mukabil, Anadolu levendlerinin, bütün tehlikesine rağmen, Rumeli'nin en uzak yerlerine soygunlara gitmeleri de yine aynı ruh haletinin ifadesi olarak alınabilir.

Hulâsa çiftçi halkın, gerek çocuklarını medreselere vererek ve delikanlılarını "kapı" aranmaya yollayarak, ve gerekse topraksız ve geçimsizlik yüzünden köyünü terk etmek suretiyle, "levendât" ve "suhtevât" bölüklerinin doğmasına sebep oldukları buraya kadar tetkik edilen meselelerle anlaşılmış oluyor. Esasen suhtelerin ve levendlerin, kendilerine göre, yavaş yavaş teşkilâtlanarak, soyguncu bölükler halinde harekete geçmeleri tarihî bir vâkıadır ve bu da Celâlî isyanlarının kronolojik sıra ile izahı faslına giriyor. Onun için, burada misaller vermeyeceğiz. Yalnız şurasının kaydı zarurîdir: Suhteler, ilk defa nasıl medreselerden çevrelerine doğru harekete başlamışlar ise, sonuna kadar hareketleri öyle kalmıştır. Yani, bunlar medrese talebesi olarak harekete geçtiler. Gittikçe bölükleri kuvvetlendi; bazen birkaç kişi bir araya geldikleri oluyordu: Levendlerden aralarına aldıkları az değilse de, bunları da talebe kisvesine sokuyorlardı. Bütün suhteler, daima bağlı bulundukları medreseye civar yerlerde faaliyette idiler ve başka sancaklara umumî toplantılar veya "cenk" için giderlerdi. Yalnız, şefleri mağlûp oldukları zaman, meselâ, Amasya'dan Bursa, İstanbul ve hattâ Edirne'ye bile kaçarlar, oralardaki arkadaşlarına sığınırlardı.

Levendler ise, sekban (bir beyin kapısında asker), "haramî", "yeniçeri", "altıbölük sipahisi", hattâ "suhte" olabiliyorlardı. 1550 sıralarında, âdeta umumî bir hareket için fırsat bekleyerek, türlü hadiseler çıkarmakta idiler. Nihayet, Rumeli misalinde söylediğimiz gibi, timarlı sipahiler hükûmete karşı vaziyet alma yolunu tutmakta idiler. Pek çoğu, adı geçen levendleri yanlarına toplayarak, alenen ayaklanmaya, "raiyyetler"ini soymaya, yol kesmeye başlıyorlardı. Bilhassa mukataaları ve padişah haslarını iltizam ile tutan zaîmler, çavuşlar, çok defa, yüz-iki yüz levend toplayarak, rasgele yerlere baskın yapmaya ve topladıkları iltizam paralarını ödememeye cesaret etmekte idiler. İşte levendlerle resmî hüviyet sahibi insanlar, böylece, birleşmeye başlamışlardı. Zaten mevzumuz olan Celâlî mücadelesinde gördüğümüz Celâlî bölükleri, "levend" dediğimiz "çiftbozan" unsur ile resmî hüviyet sahibi kimselerin birleşmesiyle teşekkül etmiştir. Bütün Celâlî vekayii hep böyle bir temele dayanmaktadır. Celâlîler, suhtelerin birer medreseye bağlı kalarak belli bölgelerde gruplaşmalarının aksine olarak,

asla bir yere bağlı değillerdi. Bunlar, bugün burada, başka bir gün daha uzak bir yerde idiler. Daimî ve uzak mesafeler içinde dolaşmak hep bağlı kaldıkları bir gelenek olmuştur.

Burada izahını gerekli gördüğümüz bir mesele de, "çiftbozan" dediğimiz, köyden türeme bu insanların yeni içtimaî kadroları içinde tâbi oldukları hayat şartlarının kendilerinde, ve dolayısıyla bütün sosyetenin bünyesinde yarattığı ahlâkî çöküntü ve kayıtsızlıktır.

Genç yaşta medrese hayatına atılış, yahut raiyyetlikten levendliğe geçiş, köy delikanlılarını her şeyden önce aile hayatından ve evli yaşama imkânlarından mahrum ediyordu. 1550'de, köyde, şehirde, dağda ve bayırda çıkan bütün "haramî" levend ve suhte bölükleri tamamıyla bekâr insanlardan ibaretti. XVI. asır Osmanlı toplumunun ortasında, bu kadar kalabalık genç kitlenin toplu bir şekilde sonu gelmeyen bir bekârlık hayatı sürmeleri elbette bunların köydeki sağlam ahlâkî vasıflarını devam ettirmelerine imkân bırakmıyordu. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin büyük bir daimî harp makinesi halinde çalışması da "bekârlık" hayatının fazlalığında âmil oluyordu. Bütün ümerânın "kapıları" binlerce bekâr sekbanların toplandığı birer yuva halinde idiler. Bölük bölük ulûfeye yazılarak, kalelere azap, yeniçeri, sipahi ve gönüllü yollananlar da bekâr yaşıyorlardı. Nihayet köylerden şehirlere geçinmeye gelen pek çok insan da buralardaki ömrünü bekâr geçirmekteydi.

Hulâsa, gerek devlet hizmetlerinin zarureti ve gerek çiftbozan reayanın içine atıldıkları yeni hayatın icabı olarak, XVI. asrın ortalarında, pek çok insan ömürlerinin en genç çağında bekâr yaşamak mecburiyetinde idiler. Bu anormal vaziyet levendleri, suhteleri, hattâ devletin ve ümerânın resmî askerlerini toplumun ahlâk düzeni için muzır yapmıştı. Celâlî vekayiini izah ederken görüleceği üzere resmî hüviyetli şahısların emrinde hizmet eden insanların ve devletin ulûfeli askerlerinin köylerde yaptıkları zulümlerden en çok şikâyet mevzuu olan hal de, bu "bekâr" kimselerin gelip halkın evlerine konmaları ve bu şekilde kadınlarına ve oğullarına tecavüz etmeye kalkmalarıdır.

"Bekârlık" İstanbul, Bursa, Ankara gibi büyük şehirlerde ahlâkın düşmesine sebep olmaktaydı. 1553'te açılan kahvehaneler,[85] levendlerin genç erkek çocuklarla içip eğlendikleri birer batakhane haline gelmişlerdi.[86] Bu sırada Anadolu'nun her tarafında dolaşan "gurbet ve Çingeniyan taifesi" güzel kadınlar tedarik ederek levendleri çadırlarında topluyorlar, "âlet-i lehv u lu'b" ile eğlenceler tertip

85 Âli, ilk kahvehanenin İstanbul'da 1553'te (961) açıldığını yazıyor: *A.g.e.*, vr. 349.

86 Bursa ve İstanbul kadılarına yollanan şu ferman bu durumu tasvir etmektedir: H.T. Dağlıoğlu, *a.g.e.*, vesika 144. Bu rezalet gittikçe Anadolu şehirlerine de yayılmıştı: MD, No: 30, s. 85; MD, No: 31, s. 142.

ediyorlardı. Hemen Anadolu'nun her tarafından bunların ahlâkı bozduklarına dair şikâyetler duyulmaktaydı.[87]

Mevzuumuz bakımından bunları kayda şunun için zaruret görüyoruz: Celâlî mücadelesi başlarken, Celâlî bölüklerinin unsuru olan levendlerin yavaş yavaş içine düştükleri bu ahlâkî soysuzlaşma, tabiî olarak, hadiselerin oluş şeklinde şiddet tesir etmişlerdi. İleride, Celâlî vakalarını tasvir ederken, olup bitenlerin korkunçluğu ve vakaların cereyanı sırasında hiçbir ahlâkî kayda riayet olunmayışını görünce şaşmamak için, levendlerin ve suhtelerin daha evvel bu bekâr ocaklarında maruz kaldıkları manevî düşkünlüğü burada açıklamak zorunda kalıyoruz.

3- Hububat Darlığı

Hububat meselesi Osmanlı iktisadî tarihinin en büyük konularından birisidir. Biz burada ancak kendi tetkik sahamızı ilgilendirdiği nisbette bilgi vereceğiz.

Osmanlı Devleti, I. Bayezid devrinden beri "harbî" addettiği memleketlere hububat satmayı yasak etmiş bulunmaktaydı.[88] Ancak Venedik ve bazı diğer İtalyan cumhuriyetçiklerine muayyen miktarda buğday çıkmasına müsaade ettiği oluyordu. Fakat, bizim daha iyi tetkike imkân bulduğumuz XVI. asırda, bu yasağın Avrupa'ya olan buğday satışlarına az tesir ettiği, bütün Rumeli ve Anadolu sahillerinden pek çok hububatın kaçırıldığı görülmektedir.

Limanlara yakın yerlerde türeyen birtakım madrabazlar büyük depolar tesis etmişlerdi. Bunlar, buğdayları, mahallî narhlara nazaran, yüzde yirmi ve bazen daha fazla bir fiyat farkıyla halktan toplayarak ambarlarına doldurduktan sonra, "Frenk gemileri"ne satmakta idiler. Halbuki, aynı sıralarda İstanbul, Bursa, Edirne gibi büyük şehirleri beslemek mühim bir dert haline gelmiş bulunuyordu.

Artık XVI. asrın ortalarında "terike yasağı", hükûmetin yalnız "harbî" ve yardım etmiş olmamak prensipi değil, bizzat halkın da kıtlığa uğramamak davasıydı. Onun için, bu sıralarda, dışarı buğday kaçırılmaması için elden gelen yapılıyordu. Bilhassa, tabiî âfetler yüzünden mahsulün az olduğu senelerde bile, bahsettiğimiz madrabazlarla, sahillerde bulunan timarlı sipahi, yeniçeri, ümerâ ve sair resmî şahsiyetlerin Avrupa'ya gizli gizli buğday sattıkları hakkında hayli

87 MD, No: 6, s. 98 (Gurre-i rebiülevvel 972 tarihli ve bütün Anadolu tarafındaki eyaletlere bu husta ferman). Mühimmelerde bu mevzua ait çok vesika vardır. H.T. Dağlıoğlu, çeşitli vesikaları yayımlamıştır: *A.g.e.*, vesika 38, 48, 108.

88 Max Silberschmidt, *Venedik Menbalarına Nazaran Türk İmparatorluğunun Zuhuru Zamanında Şark Meselesi,* İstanbul, 1930, s. 58.

şikâyetler vardır. Fakat, imparatorluktaki hububat derdi yalnız kaçakçılıktan ileri gelmiyordu. Öyle olsaydı, kıtlığın yalnız sahillerde ve buralara civar yerlerde hissolunması lâzım gelirdi. Halbuki, bütün imparatorluk, bilhassa Anadolu, 1550'den itibaren, bazen hafif, bazen şiddetli daimî bir kıtlık devrine girmiş bulunmaktaydı. Bu tarihten evvelki durumu iyi bilemiyoruz. Belin'in kaydına göre, 1494-1503 (900-909) yılları arasında Türkiye müthiş bir kıtlık ve bununla birlikte büyük bir veba geçirmişti. Bir akçeye 50-60 dirhem un güç bulunabilmekte idi[89] ki, böyle bir açlığı biz ancak "Celâlî Fetreti" ve "Büyük Kaçgun" devirlerinde görüyoruz.

Edremit şer'iyye sicillerinde geçen bazı davalar dolayısıyla, Bursa ve Balıkesir tarafında, 1525'ten (932) 1527'ye (934) kadar üç mahsul yılında müthiş bir çekirge tahribatı olduğunu anlıyoruz. 1528'de de ekinlerini su basmış ve çiftçilerden çoğu tohumlarını bile alamamışlardı.[90] Hükûmet merkezinden Balıkesir sancakbeyliğine ve kadılara yollanan bir fermanda, 1528'de halkın yine çekirgeden endişe ettiklerinden bahsolunarak, çekirge yumurtalarının yok edilmesi için köylülerin seferber edilmeleri emir edilmekteydi.[91] Bundan adı geçen sancaklarda üst üste dört sene mahsul olmadığını anlamakla beraber, aynı halin daha hangi sahalarda meydana geldiğini bilmiyoruz. Hele bu türlü kıtlıkların kaç senede bir geldikleri hiç belli değildir. Bununla beraber, böyle şiddetli kıtlıkların iktisadî darlığı büsbütün artırdığını ve çiftçilerin levendliğe eğilim göstermelerini çabuklaştırdığını tahmin etmek lâzımdır. Bizim, burada tetkik edeceğimiz cihet, daha ziyade ziraî ekonominin geçirdiği krizin hububat istihsalinde yarattığı azalma ve bundan doğan daimî kıtlıktır.

Çiftliklerden bahsederken, bu yeni ziraî ekonomide daha ziyade hayvan beslemeye ehemmiyet verildiğini, tarlalarını satan köylülerin levend olarak köyden ayrıldıklarını söylemiştik. Bunun tabiî neticesi olarak, pek çok arazi, yavaş yavaş, mera haline geliyordu. III. Murad devrinin sonlarına yaklaşırken, vezirler, kadılar, müderrisler, kapıkulları, çavuşlar, müteferrikalar, hulâsa köylerde çiftlik, daha doğrusu, geniş topraklar peyda eden resmî hüviyetli pek çok kimse sürülerle koyun beslemeye başlamıştı. Çünkü, ne kadar içerlerde olursa olsun, hayvanları çabucak ve masrafsız olarak limanlara indirmek mümkün olduğundan, hububat ekimine nazaran, bu daha kârlıydı.

Bu yüzden, yalnız meralar genişlemekle kalmıyor, ekilen tarlalar da sürülerden hasar görüyorlardı. Şu halde, Avrupa'ya olan hububat kaçakçılığının Marmara ve Ege sahillerindeki kıtlığa tesir ettikleri muhakkak olmakla beraber, asıl,

89 Belin, *Türkiye İktisadî Tarihi*, s. 102.
90 Edremit Şr. Sc., No: 4, s. 139.
91 Edremit Şr. Sc., No: 15, s. 110.

memleketin içlerindeki kıtlığın sebebi, zamanla meydana gelen böyle bir istihsal değişikliği olduğu şüphesizdir. Ancak, tedricî surette doğan böyle bir hadiseyi zamanın ricali ve kadılar anlayamamışlar, kıtlığın sebebini harice hububat satılmasında ve madrabazların hububatı "deranbar" etmelerinde aramışlardır.

Hububat istihsalindeki azalmanın, her şeyden ve herkesten evvel devlete yüklediği zorluklar ehemmiyetlidir. Bunlardan birisi, büyük şehirlerin iaşesiydi. İstanbul'a erzak tedariki işi ile doğrudan doğruya hükûmet ilgileniyordu. Esasen, bu sayededir ki biz memleketin iaşe durumu hakkında kâfi bilgi edinebilmekteyiz. Diğer büyük şehirlerde erzak tedariki ile kadılar meşgul olurdu.

Hükûmet için karşılaşılan ikinci büyük mesele, sefere çıkan ordunun beslenmesiydi. Evvelce yalnız sefer yolu üzerine düşen yerlerden nüzul ve sürsat zahireleri alınır, menzillere uzak düşen sancaklardan bedel toplanırdı. Fakat, XVI. asrın ortalarından başlayarak, sonlarına kadar, yavaş yavaş menzillere düşen bölgelerden kâfi zahire bulunmamaya başlanmış ve çok uzak sancaklardan toplanan zahirelerin aynen şevki icap etmişti. Bunun için lâzım olan "mekkare kiraları"nı da halk ödemek mecburiyetinde olduğundan, artık sefer masrafları reaya için tahammül edilmez bir dereceye çıkmaktaydı.

Bir taraftan hükûmetin kendi işlerinde çektiği zorluk, diğer taraftan, sancaklardan hububat darlığı ve bu hususiaki yolsuzluklar hakkında gelen bitmez tükenmez şikâyetler, tabiî olarak devleti gıda maddelerinin satışında bir rejim kurmaya sevk etmiştir ki, bu da, hem harice hayvan ve hububat ihracının yasaklığı ve hem de dahilde, bir sancaktan diğerine bile verilmesinin men'i, ancak zaruret hallerinde, hükûmet merkezinin vesikası ile kadıların, tayin edilen miktarda, hububat mübayaasına müsaade edebilmeleri şeklinde ifade olunabilir.

Gıda maddeleri üzerine konan bu kadar sıkı satış kayıtlarının faydası yanında, zararı da görülmektedir. Her şeyden evvel memleketin tabiî iaşe sistemini bozuyordu. Meselâ, ellerindeki emri fırsat bilen Ankara ve Eskişehir kadıları Bursa zahirecilerinin buralardan hububat toplamalarına müsaade etmiyorlardı. Bursa Sancağı'ndaki kadılar da İstanbul'dan gelen mübayaacıları kadılıklarından kovmakta idiler. Teke (Antalya), Hamid (Isparta) sancakları da adalara ve Ege sahilleri halkına ne koyun ne de buğday satmamaya başlamışlardı.

Şimdi, esaslarını kaydettiğimiz bu durumla ilgili hadiseleri kaydedelim:

Evvelâ memlekette, hububat yerine koyunculuğun daha fazla itibar görmeye başladığını söylediğimiz halde, İstanbul'a kasaplık koyun tedarikinin de sonu gelmez bir dert halinde devam etmesi nasıl izah olunacaktır?[92] Hadiselerin

92 Bu konuya ait bazı vesikaları Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı* adlı eserinde yayımlamıştır.

iyi müşahedesi, bunun hayvan azlığından değil, birinci derecede, dışarıya olan daha kolay kaçakçılıktan, ikinci derecede de, İstanbul'da tatbik olunan çok düşük narh dolayısıyla, bu büyük şehre kimsenin koyun getirmek istememesinden ileri geldiği kanaatini verir. Hakikaten, Rumeli'den olsun, Anadolu'dan olsun, istendiği kadar koyun İstanbul için yola çıkarılıyor, fakat, sürüler, yollarda izlerini kaybederek, ya Edirne, Bursa gibi etin daha pahalı olduğu yerlere veya sahillere iniyorlardı.[93]

Meselâ, 1558'de (13 Şevval 966) Sofya kadısına yazılan bir hükm-i hümâyûnda, bu şehirde oturan Karaoğulları Nasuh ve Abdi adında iki zengin şahsın, celeplerdeki koyunları toplayarak, Selanik'e indirdikleri, bu yüzden, İstanbul'a buralardan koyun alınamadığı yazılarak, bu şahısların, ceza olmak üzere, İstanbul'a kasap tayin olundukları bildirilmişti.[94] Bütün memleketin davası olduğunu söylediğimiz "terike" meselesi daha mühimdir. Bütün Osmanlı sahillerinden Avrupa'ya gizli hububat satışları bir türlü önlenemiyor, aç kalan halk mütemadiyen şikâyette bulunuyorlardı. 1558'de Bergama ve Güzelhisar kadılarına yazılan bir hükm-i hümâyûnda, "Deniz Değirmeni" adındaki yere Karaburun'dan Ahmed, Nasuh ve Maden adındaki reislerin, daima gemi ile gelip, buralardaki kazalardan topladıkları zahireleri "darülharbe" alıp gitmeleri yüzünden, "vilâyete müzayaka verip" halen yine buralarda "nice gemiler olup men içün adam yollandıkta, gemilerdeki levendât katle" teşebbüs ettiklerinde, hiçbir şey yapılmadığının bildirildiği ifade olunarak, "il erleri" yardımıyla, adı geçen reislerin yakalanmaları emri verilmişti.[95] 1559'da da Gümülcine kadısı tarafından yapılan şikâyette, bu sancakta bir taraftan İstanbul'a zahire toplanması, diğer taraftan, bazı madrabazların hububatı depo etmeleri yüzünden kıtlık başladığı haber veriliyordu.[96]

Sarayın ve kapıkullarının ihtiyacı olan hububatı satın almak üzere sancaklara çıkan memurlara kendi arzusu ile kimse zahire vermiyordu. Ayrıca, payitaht halkının ihtiyacı için ellerindeki emirlerle kadılara giden bazı gemi reisleri, birkaç defa "deryaya" buğday götürmeden İstanbul'a dönmemekte idiler. Meselâ, zengin bir Hıristiyanın kefaleti ile 100 mud zahire almak üzere kendisine ferman verilen bir Hıristiyan gemici, 1559'da (Gurrei şâban 967) narh 18-20 iken, 24 akçeden topladığı hububatı harice satmış ve böylece birkaç defa seferden sonra nihayet şikâyet olunmuştu.[97]

93 BOA, MD, No: 3, s.101; BOA, MD, No: 5, s. 212.
94 BOA, MD, No: 3, s. 52.
95 BOA, MD, No: 3, s. 54.
96 BOA, MD, No: 3, s. 312.
97 BOA, MD, No: 3, s. 484.

Halktan hakiki fiyatla değil de, kadıların takdir ettikleri narh ile ve cebren alınarak İstanbul'a götürülebilen maddeler, bu büyük şehirde muntazam tevzi olunmamakta, madrabazların eline düşmekteydi. Bunlar, elde ettikleri peynir, pirinç, zeytinyağı, pastırma, buğday, un ve sair yiyecekleri depolarına doldurduktan sonra, geceleri gemilere yükleyip, Bursa ve İzmit taraflarına kaçırıyorlardı.[98]

Anadolu'da hububat kıtlığı daimî bir şekil aldıkça, Marmara ve Çanakkale sahillerinde, Rumeli'den Anadolu yakasına hararetli bir buğday nakliyatı başlamıştı. Kadılara, kadılıklarından harice buğday sattırmamaları hakkında evvelce emir verilmiş olduğundan, gemi reisleri istedikleri zahireyi yükleyebilmek için sahilleri muhafaza eden şahıslara ve kadılara rüşvet vermek mecburiyetinde kalıyorlardı.

1564'te Anadolu'da büyük bir kıtlık çıktığı görülüyor. Çeşme'den yollanan bir arzda, açlığın dehşetinden bahsolunurken, halkın ekserisinin "ot otladıkları" kaydolunmuştu.[99] Bir İstanbul kilesi (20 okka) buğday, 45-50 akçeye idi. Bir akçeye 150 dirhem un veriliyordu. Anadolu'nun bütün Ege Bölgesi halkı, İstanbul'a müracaat ederek, Rumeli'den buğday satın almalarına müsaade olunmasını istediler. Yollayacakları gemicilerin verilen zahireyi getirip istenen yerlerde satacaklarına dair kefil vermeleri şartıyla, müracaatta bulunan kadılıklara on binlerce kilelik vesikalar (hükümler) verildi. Bu vesikalarla gelmeyenlere asla hububat vermemeleri için Selanik, Drama ve sair sancaklardaki kadılara da emirler yollandı.[100] Bu kadar darlıkta bile, Anadolu sahillerinde, dışarıya olan buğday kaçakçılığı devam etmekteydi.[101]

Keşan'da sipahi, zaîm ve sair resmî hüviyet sahiplerinin, atları ve arabalarıyla, alenen zahireleri iskelelere indirip, gemilere yükledikleri, Bursa'da zahireleri toplayan madrabazların bunları getirip Mudanya'da ambar ettikleri merkeze bildirilmekteydi.[102]

Karahisarısahip (Afyon) ve Kütahya taraflarında, aynı kıtlık yılında, buğday fiyatlarının biraz daha büyük olduğu görülüyor. Meselâ, Bolvadin'de bir İstanbul kilesi buğday 32-34 akçeydi.[103]

Bu durum Rumeli'den Anadolu'ya zahire kaçakçılığını çok fazlalaştırdı. Hükûmet merkezi yine de nakliyatı serbest bırakmıyordu. Ancak vesika ile götürebilmesinde ısrar ediyordu.[104]

98 BOA, MD, No: 3, s. 426 (İstanbul kadısına 25 Ramazan 967 tarihli hüküm).
99 BOA, MD, No: 6, s. 435.
100 BOA, MD, No: 6, s.108 (satın alınmasına müsaade olunan miktar 124 bin kile-3.300 ton idi).
101 BOA, MD, No: 6, s. 43 ve 60 (Karesi beyine ve Edremit kadısına).
102 BOA, MD, No: 6, s. 436; H.T. Dağlıoğlu, *a.g.e.*, vesika 32 ve 34.
103 BOA, MD, No: 6, s. 429.
104 BOA, MD, No: 6, s. 10, 207.

1565 yılında da kıtlık vaziyeti düzelmedi. Rumeli'den Anadolu'ya ve "kefere gemileri"ne buğday verme faaliyeti hararetle devam etmekteydi. Halbuki, aynı sene I. Süleyman'ın 1566 seferi için menzillere zahire yığılmak üzere, bütün Rumeli tarafına adamlar yollanmıştı ve halktan alınacak unun kilesi için de 10 akçe ödenmesi emrediliyordu. Serbest fiyat ise, 25-30 akçeden aşağı değildi. Onun için, kimse ununu vermek istemiyor, köylüler zahire verecek iktidarda olmadıklarını bildiriyorlardı.[105] Bütün itirazlara rağmen yapılan geniş mübayaalar[106] kıtlık yaratmakta gecikmedi. Edirne ve Sofya'dan, şehirlerde halkın aç kaldığı ve satın alacak zahire bulunmadığı hakkında şikâyetler geldi.

Aynı sıralarda, Batı Anadolu'da da kıtlık çekildiğinden, İstanbul'un iaşe sahası zarurî olarak, Anadolu'nun Karadeniz'e yakın sahil sancaklarına doğru genişletildi. Bolu, Kastamonu, Canik (Samsun), Amasya kadılarına fermanlar yollanarak, varan adamların buğday satın almalarına ve kira ile iskelelere indirmelerine müsaade ve yardımda bulunmaları için emir verildi. Fakat, "terike" kıtlığı umumî olduğundan, bütün bu sahalarda da madrabazlar buğdayları ortadan kaldırmışlardı. Hükûmet bunların depolarındaki zahirelerin hiç tereddüt edilmeden müsadere olunması için kadılara salâhiyet veriyordu.[107] Bir taraftan da, bütün Rumeli ve Anadolu sahillerindeki limanlardan Avrupa gemilerine kaçak hububat yüklenmesi devam etmekteydi.[108] Ayrıca, Rumeli yakasından Anadolu'ya gemiler, kayıklar, mütemadiyen zahire taşıyorlardı. Hükûmet, buğday satışlarına koyduğu kontrol işindeki muvaffakiyetsizliğin kadıların dürüst hareket etmemelerinden ileri geldiğini öne sürerek, kadılara şiddetli ihtar fermanları yazmaktaydı.[109]

Bu kadar geniş darlığa rağmen, Dubrovnik beylerine binlerce mud "terike" verildiği hayretle görülmektedir.[110]

Hububat meselesi imparatorluk için o kadar mühim bir dava oluyordu ki, 1565'te (973) Basra beylerbeyine yollanan bir hükümde "Cezayir'e ve cümle hariç vilâyete" demir, kurşun, silâh ve at çıkarılmasının katî surette önüne geçilmesi emrolunurken, zahirenin dahi satılmasının yasak olduğu ilâve olunmuştu. Halbuki, daha evvelleri doğu hudutlarında hububat yasağı bahis mevzuu değildi.[111]

Diğer iktisadî zorluklar üzerine, bu şekilde, bir de daimî kıtlığın katılması, şüphesiz köylerdeki hayatı daha fazla güçleştirmiş, fakir halk için yaşama im-

105 BOA, MD, No: 5. s. 368.
106 Meselâ, yalnız Belgrad havalisinde 500.000 kile (13.000 ton) un yığılmıştı. BOA, MD, No: 5, s. 368.
107 BOA, MD, No: 5, s. 339.
108 BOA, MD, No: 5, s. 144,145.
109 BOA, MD, No: 5, s. 186.
110 BOA, MD, No: 5, s. 13 (meselâ 9 muharrem 971 tarihli bir hükümle 3.000 mud).
111 BOA, MD, No: 5, s. 25 (Basra beylerbeyine 15 Muharrem 973).

kânları büsbütün azalmıştı. Büyük şehirler için kadıların takdir ettikleri "narh-ı ruzî"den hububat ve erzak toplanması, çiftçi halkı büsbütün sıkmaktaydı. Hele çok vakit, zahirelerin nakli işi de ucuz bir kira ile köylülere yüklenmekte, yahut kendi buğdaylarını götürüp şehir pazarlarında satmaları için yola çıkarılmaktaydılar. İstanbul'un iaşesi, halk için pazara mal götürmek değil müthiş bir "tekâlif-i şakka" olmuştu. Bu işlerde de adalet temin olunamıyordu. Asıl ambarları hububatla dolu olan resmî hüviyet sahipleri ve madrabazlar ekseriya kendilerini kurtarıyorlardı. Buna mukabil, fakir halkın yiyeceğinin bile alındığı olmaktaydı. Bu şartlar altında köyde barınamayanlardan pek çok insan da şehirlere göç etmeye başlamıştı. 1567 sıralarında, İstanbul'un nüfusu göze çarpacak kadar fazla artmış bulunuyordu. Haslar kadısına yazılan birçok hükm-i hümâyûnlarda kadılığına tâbi olan Kasımpaşa, Fener, Eyüp ve Kâğıthane semtlerinin evlerle dolduğu, Anadolu'dan ve Rumeli'den gelip buralarda bina kuranlar yüzünden şehrin erzak darlığına düştüğü, hem de, geldikleri yerdeki tarlalarının boş kalmasından dolayı, sipahilerinin zarara girdikleri bildirilmekteydi. Teftiş yapılarak, gelişleri beş seneyi geçmemiş olanların derhal eski yerlerine yollanmaları için emir veriliyordu. Kırkçeşme ve Kâğıthane tarafları, köylerden gelen halk tarafından kâmilen bağ ve bahçe haline getirilmiş, bu yüzden buralardan camilere ve imaretlere geçen suyolları bozulmuştu. Böyle yerlerin iki tarafından üçer zira genişliğindeki toprakların boşaltılması da kadılardan isteniyordu.[112]

Bu kadar kalabalık bir sefaletin de birlikte gelmesi fuhuşu artırdı. Bunun üzerine, İstanbul kadılarına yollanan başka bir fermanda, mahalleler teftiş olunarak, fahişelerin ve uygunsuz adamların şehirden sürülmesi, şarap ve Tatar birasının yasak edilmesi emri çıkarıldı.[113]

II. Selim'in saltanatı sırasında, iaşe darlığı ve kıtlık daha fazla ilerlemiş görünmektedir. Kadılar, kazalarından dışarı hububat ve yiyecek maddeleri çıkarılmaması hususunda daha sıkı hareket etmeye başlıyorlardı. Bazen "emr-i şerif" bile dinlenmemekteydi. Rodos halkının, her zaman Teke ve Hamid taraflarından etlik koyun ve hububat almak âdetleri iken, bu sancakların şimdi buna mâni olduklarını, hattâ satın alınmış koyunları ve erzakı yollardan geri çevirttiklerini kendi sancak beyleri vasıtasıyla hükûmete arz ettirmişlerdi.[114] 1573'te sarayın ihtiyacı için Bursa Sancağı'na buğday ve un almaya varan "simitçiler" Bursa kadısının dânişmendleri[115] ve naipler tarafından dövülerek, topladıkları ellerinden alındı. Bolu ve Kastamonu sancaklarına İstanbul için zahire toplamaya varan tüccarlara da

112 MD, No: 7, s. 46, 53.
113 MD, No: 7, s. 54, 57.
114 MD, No: 7, s. 394 - Müh. 9, s. 58.
115 Sahn medreselerini bitirerek kadı olmak üzere staj yapanlar.

buralardan hiçbir şey aldırılmıyordu.[116] İnönü'ye tâbi Bozüyük'te bulunan Kasım Paşa imaretinin mütevellisi, Eskişehir ve etrafından ihtiyacı için erzak toplamaya vardığında, ferman getirmedikçe hiçbir şey satın almasına müsaade etmediler; hattâ getirilen fermanda kayıt olunmadı diye etlik koyun vermediler.[117] Selanik Yahudilerinin Sofya ve civarından bal, yağ gibi maddeleri toplayıp götürmeleri yüzünden, Edirne bakkalları kendilerinin eski iaşe sahası olan buralardan hiçbir şey alamaz olduklarını şikâyet etmişlerdi. Payitaht için cebrî etlik ve erzak toplama her tarafta devam ediyordu. Ayrıca hükûmet, Kefe, Bağdat, Hicaz taraflarında kıtlık oldukça, ağır masraflarla, oralardaki askerlere de buğday ve un yollamak zorunda kalmaktaydı. 1568'de, Kefe için, Sivas, Amasya, Şarkîkarahisar, Çorum taraflarına, on binlerce kile buğday toplamak üzere, memurlar yollanmış; fakat, kadıların ve memurların yolsuzlukları, madrabazların hububat kaçırmaları gibi sebeplerle büyük zorluklar çekilmişti.[118]

"Küffara bir habbe terike" kaçırılmasına meydan verilmemek üzere, Rumeli taraflarındaki sancakbeylerine yollanan şu ferman hububat hususunda memleketin ne kadar zor bir durumda olduğunu gayet iyi göstermektedir:

1571'de (21 Zilhicce 979) çıkan bu fermanda, dışarıya hububat kaçıranlar, ister "emin veya vüzerâ voyvodalar", ister diğer şahıslar olsun, asla himaye olunmayarak, "haklarından gelinmesi" için evvelce emir verilmiş olduğu hatırlatıldıktan sonra, mahsul harmana gelmek üzere olduğu şu sırada, köylülerin deniz kenarlarına harman dökmelerine müsaade olunmaması, herkesin elde ettiği mahsul tesbit olunarak, tohumları ve ihtiyaçları kendilerine bırakıldıktan sonra, geri kalanının toplanıp, her köyde bir veya iki ambarda yığılması, hiçbir ambarın müsaadesiz açtırılmaması, kaç ambar ve bunlarda ne kadar hububat toplanmış ise, defterlerinin hükûmete yollanması istenmişti.[119]

1573'ten itibaren kıtlık büsbütün artmıştı. Payitahtın erzakını temin için Anadolu'nun bütün Karadeniz sahillerine, hattâ, Şarkîkarahisar, Tokat, Amasya, Kastamonu gibi iskelelere nisbeten uzak yerlere emir yollandı.[120] Şarkîkarahisar sancakbeyi, yalnız kendi sancağından 30.000 kile buğday topladığını, bunun 10.000 kadarını limanlara indirdiğini, 1.120 batman yağ için de kira hayvanları hazırlamakta olduğunu, zahire toplarken birçok zorluklara rastlandığını, bazı kimselerin, ambarları açarak, toplanan buğdayları etrafa sattıklarını cevap olarak bildiriyordu.[121]

116 H.T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa*, vesika 113; BOA, MD, No: 27, s. 363.
117 BOA, MD, No: 24, s. 225.
118 BOA, MD, No: 7, s. 759 (Çorum beyine ve kadılarına, 22 Rebiül-evvel 976 tarihli hüküm).
119 BOA, MD, No: 16, s. 169.
120 BOA, MD, No: 24, s. 27.
121 BOA, MD, No: 27, s. 363, 382, 383.

Eğriboz müftüsüne ve Akdeniz yalılarında olan kadılara yollanan bir umumî fermanda, "bazı ekâbire mensup gemiler ellerinde emir olmadan terike alup küffara sattıkları"nın görülmüş olduğu ihtar olunuyordu.[122] Filibe kadısı da, yolladığı şikâyetinde, burada "ziyade kıtlık" olduğunu, bunun sebebi, "etraf kura'da ribahurlar ve gemiciler buğdayları toplayup anbar idüp ziyade pahaya kalksın" diye bekletmeleri olduğunu bildirmekteydi.[123]

1574, 1575 ve 1576 yılları iaşe cihetinden imparatorluk için bir felâket oldu denilse, hiç mübalâğa edilmiş olmaz. Hakikaten, 1574'te, Anadolu, Karaman, Rum (Sivas), Erzurum, Adana vilâyetlerine yüzlerce "zahire mübaşirleri" yollandı. Kadılar, beylerbeyleri, sancakbeyleri bu mübaşirlerle birlikte zahire satın almaya memur oldular, halkın tohumluğundan ve ihtiyacından fazlasını "narh-ı ruzî üzerine" toplayıp depo edecekler ve çabucak en yakın iskelelere kira hayvanları ile nakledeceklerdi.[124]

Fakat, bütün sıkı emirlere rağmen, iş hiç de iyi gitmedi. Asıl ellerinde fazla buğdayları olan nüfuzlu kimseler, resmî hüviyet sahipleri, hububatı depo eden muhtekirler, ya himaye görüyorlar, yahut kendilerine emir dinletilemiyordu. Fukaranın ise, nesi varsa alınmaktaydı.[125] Ayrıca, çok da "rüşvet" alınıyordu. Meselâ, Aksaray sancakbeyi, hububat topladığı esnada, pek çok rüşvet aldığı şikâyet olunmuştu. Çankırı Sancağı'nda da kadıların, naiplerin, zahire mübaşiri olan çavuşun, halktan zahire yerine rüşvet topladıkları bildiriliyordu.[126] Hattâ, toplamaya memur mübaşirler de, aldıkları zahireleri gizli gizli, halka birkaç misli fiyata satıyorlardı.[127] Bu suretle, umduğu kadar hububatı hiçbir suretle elde edemeyen hükûmet, bütün masrafları göze alarak, Pasin (Erzurum) ve Mardin taraflarından bile İstanbul'a buğday getirmeye çalışmaktaydı.[128]

Tabiî, Rumeli taraflarından da aynı şekilde hububat toplanmaktaydı. Edirne, Bursa, Selanik gibi şehirlerin iaşeleri de İstanbul'dan iyi olmamakla beraber, buralarda narh harici satış mümkün olduğundan, payitaht için yola çıkanları pek çok erzak kafileleri, fırsat bulunca bu şehirlere götürüp satmakta idiler.

Anadolu ve Karaman vilâyetlerinden toplanan zahireleri umumiyetle deve––ler Marmara sahilinde Kavak iskelesine (Üsküdar) indiriyorlardı.[129] Götürülen miktarlar hakkında bir fikir vermek için, 1575'te, yalnız Ankara Kadılığı'ndan

122 BOA, MD, No: 27, s. 114 - Müh. 26, s. 204.
123 BOA, MD, No: 27, s. 2, 22. 30, 31; *Ün dergisi*, Sayı 63-64, vesika 7.
124 BOA, MD, No: 27, s. 13. 16, 48, 54.
125 BOA, MD, No: 27, s. 13. 16, 48, 54.
126 BOA, MD, No: 28, s. 391; MD, No: 27, s.54.
127 BOA, MD, No: 27, s. 210 (29 Ramazan 983 tarihli hüküm).
128 Erzurum'dan toplanan hububat Trabzon iskelesine indirilmiştir.
129 Yalnız İçel ve o civara düşen yerlerin zahiresi Silifke'ye yollanıyordu.

10.513 kile (300 ton) buğdayın develerle adı geçen iskeleye indirildiğini kaydetmek kâfidir.[130]

Toplanan buğdayların sancaklardan en yakın iskelelere usulü dairesinde naklolunması da ayrı bir mesele olmaktaydı. Tabiî, mirî develer, bu iş için kâfi gelmiyordu. Halktan, kira ile at, araba, deve, katır ne bulunursa toplanmaktaydı. Fakat, takdir olunan kira fiyatı da yine serbest pazarlıkla olmadığından, bu da halka ağır bir mükellefiyet oluyordu. Zamanlı zamansız yollara dökülen kafilelerden kışa kalarak yüklerini yolların kenarına atıp dönenler, çamura saplanan deve kervanları az görülmüyordu. Meselâ, 1575'te (983) Anadolu beylerbeyine yollanan bir hükümde, zahire ile yola çıkan develerin çamurlara saplanarak yoruldukları ve yüklerini "yabana atup" döndükleri, buna benzer hadiselerin çok olduğu yazılarak, böyle, dışarıda kalan hububatın toplattırılması ve bahara kadar ambarlarda muhafazası istenmekteydi.[131]

Bin bir güçlükle iskelelere inen zahireyi almaya gelen gemicilerin bunları alıp, Avrupa gemilerine vermeleri veya Anadolu'nun başka iskelelerine yanaşıp satmaları da çok oluyordu. Bunlara meydan vermemek için kadılar ve zahire emînleri gemicilerin isimlerini, aldıkları zahire miktarını ve yüklerini aldıktan sonraki hareket tarihlerini ince ince tesbit ederek İstanbul'a bildirmek mecburiyetinde idiler.

1575 ve 1576 yılları da, 1574 yılı gibi geçmiştir. Ondan sonra da bu kadar olmamakla bareber, kıtlık kalkmış değildi. Bilhassa İstanbul'un iaşesi, Anadolu ve Rumeli'nin en uzak sancakları da dahil olmak üzere, bütün halkın omzuna en ağır bir "tekâlif-i şakka" olarak çökmüş bulunmaktaydı.

Çok darlık içinde geçtikleri görülen, bilhassa 1574, 1575 ve 1576 yıllarında zahire fiyatının Anadolu'da kaça çıktığı hakkında elimizde rakam yoktur. Yalnız, Bursa Sancağı'nın Yenişehir Kazası halkı, kazalarından İstanbul'a buğday satın alınması için yolladıkları arzda, bir Yenişehir kilesi (5 İstanbul kilesi) unun 330 akçeye satıldığını, eğer İstanbul zahiresinin satın alınmasına müsaade olunursa, bu fiyatın 500 akçeye fırlayacağının muhakkak olduğunu bildirmişlerdi.[132] Burada verilen rakama göre, bir İstanbul kilesi un 66 akçeye gelir ki çok pahalıdır.

Hulâsa itibarıyla, 1550'den başlamak üzere, Osmanlı İmparatorluğu gittikçe büyük bir iaşe darlığı içine düştü. II. Selim devrinden itibaren kıtlık bütün imparatorluğu, bilhassa Anadolu'yu ciddî surette tehdit etmeye başladı. Hele bu

130 BOA, MD, No: 27, s. 40.
131 BOA, MD, No: 27, s. 30 (24 Şâban 983 tarihli hüküm).
132 BOA, MD, No: 27, s. 267.

padişahın son zamanlarında, şiddetli açlık çıktı ve bu hal 1576 ve hattâ 1577'de de devam etti.[133]

Hububat darlığı daimî bir şekil almaya başladı. Sahillerden Avrupa'ya mütemadiyen "terike" ve hububat kaçırılması kıtlığın tesirini artırıyordu. "Celâlî Fetreti" denen devrin başlangıcı olan 1595 yılına gelindiği zaman, Anadolu iyiden iyiye açtı. Bu adı geçen devirde ve onu takip eden "Büyük Kaçgunluk"ta ise, köylüler çiftliklerini terk ederek, kitle halinde, levendliğe geçtiklerinden, tam on beş seneye yakın bir müddet, Anadolu tarihin hiçbir devrinde görmediği bir kıtlık devri yaşadı. Bu müddet zarfında, Karadeniz de dahil, bütün Rumeli sahillerinden Anadolu'ya gemiler, kayıklar mütemadiyen hububat taşıdılar. Fakat, ibretle kaydolunacak bir hadisedir ki, hükûmet, hâlâ elinden geldiği kadar Anadolu'ya izinsiz buğday verilmesine engel olmaya çalışıyordu. Onun için, Varna ve diğer limanlara aç Anadolu için hububat almaya varan gemiciler, kadılara rüşvet vermeden gemilerini yükleyememekte idiler. Bu durumlar, devletin İstanbul'u ve orduyu beslemek zarureti içinde kıvrandığını ve hububata sıkı kayıtların bu yüzden konduğunu gösterir. Bu sıklık gösterir aynı zamanda, köylülerin çiftçiliği terk ile, durmadan levendliğe geçmelerine sebep olmaktaydı. Buna koşut olarak, Celâlî bölüklerinin gittikçe kalabalıklaştığı, suhte hareketlerinin şiddetlendiği görülüyordu. Timarlı sipahi ve bunların ileri gelenlerinden ibaret olan vilâyet çavuşları, mültezimler, başlarına boş levendleri toplayarak, alenen zenginleri soymaya, raiyyetlerinden cebrî salmalar almaya başlamışlardı. Ümerânın kapılarındaki sekban kadroları kabarıyordu. Meselâ, beylerbeyleri ve sancakbeyleri, binlerce şahsî askerîleriyle, yani, kendi paraları ile tuttukları levendlerle sefere gittikleri halde, yerlerine bıraktıkları subaşı veya kethüdâlarının emrinde bir o kadar da "mirîmiran bölükleri" veya "mirliva sekbanları" denen sekban grupları kalıyordu. Bunlar hep halka musallat olmuşlardı. XVI. asrın sonuna doğru gidildikçe felâketli bir levend (yahut bir beyin kapısına mensup olduklarına göre resmî adları ile sekban) tufanı hazırlanmaktaydı.

Bu tasvirini yaptığımız gelişmelerin bize daha iyi anlatacağı anormal devre ile iktisadî darlığın ve ondan çıkma ağır vergi mükellefiyetinin ve nihayet, kıtlık ve öteki hadiselerin aşikâr ilgilerini görmemeye imkân yoktur.

133 BOA, MD, No: 26, 27 ve 28'de, bu hususa ait vesikalar çok sayıdadır.

D. İDARÎ DÜZEN

1- Vilâyet ve Sancaklar

Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî bölümü eskiden beri şu şekilde tasvir olunagelmiştir: Memleket, geniş birtakım eyaletlere (yahut vilâyetlere) taksim olunmuştu. Beylerbeyi denen vali hem mülkî bir âmir ve hem de bu geniş bölgenin askerî şefi idi. Paşa Sancağı adını alan eyalet merkezinde oturur.

Vilâyet de birçok sancaktan teşkil olunmuştur. Her sancağın başında bir sancakbeyi (yahut mirliva) bulunuyordu. Sancak da kaza denilen daha küçük birimlere ayrılmıştı. Kazayı idare eden kadının askerî salâhiyeti yoksa da hem adlî, hem idarî âmir vaziyetindeydi.

İdarî taksimat mevzumuz için önemlidir ve hiç olmazsa esas hatlarıyla bilinmesi lâzım gelir. Onun için biz Osmanlı vilâyet idare usulünün hususiyetlerini tarihî gerçeklere göre izah edeceğiz.

Evvelâ, en büyük idarî bölge olarak kabul olunan vilâyeti alalım. Vilâyet merkezi olan Paşa Sancağı'na eyalet vasfını verebilmek için, burasının diğer sancaklar üzerinde birtakım yetkileri olması lâzım geleceği tabiîdir. Askerî cihetten böyle bir yetki söz götürmez derecede mevcuttur. Beylerbeyi bütün sancaktardaki timarlı sipahilerin birinci derecede askerî şefidir ve timar dirliği açıldıkça o tevcih eder.

Asıl sivil idare bakımından ise, beylerbeyinin, Paşa Sancağı'nda sancakbeyi olmaktan başka bir yetkisi yok gibidir. Osmanlı vergi kanunnameleri de tamamıyla sancakları esas alıyor ve bütün idare çatısını birinci derecede kadı'nın ve ikinci derecede de sancakbeyinin üzerine kuruyor. Her sancakta, asayişin temini ile ilgili olan "resimler" arasında beylerbeyine hiçbir "hasıl" yazılmamıştır. Bu bakımdan da beylerbeyinin Paşa Sancağı dışında kalan sancaklara karışması imkânsızdır. Yalnız, reaya ile sancakbeyi arasında bir anlaşmazlık çıkarsa, hükûmet merkezinin müsaadesi ile beylerbeyi meseleyi halletmek için gelmektedir.

Hükûmetin, sancaklardaki olan işler hususunda hemen daima sancakbeyi ve kadı ile muhabere etmesi de kanunnamelerin ruhuna uygundur. Bu da beylerbeyinin sivil salâhiyetlerinin pek zayıf olduğuna delâlet eder. Ancak umumî ve mühim fermanlar hem beylerbeyine ve hem sancakbeylerine hitap etmektedir. Halbuki, hazine-i hümâyûna ait mukataaların gelirlerini toplama hususunda kurulan teşkilât yönünden vilâyet mefhumuna riayet olunduğu görülüyor. Çünkü,

vilâyet merkezinde olan hazine defterdarı bütün sancaktardaki malî meseleleri idare eder. Hulâsa, Osmanlı vergi sisteminin zaruretlerine uydurulduğu görülen vilâyet idare teşkilâtı da "raiyyet ile sahib-i raiyyet" münasebetleri içinde kalmaktadır. Sancak topraklarının çoğunluğunu teşkil eden "serbest olmayan timar"ların "rüsûm-ı serbestî"sinin sancakbeyine, ya sahib-i raiyyet ile ortak veya tek başına olarak "hasıl" yazılmış olması, ümerâya ait yegâne sivil salâhiyet olan asayişi koruma işinin de sancakbeyine ait olmasını icap ettirmiştir.

Vergiler bahsinde söylediğimiz üzere, 1550'den itibaren kanunnameler önemlerini kaybetmeye başlıyorlardı. Tabiî olarak, bu hal onların tatbikatından çıkan yukarıda tarif ettiğimiz idare usulünü de bozmuştur. Meselâ, kapılarında binlerce "levend" toplanan beylerbeyleri, yalnız Paşa Sancağı halkından toplayacakları "salma"larla idare edemeyecekleri için, bütün sancakları dolaşmaya başlıyorlardı. Memleketteki asayişin fevkalâde bozulması, her tarafta "suhte"lerin ve levendlerin, hattâ, sipahiler, mültezimler, asi çavuşlar tarafından idare olunan Celâlî bölüklerinin harekette bulunması, beylerbeylerinin, hükûmet merkezinden vilâyetlerine dahil bütün sancaklarda, "umum üzere teftiş" müsaadesi almalarını kolaylaştırmaktaydı. Böylece, artık zamanla beylerbeyleri bütün sancakları dolaşır olmuşlardı. Bu gibi işlerde beylerbeyinin emrinde bulunan "vilâyet divan çavuşları" mühim rol oynamakta idiler. XVI. asrın sonlarında beylerbeylerinin bütün sancaklara hükmetme işlerinde, kendilerine "sipah bölükleri"nin, yani altı-bölüğe mensup ulûfeli askerlerin yardım ettiklerini, meselâ bir hadise mahalline yollanan "mirîmiran bölükleri" yanında sipah bölükleri bulunduğunu görüyoruz. Fakat, devletin bu resmî askerlerinin bu işlerde nasıl kullanılabildiklerine dair bir bilgi elde edilememiştir. Aynı sıralarda, beylerbeylerinin "kapı ağalıkları"na da, yine altı-bölüğe mensup ileri gelen sipahilerin geçtiklerini görmekteyiz. Kaymakamlık, kethüdâlık, subaşılık gibi hizmetlerde çoğuncası bunlar bulunuyordu.

Beylerbeylerinin, bu şekilde, eski idare kanununu bozarak, bütün sancaklara maiyetleriyle gezmeye çıkar olmaları veya ağalarının emrinde "mirîmiran bölükleri" göndermeleri, sancakbeylerinin asayiş işinden temin ettikleri "serbestî"ye zarar vermiş olduğu için, zaman zaman şikâyetlerine sebep olmuş ise de hiçbir netice çıkmamıştır.

Ümerânın asayişi sağlama yetkisinde olmaları bakımından, asıl idare bölümünün sancak olduğunu söylemiştik. Kanunnameler de buna göre meydana getirilmiştir. Onun için, sancağın idarî statüsünü çizelim:

Her sancak birçok kadılıktan meydana gelmektedir. Fakat, bütün kadılıklara (yahut kazalara) hükmeden ve her türlü sivil idareyi elinde tutan, sancak

kadılığı durumunda bir merkez kadılığı yoktur. Gerçi sancağa dahil olan kaza merkezlerinden en büyüğünde sancakbeyi oturmakta ve burası da sancak merkezi sayılmaktadır. Fakat, diğer kadılıkların burası ile hiçbir ilgisi yoktur. Sancakbeyi, bütün sancağın değil, her kadılığın ayrı ayrı güvenlik âmiridir ve bu vazifesini her kadılığa ayrı subaşı tayin etmek suretiyle yapar. Subaşı, tamamıyla kaza kadısının nezaretindedir. Subaşı, kaza ahalisinin bütün meselelerini "toprak kadısı"na, yani o kazanın kadısına hallettirmek mecburiyetinde olduğu için, sancak merkezine veya diğer bir kazaya herhangi bir şekilde müracaat edemez ve kaza halkının bir işini orada gördüremez. Yalnız şu var ki, bizzat sancakbeyi veya onun kapı ağalarından birisi bütün kazalarda dolaşarak asayişi kontrol edebilir. Fakat, bu halde dahi, her kazanın işini oranın "toprak kadısı" ile halletmeye mecburdur. Kadı, köylere giden "mirliva subaşıları"nın veya "kapı ağaları"nın yanında kendisi dolaşmıyor, bir naip veriyor. Bütün bunları gözde tutarak, sancakbeyinin de esas vasfının bütün sancağın, beylerbeyinden sonra, ikinci derecede askerî şefi olduğunu, sivil bakımdan, kadı'nın emrinde bir kaza asayiş âmiri bulunduğunu kabul etmek mümkündür. Kaza teşkilâtını izah ederken bu hakikat daha iyi anlaşılacaktır.

Burada kaydolunması lâzım gelen bir nokta, devletin, iç güvenlik tertibatını sancak mefhumu içinde düşündüğüdür.

Her sancağın timarlı sipahileri asayiş hususunda sancakbeyine yardım mecburiyetinde idiler. Sefer açıldığı zaman, "alçak hallu sipahiler"den[134] 30-50 kişi, 5.000 veya 6.000 akçe timarlı birisinin emrinde olarak, sancağın muhafazasına kalıyorlardı. Bunlar, sancakbeyinin kaymakamı ile birlikte bir hadisenin çıkmasına mâni olacaklardı. Fakat, sipahiler de levendler gibi, 1550'den itibaren, kendileri haramîliğe başladıklarından, hattâ suhteleri olsun, levendleri olsun, gizli veya açık teşvik ettiklerinden, sancakbeyi adamları maiyetlerine fazla sekban almaya başlamışlardı ki, bu şekilde, levendlerin "ümerâ kapılarında" toplanmaları Celâlî kitlelerinin doğmasında en mühim merhaledir.

Levendlerin ve suhtelerin, kalabalık bölükler halinde, köylerde dolaşmaları ne timarlı sipahilerin yardımıyla ve ne de beylerin kapılarındaki sekbanların artırılmasıyla önlenebildiğinden dolayı, asayişi temin için müracaat olunan diğer bir emniyet tedbiri, sancak dahilinde sık sık reayanın elindeki silâhların toplanmasıdır. Fakat bundan da beklenen netice alınamıyordu. I. Süleyman'ın son zamanlarından itibaren, XVI. asrın sonlarına doğru, levendlerin hareketi şöyle inkişaf etmişti: Suhteler ve levendler köylere musallat olmuşken, yavaş yavaş, ümerânın kapılarında da yine levendler demek olan sekbanlar toplan-

134 Dirlikleri 4.000 ve daha aşağı olan timarlı sipahiye bu isim veriliyor.

maktaydı. Bunlar da beylerin "kapı ağaları" maiyetinde olarak, güya asayişi koruma bahanesi altında, köylerde geziyorlar ve halka misafir olarak, pek çok yolsuzluklar yapıyorlardı. 1558'de çıkan Şehzade Bayezid isyanından sonra, asi timar erbabına olan emniyetsizlik dolayısıyla Anadolu'nun her tarafına yasakçı yeniçeriler konmuş ve büyük şehirlerde altı-bölük sipahileri ile yeniçerilerin oturmalarına müsaade olunmuştu. II. Selim padişah olduktan sonra. Yeniçeri Ocağı'na aldığı binlerce levend, bir yeniçeri ayaklanması ve aynı zamanda umar sahiplerinin raiyyetleri olan bu insanları yerlerine iade ettirmek için yaptıkları teşebbüs üzerine, ocaklardan uzaklaştırdıklarında, Anadolu'da bir de "yalancı kapıkulları" türemiş bulunmaktaydı. Bu suretle pek çok levendler de kapıkulu tarzında, bilhassa altı-bölüğe ait sarı, kırmızı ve yeşil bayraklar açarak[135] dolaşmakta idiler. Bütün bunların arz ettiği manzara, köylerin muhtelif kisve altında gelen levend bölükleri tarafından mütemadiyen soyulması ve halkın aile hayatlarında bile emniyet kalmamasını ortaya koymuş oluyordu. Bu vaziyet karşısında, hükûmet, reayayı levend istilâsından kurtarmak için, halk arasından seçilen (tabiî, köylerde) bir "yiğitbaşı" ile, onun idaresine verilen ve köy delikanlılarından ibaret olan 30-40 kişilik mahallî korunma birliklerini kurmaya halkı teşvik etti. Ne zaman ve ne gibi şartlar altında doğduklarını bilmediğimiz bu "il erleri" denen milis teşkilâtı Anadolu'nun Celâlî mücadelesinde çok mühimdir. Her köy, kendisine bir "yiğitbaşı" ve onun emrinde "il erleri" tayin etmek suretiyle, yukarıda bahsettiğimiz levend bölüklerinin şerrinden kendisini korumaya çalışmıştır. Ümerâ, gizli veya aşikâr olarak, levend bölüklerini himaye ettikleri gibi, kadılar da "il erleri"ni inkişaf ettirmeye çalışıyordu. İşte, bu iki kuvvetin birbirleriyle karşılaşmaya başlamaları, ümerânın kapı ağalarını ve onların etrafındaki levendleri büsbütün kuvvetlenmeye zorlamış ve neticede, kapı ağaları (kaymakam, kethüdâ, bölükbaşı, subaşı) ile onların etrafında, ümerânın sekbanları adı altında, levendlerden ibaret gruplar isyan etmek suretiyle Celâlî olmuşlardır. Sancak teşkilâtı içinde basit olarak tasvire çalıştığımız Osmanlı idarî düzeninin, Celâlî mücadelesine nasıl bir ortam oluşturduğunu gelişmelerin izahı sırasında daha iyi anlayacağız.

Celâlî mücadelesi ilerledikçe, II. Selim devrinden beri, hükûmetin sancaklarda aldığı tedbirler arasında, sefer zamanlarında, her sancağa birkaç çavuşu "muhafız" veya "eşkiya serdarı" adları ile tayin etmesi vardır. Bunlar da il erlerinden faydalanıyorlardı. Kadılar da bu tertibi idare etme vazifesini üzerlerine almakta idiler. Ayrıca, sancaklara, sık sık, bir kadı, bir sancakbeyi ve bir çavuştan ibaret

135 Altı-bölük halkı, sipahi, silahdâr, sağ ulüfeciler, sol ulüfeciler, gureba-yı yemin ve gureba-yı yesar'dan ibarettir.

teftiş heyetleri yollanmaktaydı ki, bunların hususiyetleri ve rolleri hep gelişmeler içinde anlaşılabilir.

2- Kazalar ve Nahiyeler

Devlet ile reaya münasebetleri bakımından en mühim idarî bölüm muhakkak ki, kazadır. Bunu böyle kabul edişimizin sebepleri şunlardır: Bir defa, kazanın hem adlî hem idarî yegâne âmiri olan kadı, doğrudan doğruya kadıaskerin inhası ile merkezden tayin olunuyor ve merkeze bağlı bulunuyordu. Reayanın devlet ile olan münasebetlerinde kadı tek vasıtadır ve başka bir aracı olmadan divan-ı hümâyûn ile muhabere etmektedir. Osmanlı idarî teşkilâtında, bütün diğer memurların halk ile olan münasebetleri "şer'-i şerif"in kontrolü altına konmuş olduğundan, kadı sancakbeyini veya onun mümessili olan subaşını kontrol edecek durumdadır. Hattâ, kadı, sancakbeyini teftiş ve muhakeme edebildiği halde, sancakbeyinin kadıya hiçbir surette karıştığı görülmemiştir. Şu halde, sancakbeyi veya onun subaşısı kadının maiyetinde bir jandarma veya polis mevkiinde kalmaktadır. Bir kaza halkının bütün işlerini kadı halleder, 1550'den sonra, ehemmiyet kazanmış olduklarını söylediğimiz "tekâlif-i divaniyye"yi toplamak ve emrolunan yere teslim etmek kadının vazifesidir. Hulâsa, devletin ilk icra organı kadıdır; sancakbeyinin adamı veya merkezden yollanan mübaşir onun yardımcısından ibarettir.

Şu halde, bugünkü idare mefhumuna göre, kazayı esas idarî bölüm olarak kabul ettikten sonra, burada idarî ve adlî fonksiyonların nasıl işlediğini kaydedebiliriz.

Bir kazayı teşkil eden köyler, serbest timar (has, zeamet, vakıf, dizdar timarı) ve serbest olmayan timar (sipahi timarı) olmak üzere, muhtelif vergi bölgeleri teşkil ederler. Serbest timarların başında umumiyetle voyvodalar bulunmaktadır, böyle yerlere sancakbeyi veya subaşısı asla girmeyeceğinden dolayı,[136] buraların asayişini muhafaza işi de voyvodalara aittir. İşte böyle birçok köyden ibaret bir serbest timar (has veya zeamet) nahiye adını almaktadır. Kadı, sancakbeyinin asla karışamayacağı bu nahiyelere birer naip tayin etmek suretiyle, voyvodaları kontrol ettirir, tahsilinde mahkeme hükmü lâzım olan "resimler" (meselâ, cürüm ve cinayet) için bu naip hâkim sıfatı ile hüküm verir. Serbest olmayan yerler için de kadı yine naip tayin eder. Sancakbeyinin subaşısı ile birlikte dolaşan bu naip, çıkan hadiselerde, hüküm verir ve subaşı ona göre hareket eder. Kadının kendisi, istediği zaman "serbest" veya "gayri serbest" bütün köyleri dolaşmakla beraber,

136 Yalnız, buralarda dahi siyâset (idam) hükümlerini icra işi mutlak sancakbeyinindir.

ekseriya kaza merkezinde oturur. Yukarıda söylediğimiz idari vazifelerden dolayı, bazen aylarca, kürekçi, nüzul zahiresi ve sair tekâlifî toplamaya ve bunları emrolunan yere teslim etmeye gideceği için, şehirde dahi bir naibi vardır.

Bir kaza halkı idarî veya adlî bir işi için kendi kazasının kadısından (o zamanki tabirle toprak kadısından) başka bir kadıya müracaat edemez. Ancak, kadı hakkında şikâyetçi ise, merkezin müsaadesi ile başka bir kadı, istenen işe bakabilir. Kadı bir suç işlediği takdirde, hakkında tahkikat yapmak veya onu muhakeme etmek üzere, diğer yakın kazalardan birkaç kadı bu işe memur edilmektedir. Ümerânın "kapılarında" kalabalık sekban toplandığında, kapı ağalarının ve hattâ bizzat ümerânın, bu kalabalık sekbanı maiyyetlerine alarak köylere çıkmaları, kanunnamelerdeki resimleri birkaç misli fazla istemeye veya salmalar toplamaya, hattâ "sekban akçesi", "selâmiye", "devir akçesi" ve başka adlar altında reayayı kanunsuz bir surette soymaya başlamaları evvelâ kadıların şiddetli itirazlarıyla karşılaşmıştır. Çünkü, anlattığımız üzere, ümerânın reaya ile olan bütün münasebetlerinde "rüsûm" almak meselesi olduğu için, "şer'-i şerif"in kontrolü zarurîydi. Tabiî, beylerin veya onların adamlarının yukarıda söylediğimiz hareketlerini bu kontrol altında yapmalarına imkân yoktu. Onun için, bunlar köylere çıkarken, katiyen ne kadıya ve ne de onun naibine müracaat etmiyorlardı. Böylece, ümerâ fiilî kuvvete dayandıkları için, Celâlî mücadelesinin geliştiği 1550'den sonraki zamanlarda kadıların köylerdeki nüfuzları çok azalmıştı. Çünkü, üç-beş yüz levend ile dolaşan bir mirliva kethüdâsına, beş-sekiz kişi ile ancak çıkabilen bir kadının bir şey yapamayacağı meydandadır. Hattâ, ara sıra kadıların beyler tarafından hapsolundukları bile görülmektedir.

Kasabada, bilhassa şehirlerde, aksine, ümerâ çok zayıf vaziyetteydi. Çünkü, kendisinin mümessili olan şehir subaşısı, itibarlı mazul beyler, müderrisler, kadılar, esnaf şeyhleri karşısında çok zayıf kalmaktaydı. Ayrıca, şehirde korucu yeniçeri, esnaf derneklerinin yiğitbaşıları, mahkemenin muhzırları vardı ki, bunlar hep subaşının asayişi temin salâhiyetlerini tahdit ediyorlardı.

Hulâsa, Celâlî mücadelesinde kadılarla ümerâ arasında şiddetli bir rekabet ve nüfuz çekişmesi vardı ve bu hal hadiselerin seyrine çok tesir etmiştir. Yerinde işaret ettiğimiz gibi, tamamıyla bir halk korunma teşkilâtı olan "il erleri"ni kadılar kurdurmakta idiler ve ümerânın kapı ağalarına karşı kullanıyorlardı. Halbuki, ümerâ da, kendi adamlarının emrinde olan sekban, yahut levend bölüklerini himaye ediyordu. Şu halde bu kapı ağaları Celâlî oldukları zaman ümerâdan daima yardım görmelerinin sebebi, bidayette böyle bir akrabalıklarının bulunmasıydı. Hadiseleri izah ederken bu önemli nokta daha iyi anlaşılacaktır.

II. KISIM

XVI. YÜZYILIN ORTALARINDA TÜRKİYE

A. DİRLİK VE DÜZENLİĞİN BOZULMASI

1- Toplumun Duyduğu Sıkıntı

Anadolu Türk halkı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu başarıyla bütünlemiş olmasına rağmen, sağlam bir iktisadî düzen geliştiremedi. XVI. yüzyılın başlarında bile, halk kadar hükûmet de para sıkıntısı çekmekteydi.[1] II. Bayezid'in vilâyetlerde valilik eden oğullarının, almakta oldukları aylıklarının azlığı yüzünden, geçim zorluğu içinde kıvranmaları bize bu konuda kolay anlaşılır örnekler vermektedir.[2]

XVI. yüzyılın ortalarından sonra, her alanda dayanılması güç bir darlık yaratan iktisadî sarsıntının devlet ve toplum hayatındaki yıkıcı etkileri aşağıdaki şekillerde belirmektedir. Devlet düzeninde aksamalar, akçe değerinin düşmesiyle de değişmeyen Osmanlı vergi kanunlarına göre ayarlanan hazine gelirlerinin hizmetlere yapılacak masraflara yetmemesi yüzünden başlamıştır. Daha çok

1 *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi* adlı eserimizin I. cildi bu konuda 1453'ten önceki durum hakkında yeteri kadar bilgi vermiştir. Bu tarihten 1559'a kadar olan zamanın iktisadî gelişmeleri de eserin II. cildinde yer almıştır.

2 II. Bayezid'in Anadolu'da vali olan şehzadelerinin aylıkları, XV. yüzyıl sonlarında, hep Bursa hazinesinden yollanmakta olduğundan, bu şehir kadılığı defterlerinde bu işleme ait pek çok kayıtlar vardır ki, incelenmesi ilgiye değer sonuçlar vermektedir. Meselâ, bir defa Karaman Valisi Şehinşah, bu vilâyetin Toroslar çevresinde Mısır Kölemenlerine karşı olan kalelerin onarılması için yollanan paranın 126.515 akçesini şahsına harcamış, bir ferman ile bunun şehzadenin aylığından kesilmesi isteniyor; kadı bunu şehzadenin Recep ve Şâban ayları için verilecekten 125.000 akçe ve Ramazan için verilecekten 1.115 akçe kestirerek ödetmiş oluyor. Bak. Bursa Şr. Sc., No: A 8/8 vr. 127 (25 Recep 896 tarihli kayıt.)
Trabzon valiliğinde büyük para darlığı çeken ve ikide bir babasından yardım isteyen Selimşah (Yavuz), hattâ işi, Bursa tüccarlarından borç istemeye kadar vardırdı. Bursa Şr. Sc., No: A 33/21, vr. 64 A ve A 34/20, vr. 67 a.

para bulmak zorunda kalan hükûmet, bir taraftan "tekâlif-i divaniyye" vergilerini (kanunnamelerde miktarları yazılı olmadığı için) kolayca yükseltmiş, mukataaları, artırma esasına göre iltizama vermiş, bu cins vergilere tâbi reaya ezilmeye başlamıştır. Hizmete karşılık tutulan paranın çoğalan ihtiyaçlara artık yetmemesi üzerine, ücretleri (ulûfeleri) nakit para ile ödenen veya kendilerine "dirlik" (timar, zeamet, has) bağlanan memurlar (bir kale erinden padişaha kadar) geçimlerini sağlamak için, ilgilerine göre, reayanın çeşitli sınıflarına musallat olmaya başlamışlardır. Devlet hizmetleri arasında, bu konuyla ilintili olarak gelişen hareketlere ait bazı örnekler vermek, bu söylediklerimizi belirtmeye yetecektir.

Kapıkullarından birçoğu, ticaret (bazen ortaya sermaye koyarak ortak şeklinde), üç ayda bir ulûfeden ellerine geçen parayı ara faizciliğinde işletme, borçlandırdıkları köylülerin mahsulünü gayet ucuzuna paylaşma, türlü yollardan "tasarrufunu" ele geçirdikleri topraklarda ekincilik ve hayvan besleme işleri yapmak gibi kazanç alanlarında halkı sömürmeye başlamışlardı.

Timarlı sipahiler ve öteki dirlik sahipleri (yani, bu gruptaki devlet hizmetlilerinin küçük memur durumunda olanları), dirliklerini, başkasına, çoğuncası peşin para ile "kesime-mukataaya" vermekte idiler ki, kanunnamelerin açık hükümlerine rağmen, böyle hallerde "raiyyet", vergisini öderken, toplayıcının çıkardığı nizâlarla gene soyulmaktaydı. Ayrıca, dirlik erbabı, besledikleri koyun ve öteki hayvan sürülerinin hizmetleri için, "raiyyet"leri hükmünde olan köylüleri angarya olarak çalışmaya zorluyorlardı.

Kadı, müderris, müftü, naip gibi, hazine veya vakıflardan "vazife-cihet" alan "ehl-i şer" sınıfı, bağ-bahçe, köylerde tarla ve otlaklar edinerek, çiftçilik ve hayvan besleme işi yapmaya başlamışlardı ki, bu da köylü sınıfını ezen başka bir iktisadî olaydı. Aynı işleri, mültezim, emin, âmil ve öteki iş erleri de gene köylünün sömürülmesi suretinde yapmaktan geri kalmıyorlardı.

Rical (İstanbu'da bulunup da vilâyetlerde hasları ve çiftlikleri bulunan hükûmet büyükleri) ve ümerâ (sancakbeyleri ile beylerbeyi) ise, reayanın sırtından geniş servet edinme konusunda daha çok imkâna sahip idiler. Bu gibilerin haslarının başına koydukları voyvodaları, "serbest" idareye sahip has ve zeamet köylerini, hem birer vergi âmili, hem de idareci olarak yönetmekte oldukları için, buralardaki yolsuzluklar da sonsuzdu. "Ekâbir" denen bu yüksek memurların, bütün hizmetleri köylüler tarafından görülen çiftlikleri, çok sayıda hayvanı, özellikle at, koyun sürüleri vardı. Şu halde, XVI. yüzyıl Osmanlı reayasının (çiftçi sınıfının) emeği, usulsüz vergi veya angarya yoluyla devlet hizmetlilerinin kendilerine servet yapmaları için harcanmaktaydı. Şu halde, devlet gayet kesin tarifli vergi kanunnameleri koymuş olmasına rağmen, dir-

lik sahipleri, hazinenin mal memurları, "cihet-vazife" ehli kimseler, raiyyetten kanunî miktarlar üstünde para almak için, hile veya zorlamaya başvurmakta,[3] yahut, ticaret, zirâat, hayvan besleme işiyle de uğraşarak, köylüyü angaryada çalıştırmakta idiler. Sefer masrafları için alınması lâzım gelen tekâlif-i divaniyye vergileri de (avârız, kürekçi, bedel-i mekkâri ve öteki adlar altında), kanunnamelerde olmayıp, ihtiyaca göre fermanlarla tayin olundukları için, hem miktarları artmakta, hem de, sefer olsun olmasın, her yıl salınan vergi haline gelmekteydi.

Devlet hizmetlilerinin, halktan para çıkarmak için XVI. yüzyıl süresince geliştirmeye başladıkları bir usul, şikâyetçilerin ve devletin "tekâlif-i şakka" sayarak, yasaklama mücadelesi açtıkları bir çeşit "peşkeş" ödetme idi. Ümerâdan birisi, herhangi bir hizmet için yaptığı yolculuk sırasında, konakladığı yerin halkından, "kapısı halkına" ve kendisine türlü adlarla para ödenmesini istemekte, erzakını da onlardan toplamaktaydı. Öteki memurlar da, hizmet için memleket içine çıktıkça, aynı şekilde para istiyorlardı. Öyle ki, artık, her kasabada, kadı, bu türlü işlere yapılan borçları ödemek üzere, halka dökülecek salmalar için kendi başkanlığında, ileri gelenlerden bir kurul düzenlemişti.[4] "Olagelen âdet üzere" diye alınan ve hiçbir kanunî yanı bulunmayan bu çeşit mükellefiyet, halka o kadar ağır geliyordu ki, hükûmet adamlarının bu, bedavacılığına karşı, halkın tepkisi hepsinden fazla olmakta idi.

Çiftçi halkı huzursuz edenlerden birisi de, göçebelerin (Türkmen, Kürt, Yürük, Çingene ve başkalarının) durmadan yer değiştirmeleriydi. Bu gibilerin yanlarında gezdirdikleri hayvan sürüleri köylülerin ekin tarlalarını harap etmesi yüzünden, yerleşik halk ile göçebelerin çarpıştıkları çok olurdu. Yaylak bölgelerle kışlak yerler arasında, yaz başında ve sonbaharda meydana gelen gidip gelme göçleri, yol boyu ekinlerine pek çok zarar veriyordu.

Ayrıca, kendi ihtiyaçları için de para bulmak zorunda olan köylünün çiftçilikten elde ettikleri mahsul ile bu kadar parayı sağlaması imkânsızdı. Pek kanaatli ve sefil hayata razı oldukları halde,[5] yukarıda anlatılan durumlarından

3 Meselâ, 957 Rebiülahir ortası tarihiyle. Ankaralı bir kimse, Üsküdar mahkemesine başvurarak, Pîrî Paşa'nın oğlu Mehmed Bey'in ve adamlarından olan (subaşısı olmalı) Zaîm Mehmed bin Ali'nin, kendilerini bir öldürme suçu ile sorumlayarak, nasıl soyduğunu bildirmiş ve adı geçen bey ölmüş olduğu için, vereselerine bıraktığı maldan haksız aldığı cerimenin kendilerine geri verilmesini istemişti: Üsküdar Şr. Sc., No: 15, vr. 60 a.

4 Bütün bu meseleler hakkında, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâi Tarihi* adlı kitabımızın gelecek ciltlerinde geniş bilgi olacaktır.

5 I. Süleyman Nahcivan seferinden dönerken Amasya'da durakladığı sırada, elçi olarak padişahı görmeye giden Busbecq, İstanbul'dan Amasya'ya giderken, Anadolu halkının yaşayışında gördüğü sefillik ve kıt kanaatliliğe hayretini ifade etmekten kendini alamamıştı: F. Braudel, *La méditerranée et le monde mediterranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949, s. 205.

dolayı, gene de hep para aramak zorunda kalan köylüler, ya faizli borca girdikleri, veya tarladaki mahsullerini "muhtekirlerde" bağlamak yolunu tuttukları için, köylerin derneşim hayatı yıldan yıla çöküntüye doğru gidiyordu.

Bu şekilde, gerek devlet çarkından, gerek öteki özel iş alanlarından, doğruca köy topluluğunun omuzlarına kaydırılan iktisadî darlık, çiftçiye ziraat hayatını zehir ettiğinden beri, "çiftbozanlık" denen olay, köylerden kasaba ve şehirlere doğru, yıldan yıla artan bir insan akını yarattı. İstanbul, Bursa, Edirne, Ankara gibi kalabalık çevrelerde, bu yüzden "bekâr odaları, gurbet taifesini" sığdıramaz oluyordu. Aslında, Osmanlı savaş makinesinin dayanağı olan bekârlığı çiftbozanlık bütün bütün artırdığı için, toplumun da ahlâk düzeni sarsılmaya başlamıştı. Büyük şehirlerde kahveler bu sıralarda mantar gibi fışkırıyor, fuhuş ve içki çok kere en onmuş yuvaları bile dağıtıyordu.

XVI. yüzyıl Türkiyesinde, şehir topluluğu, "esnaf", "mürtezika" ve hükûmet memurlarından ibaretti. Belki biraz da bağ ve bahçe yetiştirmekle geçinenler vardı. Görülüyor ki, şehir hayatı dahi, köy iktisadiyâtına geniş surette bağlı idi. Böylece, köylerden bir kısım halkın, "çiftbozan" durumuna geçip, ziraatı terk etmeleri, şehirlerdeki halkın geçim kaynağını kuruttuğu gibi, köylerden kopan bu bekârların şehirlere dolmaları da her yönden tehlike yaratıyordu.

Çeşitli iktisadî baskılar altında bünyesi sarsılan köy toplumunun durmadan kustuğu "çiftbozan" kitlelerin, özellikle bekâr genç erkekleri, zamanın dilinde işsiz güçsüz, boş insan anlamına getirilerek, levend diye adlandırılmaktaydı. İşte, biz burada Türkiye iç tarihinin, 1550'den, 1603 yılına kadar olan süresini köyden çiftbozan olarak ayrılıp, levend dalgaları haline gelen bu insanların yarattığı çalkantılar etkisinde geçen acıklı bir devir olarak inceleyeceğiz.

2- "Haramîlik"te Artma

Anadolu'nun fakir toprakları köyün çoğalan nüfusunu besleyemediği için olacak, Selçuklular devri Türkiyesinin şehirlerdeki zanaat ve esnaflığa dayanan ticaret hayatında, işçi-çırak kadrolarını dolduranlar hep köyden geliyorlardı. Fakat, Moğolların Anadolu'nun iktisadî düzenini bozdukları ve memleketi büyük bir karışıklık hayatına attıkları XIII. yüzyılın ortalarından itibaren köylerden şehirlere akan insanlar, buralarda iş bulamayınca, geçimleri için, ya Moğollarla Anadolu halkı arasındaki kavgalara karışmışlar, veya haramî-soyguncu hayatı yaşar olmuşlardı. Bektaşîlik ve Mevlevîlik gibi tarikat hareketleri de, tekkelerinde, bunları mürid-rind grupları halinde az toplamıyorlardı. XIV. yüzyılda, Ana-

dolu beyliklerinde başlayan siyasî-fetihci gelişmeler, yeniden kurulan ordularda, bu boş insanlara iş ve ekmek kapısı sağlamış oluyordu. Osmanlıların idaresinde Anadolu dışına ve özellikle batıya doğru görülmedik çapta bir hızda gelişen Türk yayılma hareketi ise, Anadolu köyünden kum gibi kaynayan boş insanlar için, karın doyurucu iş alanı açma yönünden, benzersiz önem kazanmıştı. Fakat, hele II. Mehmed devrinden itibaren, Türk toplumunun "gazilik-cihad" ruhu yerine, her çeşit din ve milliyeti bir araya getiren imparatorluk ruhu geçince, Anadolu'dan türeyen çiftbozanları iş alanlarına doğru götüren kanallar tıkanmaya başladı. İmparatorluk siyasetinin etkisinde kalan Türk-Osmanlı hükûmet düzeninin dört bir tarafına, yalnız Türk değil, Arnavut, Rum, Bulgar, Kafkasyalı ve başka milliyette insanlar da akıyorlardı. Ayrıca, Amerika'nın keşfi, Kuzey Avrupa'da başlayan büyük iktisadî gelişmelerin Rusya'ya doğru yaydığı milletler arası canlı ticarî alışveriş, Türkiye başta olmak üzere, Akdeniz'in bütün kuzey kıyısı memleketlerini sarsmıştı.

Fransız tarihçilerinden F. Braudel, Türkiye'nin de içlerinde bulunduğu bütün Akdeniz memleketlerinde, XVI. yüzyıl hayatının, işsiz ve ekmeksiz insanların başvurdukları soygun ve hırsızlıklarla dolu olduğunu söylemektedir. Bu alandaki sosyal bir değerlendirme, ortaya çok açık benzeyişleri çıkarıyor. Türkiye'de olduğu gibi, sözünü ettiğimiz çağın İtalyasında da, halk eşkiyayı övmekte ve bir kahraman diye ona yerinmekteydi.[6] İktisadî kudreti Türkiye'ninkinden çok üstün olduğu bilinen bu memleketin sosyal bünyesinden türeyen Condottier'ler ile, Anadolu'daki çağdaşları olan Celâlîler arasında benzerlik bulunuyordu.[7] Aynı yüzyılın sonunda Fransa'daki mezhep çekişmelerinin doğurduğu iç kavgalarda, tarafların rakiblerini boğmak için kurdukları kuvvet gruplarının halka karşı olan tutumları ve köylerde yaptıkları, Türk levend, sekban, suhte ve Celâlî gruplarının Anadolu ahalisine yaptıklarının tamı tamına aynıydı.[8] Sözün kısası, burada şunu söyleyebiliriz ki, Akdeniz memleketlerinin fakir toprakları yüzünden, geçim zorluklarının "boş-işsiz" duruma getirdiği insanların buralardaki toplumlarda birbirine benzer sosyal sarsıntılara sebep oldukları bir gerçektir. Ancak, Batı Akdeniz toplumlarında iktisadî ve siyasî düzenin kaydettiği gelişmeler, "boş=işsiz" kitleleri çabucak bünyesinde erittiği halde, Türkiye'de bunun tersi olmuş, devletin iktisadî ve siyasî düzeni kötüye gittikçe, "boş insan=çiftbozan" yığınları büyüyerek, XVII. yüzyılın başlarında sosyal düzeni temelinden yıkacak bir kötü kuvvet halini almıştır.

6 F. Braudel, *a.g.e.*, s. 643-660.

7 Condottier, kelimesinin anlam yönünden de Celâlî kelimesi ile benzeşmesi vardır.

8 İlerideki bahislerde bütün incelikleri ile tasvir olunacak olan Celâlî kavgalarını okurken, olayları aşağı yukarı aynı sıralarda da Fransa'da olanlarla katıştırmak için, meselâ, *Peuples et Civilisations,* IX'a bakınız.

Anadolu köyünden türeyen boş insan, Osmanlı İmparatorluğu iktisadî gelişmesinin ve savaş makinesinin bütünüyle yuttuğu devir, XV. yüzyıldan, özellikle II. Mehmed'in tahta geçişinden (1451) I. Selim'in hükümdar oluşuna kadar (1512), hemen hemen 60 yıllık bir süreden ibaret olmalıdır ki, kaynaklar bizi aldatmıyorsa, bu yıllarda, Türkiye, sosyal usluluk bakımından en güzel hayatını yaşamıştır.[9] Fakat, şimdiye kadar sanılanın tersine olarak,[10] XVI. yüzyılın başlarından itibaren, Türkiye'nin iç düzeni, genel güveni sarsacak derecede bozulmaya doğru gidiyordu. Bugün, o devirden elimizde bulunan eski mahkeme defterinde kayıtlı bulunan pek çok günlük olay zamanı için hiç de olağan sayılmaz. Daha 1515 yılında (Evâsıt-ı ramazan 921), Karesi Sancağı beyi Hüseyin'e yazılan bir "hükm-i hümâyûn"da, bazı yerlerde, "hırsız ve haramîler"in faaliyette oldukları, "ehl-i şenaat ve fesat fetretinden" reayanın eziyet çektikleri, "nice yerlerde maktuller bulunup", bu konuda sayısız şikâyetler yapıldığı kaydolunduktan sonra, "kadılara ve alaybeyine ve çeribaşına ve subaşılara ve sair sipahilere ve kendi adamlarına ve subaşılarına ve voyvodalarına ve kethüdâlara ve imamlara ve bilcümle benam kimesnelere ısmarlıyasın" dendikten sonra, suçlu ve sanıkların, sorumlular eliyle, mutlaka yakalanmaları istenmekte ve bey de ağır şekilde azarlanmaktaydı.[11] Diğer taraftan, Bursa, İzmir, Üsküdar çevrelerinde, soygun, cinayet ve hırsızlıklar daha korkunç olduğu halde, devlet bunları önlemek için, büyük çabalar harcıyor, fakat, bir türlü netice alamıyordu.[12] II. Mehmed'in öldüğü 1481 tarihine göre, I. Selim'in tahta çıktığı 1512'de, Türkiye, "çiftbozanlar" bakımından, daha kötü durumda olmalıydı ki, Şehzade Ahmed'in, saltanat iddiasıyla sebep olduğu karışıklık, Cem Sultan'ın adı etrafında kopan fırtınadan daha uzun ve çetin olmuştu. Hattâ, bundan sonra Anadolu'da karışıklık, kısa duraklamalar görülse bile, aralıksız sürüp gitti de diyebiliriz. Geniş toprakların Türk idaresine katıldığı uzunca bir süre içinde, bol ganimetler ele geçirmiş olan ümerâ ve öteki devlet hizmetlilerinin zengin sınıflara alıştırdıkları yüksek yaşayışı darlık devirlerinde de devam ettirmek ve XVI. yüzyılın ortalarından beri

9 Ancak, şunu da kaydetmelidir ki, II. Bayezid'in son yıllarında Anadolu'dan türeyen "çiftbozan-levend" dediğimiz önemli sayıdaki boş insanlar, şurda burda yığılmaya başlamışlardı. Yemen kıyılarında Portekizlilere karşı İslâmlığı korumaya giden Konyalı levendler bunlardan idiler. Karaman levendlerinden bir grubun Mehmed adlı bir şef idaresinde, Yemen'e gidip, orada Portekizliler ve onlar tarafını tutan Araplarla savaşarak, geçici bir de hükûmet kurdukları belli bir olaydır.

10 1528'de, Türkiye'de hırsız ve haramı olmadığından dolayı, hayranlığını ifade eden Fransız ya kendi memleketinden şikâyet için böyle söylemekte, veya hakiki durumu şüphesiz bilmemekteydi. Bk. F. Braudel, *age*, s. 512.

11 Edremit, Şr. Sc., No: 42/1177, vr. 24.

12 Bu yılların olayları, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, II adlı eserimizde sosyal ve iktisadî bir konu olarak geniş şekilde yer aldığından oraya başvurulmalıdır.

gittikçe ağırlaşan seferlerin masraflarını sağlayabilmek kaygısı, hükûmeti ve devlet hizmetlerini "raiyyet" üzerine düşürdüğünden, kanun dışı vergi salma, faizcilik gibi köylüyü ezen zulümler, fakir çiftçiyi "celâ-yi vatan etmeye" zorladığı için, daha I. Süleyman hayatta iken, insana korku veren bir levend (büyük çoğunluğu bekâr) bolluğu vardı. Köylerini bırakanların, en çok, Bursa, Edirne, İstanbul çevrelerine yığıldıktan görülmekteydi. Aynı yerlerde, geniş bahçe ekimi ve binlerce koyun sürüleri beslenmesi, (ekâbir çiftliklerinde) pek çok ırgat, çoban, hizmetkâr ve kul çalıştırmayı lüzumlu kıldığından, Rumeli tarafından kalabalık "Arnavut ve kefere" levendler, buralara gelip doluyorlardı; ucuz ücrete razı olduklarından dolayı da, çiftlik ve sürü sahipleri bunları tercih etmekteydiler. Hele, Marmara'nın doğu ve güney yöresindeki çiftlikler bunlara o kadar rağbet ediyorlardı ki, Anadolu yakasına, grup grup "Arnavut ve kefere levend" geçirilmesi gemiciler için bir kazanç kapısı olmuştu.[13] Bursa-İzmit arasında, sayıları pek artan "kefere ve Arnavut" çobanlar ile ırgatların, soygun, hırsızlık, cinayet gibi birçok olaya karıştıklarının şikâyet olunması üzerine, hükûmet, Marmara'nın doğu kıyılarına "kefere" ırgat geçirmeyi gemicilere yasak ettiği gibi daha önce geçmiş olanların da toplanıp, İstanbul'a ve Rumeli'ye geri sürülmesini emretti.

Rumeli'den Anadolu'ya olan, bu "Arnavut kefere" veya "kefere levend" akınına karşı, bunun tam tersi bir sosyal-iktisadî oluntu ifadesi de, aynı sıralarda, Türk levendlerinin Anadolu'dan Rumeli'ye geçmekte olmalarıydı. Filibe, Sofya, Selanik ve daha ötelere kadar uzanan bu insanlar, oralarda, bazı yerli kimselerin de kendilerine yataklık etmeleri sayesinde, yaptıkları soygunlardan elde ettikleri paralarla geri, Anadolu'ya dönüyorlardı. Yakalananların mahkemelerdeki ifadelerinden öğrenildiğine göre, içlerinde Diyarbekir, Mardin gibi, Anadolu'nun en uzak bölgelerinden olanlar bile vardı. Hükûmet, Gelibolu'ya koyduğu kontrol ile bunu da yasak etmekten geri kalmamaktaydı. Fakat, kadıların, Anadolu sancaklarından toplayıp, Gelibolu'ya götürdükleri kürekçi kafilelerine karışan, Türk levendlerinin öte geçeye gitmelerini kökünden kesmek kolay olmuyordu.[14]

Şurda burda yığılan işsiz güçsüz insanlar, ahlâk düzeni yönünden de yıkıcı olmaktaydılar. Bunların pek çoğu, köylerinden ve yurtlarından "bekâr" halde çıkıp geldikleri için, şehirlerde, böyleleri için "bekâr odaları" şeklinde yapılan hanlar pek kârlı kazanç yeri oluvermişti. Bursa, Edirne ve İstanbul gibi, üç büyük şehirde yirmi otuz veya daha çok odalı hanlarda, bazen üç beş bekâr bir arada

13 BOA, MD, No: 3, s. 422; H.T. Dağkoğlu, *XVI. Asırda Bursa*, vesika 11,12, 27, 35, 56, 61, 110.
14 BOA, MD, No: 3, s. 271, 373, 404; MD, No: 7, s. 55.

kalmakta idiler ki, bu durum fuhuşu ve homoseksüelliği de artırıyordu.[15]

I. Süleyman'ın Fransa hükûmetine verdiği kapitülasyonun (ahitnamenin) şartları, Akdeniz'deki serbest Türk korsanlığını zorlaştırmış olacak ki, bu yoldan yeteri kadar geçim sağlayamayan "gemi levendleri", Ege kıyılarındaki köylere baskın yapıp, para ve mal yağmasına, hattâ, Hıristiyan olanlardan tutabildiklerini götürüp, memleketin uzak pazarlarında satmaya başlamışlardı.[16]

Marmara'nın bütün çevre bölgelerinde Rumeli ve Anadolu yakasında, "hırsızlık ve haramîlik" ile geçinen, bunun için de türlü türlü cinayet ve kötülük işlemekten geri kalmayan, bu işsiz güçsüzlerin, yavaş yavaş, küçük bölükler teşkil ederek gezdikleri, arada suhtelerle birlikte çalıştıkları da oluyordu.[17]

Anlatılanların özü olarak diyebiliriz ki, Türkiye, en az XVI. yüzyılın başından itibaren, resmî veya özel iş alanlarında erimesine imkân bulunmayan sayıda boş insan kitlesinin (büyük çoğunluğu çiftbozanlardan ibaret "bekâr ve gurbet taifesi"nin) baskısı altına girmekte bulunuyordu. Bu yüzden de, toplumsal dirlik düzenlik yıldan yıla altüst olma yolunda yürümekteydi. Genel olarak, kendilerine "levend" adı takılan (bir bey veya paşanın kapısına yazılırsa sekban oluyordu) bu insanların en çok toplandıkları yöre, büyük şehirleri ve çiftlik hayatı, hayvancılığı (koyunculuğu) ile çok gelişmiş olan Marmara çevresiydi. İhtiyaçtan çok fazla bekâr toplanması yüzünden, "hırsızlık ve haramîliğin" genel güvenlik düzenini ilk sarstığı yer de gene buralar olmuştu.

Köylerden kopup gelen bu çoğu bekâr işsiz güçsüzlere, devletin askerî düzeninde ve medreselerinde uygulanan usullerin bekârlığa bağladığı bu müesseselerdeki insanları da katınca, bir taraftan işsizliğin, öbür taraftan bekârlığın toplumsal düzeni nasıl bir hastalık halinde sardığı çok iyi görülür. Hakikaten, XVI. yüzyıl Türk toplumunun devlete olan şikâyetinin konusu şu üç noktada toplanır. Esas yeri şehirler olan bu mesele:

1- İçki, fuhuş gibi, genel ahlâkı yakından kemiren sefahat, 2- Hırsızlık ve haramîlik, 3- Bu iki olaydan çıkan cinayetler, diye ayrımlanabilir. O halde, başıboş insanların bu kadar bulunduğu ve köylünün de "çiftbozan" durumuna geçmesinin iktisadî bir hastalık şeklinde gittikçe hız aldığı ülkede, siyasî hayatın bundan zarar göreceği apaçıktı. Gerek şehzadeler arasındaki taht kavgaları,

15 Bursa Şr. Sc., No: A 44/50 hep fuhuş ve bunun gibi oluntuların kaydına ayrılmış olarak, sosyal hayatın nasıl bozulmaya doğru gittiğini gösteren ikinci bir tarih vesikasıdır.

16 Edremit Şr. Sc., No: 42/1189, vr. 255: Ayazmend, Edremit, Tuzla ve Moluk (?) kadılarına, Evail-i rebiül-âhir 957 tarihli hüküm.

17 İznik'in Söğütlü köyünden geçen bir adamı öldürme olayı üzerine, yakalanıp Bursa kadısı önüne çıkarılan ve katil olduğunu itiraf eden "Veli bin Pîrî" adlı kimse, yoldaşlarından bazılarının adını saydığından başka, Muharrem Halife idaresinde yedi kişilik bir suhte grubunun kendileri ile olduğunu haber vermişti: Bursa Şr. Sc., No: A 44/50, vr. 40 a (9 Recep 953).

gerek derviş-baba davranışlarının tarikat etkisinde çıkardıkları isyanlar, yukarıda anlatılan boş insanlara istedikleri yağma ve soygun fırsatını verdiği için, bunlar Anadolu'nun hayatındaki siyasî düzenlik göreneğine bir şey yapamamış olsalar bile, halkın mal, can ve ırz güvenliği yönünden çok yıkıcı olmuşlardır. I. Süleyman'ın son yıllarından itibaren ise, siyasî dirlik bozulmaya başlamış, "çiftbozanlar" yahut, levend kitlesi, hükûmet düzenindeki zıt zümreler yanında gruplanarak, uzun süren bir iç kavga devri yaratmıştır ki, gelecek bahislerde bunu göreceğiz.

3- Büyük Şehirlerde Güvensizlik

Kaynağını çiftbozanlardan alan levend, sekban ve suhteler, hattâ yakın çiftlik ve otlaklardan inen çobanlar, büyük şehirlerin güvenliğini sarsıyordu. Özellikle geceleri, evleri hırsız ve katillere karşı korumak sanki herkesin kendisine kalmış bir iş gibiydi. Göze batacak kadar sivrilmiş zenginlerle, bu günden yarına geçimi bulunmayanların yarattığı kalabalık yan yana gelmişti.[18] Kazançlı kira getirdikleri için "bekâr odaları" şeklinde yapılan hanlarda,[19] çarşı ve pazarlarda, işsiz güçsüz insanlar doluydu. Bir taraftan bekâr yığınları, öte taraftan da servetli tembeller zümresi içkiye, yani (şaraba)[20] düşerek, derneşik hayatın düzeni için şart olan ahlâk ve öteki sosyal itibar gibi değerleri kemirip durmakta idiler. Anadolu'dan ve Rumeli'den işsiz güçsüzlerin geldikleri birinci büyük şehir olan İstanbul'da fuhuş ne kadar önlenmek istense, gene de artıyordu. Zaman zaman "nice kahpeler" Üsküdar'a geçirilip bırakıldıklarında, bu kere de o yandaki levendleri bulmakta idiler. Bekâr odalarında birçok kadına erkek elbisesi (levend veya azap kıyafetinde ve başka suretle) giydirilip, etrafın gözünden kaçırılıyordu. Bursa'da gece gündüz asayişin başlıca bekçisi olan "asesler", hattâ "asesbaşı", içip sarhoş olduktan sonra, evlere kendileri saldırır olmuşlardı.[21] Mahkeme defterlerinin elimizde bulunması sayesinde, haklarında geniş bilgilere

18 Tarihçi Mustafa Âli, XVI. yüzyılın ortasından itibaren, eskiye göre açık bir sefaletin doğduğunu belirtmiştir: Bk. *Künhü'l-Ahbar*, Nuruosmaniye, Ktp., No: 3407, vr. 349 ve devamı.

19 Üsküdar'daki Yeni Cami'nin (Cami-i Cedid'in) mütevellisi tarafından 957'de yapılan şikâyete göre, bu caminin vakfı olarak sırf gelip geçen yolcuların ihtiyacı için yapılan hanın odalarına konanlar, normal süre olan 3-4 gün yerine, on gün ve daha çok kaldıklarından, öteki "fukara ve müsafirin" yer sıkıntısı çekmekte idiler. Ferman olunuyor ki, kimsenin 3-4 günden ziyade müsafir kalmasına izin verilmeyecek: Üsküdar Şr, sc. No. 15. vr. 21 a.

20 Rakı adı çok az geçiyor, bu devirde hep şarap içilmektedir.

21 Pek çok misalden birisi: 15 Ekim 1521 (13 Zilkade 927) tarihli bir hüccet, Bursa aseslerinden birkaç kişinin, ellerinde şarap ile, bir kadın'ın evine girmeye kalktıklarına aittir: Bursa Şr. Sc., No: A 32/29, vr. 170.

sahip olduğumuz Üsküdar ve hele Bursa'da, XVI. yüzyılın başından itibaren çok iyi izlediğimiz derneşik hayat, eğer hakikaten öteki Türk şehirlerinin durumu için de örnek olarak alınabilecekse, o zaman, şunu söylemek yerinde olacaktır ki, I. Selim ve I. Süleyman gibi, baba-oğul, iki büyük padişahın o üstün başarılı seferlerini, sosyal ve ekonomik bir kuvvetin ifadesi değil, sadece şu sezdiğimiz toplumsal sarsıntıyı bir çöküntüye gitmekten geçici olarak kurtaran tedbirler olarak anlamak icap eder.

Geceleri, Bursa şehrinin asayişini kadı bizzat kontrol etmek zorunluğu duyuyordu. Meselâ, 1521 yılında bir gece teftişte aseslerden kimseyi görevi başında bulamayışı, şehir subaşısının gece teftişlerinde de aynı halin görülmesi anlatıyor ki, Batı'da bile hayranlık yaratan Osmanlı şehir düzeni bu sıralarda hiç de o kadar imrenilecek erginlikte değildi.[22]

İktisadî darlığın büsbütün çekilmez hale geldiği 1550'den sonraki yıllarda, şehirlerdeki asayiş bozukluğunun daha çok arttığı görülüyor. O kadar ki, bir zamanlar kullanılmasına fazla ihtiyaç duyulmadığı için, yıkılmaya yüz tutan mahalle kapılarının yeniden onarılması suretiyle, geceleri mahalle aralarında görülen hırsızlık, cinayet ve öteki oluntuları durdurmak üzere, 1558'de (965) çıkarılan ferman gereğince, Bursa kadısının, aynı yılın 4 Ekimi'nde (21 Zilhicce 965) ilgililere bu kapıları yaptırtmak üzere mahkemede karar almış olduğunu görüyoruz.[23]

Başkent olması dolayısıyla çok iyi bir güvenlik düzeni bulunan İstanbul'un hali de, Bursa'nınkinden iyi değildi. Hele burada toplanan işsiz bekârların çeşitli soy ve milletten oluşu, güvene aykırı oluntuları daha da çoğaltıyordu. Hırsızlık ve cinayeti önlemek için alınan sert tedbirler olumlu bir fayda vermemekteydi. Geceleri olay çıkaranları suçüstü yoluyla yargılamak için, Türkiye'nin başka hiçbir şehrinde olmadığı halde, İstanbul'da bir "gece naibi"nin nöbet tuttuğu gece mahkemesi bulunmaktaydı.[24]

Bu bakımdan Edirne'nin de, Bursa ve İstanbul'un bir örneği olduğunu söylemekte hiç hata yoktur. Şimdi, fuhuş, içki ve öteki sefahat gibi, ahlâk düzenliğine

22 Kadı'nın, 1521 yılında şehir içinde yaptığı gece devirlerinden birinde, aseslerle asesbaşının, içki ve sefahat âlemlerine dalıp, vazifelerini ihmal etmelerini bir mesele yapması üzerine, subaşı bu müdahaleyi protesto için istifa etmişti.

23 Kadıya gelen bu konudaki fermanda, "Mahruse-i Bursa'da sabıka mahalle kapuları olup, bâde zaman harap oldukta, nice müddet hâlî kalıp ehl-i fesad ve erbab-ı şenaat zuhur edüp envâi fesadât vâki olur imiş. Öyle olsa mâtekaddemden olduğu üzere, yine eski yerlerine mahalle kapuları binâ olunup, şehrin hıfzü hıraseti bâbında kemâyenbaî küllî ikdâm ehl-i fesadın def-ü men'inde küllî ihtimam oluna" diye yazılıyordu: Bursa Şr. Sc., No: 67/73, vr. 30b. (21 Zilhicce 965 tarihli kayıt).

24 İstanbul kadısına bağlı "naiplik" olarak idare edilen Balat mahkemesinde çalışan bir "gece naibi"nin varlığına, ancak 1611'de (7 Recep 1021) rastlıyoruz. Fakat bu suçüstü naibliğinin ne zaman kurulduğu belli değildir. İstanbul Şr. Sc., No: 1, vr. 22 a.

aykırı uygunsuzlukları örnekleriyle anlatırsak, yukarıda geçen olayların önemini daha iyi kavramış oluruz.

Sarhoş edici şeylerin içilmesini İslâm dini yasaklamışken, Türk toplumunda içkinin kullanılması hiçbir devirde önlenememiştir. Hattâ, I. Bayezid'den beri, özellikle şarap içilmesinin arttığını Osmanlı yazarları açıkça öne sürmektedir.[25] XVI. yüzyılın başlarından itibaren ise, çoğuncası şehirlerde, içki, gerek aile hayatı ve gerekse genel olarak ahlâk düzeni için ciddî bir tehlike halini almış bulunuyordu. Kasabalarda ve şehirlerde, içkili toplantılar ve sarhoşluk yüzünden çıkan olaylar, hele meydanlarda yapılan eğlenceler, meselâ düğün, bayram ve öteki dernek ve şölenlerde içki etkisiyle çoklarının, terbiye ve edebe aykırı olarak yapmaktan çekinmedikleri hareketler halkın hoşnutsuzluğunu artırıyordu.[26] Bursa'ya yollanan bir hükm-i hümâyûn, bu şehirdeki genel ahlâkı bozucu olaylardan söz ederken, "nisa taifesinin tazelerinin", yani genç kadınların pazara çıkarak, şehrin içinde ve dışında "fiil-i şenî" ettiklerinin işitilmiş olduğunu kayd ile, bunların önlenmesini kesin bir emir şeklinde istemekteydi.[27]

Kadılar, bu konuda mahkemelere yapılan devamlı şikâyetleri ihmal etmeden Divan'a bildirmekteydiler. İşlerin ters gitmesindeki sebebi dinî görevlere karşı halkta bir gevşemenin meydana gelmesinde bulan "ulemâ"nın etkisi ile hareket eden hükûmet, Osmanlı siyasî düzenliğinin (rejiminin) bu zamana kadar yürüttüğü olumlu gelişmelere aykırı düşecek birtakım tedbirler aldı ki, bunlar arasında, Hıristiyanlarca işletilen meyhanelerin kapatılmaları da vardı. 1548'den hemen sonra alındığı gerçek olan bu kapatma işinin gerekçesi, zimmîlerin dükkânlarından Müslümanların da şarap almakta olmalarıydı; geçmişteki sınamalar bunu başka türlü önlemenin imkânı olmadığını göstermişti.

Meyhanelerin kapanması konusundaki fermanın kesinliğine rağmen, şehir ve kasaba idarecilerinin şarap satışlarına ve hattâ meyhanelerin işlemesine, açık veya kapalı olarak, göz yumdukları anlaşılıyor. Meselâ, Bursa'daki Sedbaşı meyhanesi birkaç defa kapanıp açılmak suretiyle 1551'e kadar işlemeye devam etmiş, bu yıl, kadı'nın İstanbul'dan işittiği sert azar üzerine kapatılmıştı.[28] Belki

25 I. Bayezid'in şarap içtiği bilinmektedir. İbn Kemal de, II. Murad'ın fazla şarap kullandığını ısrarla belirtiyor: Paris-Ulusal Kütüphane, Türkçe yazma, No: 157, vr. 12 b.

26 Meselâ, birçok şehirlerde olduğu gibi, Edirne ve Bursa'da da, bayramlarda ve seyranlarda çalgı, oyun, içki gibi şeyler ile birlikte, nasıl türlü ahlâksızlıklar yaptıkları hakkında İstanbul'da bu yerlerin kadılarına yazılan şu hükm-i hümâyûna bakınız: BOA, MD, No: 3, s. 95, 98 (19 Zilkade 966).
Ayrıca, aynı ferman diğer bütün büyük şehirlerin kadılarına da yazılmıştır.

27 Bursa Şr. Sc., No: 67/73, vr. 203 (Evâsıt-ı rebiülevvel 955).

28 Bursa'da, Sedbaşı'ndaki bir meyhanenin kapatılması hakkında birkaç defa emir verildiği halde, gene de onarılıp açıldığını beyan ile gene kapatılmasını Bursa kadısına bildiren hükm-i

az çok, kadılar da içlerinde olmak üzere vilâyet idarecilerindeki soygun ve rüşvet zihniyeti yüzünden, paranın savsaklatamayacağı bir hükûmet emri (ferman veya hükm-i hümâyûn) yoktu. Nitekim, meyhanelerin kapanması hakkında tekrar tekrar verilen emirlere rağmen, şarap satışlarını yapan meyhanelerin ve bütün şarap dükkânlarının, kesin olarak ancak 18 Kasım 1554'te alınan kararla kapatılmasından bu anlaşılıyor.[29]

Hükûmetin içkiyi önlemek için aldığı tedbirler olumlu bir sonuç vermediğinden başka, aksine, şarap içmek suretiyle olan sarhoşluk ve bu yüzden işlenen suçlar, genel edep ve terbiyeye aykırı çirkin hareketler yıldan yıla arttı. Bu konuda, mahkemelik olan olayları kayıt için tutulmuş bulunan 1555 (962 H.) tarihli bir defterin gözden geçirilmesi, sözü geçen yıl içinde şarap içmenin ne kadar yaygın olduğunu bize çok iyi anlatmaktadır.[30] Evlerde, kadınlı erkekli gizli toplantılar düzenleyerek şarap içilip zevk edildiğine de bol bol rastlanıyordu.[31] Aynı sıralarda, İstanbul'da da geceleri içildiğini ve bu yüzden birçok olay çıktığını, kadılıklara ait defterlerin incelenmesinden anlamaktayız.[32] Karaköy'de, kadınlı erkekli bir gece toplantısının sanıklarına ait mahkeme kaydından öğreniyoruz ki, üç Hıristiyan, adı geçen mahallede, gece bekçilik nöbeti tutmaktaydılar. Şu halde, hükûmet, hiç olmazsa geceleri, halkı, mahallelerinin güvenliğini sağlamaya mecbur tutuyordu.[33]

İktisadî darlıktan doğan yoksulluk ile sivri ve tekleme zenginliğin, bunların etkisinde işleyen içkiye düşme belâsının derneşim hayatında açığa vurdukları bir diğer sosyal hastalık da fuhuştu. Tabiî bu olayın da türlü şekilleriyle işlendiği, hattâ, şikâyetler doğru ise, sanki aleniyete döküldüğü yerler de gene büyük şehirlerdi. İstanbul mahallelerinde, pek çok fahişe kadının yuvalandıkları bekâr odalarında, levendlerle düşüp kalktıkları, birçok evin buluşma yeri olarak kullanıldığı, bazı defa, evli barklı kadınların bile bu işlere karıştıkları, devrin mahkeme ve polis kayıtlarından kolayca öğrenilmektedir.[34] Ayrıca, sos-

hümâyûn 1551 (Evâhir-i Cemaziyelevvel 958) olduğuna göre meyhanelerin kapanması hakkındaki ferman da 1550 veya az önce çıkmış olabilir. Bursa Şr. Sc., No: A 67/73 vr. 203 a.

29 Kadı'nın bütün meyhanelerin kapandığına ve sahiplerinin "tâzir olunup hapsolunduklarına" dair karar: Bursa Şr. Sc., No: A 67/73, vr. 207 a'da, 21 Zilhicce 961 tarihi iledir.

30 Bursa, aynı sicil vr. 270-273.

31 Bir örnek: Bursa, aynı sicil, vr. 300, "Hisar içinde Filboz Mahallesinde, Abircioğlu demekte mâruf Hüseyin bin Abdullah nam yeniçerinin hemşiresi evinde namahrem vardır denilmeğin, Muhzır Mustafa bin Ali asesler varup, zikrolunan evde Sivâsiler Mahallesinden nam Hatun ile Bezci Hüseyin bin Ali ve mezbur Hüseyin bin Abdullah ve Mehmed bin Lütfıyâr ve Yani bin Vasil nam Zimmi ve Yorgi bin Betro, cümle meclis-i şer'e ihzar olunup cümlesinin ağızlarında rayiha-ı hamr olup..." Daha çok misal için Bursa Şr. Sc., No: A 47/54'e bakmak yeter.

32 Meselâ şu deftere bakınız: İstanbul Şr. Sc., No: 1.

33 İstanbul Şr. Sc., No: 1, vr. 57 (8 Zilhicce 958).

34 Misal olarak bk. Galata Şr. Sc. No: 1, vr. 57.

yal ahlâka daha kötü bir tecavüz olmak üzere, gene şehirlerde ve kasabalarda, levendler veya öteki bekâr hayatı yaşayan kimselerin (yeniçeri veya sipahi gibi) "hamamda, yolda ve sair yerlerde emred oğlanları livata" ettikleri, hattâ, bu yüzden bir oğlanın hamamda öldüğü şikâyet olunmuş bulunmakla, bu türlü ahlâksızlıkları sabit olanların "siyâsetleri" (idamları) hakkında Bursa, Ankara ve Beypazarı kadılarıyla sancak beylerine, 30 Haziran 1560 tarihli bir ferman yollandı.[35] Kamu ahlâkına aykırı olan şu hareketlere karşı sürekli şikâyetlere ve hükûmetin, kadıları harekete getirerek, sert tedbirler almasına rağmen, olayların azalması şöyle dursun, yıldan yıla daha çok arttığını görüyoruz. Bu suretle, diğer birçok sosyal dertler gibi bununla da ilgilenip, sert fermanlar çıkaran III. Murad da hiçbir olumlu sonuç alamadı.[36] Ayrıca, tarihçi Âli'nin önemli bir olay diye kaydına lüzum gördüğü ve 1554'te ortaya çıktıklarını söylediği kahvehaneler,[37] onun dediği gibi, önceleri artık fakirlik devrinde, dostların birbirlerine bir şey ikram etmek hususunda, eve göre daha ucuz olduğu için, oturacak sohbet yeri olarak buluşmalarına yaramış olsalar bile, gittikçe birtakım ahlâksızlıkların işlendiği batakhaneler haline gelmişler, çok kimse, kahvehanelerinde "sâde-rû oğlanlar cemedüp çeng ü çegane ile eşhas oturup eşkiya cemolup", bu durumları, özellikle mahalle içlerinde olan kahvehanelerin nasıl bir fesat yuvası olduklarını gören halk son derece içerlemişler, padişaha, ancak kadı ağzı ile yaptıkları acı şikâyetler ile kendilerini avutmaya çalışmışlardır.[38]

Tekleme ve sivri zenginlik ile geniş sayılı yoksulluktan ibaret bir sosyal-ekonomik ortamda doğup geliştiğini söylediğimiz, şu içkili, eğlenceli sefahat hayatına karışıp, işin ticaretini düşünen, bu gidişleriyle de fuhuşu geniş surette teşvik eden bir zümreden, gezginci Çingenelerden söz etmek, XVI. yüzyılın sosyal hayatını bir başka yönden tanıtmaya yarayacağı için faydalı olacaktır:

Kadıların İstanbul'a duyurdukları halk şikâyetlerinde ve divandan sancaklara ve kazalara yollanan hükm-i hümâyûnlarda, "gurbet ve Çingeniyan taifesi" olarak adları geçen, evleri ve barkları ile gezginci hayatı süren birtakım insanlar, satın alıp sermaye edindikleri güzel cariyelerden faydalanıp, çalgılı, oyunlu eğlenceler düzenliyorlardı. Bilhassa büyük şehirlerin elverişli yerlerinde açığa kur-

35 Bk. BOA, MD. No: 3, s. 45 (6 Şevval 967).

36 H.T. Dağlıoğlu'nun yayımladığı şu önemli vesikaya bakınız: *XVI. Asırda Bursa*, vesika 133.

37 1583'te, Ankara halkı İstanbul'a kahvehanelerdeki ahlâksızlıkları şikâyet için adam yolladığında, bunların 30 yıl önce kurulduğunu söylemiştir ki, bu, Alî'yi doğruluyor: Ankara, Şr, Sc., 1, s. 209.

38 Karahisar kadısının böyle bir arzı ve ona yollanan cevap hükm-i hümâyûn sureti için, BOA, MD. No: 30, 85, 21 Muharrem 985: Müh. 31, s. 142'de de, aynı suretle Ankara kadısının kahveler konusundaki arzına cevap olan hükm-i hümâyûn.

dukları çadırlarında geçen bu toplantılara levend, suhte ve öteki ergen (bekâr) kimseler pek itibar etmekte, servet sahibi ailelerin delikanlı oğulları, hattâ evli erkekler bile kendilerini buraya kaptırarak servetlerini bitirip, ailelerini yokluğa düşürmekteydiler.

"Çingeniyan ve gurbetler"in, şehir ve kasabaların toplum hayatında ahlâkî yönden yapmaya çalıştıkları bu yıkıcı ve bozucu etkilerini önlemek için alınan sıkı tedbirler, Anadolu'nun öteki perişan işleri arasında, elbette başarılı olamadı. Hattâ, Çingenelerin erkekli-kadınlı oyuncu grupları şehirlerde, gittikçe mantar gibi biten kahvelere girmeye başladılar. Ancak, ilerde de göreceğimiz üzere, Celâlî isyanları köyü, kasabayı, şehri ve her tarafı bir yangın gibi sardıkça, "Çingeniyan ve gurbetler"in "fısk ü fücur" yolundan soyacakları ortamlar kalmadığı için, XVII. yüzyılda bu konudaki şikâyetler, XVI. yüzyılın ikinci yarısı süresindekinden çok azdı.[39]

B. HÜKÛMET İDARESİNDEKİ AKSAKLIKLAR

1- Şehzadelerin Taht Kavgaları

Herhangi bir surette taht boşaldığı zaman, şehzadelerden en büyüğünün padişah olacağı hakkında genel bir kanaat bulunmakla beraber, bunun kesin bir kanun hükmünü ifade etmediği bilinmektedir.[40] Bu yüzdendir ki, Osmanlı siyasî hayatında, daha baştan beri, bir padişah ölünce, oğullarından hangisinin hükümdar olacağını tayin etmek güçleşiyor. Tahta çıkacak birkaç şehzade bulunduğu takdirde, her birinin tarafları ortaya atılarak, tehlikeli kavgalara girişiyorlardı. Daha gerilere gitmeden, II. Mehmed'in ölümü üzerine Cem ile Bayezid taraflarının nasıl birbirlerine girdiklerini kaydetmek yeter. I. Selim, babası II. Bayezid'i devirdiği zaman da, Şehzade Ahmed'in taraftarları ortaya atılmışlar ve kanlı sayılacak bir taht kavgası da bu vesile ile olmuştu. Şehzadeler arasındaki anlaşmazlıklar, hükûmetin yalnız yüksek kesiminde kalsaydı bizim konumuz için sözü bile edilmeyecekti. Fakat, saltanat iddiacılarından İstanbul'u tutmakta geç kalan, daha doğrusu kapıkullarını ve vüzerâyı elde etme fırsatını kaçıran taraf,

39 "Gurbet ve Çingeniyan" konusunda geniş bilgi için şu etüdümüze bakınız: *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması*, Ankara, 1963 (Atatürk Üniversitesi yayını).

40 Bu mesele hakkında, Halil İnalcık'ın şu makalesine bakınız: "Osmanlı Padişahı", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII/4 (1958).

Anadolu'nun çiftbozanlarını, yahut, levendâtını başına toplayıp, birçok timar sahiplerini, şehirlerin bazı "âyan ve eşraf"ını, hattâ, bir kısım kadıları ve beyleri de kendine uydurduktan sonra, hemen bir ordu teşkil edip (o zamanki deyimle "yevmlü yazıp"), İstanbul üzerine yürümeye kalkıyordu.[41] Görülüyor ki, şehzade isyanları Anadolu'nun boş insanları için, bir taraftan yağma yapma, öte taraftan da, asi şehzade galip gelirse, sürekli bir iş bulma umutları için beklenen bir fırsattı. Celâlî isyanları bakımından bu siyasî olaylar önemli olmakla beraber, bunlardan, özellikle I. Süleyman'ın şehzadelerince çıkarılan taht çekişmeleri, Anadolu'nun, yalnız boşta olanlarını değil, işinden bunalan bütün çiftçi kitlelerini de isyan gruplarına katılmaya yöneltmiştir. "Levend", "suhte", "sekban" ve başka adlarla söylenen işsiz güçsüz insanların yarattığı dayanılmaz bir huzursuzluğun tam ortasında bulunan XVI. yüzyıl Türkiyesinde, Şehzade Bayezid, kardeşi Şehzade Selim'den padişah adaylığını zorla almak için, babasına karşı isyan bayrağını çekince, hem yağma fırsatı çıkmış olması, hem de, geleceğin padişahına kapıkulu olma umudu etkisinde harekete geçen insan dalgaları, asi şehzadenin bozgunuyla siyasî kriz son bulmuş olmasına rağmen, artık bir daha yerlerine tam oturmadılar. Demek oluyor ki, köyün sosyal-ekonomik bünyesinin kustuğu levend ve sekbanlar (çiftbozanlar), 1558'de, Şehzade Bayezid tarafından harekete geçirildiler.

Türkiye'nin siyasî tarihine büyük iç olaylardan biri olarak geçmesinin icap ettiği bugün artık anlaşılmış bulunan "Şehzade Bayezid isyanı", son yıllara kadar, vekayiname yazarlarının kaydettikleri yavlan (sathî) şekliyle "Bayezid-Selim taht kavgası" olarak ezberlenip durmaktaydı: Onlara göre, mesele, ihtiyarlamış bulunan I. Süleyman'ın yerine, iki şehzadeden Selim ve Bayezid arasında bir tercih yapmaktan çıkmış, saray mensupları ile vüzerânın kendi çıkarlarına göre çevirdikleri entrika, işi kanlı bir kardeş kavgasına götürmüştür.

Bütün benzerleri gibi, Bayezid ile Selim arasındaki taht çekişmesinde de, kökenleri kölelik olduğu için, kaderleri vaktin padişahına yaranmak olan Enderunlu vezirler ile hırslı saray kadınlarının büyük rolleri bulunduğu, hattâ, davanın Selim lehine hallinde onların etkili bulunduğu bir gerçektir. Ancak, bu olay, başından sonuna kadar olan bütün safhaları ve yönleri ile söz konusu olduğuna göre, Anadolu karışıklıklarını anlatan iç tarihin bir bahsi saydığımız Bayezid isyanında, taht kavgası ve buna bağlı saray entrikaları ikinci derecede kalır. Son

41 Önceki çalışmalarımızda "yevmlü" ordusu kurulmasının, I. Süleyman'ın şehzadesi Bayezid'e has bir usul olduğunu sanmıştık. Bk. "Timar Rejiminin Bozulması", *DTCFD*, III/4. Halbuki, yeni araştırmalarımız göstermiştir ki, bu incelememizde uzun uzun söz konusu ettiğimiz çiftbozan veya boş insanlardan "yevmlü ordusu" teşkili usulü daha önceki şehzade isyanlarında da uygulanmıştır.

incelemeler ile bugün ortaya konmuştur ki, bu mesele Türkiye'nin siyasî tarihinde büyük iç olaylardan birisi olarak, Anadolu'nun sosyal, ekonomik ve idarî düzenindeki etkileri sürekli olmuştur.[42]

2- Devlet Hizmetlilerinin Durumu

Türkiye'nin üzerine iyice çökmüş olarak görülen iktisadî darlık ve sıkıntıdan gelen sosyal bunaltının etkisinde, düzeni bozulan başka bir alan, memurluk olmuştur. Görevlerinin sağladığı hakları itibariyle, hepsi kendi hesabına birer vergi tahsildarı durumunda bulunan devlet hizmetlileri, fonksiyonları itibarıyla iki türe ayrılmışlardı. Şeriat kaideleri ile, onun yanında yer alan, kökü örfe ve padişahın fermanlarına dayanmış diğer bütün kanunları uygulayan, bu çerçeve içinde hüküm veren, reayayı korumak için hükûmet adamlarının işlemlerini de şeriat ve kanun yönlerinden kontrol eden devlet hizmetlileri türüne "ehl-i şer" (yani şeriat ile amel edenler) adı verilmekteydi. Bu sınıf hizmetliler, kendilerini yetiştiren ocak itibariyle, "medreseli=ulemâ" olarak da adlandırılagelmiştir. Memur sınıfının öteki türü, "ehl-i örf" olup, buraya girenler, görevin alt basamaklarından en yukarısına kadar, iş içinde yetiştirilmekte, okuryazarlık ve bilgi yönlerinden bir eğitim aranmamaktaydı. O halde, ehl-i örf denen ve görevleri, mahkeme kararlarını, hükûmet emirlerini yerine getirmek, memleketin asayişini sağlamak olan memur sınıfı idaredeki görevleri itibariyle günümüz polis ve jandarmasının yerini tuttuğundan, ister istemez medreseden olduklarını söylediğimiz "ehl-i şer"in, daha doğrusu kadıların emrindeydi. Hakikaten, hükûmet işlemlerinde şekil böyle yürümekle beraber, bir taraftan, bu halin idarî usul veya kaide olarak ifade edilmemiş olması, diğer taraftan, polis, jandarma ve öteki kurulu düzenler gibi yürütücü kuvvetlerin, hep ikinciler elinde bulunması, "ehl-i örfün ehl-i şer'e" tâbi olmalarının zarurî olduğu şeklindeki tabiî bir neticeyi kanun ve nizam olarak tesbit etmeyi engelliyordu. Bunun tam tersi olarak, doğuşu ve gelişimindeki askerî karakter itibariyle, Osmanlı rejimi, ehl-i örfün başı olan beylerbeylerine ve sancakbeylerine büyük bir itibar payı ayırmış bulunmaktay-

42 Vaktiyle, doktora çalışmalarımı yaparken, bu konuyu burada sözünü ettiğim mânâsı içinde ve meydana getirdiğim etüdün bahislerinden biri olarak işlemiş bulunuyordum. Birkaç makalemde bu neticeleri yayımladım. Bk. "Celâlî İsyanlarının Başlaması", *DTCFD*, IV/1, s. 29; "Timar Rejiminin Bozuluşu", *DTCFD*, III/4, s. 422.
Bu pek önemli tarih olayını, benim tesbit ettiğim şekilde, doçentlik tezi olarak ele alan Dr. Şerafettin Turan, çalışmalarını yalnız bu konu üzerinde toplayarak, değerli bir eser meydana getirmiş, bizim ilk olarak ortaya koyduğumuz gerçekleri de ispat eden, ayrıca yeni, pek çok bilgi getiren araştırması, *Şehzâde Bayezid Vakası* adı altında yayımlanmıştır (Ankara, 1961).

dı. Bunun etkisi altında olarak, vilâyetlere ve sancaklara yollanan fermanlarda, önce beylerbeyinin, sonra sancakbeyinin ve onun arkasından da kadı'nın adı yazılırdı. Hattâ, beylerbeyinin vilâyetinde bulunan kadılara emirler verdiği oluyordu. Bu hal yukarıda anlattığımız idarî düzen içinde, açık bir çelişme yaratmaktaydı. Kadıların kendileri, sivil idarenin başı ve kanunların uygulayıcısı sıfatıyla, "ehl-i örf"e emir verme ve onu kontrol etme, hattâ sancakbeyine kadar olanlarını yargılama durumunda olduklarına bakarak, beylerden emir almayı kabul etmek istememekteydiler. Anadolu beylerbeyi, 1518'de, İstanbul'a yolladığı bir mektupta, kadıların bu tutumunu şikâyet konusu etmişti.[43] Memleketin idaresinde "ehl-i şer" ile "ehl-i örf"ü birbirine hep zıt giden iki rakip grup haline getiren başka bir neden de, kadılarla, naiplerinin, daha doğrusu kadılık kurulu düzeninin, padişaha ve Divan'a karşı, halkı ve halk kurallarını temsil etme yetkisini de ellerinde tutmalarıydı. Meselâ, kişilerin yahut meslek gruplarının her türlü şikâyet ve dileklerini merkeze kadı, veya ona vekil olan naib arz ederdi.[44] Ehl-i örfün başı olan sancakbeylerinin, hattâ, beylerbeylerinin görevlerinde böyle bir işlemin geçtiğini görüyoruz. Kadı defterlerinin incelenmesinden anlıyoruz ki, halkın kadılar eliyle İstanbul'a yaptıkları şikâyetlerin büyük çoğunluğu, ehl-i örfün, yani, beyler ile adamlarının kanun dışı davranışları hakkındaydı.

Bunun tabiî sonucu olarak, kadılar, hükûmet önünde durmadan ehl-i örfü kötülemekteydiler. Ayrıca, "ehl-i örf", cürüm ve cinayet resmi almak üzere yakaladıkları sanık veya mücrimi "şer'-i şerif"e getirdiklerinde, burada, kadı yahut naibin verdiği kararı, çoğu zaman sanığı korur mahiyette buluyorlardı. Ehl-i şer'in, ehl-i örfü, bütün işlemlerinde denetleme görevleri olduğunu söylemiştik. Aralarındaki şu düzensiz münasebet yüzünden, iki hizmetli sınıfının, gerek medreseli ve gerek Celâlî isyanlarında, hükûmetin harcadığı gayretleri hiçe çıkaracak ayrı yollar tuttuklarını görüyoruz. Özellikle, Celâlî boğuşmasında köy, kasaba ve şehirlerden, yerine göre işsiz güçsüz bir levend, yerine göre bir beyin (sancakbeyi veya beylerbeyinin) kapısı halkından olarak sekban adını alan çiftbozanlıktan türeme grubu, haramîlikten Celâlîliğe geçişte, beylerin kapı ağalarını, yani ehl-i örfün en söz dinlemez takımını kendilerine şef yaptılar.

43 Bunun üzerine Hüdavendigâr Sancağı kadılarına ve kadı naiplerine yazılan 17 Rebiül-âhir 924 (28 Nisan 1518) tarihli fermanda, "Anadolu beylerbeyi Ferhad dâme ikbalehu sudde-i saadetime şöyle arzeyledi ki, bazı kendü canibinden verilen mekâtibe iltifat etmeyüp imtisal eylemez, imişsiz. İmdi, müşarün-ileyh canibinden mekâtip dahi benim emr-i şerifimdedir. Öyle olsa buyurdum ki, bir mektubu ki onun canibindendir deyu ibraz eyliyeler nazar edüp göresiz, şöyle ki, üzerinde müşarün-ileyhin mührü olup mazmunu ile amel edüp, icra edesiz". Bursa Şr. Sc., No: A 25/28, vr. 145 a.

44 O zamanın yazı dilinde, kadıların bu şekilde divana halk ağzından ve şüphesiz kendilerinin de tasvip ettikleri şikâyet ve dilekleri bildirmek üzere kaleme aldıkları yazıya "mahzar" deniyordu.

Hükûmet, her ne kadar, sancakbeylerini veya beylerbeylerini, Celâlî bölüklerine karşı asayiş âmiri olarak kullandığını sandı ise de, her bölüğünün başında eski bir kapı ağası bulunan Celâlîlere, güya karşı çıkan beyler ve onların sekbanlarına kumanda eden kapı ağaları, soygunculukları bakımından, Celâlîlerden farklı değillerdir. Hattâ, eskiden birer kapı ağası olduklarını söylediğimiz Celâlî şefleri ile onları kovuşturmaya çıkan beyler ve onların yeni kapı ağaları çoğuncası tanış çıkıyorlar ve sarmaş dolaş oluyorlardı. Kadılar ve naipleri, yani ehl-i şer ise, her zaman halkın önüne düşüp Celâlîlerin ve ümerânın, birbirlerinden hiç geri kalmadan reayayı iki taraflı soyduklarını ve asıp kestiklerini yazıp durmuşlardı. İcabında hemen hepsi "seferli" olan ehl-i örf, harp masraflarını ileri sürerek, ister istemez cürüm ve cinayet olaylarını sömürmekte, çoğuncası da fazla gelir sağlamak için, raiyyetlerinden kanunnamelerin tayin ettiği miktarı çok aşan vergi toplamakta, buna karşı kadılar da halk ağzından Divan'a inandırıcı şikâyetler yağdırmakta idiler. Onun içindir ki, zaman zaman çıkan adalet fermanları, hemen genel olarak, ehl-i örfü suçlar dille yazılmışlardır. Ümerâ (beyler) ve adamlarını, daha doğrusu ehl-i örfü, soyguncu tavırlı yapan başka bir neden de, kapılarında kanun sınırından[45] çok fazla sekban toplamaya mecbur olmalarıydı.

Gerek devamlı şikâyetlerin merkez üzerindeki etkisi, gerekse uzun seferlerin doğurduğu karışıklık ve memurluk tevcihinde rüşvetin de rol oynaması gibi nedenler, ortaya, işinden atılmış veya mağdur olmuş pek çok bey, kapı ağası ve öteki açıkta kalmış ehl-i örfü çıkardı, işte bunlardır ki, işsiz güçsüz levend ve sekbanları yanlarında toplayarak, köyleri soymak ve o suretle geçinmek yolunu tuttular. Bunlara karşı korunmak zorunluğunda kalan vazifeli ehl-i örf de, kapılarındaki sekban bölüklerini artırınca, onlar da köylerin başına bittiler. Kadılar, naibleri ve öteki ehl-i şer' ise halkla birleşerek, bu vazifeli veya işinden atılmış ehl-i örf kitlesine karşı mücadele etmek çarelerini aradılar. Hükûmet, daima, kadıların şikâyetlerine ve halka hak vermek zorunda kalıyordu. O halde, Celâlî çekişmelerinde ehl-i örf, açık veya kapalı, Celâlî tarafında, kadılar ve öteki ehl-i şer' ise hükûmet ile birlikte, halkın yanında yer aldılar. Böylece, devlet hizmetlilerinin şu karışık durumları, Celâlî isyanlarını çok çapraşık ve içinden çıkılmaz bir hale soktu ki, bunlar ileriki bahislerde safha safha görülecektir.

45 Bu kanunî hadden, her sancakbeyi veya beylerbeyinin hassından (dirliğinden) yılda eline geçeceği beratında yazılı olan miktarın 5.000 rakamına bölünmesinden çıkan miktardır. Meselâ, bir sancakbeyinin hassı yılda 300.000 akçe gelirli diye kabul olunsa, besleyeceği sekban miktarı 300.000/5.000=60 olur.

3- Sefer İşlerinin İç Düzensizlikteki Etkileri

Osmanlı devlet düzeninin doğuşunda ve gelişmesinde sürekli, başarılı fetih seferlerinin ne kadar olumlu etkileri bulunduğu bilinmektedir. Yüzyıllar boyunca, imparatorluğun kitabında tarihleşen bütün oluntuların sahibi ve tek kaynağı Türkiye ve Türk halkı olduğuna göre, bu memleketin dirlik ve düzenlik hayatı, elbette Osmanlı siyasî güdümünün yönüne doğrudan doğruya bağlıydı.[46] Buna karşılık, Türk toplumunun dirlik ve düzenlik tarihinde geçen geliştirici veya engelleyici bütün olayların Osmanlı siyasî hayatı üzerinde geniş yankıları olduğu da bir gerçektir. Onun için, Türk toplumunun sosyal ve ekonomik hayatının tarihini anlatırken, Osmanlı siyasî tarihinin esasını teşkil eden harplerin bu konuda gözden uzak tutulmaması lâzım gelmektedir. Araştırıcı, hükûmetin Celâlî isyanları hakkındaki davranışını incelerken, onun bu konudaki işlemleri ile askerliğe ve sefere ait işlemlerinin birbirlerine karışmış halde yürüdüklerini görür. Meselâ, Anadolu karışıklıklarında, Celâlî bölüklerini idare eden şefler hep ümerânın, yani, sancak beylerinin kapı ağaları idiler. Ehl-i örfün, halk ile asıl yüzgöz olmuş kısmı demek olan bu insanlar, kapı ağalıklarına, 1559'dan önce timarlı sipahilikten, bu tarihten sonra da altı-bölük sipahiliğinden (misali az görülmekle beraber, bazen yeniçerilikten) gelmekte idiler. Bunlar, her iki halde de, böylece asker ocağına bağlı oldukları için, kapı ağaları kendi beylerinin kapısından sefere katılıyorlardı. İster beylerin kapısı halkı, ister padişahın ulûfeli kapıkulu olsunlar, bu askerler, büyük çoğunlukla ergen veya bölük düzeni halinde yaşamak zorunda oldukları için bekâr hayatına boyun eğmiştiler.

Aldıkları ulûfe ile ancak karınlarını doyuran kapı halkı veya kapıkulları (Bu sonuncular Şehzade Bayezid isyanında Anadolu'da garnizonlaştılar) sefersiz kaldıkları zaman, halk için tam bir baş belâsı idiler. Bu yüzdendir ki, sefer açıldığı zaman, devletin, bunları hep toplayıp, sınıra götürmesi ile, herkes geniş bir nefes alıyordu. Şu halde, hiç olmazsa XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan sürede memleket için, seferin açılması değil, açılmaması sızlanmalara yol açmaktaydı. Meselâ, gerek parasızlıktan ve gerek yaşlanmaktan ötürü, I. Süleyman, 1550'den itibaren, seferleri seyreltmek zorunda kalınca, Anadolu halkı, bu konudaki hoşnutsuzluğunu, "Padişah kocaldı" da ondan sefer açılamıyor, "bu askere genç bir baş gerek" anlamındaki sözlerle anlatmıştı.[47] Halkın bu şekilde kendi huzuru için sefer açılmasını istemesine karşılık, askerler de bunun tam

46 Bu konuda daha fazla bilgi için, bu sorunların geniş surette sözü edilen şu eserimize bakınız: *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* II. ve III. kısım bahisleri.

47 Bk. *Tarih-i Peçevî*, I, s. 299.

tersini, yani, sefer açılmamasını istemekteydiler. Bunun böyle olduğunu, "sefere asker sürülürken", herkesin geri kalmak için türlü özürler uydurmalarından, hiçbir yolunu bulamazlarsa, cezayı bile göze alıp kaçanlarının hayli çok olmasından anlıyoruz.

Askerin seferden yılmasının türlü sebepleri vardı: Bir kere, 1550'den sonra seferler artık çoğuncası savunmak için olup, yağma ve ganimet, ya hiç elde edilmiyor, veya az şey ele geçiyordu. Ayrıca, "darü'l-harp" çok uzaklara gittiği için, uzun ve yorucu yolculuk orduyu çoğu zaman karakış ile karşı karşıya getirmekte, sefere katılma zahmetli ve çok tehlikeli olmaktaydı. Eskiye göre, sefer masraflarının artmış olması yüzünden, beyler ve hele timar erbabı "müflis" olmuştu. Anadolu askerine sınırlarda ve Ege adaları bölgesinde sık sık verilen muhafızlık görevi de kendileri için az usandırıcı değildi. Kapıkulu askerleri, vilâyetlere yerleşmeye başladıklarından beri, çift-çubuk ve öteki işleri tutmuş oldukları için, seferler onlara da güç gelir oldu. Şu halde, XVI. yüzyılın ortalarından sonraki seferler asker sürme işinde, ulûfeli askerlerle uğraşmanın devletin başına yeni bir dert olduğunu görüyoruz. Sözün kısası, Celâlî isyanları denilen olaylara "sefer kaçkını" veya "seferli" bütün asker sınıflarının, bazen gruplar halinde, bazen de tek tek karıştıklarını, iltizam işleri, kapı ağalığı ve öteki görevleri ellerine geçirme yoluyla, iç çekişmelerde önemli roller oynadıklarını görüyoruz ki, olaylar anlatılırken, bu yönden çok daha iyi belireceği için, burada sözü uzatmaya lüzum görmüyoruz.

III. KISIM

XVI. YÜZYILIN BAŞLARINDA ÇOK ARTAN ÇİFTBOZANLARIN GETİRDİĞİ SORUNLAR

1- İlk Toplu Levend-Sekban Hareketleri

1243'te başlayan Moğol bunalımından beri Türkiye tarihinde çiftbozanlık alıp yürümekle beraber, Osmanlı fetihlerinin etkisiz kıldığı bu olayın II. Bayezid zamanında siyasî düzeni sarsacak kerteye geldiği görülmekteydi.[1] Gerçekleyin bu padişahın son 15 yılında hükûmetin karşısına çıkan kimi ayaklanmalar bunu gösteriyordu. Öyle anlaşılır ki devlete karşı ilk toplu karşı gelmeler Türk toplumunun derneşim düzeni içinde mezhep ayrıksılığı yüzünden hep eğreti yaşayagelmiş bulunan Kızılbaş Türkmenler arasında çıkmıştır. Örneğin, İran'da Şeyh Haydar'ın oğlu İsmail şahlık tahtını ele geçirmek üzere 1499 sıralarında harekete geçerek yamacındakilere karşı gerekli güçleri toplamak üzere Anadolu'daki Kızılbaş Türklere de başvurduğunda, geçim zorluğunun bunalttığı pek çok levend, görünüşte inanç gayreti gerçekte ise yeni bir ekmek kapısı açıldığı umuduyla dizi dizi bölükler kurarak doğuya akmaya başlamışlardı. Gidenler arasında Antalya (Teke) ve Isparta (Hamid) bölgelerinden olanlar önemli sayıdaydı. Bu durumdan çok küşümlenen Osmanlı hükûmeti gidişleri yasaklayıcı sıkı tedbirler aldı, "Kızılbaş levend" göçlerini önleyemeyince bu gibileri Yunan kıyılarındaki Modon ve Koron kalelerine sürdü. Kavgası süren ve henüz Osmanlı Devleti'ne karşı bir düşmanlık gütmeyen Şah İsmail, Osmanlı sultanına başvurarak padişaha bağlılığını ifade ile Anadolu'dan levend toplamasına engel olunmamasını rica etti ise de isteği kesinlikle yüz geri edildi.[2]

Şiîlik (Kızılbaş) mezhebine eğilimi bulunan Türk halkın yoğun bulunduğu bölgelerde iktisadî darlık zoru altında bulunan levendler artık iyice gemiyi azıya

1 Geniş bilgiyi *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi* adlı eserimizin II. cildinin iktisadî ve malî konularla ilgili bahislerinde bulacaksınız.

2 Bk. Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevarih*, II, s. 126-127.

almışlardı, aralarında başbuğlar da türüyordu. Şahın bu elverişli ortamdan yararlanmak üzere İran'dan yolladığı "dâîler" (propagandacılar) de Türkmen-Kızılbaş ayaklanmalarının genişlemesinde az etkili olmuyordu. Özellikle Antalya yöresinde ortaya çıkan Şahkulu, başına topladığı levendlerle kasabaları basmaya, kan dökmeye ve geniş soygunlar yapmaya başlamıştı. Babasına karşı gelerek 1509'da Mısır'a kaçan ve sonra suçu bağışlanınca Teke (Antalya) valiliğine geri dönen Şehzade Korkud bütün eşya ve ağırlığı ile Manisa valiliği görevine giderken 1510'da bu isyancıların baskınına uğradı ve her şeyi yağma edildi.[3] Hoca Sadeddin "reaya"nın eşkiyalığa çıkmasında ve güvenliğin bu derecede ortadan kalkmasında, II. Bayezid'in kendisini ibadete vererek yönetim ve denetimi tamamen vezirlerine bırakmasını fırsat bilen vilâyet idarecilerinin rüşvet almalarının ve görevlerini kötüye kullanmalarının büyük etkisi bulunduğunu, çoğunun dirlikleri ellerinden alınan timarlı sipahilerin de eşkiyaya yardım ve hattâ onlarla işbirliği yaptıklarını ileri sürmüştür.[4] Yazarın bu sözleri hareket halinde bulunan bütün levendlere Kızılbaş demenin yakıştırma olduğunu anlatıyor. Hele, işin içinde timarlıların da bulunması, sorunu daha çok ekonomik darlığa ve kötü yönetim nedenine bağlamayı tarihsel gerçeklere daha uygun düşürmektedir.

I. Selim'in babasını devirip tahta zorla oturmasının yarattığı siyasî karışıklık çiftbozan-levend hareketlerinin genişleme ve güçlenmesinde yeni bir aşama olmuştur. Çünkü, kendisine karşı saltanatta hak iddia eden Şehzade Ahmed, Anadolu'nun bu sözünü ettiğimiz çiftbozanlarını "yevmlü" adıyla silâhlandırmış, taht kavgasında bunları kullanmıştır. Hatta Ahmed'in oğlu Şehzade Murad, babasının saltanat davasını sürdürmek üzere Amasya-Tokat (Yeşilırmak) yöresine yerleştiğinde, oranın Kızılbaş halkı da kendisini yıllarca desteklemişti.[5]

I. Selim'in Anadolu'da Kızılbaşlığa karşı çok sert ve zalimce işlemlere giriştiği bilinmektedir. Öyle sanıyoruz ki bu akıllı padişahın, hepsi öz be öz Türkmen olan bu insanlara karşı beslediği olumsuz duygu, şehzadeliği zamanında Trabzon valisi iken Şah İsmail'in Anadolu hakkındaki politikasına yerli kimi Alevî ileri gelenlerinin hizmet etmeye kalkmaları sonucuydu. Ayrıca, şurada burada başlattıkları ayaklanmalar, bir de bazı aydınların İstanbul'da oturdukları yerde Anadolu'da görülen levend ve timarlı karışıklıklarına hep "Alevî" halkın ayak-

3 *A.g.e.*, s.163; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 230.

4 Bk. *a.g.e.*, (timarlı sipahilerin ve hele kesinlikle timarlı sipahi mülâzımlarının dirlik hak edip de berat için sıra bekleyenlerin daha II. Bayezid zamanında bu biçimde hoşnutsuzluklarını ortaya koymaları Osmanlı siyasî düzeninin aksamaya başlamasının belirtisi olma bakımından çok önemli bir olaydır.)

5 İ.H. Uzunçarşılı, Topkapı Sarayı arşivinde bulunan bir belgeye dayanarak, Şehzade Murad'ın "Kızılbaşlardan taç giymiş" olduğunu yazıyorsa da böyle bir şeyin olabileceğine inanmak güçtür. Bk. *Osmanlı Tarihi*, II, s. 249, alt not I.

lanması deyip çıkmaları, padişahı bu insanlar aleyhine bütün bütün gazaba getirmiş olmalıydı. Gerçekte ise, Alevî ya da Sünnî bütün çiftçi halkın yaşadığı köyler sanki çiftbozan kaynağı olmaya başlamışlardı.[6] Böylece bir ortamdan, geçmiş tarihlerde örnekleri pek çok görüldüğü üzere tarikatçılar yararlanacaklardı. Artık iş bu çığıra dökülünce de işsiz güçsüzler din anlayışı, inanç ve mezhep ayrılığı söz konusu olmaksızın, sırf yağmada bulacakları ekmek parası umudu ile isyancıbaşının bayrağı altına koşarlardı. İşte I. Selim'in saltanat süresince, etrafındaki Enderunlu kul ağalarının ve onların suyunda mutlu yaşayıp "ahkâm" kesen ulemâ bozması okuryazarların kendisine sırf "Alevî eşirrası" diye tanıttıkları Anadolu'nun çoğu Türkmen halkına karşı giriştiği kanlı kovuşturma hareketi Türkiye'de beklenen yatışmayı sağlamak şöyle dursun, yıkıcılık ve soygun olaylarını doğal hale getiren sürekli karışıklıklar yarattı. İlk tehlikeli isyan padişahın Mısır seferi sırasında Yozgat (Bozok) çevresindeki Türkmenler arasında patladı.[7] Celâl adında biri Osmanlı tarihçilerinin iddiasına göre, "Kızılbaş" eğilimlilerden büyük bir kitleyi arkasına takarak Tokat'a geçmiş, böylece, Anadolu'nun Kızılırmak-Yeşilırmak arası bölgeleri devlete karşı tertiplenen önemli bir ayaklanmaya alan olmuştu. İsyancıların başı, kendisinin çekildiği bir mağarada çıkmak üzere olan Mehdi'yi beklemeye memur olduğunu yayıyordu.[8] Bu sıralarda aynı çevrede II. Bayezid'in Şehzade Ahmed'den torunu Şehzade Murad da amcası I. Selim'e karşı isyanını sürdürmekle beraber, Şeyh Celâl isyancıları ile ilişkisinin ne olduğu bilinmiyor.[9]

I. Selim sayıları 20.000 tahmin edilen isyancıların üzerine Rumeli beylerbeyi Ferhad Paşa ile ona yardımcı olarak da Dulkadir (Maraş) valisi Şehsüvaroğlu Ali Bey'i yolladı, isyan bastırıldığı gibi,[10] Şeyh Celâl de ele geçip öldürüldü. Fakat artık çiftbozanlar ve bir yandan iktisadî bunalımın, o bir yandan Osmanlı vergi toplayıcılarının vilâyet idarecilerinin soygunlarla bunalttıktan Türkmen bölgelerindeki halk şurada burada durmadan ortaya atılan yeni yeni isyan başbuğlarının etrafında toplanmaya devam ettiler.[11]

6 Bu konuda geniş bilgi için şu eserimize bakınız: *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, II.

7 Âli, Künhü'l-Ahbar, Nuruosmaniye Ktp., yazma No: 3407, Vr. 209.

8 Hasanbeyzâde Tarihi, Nuruosmaniye Ktp., yazma No: 3134, vr. 402 b.

9 Hüseyin Hüsameddin'e göre Şehzade Murad, Şeyh Celâl ile başlayan Alevî halkın "Celâlî" ayaklanmasını sözü geçen şeyhten sonra uzun yıllar kendisi yönetmiştir. Bak. *Amasya Tarihi*, III, s. 282 ve devamı.

10 Celâlzade, Tabakatü'l-Memâlik, Hekim Ali Paşa Ktp., No: 779, vr. 37.

11 Lütfi Paşa da "Celâlî" diye ortaya çıkanın adını Şahveli olarak vermekte ve Dulkadir (Maraş) Vilâyeti'nden türediğini kaydetmektedir. Bk. *Tevarih-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1925, s. 283. Eğer bu doğru ise Şeyh Celâl veya Şeyh Veli zaten aynı aşiretin boyları olan Dulkadir Türkmenleri ile Bozok Türkmenlerini birlikte ayaklandırmış olur. Celâlzade ise, bu isyanın "Diyar-ı Türkmen"den çıktığını söylüyor. Tabakatü'l-Memâlik, Hekimzade Ali Paşa Ktp., No: 779, s. 37.

I. Süleyman tahta geçtiğinde, para darlığına bir çare bulmak üzere giriştiği "arazi tahriri"ni yenilemek suretiyle, hazine gelirini artırmaya çalışma işlemleri bu kez Türkiye çapında daha geniş olaylar çıkmasına yardım etti. Bunun nedeni hem timarlı sipahilerin hem de raiyyetin (çiftçilerin) neticeden zararlı çıkacaklarıydı. Çünkü köylerin vergi gelirini eski defterlerdekinden fazla gösterme emrini almış bulunan "il yazıcıları" böylece sipahilerin beratlarında kayıtlı yerlerden "ifrazlar" bularak hazineye geri aldıkları gibi, tarım ürünlerini, tarlaların dönümlerini fazla göstererek de çiftçilerin ödeme yükünü ağırlaştırıyorlar, hattâ "çiftlik" (bir çift koşum hayvanının işleyebileceği yer) tavanını aşmış buldukları toprakları da geri alıyorlardı, işte I. Süleyman'ın tahta oturması peşinden Anadolu'da kızılca kıyameti koparan hükûmet işlemi buydu.[12]

I. Süleyman 1526'da Macaristan seferlerinin ilkini ve en başarılısını yaparken, yukarıda sözü geçen arazi yazımının uyandırdığı hoşnutsuzluk birden geniş isyanlar biçimine dönüştü. Ayaklanma önce Bozok Türkmenleri arasında başladı. Olay "il yazıcısı" Kadı Muslihiddin'in, arazi vergilerini artırmasına karşı yapılan itirazlarda kimi Türkmen ileri gelenlerine "sakallarını kestirmek" gibi hakaretçi cezalar vermesiyle başladı.[13] Olaylar Sivas, Yeşilırmak çevresi, Maraş, Adana, Tarsus ve İçel bölgelerine yayıldı. Bozok-Dulkadir Türkmenlerinin isyancıbaşı Süklün Koca, Baba Zünnun gibi kişilerdi.[14] Çukurova-Adana çevrelerinde ayaklanmış bulunan Türkmen kitlelerinin başında her biri bir nahiye yöresinde örgütlenmek üzere Domuzoğlan, Beğce Bey, Veli Şah, Seydi,[15] İnciryemez vb büyük levend güçleriyle kasabalara baskınlar yaparak birçok hükûmet adamını öldürmüşler, üzerlerine yollanan kuvvetleri de kaç defa bozguna uğratmışlardı. Yozgat-Sivas-Tokat yöresindeki isyancılar ise, üzerlerine gönderilen gerçek bir ordu çapındaki hükûmet güçlerini birkaç yerde bozguna uğrattılar, birçok beylerbeyi ve sancakbeyi bu uğurda hayatlarını kaybettiler. Bunların hemen arkasında Ankara-Kırşehir bölgesinde Kalender adında bir tarikatçının başı çektiği daha büyük bir ayaklanma parladı. Padişah seferden hemen İstanbul'a dönerek

12 Halbuki Hasanbeyzade ters bir değerlendirme ile, padişahın bu arazi tahrir işini, timarlı sipahilerle raiyyetlerinin (çiftçi köylülerinin) aralarını düzeltmek ve birbirlerine daha içtenlikle bağlanmalarını sağlamak amacıyla yaptırdığını ileri sürüyor. Bk. *a.g.e.*, Nuruosınaniye Ktp., No: 3134, vr. 434 a.

13 Örneğin, Süklün Koca'nın üzerinde yazı olan mezraasına 200 akçe resim yazılmasına karşı bunun 100'e indirilmesini rica etmiş, istemi kabul edilmediğinden başka bir itirazcının sakalı kestirilince büyük hakaret olarak Türkmenler ayaklanmış. Adı geçen yazıcı kadıyı, kâtibi Mehmed'i ve sancakbeyi olan Hersekzade Ahmed Paşa oğlu Mustafa Bey'i öldürdüler. Bk. *Tarih-i Peçevî*, I. s. 117 ve 118.

14 Celâlzade, il yazıcısı ile arkadaşlarının katli ve ayaklanmayı 29 Temmuz 1528'de olmuş gösteriyor. *Tabakatü'l-Memâlik*, vr. 282.

15 Seydi'nin Uzeyr Sancağı beyi Ahmed'in kardeşi oğlu olduğu ileri sürülüyor. Bk. *Tarih-i Peçevî*, I, s.127.

acele ile Veziriâzam İbrahim Paşa'yı kapıkullarından düzenlenen bir orduyla isyancılar üzerine yolladı. 27 Mayıs 1528'de yapılan çarpışmada bir hayli beylerbeyi, sancakbeyi ve tanınmış kimse hayatlarını kaybettiler.

I. Selim'in Mısır Seferi sırasında Türkiye birliğine kattığı Dulkadir (Maraş) ve çevresi timarlılar, dirliklerini kaybettikleri gibi, sefer yoklamalarında Karaman ve öteki vilâyetlerden pek çok timarlının sefere katılmadıklarını ya da kaçtıklarını tesbit ederek bu gibilerin dirliklerini de ellerinden almasından dolayı bunlar da Kalender'in ordusunu yenilmez derecede güçlendirdiler. Nitekim veziriâzamın kapıkullarına dayanan ordusu ilk çatışmada perişan oldu; gene pek çok sancakbeyi, beylerbeyi ve tanınmış kimse kavga alanında kırıldı.

Bu büyük bozgun üzerine İbrahim Paşa, dirlikleri ellerinden alındığı için Kalender safında bulunan timarlı sipahilerle gizli ilişki kurarak, hepsinin dirliklerini geri vermeyi kabul ederek onları yeni vergi artışı yüzünden Kalender'le ayaklanmış olan çiftçi-Türkmen isyancılardan ayırmayı başardı. Böylece yeni bir karşılaşmada Kalender'in ordusu bozuldu ve kendisi de öldürüldü.[16]

Ayaklanma gerek genişliği ve gerekse özgenliği bakımlarından tam bir çiftçi-köylü hareketi olarak gelişmişti. Halbuki imparatorluğun kurucusu olan Türk köylü halkının kendi devletine, padişahına ve hükûmetine karşı isyan etmiş bulunduğunu açıkça kaydetmeleri o zaman için olanaksız bulunan çağdaşı Osmanlı yazarları bu karışıklıkları büyük bir "Kızılbaş" ayaklanması olarak kaydettiler ve gerçekleri bildirmeye yanaşmadılar. Osmanlıcı ve Enderunlu iktidarının övücüleri olan bu insanlar bütün bu yüzyılın hattâ XVII. yüzyıl başlarındaki büyük olayları, başkaldırma hareketlerini hep Rafizi, mülhid ya da Kızılbaş olarak tanıtma yolunu tutmuşlar ve bu suretle devletin yapıcısı olan Türk toplumunun içine yuvarlandığı ekonomik bunalımın zoruyla devlet düzenini yıkmaya itilmiş olduğunu itiraza yanaşmamışlardı.[17] Halbuki bunun hiç de böyle olmadığını bugün kolayca anlamamızı olanaklı kılan delilleri ortaya koyarak tarihî gerçeği ispatlayacağız.

a) Köylü-Türkmen ayaklanmasını ilk başlatanların genel olarak Kızılbaş eğilimli oldukları, ya da hiç olmazsa Sünnîliğin din kurallarına pek o kadar tutkulu bulunmadıkları doğrudur. Ancak, bunları harekete getiren nedenlerin mezhep ya da tarikat bağnazlığı olmadığı, Enderun iktidarı yardakçısı yazarların kayıtlarından bile kolayca anlaşılıyor. Örneğin, malları yağma ve kendileri

16 Celâlzade, Tabakatü'l-Memâlik, Hekimoğlu Ali Paşa Ktb., yazma No: 799, vr. 296; *Solakzâde Tarihi*, 244-266.

17 Tarih araştırıcılığının bu kadar ilerlemiş olmasına rağmen İ.H. Uzunçarşılı hâlâ o zamanki Osmanlı yazarlarının bu içtenlikten uzak ve gerçeği örtbas edici görüşlerini aynen aktarmakta, bu konuda Hammer'in bile gerisine düşmektedir. Bk. yazarın, *Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 345 vd.

bir hınçla parçalananlar hep hükûmet mensubu kimselerdi. Eğer bu Sünnîliğe karşı bir Şiîlik-Kızılbaşlık ayaklanması olsaydı çoğunlukta oldukları kesinlikle bilinen Sünnî halk da karşı koymaya kalkar, böylece iki hasım mezhep arasında kanlı çatışmalar çıkardı. Böyle bir şeyin olduğunu gösteren hiçbir belge yoktur. Olayı bir Kızılbaş hareketi diye bize geçiren sözünü ettiğimiz çağdaş kaynaklar da böyle bir ifadede bulunmuyorlar. O halde, Şiîlik-Kızılbaşlık, rafizilik-mülhidlik isyanı denen olayda böyle bağnazlığın gerektirdiği bir kavga türü olmadığına göre isyancılar Alevî-Kızılbaş Türkmenler olsa bile, çıkardıkları isyan bir mezhep ayrılığı iddiası değildir.

b) Harekete yer yer timarlı sipahilerin katıldığı da az görülmediğine göre, Alevî olmadıkları bilinen bu resmî görevlilerin isyancıların içinde bulunmaları, ya da birçok resmî belgelerin gösterdiği üzere, onları el altında korumaları da gene olayın Alevî bağnazlığı olmadığına başka bir delil sayılır.

c) Bu karışıklıklarla ilgili olarak vilâyetlere yollanan fermanlar ve hükümler olayların nedenlerini hep valilerin ve öteki ehl-i örf vb görevlilerin halka yaptıkları zulümlere bağlıyorlardı. Bu resmî belgelerde Alevîlik iddiası biçiminde bir hareketin söz konusu edilmeyişi de ayaklanmaların vergi ağırlaşması ve memurların "salma" vb keyfî soygunlarına karşı olduğunu ispatlıyor. Sözün kısası, hükûmet kimi zaman tehlikeli isyan biçimine dönüşen olayların asıl nedenini kendi örgütlerinde çalıştırdığı işerlerinin görevlerini kötüye kullanmalarında aramaktaydı. Ona bu kanıtı veren etken ayaklanmalardan önce, vilâyet, sancak ve kazalardan İstanbul'a yollanan "şikâyetname", "mahzar", "kazaya defteri" vb yazılardan ibaret bulunuyordu.[18]

d) Türkiye'de bu vergi artımı ve memurların vergi toplamayı bir soyguculuk olarak kullanmalarının kabarttığı ayaklanmalar ilkönce Alevî-Türkmen halk arasında başlamış olsa bile, bunlar Sünnî çiftçi halka, hattâ şehirlere ve kasabalara da sıçramakta gecikmemiştir. Örneğin, Halep'te mal müfettişliği yapmakta bulunan Kara Kadı adındaki kadı'nın rüşvet karşılığında yaptığı yolsuzluklar ve görevi sayesinde giriştiği soygunlar dayanılmaz bir zulüm haline ulaştığından İstanbul'a yakınmalar yağmaya başlamış, fakat divanda da sözü geçen kadı'nın koruyucuları bulunduğundan kötülüklerinin hiçbir işlem görmemesi üzerine sabrı tükenen halk, bir cuma günü (5 Nisan 1528) Büyük Cami'de

18 Valilerin ve adamlarının bir türlü önlerine geçilemeyen zulümleri kimi zaman padişahı ve Divan hükûmetini çileden çıkarmakta, pek ağır cezalar vermeye zorunlu kılmakta idi. Örneğin, Arnavud İskenderiyesi sancakbeyi Bâli Bey'in zulüm ve irtikâbının önüne geçmek mümkün olmayınca, İstanbul'dan iki çavuş yollanıp, adı geçen bey ile kethüdâsı ve seksen kadar adamı halkın ortasında idam olunmuşlardı. Bk. *Tarih-i Peçevî*, I, s. 128; Müneccimbaşı, sancakbeyinin 8 adamı ile katlolunduğunu söylüyor. Bk. *Sahaifü'l-Ahbâr* III, s. 485.

toplandıklarında Kara Kadı'yı ve 9 adamını öldürmüşler, hükûmet de şehir ileri gelenlerinden kimi kişileri bu kanlı olaydan sorumlu tutarak Rodos'a sürgün etmişti.[19]

Görülüyor ki, ilk bayrağı Alevî eğilimli Türkmenler çekmekle beraber, belki tarikatın etkisinde bulunmalarından dolayı, Bektaşî babalarına çok saygı duyan çiftçi halk kitleleri, arazi yazımında vergileri ağırlaştırmanın yarattığı hoşnutsuzluk ve hele yazım memurlarının da hiçbir itiraz dinlemeyerek çok kez de halka hakaret derecesine varan azarlamaları yüzünden onlar da kendilerine büyük bildikleri babaları birlikte sürükleyerek isyan etmişler, I. Selim zamanından beri sefer yoklamasında bulunmadılar ya da seferden kaçtılar diye timarlarının ellerinden alınması yüzünden dirliksiz ya da Dulkadir Vilâyeti'nde olduğu gibi kimi yerleri yeni fetholunmuş olarak değerlendirip, sipahilikleri Osmanlılarca hükümsüz sayılarak raiyyete katılıp dirlikleri hazineye alındığı için umarsız kalan Türk kökenli vilâyet sipahileri de onlara karışmaktan çekinmemişlerdir. Gene bu vergi ağırlaştırma ya da idarecilerin soyguncu davranışları karşısında şehirlerde de kanlı karışıklıklar patlak vermiş, Rumeli yakasında da tıpkısı olaylar çıkmıştı. Anadolu'daki bu kanlı olaylarda bütün çiftçi halkın hükûmete cephe aldığı şurdan da bellidir ki, Veziriâzam İbrahim Paşa, Kalender isyanını bastırırken birinci karşılaşmada Anadolu, Karaman, Sivas ve Dulkadir vilâyetleri askerleriyle dolu olan ordusu darmadağın olunca ikinci karşılaşmada Dulkadir sipahilerine timarlarını geri vererek asilerden ayırdığı gibi Türk halkından oluşan vilâyet askerlerini ordudan uzaklaştırmış ve isyancı güçleri bu kurnazca tedbirlerinden sonra kapıkulu askerlerine kolayca yendirmişti.[20]

Türkiye tarihinde ilk ve son bir olay diyebileceğimiz, nedeninin ekonomik olduğunu gerek resmî belgelerin ve gerek Osmanlı yazarlarının verdikleri bilgilerden çıkardığımız bu geniş köylü ayaklanması İbrahim Paşa tarafından kozmopolit Osmanlı-Enderun düzenliği güçlerine iyice ezdirildikten sonra da, şurada burada küçük çapta daha birkaç hareket olduysa da, bu hükûmet için önemli değildi.

19 *Tarih-i Peçevî*, s. 127; *Sahaifü'l-Ahbâr*, III, s. 485.
20 Âli, *a.g.e.*, vr. 293; *Solakzâde Tarihi*, s. 464-466; *Tarih-i Peçevî*, I, s. 120-121.

2- Çiftbozan-Levend Topluluklarının Genel Güvenliği Sarsması

II. Bayezid'in son sıraları, hele I. Selim döneminin en güçlü bildiğimiz, örneğin, 1515 sıraları büyük şehirlerin bulundukları, toprakları da verimliliğinden ötürü "ekâbir" hükûmet ileri gelenlerinin çok çok çiftlikler kurmuş bulundukları bölgeler, özellikle Balıkesir, Bursa, İzmit, Edirne, İstanbul'u kapsayan Marmara çevresi geçmişte benzeri görülmemiş bir genel güvensizlik yaşıyordu. I. Selim'in 1515 Ekim'i sonlarında Balıkesir Sancağı beyine ve kadılara yolladığı uzun fermanı yöredeki hırsızlıkları ve cinayetleri sayıp dökmekte ve bundan sancakbeyini ve kadıları sorumlu tutmaktaydı.[21]

Vilâyet yöneticilerinin ve vergi toplayıcıların çiftçi halkı soymayı huy edinmeleri ve I. Süleyman'ın tarım topraklarını yeniden yazdırarak raiyyetin vergilerini ağırlaştırması, öte yandan timarlı sipahilerin de bu yoldan gelirlerini "zevaid"iniz varmış diye beratlarındakinden fazla tutturarak bu ziyadeleri "ifraz" adı altında ellerinden alması yukarıda anlattığımız köylü ayaklanmasını doğurmuştu. Bu olaylar yalnız Osmanlı siyasî düzenliği için bir tehlike olabilirdi ve çıkış biçimi gereğinden olarak başarısı ya da başarısızlığı, doğal olarak, kısa bir süre içinde belirmek zorundaydı; nitekim öyle de olmuş, İbrahim Paşa'nın ordusu isyancı Anadolu çiftçisini kesin bir bozguna uğratarak işi kökünden kestirip atmıştı. Fakat, çiftbozanlar öyle değildi. Bunların toptan çıktıkları bir bölgeleri yoktu. Bütün Türkiye'de köylerden çoğu ergen gençler üçer beşer kişi olarak iş aramaya "gurbet"e çıkıyorlar ve bu olayın görünmezliği, onun köylü-Türkmen ayaklanmalarıyla ölçülemeyecek büyüklükte bir toplumsal sorun hazırlamakta bulunduğunu gözlerden saklıyordu. Gerçekleyin yollarda güvenlik bırakmayan, kervanları vuran, köy, kasaba ve şehirde gözlerine kestirdikleri zenginleri öldüren, hırsızlıkların türlüsünü yapan, fuhuş, içki, kumar vb gibi genel ahlâkın çökmesinde baş etken durumunda bulunanlar hep bunlar, yani çiftbozan ya da genel deyimiyle levendler diye sözünü ettiğimiz kişilerdi. Levendlerin Osmanlı düzenini zaman zaman büyük siyasî bunalıma sürükleyecek bir ortamı yaratan birinci etken oldukları şehzadelerin taht anlaşmazlığı çatışmalarında gözler önüne seriliyordu. Ancak doğrudan doğruya toplumsal düzen için, herkesi küşümlendirecek tehlikeli bir başıboş levend bolluğunun XVI. yüzyıl başlarından itibaren artageldiği, mahkemelere yansıyan olaylardan tesbit olunduğu gibi, kaza, sancak ve vilâyet çevrelerinden İstanbul'a bu konuda yapılan yakınmalar da divan-ı hümâyûna bu gerçeği bütün açık-

21 Edremit Şr. Sc., No: 42/1177, vr. 24 a. (Evâsıt-ı Ramazan 921); Üsküdar Şr. Sc., No: 1, vr. 108 a.

lığı ile anlatacak nitelikteydi. Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye'deki idare örgütlerinde ve başşehir kapalı kutusunda kalıplanmış bir biçimi ifade eden siyasî iktidarın da düzenlilik devam ettiği sürece padişaha ve onun hükûmetine bunun yeli yağmuru dokunamazdı. Onun için, 1550 sıralarına kadarki sürede çiftbozan-levend artışının yarattığı huzursuzluk siyasî değil toplumsal idi, ve bundan da hükûmet idarecileri değil şehir, kasaba, köy toplulukları, bir sözcükle reaya sınıfı büyük ıstırap çekiyordu.[22] Buraya şu önemli noktayı eklemek de gerekmektedir ki, Celâlî isyanları kapsamındaki binlerce olayın anlatılması sırasında açıkça gözlemleneceği üzere, hükûmet örgütlerindeki ehl-i örf ve öteki işerlerinin kendi aralarında bozuşma ve çatışma olmaksızın, levendlerini (çiftbozanlarını), üç beş kişilik küçük soyguncu eşkiya çetelerini büyük gruplara dönüştürme kabiliyetleri yoktu; onun için Osmanlı hükûmetinin gözünde her yanı doldurmuş haramîler olarak çok büyüttüğü boş levendler Türkiye'de halk hayatına yön veren ekonomik ve toplumsal düzeni yıkmakta bulundukları, Türkiye'yi de "Celâlî Kavgası"na elverişli bir ortama dönüştürdükleri dolayısıyla onların ancak ağır bir asayişsizlik anlamı taşıyan olaylarından en özgen olanlarını burada ayrıntılı bir biçimde anlatmak gerekli bulunmuştur.[23]

II. Bayezid'in son on yılı içinde, Türkiye'nin köy hayatında ekonomik darlığın şehirlerdekinden kat kat üstün bir geçim zorluğu yaratması sonucu çiftbozanlığın alıp yürüdüğünü, bunun da Osmanlı hükûmet düzenliğine boş levend birikintileri biçiminde yansıdığını, doğal olarak da böyle bir ortamda vilâyet idarecilerinin, hattâ hükûmetin çözmesi çok güç olan bir asayiş sorunu ortaya çıktığını yukarıda kaydetmiştik. 1500 sıralarından 1550'lere kadar olan sürenin genel toplum hayatını güvenlikten yoksun kılmış eşkiyalık, soygun, hırsızlık, fuhuş, vb olaylarını diğer bir eserimizde anlattığımız için burada aynı şeyleri tekrarlamıyoruz.[24] Bununla beraber, 1550'den sonrasının daha yoğunlaşmış bulunan boş levend birikintileri yok ettikleri güven ve çıkardıkları olaylar bakımından Celâlî Kavgası'nın başlangıcıyla iç içe oldukları için anlatılmaları son derece ilginç ve ayrıca zorunlu bulunmuştur.

Daha önceden ifade ettiğimiz gibi her "eşkiya-haramî" ya da yol kesici grubu, tesadüflerin tanıştırdığı, kimi zaman her biri Türkiye'nin birbirine çok uzak bölgelerinden olan, üç beş kişiden oluşuyordu. Bu "yoldaşlar" arasında soy, mezhep, din birliği de zorunlu bir koşul değildi. Türk, Kürt, Ermeni,

22 1559'a kadarki bu özgenlikten olaylar için bakınız: *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, II.

23 Yukarıda geçen "kavgadaki eylemci gruplar" bahsine bakınız.

24 Elimizde bulunan padişah hükümleri ve kadı hüccetleri asayişsizliğin nasıl ağır bir sorun olduğu hakkında bize çok fazla bilgi vermektedir.

Rum asıllı kişilerin ortaklaşa bir eşkiya birliği kurdukları çok oluyordu. Öte yandan çiftbozanlığın kaynağı Anadolu olduğu için, bunlardan türeyen eşkiyadan Rumeli'ye kadar uzanıp soygunlarını o geçede yaparak, yüklü bir para ve değerli eşya ile beri geçeye dönenler de az değildi. Şimdi burada vereceğimiz kimi eşkiyalık olayları bu söylediğimiz özgenlikleri doğrular türden örnekler olacaktır.

Anadolu'dan geçerek Rumeli'den soygun yapmak üzere eşkiyabaşı Kızıl Ali'nin Sofya kasabasından Derviş adlı bir genç çocuğu "ayardıp" bir de "küçük kızcağız" kaçırarak sırtına "erkek suretinde" giysi ve başına yelken takye giydirilmiş biçimde Selanik yolunda "yoldaş" oldukları bir yeniçeriyi dağlar arasındaki bir tekkede öldürüp bütün para, eşya, at ve silâhını alıp Selanik'e geldiklerinde adı geçen yeniçeriden soyduklarını sattıktan sonra Üsküp'e gittiler; ancak soygun için orada "bir av" bulamayınca geri Selanik'e dönüp bir kervansarayda konuk oldular. Karlıeli Sancakbeyi Bican Bey'in kethüdâsı Mesih ile dostluk kurarak onunla birlikte Edirne yolculuğuna çıktılar. Üç gün gittikten sonra deniz kenarı bir yerde konakladılar. Eşkiyabaşı Kızıl Ali ile Mesih Kethüdâ bir yerde ve öteki eşkiya ile kethüdânın hizmetkârı başka bir yerde yemeğe oturmuşlardı ki Kızıl Ali'nin yoldaşları Mesih'in adamlarına çullanıp hepsini öldürdüler; bundan kethüdânın haberi bile olmadı. Hemen arkasından Kızıl Ali'nin yoldaşları kendisine Kürtçe, "Abarış begalim" diye seslendiler. O da "Camedanda nar vardır getirin" emrini verdi. Onlar da kemendi çıkarıp Kızıl Ali'ye verdiler, hiçbir şeyden kuşkusuz oturan Mesih Kethüdâ'nın aniden ellerini ve ayaklarını tutarak çabalamasına meydan vermediler. Kızıl Ali dostluk kurduk diye aldattığı Mesih'i boğdu. Cesedini kuma gömdükten sonra, bütün para, kıymetli eşya ve iki katırı[25] soygun malı diye alıp gene yola koyuldular. Yolda iki kişiye daha rastlayıp iki günlük yolculuktan sonra, yemeğe oturmuşlar, şarap içtikten sonra sarhoş olmalarından yararlanarak onları da öldürüp, eşya ve paralarını almışlardı. Bundan sonra Edirne'ye gelen Kızıl Ali ve eşkiyası birkaç gün bu şehirde kaldıktan sonra Bursa'ya doğruldular. Burada da Bursa Asesbaşısı Gök Mehmed'le karşılaşıp arkadaşlayın giderken onu da öldürme tertibine girişince sözü geçen kişi kuşkulanarak ayrıldı ve ölümden kurtulmuş oldu. Eşkiya Mihaliç (Karacabey) kasabasından Mustafa adlı birisini de "yoldaş" edinip, "hizmetkâr" diye yanlarına aldıktan sonra Bursa'ya gelip şehrin dışında bulunan "Çıraklı

25 Kızıl Ali'nin Mesih Kethüdâ'yı öldürerek aldığı katırlardan birisinin, bu soruşturma Bursa mahkemesinde yapılırken, bu şehre vergi toplamaya gelen altı-bölük halkından Abdülcelil'de bulunduğu ifade olunduğu halde buna ne işlem yapıldığına dair tutanakta bir kayıt yoktur.

Derviş" zaviyesi (tekkesi) yanında tenha bir yerde bulunan hana yerleştiler. Mihaliç'ten yanlarına aldıkları Mustafa'nın üzerinde bir altın bulunduğunu görünce onu da öldürmek istedilerse de bunu anlayan Mihaliçli filoriyi (altını) gözlerinin önünde harcayarak umutlarını kesti. Başka bir kurban olarak da Bursa mahkemesinde hizmet eden yasakçı Muslihiddin'i seçtiler. Birlikte eşya satın aldıktan sonra, "ziyafet" bahanesiyle getirip onu da öldürmek konusunda anlaşmışlardı. Ayrıca, kimi zenginlerin adlarını ve evlerini tesbit ettiler; bu evleri basıp soygun yaparak Bursa'dan da ayrılmayı tasarlıyorlardı ki Sofya'dan ayarttıkları genç çocuk handan kaçarak mahkemeye can attı ve durumu haber verdi. Bunun üzerine şehir subaşısı (zaîmi) Mehmed Çavuş ve yasakçıbaşı yeniçeri Sinan "yoldaşlarıyla" hana yollanarak Kızıl Ali ve arkadaşları (ki oğlanın ellerinden kurtulmak üzere atlarını hazırlıyorlardı) mahkemeye davet olundular. Eşkiya bunu kesinlikle reddetti. Ölümü yeğ bildikleri karşılığını verip hana kapandılar, sabahtan akşama kadar süren çatışma sonunda okları tükenen asiler kendilerini taş, tuğla gibi şeylerle de savunduktan, birkaç yeniçeri yaraladıktan ve kendi arkadaşlarından Kürt Hüseyin'i teslim olma taraflısı diye tüfekle öldürdükten sonra, yakalandılar. Mahkemede Sofya'dan kaçırdıkları kız ve oğlanın anlattıkları yolculukları ve işledikleri cinayetleri tıpkısıyla ikrar ettiler. Ayrıca reislerinden Kızıl Ali'den kimliği soruldukta, "Ben Bağdat gönüllüleri çavuşuyum, bazı ahkâmla (yani padişahın yazılı emri) ol canibe mesalih (iş) için gidiyorum" demesi üzerine, eşyası yoklanmış, gerçekleyin kimi ahkâm bulunmuştu. Bunlardan birisi, Ali'nin Bağdat yeniçerilerinden olduğunu, kendisine bir gönüllü gediği emri çıkarılmış olduğu halde, halen bu göreve geçmemiş bulunduğu anlaşıldığından "düşenden" (açılandan) kanun üzere bir gönüllü gediği verile, diye yeni bir tayin emri niteliği taşıyordu.[26]

Bağdat'ta bir gönüllü gediğine atandığı halde Sofya'ya niçin gittiği anlaşılamayan, arkadaşlarından Hüseyin'in de yeniçeriliğini iddia eden Kızıl Ali, Rumeli geçesinde ne arıyordu, tutanaklardan anlaşılmadığı gibi, kendisi ve arkadaşlarının suçu idamlık olmasına rağmen, böyle bir hüküm de görülmüyor. Çünkü, bilindiği üzere, yeniçeriler hakkında kadı karar veremezdi; bu türlü suçluları yeniçerilere teslim edip İstanbul'a yollamak zorundaydı; cezası yeniçeri ağasınca orada verilecekti.

26 1550'den sonra Türkiye'de çok geçecek olan kanlı soygun olaylarına en tipik bir örnek diye anlattığımız bu olayın tutanakları için bakınız: Bursa Şr. Sc., No: A 45/51, vr. 23 b. 24 Safer 958 (3.3.1551) yılgünlü ilk tutanak, ikincisi 26 Safer 958 yılgünü ile vr. 25'te; sonuncu tutanak vr. 26'dadır.

Kızıl Ali'nin "haramî-soyguncu" grubundan çok daha güçlü, o ölçüde de dehşet verici başka bir "çiftbozan-levend" eşkiyası bölüğünün Mihaliç, Manyas, Gönen ve Biga kadılıklarındaki soyguna yeliştirmeleri de gene bu sıraların eşkiyalık biçimine ilginç başka bir örnektir. Gene Bursa mahkemesi tutanaklarına olay şöyle geçmiştir: Mihaliç'in (Karacabey) Dânişmendli köyü çiftbozanlarından Sarıkayaoğlu Nuhuca diye tanınmış bir levend kendisine uymuş bulunan 12 levend arkadaşına başbuğ olarak varlıklı kişilerin bulunduğu kasaba ve köylere baskınlar yaparak evleri yakıp yıkmaya, yolları kesmeye başlamıştı. Mihaliç Kadısı Şemsi Ahmed'in Bursa kadısına yazdığı mektupta anlattığına göre, bu Nuhuca çetesinin yarattığı korku yüzünden birçok kimse geceleri evlerinde yatmamakta, kudreti yetenler de adam tutup gece gündüz nöbet bekletmekteydiler.[27] Sözü geçen haramî bölüğü, Edincik Kadılığı'nın Boryalı köyüne baskın yaparak buranın zengini Gazi Bey'i (altı-bölük halkından bir sipahi olmalı) öldürüp, bütün para ve eşyasını kaldırdılar. Ancak Kadıköyü adlı köyün yanında "Kadıderesi" denen yerde uyurlarken, Hass-ı Hümâyûn emîni Sıçan lakabı ile tanınan Mustafa Çelebi baskınla Gazi Bey'den soyulan bir kısım eşyayı kurtardığı gibi, üç levend de eline düştü. Bunlar Mihaliç'te idam olundular. Eşkiyabaşı Nuhuca kaçmayı başardı ise de Mudanya'nın Sancakbeyi Çeşmesi denen yerinde paralarının yerini söyletmek üzere beş Hıristiyanı işkenceyle öldürdükten sonra yakalanarak Bursa mahkemesinde kendilerine yataklık edenlerin isimlerini verdiği gibi kendilerini koruyanları, zindana düşerlerse, resmî kişilerin mektubu ve hatırları ile çok kez kurtulduklarını ibret dolu sözlerle itiraftan sonra idam olundular.[28]

Bu söz konusu ettiğimiz 1551 ve sonraki yıllarda, yalnız yollarda ve bellerde değil, şehirlerde de korkunç bir cinayet dalgası hüküm sürüyordu. Bursa mahkemesinde aynı günlerde bu koca şehrin içinde her gün işlenen birçok cinayetin katilleri ya aranmakta ya da yakalananlar yargılanmaktaydı. Örneğin Bursa'nın Yıldırım Bayezid semtinde bîmarhane (hastahane) yakınında dört ceset birden bulunmuş, birisi medrese öğrencisi olan katiller çok zor ele geçirilerek İstanbul'dan gelen ferman gereğince idam edilmişlerdi. Bu dört cinayet tek değildi, şehrin öteki mahallelerinde her gün birkaç cinayet kurbanının cesedine rastlanmaktaydı. Doğal olarak, bu cinayetlerin çoğu da Bursa çevresinin ünlü bahçelerinde "tabl ve nakkare", kopuz vb çalgıların sesleriyle insanların coştuğu içkili (hep şarap kullanılıyor) toplantılarda işleniyordu.[29], Edirne, İstanbul, İzmit,

27 Mahkeme tutanakları için bk. Bursa Şr. Sc., No: A 67/73, vr. 359 b, 360 b, 362 b, 364 a.

28 Bu korkunç cinayetlerin duruşma ve tutanakları, Bursa Şr. Sc., No: A 45/51, vr. 50 a ve 64 b; Şr. Sc., No: 67/73, vr. 312, 327, 329 (Rebiülâhir-Cemaziyel-evvel 962 yılgünleri) bulunmaktadır.

29 Edremit Şr. Sc., No: 42/1189. vr. 225 (Evail-i Rebiülâhir 957 yılgünlü hükm-i hümâyûn); aynı yer, vr. 129 b (Karesi Sancağı kadılarına 10 Cemaziyelevvel 957 yılgünlü hükmü hümâyûn);

Balıkesir daha doğrusu büyük şehirlerin çevrelediği Marmara ve Ege bölgeleri de tıpkı Bursa gibi aynı can ve mal güvensizliği içinde her gün cinayetlere tanık olmaya sanki alışmıştı.[30] Soygunları yapan ya da gözlerine kestirdiklerinin elinden zorla parasını, değerli eşyasını alan, ufak bir karşı koymada insanı hemencecik orada öldürmekten çekinmeyen zorbalar arasında küçük timarlı sipahilere de az rastlanmıyordu. Örneğin, 1555 Mart'ında Karacabey'e bağlı Karaağaç köyü yakınında arslancı Derviş Ali bin Muhammed adındaki Arap, arkadaşları yedeklerinde arslanları olduğu halde giderlerken, timarlı sipahi Seferoğlu Emre birkaç kişilik "haramî" (soyguncu) grubu ile üzerlerine çullanıp arslanlardan ikisini yaraladıktan sonra, arslancıların da ellerini bağlayıp belirsiz bir yere götürürken kalabalık bir yolcu kafilesi karşılarına çıkınca arslancı Arap ağlamaya ve bağırmaya başlamış ve yolcular kendisini kurtarmışlardı. Sipahi Emre yaralı arslanların ölmesi halinde iki bin akçe tazminat vermeyi kabul etti. Gene de, iş mahkemeye getirildiğinde, o yakınlardan gelen çok şikâyetçi Emre ve arkadaşlarının haramîliği kendilerine iş edindiklerini ileri sürerek ortadan kaldırılmalarını istediler ve sanıklar hapsolundu.[31] Bu yörenin kapsamına giren Biga ve komşusu kadılıklarda epeyden beri Yanık Hasan da levendlerle etrafa korku salmış ve kendisiyle adamları birer birer ele geçip idam olunmuştu.

Gene bu sıralarda İstanbul'dan Selanik ve Filibe doğrultularına bakıldığında buralardaki asayişsizliğin korkunçluğu Bursa-Balıkesir yöresinden hiç de geri değildi. Edirne kadısının 1556'da divana yolladığı sicil suretinde kaydolunmuş olaylar bunu ifade ediyordu. Gerçekleyin, sözü geçen kadının raporu bu büyük şehirde Bursa'dakinin tıpkısı olarak, bir sürü cinayet işlenmekte, kimi köylerin halkıyla silâhlı birtakım baskıncı eşkiya arasında çarpışmalar eksik olmamaktaydı.[31] Türkiye'nin öteki bölgelerinde de durum düzgün değildi. Örneğin, Adana, Sis, Dulkadir, Kars-ı Zülkadriye, Uzeyr ve Bakras çevrelerinde Pîr Ahmed ve Bende adlı kişilerin kurduğu iki güçlü çete grubu bir süre bütün o bölgeyi korku içinde bırakmışlar, İstanbul'dan bu eşkiyaların kovuşturulması emrinin verilmesi üzerine Dulkadir beylerbeyi harekete geçince eşkiyabaşı Bende, Niğde Kalesi'nde tutuklanmış, Pîr Ahmed ise Erzurum'a kaçmışsa da orada yakayı ele vermiş, ancak zindancı ya da öteki idarecilerin rüşvet düşkünlüğü sayesinde ikisi de hapisten kaçmayı başarmışlardı. Sonunda 1556 sıralarındaki bu ünlü eşkiyaları oralarda ikinci kez yetiştirmeye başladıklarında ele geçerek hepsi idam

H.T. Dağlıoğlu, "X. Hicret Asrında Balıkesir," *Kaynak*, Sayı 54, vs. 1, 9 Zilhicce 961 yılgünlü hükm-i hümâyûn.

30 BOA, MD, No: 2, s. 45.

31 Bursa Şr. Sc., No: A 67/73, vr. 364 a. Kadı Şemsi Ahmed'in sözü geçen 26 Cemaziyelâhir 962 (18 Mayıs 1555) yılgünlü mektubu.

olundular. Adana ve Tarsus yöresinde öteki bir ünlü eşkiya Arap Hacısı'nın grubuydu. Adana beyi Pîrî Paşa'nın yazdığına göre, Arap Hacısı grubunun ortadan kaldırılması için gelen emir üzerine bu kişi adamları ile ele girip idam olundular. Yalnız bunların ünlü "yoldaşlarından" olup kaçmayı başaran Mustafa yeni bir grup kurdu. Halktan Sinan adlı biri kendi akrabalarıyla harekete geçerek bu eşkiyayı da o temizledi.[32]

1555 ve 1556 sıralarındaki "eşkiyalık-haramîlik" olaylarının devleti âciz bırakacak çapta genişlediğini bir gerçek olarak belirtmiş bulunuyoruz.[33]

Eşkiyalık-haramîlik için üç beş kişi bulup onların geçimlerini üzerine alacak güce sahip kişilerin çoğalması, Türkiye'nin her yerinde özellikle Marmara-Ege bölgelerinde hiç şüphesiz her yerdekinden çok ağır bir güvensizlik sürdürmekteydi. Gerçekleyin, buralardan İstanbul'a yollanan yakınmalar, sancakbeyleri ve kadıların kazaya defteri ve mahzarlar vb, başkentten de sancak ve kazalara yollanan ferman ve hükm-i hümâyûnlar, mahkemelere her gün dolup gelen ceza davaları Türkiye'nin nasıl bir hızla sosyal karışıklığa girmekte bulunduğu ortaya koymaktadır.[34]

I. Süleyman'ın iki şehzadesi arasında tahta geçme kavgasının Anadolu'da Selim'i tutan kapıkulları ile Bayezid'i tutan çiftbozan-levend ve timarlı sipahilerin kanlı çatışmaya kadar vardırdıkları 1558-1559 sıralarında, eşkiyalık-haramîlik gene başta Marmara çevreleri olmak üzere bütün Türkiye'de önüne geçilmez biçimde artmış ve güçlenmiş bulunuyordu. Şehirde, köyde, yazıda ve yabanda insanları soymak, mallarını yağma etmek, bu amaçta gerekirse hesapsız kitapsız biçimde canlara kıymak için pek çok eşkiya grupları dolaşıp durmakta idiler. 1559 baharında Murad Bey adında bir yeniçeri bir gemi yükü malını Mihaliç kıyılarına yanaştırdığında Bursa-Balıkesir çevrelerinden birikme kalabalık bir eşkiya grubunun baskınına uğrayıp her şeyi yağma olmuştu.[35] Gene bu yıllarda Balıkesir, Çanakkale, Bandırma, Bergama yanlarında da küme küme levendler dolaşıyordu, örneğin, Ezine kadısı Mehmed İstanbul'a yolladığı mektubunda kimi timarlı sipahilerin de adı geçen 30 kişilik bir levend grubu hakkında ilginç bilgiler vermekteydi. Sözü geçen yazıya göre, bu grup Tırhala Kazası'nın Bakırovası denen yerinden Kamer adında bir kadını çekip yanlarına alarak dağa çıkmışlar,

32 BOA, MD, No: 2, s.188-191 (Pîrî Paşa, Mustafa'yı öldürüp eşkiyasını dağıtan Sinan'a mükâfat olarak timar verilmesini teklif ediyordu).

33 BOA, MD, No: 2, s. 29.

34 Şehzade Mustafa'nın Anadolu'da babasına karşı taht kavgası çıkarmaya kalktığı ortam buydu.

35 Hepsi de Hıristiyan çocuğu kökenli olan yeniçerilerde bu olayda adı geçenler için Bursa mahkemesi tutanağında "bey" unvanı kullanılmasının nedeni anlaşılamıyor. Çünkü doğrusu "beşe" sözcüğünün kullanılması idi. Sözü geçen "bey" deyimi ise kapıkulu süvarilerine söyleniyordu. Bk. Bursa Şr. Sc., No: A 78/91, vr. 17.

sonra Balya Kazası'na girip onun kılavuzluğu ile o çevrede üç yıl türlü soygun vb fesatlar yaptıktan sonra, kadını, Biga sipahilerinden kimisinin şahitlikleriyle kendi aralarında Akbaş köyünden Hızır adında birine nikâh etmişlerdi.[36]

Üsküdar mahkemesinde yargılama konusu olan bir hırsızlık dolayısıyla bura şubaşısı (zaîmi) Yâkub Bey'in sanık olarak getirdiği Bayburtlu Hüseyin oğlu Mehmed'in adı geçen mahkeme tutanaklarına geçen ifadesi de, başka bir levend-çiftbozan grubunun kanlı serüvenini ayrıntıları ile açıklamıştır. Üsküdar iskelesine bitişik "Yenihan"da başbuğlarının emriyle gece zincirli iki yular çalarken yakalanan sanık kendisinin de içlerinde bulunduğu 15-20 kişilik bir soyguncu grubun Sandıklı'dan Üsküdar'a gelene kadarki yaptıklarını şöyle anlatmıştır:

Grubun Abdullahoğlu Ferhad (dönme), Osmanoğlu Bali ve Abdullahoğlu (dönme) Hasan "Sandıklı Ovası'ndan" Yakub Çavuş'un adamları olup, bu sanığı yolda gruptan Hüsrev ayartmış. Afyonkarahisar'a gelmişler, kervansarayda bir ay kalmışlardı. Kendileri 15 kişi idiler. Arkadaşlarından Timur ve Ağabey adında olanları her gün doğan avına gidiyor gibi çıkıp, akşama çuha, şalvar ve öteki soygun eşyası ile dönerlerdi. Sonra "yoldaşları anda kalup" bunlar Sandıklı Ovası'nda Emîrhisar köyüne gittiler, Yakub Çavuş'un yanında iki ay kendi hallerine oturdular. Sonra Yakub Çavuş ile İstanbul'a hareket ettiklerinde çavuş iki gün yolculuktan sonra geri Emirhisar'a döndü. Köprülühisar'da Afyonkarahisar'dan gelen öteki "yoldaşları" ile birleşip İznik'e yaklaştıklarında Balîdağ'da bir adam öldürüp şalvarını ve atını aldılar ve İznik'e geldiler. Bir gece geçirdikten sonra altı kişi gene yola çıkıp ötekileri kasabada kaldılar. Bu kez Ferhad yolda bir adam öldürüp şalvarı ile kaftanını aldı. Üsküdar'a geldiklerinde sanığın arkadaşı altı kişi "gizlice söyleşüp giceleri" gidiyorlar, birçok eşya ile dönüyorlar ve bunları İstanbul'a geçirerek satıyorlardı. Bayburtlu Mehmed ifadesinde sekiz aydır kendileri ile birlikte olduğunu Üsküdar'a geleli beş gece olduğunu söylemesine karşılık, Yakub Çavuş'un adamları olduğu ortaya çıkan asıl baş soyguncular, Mehmed'in İstanbul'a hareketten üç gün önce kendilerine katıldığını ileri sürdüler. Fakat o eşyalarını, ellerindeki nacakları gayet iyi tanıyarak yalanlarını ortaya koydu ve hepsi de tutuklandılar.[37]

Marmara Bölgesi'nin en karışık yerlerinden birisi de İznik-Adapazarı-Bolu çizgisi yanlarına düşen Akyazı, Taraklı, Göynük, Alaca, Düzce çevreleriydi. İs-

36 BOA, MD, No: 3, s. 165. Yanlarında çoğu zaman kaçırılmış genç erkek çocukları ya da onlar gibi giydirilmiş kız ve kadın da bulunduran eşkiya gruplarına I. Süleyman döneminin özellikle son 15 yılı içinde timarlı sipahilerin de karıştıkları, birçoğunun ise bunlara destek oldukları dikkati çekiyor.

37 MD, No: 3, s. 78, 102, 179.

tanbul'dan doğuya giden en önemli devlet yolunun geçtiği bu yerlerde sık sık yollar kesiliyor, hükûmet postaları baskına uğrayıp kan dökülüyordu. Onun için Bolu ve İzmit sancakbeylerinin asayişle görevli güçleri yetersiz görüldüğünden I. Süleyman ünlü seferine başladığından beri sözünü ettiğimiz korkulu çevreye, eski sancakbeylerinden birisini muhafız (dirlik ve düzenlik koruyucu) atamayı huy edinmişti. Bu göreve bekitilen eski Hatvan sancakbeyi Mehmed, 1559 yazında hükûmete yolladığı mektupta, eşkiyalık ve soygunları yapanların yörede yaşayan Yörükler olduğunu, kadıların ve onların naiplerinin de Yörüklerle işbirliği yaptıklarını, evler basıp adamları öldüren suçluları koruduklarını ileri sürüyordu. Bu durumun araştırılması ve sorumluların suç derecesine göre idam bile edilebilmeleri yetkisiyle müfettiş olarak eski Ankara kadısı Emîrşah yanında birkaç çavuş ile adları geçen kadılıklara yollandı. Müfettiş kadıya verilen emirde, çıkan olaylarda eli olanların ya da bu gibilerine yataklık edenlerin, herkesin mahkemede dürüstlüğüne dair kefili alınmış olduğuna göre, eşkiyalık ve fesatlık yapan kişilerin mahkemelerde kayıtlı kefillerinin sorguya çekilmesi, medrese öğrencilerinin de bu tür fesatlara karışıp karışmadıklarının tesbiti gerektiği bildiriliyordu. Kısa bir süre sonra Emîrşah gene Ankara Kadılığı'na yollanarak yerine Kandıra kadısı verildi. Aynı sıralarda Çorum sancakbeyi de Divan'a yolladığı şikâyetinde bu ilde "hırsız ve haramîler"in pek yoğun bulundukları herkesçe bilinmekte olduğunu ifade ile eşkiya ve suçlular kovuşturulduklarında öte sancaklara kaçtıklarını ileri sürerek, oralarda da kovuşturması için yetki istemekteydi.[38]

1560'ta buna benzer bir mektup da Bursa sancak beyinden geliyordu. O da suçlu ve sanıkları ele geçirmeyişini "serbest" topraklar durumunda olan geniş köy gruplarını kapsayan sultan vakıflarının, has ve zeametlerin varlığına bağlamaktaydı. Gerçekleyin bilindiği üzere vakıf ve yıllık geliri 20.000 akçeden yukarı dirlik köylerinin teşkil ettikleri yerler sancakbeylerinin subaşılarına ve öteki asayişçi ehl-i örfe kapalı olduklarından, suçlular kovuşturmaya uğradıklarında böyle yerlere girip, yakalarını subaşılardan kolayca kurtarabiliyorlardı. Çünkü, sancakbeyinin iddiasına göre, vakıf ve öteki serbest dirlik yerlerinin idarecileri kendilerine bu biçimde sığınan kimselerden veya akrabalarından para sızdırarak onları salıvermekte idiler. Bu yüzden eşkiya ve fesatçılar durmadan artıyor, cinayet ve soygunlar önlenemiyordu. Bu yakınmaya verilen cevapta, Bursa Sancağı'nda "Şehzade Selim Han"ın adamlarından ve görevli subaşılarından gayrı kimsenin zincir taşımayacağı, idam ve öteki ağır ceza ve para cezasını gerektirir suç işleyenlerin sancakbeyi subaşılarına ya da Selim Han'ın adamlarına teslim edilmesi,

38 Üsküdar Şr. Sc., No: 22, vr. 21 b (Evail-i Rebiülevvel 968 yılgünlü tutanak).

bunu dinlemeyip suçluları koruyan, ya da yetkileri olmadığı halde onlara kendileri işlem yapmaya kalkanların cezalandırılacağı bildirilmişti.[39]

Bursa valisinin sancağındaki zor durumundan pek yakındığı bu 1560 yılında Türkiye'nin hemen her tarafı yoğun bir eşkiyalık ve soyguna alan oluyor, şehirlerde açıktan açığa cinayet, hırsızlık, ırza geçme gibi olaylar korkusuzca yapılıyordu. Haki ve Suhrap adlı eşkiya başbuğları Budaközü Kazası'nda 20-30 atlıyla yeliştirmekte olup yakalanmaları için Kırşehir Valisi Memiş Bey'e emir veriliyordu. Amasya sancakbeyine ve kadısına 1 Mart 1560 yılgünlü padişah emrinde bildirildiğine göre Çungar'da Feridun adındaki bir işeri (resmî görevli kişi) "bir nice yoldaşları ile" dolaşıp halkı soymaktaydı.[40] Bigadiç, Sındırgı ve Bursa bölgesinde dolaşan eşkiya bölüklerinden en azılı 12 kişi azap teslimden dönmekte olan Gördes ve Kavacık kadılarının yollarını keserek öldürmüşler, dört de sipahi soymuşlardı. Bunun üzerine bütün o çevreye Bursa sancakbeyi teftişe yollandı ise de eşkiyalar hep Sındırgı dağlık bölgesine çekildiklerinden boş döndü ve sonra sefere memur olunca oralar gene karıştı. Hükûmet de ancak "il erleri"ni kovuşturmaya yollamakla yetindi. Bursa'dan Samanlı'ya (Gemlik'e karşı olan kıyıda) giden yollar, yani, bütün İzmit-Yalova-Mudanya-Bandırma yöreleri eşkiya elinde kaldığından yolculuğun durduğundan yakınılması üzerine İznik ve Yalova kadılıklarına "il erleri" ile üzerlerine gidilmesi emrolundu. Canik sancakbeyinden gelen mektupta da bu sancakta sürüp giden fesat ve soygundan fesatçıların özellikle kadılardan haraç almayı huy edinmeleriyle birçok kadıların görevden vazgeçip geri döndüklerinden söz ediliyordu. Aynı bey yolladığı başka bir mektupta Veyis, Budak, Süleyman ve Şahveli adındaki hırsızların Bozok'un (Yozgat'ın) Alibeyli köyünden 14 kişi öldürüp bu kez de Canik'in Kavak Kazası'na geldiklerinde çatışma ile ele geçirilip idam olunduklarını, ayrıca, Mahmud ve Nasuh adlı iki medrese öğrencisinin tutuklandığını haber verdi. Hemen her yörede böylece soyguncu hayatı sürenler içinde timarlı sipahilere de rastlanmıyor değildi.[41]

39 Bursa Şr. Sc., No: A 78/91, vr. 177 b (Evâhir-i cemaziyelâhir 967); H.T. Dağlıoğlu. *XVI. Asırda Bursa*, vs. 16 (27 Cemaziyelâhir 967, 25.3.1560). Bu sırada Manisa valisi bulunan Şehzade Selim'in adamları Bursa'da ne arıyorlardı diye düşünülecektir. Bilindiği üzere asayiş hizmetlerinden bu görevi yapanlar büyük kazanç sağlarlardı. Çünkü "cerime, kan resmi" gibi mahkûmun ödeyeceği ceza paraları bunlara aitti. İşte Selim yalnız buraya değil daha birçok sancağa asayişi sözde yoluna koyucu adamlar yollayarak büyük paralar toplamakta ve sarayının geniş masraflarını böyle karşılamaktaydı. Yarının padişahı olacak bu şehzade hakkında merkeze yapılan yakınmalara karşı ihtiyar baba hiçbir şey söylemiyordu.

40 Bu biçimde bir çiftbozan-levend grubu resmî sıfatlı birisinin emrinde harekete geçmiş ise artık böylesine "Celâlî" adı verilecektir.

41 MD, No: 3, s. 282, 372, 422, 440. BOA, MD, No: 4, s. 50; H. T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa*, vs. 24, 26, 41. Aynı yazar, "X. Hicret Asrında Balıkesir," *Kaynak*, vs. 2.

Ayrıca, Rumeli geçesinden, özellikle Arnavutluk'tan ekâbir çiftliklerinde ucuza çalıştırılmak üzere kimi gemi reislerinin Marmara'yı aşırıp İzmit-Bursa-Balıkesir bölgelerine bıraktığı "kefere" levendler ya da "Arnavut keferesi", sözü geçen çiftliklere dayanarak kimi kere de işsiz kaldıkları için böyleleri de eşkiyalığa ve soyguna başlıyorlardı ve halk bunlardan da yakınmaktaydı. Hükûmet gemi reislerine bunları Anadolu'ya geçirmeyi sözde yasaklamış olmakla beraber pek dinleyen de yoktu.[42]

I. Süleyman saltanatının sonuna doğru yaklaşıldığı yıllarda özellikle Şehzade Bayezid'in çıkardığı taht kavgası olayını hükûmetin güçlükle bastırmasından sonraki dönemde Türkiye'de artık içinden çıkılmaz bir anarşi yaşantısı sürüp gitmekteydi. Vilâyetlerden bunu doğrular biçimde raporlar gelip duruyordu. Bütün Marmara ve Ege çevreleri eşkiyalık, soygun ve cinayetlerin çokluğu bakımından birinci sırada geliyordu. Öldürülen insanların cesetlerine insanlar tavuk ölüsü görür gibi alışmışlardı.[43]

Doğal olarak cinayetlerin çoğu soygun için işleniyordu. 1563 yılı Ağustos'unda Bursa'ya yakın Bademli köyünde büyük yolun orta yerinde üç Yahudi tüccar Veli ve Ali adlı kişiler ve yardımcılarınca öldürülerek malları yağma olundu; bütün baskılara rağmen kimse olayı aydınlatıcı bilgi vermiyordu. Nihayet Çağrışan köyü halkı katilleri ele verdiler. Suçluların başı hemen idam olundu.[44] Karesi (Balıkesir) Sancağı'nda durum çok kötüleşti. Bütün kadılıkların her yanında "hırsız ve haramîler" yollarda ve bellerde yakaladıkları yolcuları soyup kendilerini korkusuzca öldürüyorlardı. Resmî görevliler bile bu felâkete uğramakta idiler. Örneğin Edremit kadılığında Hasan Subaşı eşkiyalarca soyulduktan başka öldürüldü de. Bunun üzerine Balıkesir sancakbeyi teftişe memur oldu. İstanbul'dan Cafer Çavuş da valinin yanına yetki mübaşiri (yardımcı) verildi. Kadılar, zaîmler, sipahiler, il erleri de yardımla görevlendirildi. Katillerden kimisi yakalandıktan sonra, yalnız Edremit'te değil, bütün Balıkesir kazalarında geniş bir arama tarama da yapılacaktı. Kendisine verilen emirde "örf-i mâruf"a yani her türlü işkence ve dayağa başvurarak sancaktaki bütün eşkiya ve katilleri bulması, zincire vurması, içlerinde sipahi olanlarını İstanbul'a yollayıp ötekilerini kadı hükmü ile yerlerinde idam ya da başka ağır cezalara çarptırması bildirilmekteydi. Bu kovuşturmada Hasan Subaşı'nın katilleri yakayı ele verdilerse de, eşkiyalık ve soygunun azalması söz konusu değildi.[45] Çanakkale'nin Rumeli geçesinde Malkara ve çevresi

42 BOA, MD, No: 3, s. 422.

43 Bütün bu oluntular hazırlamakta bulunduğumuz *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, III'te belgesel olarak incelenecektir.

44 Bursa Şr. Sc., No. A 84/98, vr. 11 b ve 12 b.

45 Edremit Şr. Sc., No: 42/1187, vr. 72 a ve 72 b (Karesi beyine Evâhir-i zilhicce 917 yılgünlü ferman).

de aynı biçimde cinayetlerin geçtiği yerden idi. Anadolu'nun pek çok yerinden, özellikle İstanbul'dan Yeşilırmak-Erzurum-İran yolu yanları, örneğin Çerkeş, Kurşunlu yöreleri her gün yolların kesildiği, evlere girildiği, malı soyguna uğrayan kişilerin çoğu kez öldürüldüğü yerlerdi.[46] Devlet hazinesine ait paraları taşıyan ya da toplayıcı durumunda bulunan resmî kişiler de soyulmaktan, bu uğurda hayatlarını kaybetmekten kurtulmuş değillerdi. 1564'te Mamuriye Kalesi yeniçerilerine ulûfelerini götürmekte olan kendi arkadaşları birkaç yeniçeri Afyonkarahisarı ile Akviran köyü arasında öldürülerek ulûfe paraları kaybolduğunda uzun araştırmalardan, birçok kişilerin sanık olarak zindanlarda tutuklu bulundurulmasından sonra, nihayet, Diyarbekir'den Yelkenci Kasım, Köpekkıranoğlu Kasap, Öküz Murad adlı Ermeni ve arkadaşlarından oluşan 12 kişilik bir eşkiya grubunun bu işi yaptıkları anlaşılabildi. Aynı yıl gene para ya da başka kıymetli mal taşıyan başka yeniçeri, mültezim (götürü vergi toplayıcı) vb resmî görevliler de öldürüldüler.[47]

Önemli ticaret yollarının kesiştiği bir yer olması yüzünden çok soyguncular çeken Karahisarısahip (Afyonkarahisarı) çevresinde aynı yıl bir tüccar kafilesinin öldürülüp mallarının yağma olunması üzerine kovuşturmada katillerin Diyarbekir'de ele geçirilerek ifadeleri alındığında, XVI. yüzyıl çiftbozan-levend birikintilerinin özgenliğini çok iyi anlatan ilginç bilgiler vermişlerdir. Diyarbekirli Haydar'ın ele verdiği Hıristiyan (Ermeni ve Süryani) arkadaşları, Diyarbekir beylerbeyine bu hayli kalabalık eşkiya-soyguncu çetenin nasıl oluştuğunu şöyle anlatıyorlar: Önce Kulp kadılığından ve Diyarbekir yöresinden zimmi (Hıristiyan) levendler harekete geçiyorlar. Ergani'de bir keşişin evine misafir olduklarında, yukarıda adı geçen Haydar başka bir Ermeni arkadaşıyla gelip bunlara katılıyor. Sivas-Tokat-Amasya-Çorum-Ankara-Eskişehir yoluyla Afyonkarahisarı'na gelirken yolda kendilerine Mehmed, Ali Bâli, Hidayet adlı Müslüman ve adları sayılan daha birçok Hıristiyan levend katılarak Müslüman-Hıristiyan karması güçlü bir soyguncu çete bölüğü kurulmuş oluyor. Bu arada çeteye "Rumelili" olanlar da girmişler ve Bursa'dan gelirken "bezirgânlar"a rastladıklarını, böylece soyguncular için iyi bir "av" bulunmuş olduğunu bu Rumelililer haber vermiş. Bunun üzerine soyguncu bölüğü tüccarları bularak izlemeye başlamışlar, Akşehir'den sonra bir kervansaraya yaklaşırken, bir baskınla kimisini "kendir"le boğmuşlar ve kimisini de "tokmak" darbesiyle öldürmüşlerdir. Diyarbekir beylerbeyi mektubunda şunu da ekliyor ki, Haydar'ın ele verdiği Ermenilere, "Size örf olur" (yani işkence edilir) dendiğinde de gerçeği söylemeyip, ancak serbest bırakılacakları yemin ile söz verilince, bunları anlatmışlar, "zim-

46 MD, No: 6, s. 610, 615.

47 MD, No: s. 85, 469, 633; MD, No: 5, s. 8 (20 Muharrem 973 yılgünlü emir).

mîler zebun oldukları için" tüccarlardan alınan pek çok para ve maldan onlara az pay vermişlerdi.[48]

Şehzade Selim'in cürüm ve cinayete kesilen paralardan masraflarına gelir sağlamak için "mübaşirler-eşkiya ve soyguncu kovuşturmaya adamlar yolladığı yerlerden Hamid'de (Isparta) Bostan adlı birisinin bölüğü dolaşmaktaydı. Ve nihayet yakayı ele vermişti.[49]

Eşkiyalık ve soygunu her biri Türkiye'nin bir bucağından gelip buluşmuş levendler (yoldaşlar) birliği kendilerine iş edinmiş olmakla beraber, kimi kez bir köy topluluğunun ya da etnik cemaatin eşkiyalığı huy edindikleri görülmüyor değildi. Örneğin, Ankara-Çankırı arasında bulunan Kilise köyü halkının böyle olduğundan yakınıldığı gibi, Trabzon Sancağı'nda oturan "Kazancık" diye anılmış bir cemaatten de birçok kişilerin eşkiyalığı iş edinip, Karahisar (Şebinkarahisar) ve Sivas çevrelerine kadar uzanarak, köyleri bastıkları, geçimlerini bu yoldan sağladıkları, bunun bir gereği olarak da hiçbir yerde doğru dürüst oturmayıp hep dolaştıkları Trabzon sancakbeyince mektupla İstanbul'a bildirilmişti. Isparta ve Ağlasun kadıları da o bölgede aynı biçimde eşkiyalık eden "Karaözlü" ve "Kâfiryiğitli" cemaatlerinin yaylağa çıktıklarında eşkiyalık ve hırsızlığa başlayıp o çevreyi huzursuz ettiklerini haber vermişler, hükûmet de üzerlerine bir ağa komutasında bölük gitmesini emretmiş, ancak, askerlerin halka ve eşkiya ailelerine zulm etmesine izin verilmemesini istemişti.[50]

Türkiye'nin her yanında kadıların, sancakbeylerinin ve öteki yetkililerin hükûmete yolladıkları raporlar, halkın yakınmalarını yansıtan mektuplar 1565'te de eşkiyalık, soygun, hırsızlık vb olayların ve bu yüzden işlenen cinayetlerin gittikçe arttığını gösteriyordu. Bolu beyinin böyle türden bir mektubunda, bu sancakta pek çok eşkiya, hırsız bulunduğunu, bunların kul, davar gibi şeyleri çalarak, altı ay bir yerde topladıktan sonra hepsini birden Karaman Vilâyeti'ne götürüp ordaki ortakları aracılığıyla at, katır vb ile değiştikten sonra geri Bolu'ya satmaya getirdiklerini, bunları yakalamak üzere kendisine yardım etmeleri emrolunan il erleri ve timarlı sipahilerin bu görevlerini yapamadıklarından başka, yakalanıp zindana atılanları da sipahilerin kurtardıklarını haber veriyordu. Hattâ birçok sipahi eşkiyalarla yiyip içip zevk ediyor ve buna karşılık onları koruyorlardı.[51] Bütün bölgelerden gelen haberlerden buna benzer şeylerin

48 BOA, MD, No: 5, s. 397 (Diyarbekir beylerbeyine 17 Şâban 972-20 Mart 1565 yılgünlü padişah hükmü).

49 H. T. Dağlıoğlu, *Ün*, Sayı 43 ve 44, vs. 10, 11.

50 BOA, MD, No: 5, s. 71 ve 512; H.T. Dağlıoğlu, *Ün*, Sayı 43-44, vs. 6 ve 12 (Karaözlü ve Kâfiryiğitli cemaatlerinin kimlikleri bir belgede Arap, başka bir belgede ise Yörük olarak geçiyor).

51 BOA, MD, No: 5, s. 246 (12 Cemaziyelevvel 973-4. Aralık 1565 yılgünlü padişah hükmü).

günlük olaylardan bulunduğu öğrenilmekteydi. İçel sancakbeyi yolladığı mektupta Siyak Mehmet, Karakasımoğulları ve Kızıl Alioğulları diye adlandırılan "hırsızların" her biri yanında "beşer onar yoldaşları olup" yollarda ve bellerde soygun yaptıklarını cinayetler işlediklerini, kimi sipahilerin de onları koruyup yataklık ettiklerini, arazi dağlık olduğundan yakalanamadıklarını bildirmekteydi. Urfa sancakbeyi, o çevre kasaba ve köylerinin soyguncu (haramî) yatağı olduğunu yazdığı gibi, Diyarbekir, Erzurum ve Erzincan'da da durumun bunun tıpkısı bulunduğu, Çet bölüklerinin güven bırakmadığı, beylerbeyine yollanan bir padişah hükmünde önemle duyurulup kovuşturma yapması istenmişti. Lazkiye (Denizli) ile Hamid arasında, başına bir sürü soyguncu toplayan Hüseyin Kali adlı bir levend yedi sekiz kişi öldürmüş ve bezirgânlara günlerini kara etmiş bulunuyordu, Teke'de (Antalya) Kulaksızoğlu Mehmed büyük fesatlar çıkarmaktaydı. İzmit, Bursa ve Marmara'nın güneyi ve güneydoğusu eşkiya bölüklerinin at oynattıkları yerlerdi. Her gün birkaç soygun oluyor, hele sayısız cinayet işleniyor, şuraya buraya atılan cesetlerin suçluları da çoğuncası bulunamıyordu. Bu durumda hükûmet her sancağa kimi zaman da bir bölgeye "eşkiya ve ehl-i fesat teftişi için" geniş yetkisi olan müfettişler görevlendirmekten başka yol bulamamaktaydı. Örneğin bu söz konusu ettiğimiz 1565 yılgününde Bursa sancakbeyi Abdurrahman, Bursa ve İzmit'ten Bozöyük'e kadar geniş bir bölgenin taranmasına ve bulduğu eşkiya ve fesatçıların "hakkından gelmeye yetkili" kılındığı gibi, Yenişehir sancakbeyi Bayezid de bütün Karaman Vilâyeti'nin "mehayif teftişi"ne yollanmıştı. I. Süleyman'ın 1566 seferinde aynı vilâyete Kayseri sancakbeyini muhafız bırakmıştı.[52] Bu sözünü ettiğimiz bölge, bir de ekâbir çiftliklerinin ırgat, çoban, işçi ihtiyacını ucuz yoldan karşılama istekleri nedeniyle Rumeli'den akın eden "kâfir levendlerinden çekmekteydi ve halkın sürekli yakınmaları üzerine öte yakadan Anadolu'ya "kâfir ırgatları" geçirilmesi yasaklanmış olmasına rağmen bir türlü engellenemiyordu.[53]

Güneydoğu Anadolu da eşkiyadan az çekiyor değildi. Örneğin, Hısnımansur alaybeyinin zeamet sahibi bir sipahisi olan Hızır, "sekiz yoldaşı" ile İstanbul'a gelirken Maraş Vilâyeti'nin Yeniil Kadılığı'nda Çelebioğlu Uğurlu ve Okçuoğlu Çelebi ve on kişilik eşkiya yoldaşlarınca öldürüldüklerinde katiller yakalanıp zincire vurulmak suretiyle götürülürken altmış kişi subaşıların yolunu keserek tutukluları kurtarmışlardı.[54] Erzurum beylerbeyine yollanan bir padişah hükmünden anlaşıldığına göre, Diyarbekir'de ele geçen bir eşkiyabaşı, sorgusunda

52 BOA, MD, No: 5, s. 114, 195, 301; H.T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa,* vs. 44, 45, 47; BOA, MD, No: 6, s. 487.

53 BOA, MD, No: 5, s. 98.

54 BOA, MD, No: 5, s. 118, 160.

biri zimmî (Hıristiyan reaya) olan soygun arkadaşları Erzurum'da çarşı kişilerinden idiler.

Rumeli geçesinde de levend yeliştirmeleri ve soygun yok değildi. Kimi bölgelerdeki durum, Bursa yöresindekine benziyordu. Örneğin, Kızılağaç kadısının İstanbul'a gönderdiği şikâyet yazısında belirttiğine göre, kendi kazasında evler basılıp, adamlar öldüğü gibi, Zağra, Yanbolu, Çirmen kadılıklarında kimi ünlü levendler eşkiyalığı iş edinmişlerdi. Eski Zağra'da Gümlüoğulları diye anılan Pîrî ve Şaban, Anadolulu Kara ve Divane Memi soygun çetesinin başı idiler. Oraya bu gibilerini kovuşturmaya yollanan (mübaşir atanan) zaîm yani subaşı, bunları yakalayıp tutukladığında zindancı kendilerine açıktan yardım ederek hapisten kaçırmıştı. Timarlı sipahiler de eşkiyalara destek olduklarından, hükûmetin bu konudaki uğraşısı sonuçsuz kalmaktaydı. Bu durumda gerekli tedbirleri almakta geç kalınırsa büyük bir levend kitlesinin başkaldırmasına tanık olunacağı gerçek gibiydi. Artık reayaya dirlik kalmamış, celepler korku içinde koyun tedarikinden vazgeçmek zorunda kalmışlardı. Hiç kimse yarınından ve güveninden umutlu değildi.[55]

Sonraki yıllarda da Rumeli'nin eşkiyalıktan çektiği Anadolu'dakinden az değildi ve halk kadılar ve öteki yetkililer aracılığıyla İstanbul'a durumdan şikâyet yağdırıyordu. Bunun üzerine, 3 Şubat 1573 (18 Ramazan 980) yılgünlü bir padişah hükmü ile kazalara eşkiyalık ve öteki fesatları teftiş için kadılar görevlendirilmekte ve yanlarına da çavuşlar "mübaşir" olarak verilmekteydi.[56] Hele çiftliklerin çok olduğu Silivri-Edirne arasındaki durum Bursa çevresindekinden hiç farklı değildi. Kalabalık gruplar biçiminde yeliştiren eşkiyalar Müslüman-Hıristiyan levendlerden birikmiş olarak görülmekteydiler. Örneğin, Silivri, Vize, Çorlu ve Ereğli kadılarına 17 Şubat 1574 yılgünü ile yollanan bir padişah hükmü bu sırada Silivri Kadılığı'nda geçen bir eşkiya karışıklığı hakkında bilgi vermiştir. Burada anlatıldığına göre, adı geçen kadılığın Küçük Sekidli köyünden Köle Kasım, "uluyol"a yakın olan kendi evinde bir sürü Müslüman ve Hıristiyan levendlerle toplantı yaparak yapacağı baskın ve soygunları planladıktan sonra harekete geçmiş, "Halkalu" köyünün zenginlerinden Mürüvvet adlı sipahinin evini basıp ırgatlarını öldürdükten ve cesetlerini de suya attıktan sonra bölüğü ile dağa çıkmış, kovuşturma sonucu altı "zimmî" (Hıristiyan) levend yakalanmış, içlerinden Bostancı Poli İstanbul'a getirilerek olayı olduğu gibi anlatmış, bütün arkadaşlarının adlarını ve köylerini de saymıştı. Müslüman olanları arasında "hoca" olan kişiler de vardı. Hıristiyanlar ise o çevrenin zengin Müslümanlarına hizmetkârlık, çobanlık vb işlerinde hizmet eden kişilerdi. Mehmed ve Mustafa

55 BOA, MD, No: 6, s. 423.
56 BOA, MD, No: 21, s. 32.

adlarındaki ünlü Yörük eşkiyabaşılar ve daha birçok Yörük levendler de grubun içinde bulunuyorlardı. Gene Silivri yakınlarında geçen başka bir eşkiyalık olayına katılmış bir zimmî ele geçtiğinde ifadesi şöyle tesbit olundu: Bu çok kalabalık eşkiya bölüğünü Yeniçeri Hamza ile Uğraş köyünden Memi adlı kişi o çevrenin çobanlık eden Yörüklerinden ve ırgat, çoban vb Hıristiyanlardan tertiplediler, celepleri (İstanbul'a koyun satmaya getiren kişileri) bastıklarında büyük bir çatışma oldu. "Yoldaşlarından" iki yüz kişi öldü. İkisi Yörük olmak üzere altı kişi de hükûmet güçlerince ele geçti.[57]

Haramîliğin, yol kesiciliğin, soygun, hırsızlık vb biçimlerdeki eylemi Celâlîliğin Türkiye'de en baskın dönemi içinde devam etmiş olmakla beraber, artık onların da köy, kasaba ve hattâ şehirlere inerek ve hele her eşkiyabaşının belli bir çevreden seçtiği arkadaşlarıyla açık hareketlere girişerek Celâlî davranışlı yaşantıya alışmış bulunması nedeniyle, artık olayların bu türden olanlarını da Celâlî ayaklanmaları içinde kaydedeceğiz.

3- Çiftbozan-Levend Topluluklarının Celâlî Bölüklerine Dönüşümü

Yukarıda verdiğimiz bilgiler ile mahkeme tutanakları ya da sancak ve kazalardan İstanbul'a yollanmış raporlar ve padişah hükmü ve fermanlarından kaydettiğimiz olaylar açıkça gösteriyor ki, kaynağı köy olan levendler kendi başlarına kaldıklarında 8-10'u arkadaş olup ancak soyguncu bir eşkiya grubu kurabilme yeteneğinden öte olanağa sahip değildi. Bu başıboş kitlelerin "Celâlî bölükleri" biçiminde oluşmaları için onları hükûmet hizmetlileri kadrolarından sıyrılmış, yani hükûmet kesiminde iken kanunsuz eylemlere girişmiş kişilerin örgütlemesine gereklilik vardı. Gerçi Celâlî bölüğü denince hep boş levend ya da sekbanların başbuğlarına içten bağlı bir topluluk anlaşılırsa da bir hükûmet adamının kendi başına buyruk bir davranışa girmesi halini ifade eder. Örneğin, kanun dışında işlemlere girişerek başına topladığı levendlerle beraber Celâlî tarzında yeliştirmeye başlayan böyle kimse timarlı sipahi eri, çavuş (timarlı olup vilâyet çavuşu), mültezim (çoğu altı-bölük halkından) mal nazırı, beylerbeyinin ya da sancakbeyinin kapı ağalarından, sancak subaşısı (yani il subaşısı), köy subaşısı, hazinedar, kethüdâ vb, kısacası bunların topunu ifade eden bir deyim ile "ehl-i örf"ten oluşan kişilerden birisiydi. Ehl-i örfün bu görevlerine, özellikle 1555'ten sonra hep altı-bölük (kapıkulu süvarisi) halkından olanlar atandıkları için, Celâlî

57 BOA, MD, No: 23, s. 299, 339.

isyanları da, Enderunlu hizmet kişilerinin kendi aralarından çıkan bir çıkar sağlama anlaşmazlığı yüzünden onların kendi aralarında doğmuş oluyordu.

Eşkiyalıktan Celâlîliğe geçiş döneminde eşkiya-Celâlî (bir yanı ile eşkiya, öbür yanı ile Celâlî) olaylarını incelerken, başbuğların hüviyetlerini de vereceğimiz için, bu yönler daha iyi anlaşılacaktır.

Devlet hizmetlileri kesiminden ilkönce timarlı sipahiler hükûmete karşı olaylara karıştılar. Örneğin çağrıldıkları seferlerden geri kalma yollarını aradılar. İçlerinden sancaklarda güvenliği koruma görevine ayrılanlar üzerlerine düşeni yapmadıkları gibi, levendlerin düzenledikleri eşkiyalık olaylarına ya kendileri de katıldılar, ya da yapanları alttan alta desteklediler. I. Süleyman'ın daha saltanatının başından beri bu sınıf askerlerin zararına karşı birtakım kararlar alması özellikle küçük timar erbabını hoşnutsuz kıldığı için, bu türlü yolsuzluklara saptıkları iyice seziliyordu. Ayrıca, yüksek dirlik erbabı (yani zeamet ve has sahipleri) para darlığını giderecek biçimde ve reaya sırtından fazla vergi almak olmazsa, salma toplama yoluna başvurmak gibi tedbirlerle sıkıntıdan kurtulacak olanaklara sahip oldukları halde timar erleri için böyle açık kapılar da yoktu.[58]

Bu yüzden Osmanlı devlet hizmetlilerinden ilkönce timar erleri hükûmet düzenliğine cephe almışlar ve levendlerin eşkiyalık biçimindeki eylemlerini "Celâlîliğe" onlar çevirmişlerdir. Şimdi aşağıda kaydeyleyeceğimiz olaylar timarlıların düzenlediği küçük çapta "Celâlî hareketleri"dir.

Daha I. Selim saltanatının ortalarında eşkiyalığın kol gezdiği Karesi (Balıkesir) yöresinde düzen ve güvenliğin kesinlikle sağlanması için sancakbeyi Hüseyin Bey'e 1515 Kasım yılgünlü padişah emrinde, karışıklığı yaratanlardan timarlı sipahi olanların dirliklerinin ellerinden alınıp hazineye mal edilmesi üzerinde ısrarla durulmuştur.[59] 1560'ta Sındırgı'da dirliği elinden alınan (mazûl) Hacı Bey adlı sipahi soygunculukta idi ve ilk tip Celâlîye benziyordu.[60] 1568'de Anadolu beylerbeyi İstanbul'a yolladığı mektubunda Menteşe (Muğla) Sancağı'nda Kazıklı Geçit ve çevresinde Hüseyin Kuli denen bir levendin on arkadaşıyla kervanlar soyduğunu ve öldürdüklerinin sayısının da 15'i bulduğunu haber vermişti. Aynı yıl Elmalı ve Kalkanlı'da faizcilik ve rehincilik yolu ile halkı bunaltıp soymayı iş edinen bir timarlı sipahisi hakkındaki geniş yakınmalar üzerine, Elmalı ve Kalkanlı kadıları, adı geçen sipahiyi 70-80 imam ve müezzinin "hırsız ve haramî yatağı" diye suçlamalarına rağmen beraat ettirmişler, yakınmaların sürüp gitmesi üzerine İstanbul, bu kez Kütahya ve Ankara kadılarını sözü geçen

58 *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi* adlı eserimizin yakında yayımlayacağımız III. cildinde bu konuyu kapsayan bilgiler bulunacaktır.

59 Edremit Şr. Sc., No: 1, vr. 24.

60 H.T. Dağlıoğlu, *Kaynak*, Sayı 4, vs. 2.

suçlamaları inceleyip davayı karara bağlama göreviyle yollamış, bu kez de sanık suçlayıcı kimselerle "adaveti" olduğunu ileri sürüp, gene "ulemâdan" tanıklar göstermesiyle iş bütün çıkmaza girmiş, bu durumda üçüncü kez de Anadolu beylerbeyi sorunu son iki kadı ile birlikte yeni baştan inceleyip, ortak bir hükme bağlamak üzere görevlendirilmişti. Teke'nin (Antalya'nın) Kaş Kazası'nda "Kethüdâ" adlı cemaatten Memi adını taşıyan birisi de 40-50 atlı ile dolaşıp, boşalan toprakları halktan olan kişilerin sipahiden almalarına engel oluyor ve öldürme ile korkutuyordu.[61] 1568 yılının Rum (Sivas) Vilâyeti'nde ün salmış haramî "Yörük reayası"ndan, yelişme Feridun ile kardeşi Erbasan idi. 20-30 atlıyla gezen Feridun davranışı yönünden tam bir Celâlî idi. Nihayet yakalanarak asıldı, fakat birçok arkadaşı kaçmayı başardılar. Çorum'un Hacıhamza ve Kopuz denen geçitlerinde yerleşen "Kürt taifesi"nden Oruç, o çevre köylerinden yanına aldığı 7-8 kişi ile geniş bir soyguna girişip topladığı paralarla 400-500 koyun alıp İstanbul ve Bursa'ya satmaya gittiğinde arkadaşlarından 4-5 tanesi yakalandı. Diyarbekir beylerbeyine yollanan ve suçluların yakalanması istenen 1570 Kasım'ının 10'u yılgünlü bir padişah emrinden anlaşıldığına göre Çemişgezek Sancağı Beyi Alaeddin'in Süleyman, Şaban, Hızır ve Halil adındaki Kürt sekbanları, Subaşı Mehmed adındaki genç delikanlıyı da yanlarına alarak, İstanbul'a gelirken yolda 25 kişi öldürmüşler, adı geçen genç delikanlı Gebze yakınında son cinayeti işlerken azaplar işiterek suçüstü yakalamış, mahkemede 25 kurbandan sadece ikisini kendisinin öldürdüğünü itiraf etmişti. Bigadiç kadısının yakınmasını yansıtan bir yazıdan bu çevrede "Divane Ali nam sipahi" bir bölük kurarak birçok cinayet işleyip ve hırsızlıklar yaptıktan sonra "teftiş sırasında" yedi kişi ile yakalanabildi. İçel'de de Kara Sevindik 22 atlı 18 yaya olmak üzere, 40 kişilik bir bölükle Kıbrıs seferinde olan sipahilere götürülmekte olan harçlıkları zorla aldığı gibi birçok da yağma yaptı ve hayli insan öldürdü. 1571 yazında yakalandığında timarlı sipahilerden kimisiyle ortak olduğu ortaya çıktı.[62]

Lazkiye (Denizli) kadısı Divan'a yolladığı mektubunda, tuttuğu iltizam (götürü vergi toplayıcılığı) sayesinde üç binlik timardan otuz bin akçelik zeamete yükselen "Bostan nam zalim"in tam bir Celâlî örneği olduğunu anlatan bilgi vermekteydi. Zulmü ve saçtığı dehşetle tanınmış olan bu kişiyi korku yüzünden kimse şikâyet edemiyordu. Öte yandan topladığı bir sürü yalancı şahitle davalar uydurup çıkar sağladığı gibi, kendisini merkezden mübaşir tayin ettirip, türlü eziyetler yaptığından başka, birisinin oğlunu öldürse ses çıkaramayacak bir korku yarattığını belirtiyordu.

61 BOA, MD, No: 7, s. 449, 532, 650, 894; H.T. Dağlıoğlu, *Çorumlu*, Sayı 14, vs. 136.
62 BOA, MD, No: 144, s. 139, 244, 345, 614.

Elmalı yöresinde de "Dergâh-ı âli" çavuşlarından Hüseyin Çavuş hakkında şikâyetler gelmeye başlaması üzerine, tahkikçi olarak başka bir çavuş mübaşir yollanmış, bu kez asi çavuşla hükûmetin yolladığı çavuş arasında olaylar çıkmış, halk da bu işe karışınca, ilk Celâlî örneğini veren Hüseyin Çavuş'u ölüm derecesinde yaralamışlar, sözü geçen çavuş kurtulduktan sonra zulmüne yine bütün ağırlığıyla devam etmişti. Anadolu Eyaleti beylerbeyi ile Lazkiye kadısı padişah buyruğuyla Hüseyin Çavuş'u teftişle görevlendirmişti.[63] Dulkadir yöresindeki timarlı sipahiler eşkiyalığın içinde gibiydiler. Onların korudukları ya da yönettikleri yol kesiciler kervan soymak, bezirgânları (tüccarları) öldürmek vb olaylarla Halep-Antep-Urfa çevresini güvensizlik ve kan içinde bıraktılardı. Hele iltizam da tutan Kara İmir'e el ayak yetmez olmuştu. Çünkü üzerinde "mal-ı mirî vardır" (yani iltizam tutmuş olduğundan dolayı hazineye ödeyecek taksitlerini yatırmak zorunda) diye tutuklanmasını kadıların (özel emirle) geri bırakma durumunda bulunmaları Kara İmir'i korumaktaydı.[64] Karaman Eyaleti'nde Nurullah diye azılı biri eşkiyalardan topladığı güçlü bölüklerle beylerbeyine karşı gelmiş, çarpışmada iki tarafta ölenler olmuştu. Ancak Kara İmir gibi bu da "mültezim" olduğu için, ortadan kaldırılması mümkün olmuyordu.[65]

1575 sıralarına gelindiği zaman artık timarlı sipahilerin düzenli bölükler biçimini almalarında önayak olmalarıyla karakter değişikliğine uğrayan çiftbozan-levend hareketlerinin "Celâlî bölükleri"ne dönüştükleri açık seçik görülüyor ve olayların yol kesicilik niteliği baskınlığını yitirip, köyde, kasabada, yolda ve belde başbuğlarıyla açık birer örgüt olarak dolaşan bölükler halktan gönül rızası ve olmazsa zorla istediklerini çekip alıyorlardı. Örneğin bu sıralarda bu türlü bölüklerin pek serbest yeliştirdikleri Kırşehir-Ankara yöresinde, Koçhisar'da güçlenip tam bir Celâlî başbuğu olarak ortaya çıkan timarlı sipahi ve mültezim Vefa Bey'in yarattığı bunalım anlattığımız türdeki olayların en tipiklerinden biri olarak kaydedilmeye değer bulunmuştur.

Divan ile Ankara sancakbeyi arasındaki yazışmaya göre olay özetleyin, şöyle geçmiştir: Eşkiya grupları Kırşehir-Ankara yöresinde yeliştirmelerini çok yoğunlaştırmışlardı. Örneğin Sipahi Mehmed 30 bin akçe harcayarak aldığı çeyiz eşyasını iki katıra yükleyip evlenmek üzere köyüne dönerken Haymana'dan Kara Davut, Hocabeyli'den Küçük Ali, Kırşehir'den Kovanoğlu Budak, Koçhisar'dan Bayram Kadısı eşkiyaları önüne geçip soydular. Bu soygun ve bir sürü cinayet üzerine Ankara sancakbeyi divana başvurarak yağma ve

63 BOA, MD, No: 23, s. 127, 128,218.
64 BOA, MD, No: 24. s. 185, 265; MD, No: 26, s. 200, 339.
65 BOA, MD, No: 27, s. 146.

soygun bölüklerini kesin sonuçlu bir kovuşturma çemberine almak için yetki isteyince, "demleri heder" (öldürülmelerinden kimse sorumlu olmayacak) diye tam bir yetki fermanı yollandı. Bu sırada Kırşehir'de de Konuroğulları o çevreden başlarına yığdıkları kalabalık levend bölükleriyle hareket halinde idiler. Dağılmaları için Ankara sancakbeyi ile Bozok sancakbeyi birlikte Kırşehir'e yürümek üzere görevlendirildiler. Asiler karşılaşma yerine kaçmayı uygun buldular ve Hocabeyli köyünde bulunan Vefa Bey grubuna katıldılar. Öte yandan, Koçhisar kadısı Ankara beyine mektup yazarak Hocabeyli (köy) eşkiyalarının eyleme geçtiklerini haber verdi. Kadı kendisinin de kasabayı terk ettiğini söylüyordu. Ankara beyi hemen Hocabeyli köyündeki Celâlî kümesini bastırmak üzere yola çıktı. Vefa Bey'in yanında daha birçok eşkiyabaşı bölükleriyle birlikte bulunmaktaydılar. Köy erkekleri de onlara uymuştu. Ankara sancakbeyi sipahi ve mültezim dediğimiz eşkiyaları Vefa Bey'in avlusunda toplu bir halde buldu ve yakaladı. Ankara yakınında timarlı sipahi Mehmed'in çeyizini soyanlar da içlerindeydi. Suçlular getirilip Ankara Kalesi'nde tutuklandı. Birçoğu idam edildi. Fakat, Vefa Bey "sipahi ve mültezim" olduğundan hapsedilmekle yetinilmek zorunda kalındı.[66]

4- Çiftbozanların Kıyı Bölgelerindeki Soygun Biçimi

XVI. yüzyıl Türkiyesinde çiftçi halkın özellikle köy gençlerinin, hattâ çocuk yaşta denecek kimselerin tarımdan bıkmış olarak geniş ölçüde ev barklarını bırakıp kendilerine başka alanda geçim yolu bulmak üzere "gurbet"e çıkmaları büyük şehirlerde ve çevrelerinde güvenliği sarstığı gibi, Anadolu ve Balkan kıyılarında da tehlikeli bir iç korsanlık geliştirmekte gecikmedi. Çiftbozanları ya da o zamanın dilinde daha yaygın olarak kullanılan deyimiyle levendleri bu yaşam biçimine kolayca çeken çok eski bir gelenek de zaten Batı Anadolu'da Selçuklu dönemine kadar giden bir geçmişe sahipti. Gerçekleyin, ortaçağın Hıristiyan korsanlığına karşı kurulmuş bulunan Müslüman korsanlığı Türklerin Anadolu'yu temelli vatan tutmalarından sonra Yakındoğu'nun insanlarına geçmiş, yeni bir güç kazanmış, Hıristiyan gemilerine, hattâ İspanya ve İtalya kıyılarına dehşet salar olmuştu.

Anadolu ve çevresi Türkiye dediğimiz devleti oluştururken ve Osmanlı İmparatorluğu'na dönüşürken bu yeni siyasal güç Akdeniz'in bütün doğu ve

66 BOA, MD, No: 29, s. 138, 195 (Ankara sancakbeyine 15 Zilkade 984-26 Aralık 1576 yılgünlü padişah hükmü).

batı bölgelerine uzun yüzyıllar bir daha çekilmemek üzere yayıldıktan sonra, devlet denizciliğinden ayrı da bir Türk korsan gücü, sözünü ettiğimiz siyasî başarıyla atbaşı olarak kendisine sağlam birer yasan (üs) yaptı ve bunun üzerinde "Cezayir Korsanları" adını aldı. Doğal olarak, bütün bu başarıları Batı Anadolu'nun Türk halkından türeyen ünlü "reisler" elde ediyorlardı. Bunlar, Ege kıyılarında yaptıkları "firkate" "karamürsel" vb gemilerini şimdiki Antalya, Denizli, Aydın, Manisa, İzmir, Balıkesir illeri çiftçi ve göçebe Türkmen halkından yazdıkları "tayfalar"la doldurduktan sonra, denize açılırlar, Hıristiyan ticaret ve yolcu gemilerini ele geçirip Kuzey Afrika kıyılarındaki yasanlarına dönerlerdi. Büyük tehlikeleri göze alarak yapılan bu soygunlar, gerek "tayfa"lara gerekse korsan reislerine en iyi bir geçim sağlar olmuştu, Türk-Müslüman korsanlığı, giderek Kuzey Afrika'da öyle gelişmişti ki, XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar olan sürede en usta denizcileri yetiştiren bir okul görevi yapmaktaydı.[67] Osmanlılar deniz savaşları sırasında Türk donanmasına "gönüllü reisler" idaresinde savaşçı gemi grupları katmakta idiler ve karşılığında da hazineden ücret de ödemiyorlardı. Demek ki kökeni Batı Anadolu'nin çiftbozanlarından türeme levendler olan bu korsanlar devletle hiçbir bağı bulunmayan bir çeşit ocak durumu kazanmış olup, Osmanlı İmparatorluğu'nun deniz güçlerine komuta eden birçok ünlü amiral ve gemi reisleri de yetiştirmişti.[68]

Çiftbozanlıktan dönüşme olduklarını söylediğimiz Türk levendlerin, yalnız Kuzey Afrika'yı değil, doğrudan doğruya Anadolu ve özellikle Rumeli kıyılarını da kullanarak, Hıristiyan gemi ya da kıyı şehir ve kasabalarına baskınlar yaptıkları olmuyor değildi. Örneğin Türkiye'de çiftbozan eşkiyalığın çok arttığı pek erken yaşlarında köylerinden kopmuş bulunan başıboş gençlerin kovanlarından fırlamış azgın arılar gibi herkesi dağladıkları I. Selim ve I. Süleyman'ın ilk yıllarında, dış korsanlık da çok canlı geçmekteydi. Bir iki gemiyle başlarına birer de "reis" bulabilen gruplar Adriyatik kıyılarından hareketle çoğuncası İtalya kıyılarına saldırmakta idiler. Örneğin, 18 Kasım 1521'de Avlonya sancakbeyine ve kadısına yollanan bir padişah hükmünden öğreniyoruz ki, Avlonya limanında toplanan kimi levendler "iki kayık donatıp" o zaman İspanya egemenliğinde bulunan Otranto'ya çıkmışlar, burada bir köyü basarak nice insanı telef ettikten sonra hayli mal yağmalamışlar, on kadar da esir aldıklarından başka, bir geminin de nesi varsa kendi gemilerine taşıdıktan

67 XVI. yüzyılın bu ünlü denizcileri Batı Avrupa'da adlarını işittiren Burak Reis, Hayreddin Reis (Barbaros) vb hep bu okulun yetiştirdikleri kişilerdir.

68 Bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 392 ve 492. Ayrıca aynı kitabın şahıs adları indeksinde, Hayreddin (Barbaros) Paşa, Kemal Reis, Turgut Reis, Burak Reis, Kılıç Ali Reis vb ünlü denizci adlarının geçtiği sayfalar.

sonra o boş kalan gemiyi de batırmışlar, bu olay İspanya'nın resmî şikâyetine sebep olmuştu.[69]

Görülüyor ki, geçmişte Batı Anadolu çiftbozanına iş kapısı olan, ünlü "gemi reisleri" ve denizci (levend) yetiştirmekte olması bakımından "Türk denizci okulu" diyebileceğimiz Türk korsanlığının yararı en çok I. Süleyman saltanatının sonlarına kadar sürdü ve ondan sonra, korsan ocağı Akdeniz açıklarında yabancı gemi avlama gücünü yitirerek, ikiye bölünüp biri Cezayir'de varlığını korumaya çalışırken, öteki kanadı iç korsanlığı açarak, kalabalık levendleri geçindirebilmek için kendi devletinin kıyı şehir ve kasabalarını vurmaya başladı. Türk korsanlığının Batı Anadolu-Cezayir eksenini sürdüremeyip ikiye kopmasının, "Cezayir-i Garb" ucunun oldukça başarılı bir biçimde ömrünü sürdürmesine karşılık[70] Ege bölgesi ucunun Osmanlı kıyılarını vurmaya başlaması, yani bir Türk iç korsanlık yapma zorunluğuyla ancak yaşayabilme durumuna düşmesinin tarihsel nedeni şöyle ifade olunabilir:

a) Amerika'nın keşfi, Avrupa'da dünya ticaretinin büyük genişleme göstermesi, endüstrinin gelişmesi ve benzeri ilerlemeler bütün Hıristiyan devletlerini olduğu gibi Akdeniz kıyı Avrupa devletlerini de zengin ettiğinden, artık bu denizde dolaşan Hıristiyan savaş gemileri ticaret ve yolcu gemilerini koruyacak güce ulaşmış olduklarından başka, Türk korsanlarına karşın Müslüman ticaret ve yolcu gemilerini vurmayı amaç edinmiş Hıristiyan korsan gemileri de az tehlikeli değillerdi. Bu durum Batı Anadolu-Cezayir eksenini yaratmış olduklarını söylediğimiz Türk korsanların yetiştirmelerini kendi yönünden çok tehlikeli kılmıştı.

b) I. Süleyman'ın Fransa'ya verdiği kapitülasyon, Fransız bayrağı taşıyan gemilere Türk korsanlarının saldırısını yasakladığı için, bu da Akdeniz'deki serbest Türk korsanlarının soygun olanaklarını daraltmış bulunuyordu. Hiç kuşkusuz, Barbaros Hayreddin Reis ve benzerlerinin korsanlığı bırakıp, Osmanlı donanmasında resmî görev almaya koşmaları zor duruma düşmüş bulunmalarının bir sonucuydu.

c) Batı Anadolu ekseni üzerindeki Türk korsanlığı yukarıda anlatılan biçimde iki ucunu bir daha kavuşturamaz biçimde kopar ve kendisini dış vurgunlarla besleyemez duruma düşerken, Türkiye'nin her yanındaki gibi, Ege Bölgesi'ndeki çiftbozanlık kat kat artmakta bulunduğundan, bu boş insanların korsan gemisi tayfalığına olan ihtiyaçları daha çok artıyordu.

69 BOA, Divan-ı Hümâyûn Ahkâm Defteri, 61, s. 402 (17 Zilhicce 927 yılgünlü hüküm).

70 Cezayir Türk korsanları XVII. yüzyılın başlarında bile İzlanda Adası'nı basacak güce sahip idiler.

d) Hele I. Süleyman'ın kapitülasyon gereklerine uymamaları halinde yukarıda sözü geçen Türk korsanlarının Anadolu'dan gemileri için levend toplamalarına engel olunacağını ileri sürmesi Batı Anadolu-Cezayir korsan ocaklarını bütün bütün bunalttı. Bununla birlikte, Cezayir Türk korsanları şu ya da bu yoldan gene gelip Ege Türk halkından yeteri kadar tayfa toplayabiliyorlardı. Ancak. Anadolu'nun Ege kıyılarında gemiler yapıp, her biri birkaç firkate ile deniz soygununu sürdürmeyi geçimlerinin bir gereği olarak gören "reisler" yanlarına üşüşen çiftbozan-levend kökenli tayfalarıyla bu kez iç korsanlığa başvurup Anadolu ve Rumeli kıyıları halkına saldırı üzerine saldırı düzenler oldular. Böylece kıyı bölgelerinde iç bölgelerin "haramî" bölükleriyle atbaşı giden bir de iç korsan baskınları hareketi gelişti. 1550'den itibaren pek bunaltıcı olmaya başladı.

Şimdi, Anadolu ve Rumeli kıyılarında geçen bu türden olayları belirttiğimizde bu bölgeler halkının en az iç şehir ve kasabalardakinden geri kalmayan bir güvensizlik yaşamı içinde bulundukları anlaşılacaktır.

19 Nisan 1550'de Midilli-Edremit ve o çevre kadılarına yollanan bir padişah hüküm yazısında Molak kadısının yolladığı bir yakınma yazısına dayanılarak 60 kişilik bir levend grubunun padişahlık hassı olan köylerden Midilli Kadılığı'na bağlı Arbano köyünü basarak 60 kişiyi esir götürdükleri, iki kişiyi öldürüp pek çok da mal yağma ettikleri; Marko adlı bir Rumun da dört arkadaşı ile gemisi eşya yüklü olduğu halde ticarete giderken gene aynı çevre köylerinden birikme, adları bilinen korsan levendlerince soyulduğu anlatılarak, suçluların kovuşturulması için yollanan Yahşi Çavuş'a yardım edilerek yakalanmaları isteniyordu.[71]

Anadolu Eyaleti'nin kıyı sancakları beylerine ve çevrelerdeki kadılara 30 Ekim 1559 yılgünü ile yollanan bir emirde, Bolvadin ve Yenişehir kadılarının Batı Anadolu (Tire ve çevresi) levend reislerinin özellikle Rumeli geçesi kıyı köylerine yaptıkları korku salıcı baskıları hakkında bilgi veren mektupları özetlenmiştir:

Sözü geçen yazılarda belirtildiğine göre devlet donanması denize açılınca "levend taifesi"nden "Tireli Mehmed ve Kara Cafer ve Ahmed ve Deli Bayram ve Sefer ve Arnavut Hüseyin" adlı reisler altı parça on yedişer oturaklı gemilerle Ege'nin Rumeli çevresi kıyılarında padişah haslarından Hayreddin Paşa mukataasına ait Lofkor köyünü vurup 196 kişiyi alıp giderlerken, köylüler arkalarından giderek, 126 kişiyi esir değerlerinden fazla paralar ödeyip, geri alabilmişler, 70 kişi de kurtarılamayarak pazarlarda satılmak üzere Anadolu'ya geçirilmiş, 1560 Nisanı'nda da tıpkısı baskınlar öteki köylere de uygulanmış, pek çok Hı-

71 Edremit Şr. Sc., No: 42/1189, s. 255 (Evail-i Rebiülâhir 957 yılgünlü hükm-i hümâyûn).

ristiyan (Rum) bu biçimde Anadolu Vilâyeti pazarlarında esir diye satılmışlardı. Görülüyor ki zamanında Cezayir'e akıp giden Batı Anadolu levendleri ve gemi reisleri, artık şimdi, iç korsanlıktan elde ettikleri padişah uyruğu (illik kâfiri) kimseleri pazarlara dökerek pek kârlı bir esir ticareti yapıyorlardı.[72] Böylece, kendi köylerinden pek uzak yerlere köle ve cariye biçiminde satılmak suretiyle özgürlüklerini ve padişah uyrukluğu haklarını yitiren bu zavallıların izini bulabilen akrabaları hemen o yerin kadısına başvurarak kendilerini kurtarabilmekte idiler.

Kimi zaman da bu gibi olaylar üzerine padişaha yakınmalar yağıyordu. Nitekim yukarıdaki soygun baskınları ve pek çok insanın köle ve cariye niyetiyle satılmak üzere alınıp götürülmeleri Hıristiyanların feryadına sebep olmuş, bu durumda, işi incelemeye koyulan hükûmet, korsanları bulmayı başarmıştı. Kaydolunduğuna göre, söz konusu "fesat"ın "reis"leri Seferhisar'dan Deli Bayram idi ve öteki gemi reisleri de bu kişinin arkadaşlarından başkası değillerdi. Alıp gittikleri esirleri de adı geçen kasaba ve çevresindeki köylere satmışlardı. Hükûmet İstanbul'dan şikâyetçilere çavuş mübaşirler koşarak araştırma yapmaya yolladı. Kadıların ve sancakbeylerinin de yardımıyla baskıncı korsan reisleri yakalandığı gibi esir diye satılmış bulunanlar bulunup kurtarılacak, onları satın alanlar da tutuklu olarak İstanbul'a yollanacaklardı.[73] Aydın sancakbeyine yollanan 21 Temmuz 1560 yılgünlü başka bir padişah emrinde de levend reislerinin Ege kıyılarından kaçırdıkları "illik gâvuru" Hıristiyanları İzmir, Ayasluğ (Selçuk) ve çevre köylerine getirip sattıkları, deniz kıyılarında ya da kıyıya yakın yerlerde bulunan birçok kişinin bu korsan levendlerle dostluk kurdukları, erzak ve gereç verdikleri, ziyafetler çektikleri, esirleri satmalarına yardımcı oldukları, kendileriyle düşmanlığı sürdüren rakiplerini bu eşkiyalara öldürttükleri belirtilmekteydi. (Kadı bütün bunları deftere yazıp yollamıştı.) Aydın sancakbeyine ve kadısına yollanan başka bir emirde de beyin yolladığı mektup üzerinde durulmuştur. Mektupta, "haramî firkate levendâtından Tireli Mehmed, Ahmetcik, Arnavut Hüseyin" gibi tanınmış levendlerin bir sürü levendle bazen "üç ve daha ziyade firkatelerle Ayapürük, Taşlıyük ve Karaca limanlarında demirledikleri, şehir ve köylerinden zorla para, buğday ve un alıp oğlan ve kız çektikleri", gündüz ise Sisam Adası'na geçtikleri açıklanmıştı. Sancakbeyinin söz konusu mektubunda, adı geçen reislerin deniz levendleriyle birlikte 19 Mayıs 1560'ta Aydın'ı basarak bir kişinin evini yağmaladıktan sonra kendisini öldürüp oğlunu götürdükleri, aynı korsan firkatelerinden 40-

72 Kimi zaman Müslüman kız ya da genç çocuklarını da kaçırdıkları ve sattıkları olurdu.
73 BOA, MD, No: 3, s. 545 (28 Muharrem 967 yılgünlü padişah hükmü).

50 levendin başka bir Aydınlının evini basıp 60.000 akçesini ve oğullarını da aldıkları, zengin kişileri hep soydukları anlatılmaktaydı. Sancakbeyi üç firkate verilirse bu soygunculara engel olunabileceğini ileri sürüyordu. Mektuba verilen karşılıkta ise, yakınılan deniz eşkiyalarının gemileriyle yanaştıkları limanların korunması istenmişti.[74]

I. Süleyman'ın saltanatı bitimine doğru iç korsanlığın gittikçe gücünü kaybettiği görülüyor. Bunun başlıca nedeni devletin özel kişilere gemi yapımını yasaklamış olmasıydı. Ancak gerek Cezayir korsanlığına önemli bir vurgu niteliği taşımış bulunması, gerekse Ege Bölgesi çiftbozanlarına kanun dışı yoldan da olsa yüzyıllardır geçim sağlamakta olan bir kapıyı kapatmasıyla büyük önem taşıyan bu tedbir, devlet donanmasına savaşlarında büyük yardım katkısı süregelen "gönüllü reis"lerin yetişme kaynağını kurutmasıyla millî denizciliğin gelişmesine karşı da pek zararlı olmuştu. Örneğin, 1570-1571 yıllarında Kıbrıs'ın ve ondan sonra Girit'in alınması planını uygulamak üzere hazırlanan büyük donanmaya Batı Anadolu'nun denizcilikle uğraşan halkı gemi sahibi gönüllü reislerini yollamaları için çıkan fermana alınan cevap, "Gemi yapımı serbest değil ki, gemi sahibi gönüllü reis çıkabilsin" şeklindeydi ve böylece Veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın iki büyük adayı imparatorluğa kazandırma amacı güden ünlü donanmanın, değerine baha biçilmez "gönüllü reisler" gücünden yoksun kaldığı yukarıda verilen cevapla anlaşılmıştı.[75]

5- Gezgin Grupların Soygunları

Köylerini genç yaşta bırakıp "levend" olarak türlü soygun örgütleri içinde yer alan çiftbozanlardan başka bir de ev barkça şurda burda gezgin yaşamı sürenler vardı ki, soygun, cinayet, hırsızlık, hattâ fuhuş olaylarında bunların da adları az geçmiyor. Şimdi kısaca bunları da gene işledikleri suçlar ya da sanıklıkları içinde tanıtmaya çalışacağız:

a) Çingeneler (Çingeniyan taifesi): Anadolu ve Rumeli'de her yana dağılmış biçimde gezgin yaşamı süren, evleri kara çadırdan ibaret bu insanların, Türkiye'nin şu anlattığımız ağır bunalımlı döneminde gerek yer değiştirirken gerekse kondukları köy ya da kasaba kıyılarında bu toplumsal ortamdan ya-

74 MD, No: 3, s. 455, 545 (27 Şevval yılgünlü hüküm); Ege yöresindeki öteki sancakbeylerine, keza Menteşe ve Alâiye sancakbeylerine aynı sorun bildirilmişti: H.T. Dağlıoğlu, *Kaynak*, Sayı 54'te yayımladığı 12 Zilkade 967 yılgünlü belge.

75 Tamamlayıcı bilgi için bakınız: *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması* adlı araştırmamız, s. 33.

rarlanıp, kimi zaman cinayete dek varan soygunlar bile yaptıkları çok olmuştur. Fakat, bunlar hakkındaki yakınmalar daha çok çadırlarında ya da çadır önlerinde düzenledikleri, çağrıldıklarında düğünleri de renklendirdikleri "çengi ve çalgılı" eğlencelerle genel ahlâkı bozdukları, fuhuşu da dürtükledikleri üzerinde toplanıyordu.[76] Hele Bursa'da yapılan tantanalı düğünlere çağrılan kadınlı erkekli Çingene, çalgı ve saz topluluğu, davetli erkeklerle iyice kaynaşmakta, açıktan açığa fuhuş yapılmaktaydı.[77] İleri sürüldüğüne göre, Çingeneler sağladıkları güzel cariyeleri de süsleyip bu çalgılı eğlencelerde ve düğünlerde kullanarak, kasaba, köy ve şehrin delikanlılarını, hattâ çoluk çocuğa karışmış yetişkin erkekleri ayartmakta, paralarını çekerek servetlerini çarçur ettirip aileleri "müflis" duruma düşürmekte idiler. Ancak, bunlardan eşkiya grupları türediğini gösteren olaylara rastlanmadığı için araştırma konumuzda çok yer tutmuyorlar.

b) Mellâş Arapları: Antalya yöresinde, Adana'ya kadar olan Güney Anadolu bölgesinde göçebe olarak rastladığımız Türk halkından ayrı bir yaşantı süren bir başka tür topluluklar (cemaatler) kimi kez, "Yörük" genel deyimi içinde söz konusu ediliyorsa da, çıkardıkları olaylarda Karaözlü, Kâfiryiğitli gibi kabilemsi özel adlarla anıldıklarını gördüğümüz bu insanların soyca yabancılıklarına işaret olarak Arap oldukları açıkça ifade edilmiştir.

Örneğin, Hamid (Isparta) sancakbeyi ile Isparta ve Ağlasun kadıları İstanbul'a yolladıkları mektuplarında, Karahisar'dan (Afyon'dan) yaylak için Ağlasun yöresine gelmiş bulunan "Karaözlü ve Kâfiryiğitli taifesi"nin yol kestiklerini, evlere girip eşkiyalık ve hırsızlık ettiklerini, hükûmete de karşı geldiklerini şikâyet etmiş, kendilerinin "Araptan", Araplardan olduklarını da açıklamışlardı. İçel sancakbeyi ve Mut kadısı da birlikte merkeze yolladıkları 23 Eylül 1565 yılgünlü şikâyet yazısında, "Mellâş Arapları"nın Ortaviran köyünden adlarını saydıkları kişilerle işbirliği yaparak, yol kestiklerini, yolcuları soyduklarını, zahire yüklü deve katırlarını zorla alıp adı geçen kabilelere götürdüklerini belirtmişlerdi. Ayrıca kendilerine koruyucu bulduklarını da sözlerine eklemişlerdi. Güney Anadolu'nun levend-çiftbozan eşkiya bölüklerinden başka, bu sözü geçen "Mellâş Arapları" da ayrıca halkın başına belâ oluyorlardı.[78]

c) Gurbetçiler (Gurbet taifesi): İç olaylarda adları Çingenelerle birlikte geçen "Gurbet taifesi" ya da Gurbetçiler ne türden insanlardır pek anlaşılmıyor.

76 Çingene kadınları erkek çalgıcılarıyla birlikte çağrıldıkları düğünlerde fuhuş da yapmakta idiler. Bursa Şr. Sc., No: A 44/50. vr. 39 b (1544 Haziran'ı yılgünlü padişah emri).

77 Bursa Şr. Sc., No: A 67/73, vr. 203 a.

78 Hazırlamakta bulunduğumuz, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, III'te bu konuda bilgi bulunacağı için, burada ayrıntılı anlatım gerekli görülmemiştir.

Fakat bunların ergen bekâr çiftbozanlardan (levendlerden) olmadıkları bilinmektedir. Bizim tahminimize göre, bunlar karı koca, daha doğrusu evcek dolaşıp, yerine göre soygun, hırsızlık, yerine göre nikâhlı eşleri gibi gösterdikleri güzel cariyeleri fuhuşta kullanmak biçiminde kazanç sağlayıp, geçimlerini bu yola dayamış kimselerdi. Bu yüzdendir ki, Çingenelerin de "Gurbet taifesi" olarak nitelendikleri oluyordu. Örneğin 1567 sıralarında, Bursa ile Yenişehir arasında bulunan Dimboz köyü yakınlarına kalabalık bir "Gurbet ve Çingeniyan taifeleri" yığılması olmuş, hırsızlık ve soygunlarından, özellikle "gece ve gündüz fuhuş" ile uğraşmalarından yakınan köy halkı bu gibi kötülüklerin önlenmesini istemişlerdi. İstanbul'dan sancakbeyine verilen emirde sözü edilen gezgincilerin bir yerde sürekli oturmaya, yani yerleşmeye zorlanmaları bildiriliyordu. Emrin uygulamaya geçilmesi üzerine, sancakbeyi adamları ile Gurbetçiler arasında çatışma çıktı ve karşı gelenler tutuklandılar. Çingenelerin şeflerinden olan Muradoğlu Alican'ın hapisanede ölmesi üzerine yapılan muayenede vebaya tutulmuş olduğu tesbit edildi. Ancak, Gurbetçilerin ve Çingenelerin düzen altına alınmadıkları, çıkardıkları olayların arkasının gelmemiş olmasından anlaşılıyordu.[79] Yalnız Bursa Sancağı'nda değil, Eskişehir ve Afyon çevrelerinde de "Gurbet taifesi"nin fesatlarından İstanbul'a gelen yakınmalar az değildi. 1573'te Afyonkarahisar'a yollanan hükümden öğreniyoruz ki, askerin savaşta olmasından yararlanan Gurbetçiler, yaylaya çıkma görüntüsü altında sancağa yayılmışlar ve türlü fesatlara girişmişlerdi.[80] Kastamonu sancakbeyi de, Çankırı, Çorum, Amasya ve Bolu yönlerinden gelecek eşkiya kitlelerine karşı sancağını korumak için seferden esirgenmesi isteğinde bulunurken "doğudan gelen Gurbet taifesi"nin de nice yerleri yağmaladıklarını haber veriyordu.[81] 1568 sıralarında Eskişehir-Afyon yörelerinin eşkiyalarla dolu olduğu, çevrede "Gurbet taifesinin de eşkiyalıkta geri kalmadıkları bildirilmişti.[82,83]

Konar-göçerler diye de adlandırılan Gurbetçilerin hükûmet düzensizliğinden yararlanarak, geçici bir süre için kondukları köy, kasaba ve şehirlerin kıyılarında çıkardıkları olayları durdurmak yolu bulunmamış, ancak 1575'ten sonra önüne

79 H.T. Dağlıoğlu, *Ün*, Sayı 43-44, belge 12.

80 MD, No: 5, s. 114.

81 Bursa Şr. Sc., No: A 94/110, vr. 18-19. 11 ve 12 Cemaziyelevvel 975 yılgünlü tutanak (tutuklanan gurbet taifesi ileri gelenlerinden Alican bin Murdî hapisanede vebadan ölünce, Haymana'nın bir önceki emîni Hüseyin bin Musa Paşa, Bursa zaîmi-subaşısı Hasan Bey'den davacı olmuş, ölen Alican'ın, kendisinin tahvili-vergi toplama görevlisi olduğu yıllarda hazineye vergi borcu olduğunu ileri sürerek, terekesinin kendisine verilmesini istemişti).

82 BOA, MD, No: 7, s. 889; BOA, MD, No: 22, s. 252.

83 BOA, MD, No: 7, s. 889.

geçilmez yıkıcı bir sel felâketi biçiminde gelişen Celâlî isyanları, öğrenci ayaklanmaları, sipah sürgünü ve benzeri büyük "karuş-muruş" hali sanki gezgin toplulukların fesatlarını gölgede bırakmıştır. Onun için, artık Gurbetçiler, Çingeniyan, Mellâş Arapları diye grupladığımız bu türden olayların önemleri pek göze batar derecede ise, öteki olaylar içinde söz konusu edeceğiz.[84]

84 Örneğin 1586'da da Bursa, Kite, Atranos gibi Bursa ovasının komşu kadılıklarında dolu konargöçer grupları vardı ve öğrenci ve Celâlî hareketlerinin pek kabarık bulunduğu bu yıllarda halk bir de bu gurbetçilerden çekiyordu. Bursa Şr. Sc., No: A 141/168, vr. 247 b (Evâhir-i Cemaziyelâhir 994 yılgünlü hüküm yazısı).

IV. KISIM

BÜYÜK ÖĞRENCİ HAREKETLERİNİN BAŞLAMA VE GENİŞLEME DÖNEMİ

A. ÖĞRENCİ HAREKETLERİNİ YARATAN ORTAM

1- Medrese Öğrencilerinde Ruhsal Bunalım

Çiftçi halk kitlelerinin tarımdan karın doyurma olanakları daraldıkça köy gençlerinin "çiftlerini bozup" artan bir hızla şuraya buraya dağıldıklarını, işsiz güçsüz, boş insan anlamına levend adı takılmış olan bu insanların özellikle Türkiye'nin verimli toprakları, işlek çevrelerinde zengin kişilerin yaşadığı şehirlere yığıldıklarını, mahallelerde zenginlerin, büyük ticaret yollarında da "bezirgânların avlanmalarını" en kazançlı iş haline getirdiklerini, bu durumda genel güvenliğin yok olma durumuna gelmiş bulunduğunu bütün gerçekleriyle ispatlayan bu türden olayları mahkeme tutanaklarında ve hükûmetin giriştiği araştırmaların sonuçlarını açıklayan resmî yazılarda tesbit olunan biçimleriyle ortaya koymuş bulunuyoruz.

Yukarıda anlatılanlar iyi hatırlanacak olursa, çiftbozan-levend kitlelerini bu yıkıcı yolda kullananların, yani soyguncu eşkiya levendleri büyüklü-küçüklü bölükler halinde örgütleyip toplumsal güvenliği yıkmakta kullananların çoğuncası gene hükûmetin kendi görevlileri olduğu dikkati çeker. Kısacası, diyebiliriz ki çiftbozanlığın artması, toplumu ve devlet düzenini temelinden sarsan etkilerini XVI. yüzyıl Türkiyesinin bütün siyasal, toplumsal ve ekonomik kurumlarına bütün gücüyle iletmiş bulunmaktaydı. Elbette medreseler de bu etkinlikten uzak kalamayacaklardı. Nitekim, dönemin tek düzenli eğitim ve öğ-

retim kurumları olan medreselerde gene büyük çoğunluğu imaretleri doldurmuş köy çocuklarından oluşan genç öğrenci yığınları bir arada yaşamakta olduklarından, çiftbozan-levendlerden daha kolay ve güçlü bir biçimde bir karışıklık ortamı yaratmış bulunuyorlardı.

Her birisi bir vakfın kurumu olan ve harcamalarını da gene aynı kaynaklardan sağlayan Anadolu ve Rumeli'deki orta ve yüksek medreselerin XVI. yüzyıl başlarından belki de daha önceki zamanlardan beri kendi olanaklarını çok aşmış bir öğrenci yığılmasıyla karşılaştıkları açık bir gerçekti.

Medreselere bu derecede öğrenci dolmasının nedenlerinden birisi, Osmanlı Devleti'nin, kuruluşundan XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan sürede çok geniş topraklar kazanmış olmasının medrese bitirenlere kadılık, naiplik, müderrislik, imamlık ve benzeri "vazife" edinme kapılarını ardına kadar açmış bulunmasıydı. Çünkü, Türkiye'de medreseler devlete artık "askerîler" sınıfının "ehl-i şer" kesiminde hizmet alacak "icazetli" (diplomalı) kişileri yetiştirmek gibi pratik amaçlı kurumlar niteliğini kazanmışlardı.[1] İmparatorluğun bu sözünü ettiğimiz döneminde, öğretimlerini başarıyla bitirip "vazife" için devlet kapısında sıraya girenlere (mülâzemet bekleyenler) "ehl-i şer"lik görevi verilebilecek kadroların yeterliliği üzerinde bir bilgimiz yoksa da, tahsilini bitirenlerin sayısının devletin ihtiyaçlarını hayli aşmış olduğunu sanıyoruz. XVI. yüzyılın başlarında, Türkiye'nin girdiği bunalımlı dönemde ise, çiftbozanlığın artması sonucu, medreselere öğrenci doluşmasının hızla kabarmış olacağı çok doğaldı. Çünkü, köyde geçim olanakları çok daralmış bulunan ana ve babaların çocuklarını levendlik yaşına erişmiş bir "çiftbozan" yapma yerine daha erken yaşlarda medreselere göndermeyi tercih edeceklerini tahmin etmek zor değildir. O halde, köy gençleri, gurbete çıkınca, ilk çalacakları sığınma kapısı hiç kuşkusuz medreseler ve onlara bağlı öğrenci yurtları demek olan imaretlerdi.

İmaretlerde orta ve yüksek medrese öğrencileri barınıyorlardı. Bu yerler hücre denilen küçük bölmelere ayrılmıştı ve kubbe tavanlı bu odaların her birinde 3-5 kişi kalmaktaydı. XVI. yüzyıl medreselerini ve imaretlerini incelediğimizde, buralarda uzun yıllarını geçiren öğrencilerin ruhsal bunalım içine yuvarlanmaktan kendilerini kurtaramayacak koşullar içinde yaşadıklarını görürüz. Şöyle ki: Binalar, genel olarak, ortada bırakılan dörtgen biçimindeki bir açıklığı çevreleyen kalın duvarların içeri yüzüne yapışık ve hepsinin de çoğu kez kemerli biçimde yapılmış kapıları orta açıklığa çıkan yan yana sıralı oda-

1 "Askerîler" deyimi, bir Osmanlı maliye terimi olarak, devlet kurumlarında görev yapan ve bunun karşılığında da dirliğini hazineden sağlayan kişilere verilen isim olup, bunlardan emir ve yasakları yürütücüler olarak "ehl-i örf" ve kanun kural ve emirlerin uygulanmaya konulmasını bir karar halinde "ehl-i örf"e geçiren medrese öğrenimi görmüşler olarak ikiye ayrılmışlardır.

cıklar biçiminde idiler. Hücre ya da odacıkların dış bahçe veya sokağa bakan küçük boyutta pencereleri de vardı. Fakat, duvarların kalın olması yüzünden yeteri ışık girmiyordu. Ömürlerinin en genç ve kızgın çağını, dışa kapalı dar, karanlık ve kubbe biçiminde tavanından karanlığın hayalleri sarkan hücrelerde geçirmek zorunda bulunan öğrencilerin, ara sıra çıktıkları şehrin sokak ya da çarşı ve pazarları da onların gençlik ihtiyaçlarına kesinlikle kapalı bulunuyordu. Gizli çalışan, yakalandıkça da şuraya buraya sürülen fahişeleri bulmak çok zor bir işti. Kadın ya da kızlarla sokakta bile konuşurken, hattâ bakışırken yakalanmak, kanunlarda ehl-i örf kişilerine (subaşı, asesbaşı, asesler, yasakçılar gibi asayiş görevlilerine) bol cerime alma yetkisi verdiğinden, birbirine namahrem erkek ve dişinin, isterse bir iş için olsun konuşurken yakalanmaları bu görevliler için bir av gibiydi. Onun için medreseli gençlere nefislerini hiç olmazsa bir dişinin göz ve gönül sevgisiyle az çok avutmak olanağı da kalmıyordu.[2]

Medreselerde ve imaretlerde binaların alımından çok fazla sayıda sanki yığılmış bir biçimde sözde öğrenim gören suhteler (yani öğrenciler), bu koşullar altında derse çalışacak iradeyi kendilerinde bulamadıklarından başka, cinsel hayallerini kamçılar tarzda kurulmuş olduklarını söylediğimiz hücrelerinde, toplumsal ahlâka aykırı birtakım alışkanlıklara kendilerini kaptırmaktan kurtulamadılar.[3] Örneğin, cinsel sapıklık, en çok öğrenciler arasında genişledi ve alışkanlık halini aldı.[4] Öte yandan, uzun zaman içerde tutulan bir atın ya da bir odada kapalı kalmış çocuğun dışarı çıkar çıkmaz çılgınlaştığı gibi medrese imaretlerinin içe dönük karanlık yaşamından sokağa fırlayan delikanlılık çağındaki öğrenciler, özellikle XVI. yüzyıl başlarından beri saldırgan, zorba, eşkiya davranışlı olmaya başladılar. Asayişçiler karşılarına dikildikçe de azmaya, silâhlanıp karşı koymaya başladılar. İmaretlerde toplu yaşamanın ve medreseli olmanın kendilerinde yarattığı birbirlerine arka çıkma ruhu sayesinde çabucak örgütlenmeyi başardılar. Burada sözümüze şunu ekleyeceğiz ki öğreticilerin mahkeme

2 Tamamen gerçekleri yansıtan bu izahlarımı ispatlamaya yarayacak belgeleri burada vermeyi gerekli görmüyoruz. Çünkü XVI. yüzyıl mahkeme defterlerinin tutanakları incelendiğinde bunlara ait o kadar çok olaya rastlanmıştır ki burada birkaç örnek vermek gereksiz bir ispatlama çabası sayılmıştır. Esasen aşağıda belgelere dayanarak anlatacağımız suhte (öğrenci) olayları olduğu gibi belgeleneceği için gerçekler o yolla daha açık ortaya serilmiş olacaktır.

3 Hazırlamakta bulunduğumuz *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, III'te toplumumuzun içine yuvarlandığı sosyal bunalım bütün ayrıntıları ve nedenleri ile anlatıldığında suhtelerin ahlâkdışı davranışlara kendilerini kaptırmalarında XVI. yüzyılın ikinci yarısı Türkiyesindeki yeni ortamın da az etkisi olmadığı anlaşılacaktır.

4 İmaretlerde kalmak için buluğ çağına girmek gerekliği anlaşılıyor. Çünkü, 6 Temmuz 1558 yılgünlü bir tutanakta, eski müderrislerden Mehmed Çelebi'nin yanında kalan bir öğrenci, "Ben baliğ oldum, istediğim yerde otururum, mezbur Mehmed Çelebi'nin yanından hüsn-i ihtiyarımla ayrıldım" diye kayda geçirtmişti. Bursa Şr. Sc., No: A 132/156, vr. 166 b.

tutanaklarını dolduran türlü ahlâksızlıkları yapmalarına, büyük çoğunluğu günah-sevap konusu üzerinde toplanmış bulunan, yani daha ziyade dinsel ahlâk verme amacı güden medrese derslerinin engel olucu hiçbir olumlu etki yapmamış olması çok ilgi çekici bir konudur.

Medreselilerin çıkardıkları çirkin olaylar aşağıda bütün ayrıntılarıyla verildiğinde, öğrencilerin içine düştükleri ruhsal bunalımın, kendilerini toplumsal ahlâkın çökertilmesi eylemine nasıl inatla azmettirdiği gerçeği kolayca gün ışığına çıkmış olacaktır.

2- Medrese Öğrencilerinin Ahlâkdışı Eylemleri

Köylerinde geçim ve barınma olanakları bulunmadığı gibi bir umutsuzluğa düşen yetişkin gençlerin, çiftbozan durumuna düşerek, büyük şehirlere ve oraları çevreleyen verimli bölgelere aktıklarını, buralarda levend adı takılan bu işsiz güçsüz insanların kurdukları "haramî" soyguncu bölükleriyle türlü olaylar yaratmaya giriştiklerini yukarıdaki anlatılanlardan öğrenmiş bulunmaktayız. Timarlı sipahilerin, yeniçerilerin, altı-bölük sipahilerinin, hattâ bütün ehl-i örfün (idareci asayişçilerin) de karıştıkları, böylece herkesin toplumsal düzeni yıkmakta âdeta kıyasıya bir boğuşma durumuna geçtikleri bir ortamda öğrenciliğin verdiği içten bir arkadaşlık gayretiyle birbirlerine sımsıkı bağlanmış olan suhtelerin (medrese talebesi ya da talebe-i ulûm) belirttiğimiz ruhsal bunalımın da baskısı olunca, hiçbir kenarda "kendi ders ve şugullarında" olmalarına imkân var mıydı? Elbette yoktu. Nitekim, önce şehirlerde ve sonra kırlarda ve köylerde geçen bir sürü mahkemelik olaydan öğrencilerce çıkarılmış olanlarına rastlıyoruz. Hattâ bunların dövüş ve kavga, sokakta şuna buna sataşma biçiminde birtakım cürümler işlemelerinin II. Mehmed zamanına kadar gittiğine ait az da olsa kayıt vardır.[5] Bununla beraber, öğrencilerin imaret ve medreseler dışına taşan, hattâ halkla silâhlı bıçaklı vuruşma derecesini bulan olayları I. Süleyman'ın saltanata geçtiği sıralarda mahkemelik olma derecesini bulmuştu. Kimi zaman birçok suhtenin tutuklanıp hapse atıldığı az değildi, örneğin Bursa mahkeme defterleri tutanaklarından 1521 Eylül'ünde öğrencilerin çirkin hareketleri üzerine halkla çatıştıklarını tesbit etmekteyiz.

Bursa asesler kethüdâsı (güvenlik şefi) Çalapvermiş, öğrencilerden Fenikeli

5 Örneğin, II. Mehmed devrine ait bir tedris-öğretim beratında müderrisin görevleri sayılırken "ehl-i fesada hücre vermiye" cümlesi de konmuştur ki, bu imaret hücrelerinde birtakım olayların çıkmakta bulunduğunda şikâyeti ifade eder. Bk. Ş. Tekin (Ed.), Yahya bin Mehmed, *Menahicü'l-İnşa*, s. 27.

Saraçoğlu Durmuş ile Ahmed oğlu Mustafa adlarındaki gençleri yakalayıp mahkemeye getirmiş ve şöyle suçlamıştı:[6]

Birkaç öğrenci Emîrsultan mahallesinden Ahmed adlı birisinin kulu Mahmud'u yaralayarak kaçtılar. Mahalle halkı suçluları yakalamaya ve yaralıyı kilime koyarak evine götürmeye çalışırken bu kez, arkadaşlarının yakalandıkları sanısına kapılan Durmuş ve Mustafa silâhlı olarak kurtarmaya geldiklerinde, halk toplanarak bunlarla da çarpışmış ve yakalamayı başarmıştı. Daha önce de bu kişilerin arkadaşları olan Halipoğlu ve Mustafa adlarındaki öğrenciler türbe bekçisinin oğlu Hamza'yı dağa kaçırmışlardı. Bu kişiler bir gün bir gece sonra gidip çocuğu bırakmaya arkadaşlarını razı etmişlerdi. Aynı öğrencilerden Ahmed sarhoş bir halde ve "Kümenkü" adlı Frenk oğlanını kaçırmaya uğraşırken yakayı ele verdi.

Asesbaşı, işte hem adam yaralayıp kaçan arkadaşlarının yakalandıkları kanısı ile gelip halka silâhlı tecavüzde bulundukları, hem de çocuk kaçıran öteki öğrencilerin arkadaşları ve suç ortakları oldukları nedeni ile tutuklanmalarını istiyordu. Mahalle halkının ve genç çocukların da istemi üzerine sanık öğrencilerin hepsi tutuklandılar.[7]

Bursa medreselerinde okumakta olan Tekeli (Antalyalı) öğrencilerden bir grup "fesatçı" hareketlerinden dolayı şehir halkı ile yine aynı günlerde çatıştıklarını, bunun üzerine içlerinden tutanakta adları yazılı on bir suhtenin (lise ayarında medrese öğrencileri) tutuklanmış olduklarını görüyoruz. Birkaç gün sonra hemşerileri yani Tekeli olup Seyyid Alizade Medresesi dânişmendlerinden Abdi, Yıldırım Medresesi dânişmendlerinden iken Manastır Medresesi'ne nakledildiğinden gitmeye hazırlanan Alioğlu ve Köse Medresesi talebe-i ulûmundan (ilim tahsil eden öğrencilerinden) Abdi oğlu Mustafa sözleri geçen tutuklu hemşerilerine kefil olarak serbest bıraktırmışlardı.[8]

Halk ağzında ve yazı dilinde genel olarak "suhte" deyimiyle sözü edilen medrese öğrencilerinin genç çocuklarla düşüp kalkmaları, toplum ahlâkını kemiren bir alışkanlık halinde sürüp gidiyordu. Yalnız bunlar değil, levend dediğimiz köyden şehre gelmiş işsiz güçsüz dolaşan ve bekâr odalarında her türlü ahlâksızlığı yapmaktan çekinmeyen ergen kitleler de cinsel sapıklığı huy edinmişlerdi.[9] Kadın-erkek ilişkilerini son derece kısıtlayan, hattâ "fahişeliğe

6 Çünkü bu konudaki kanunun açık hükmü, kesinlikle uygulanan kuralı şu idi ki, hiç kimse hâkim karar vermeden tutuklanamaz idi. Bu yıllarda ehl-i örf bu hükme harfi harfine boyun eğiyordu.

7 Bursa Şr. Sc., No: A 32/29, s. 160 ve 161'deki 9 Şevval 927 (12.9.1521) yılgünlü tutanak ve kararlar.

8 Bursa Şr. Sc., No: A 32/29, s. 116 (bu fesatçılardan Abdi serbest olur olmaz Emîrsultan mahallesi halkına sövüp saydığı için kefillerince getirilip "ehl-i örfe teslim olunup" hapsedildi.

9 Cariye ile cinsel temas meşrû sayıldığı için olacak, şehirlilerde bu kötü alışkanlığa kapılanlara pek rastlanmıyor.

bile göz yummayıp, bu gibi kadınları oradan oraya süren o dönemin yobazlığı, asayişçilerin "cerime-para cezası" çıkarabilmek için bir erkekle bir kadını konuşurken de olsa yakalayabilme gayretleri, suhte ve levendlerin bu söylediğimiz doğaya aykırı alışkanlıklarını bütün bütün kamçılamış olduğu bir gerçektir. Bu sıralarda, birer meyhane gibi kullanılır olmuş bulunan bozahanelerin işleticileri, bu gibi yerlere doluşan ergen müşterileri için "taze oğlanları" bulundurmakta ve yasaklamaları da hiçe saymakta idiler.[10]

Öğrenci hareketlerinin yayıldığı ve süreklileştiği bölgelerin şehirlerinde ve kasabalarında, suhtelerin, yani medrese öğrencilerinin insan doğasına aykırı bu utanç verici alışkanlıkları pek açığa dökülmüş bulunmaktaydı. Örneğin, 3 Ocak 1524'te "beş kişilik" suhte kafadarlar bir oğlanın boğazına tülbent takmışlar, kiminin elinde ok ve yay, kiminin elinde kılıç olduğu halde, sözü geçen oğlanı alıp giderken Bursa halkı yollarını kesip "cenkle oğlanı alıkodular", suhtelerden ikisi kaçmayı başardıysa da üçü mahkemeye getirilerek tutuklandı.[11]

Bu tür ahlâkdışı olaylar açıktan alıp yürüdüğü halde, imam, müezzin, müderris ve benzerleri hacı-hoca takımı nasıl olup da önleyici büyük tepkiler göstermediler, anlamak güçtür. Halbuki, aynı çevreler, kadın-erkek cinsel buluşumları açığa dökülecek kerteyi bulduğunda, hemen toplu halde mahkemeyi boylayıp kıyamet koparıyorlardı.[12]

XVI. yüzyılın ortalarına yaklaştıkça, suhte ve talebe-i ulûmun yani medrese öğrencilerinin hareketleri de levendlerinki gibi yavaşlamak şöyle dursun, büsbütün sertleşti ve genişledi. Öğrenciler de artık yalnız şehir ve kasabalarda şunun bunun oğluna kızına el uzatmakla kalmayıp, küçük gruplar, hattâ bölükler halinde isyan hareketine girişiyorlar ve soygun üstüne soygun yapıyorlardı. Aynı zamanda Türkiye'nin öğrenci karışıklıklarına sahne olan bütün bölgelerinde asilerin aralarında dayanışma ve birbirlerini koruma eylemlerinin geliştiği de ortaya çıkmaktaydı.[13]

10 Bursa Şr. Sc., No: A 39/39, vr. 35'teki şu cezalandırma tutanağına bakınız: "Çerkez Hasan bin Abdullah ve şeriki Mustafa bin Seydi defaatla yasağdan sonra bozahanesinde oğlan bulunup tazip olundu. Mezküranın bu halleri Mahruse-i Bursa subaşısı Süleyman'ın talebi ile sebt-i sicil olundu".

11 Bursa Şr. Sc., No: A 35/35, vr. 342 b. 25 Saffer 930 yılgünlü tutuklama tutanağı.

12 I. Süleyman saltanatının daha ilk yıllarında geçen şu olaylara ait suhte hareketlerinin geçtiği başka şehir ve kasabalarından Bursa'daki kadar örnekler veremeyişimizin nedeni o şehirlerin mahkeme defterlerinin bu yıllardakilerine sahip olamayışımızdır. Daha sonralarında oralarda da aynı şeylerin halkı Bursalılar kadar bizar ettiğini ilerde göreceğiz.

13 Örneğin, Tosya kasabasında Korucukoğlu adındaki "levend-suhte 1543'te Mehmed oğlu Haydar'ın şakirti (çırağı)" Mustafa'yı çekip cebren ve kahren kırmızı bir çukasını almış ve Bursa'ya kaçarak buradaki öğrencilerin içine saklanmıştı. Bursa Şr. Sc., No: A 42/48, vr. 21b.

Gerçekleyin, 1543 Nisanı yılgünüyle Anadolu kadılarına yollanan bir fermanda, kalabalık bölükler halinde kazaları talan eden ve bu arada pek çok da cinayet işleyen levend sürülerinden halkı korumak için alınacak tedbirler bildirilirken, "talib-i ilm levend suhteler"e de geniş yer verilmiştir. Burada belirtildiği üzere "talib-i ilim" olanlar levend suhte bölükleri kurarak dolaşmak ve halka çeşitli zulüm etmekteydiler. Bunları kovuşturmak üzere yollanan çavuşa adam koşup bu fesatçıları yakalatarak İstanbul'a yollamaları önemle isteniyordu.[14] Öğrenci isyan bölgelerinde geçen ve mahkemelere yansıyan olaylar içinde, artık suhte (öğrenci) şefleri yönetiminde medreseli bölükler görüyoruz. Örneğin, 1546'da İznik'in Söğütlü köyünü basarak bir de adam öldürmek suretiyle yağma yapan levend bölüğü içinde yedi kişilik bir de suhte grubu vardı ki şefleri de Muharrem Halife adlı birisiydi.[15] Kocaeli sancakbeyi İbrahim, 1548'de Anadolu'nun korunmasına atandığında, kendisine, Bursa'ya varınca kadıya başvurup "levend taifesi"nin her biri için kefiller alması istenirken, "suhte taifesi"nin de "yarar kefiller" vermelerinin sağlanması sıkı sıkıya tembih olunmuştur.[16] Fakat hükûmet ne tedbir alırsa alsın, tıpkı çiftbozan-levend olayları gibi suhtelerin çıkardıkları karışıklıklar da her yıl artarak ve en azgın biçimi ile sürüp gidiyordu. Halk davacı olarak mahkemeye çıktıklarında medrese öğrencilerinin silâhlı tecavüzleri korkusundan "şehir ahalisinin namaza varamaz olduklarını", geceleyin evler basarak zorla soyup para aldıklarını ileri sürmekteydiler.

7 Mayıs 1552 günü Ali oğlu Mustafa ve adları yazılı 6-7 arkadaşı yakalanarak mahkemeye çıkarıldıklarında Bursa halkından kalabalık bir davacı kitlesi, sözü edilen suhtelerin şehirde saldıkları korkuyu anlatırken, Mustafa Ahmed'in oğlu Budak'ı Kaplıca yolunda "cebren çekip şehirden alıp gittiklerini", Ahmed oğlu Hüseyin'in de gece evini basarak 1800'den fazla akçesini aldıklarını ve benzeri "fesatları"nı sayıp döktükten sonra, bu kişiler umuma zararlı olmuşlardır diyerek bunları asmak suretiyle diğer fesatçılara da etkili bir ibret gösterilmesini istediler. Mahkeme, idam cezasını verdi ve kararı uygulamak üzere suçlu suhteleri "ehl-i örf"e teslim eyledi.[17]

Suhte olayları artık öteki toplumsal ve siyasî karışıklıklara uyarak yeni bir özgenlik kazanıyordu ki, aşağıda bunları ayrıntılarıyla vereceğiz.

14 Bursa Şr. Sc., No: A 42/48, vr. 47 a (Evâhir-i muharrem 950 yılgünlü ferman).
15 Bursa Şr. Sc., No: A 44/50, vr. 40 a (9 Recep 953 yılgünlü tutanak).
16 Bursa Şr. Sc., No: A 43/49, vr. 142 a (Evâhir-i safer 955 yılgünlü ferman).
17 Bursa Şr. Sc., No: A 45/51, vr. 225 a (13 Cemaziyelevvel 959 yılgünlü karar tutanağı).

3- Yoğun Karışıklık Bölgeleri

Medreseli karışıklıkları, XVI. yüzyıl Türkiyesinin her yanında değil, ancak medrese ve imaretlerin çok ve kalabalık olduğu çevrelerde çıktığı, bütün bir yüzyılın bu türden olaylarını incelemek suretiyle kesinlik kazanmış bulunuyor.[18] Suhte ayaklanmalarının sürekli biçimde görüldüğü yörelerin Anadolu'nun hangi coğrafî bölgeleri içinde toplanmış bulunduklarının belirtilmesi, Türk toplumunun sosyal, ekonomik ve kültürel yaşantısında Anadolu coğrafyasının etkisini de göstermiş olacağı için, gerekli görülmüştür. Şimdi suhte ya da öğrenci hareketleri alanlarını oluşturan başlıca bölgeleri saptarsak bu yön daha iyi anlaşılmış olacaktır.

a) Rumeli Geçesi: Resmî belgelerin gösterdiği üzere, yüksek ve orta medreseleriyle öte geçenin en büyük öğretim merkezi bulunan Edirne ile onun etkisinde bulunan genişçe bir bölge Türkiye tarihinde sanki suhte ayaklanmalarının öncüsü olmuş ve buralarda olaylar bir hayli erken patlak vermiştir.[19] Öte geçenin, yani Rumeli yakasının kaydolunması gerekli önemli öğrenci hareketleri Şehzade Bayezid'in taht kavgası yıllarında, Edirne-Gümülcine-Selanik bölgelerinde halk ile çatışacak çapta büyümüş ve genişlemiş olmakla beraber, tesbit edebildiğimiz olayların da gösterdiği üzere, gittikçe yavaşlamış, 1575'e doğru artık sözü edilmeyecek kadar azalmıştır. Onun için, 1559'dan sonraki yılların olaylarını izlerken, o geçede ayrıca bir öğrenci hareketinden söz etmeyeceğiz.

XVI. yüzyıl süresince Türkiye'de bütün bir toplumu yerinden oynatan, Osmanlı düzenliğinin kuralcı ve kalıplı biçimini yıkma sonucuna varan Anadolu karışıklıklarının başlıca etkenlerinden birisi olarak karşımızda bulduğumuz medreseliler ya da suhteler isyanı denince, hep Türkiye'nin beri yakasını yani Anadolu'daki büyük medrese merkezlerini çevreleyen bölgeler anlaşılacaktır.

Gerçekleyin, medreseli ayaklanmalarını, o zamanki deyimiyle suhte isyanlarını zincirleme olaylar olarak gözden geçirirken gözlemimiz şunu kesinlikle ispatlayacaktır ki, öğrenci hareketlerine sahne olan bölgeler gelişigüzel değildir. Özellikle Anadolu'nun verimli bölgelerinde sıkışmış bulunan şehirler ile kasabalar büyük öğrenci kalabalığının oluştuğu yerler olarak bu olayların çıkmasına en elverişli çevreler olmuştur. Şimdi bu bölgeleri sırasıyla tesbit edeceğiz.

18 Geniş Osmanlı toprakları içinde "Türkiye" dediğimiz toprakların coğrafî sınırları için *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, II'ye koyduğumuz haritaya bakınız.

19 *Celâlî İsyanları*, s. 39.

b) Bursa-Balıkesir-Afyonkarahisar Üçgeni: Öğrenci hareketlerinin hem erken başlaması ve hem de çok yoğun olması yönlerinden başta gelmekteydi. Doğal olarak da, Bursa şehri olayların merkezi durumunda bulunuyordu ki, bunun nedeni de burada medreselerin çok kalabalık öğrencilere sahip olmasıydı. Ayrıca yüksek medresenin de bütün Anadolu şehirleri içinde yalnız Bursa'da bulunması, sahn medreselerini bitirmiş gençlerin "dânişmend" (bir çeşit stajyer) olarak yollandıkları birkaç büyük yerden birisinin de burası olması, bu şehirde yaşları ilerlemiş medreselilerin yoğun olarak bulunmasına yol açmıştı.

c) Manisa-Muğla-Isparta Üçgeni: İzmir ve Antalya'yı da içine alan bu bölge hemen hemen bütün Ege şehir ve kasabalarını kapsamaktaydı. Olayların incelenmesi göstermiştir ki Ege alanı suhtelerinin iki önemli merkezleri Manisa ve Isparta'dan ibaret bulunuyordu. Buraya şunu da eklemeliyiz ki Isparta ve Denizli yöresi suhteleri, Afyon-Kütahya ve Akşehir öğrencileriyle de ilişki kurmakta idiler.

d) Kastamonu-Çankırı-Bolu Üçgeni: Kastamonu'nun merkez olduğu bu bölgenin dağlık olması yüzünden öğrencilerin tertipledikleri hareketleri bastırmak çok zor olmuş, dolayısıyla bura kasaba ve şehirlerinin öğrencilerinin, ele geçirmedeki zorluk yüzünden cezalandırılmaları çoğu zaman olanaksızlaşmıştır. İznik, Beypazarı, Tosya, Sinop ve benzeri kasabalar hep bu bölge öğrencilerinin yatak ve duraklarıydı.

e) Tokat-Amasya-Çorum Üçgeni: Buraya Yeşilırmak çevresi de demek yanlış olmaz. Erzincan ve Sivas'a kadar pek genişlemeyen bu bölge öğrenci hareketleri, süreklilik ve etkenlikleri yönünden Bursa-Balıkesir-Afyon üçgeni diye ayırımladığımız birinci bölgedeki kadar ünlüdür. Yeşilırmak çevresinde de birbirine yakın ve canlı şehir ve kasabaların bulunması, her birinde zengin vakıflarca beslenen eski medreselerin kalabalık öğrencilerinin buralarda birikmesini kolaylaştırmakla bu bölge geniş ve sürekli öğrenci ayaklanmalarına kolayca sahne olabilmiştir. Bir zamanlar Osmanlılara medreselerinden ünlü "ulemâ" niteliğinde kadı, müderris, kadıasker, müftü yetiştiren, Osmanlı Türkiyesinin ilk yüzyıllarda devlet yaşamına sanki yön veren bu bölgenin, XVI. yüzyılın ikinci yarısı süresince öğrenci ayaklanmalarının baş bölgelerinden birisi durumunda bulunduğu ilerki bahislerde anlaşılacaktır.

f) Tarsus-Silifke-Manavgat Bölgesi: Buraya öğrenci hareketi sıralarında "İçel bölgesi" denegelmiştir. Bütün öteki öğrenci hareket alanları içinde hükûmet güçlerine karşı en başarılı direnişi ortaya koyan bu bölge öğrencilerine, çok doğal olarak İçel'in dağlık ve sarp olması yardım etmiştir. Zaman oluyordu ki isyancı suhteler bu dağlık bölgenin kasaba ve köylerine hükûmet yönetimi yerine

kendilerininkini geçiriyorlardı. Yalnız, burada bir sürü olay üzerinde yaptığımız gözlemlerle de çözemediğimiz bir sorun, kasaba ve şehirleri o kadar kalabalık ve sık olmayan bu bölgede, öğrenci kalabalığı nereden birikiyordu? Bu konuda tahminimiz şu ki, Anadolu'nun öteki bölgelerinde sıkışan öğrenciler, buraya sığınmakta idiler. Böylece de karşı koyma gayretleri ölesiye dayanma derecesine vardığından kırılamıyordu.[20]

B. ÖĞRENCİ AYAKLANMALARININ BAŞLAMASI

1- 1558-1559 Bunalımının Yarattığı Fırsat

Bilindiği üzere, I. Süleyman'ın iki şehzadesi Selim ile Bayezid arasında 1558'de silâhlı çatışmaya varan taht kavgası ekonomik ve toplumsal durumu, hattâ hükûmet düzeni karmakarışık olmuş Türkiye'yi büyük bir iç bunalıma sürükledi. Çoğunluğu hoşnutsuz olan timarlı sipahiler çiftbozan gençleri "yevmli ordusu" adı altında örgütleyerek Bayezid'e tahtı sağlamak üzere padişahın ve kapıkullarının desteklediği Selim'in ordusuna saldırdılar. İki kardeşin birbirine hasım taraftarları arasında çıkan savaş, Anadolu'nun yağmalanması biçimine dönüştü.[21] İşte bu karışıklığın yarattığı ortamı fırsat saydıkları anlaşılan suhtelerin, giriştikleri silâhlı çatışmalardan tesbit edebildiklerimizi ayrıntıları ile verdiğimizde, medreseli karışıklıklarının artık, "isyan" niteliğine dönüşmenin basamağına adım attığı belgeleriyle göz önüne serilmiş olacaktır.

Şehzade Bayezid'in babası I. Süleyman'a ve kardeşi Selim'e karşı savaşı kaybettiği anlaşılmakla beraber, bu olayın Türkiye'de sebep olduğu karışıklığın, hafiflemek şöyle dursun, bütün bütün genişlediği, Bayezidci timarlı sipahilerle çiftbozan levendlerin (öteki deyimiyle sekbanların) dağlara çıktıkları 1559 yılında, yukarıda belirttiğimiz medreseli ayaklanma bölgelerinin hemen hepsinde, suhte bölüklerinin ağızbirliği etmişçesine açıktan açığa harekete geçmiş olduklarını görmekteyiz. Örneğin, Edirne-Gümülcine-Malkara arası bölgeyi anlatalım: Bilindiği üzere, Rumeli yakasının askerleri de içinde olmak üzere, devletin bütün ordusu 1559'da henüz Bayezid asilerini kovuşturmakla uğraşıyordu. Sözü geçen

20 MD, No: 3, s. 76 (Mihaloğlu Hızır Bey'e ve Malkara kadısına 4 Zilkade 966 yılgünlü hüküm yazıları).

21 M. Akdağ, *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması*, s. 65-73 ve Şerafettin Turan, *Şehzade Bayezid Vakası* adlı eserlere bakınız.

bu bölgenin güvenini sağlama görevine Mihaloğlu Hızır Bey bırakılmıştı. Onun aynı yıl İstanbul'a yolladığı mektubunda Edirne bölgesinde de başladığını gördüğümüz suhte olayları oldukça ayrıntılı biçimde anlatıldığı gibi, Malkara kadısı da aynı olayların kendi kadılığına sıçrayan kısmını gene mektupla merkeze bildirmişti. Gerek bu mektuplardan ve gerekse kadıya ve Hızır Bey'e İstanbul'un verdiği cevaplardan elde edilen bilgiye göre, halkı çok bizar etmeye başlayan suhteler silâhlanmışlar, bölükler halinde örgütlenmişlerdi. 10-15'i bir arada silâhlarını alarak gündüzleri bağlara çekilip yatıyorlar ve çok da hasar yapıyorlardı.

Çarpışacakları zaman 70-80'i birleşip daha güçlendikten sonra karşılarına çıkanlarla cenkleşiyorlardı. İmaret hademelerinin de bunlardan yakınmaları şu idi: 15 suhte bir arada imaret mutfağına gelip, yalnız kendi paylarını değil, "Bir bu kadar da arkadaşımız var; onlarınkini de istiyoruz" diye kendi haklarının iki katını alır giderler, böylece birçok "fakir fukara"ya verecek yemek kalmazdı.

Edirne yakınlarında birkaç kişilik bir suhte grubu "bir kimsenin oğlunu cebren alıkoyup firar ederlerken" Pınar kasabası yanından geçtikleri sırada, bu kazanın kadısı önlerini kesip oğlanı kurtarmış, ana babaya teslim ederse yine kaçırırlar korkusuyla kendi hizmetine almıştı. Bu yenilgiyi kendilerine yediremeyen medrese öğrencileri arkadaşlarının intikamım almak üzere bir araya gelip Pınar kasabasını basmaya ve oğlanı kadıdan geri almaya hazırlanırlarken haber alındı ve hükûmet merkezi, sözü geçen kadıya yolladığı hüküm yazısında, bu fesatçı suhtelerin yakalanmalarını, içlerinden oğlanı çekenlerin adlarının bildirilmesi, oğlanın da ya babasına teslim, ya da istediği yerde hizmet etmesinin sağlanması emri verildi.[22]

Fesatçı suhtelerin o bölgede çıkardıkları olay bir bu değildi. 70-80 kişilik bir başka suhte grubu da saldırı hareketlerini sürdürürken, Malkara kadısının yolunu bastılar, çıkan çarpışmada asi öğrenci bölüğü bozguna uğrayıp, Kogrı ve İpsala doğrultusuna kaçtılar ise de, içlerinden üçü yakalanıp yargılandıktan sonra ölüme hüküm giydiler, bu ağır karar da hemen yerine getirildi. Bununla beraber, öğrenciler bu ağır cezadan yılmak şöyle dursun, yeniden toplanarak Malkara'yı basma hazırlığına giriştiler. Kadı, şehir halkına başvurup savunmaya katılmalarını istemesi üzerine hükûmetin izin vermesi gerektiği cevabını alınca, İstanbul'a başvuruldu. Kadılara ve o bölgenin korunması ile görevli Hızır Bey'e yollanan 1 Ağustos 1559 yılgünlü bir yeni yazıda, "il erleri"nden, şehir halkından, muhafaza için bırakılmış askerlerden oluşturulacak bir güç ile suhtelerin hakkından gelinmesi emri verildi.[23]

22 BOA, MD, No: 3, s. 5 (Mihaloğlu Hızır Bey'e 14 Ramazan 966 yılgünlü hüküm yazısı).
23 BOA, MD, No: 3. s. 76 (Malkara kadısına 4 Zilkade 966 yılgünlü hüküm yazısı).

Silivri kadısından gelen bir mektup da, kendi yöresinde bir suhte bölüğünün çıkardığı olayı hikâye etmiştir. Esedullah ve arkadaşları olan öteki suhteler, içip sarhoş olduktan sonra ikindi vakti topluca Silivri çarşısına çıkıp, önce Hıristiyanlardan ve Yahudilerden zorla para ve benzeri şeyler toplamaya başladılar. Sıra Müslüman esnafa geldiğinde, mezarlık yanında bu suhtelerin başka arkadaşları bir Hıristiyanı öldürmeye kalkınca olay büyümüş, halk ile âsi öğrenciler cenge tutuşmuş, asiler yenilerek ellerinden silâhları alındıktan sonra tutuklanmışlardı. Bu durumda suçluların asılmasına mahkeme karar vererek, kararı İstanbul'a arz etmiş ve uygulanmasını istemişti. Kavala sancakbeyine ve kadısına yollanan hüküm yazısında isteğin kabul olunduğu bildiriliyor ve kaç kişi oldukları bilinmeyen suçlu suhtelerin asılmalarına emir veriliyordu.[24]

Şehzade Bayezid olayı sıralarında, özellikle 1559 yazında, Anadolu geçesinin öğrenci hareketlerini daha güçlenmiş ve yaygınlaşmış olarak görüyoruz. Biga ile Karesi (Balıkesir) sancakbeylerinin ve o çevrenin "mal nazırlığı" görevi de üzerinde bulunan Edremit kadısı Kemal'in merkeze ayrı ayrı yolladıkları mektuplarında bu yörelerindeki suhte olaylarını anlatmışlardır. Bunlardan öğreniyoruz ki hareket halinde bulunan öğrencilerin başı Çarpanoğlu adındaki bir Yörük öğrenci imiş. Balıkesir kasabasından Eldelikoğlu Ahmed Fakıh, başka adı ile Hacı Ahmed asilere yataklık ediyormuş. Bu suçundan dolayı bir ara tutuklanmış bulunan Hacı Ahmed, sefer ilân (Bayezid üzerine) edildiğinde serbest bırakılmış. Gene suhtelere yataklık etmekten geri kalmayan bu kişinin evinde, Çarpanoğlu ve arkadaşlarının, Rumeli yakasına geçerek, oradan getirdikleri soygun eşyası ve parası, gene ordan kaçırdıkları bir emred (genç) oğlan saklıydı.[25]

Manisa, Muğla, Aydın çevrelerinden, daha doğrusu Ege Bölgesi'nden gelen raporlar (şikâyet mektupları ve kazaya defterleri) durumun bir facia biçimi aldığını anlatıyordu. Bütün öğrenciler "ayağ üzere" idiler. Kalabalık silâhlı suhte bölükleri pazaryerlerini dolaşarak "cerr" adına halkın mallarına el koyuyorlar, zorla oğullarını alıyorlar, koyunlarını sürüyorlardı. Bazı devletlilerin (ünlü zenginlerin) de evlerini basarak kendilerini ya öldürüp ya da yaraladıktan sonra mallarını yağmalamakta idiler. Muğla'da (Menteşe'de) bu şekilde işlere girişen suhteler yüz kadar kişilik bir bölük teşkil etmiş olup, başbuğları Fazlullah ve Tosun İsa adlarındaki arkadaşlarıydı. Ayasluğ (Selçuk) ve Güzelhisar (Aydın) kadılıklarında da Hacıhızıroğlu'nun baş olduğu başka bir öğrenci bölüğü dolaşmaktaydı. Bunlar iki köy basarak üç dört oğullarını almışlar, mallarını da yağmalamışlardı. Bu

24 BOA, MD, No: 3, s. 309.

25 BOA, MD, No: 3, s. 44 ve 160 (Biga, Karesi sancakbeylerine ve mal nazırı kadı Kemal'e 9 Şevval 966 ve 17 Muharrem 967 yılgünlü hüküm yazısı).

yöreler halkının yakınmaları üzerine bütün olanları İstanbul'a bildiren kadıların aldıkları cevap "hep birleşip ileri sürmekle mi olur veya başka suretle mi olur, hep beraber suhte üzerine varıp" fesatçıları ele geçirme yolunun aranması isteniyor, "Zaîm Hamza Bey" asileri dağıtmaya memur ediliyordu. İl erlerinin ellerine "suhtelerin ve sairlerinin demleri heder" olduğuna dair de belge verilecekti.[26] Aydın Sancağı'nın her yanı suhte baskınlarıyla sanki sarsılıyordu. Böyle bir sırada sancakbeyinin sancağın asayiş işine kendi yarar adamlarını bekitmeyip, cerime gelirini artırmak hırsıyla birtakım âmillere (mültezimlere) satmış olduğu şikâyet olunmuştu. Buna karşı yazılan bir hüküm yazısında sancakbeyi çok ağır bir dille suçlandı. Aynı yazının birer sureti bütün Saruhan ve Anadolu kadılarına da yollanarak, aynı irtikâbın kendi kadılıklarında da olmamasına dikkat çekiliyordu.[27]

Bölük halinde örgütlenerek, anlatıldığı biçimde her yere saldıran, pazarları soyan, zenginleri gereğinde öldürerek ev barklarını yağmalayan bu öğrencilerin gene de imaretlerinin besleme hizmetlerinden faydalanmayı, haklarına düşenleri günü gününe misliyle almayı ihmal etmedikleri görülüyor. Padişahın validesince Manisa'da kurulmuş olan imaretin vakıf mütevellisi yolladığı mektupta, her tarafın fesatçı suhte ve levendlerle dolu olduğunu, bu durumda öteki imaretlerin kefilsiz ve silâhlı suhtelerinin padişahın validesi sultanın sözü geçen imaretine sokulmamaları için eline emir verilmesi istenmişti.[28]

İsyancı öğrencilerin imaretlerin yönetimini de ellerine geçirdiklerine ait bir şikâyet de Tokat Hatuniye İmareti mütevellisinden geliyordu. Orada da kefile bağlanamamış "fesatçı suhteleri imaretin kilerinden zorla yağ, bal, et vb şeyler alarak" şarap içme toplantıları yapmakta idiler.[29]

1559 yılında Hamid (Isparta) çevresi de Ege'den hiç farklı değildi. 30 Ekim 1559 yılgünüyle kadılara yollanan bir padişah hüküm yazısında belirtildiğine göre, sözü geçen sancağın kazalarında "suhteler ve suhte suretinde olanlar silâhlı olarak" bölükler halinde gezip, ev basıp, oğlan çekip, adam katledip, daha nice fesatlar etmekte idiler. Haklarından gelinmek amacıyla, zaîmlerden Mirza Bey yollanıyor, yakalananların asılmaları, kaçanların yataklarından ve akrabalarından ele geçirilmeleri emri veriliyordu. Hamid'deki öğrenci hareketlerinin ne kadar dayanılmaz sertlikte olduğu şuradan da bellidir ki, daha 31 Ekim 1558'de Hamid sancakbeyi Mustafa Bey'e yazılan bir emirde (herhalde Şehzade Bayezid seferinden) hemen görevi başına dönmesi istenmişti.[30]

26 BOA, MD, No: 3, s. 153 ve 156.
27 BOA, MD, No: 3 s. 123.
28 BOA, MD, No: 3 s. 197 (Manisa kadısına 1 Rebiül-evvel 967 yılgünlü hüküm yazısı).
29 BOA, MD, No: 3, s. 319.
30 H.T. Dağlıoğlu, *Ün*, c. 4, vs. 4; aynı dergi c. 6, vs. 1.; MD, No: 3, s. 134.

Bolu'dan İzmit doğrultusuna uzanan çevreler, hattâ Üsküdar yakaları, yani nerde ise İstanbul'un burnunun dibi sayılan yerler de öğrenci bölüklerinin soygun ve baskınlarından uzak kalmıyordu. Sapanca'dan batıya önemli bir geçit yeri olan Ağaç Köprüsü ve öteki geçitlerden İstanbul'a sürekli bir fesatçı sızması vardı. Onun için devlet bu geçitleri hep bekletmek ve gelip geçenlerin kimliklerini kontrol etmek zorunluluğu duymaktaydı: Böyle olduğu halde, gene de Kandıra, Şile, Hendek, Akova, Akyazı, Göynük suhte bölüklerinin koşuşturma alanları idiler. Asi öğrenciler buralarda da köyler basıp para ve malına göz diktikleri zenginleri acımadan öldürüyorlardı. Bayezid olayı dolayısıyla Sapanca ve çevresindeki önemli geçit yerlerini ve bu yörenin güvenliğini korumaya bekçi bırakıldığı anlaşılan eski Hatvan sancakbeyi Mehmed'e 28 Temmuz 1559'da yollanan bir padişah hüküm yazısında geçitlerin kontrolüne çok dikkat etmesi ve hareket halinde bulunan suhtelere karşı da reayadan ve il erlerinden sağlayacağı yardımla mücadele etmesi emredilmişti. Akyazı ve Şile kadılıklarına yollanan 1559 Ekimi'ndeki emirlerde bu çevrede "mehayif" teftişinde bulunan eski kadılardan Mevlâna Hüsam'ın yolladığı raporda suhte bölükleri, özelikle bunların şefleri ad ad kaydolunarak, bastıkları köyler ve işledikleri cinayetler belirtildikten sonra yakalanıp haklarından gelinmesi isteniyordu.[31]

Öğrenci hareketlerinin en yoğun görüldüğü Yeşilırmak bölgesine gelince kadıların, sancakbeylerinin ve öteki yönetici ve güvenlik memurlarının raporlarından, ayrıca bunlara cevap olarak yollanan ferman ya da padişah hüküm yazılarından çıkarılan bilgiler bu çevrede ayaklanmaların genel yaşamı altüst etmiş olduğunu ispatlamaktadır. 1558'de asi Şehzade Bayezid'e karşı açılan sefere katılmış olan Rumeli askeri İran'a sığınmış bulunan şehzade geri döner korkusuyla 1559'da da Amasya-Tokat bölgesinde bekletilmelerine rağmen, Samsun (Canik) ve Çorum'u da içine alan bütün o çevreler, yani Yeşilırmak bölgesi sayısız silâhlı öğrenci bölüklerinin elinde kaldı. Amasya-Tokat, Ladik, Kavak, Merzifon, Osmancık, Bafra, Sinop, Çorum vb şehir ve kasabaların, bu yörelerdeki köylerin bulunduğu geniş bir bölgede yürekler acısı olaylar birbirini kovalıyor, kanlar dökülüyor, evler yağmalanıyor, çocuklar kaçırılıyor, fakat buralarda bekleyen Rumeli sancakbeyi güveni sağlayıcı bir varlık gösteremiyordu.[32]

31 BOA, MD, No: 3, s. 66, 166. 167.

32 Kadıların ve sancakbeylerinin şikâyet mektuplarına cevap olarak yollanan ferman ya da hükm-i hümâyûn yazılarında, asi Şehzade Bayezid taraftarlarının, kimi ünlü şeflerin kalabalık yevmli bölükleriyle birlikte dağlara çekilmek suretiyle isyan halini sürdürdükleri kaydolunmuştur. Örneğin, "Canik dağlarında yanındaki ehl-i fesat ile dolaşan Tankır" bunlardan birisi idi. Bk. MD, No: 3, s. 111 (29 Zilkade 966 yılgünlü hüküm yazısı).

Gerçekleyin, Merzifon kadısı 1559 yazında İstanbul'a mektupla şu bilgiyi vermişti: "Rum Vilâyeti'nce suhtevât taifesi (yani öğrenci takımı) ayağ üzerine gelüp her bölük 40 ve 50 nefer kimesne olup kasabadan kasabaya gezüp fesat üzere" idiler. Aynı sırada Samsun kadısı da yolladığı mektubunda "Ladik Kazası'ndan Çölmekoğlu adlı bir suhtenin yönettiği 25 kişilik öğrenci bölüğü Amasya ile Canik arasında gezmekte olup kiminin oğlanını çeküp ve kiminden cebren akçe ve mal alup halen Ladik önünde Boğaz nam karye yakınında cenk edüp dört kişi katledip ve bazıları da mecruh olup" gene de ele getirilememişlerdir. Amasya kadısının bu konuda yazdıkları da şu idi: "Suhte adına bazı levendler[33] iki üç yıldan beri iki bölük olup, Osmancık, Merzifon, Ladik ve Gümüş kasabalarında ve nahiyelerinde bâzı kimselerden akça alıp", hattâ hassa köylerini (yani vergi geliri doğrudan padişah hazinesine toplanan yeri) basmışlar, üç kişi öldürmüşlerdi. Silâhlı olarak dolaşmaya devam ediyorlardı. Şehzade Bayezid olayı dolayısıyla 1559 yaz aylarında da Amasya çevresi gözleyiciliği görevini sürdüren Silistre sancakbeyi Sinan Bey'in suhte faaliyetleri hakkında yazdığı mektupta verdiği bilgiler kadınınkine uymaktadır. Ayrıca Amasya beyi ile birlikte bulundukları koruyuculuk (muhafızlık) görevlerinin gereği olarak, suhte-öğrenci bölüklerini ele getirmek amacıyla kuvvet yolladıklarında, asilerin Canik yöresine geçtiklerini belirtmiştir. Sözü geçen öğrenci birliklerinin Canik, yani Samsun Sancağı'na kaçtıklarında, orada da boş durmayıp baskınlarına devam ettikleri görülüyor. Çünkü, Samsun sancakbeyi, Canik sınırında suhtelerin bir köyü basmaları üzerine köy halkıyla aralarında çıkan cenkleşmede kimi köylülerin yaralandıklarını, iki suhtenin yakalanıp tutuklandığını merkeze arz etmişti.[34]

1560 yılında, özellikle yaz aylarında, yukarıda saydığımız isyan bölgelerinin sancakbeylerinin, kadıların ve öteki yönetici ya da güvenlik organlarının suhte hareketleri hakkında bilgi veren ve çoğu da halkın acı feryatlarını yansıtan mektup, "kazâyâ defteri" ve benzeri yazıları gelmeye devam etmekteydi. Bunlar anlatıyordu ki, sıra sıra idamlara (çoğu kez muhakemeye bile lüzum görülmeden) rağmen öğrenci hareketlerinde en küçük bir azalma emaresi görülmüyordu. Tersine olarak, hükûmetin kanunları bir yana atarak, yakalananı kimi kez sorgusuz sualsiz olarak asma politikası, kaçıp kurtulanları, hattâ bu işe girmemiş öğrencileri, belki de öldürülenlere duydukları arkadaşlık bağlılığı dürtüsüyle daha çok azdırıyor, canileştiriyordu.

33 Gerçekleyin kimi çiftbozanlar-levendler de öğrencilikle bir ilişkileri olmadığı halde onların gücünden yararlanmak amacı ile suhte giysileriyle dolaşıyorlardı. Bu tür sahte suhtelere çok rastlanmıştır.

34 BOA, MD, No: 3, s. 102, 112, 155,176, 177; *Çorumlu*, Sayı 6, vs. 42.

İstanbul'a gelen haberler devlet büyüklerine ve padişaha anlatılmış olmalıydı.

1560 baharı ile gene soygun yeliştirmelerine girişim, suhtelerin Alâiye (Alanya) Sancağı'nın Mandıras köyüne yaptıkları baskında ettiklerini Alâiye kadısı merkeze şöyle rapor ediyordu: Asi öğrenciler bir Hıristiyanı öldürmüşler, on bin akçelik mal yağmalamışlar ve "Müslümanların oğulları"nı çekmişlerdi. Aynı sıralarda, Hamid İli (Isparta) sancakbeyinden gelen mektupta, toprak kadısı (Uluborlu kadısı kastolunuyor) ile birlikte "şakî suhtelerin teftişine memur olup" Uluborlu'ya vardıklarında, 15 kadar medrese öğrencisinin, bir araya gelerek halkı rencide ettiklerinin, "hacca gitmek üzere kasabaya gelen Müslümanları, gece baskın vermek suretiyle" altınlarını, eşyalarını, iki emred (genç) kardeşlerini ve hizmetkârlarını aldıktan başka, hayli kimseleri de hapse attıklarının, yakalarını asilerden kurtarabilenlerin şikâyeti üzerine, sancakbeyi ve kadı sorguya vardıklarında isyancı öğrencilerin "medreseyi metris idüp sabahtan öğleye kadar harp edüp iki taraftan ölenler ve yaralananlar olup, nihayet bir kişi ele gelüp haklarından gelinüp (asılıp), teftişte bundan başka, hamam basıp oğlan çektikleri ve Müslümanlara (halka), ya oğlunuzu verin yahut akça (para) verin" diye teklifte bulunduklarının ortaya çıktığını anlatıyorlardı. Alâiye suhtelerinin başı da Emîr Hacı adında birisiydi.

Çorum'un Osmancık Kazası kadısının da orada, Tarak adlı bir suhte başbuğunun yönettiği bölüğün hareketleri hakkındaki bilgileri de şöyleydi: Öğrenciler, ok yay, ve başka silâhlarıyla gezmekte olup Hasan adındaki bir sipahiyi yolda basıp eşyasını aldıktan başka, Hacıhamza'da yollar kesip halka salgınlar salıyorlarmış, mahkeme naibini bile hapsetmiş ve parasını almadan serbest bırakmamışlar, kovuşturmaya geçince Kastamonu Sancağı'na geçmişler, Bafra'da ve şurda burda içlerinden bazıları yakalanıp idam olunmuşlar, Samsun'un Kavak Kadılığı'ndaki öğrencilerle yapılan çarpışmada da iki asi yakalanmış ve hemen ipe çekilmişler. Aydın'da ve kazalarında geçen olayların da bu biçimde şeyler olduğu bildiriliyordu.[35]

Suhte isyanlarının XVI. yüzyıl Türkiyesinin sürekli toplumsal iç olayları niteliği kazandığının anlaşıldığı şu sıralarda, bu kanlı tarih oluntusunun yeni bir özgenlik dönemecine geldiği de açıkça beliriyordu. Gerçekleyin, yukarıda uyguladığımız yöntemle burada da resmî belgelerden alarak anlatacağımız öğrenci isyanlarına artık halktan ve hattâ hükûmet kişilerinden kimilerinin de adının karıştığını görmekteyiz. Örneğin, 1560'ta yolladığı mektubunda, suhtelerin örgütlenmiş ve birlikte hareketi aralarında geliştirmiş olmaları yüzünden,

35 BOA, MD, No: 3, s. 318, 319, 413, 434, 435, 542; *Çorumlu*, Sayı 15, vs. 150.

kimsenin karşı durmaya gücünün yetmediğini; isyancıların "fukaranın malını alıp oğlunu çekip" olmadık işler ettiklerini belirtirken bazı müfettişlerin kendilerine yardım ettiklerini, bunun karşılığında da "murat ettiklerinin üzerlerine havale edüp nice işkence" ettiklerini yazıyordu. Öte yandan aynı yıl Aydın sancakbeyi de Tire'nin Ezine Bucağı'na bağlı bir köye 15 kişilik bir öğrenci grubunun baskın yapması üzerine "arkalarına düşüp başları olan Hüsam ile Gaybi adlı suhteler yakalanarak sancakbeyince ifadeleri alındığında Tire şehrinin asesbaşısı yatakları ve durakları olduğunu ve kendilerini el altından koruduğunu" açıklamışlar, bunun üzerine, sözü geçen asesbaşının evi aranmış ve suhtelerin eşyaları ele geçirilmiş, kendisi de tutuklanmıştı. Çine kadısı da bu kazadan "Mehmed Ağa" adında faizcilik yapan birinin fesatçılarla işbirliği içinde olduğunu merkeze bildirmekteydi. Kastamonu sancakbeyi Süleyman Bey de İstanbul'a yaptığı şikâyetinde Boyabad, Sinop, Durağan kadılıklarından zekât, sadaka ve benzeri adlarla fukaranın para, koyun ve sığırlarını cebren alan suhteleri ve idamlık suçluları kovuşturmak ve güvenliği sağlamak amacıyla adamlarını yolladığında, adları geçen kadılıkların âmillerinin (hazine tahsildarlarının) "mal-i mirî"ye noksanlık verirsiniz diye suçluyu yakalamaya engel olduklarını, kendilerinin rüşvet alarak bu gibilerini ele vermediklerini belirtmişti. Bolu kadısına yollanan bir emirde belirtildiğine göre, zaîm (dirliği 20.000'i aşmış timarlı sipahi) Süleyman da köylerden kimi kişilerin suhtelere yataklık ettiklerinin açığa çıktığını bildirmekteydi.[36]

Şehzade Selim (II. Selim) ile kardeşi Şehzade Bayezid arasındaki taht kavgasının 1558'de bir meydan savaşına dönüşmesi üzerine, Türkiye'de çıkan büyük karışıklık ortamında medrese öğrencilerinin başlatmaya fırsat buldukları bölük halindeki ayaklanmanın geçiş biçiminin bütün isyan bölgelerinden İstanbul'a ayrıntılarıyla rapor edilip durduğu yukarıda belirtilmiş bulunuyor. Kendisine bildirilen her olay için hükûmetin ne yapmak gerektiğini kadılara ve öteki yöneticilere muntazaman bildirdiği görülmekle beraber, ayrıca I. Süleyman'ın bütün Anadolu kadılarına yolladığı bir ferman vardır ki, burada onu da söz konusu etmek gerekiyor:

Padişahın 4 Eylül 1559 yılgünlü bu fermanında güvensizliğin sebebi hakkında kadılara bildirilen kanısı şu idi: "Halen sancakbeylerinin yerlerinde bulunamayışları yüzünden (çünkü hepsi Şehzade Bayezid'e karşı Selim'in ordusuna katılmışlardı) kazalarımızda suhte takımı ve öteki fesatçıların harekete geçerek reayaya zulüm etmeye fırsat buldukları duyuldu. Bundan başka, sancakbeyleri yerlerinden ayrılırken, sancaklarının güvenliği ve korunması için işe yarar

36 BOA, MD, No: 3 s. 318, 348, 459; *Ün*, Sayı 43-44, vs. 5.

adamlarını koyacak yerde, cerime gelecek gelirlerini artırmak için güvenlik ve öteki gelir toplanacak işlerini âmillere (vergi toplama işini götürü almaya talip kişilere) satmışlardır. Bu fermanı Cafer Çavuş size ilettiğinde, siz kadılar güvenlik işiyle kendiniz ilgilenip, suhteler ya da öteki eşkiyalar kim olursa olsun ele getirip haklarından gelerek reaya ve yolculara zarar vermelerine fırsat vermekten çok sakınınız. Bunun için de il erlerini üzerlerine sürünüz, yahut başka yol varsa onu uygulayınız. Eşkiya ortaya çıktığında siz bir şey yapamıyorsanız bildirmeniz gerekir. Ayrıca sancakbeylerinden güvenlik işlerini adamlarına sağlatmayıp para karşılığı satanları bildiriniz."

Görülüyor ki, padişah kendi saltanatının sürdürülmesi için memleketin sancakbeylerini ve bütün güvenlik güçlerini oğlu Bayezid'in peşine takmış, boş kalan ülkede levendler ve öğrenciler kolayca başkaldırmışlardı.[37]

2- I. Süleyman'ın Son Yıllarında Öğrenci Hareketlerinin Durumu

Padişahlık makamına göz diktiler dedikodusuyla öz evlâtlarının kanına girmekten çekinmemiş olan I. Süleyman'ın "fesatçı suhteler ve levendler" ya da "çiftbozanlar"ı cezalandırmakta elbette daha merhametli olması beklenemezdi. Gerçekleyin, tarihçi Mustafa Selanikî'nin tanıklığına göre, o koca padişah, Şehzade Bayezid asisine karşı nasıl galip geleceğini Şehzade Selim'e öğütlerken, vazifeleri çift sürmek olduğu halde, işlerini bırakıp, siyasete karışan ve isyancı şehzadenin ordusuna koşuşan köylülerin yaşamalarından ise toptan yok edilmelerinin daha hayırlı olacağını söylemek suretiyle ne kadar da katı yürekli bir insan olduğuna başka bir delil vermiş oluyordu.[38] Öğrencilerin ve levendlerin başkaldırdıklarını rapor eden kadılara, sancakbeylerine ve öteki güvenlik sorumlularına, Divan'dan cevap olarak yollanan emirlerin de, gene kanlı kovuşturmaların uygulanması biçiminde olduğu, aşağıda hükûmetin suhte ve öteki isyancılara karşı açtığı mücadelesi incelenirken bütün yönleriyle belirtileceği için, burada sözümüz kısaca kesilmiştir.

Bu derece kanlı bir bastırma ve kovuşturma siyaseti asileri yıldırmak şöyle dursun, onların daha geniş çapta örgütlenmelerini, sayılarının çığ gibi büyümesini hızlandırmaktan başka bir işe yaramamıştır. Öyle ki, başları kimi zaman yargılamaya bile gerek görülmeden asılan, kendileri de dağılıp birer köşeye sindi

37 Bu ferman Bursa Şr. Sc., No: A 66/72, vr. 129 a'dadır.
38 *Tarih-i Selanikî*, s. 75.

sanılan bölükler çabucak içlerinden yeni birisini baş edinerek, daha azimli bir biçimde isyan hareketlerine devam etmekten hiç geri kalmamakta idiler. Şimdi, 1564'ten başlayarak Selim'in tahta geçişine kadarki üç yıllık suhte olaylarının gözden geçirilmesi bunun bir gerçek olduğunu ispatlayacaktır:

Yukarıda bölgeler halinde saptadığımız yoğun öğrenci-suhte çevrelerinden Kastamonu-Bolu arasında bulunan kasabalar ve köyler sanki isyancıların eline terk olunmuştu. Şimdi olup geçen olayların anlatılması ile bu gerçek göz önüne olduğu gibi serilecektir. Rumeli geçesindeki olaylar bu sıralarda Edirne-Gümülcine çevresinden daha ötelere genişleyerek Filibe'ye kadar yayılmış bulunmaktaydı. Filibe kadısı 1564'te İstanbul'a yolladığı şikâyet mektubunda adlarını saydığı suhte ileri gelenlerinin kent içinde ve çevresinde türlü "fesat ve cinayet" işlediklerini sayıp dökmüştü.[39] İstanbul, Edirne, Filibe, Gümülcine, Yenice, Siroz, Selanik ve başka Rumeli kadılarına yollanan 25 Mayıs 1566 yılgünlü genelge niteliğindeki bir fermandan öğreniyoruz ki, öte yakanın geniş bir bölgesinde en az Anadolu'daki kadar şiddetle öğrenci hareketleri olmaktaydı. Örneğin, Gümülcine Kazası köylerinden, Turhan oğlu Ömer, Karabekir ve Ahdi adlarındaki suhte başbuğlarının yönettiği bölükler Gümülcine'den açıktan açığa oğlan çekip, adam öldürüp, evlere girip, çalgılı eğlencelerle şarap içip, fesat ve ahlâksızlıkları mahkeme defterlerine geçmiş olup, yoldaşlarından Taşkınoğlu Mustafa ve diğer bir Mustafa yakalanarak tutuklandıklarında suçları imamların tanıklığıyla sabit olmuştu. Pek çoklarının kaçıp kurtuldukları, işin bununla bitmediği, bu biçimde hükûmet ve halkla hasım durumuna girmiş suhtelerin, kasabadan kimi kişilerin evlerini ateşe vermek amacıyla yeniden toplandıkları öğrenilmiş bulunuyordu. Fermanın bitiminde, kasabada bu durumun halka duyurulması, suhtelerin toplantı yapmalarına fırsat verilmeden yatak ve duraklarından ele geçirilmeleri ve tutuklanmış olanlar hakkında da İstanbul'dan varacak emrin beklenmesi istenmekteydi.[40] 1567 yazında da Selanik şehri içinde suhteler hareket halini sürdürmüşler, Ramazan adlı birisinin evini basarak bir oğlunu da öldürmek suretiyle önemli karışıklık çıkarmaları üzerine, sancakbeyi askerlerini isyancıların üzerine sürmüş, "bir mikdar fesad erbabı ele girüp haklarından gelinip", yani ipe çekilip, çoğu kaçmayı başarmışlardı. Merkeze yolladığı mektubunda bu bilgileri veren Selanik sancakbeyi, me'kellerde (imaretlerde) kefilsiz suhte bulundurulmamasını da rica ediyordu. Bunun üzerine İstanbul'dan verilen emirde "ne me'kellerde ne de medreselerde asla kefilsiz talebe bulunmaması", iki üç silâhlı suhte bir arada görülürse bu gibilerinin hemen hapse atılmaları, "şugulunda

39 BOA, MD, No: 7, s. 27.
40 BOA, MD, No: 5, s. 613.

(yani dersinde) olmayıp suhte nâmına levendlik edenlerin ele getirilmeleri" istenmekteydi.[41]

1564-1566 yıllarında, öğrenci hareketlerinin en şiddetli ve yaygın geçtiği yerlerin Kastamonu-Bolu-Canik çevresi şehir, kasaba ve köylerini kapsayan geniş dağlık ve ormanlık bölge olduğu görülüyor.

18 Eylül 1564'te Küre kadısına yollanmış bulunan bir padişah hüküm yazısında adı geçen kadının şikâyet mektubuna dayanarak Canik (Samsun) çevresinin olayları özetlenmiş ve alınacak tedbirler de gösterilmiştir: Burada anlatıldığına göre, "Canik Sancağı'nda suhte levendleri ve bazı eşkiya gurbetten ve gayriden ittifak ile küllî fesad edip, reaya (halk) eşkiya elinden zebun" olmuşlardı. Durum beylerbeyine ve kadıya bildirildiğinde yarar ve vilâyeti anlar sipahilerden 26 kişi yollanmışlar, geçen yıl da 150 adam göndermişlerdi. Bu güçlere il erleri ve vilâyet halkından sağlanan yardımcılar da katıldığı halde, isyancıları dağıtmaya yetmiyordu. Öğrencilerin ve onlarla birleşenlerin başında Söylemez adında bir suhte şefi vardı. Soyguncular halkı ayaklarından asarak istediklerini vermeye zorlamakta idiler. Ortalıkta bunlardan öyle bir korku vardı ki, hazinenin vergi toplayıcıları hisarlardan çıkamıyorlardı. Sancakbeyi bütün sancak güçlerini toplayıp isyancıların peşine düştüyse de, arazi dağlık olduğundan başarılı olamamıştı. Verilen emirde il erleri, sipahiler ve sancakbeyinin adamları birleşerek kovuşturmaya çıkmaları ve iki silâhlı suhtenin bir araya gelmesine izin verilmemesi bildirildi.[42]

Aynı bölgenin yani Canik-Kastamonu-Bolu çevresinin durumu 1565 baharı ile geçmiştekileri gölgede bırakacak çapta bir suhte karışıklığına tanık olmuştur. Öğrenciler topluluğu bu yıl daha çok büyümüştü. Gene şunun bunun oğullarını, değerli hayvanlarını ve paralarını almaya devam ediyorlardı. Artık halktan kimi kişiler de öğrencilere soygunlarında yardımcı olmaya, yataklık etmeye başlamışlardı. Sinop kadısı da ahalinin şikâyetleri üzerine yolladığı mektubunda, kendi kadılığındaki olayları anlatıyordu. "150 kişiden fazla" suhte suretinde levendler silâhlı olarak topluca köylerde gezmekte idiler. "Evler basıp, Müslümanların oğlancıklarını ve kızlarını ve avretlerini çeküp, nezir ve kurbanınız vardır diye altun, akça ve sair alup Müslümanları cebren elinden ve ayağından asup" bir köyün evlerini yakmışlar, "iki çeriyi (askeri) dövüp hapsedip" paralarını, bir hocanın (tüccarın) iki yüz altınını almışlar, bir de gemi basmışlardı. Kargı Kadılığı köylerini de, Gani Fakıoğlu Şemsi adındaki bir öğrenci şefinin yönettiği bölük kasıp kavurmaktaydı. Yaptıkları, zenginlerin paralarını alıp, mallarını yağma etmek, karşı gelenleri ayaklarından asmaktı.

41 BOA, MD, No: 5 s. 159
42 BOA, MD, No: 7, s. 22.

Kastamonu sancakbeyine İstanbul'dan 4 Haziran 1565 yılgünü ile yollanan bir yazıya göre, İbrahim adlı bir öğrenci şefi yakalanarak başkente götürülüp işkence yapıldığında, yani Osmanlı sorgu yöntemi deyimince "örf olundukta" Kastamonu Sancağı'nda bölükleriyle dolaşan suhte başbuğlarının yaptıkları baskın, soygun ve benzeri işleriyle birlikte adlarını vermişti ki, bunlar, Dadaylı Arık Hamza, İbrahim, Kuloğlu Mustafa, Bafralı Muslihuddin, Dedem, Boyabad'dan diğer İbrahim, Küre'den diğer Muslihiddin, Ladik'ten Kerim ve Hamza adlarını taşıyan kişilerdi. İbrahim'in sorguda anlattıkları kadıların ve öteki yöneticilerin merkeze yolladıkları bilgiyi tutuyordu. Yabanâbâd'da (Kızılcahamam) zeamet sahibi Behram'ın odasını basarak akçe ve eşyasını alıp giden 18 kişilik bölükten adları tesbit olunanlarından yedi suhtenin hepsinin Gerede, Yabanâbâd, Mihalıççık kazalarının birer köyünden olmaları dikkati çekiyorlar.[43]

Gerçekleyin, 1595 yılı, özellikle bütün yaz ayları Kastamonu ve Bolu yörelerinde suhte ve öteki eşkiyalar (çiftbozan levendler) her yanı tam bir güvensizlik içinde bırakmışlar, herkeste dayanılmaz bir korku doğmuştu. Öyle ki, giderekten kadılar, sancakbeyleri ve öteki hükûmet örgütleri tam bir hükümsüzlük içinde bulunuyorlar, isyancılar kimi kişilerle işbirliği yaparak yönetime bile el koyuyorlardı. Örneğin, Kastamonu kadısının mektubuna göre, sancağın bucaklarında ve köylerinde zorbalar uydurma şahitler de tutarak, "eski naipler, levend suhteler ve başka eşkiya ve fesatçıların da işe karışmaları ile fukaranın kızlarını, avretlerini ve emlâklarını" bu tutma tanıkları dinletme yoluyla ellerinden "ümerâ ve kuzât (beyler ve kadılar) bu vilâyette mukim değillerdir, biz daim mukimleriz" sözleriyle eski naiplere kadı görevi yaptırıp, zorbalıklarını kanuna bu biçimde uydurmakta idiler. İstanbul'a dilekçe üstüne dilekçeler yollanmasından da etkili bir sonuç alınamıyordu. Suhtelerin köylerde baskın yağma ve zorla altın toplama hareketleriyle şunları bir arada düşününce felâketin derecesi kolayca anlaşılır.

Bu durum karşısında, İstanbul'dan sancakbeylerine sık sık ağır suçlama yazıları yollanır oldu. Bunlara karşı Kastamonu sancakbeyi başarısızlığın nedenini şöyle yorumlamıştı: Eskiden sancakbeyleri sefere giderken yerlerine kethüdâlarını koyduklarında hisar koruyucularından yeteri kadar er verilirmiş. Şimdi buna yanaşan yokmuş. Buna verilen cevapta erleri ve il erlerinin eskisi gibi kethüdâya varmaları emredildi. Bundan başka yöneticiler birbirlerini suçlamaya, hattâ karşılıklı olarak, eşkiyaları koruduklarını bile ileri sürmeye başladılar. Canik sancakbeyinin bu konudaki şikâyet mektubunda ileri sürdüğüne göre, "bu sancakta, suhteler silâhla gezip ve gurbet ve Çingene taifesi oğlan çekip, fesat

43 BOA, MD, No: 6, s. 462, 512, 566, 594.

edip vilâyet beyleri-valiler mezburları derdest etmeyi emrettiklerinde, bize emir yoktur diye vazifelerini yapamayıp, bazı emînler, âmiller, zaîm ve çeribaşılar timarlarımız serbesttir diye beylerin subaşılarını karıştırmıyorlar, nice fesat ehlini, kalpazanları ve halkın davalarına karışan zorbaları" koruyorlardı. Cevap olarak verilen emirde bu yollu kötülüklerin önlenmesi istenmekteydi.[44] Hükûmet sancaklardaki güvenlik güçlerinden umudunu kesince, Anadolu beylerbeyine verdiği emirle Bolu ve özellikle Kastamonu'nun asayişini sağlamasını istedi. Gerçekleyin, beylerbeyinin ve Ankara sancakbeyinin yolladıkları kuvvetler suhteleri darmadağın etti. Öğrencilerden çoğu dağlara sığındılar, yukarıda adları geçen ünlü isyan başbuğlarından çoğu kaçarak Edirne'deki öğrenci arkadaşlarının içine saklanmayı başardılar ve bunlardan kimisini hükûmet öğrenerek yakalatıp İstanbul'a getirtti ve orada asıldılar.[45]

Cezalar ne denli ağır olursa olsun kimsenin yıldığı yoktu. Nitekim Canik, Kastamonu, Bolu ve İznik yörelerinde dağlara çekildiklerini söylediğimiz öğrenciler, I. Süleyman'ın 1566 seferini fırsat bilip, askerlerin ve beylerbeyleriyle sancakbeylerinin sefere katılmalarından yararlanarak yavaş yavaş gene köylere ve kasabalara inip, toplu hareketlerini sürdürmeye başladılar. Bolu'dan gelen haberlerde "suhte levendler" Konrapa, Gerede ve başka yerlerde toplanarak "oğlan çeküp ve nice fesat" etmeye başladılar. İznik kadısı da İstanbul'a şu olayı haber verdi: "Kocaeli suhtelerinden bir nice levend İznik'ten bir oğlan kapup gittiklerinden sonra Geredeli 20 nefer suhte bir nice levend ile Artad Dağı'nda fısk eyleyüp" gece şehre baskın vermişler, kendi hallerindeki suhtelerin hücrelerine girerek çoğunu yaralamışlar, bir hayli da soygun yapıp çekilmişlerdi. Kütahya valisi Şehzade Selim'in kendi lalasına 15 Mayıs 1566 yılgünü ile yolladığı bir emirde, Bolu ve Kastamonu'da suhtelerin harekete geçmiş bulunduklarını, Çankırı'da da "gurbet taifesi"nin "fesat" hazırlığında bulunduklarını belirterek, bu yerlere yeteri kadar güvenlik gücü yollanmasını bildiriyordu.[46]

1565 sıralarının önemli suhte olaylarına Kastamonu bölgesinden sonra bir de Menteşe (Muğla) çevresinde rastlanıyor. Bu sancağın kadılarına yollanan bir hüküm yazısı, bu yıl sancakbeyi Ahmed Bey'in güvenlik koruyucusu olarak kendi yerine bıraktığı subaşının İstanbul'a bildirdiklerini aktarmıştır. Subaşı, Eğriboyunlu Mustafa adında bir öğrenci başbuğunu ele geçirip "hakkın-

44 BOA, MD, No: 5, s. 461, 525.

45 BOA, MD, No: 5. s. 75. 76, 78. 80, 114; ayrıca Bolu'nun Kıbrıs kasabası medresesinde okuyan Menteşeli Sarı Ali ve Bozöyüklü (Hosi köyü) Divane Receb de Edirne'ye kaçmışlardı. Aynı MD, s. 273.

46 BOA, MD, No: 5, s. 355, 525, 572.

dan geldiğini" (ipe çektiğini), ancak kaçmayı başaran arkadaşlarının bu kez de Defne Ramazan adında birini kendilerine baş yaptıklarını, "yoldaşlarından Hatipoğlu ve Osman Yayabaşıoğlu" yönetimlerindeki 20 kişilik bölükle birleşip yeniden harekete geçtiklerini belirterek, bunları da dağıtmak için "bir miktar il erine" gerek olduğunu haber veriyordu. Hüküm yazısında kadılara istenen il erlerini vermeleri emredilmekteydi. Büyük Menderes Irmağı'nın denize döküldüğü çevrede bulunan Akçaşehir Kazası'nın kadısının Şehzade Murad'ın (III. Murad'ın) Manisa'da bulunan lalasına üç tane "kâfir fırkatesi"nin Deveboynu adlı yere çıkarak Akköyü'ne "garet" ettiklerini, daha altı tanesinin de o kıyılarda görüldüğünü haber veren yazısında, aynı yörede Sayacı ve Hasan adındaki iki öğrenci yönetiminde 70-80 kişilik bir suhte bölüğünün "Balat ve Madun kazalarını gezip, oğlan ve koyun ve kuzu ve esbab cemettiklerini" de şikâyet etmiş, bunun üzerine İstanbul'dan kadıya 6 Ağustos 1565'te verilen emirle isyancıların hakkından gelinmesi istendiği gibi, lalaya da "Saruhan ve Aydın sancaklarına karip gelirlerse" tedbirli bulunması bildirilmişti. Menteşe (Muğla) sancakbeyi de buralarda olup geçen suhte isyanları üzerine yazdığı mektubunda, kendisi sefere gitmezden önce bazı ehl-i fesat suhteleri tutup ipe çektiğini, fakat sefer için sancağından ayrıldığında "fesatçı suhteler" bir araya gelerek ev basıp, mal soygunu yapıp, bu gibi öğrencilerin çoğu köy kethüdâlarının bazı naib ve hatiplerin kardeşleri oldukları, dolayısıyla onlardan yardım gördüklerini ileri sürüyordu. Kendisine verilen 23 Ekim 1565 yılgünlü karşılıkta, böylelerinin yakalanıp toprak kadılarına (suçun işlendiği yerin kadıları) yargılatıp idamı gerekenlerin asılmaları ve küreğe hüküm giyenlerin de İstanbul'a yollanmaları istendi.

Menteşe sancakbeyinin merkezin emrine uyarak girişti̇ği kovuşturmada öğrenci "serdarlarından" birkaçı öldüğü gibi "yoldaşlarından" Cahil İsa ve Sarı Ali yakalanarak ipe çekildiler. Fakat, Çine Kazası'ndan Halipoğlu ve Yörük Kara Süleyman, Seçim Kazası'ndan Öldürücü, Balat Kazası'ndan Şaşıturası gibileri ve bunlara yataklık edenlere henüz bir şey yapılamamıştı.

I. Süleyman 1566'da açtığı son seferine doğal olarak Menteşe sancakbeyini de çağırdı ve bütün sancaklara yaptığı gibi bu sancağa Tahir Bey adında bir zaîmi "muhafız" yolladı. Ancak, sancakbeyi bir yıl önceki öğrenci hareketlerini hatırlatarak eğer sefere giderken sıkı tedbir alınmazsa suhtelerin büyük fesatlar çıkaracaklarının kesin olduğunu, bu durumda kendisinin sancağının başından ayrılmasının doğru olmadığını bildirdi, teklifi kabul edilerek Menteşe muhafazasında bırakıldı.[47]

47 BOA, MD, No: 5, s. 14, 219, 322, 349, 512.

Öğrencisi en kalabalık olan Bursa'da bu iki yıl içinde ayaklanma olduğunu gösteren bir belirtiye rastlanmamıştır. Yalnız Muradiye Medresesi öğrencilerinin imarette verilen yemekleri beğenmediklerinden ve az bulduklarından ötürü "evkaf mütevellisi" ile aralarında bazı olayların çıktığı görülmüştür.[48]

Görülüyor ki I. Süleyman son seferi olan Zigetvar'dan dönerken yolda öldüğünde, oğlu Selim'e güvenliğin kalmadığı olaylarla dolu bir Türkiye bırakmış oluyordu.

3- II. Selim Döneminde Öğrenci İsyanlarının İç Kavgaya Dönüşmesi

I. Süleyman'ın son iki yılında, özellikle 1565'te suhte hareketlerinin soyguncu bölükler biçiminde geliştiğini ve en yoğun bölük yeliştirmelerinin de Kastamonu-Bolu bölgelerinde görüldüğünü, halkın, hattâ kimi timarlı sipahilerin de yavaş yavaş öğrenci hareketlerini destekler davranışta bulunmaya başladıklarını ve onlara yataklık ettiklerini ayrıntılarıyla vermiş bulunuyoruz.

II. Selim'in tahta geçtiği 1566'dan sonra öğrenci hareketlerinin yepyeni bir özgenliğe büründüğünü de burada anlatacağız. Yalnız şunu önceden belirtmek gerekiyor ki, arıların kovanlarından dışarı fırlayışları biçiminde bir azgınlık havasında, sanki önlerine geleni dağlarcasına her biri kimi kez yüzlerce kişilik kitleler halinde harekette olan öğrencilere karşı hükûmetin siyaseti I. Süleyman dönemindekinden daha sert olarak sürdürülmüş, ele geçenleri ipe çekip, sanki bu suretle korkutma yolu güdülmüş, fakat bundan hiçbir olumlu ya da yatıştırıcı sonuç alınamadığı gibi öğrencileri bütün bütün birbirleriyle güç birliği yapmaya yöneltmiş, böylece hükûmet siyasetinin bu denli ters etkisine dikkat eden hiçbir kimse çıkmamıştı.

Şimdi, olayların göz önüne serilmesi, bu suhte uçkumunun yıldan yıla nasıl daha yoğunlaştığını bir tarihî gerçek olarak ispatlayacağı için, baba-oğul dönemi Türkiyesinin toplumsal yaşamını bu korkunç bunalımdan çıkarıp, yeni bir düzene götürücü hiçbir girişim olanağının buunmadığı açıkça anlaşılacaktır.

Olayları yine bölgeler sırasıyla ele alıyoruz.

Rumeli geçesinde özellikle kadıların yolladıkları raporlar (kazaya defterleri), şikâyet mektupları Edirne, Gümülcine, Filibe, Üsküp, hattâ Sofya yörelerinde silâhlı öğrenci bölüklerinin soyguncu ve baskın hareketlerini sürdürdüklerini an-

48 H.T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa*, vs. 62.

latmaktaydı.[49] Silistre, Aydos, Yanbolu, Ahyolu kadılarına İstanbul'dan yollanan bir genelgede Pravadi kadısının yolladığı mektuptan özet olarak çıkarılan bilgiye göre, suhteler bir yıldan beri silâhlı olarak dolaşmakta olup, çarşı ortasında bir imam ile çıkardıkları kavgada araya girenler de içinde birçok kişiyi kılıç ile yaralamışlar ve daha birçok fesat etmişlerdi. Bütün o yöre kadılarından bu fesatçıları yakalamaları isteniyordu. Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa da aynı yıl yolladığı mektubunda Sofya şehri içinde geçen olayları anlatmaktaydı. "Kimi levend grupları ve suhteler sokaklarda ve hamam yollarında tambur ve kopuz çalup Müslümanların ehlü ıyallerine sataşıp", sıkışınca "serbest yerlere" (vakıf, has, zeamet köylerine) sığınıyorlardı. Sözü geçen beylerbeyi kovuşturmasında halkın da kendisine yardım etmeleri için merkezden emir verilmesini istemekteydi.[50] Selanik kadısının Mehmed Bey evkafı mütevellisi ile beraber İstanbul'a yolladıkları bir şikâyet yazısı üzerine, aynı yerin sancakbeyine ve Siroz kadısına bu konuda yazılan 4 Mayıs 1562 yılgünlü bir emirde yöredeki öğrenci olaylarından söz edilmiştir. Bildirildiğine göre, "imarete suhte nâmına bir sürü şakî toplanıp kilara ve her şeye karışıyorlar, okuma yazma öğrenecek yerde silâhlı olarak dolaşıp, fısk ü fücur ediyorlar, tabhaneye müsafirleri sokmadıklarından başka türlü fesatlar çıkarıyorlardı." Bu durumda silâhlı suhtelerin hadlerinin bildirilmesi istenmişti. Üsküp kadısının da 1572 yazında bu şehrin içinde öğrencilerin çıkarmış oldukları karışıklıkları genişçe anlatan raporu (kazâyâ defteri) geldi. Üsküp'te öğrencilerin çıkardıkları olaylar burada şöyle anlatılıyor:

İsyancıların önce şehrin yakınlarında bir haraç toplayıcısını basmaları üzerine halkla aralarında çıkan çatışmada öğrenciler bozguna uğrayıp bir bölüğü yakayı ele vermekle birlikte, birçoğu kaçmayı başarmışlardır. Bu kez soyguncu kaçaklar imaretlerdeki arkadaşlarını harekete geçirerek büyük bir kalabalık toplayıp sokakları tuttular, camilere giden imamlara saldırıp hayli kişiyi yaraladılar. Bu durumda kimse dışarı çıkamadığından yatsı namazı kılınamadı. "İki sâderû (yakışıklı güzel) oğlan çeküp" götürdüler. Bu genç çocuklardan birisi "hileyle kurtulup yataklarını haber verdikde" güvenlik kuvvetleri saldırganları yakalayıp kadıya getirdiklerinde, şehir ileri gelenleri mahkemeye doluştular. Hepsi de davacı olan bu kimseler şöyle dediler: Eğer bunlar halas olursa şehrimiz harp alanı olur, her vakit silâhla çarşıda dolaşıp ahlâkdışı tekliflerde bulunurlar ve şehrin âyanından Hüsrev adlı tüccarın oğlunun yüzünü çalıp (yaralayıp) bizi dahi evimiz içinde katlederler veya yakarlar ve bazı Müslümanların gece ile ka-

49 BOA, MD, No: 7, s. 447 (Edirne kadısına yazılan 25 Şevval 975 yılgünlü hüküm yazısı).

50 BOA, MD, No: 9, s. 57 (10 Şevval 977 yılgünü ile sözü geçen kadılara ve Hasan Paşa'nın mektubu üzerine Sofya kadısına hüküm yazısı).

pısına gelip, elbette oğlanını (oğlunu) çıkar deyip bunun benzeri zulümleri çoktur. Müfsitler ve suhteler siyâset olunup (ipe çekilip) me'kellerin (imaretlerin) kapatılması, Üsküp'te ve köylerde de bulunan yiğitlerin toplanıp bu gibi fesatları işleyen suhte ve levendlerin haklarından gelinmesi, soyguncuların "perakende ve perişan edilmesi için Üsküp halkının padişahtan emir getirilmesini istemekte olduklarını" ileri sürdüler. Kadı, şehir âyanının isteklerini İstanbul'a bildirmesi üzerine yollanan 26 Ağustos 1572 yılgünlü yazıda vakit kaybedilmeden il eri yardımı ile silâhlı suhtelerin ve fesatçıların yakalanıp siyâset (idam) olunmaları, kefilsiz suhtelerin mahkemeye çağrılmaları, yanaşmamaları halinde "demleri heder" olduğu (öldürülmelerinden kimsenin sorumlu olmayacağı) ilân olunması, bunun için kazada oturan "bölük halkı, yeniçeri, timar sahibi ve il erlerinin" görevli kılınmış oldukları, bunlardan oluşan kuvvetle isyancıların üzerine varılması, karşı koyacak öğrenci ve fesatçıların öldürülmesi, yukarıda adları sayılan görevlilerden çağrıya uymayanlar bulunursa adlarının İstanbul'a bildirilmesi istenmişti.[51]

Edirne'de ün salan Tatar Suhte adlı bir öğrenci de şehirde hayli olay çıkarmış, "oğlan çekmek isteyip" karşı gelenlerle çıkan çatışmada kendine karşı çıkanların evlerini ateşe vermiş, mahalle mescitlerine kâğıtlar bırakarak etrafı korkuya salmış, birçoklarını "mülkünden çıkarıp" kaçmak zorunda bırakmış, sonra yollarını kesmiş, hattâ bir imamı da katletmiş, sonunda Babaeski'de ele geçirilerek tutuklanmış, emir üzerine de İstanbul'a yollanabilmişti. Edirne'de ayrıca suhteler imarethanelere el atarak haklarından ziyade "aş-çorba" alıp, başka hak sahiplerinin aç kalmasına sebep olmakta idiler. Merkezden verilen emirde bu türlü hareketlerinden vazgeçmezlerse imaretlerin kapatılacağının bildirilmesi istenmekten başka yol gösterilmiyordu.[52] Rumeli geçesinde öğrenci ayaklanmaları, Anadolu'daki kadar yoğun ve uzun süreli olmasa da kimi emarelerden bütün Dobruca bölgesinin kasaba ve şehirlerine de yayılmış görünmektedir.[53]

Şimdi gelelim Anadolu geçesi öğrenci olaylarına: Gene belli bölgelerde gerçekleyin tam bir isyan özgenliğine bürünen suhte karışıklığının önce Yeşilırmak çevresindeki geçiş biçimini anlatacağız:

II. Selim saltanatının suhte karışıklıkları denince 1568 yılının büyük bir aşama olduğu, olayların genişliği ve halk tabakalarını, il erlerini, hattâ timarlı sipahileri de içine almış bulunması yönünden dikkati çekiyor. Ayrıca, artık bü-

51 BOA, MD, No: 7, s. 447; MD, No: 9, s. 52; MD, No: 12, s. 626, MD, No: 19, s. 349.

52 BOA, MD, No: 27, s. 81 ve 246 (Babaeski kadısına 8 Şâban 983 yılgünlü padişah emri; Edirne kadısına ve yasakçıbaşıya 9 Zilkade 983 yılgünlü padişah emri).

53 BOA, MD, No: 19, s. 213.

yük kitleler biçimine dönüşen öğrenci birlikleri, hükûmet güçleriyle cenkleşmeyi rahatça göze almış bulunmakta idiler. Şimdi bu türden olayları veriyoruz.

Amasya beyine yollanan 1 Temmuz 1568 yılgünlü bir padişah emrinden, birçok yerde olduğu gibi Amasya'da da Sultan Bayezid imaretinde yönetime el koyduklarını, birbirleriyle kavgalaştıklarını, yaralananlar olduğunu öğreniyoruz. Rum (Sivas) beylerbeyine yollanan fermanlardan da suhtelerin 1568 ilkbaharı ile birlikte yer yer toplantılara başladıkları, hattâ adı geçen beylerbeyinin Tokat ve Sonusa'ya 200 kişilik bir kuvvetle kethüdâsını yollayıp birçoğunu tutukladığı, Amasya sancakbeyinin adamlarıyla çarpıştıkları ve bir erini de öldürdüklerini öğreniyoruz. Her padişah emrinde (hükm-i hümâyûnda) olduğu gibi, bunda da tutuklananların idamı emrediliyordu. Sözü geçen beylerbeyi kaç kişi olduklarını öğrenemediğimiz bir hayli öğrenciyi İstanbul'un emri gereğince idam ettirmiş, suçlarını daha hafif bulduğu 20'sini de kürek cezası çekmeleri için merkeze yollamış, ancak suçlarını belirtmediği için cezanın uygulanabilmesi için 29 Eylül 1568 yılgünlü yazıyla kendisinden bu konuda kararın ayrıntılı gerekçesi istenmişti. Aynı sıralarda Çorum'da da Burunsuz adındaki bir suhte başbuğu, bölüğüyle hareketteydi ve arazi dağlık olduğundan veya kovuşturulduklarında diğer sancaklara sığındıklarından bu isyancı bölük bir türlü ele geçmiyordu.[54]

Bilindiği üzere, 1570'te Kıbrıs'ın zaptı için büyük bir ordu adaya yollanmış, suhtelerin ve öteki levend kitlelerinin başkaldırma tehlikesine karşı kimi sancakbeyleri vilâyetlerde güvenlik kuvvetlerinin başına konmuşlardı. Rum Vilâyeti'ne de Canik sancakbeyi bırakılmış bulunuyordu. Fakat, 1571 baharında Girit yönünde çıkarılacak büyük donanma seferine sözü geçen beyin de çağrılması, suhte ayaklanmasının önüne durulmaz biçimde büyüyeceği bilindiğinden halkta telâş yarattı. Aslında, isyancı bölükler biraz pusmakla beraber, silâhları bırakmış değillerdi. Samsun kadısı bu konuda İstanbul'a mektup yazarak, suhte koşuşturmalarının sürüp gittiğini, "daha şimdiden Sarı Sinan nam suhtenin 50 nefer fesatçı ile köylere varup evden eve birer altun salup şehri basmak üzere olduğunu" haber veriyor ve hiç olmazsa alaybeyinin 15-20 kişi ile Canik'te korucu kalmasını rica ediyordu. Alaybeyinin 20 kişiyle kalması kabul olunmakla beraber, bütün Rum Vilâyeti'ndeki aynı durum hesaplanarak Trabzon sancakbeyi Ömer Bey 1571 yılı için bu vilâyete "muhafız" yollandı. Tokat mahkemesi naibinin 1572'de merkeze yaptığı şikâyetten anlaşıldığına göre medreseli hareketlerini hiç kimse durduramamıştı. Örneğin, Sonusa ve Samsun canibinde bir nice suhteler Tokat'a bir "sâderû" (genç ve yakışıklı) oğlan getirip, halk öğrencilerle çatışarak oğlanı kurtarmışlar, çocuk ifadesinde kendisini

54 BOA, MD, No: 7, s. 590, 605, 751, 762, 791; *Çorumlu*, Sayı 135, vs. 135.

suhtelerin Samsun'dan cebren çektiklerini söylemişti. Bu durumda sözü geçen oğlan yasakçı yeniçerilere verildiyse de otuz suhte, bu kez geceleyin yeniçerilerin evlerini basarak, içlerinden birisini öldürüp, birçoklarının da burun ve kulaklarını kestikten sonra oğlanı da alarak kaybolmuşlardı. Yalnız şefleri ele geçirilip asılmıştı. Canik 1573'te de suhte bölüklerinin yarattığı karışıklıktan kurtulamadı ve sancakbeyi sözü edilen karışıklığı ileri sürerek seferden geri bırakılmasını istedi, isteğini kabul ettirdiyse de, durum düzelemedi. Bafra'nın bir köyünü basan öğrenciler, evvelce suhte kovuşturmasına memur olan ve suhte şeflerinden ünlü Sarı Sinan ve Kadri'yi ele geçirip İstanbul'a yollamak suretiyle asılmasına sebep olmuş bulunan Dede adlı sipahinin evini soydukları gibi, bazı evleri de intikam almak için ateşe vermişlerdi. İsyancıların doğrudan doğruya Bafra kasabasının içinde yaptıkları da öteki yerlerde ettiklerinden geri değildi. Örneğin, on altı evi ateşe vermişler, halk ile çıkan vuruşmada "reisleri" yakalanmış, bu kez Kadri ve Kürt Himmet adlı levendler 40-50 kişi toplayıp kasabaya yeniden saldırarak, bir sipahi öldürmüşler, iki sâderû oğlanı alıp gitmişlerdi. Buna karşı alınması istenen tedbirler öncekilerden farklı değildi. "İl eri, sipahi, yeniçeri ve bütün kapıkulu halkı" fesatçıları kovuşturmaya görevlendiriliyorlardı. Hattâ halk İstanbul'a kendi adlarına şikâyetçiler yollayarak acı durumlarını yana yakıla "devlet eşiğine" arz ediyordu.[55] Bunun üzerine, sancakbeyine sert bir emir yollanarak güvenlik için seferden alıkonulan sipahiler ve il erleri ile isyancıların üzerine gitmesi bildirildi. Fakat, Sonusa kasabasını suhtelerden kurtarmaya kimsenin gücü yetmedi. 11 Nisan 1574 yılgünlü yeni bir padişah hüküm yazısında, sancakbeyine fesatçıların hâlâ dağıtılmamış olmasının nedeni sorulduktan sonra o yöre kadılarının "sipahi, yeniçeri hisar erleri, azap ve il erlerini toplayıp" isyancıların üzerine gitmeleri kesin bir dille emredildi. Ayrıca aynı yazıda suhtelere yardım eden dirlik erbabı (timarlı sipahiler) ile il erlerinin de bildirilmeleri isteniyordu. Tokat şehri de büyük bir karışıklık içinde olup, evler açılmakta, dükkânlar soyulmakta, suhteleri hiç kimse durduramamaktaydı. Nitekim Bafra kadısı kalabalık bir halk kitlesinin isteği üzerine 1574'te İstanbul'a yolladığı şikâyet mektubunda onların verdiği bilgiye dayanarak, medrese öğrencilerinin bütün soygun ve baskılarını kolaylaştıracak biçimde, kimi kişilerin, özellikle dağlık bölge halkının kendilerine yardım ettiklerini genişçe anlatmıştı. Rum (Sivas) beylerbeyine ve sözü geçen bu kadıya 28 Ağus-

55 Bu olaylar sırasında Canik'te evi basılan Dede adındaki sipahi, İstanbul'a yaptığı şikâyette, bu harekete önayak olan Abdurrahman'ın Kili'de oturan Şeyh Ahmed'in oğlu olduğunu, öteki arkadaşı Sinan ile halen orada bulunduklarını bildirmiş, İstanbul'dan Akkerman sancakbeyine ve Kili kadısına yollanan bir emirde bu adları yazılı suhtelerin yakalanarak hemen başşehire yollanmaları istenmişti. BOA, MD, No: 7, s. 216. (11 Şevval 981 yılgünlü hüküm yazısı).

tos 1574 yılgünü ile yollanan ferman İstanbul'da da buna inanıldığını anlatır ifadeler taşıyordu. Belirtildiğine göre, köylerden birçok kimseler ve benzerleri isyancı öğrencilere yiyecek ve giyecek gönderdiklerinden başka, kovuşturma güçlerinin hareketlerini de kendilerine ulaştırmakta idiler. Amasya'dan gelen haberler de suhtelerin kullandıkları tüfekleri "reaya taifesinden" yani halktan aldıkları biçiminde idi. Hattâ Amasya sancakbeyi şehirlilerden kimisinin tüfek kullandıklarından başka "suhte taifesine tüfenk ve aher yarak (silâh)" verdiklerini, Hüseyin adında birisinin medrese öğrencilerine tüfek götürürken suçüstü yakalanıp Köprü Kazası'na mahkemeye iletildiğinde, sanık suçunu itiraf ettiği halde, kadının, "Suhte ahvalini istima etmezin-davalarına bakmam ve nesne lâzım gelmez" diyerek sicil etmediği, ama kendisinin sanığı hapsettiğini şikâyet ediyordu. Beyin kanısına göre, bu gibilerin haklarından gelinmezse suhtelerin yenilmesi zorlaşırdı. Cevapta ise, tüfek kullanan suhteler ve levendlerin yakalanıp İstanbul'a yollanmaları istenmekle yetinilmişti.[56]

Şikâyetçi halk köylülerin birbirlerine kefil yapılmaları, erzak, giysi ve başka yardım yapanların ve yataklık edenlerin teftiş olunmalarını da istemekte olmalarıyla hükûmet de bunları uygun bulmuş, beylerbeyi ve kadıya bu konuda gerekli izni vermekle beraber, halktan "kefilname" diye "fukaradan bir akçe ve bir habbe" alınmamasını da sıkı sıkıya tembih etmiştir.[57] Aynı yıl Giresun ve Bayramlı kadılarına yollanan emirlerden Pazarsu'daki suhte soygunlarının aralıksız sürmekte olduklarını öğreniyoruz.[58] Aynı olaylar üzerine Amasya Sancakbeyi Şehsuvar Bey'in isyancı öğrencileri kovuşturmayla görevlendirilmiş kişi olarak tesbit edip İstanbul'a verdiği bilgiler de karışıklığın dehşetini ifade etmesi bakımından çok ilgi çekiciydi.

Amasya Sancakbeyi Şehsuvar Bey, Canik sancakbeyinin henüz seferden dönmemiş olması nedeniyle suhtelerin baskın yaptıkları Kavak ve Bafra kazalarının imdadına koştuğunda, evlerin basıldığını, "taze oğlanlar"ın ailelerinden zorla alındığını gözleriyle gördü ve yanında timarlı sipahi, il erleri ve kendi sekbanları olduğu halde, dağlara çekilen medrese öğrencilerinin peşine düştü. İsyancılar bozguna uğrayarak kaçtılar. Şehsuvar Bey bu kovuşturması sırasında öğrencilerin öteki işledikleri suçları da tesbit etti. Belirttiğine göre çok kişiyi katlettikleri, nicelerinin de dayaktan öldüğü anlaşılmıştı. İşkence biçimlerinden

56 BOA, MD, No: 26, s. 321 ve BOA, MD, No: 28, s. 51.

57 18 Zilkade 983 yılgünlü (18 Şubat 1576) Rum beylerbeyine yazılan ve birer suretleri Amasya ve Canik sancakbeylerine de yollanan fermanda suhtelere yardım edenlerin Kıbrıs'a sürülmeleri bildiriyor. BOA, MD, No: 27, s. 270.

58 BOA, MD, No: 12, s. 94, 168; BOA, MD, No: 19, s. 160, 188; BOA, MD, No: 21, s. 297; BOA, MD, No: 23, s. 111, 264; BOA, MD, No: 24, s. 143; BOA, MD, No: 26, s. 99, 258, 321; BOA, MD, No: 27, s. 270 ve BOA, MD, No: 22, s. 70, 72.

birisi de insanların ayaklarından asılması idi. Doğal olarak bunları, ya parayı ya da yakışıklı "taze oğulları"nı vermekte zorluk çıkaranlara uyguluyorlardı. Gerçekten halka diledikleri miktarda "salgın salıp" akçe, esvap, erzak topladıklarından başka, genç oğullarını da alıyorlardı. Sipahilerden zenginlik derecesine göre, yüzer, ellişer ve altmışar altın toplamışlar, gümüş eyer, aba kuşak vb kıymetli eşyalarını zaptetmişler, vermeyenlerin ev, ağıl, esvap ve başka neleri varsa ateşe vermişlerdi. Bu biçimde etrafa dehşet saçan öğrencilerin ünlü şeflerinden Şaban Canik'in Hisarcık Bucağı'na bağlı bir köyden olup, Köse Hayreddin, Şeyhoğlu Halil ve öteki Hayreddin de Bafra'nın köylerinden idiler. Amasya köylerinden olanlar da vardı. Suhtelerden her birinin köyünde çiftçilik yapan ailesi vardı. Bunlar, yazın böylece çalıp çırpıp, kışın köylerine ailelerinin yanına dönerek soygun malları ile keyif çatıyorlardı. İsyancıların çeşitli yerlerde "yatakları ve durakları" vardı. Şehsuvar Bey, gezdiği yerlerde "kadı, müderris, hatip, imam" ve benzerlerinin korku içinde olduklarını, şikâyet gücüne sahip bulunmadıklarını, çünkü, medrese öğrencilerinin, kendilerini şikâyet eden kişiyi her şeyiyle mahvettiklerini, hattâ kendisi Canik'e vardığında, sipahilerin ve halkın, ancak gece gelip şikâyetlerini çok gizli yaptıklarını söylüyor, bu derece yaygın olan ve halktan birçoklarının da desteklediği suhte isyanlarını, üzerlerine kuvvet yollayarak bastırmanın imkânsızlığını ileri sürüyordu. Şehsuvar Bey'in hükûmete teklif ettiği tedbir ise, isyancı öğrencileri "bütün akraba ve taalukatları ile birlikte Cezayir'e sürmek, ol canib ile alakalarını külliyen kesmek ya da cümlesini katletmekten" ibaretti.

Görüldüğü üzere Şehsuvar Bey'in uygulanmasını istediği cezalandırma, kanun ve hukuk dışı bir davranış olup, ayrıca bu konuda gerçek suçlu ile suçsuzu ayırmak olanağı da mevcut değildi. Onun için olmalı ki İstanbul, devleti kan dökücü bir katil örgütü durumuna düşürmeyi öngören teklifi kabul etmeyerek dürüstlükle yapılacak teftişte fesatları sabit olanların Kıbrıs'a sürülmesini emretti.[59]

Kastamonu-Bolu Bölgesi Olayları: II. Selim saltanatı yıllarında öğrenci ya da suhte olaylarının en yoğun ve kıyasıya sert geçtiği bölgelerin başında bulunan Sinop, Kastamonu, Bolu, İzmit çevrelerinde bu bakımdan genel yaşam gerçekleyin güvenlikten yoksun duruma düşmüş bulunuyor ve halkın, hattâ resmî görevlilerin de öğrenci olaylarını kendi çıkarlarına kullandıkları hayretle görülüyordu. Bunun içindir ki, düzeni sağlama gücünü iyice yitirmiş bulunan hükûmet, bu sözü geçen bölgeye emekli vezir Mustafa Paşa'yı atamış, bu suretle işin tehlikesini kavradığını göstermişti.

59 BOA, MD, No: 27, s. 308 (Amasya sancakbeyine 18 Zilhicce 983 yılgünlü ferman).

Bu bölgenin birçok kaza kadılarından ve öteki görevlilerinden, hattâ halkın şikâyetlerinden esinlenerek tesbit edilip, "muhafız mütekait vezir Mustafa Paşa"ya 1568 yılı 12 Nisan'ında yazılan hükm-i hümâyûnda belirtildiğine göre, Bolu sancakbeyi ve timarlı sipahilerinin donanma seferine memur oldukları ve yerlerinde bulunmadıkları 1567 ve 1568 yıllarında Bolu Sancağı'nın birçok yerinde suhteler toplanmışlardı ve bölükler halinde harekete hazırlanıyorlardı. Sinop kadısının İstanbul'a yolladığı şikâyet mektubu üzerine Bursa sancakbeyi Abdurahman Bey'e 25 Nisan 1567 yılgünlü bir emir yazısında bildirildiğine göre Mudurnu Nahiyesi'nde her biri 30-40 kişiden oluşmuş iki suhte bölüğü dolaşmakta imiş, içlerinden 15-20'si "tüfenklü olup birbirimizle cengimiz vardır deyü fukaradan avârız" adı altında hane başına 30 akçe toplarken, güvenlik kuvvetlerinin üzerlerine yürümesi karşısında çekilerek "mübarek ramazanda Sinop'a varmışlar", bu kez de o çevre kadılıklarında "evler basup, yollar kesip" türlü fesada girişmişler. Bursa sancakbeyinin hemen isyancıların üzerine gidip baskın yapması istenmekteydi.[60] Bu durumda 200 kadar sipahi seferden esirgenerek Mustafa Paşa'nın emrine girmeleri istenmişti. Fakat, bu sipahiler suhteler üzerine gitme hizmetine yanaşmıyorlardı. Küre Kazası kadısının mektubundan anlaşıldığına göre, Kastamonu Sancağı'ndaki suhte karışıklığı daha da kötüydü. Bu kadılık yöresinde Demircioğlu, Parmaksız, Kara Kemal bölükleri dolaştıklarından başka Boyabad Kadılığı'ndan Söylemez ve Kara Hüseyin bölükleri harekete geçmişlerdi. Bölükler genel olarak 40-50 kişilik olup, 20-25'li olanları da vardı. Kimi zaman iki üç ya da daha fazla bölük bir araya gelip güç birliği de yapıyorlardı. Örneğin Araç kasabasını Demircioğlu bölüğü ile Söylemez bölüğü birlikte basarak evleri ateşe vermişlerdi; imdada koşan sancakbeyi arazinin dağlık olması yüzünden baskıncıları ele geçiremedi. Bundan cesaret aldıkça grupları büyüyen öğrencilerin bir bölüğü Sinop kadısının yolunu kestiler. Çıkan çatışmada bir adamı ölen, ötekileri de yaralanan kadı kendini zor kurtardı. Bu ve benzeri olaylar özellikle zenginleri düşündürmeye başladı. Tam bu sırada sancakbeyinin de sefere çağrılması, çok zengin ve "ehl ü iyal sahibi" kişileri sancaktan başka yerlere göç etmeye niyetlendirdi. İstanbul'a bu olayları yansıtan şikâyetlerde böyle giderse işlerin duracağı ve "vilâyetin harap olacağı" ileri sürüldü. Buna karşı hükûmetin verdiği emir, sipahiler ve il erleri ile teşkil edilecek kuvvetlerle isyancılar üzerine gidilmesi biçimindeydi.

1568 baharının bu bölgedeki önemli bir olayı da, Kefe'den çok sayıda kürk ve binlerce tulum yağ yüklü bir geminin Sinop'ta kayalara bindirmesi üzerine

60 Bursa Şr. Sc., No: A 94/110, vr. 186.

bütün içindekilerin o sırada şehir pazarına inmiş bulunan halk ve il erleri tarafından yağma edilmesinden çıktı.[61] Çünkü hükûmet kürkleri ve yağma edilen yağları toplatmak ve yağmacıları cezalandırmak üzere bütün o yöre kadılıklarına araştırıcı kurullar yolladı. Baskı ve işkenceler uygulanması sayesinde yağma eşyasının önemli bir kısmı ele geçirildiği gibi, bir hayli insan da tutuklandı. İşte o zaman, yukarıda bölük bölük dolaştıklarını söylediğimiz medrese öğrencileri hemen işe el atarak araştırıcı hükûmet kurullarının karşısına dikildiler ve yağmadan sorumlu tutulanların kurtarıcısı oluverdiler. Bütün tutukluları serbest bıraktıklarından sonra bu işle resmen görevli kadı, çavuş, ve öteki kişilere hakaret edip, hattâ onlarla çatıştılar. Örneğin, Sinop kadısının başında bulunduğu bir "yağ ve kürk teftişi" kuruluna saldıran 30 suhte üç adamlarını öldürdükleri gibi tutukluları da kurtardılar. Gene Sinop'ta zeamet sahiplerinden Mümin yağ ve kürk teftişi yaparken Çeltekoğlu adındaki suhte bölüğünün reisi ile tutuştu. Öğrenciler bir adamını öldürdükten başka yardımcısı Hüseyin'in evini basıp karısını ve beşikteki çocuğunu yaraladılar. Sinop kadısının evine de saldırmaları üzerine büyüyen çatışmada suhtelerden de birçok ölen oldu. Bu olayda kasaba halkının güvenlik kuvvetlerine hiç yardım etmeyip seyirci kaldıkları, hattâ suhtelere taraftar bir tutumda göründükleri ortaya çıktı. Bu konu üzerine Canik ve Amasya beylerine yazılmış 5 Mayıs 1568 yılgünlü bir emirde bu ağır olaylar geçerken, niçin imdada koşmadıkları soruluyor ve suhtelerin Sinop'u tekrar basmaları beklendiğinden ötürü bu kez oraya yardım ulaştırmaları isteniyordu. Bu durumda "yağ ve kürk teftişçileri" teftişten vazgeçmek zorunda kaldılar.[62]

1568'deki kadar olmamakla beraber 1569 ve sonraki yıllarda da gerek Sinop ve gerek Kastamonu çevrelerindeki öğrenci hareketleri bir türlü durdurulmadan sürdü gitti ve hattâ müderrislerin de öğrencilerin yanında yer aldıkları görüldü. Kastamonu halkının da çok şikâyet ettiği üzere, 20'şer kişilik öğrenci bölükleri köylere çıkıp zekât diye para toplamakta, salgınlar salmakta, misafir oldukları evlerde kimi zaman ırza geçmekte, karşı koyanların evlerini bile yakmakta idiler. Bu tür bölüklerin başındakilerden Mehmed ve İbrahim adlarındaki "talebe reisleri" ün salmışlardı. Bunlar 1568 yazında yakalanarak Sinop Kalesi'ne hapsolundukları halde, hisar erlerinden Hızır Bâli kendilerini geceleyin gizlice salıverdi.

61 Yağmadan en büyük payı alanlar arasında Bafra'dan Dede ve Ferhad adlı iki resmî görevli (âmil-vergi tesbit ve toplama memuru) de vardı. Divane Hızır ve Deli Bayram adındaki suhte şefleri de gene yağma eşyasının önemli kısmını alanlardan idiler: BOA, MD, No: 7, s. 436.

62 Vezir Kaptan Piyale Paşa'ya yazılan bir emirde Rodoscuk'ta (Tekirdağ) gene bu Sinop'taki kürk ve yağ yağması teftişi yapmakta bulunan çavuşa hücum eden 30 suhtenin "mahpusları" serbest bıraktıkları belirtildiğine göre, demek sözü geçen yağma eşyası Sinop'tan Tekirdağ'a kaçırılmış bulunuyordu: BOA, MD, No: 7, s. 417, 474.

Yaşamlarını sürekli bölükler halinde bir arada bulunma biçimine bağlamış bulunan ve geçimlerini, hattâ rezillik derecesine varmış zevk ve eğlencelerini zengin kişilerden zorla bol bol aldıkları paralarla ve halka ödettikleri salgınlarla sağlayan isyancı medrese gençliğinin bir yandan hükûmet korkusu bir yandan pek çirkin olan sefahatlarına halkın gözünden uzakta rahatça devam edebilmeleri için, zaten çok sarp olan bölge arazisinin dağlık ve gözden uzak yerlerinde her bölük kendi için sözde "medreseler" kurmuş bulunuyorlardı. Kastamonu sancakbeyinin verdiği bilgiye göre, kışlarını geçirmek üzere ev olarak bu biçimde kurulmuş dağ medreselerinin her birinde kışın 20-30 öğrenci oturmaktaydı ve baharla beraber silâhlanıp il soygununa buralardan çıkıyorlardı. Bu gibi yerlerde müderrisler de vardı, öğrenciler silâhlı kovuşturmaları döneminde üçer beşer kişilik gruplar olarak gelip birkaç gece müderrislerinin yanında kaldıktan sonra gene soygun bölüklerine dönerlerdi. Sancakbeyi bu dağ medreselerine öğrencileri toplu halde yakalamak amacıyla baskınlar yapmış, ancak kimseyi ele geçirememişti. Çünkü suhtelere taraftar olan kimseler baskını önceden haber verip kaçmalarına yardımcı oluyorlardı. Esasen kadılar ve naipler de tutuklanmaları için mahkemelere getirilen öğrencileri büyük bir hoşgörürlük ya da koruma eğilimiyle serbest bırakmaktaydılar. Doğal olarak, bu koşullar altında suhte hareketlerinin bir türlü önüne geçilemiyordu.[63]

1571 ve 1572 yıllarında Kastamonu çevresi öğrencileri biraz sinmiş görünüyor. Fakat sancağın hisar erleri ve timarlı sipahilerinin donanma seferine çağrılmaları üzerine 1574 yılında öğrencilerin yeniden ayaklanmaya hazırlanmakta olduklarını İstanbul'a haber veren Anadolu beylerbeyi tedbir alınmasını istemişti. Halkta gene büyük bir korkunun doğduğunu ileri süren sancakbeyi de merkezden aynı istekte bulunmaları üzerine Bolu sancakbeyine verilen emirde Anadolu beylerbeyinin yolladığı 200 sipahi ile Kastamonu'da patlak veren suhte isyanlarını bastırmaya koşması bildirildiğinden başka Sinop hisar erleri de İstanbul'dan geri çevrilerek sözü geçen sancakbeyine katılmak üzere Sinop'a gönderildiler.[64]

Bu bölgenin Bolu-İzmit çevrelerine gelince: İstanbul'un burnunun dibi sayılan Üsküdar'a kadar olan köyleri ve kasabaları da içine alan, ayrıca Anadolu'dan gelip başkente ulaşan yolların geçmesi dolayısıyla hükûmetin askerî posta ve öteki hizmet kişilerinin yolculuk yapmak zorunda bulunduktan bu yerlerin medreseli öğrenciler ve öteki soyguncu levendler tarafından sürekli olarak güvensizlik yaşamında tutulmaları devletin kendisi için de ihmali güç bir huzursuzluk

63 BOA, MD, No: 7, s. 415, 417, 425, 430, 436, 684.
64 BOA, MD, No: 24, s. 114, 261, 278, 284.

kaynağı oluyordu. Onun içindir ki Bolu sancakbeyi ve sancak askerleri sefere çağrıldıklarında vezirlikten emekli Mustafa Paşa Bolu merkez olmak üzere bu çevrelere "muhafız" yollamıştı. Bu paşanın gözü önünde suhteler halktan hane başına 30 akçe salma toplamaya devam ediyorlardı. Kocaeli sancakbeyi de askerlerle sefere gitmiş olması yüzünden burada da suhteler ve levendler yeliştirmeye başlamakta Bolu'dakilerden geri kalmamışlardı. Onun için İzmit'e ayrıca alaybeyi ile bir bölük sipahi korucu bekiltildiydi. Alaybeyi göreve başladığında bir mektup yazarak 1568 yaz aylarındaki Kocaeli'nde öğrenci hareketleri hakkında bilgi vermeyi elden koymadı. Belirttiğine göre, "Kocaeli'nde suhte taifesi tüfek kullanıp saldırma ve kılıç takıp" böyle bir ortamda İznik ve başka yerlerde evler basılıyor, adamlar öldürülüyor, türlü fesatlar işleniyordu. Bu gibilerin haklarından gelinmek üzere sancakbeyi ile kadıya da birlikte bu konuda emir verildiği halde, suçluların ve sanıkların kovuşturulması ve silâhlarının toplanması için kendisine başvurulduğunda, kadı olan kişi, "Sizi karıştırmam" diye direnmişti. Bu şikâyet üzerine, ilgili kadılara 22 Ekim 1568 yılgünlü bir ihtar çekilerek "yeniçeri ve sipahilerden gayrıların" silâh taşımalarının süregelen bir yasak gereği olduğu bildirilmekten başka bir şey yapılmadı.

Bu sancağın Kandıra Kadılığı'nda da zaman zaman öğrenci karışıklıklarının dayanılmaz dereceyi bulduğu oluyordu. 1571'de böyle bir hareket olmuş, bunun üzerine karışıklığı gidermek üzere İstanbul'dan ulûfeciler ağası Ramazan Ağa yüz kişilik bir "bölük halkı" ile kasabanın imdadına ulaştırılmıştı. Fakat, gene Kandıra kadısına, öğrenci hareketlerinin bölük halkı ve il erleri yardımı ile bastırılması için doğrudan doğruya kendisinin görevlendirildiğini bildiren 11 Mayıs 1572 yılgünlü yeni bir yazı yollandığından, anlaşılıyor ki Ramazan Ağa yüz kişilik gücü ile bu işin içinden çıkamamıştır ve sancağın her yanında suhte bölükleri baharla birlikte yeniden yeliştirmelerine hız ve genişlik veriyorlardı. 1573 baharında durum daha karışıktı, Üsküdar, İzmit, Kandıra, Akyazı, Adapazarı, Geyve, Akhisar, İznik, Yalova, Mihalıççık ve Seferhisar (Sivrihisar), öğrenci bölüklerinin kaynaştıkları yerler haline gelmişti. Bütün şikâyetlere karşı İstanbul'un bu sayılan kazaların kadılarına 20 Nisan 1573 yılgünü ile verdiği emir her zamankinin tıpkısı olup, buralarda bulunan yeniçeri, il eri ve sipahilerle levend suhtelerin üzerlerine varılması biçimindeydi.[65]

1573 sonbaharında Sivrihisar medrese öğrencilerinin çıkardıkları olayın, öneminden ötürü, ayrıca söz konusu edilmesi gerekli görülmüştür: Anadolu beylerbe-

65 BOA, MD, No: 7, s. 684, 847; BOA, MD, No: 12, s. 502; BOA, MD, No: 16, s. 210; BOA, MD, No: 19, s. 34, 261; BOA, MD, No: 22, s. 302 (13 Cemaziyelevvel 981 yılgünlü bu emir Hüdavendigâr Sancağı kadılarına da yollanmış olduğu kayıtlıdır.)

yinin ve Sivrihisar ve o çevre kadılarının raporlarından hükûmetin tesbit ettiğine göre, Sivrihisar medrese öğrencilerinin 1573'te düzenledikleri hareketi bu kez, hocalarından 17 akçe vazifeli (ya da ulûfeli) Müderris Resul Fakih yönetiyordu. Anadolu beylerbeyi hocayı Kütahya'da ve öğrencilerden ele geçen ikisini Bursa'da zindana attı. Fakat bunların hapishaneden kaçarak tekrar hareketin idaresini ele almaları üzerine, kadı'nın sanıkları mahkemeye çağıran davetiyesini (müraselesini) kendilerine vermek için beylerbeyinin yolladığı güvenlik güçlerine de saldıran müderris ve öğrenciler askerlerden birçoğunu yaraladı ve birisini de öldürdü. Suhtelerden birçoğu yakalanmakla beraber müderris, akrabası olan Sivrihisar kadısına sığındığından başka, Mihalıççık'ta da öğrencileri harekete getirerek bir kişiyi öldürttü ve sekiz bin akçe karşılığı, bu cinayetin kovuşturmasından kurtuldu.

Cinayet ve suçların sanıkları müderris ve öğrenciler hakkında İstanbul'un emri şu idi: Asi öğrencilerden ele geçen iki tutuklu asılacaktı. Bilim adamlarına idâm uygulanamayacağı geleneği dolayısıyla suçlu müderris hapsolunacak ve saptanacak suçu da merkeze bildirilecekti.[66]

Aynı yıl buna benzer bir öğrenci karışıklığı da Geyve'de çıktı. Kaza kadısının raporuna göre, kasabanın suhteleri mahkemeyi basmışlar, çıkan çatışmada üç dört kişiyi öldürmüşler, içlerinden on iki suhtenin bir oğlanı çekmeleri üzerine, il erleri savaşarak bıraktırmışlardı. Fakat bu kez suhteler bu yenilgiyi hazmedemediklerinden on beşi tüfekli elli kadar öğrenci ve levend toplanıp ve kadı'nın da içlerinde bulunduğu bir sürü insandan intikam alacaklarını halktan kendilerine eğilimli kimseler aracılığıyla duyurdular. Mudurnu'da da suhte bölükleri "zekât" toplama bahanesiyle bir araya gelmişler ve zengin kişileri soymaya koyulmuşlardı. Bu durumda büyük bir suhte fırtınasının kopacağı kuşkusu içinde bocalayan Geyvelilerin kendilerini korumak için otuz kadar gözü pek adam ve yirmi iki de piyade teşkil ile bunların silâhlanmalarına İstanbul'dan izin alması için kadıya başvurdular. Gelen emirde gene isyancılar üzerine sipahi, yeniçeri, il eri ve benzerlerinden oluşacak güvenlik kuvvetleriyle varılması bildirildi. Halkın bu bahane ile silâhlanmasına hükûmet gene yanaşmadı. Fakat, Bursa sancakbeyine, Geyve ve Bilecik kadılarına, bu olaydan bir yıl sonra reayadan (halktan) adları sayılan ve sayılmayan kimi kişilerin suhtelere yiyecek-giyecek vermekte olduklarının tesbit edilmiş bulunduğu yazılmıştır ki, bu hükûmetin öğrencileri dize getirememiş olduğunu gösterir.[67]

Kastamonu-Bolu bölgesinin güneyinde, endüstrisi ve nüfus kalabalığı yönünden XVI. yüzyıl Türkiyesinin büyük şehirlerinden biri olan Ankara'da suhte

66 BOA, MD, No: 23, s. 215; BOA, MD, No: 24, s. 21.
67 BOA, MD, No: 22, s. 10 (Geyve kadısına 10 Muharrem 981 tarihli hüküm yazısı).

isyanı çok fazla değildir. Örneğin, öğrenci isyanından Ankara kadısının ilk şikâyet mektubu İstanbul'a 1571'de gönderilmiştir. O da, şehrin içinde değil "havalisinde suhte zuhur etmiş" olduğu biçimindeydi. Mektuba 4 Nisan 1571 yılgünü ile verilen karşılıkta, Ankara kadısının sancakbeyi adamlarını ve il erlerini toplayarak haklarından gelinmesi istenmişti. Aynı olay hakkında ikinci bir yazı da 6 Nisan 1571'de, yani birincisinden iki gün sonra bütün Ankara Sancağı kadılarına ve dizdarlarına hitaben yollanarak, isyancı suhtelerin sancakbeyi adamları (çünkü sancakbeyinin kendisi ünlü İnebahtı-Lepanto önlerinde bozguna uğrayacak olan donanmada seferliydi), il erleri ve hisar erleriyle üzerlerine yürümeleri emri verildi. Ankara sipahilerinin Rodos muhafazasında bulundukları 1572 yazında da öğrenci hareketlerinin tıpkısıyla sürdüğünü bu yılın 25 Temmuz'u yılgünlü bir padişah hüküm yazısından anlıyoruz.[68]

Şehrin bu derece büyük olmasına ve öteki isyan bölgelerine de çok uzak olmayışına rağmen öğrenci karışıklıklarının çok hafif ve arada bir çıkmasını, şehirde ortanın üstü medreselerin az ve hele yüksek derecelilerinin hiç bulunmayışı ile ilgili sayıyoruz.

Bursa-Balıkesir Bölgesi: Bu bölgenin, İstanbul'dan sonra Türkiye'nin en çok medrese öğrencisi bulunan Bursa şehrinde, 1566-1575 olayları bütün öteki yerlerdekilerden farklı geçmekteydi. Çünkü, bu şehrin öğrencileri ve yüksek medreseli anlamına gelen dânişmendleri bölükler halinde köylere çıkmayıp, çılgınlıklarını Bursa'nın içinde sürdürmekte idiler. Onun için nüfus ve ekonomik güç yönlerinden XVI. yüzyıl Türkiyesinin bu büyük merkezinde sözünü edeceğimiz öğrenci hareketleri arasında köylere, hattâ kasabalara ait olanları bulunmayacaktır.[69] Bununla beraber Balıkesir, Biga, Bergama gibi yörelerdeki suhte bölükleri içinde Bursa öğrencilerine de rastlanmakta olduğuna göre, bu büyük öğrenci merkezinin suhteleri, demek kendi sancaklarında soygun fırsatı bulamayınca komşu sancaktaki arkadaşlarına katılıyorlardı. Bunun nedeni, bizce Bursa vakıf gelirleri bu yıllarda henüz azalma kaydetmediği için, imaretlerde okuyan öğrencilerin soyguna gerek görmemeleri olmalıdır. Ayrıca, büyük tüketim merkezlerine pek yakın bulunan Hüdavendigâr (Bursa) Sancağı arazisinde kurulmuş "ekâbir çiftlikleri"nin koruma güçleri ile on binlerce koyun yetiştiricilerince hizmet gördürülen çobanlar ve benzeri düzenlikli iş gruplarının da suhtelerin köylerde soygun gezmeleri yapmalarını olanaksız kıldığı bir gerçektir. O halde, II. Selim

68 BOA, MD, No: 14, s. 928; MD, No: 12, s. 309; MD, No: 19, s. 229.

69 Onun içindir ki, şehir içi olaylara el atmaya yetkileri bulunmayan Bursa sancakbeyi ve sipahileri başka sancakların suhte ayaklanmalarını bastırmakta kullanılmakla idiler: MD, No: 24, s. 279, 293 (suhte hareketlerinin en yoğun yeliştirme yılı olan 1574'te bile Bursa alaybeyi Menteşe Sancağı'nın yardımına memur oluyor).

saltanatı yıllarının Bursa'daki medreseli olayları denince şehrin içindeki "suhte" olaylarını vereceğiz demektir.

İmaretlerde yaşamlarının en genç ve cinsel yönden de en bunalımlı dönemini geçirmek zorunda bulunan, sokakta da kadın ya da kız yüzü görmelerine, çağın "kaç-göç" ya da "mahrem" anlayışındaki pek sıkı kuralları engel bulunan bu insanlar imaretlerinin ve medreselerinin "hücrelerinde" çeşitli ahlâksızlıklarla kendilerini tatmine çalışırken, elbette kanlı olaylar da çıkarmaktan geri durmuyorlardı. Sokaktan şunun bunun gençlik çağına yeni girmiş ya da girmek üzere olan erkek çocuklarını Uludağ'a, ıssız bahçelere kaçırmak, hücrelerine kapatmak, hamam yollarını gözetleyerek gelip giden kadın ve kızları önceden hazırladıkları eve, medreseye, imarete zorla götürüp ırzlarına geçmek şaşılmayacak günlük olaylardı.[70] Nitekim, mahkemelerde görülen pek çok cinayet, yaralama, fuhuş ve benzeri yargılamalardan bunlara ait olanlar az değildir. Biz burada kimi örnekler vermekle yetineceğiz.

Anlatacağımız şehir içi olayların yılgünlerine dikkat edilirse, öteki yerlerde 1568'den 1575'e doğru gittikçe yoğunlaşan suhte bölüklerinin isyancı hareketlerine uyarak Bursa'da da "fesatçılığın" aynı hızla arttığı fark edilecektir. 17 Haziran 1568 yılgününde Bursa mahkemesinde görülen bir yargılama Hamzabey medresesinde Mahmud oğlu Nebi Halife adında bir dânişmendin katilinin, aynı Medrese'de öğrenci Bolu Sancağı'ndan Halil oğlu Bünyad olduğu anlaşılmış, suçlu bu cinayeti "bir oğlan hususu içün" işlediğini itiraf ederken, "Mezbur Nebi'yi mezkûr medresenin bir hücresi içinde yatarken dört beş bıçak vurup katleyledim" demişti.[71] 17 Mart 1571 yılgününde geçen bir yargılama, beş altı suhtenin ellerinde ok ve yay ile Mehmed kızı Müslime'nin kapısına dayandıklarını, "oğlu Mehmed oğlu Habib'i çeküp alup gitmek isteyüp elbette bir mehil oğluna çıkar" diye zorladıklarını, mahalle halkının kadının genç oğlunu alıp gitmelerine zor engel olduklarını tesbit etmişti. Bursa zaîmi, yani subaşısı Nebi bin Abdullah'ın 7 Temmuz 1572'de çırılçıplak olarak mahkemeye getirdiği Ayşe ve Emine adındaki kadınlar ifadelerinde, hamamdan dönerken "Hüsreviye medresesinde oturur Kara Bostan, Hüseyin ve Piremir" adlı suhtelerin yolda bıçak çekip korkutup akşam namazından sonra medreseye kapadıklarını, bütün giysi ve hamam takımlarını aldıktan, kendilerini anadan doğma soyduktan sonra sabaha yakın öldürmek üzere iken, öylece kaçmayı başardıklarını, kopardıkları çığlık üzerine mahalle halkının imdatlarına yetiştiklerini anlattılar. Öte yandan mahalle

70 Bursa Şr. Sc., No: A 93/109 defteri inceleyiniz, şehirdeki faciayı anlamış olursunuz.

71 Bursa Şr. Sc., No: A 94/109, vr. 13 b, 56 (bu defter Bursa şehrinin sanki dehşet hayatı yaşadığını tesbit eden belgelerle doludur).

ahalisi de topluca mahkemede bulunarak, "Sözü geçen medresede daima bu tür ahlâksızlıklar eksik değildir, sözün kısası içerden kopan feryatlardan evlerimizde oturamaz olduk, korkumuzdan da hiçbir şey yapmak elimizden gelmiyor" diye yanıp yakındılar.[72] Şüphesiz, şehir içinde kimi kişiler de suhtelerle işbirliği yapmaktan, onlara silâh tedariki, ya da içkili ziyafetler tertibi yoluyla rakiplerini öğrencilere ezdirmek, soygunlarından, eğlencelerinden yataklık karşılığı yararlanmak yolunu seçmekte idiler. Bu gibi ahlâk dışı suçları işleyenlere karşı fazla ağır cezaların uygulandığı da pek az görülmüştür. Örneğin, Mehmed oğlu Fırıncı Bekir, Bâlioğlu Mehmed adında gence suhte arkadaşları ile kaç kez tecavüze yeltendiği sabit olduğu halde ancak hapse atılmış, fakat hasta olunca kefil gösterme yoluyla kadı tarafından serbest bırakılmıştı. Ali oğlu Himmet adlı bir başka kişi de Mehmed oğlu Mustafa adındaki yeni yetişme bir gencin peşine düşmüş, yakalayıp suhte arkadaşlarına götürmeyi iş edinmiş, bir gün çocuğu kovalarken, feryat üzerine mahalle halkı imdada yetişebilmişti.[73] Kimi zaman şehir oğlanları da suhtelerle birlik aynı eğlenceye katılıyorlardı.[74]

Doğal olarak, suhtelerin bu işlerine güvenlik kuvvetleri el attıkça, aralarında birleşme eğilimi artıyor ya da askerler ve benzeri resmî kişilerin de kimi zaman aynı türden kötü işleri yaparken iki ayrı kökten bu zıt grupların çatıştığı da oluyordu, örneğin 1572 Mayısı'nda "Bursa suhteleri ve dânişmendleri şehrin askerleriyle kavga edip" arada bir yeniçeri öldürülmüştü. İş mahkemeye iletildiğinde naip suhteleri korumuş olmakla beraber, öğrenciler hırslarını alamayarak bütün "ayak üzere kalmış" oldukları şikâyet olunup, İstanbul'dan gerekli tedbirin alınması istenmek zorunda kalındı.[75]

24 Ekim 1975 yılgünlü bir yargılamada adam öldürmekten sanık olarak suçunu itiraf eden Resul oğlu Hamza adındaki öğrenci de ifadesinde "Turşucu medresesinde, Mehmed oğlu Rıdvan nam oğlan ve talebeden Şemseddin nam suhte ile şarap içip akşam namazına yakın sıralarda Bezcioğlu mahallesiyle Kızıkçeşme arasında olan mezarların arasına geldiğimizde mezbur Şemseddin bana bıçak çıkarıp vurmak kastıyla üzerime gelince ben de mezbur Şemseddin'in elinden bıçağını alıp yine kendi bıçağı ile onu katlettim" diye cinayetin nedenini ve biçimini anlattı.[76] Başka bir olay, bir grup dânişmendin Nebioğlu Abdullah'a ait Hasan adlı genç bir köleyi Kaplıca'ya alıp giderken Nasuh adındaki asesin (polisin) karşı düşmesi üzerine genç kölenin feryat etmesiyle asesin kendisini

72 Bursa Şr. Sc., No: A 93/110, vr. 113 b.
73 Bursa Şr. Sc., No: s. 40 b. Bursa Ş. Sc. A 98/115, vr. 121 b.
74 H.T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa*, vs. 106.
75 BOA, MD, No: 19, s. 38.
76 Bursa Şr. Sc., No: A 101/118, vr. 2 (27 Ccmaziyelâhir 981 yılgünlü hüccet).

kurtarıp mahkemede olayı ifadesiyle tesbit ettirmesidir. Fakat duruşmada suçlu dânişmendlerin bulunmayışı kendilerine güç yetmemesinden dolayı olduğu ortadadır.[77] Dânişmendlerin, hattâ sâdatın (peygamber soyundan olduklarına dair ellerinde berat olanların) içki içerek bu türlü ahlâkdışı hareketlerde bulundukları hakkında İstanbul'a şikâyetler yağmaktaydı. Onun için, Bursa kadısına 28 Ocak 1575 yılgünü ile yollanan bir "hükm-i şerif"te gene sonsuz bir hoşgörürlükle bu gibilere önce tembih olunması, dinlemezlerse cezalandırılmaları, gene de uslanmazlarsa "yarar adamlara koşup İstanbul'a yollanmaları" emredildi.[78]

Karesi bölgesinde de köyleri dolaşan bölüklerin çıkardıkları olaylar eksik değil ise de 1566-1571 arası sıralarında bu tür yeliştirmeleri ayrıntılarıyla bilemiyoruz. Yalnız şu kadarını söyleyeceğiz ki, Kazdağı ve çevresi Yörükleriyle işbirliği yapan suhteleri bu yörenin sarp ve dağlık olması yüzünden ele geçirmek ve yıldırmak hükûmet için son derecede güç olmaktaydı.

1572-1575 olaylarına gelince, en başta sözü edilecek suhte olayı, Karesi suhteleri ile Germiyan-Kütahya-Afyon bölgesi suhteleri arasında 1572 yazında sanki savaş denecek düzeyde kanlı bir vuruşmanın çıkmış olmasıdır. Sonra çok kanlı geçecek olan bu çatışmayı daha hazırlık safhasında haber alıp İstanbul'a mektupla bildiren Anadolu beylerbeyi, Karesi Sancağı suhtelerinin 300 ve Germiyan suhtelerinin de 100 kişi olduklarını tahmin ediyordu. Aslında bu rakamlar doğru değildi. Her öbekte kanlı kavgaya hazırlananların, bunun birkaç katını aşmakta olduğu çabuk anlaşılacaktı. Bildirildiğine göre, bu iki grup suhtenin birbirleri üzerine yürümelerine sebep "aralarında namdar bir suhtenin katledilmiş olması" idi. Anlatıldığına göre, bu amaçla bir araya gelen her iki tarafın köylerde dolaşarak halka salgınlar saldıkları, "avret ve oğlan çeküp adam katledip yol kestikleri" büyük şikâyetlere yol açmış, beylerbeyi de üzerlerine adam yolladığında kaçıp gözden kaybolmuşlardı. Verilen 20 Nisan 1572 yılgünlü emirde Karesi alaybeyinden kendi sancağı, Afyon ve Kütahya sancakları timarlı sipahileri ve il erleriyle her iki kavgacı öbek suhtelerinin de haklarından gelmesi istendi. İl erlerinin ellerine, "suhtelerin demleri heder" (yani onları öldürdüklerinde, kendilerinden hesap sorulmayacak) diye yazılı birer izin belgesi verilecekti.[79] Halbuki patlak vermek üzere olan olay öyle bir alaybeyinin birkaç yüz kişiyle önleyebileceği türden değildi. Nitekim bu iki bölgenin medrese öğrencileri kitleler halinde birbirlerinin üzerlerine yürüyerek kanlı bir kavgaya tutuştular. Sonuçta hangi

77 Bursa Şr. Sc., No: A 100/117, vr. 51 a (22 Şâban 981 yılgünlü hüccet).
78 Bursa Şr. Sc., No: A 107/126, vr. 210 b (Evâsıt-ı şevval 982 yılgünlü padişah hüküm yazısı).
79 BOA, MD, No: 12, s. 626.

tarafın galip geldiği belli değildir. Yalnız, Anadolu beylerbeyi Germiyan bölgesi ve Bigadiç kadısı da Karesi bölgesi suhtelerinin kavgadan sonraki yürekler acısı durumlarını merkeze rapor etmiş olmaları sayesinde, sonucu oldukça iyi biliyoruz. Gerçekleyin, Anadolu beylerbeyi, suhtelerin "muharebe ettikten sonra kimi yaralı olarak Germiyan'a gelip, akrabalarına sığınup ve bâzen de bölük bölük dağlarda ve bellerde gezip olmadık fesat edip, şuraya buraya tehdid mektupları gönderüp korkutup" para ve başka şeyler istemekte olduklarını, levendlerin de bu isyancılara katıldıklarını ifade etmiştir.[80] Bigadiç kadısı da Bursa-Balıkesir bölgesi suhtelerinin savaştan sonraki durumları hakkında Anadolu beylerbeyinin Germiyan öğrencileri için verdiği bilgiye benzer şeyler söylemektedir. Şöyle diyor: "Halen Karesi ve Germiyan suhteleri birbirleriyle muaraza ve cidal eyleyip bilâhara muharebe ve kitale mübaşeret edüp iki taraftan çok kimseler katlolunup bu sebeple suhteler ayak üzere kalkup anların namı ile sayir yerli halktan ve Yörükten bazı kimseler dahi yol kesip soyguncu olup ve oğlan çeküp türlü fesat" yapmaktadırlar.[81] Öte yandan, bu sırada Manisa'da vali olan Şehzade Murad'ın lalası Cafer Lala da, Hüdavendigâr, Biga, Karesi ve Germiyan'da suhtelerin bilhassa Kazdağı'nda faaliyette olup bazı müfsitlerin de suhtelerin istedikleri kızları ve oğlanları çekmelerine yardımcı olmaktan çekinmediklerini yazmak suretiyle beylerbeyinin ve Bigadiç kadısının söylediklerini doğrulamıştır.[82]

Oldukça ayrıntılarıyla kaydolunan şu kanlı olaylar hakkında bizim söyleyeceğimiz şudur ki, bu derece büyük bir karışıklık daha hazırlık safhasında merkeze duyurulduğu halde hükûmet bunu önlemek için gerekli adımları atmamış, ve iki bölge suhteleri de şu kanlı kavgalaşmayı çıkardıktan, pek çok öğrencinin ya katl ya da yaralanmasına sebep olduktan sonra, yorgunluğun doğal sonucu olarak bir durgunluk dönemine girecek yerde, tersine bütün bütün azarak her iki bölgeyi tam bir anarşi yaşamına çevirmişlerdi. Bunun üzerine, hükûmetin gene her zamanki gibi il erleri ve yerlerinde bulunan timarlı sipahilerle isyancıların üzerine gidip "cemiyetlerini" dağıtma emrini Anadolu beylerbeyine kesin emir olarak bildirdiği yazısında, yaralı olarak aile ya da akrabalarına sığınan öğrencileri yakalayıp hemen haklarından gelinmesini istemesi, insancıl yönden düşünülünce hükûmet büyüklerinin ne denli bir merhametsizliğin içinde bulunduklarını çok açık bir biçimde gözlerimizin önüne yayar. Çoğu belki de ölüme giden bu yaralı gençlerin yakalanarak mahkemesiz haklarından gelinmesi cezalandırma usulü kuralına da yüzde yüz aykırıydı.

80 BOA, MD, No: 12, s. 222 (Anadolu beylerbeyine 14 Rebiülevvel 980 yılgünlü padişah hüküm yazısı).

81 BOA, MD, No: 12, s. 329 (15 Rebiülâhir 980 yılgünlü padişah hüküm yazısı).

82 BOA, MD, No: s. 188 (Cafer Lala'ya 21 Zilkade 980 yılgünlü padişah hüküm yazısı).

Şehzade Murad'ın (III. Murad) lalasından, Bursa sancakbeyinden ve Anadolu beylerbeyinden gelen mektuplardan şu iki bölge öğrencilerinin birbirlerine girmeleri üzerine doğan ve işe levendlerin de katılmalarıyla yıkıcı bir anarşiye dönüşen karışıklıkların 1573'te de sürüp gittiğini öğreniyoruz.[83] II. Selim saltanatının son iki yılında da medreseli olayları, hızında ve yoğunluğunda hiçbir yavaşlama ve azalma olmaksızın devam etti. Fazla olarak da, gene kökenleri köy olan, yani çiftbozanlıktan doluşup gelen levendlerin, öğrencilerle birlikte karma bölükler kurup, doğal olarak başlarında bir öğrenci başbuğu olduğu halde daha güçlü kitleler olarak soygun, cinayet ve ırza geçme türünden hareketlerini bu bölgede de sürdürmekte bulundukları ilgili hükûmet yetkililerinin raporlarından ve hükûmetin bu konuda vilâyetlere ve kazalara verdikleri emirlerden anlaşılıyordu. Ayrıca, kimi kadılar ya korktuklarından ya da çıkar karşılığı, kendilerine getirilen sanıkları delil yetersizliği bahanesiyle çoğuncası serbest bıraktıkları gibi, timarlı sipahilerden de isyancı medreselilere silâh tedarik eden, onlara yataklık yapan, hattâ koruyanlar da az değildi.[84]

Ege Bölgesi: İzmir, Manisa (Saruhan), Aydın, Muğla (Menteşe) gibi XIII. yüzyılın sonlarından beri önemli Türk şehir ve kasabalarının geliştiği medrese merkezlerini kapsayan Ege Bölgesi de yoğun ve yaygın öğrenci hareketlerine sahne olmuştur. Ancak, II. Selim döneminin 1568-1570 yıllarında yukarıda anlattığımız bölgelere bakarak, suhte ayaklanmalarının bu çevrede o derece sert olmadığı dikkati çekiyor. Aydın sancakbeyinin İstanbul'a gönderdiği şikâyet mektubunda verdiği bilgi de bunu doğrular nitelikteydi. Sözü geçen şikâyete karşılık olarak 16 Mart 1570 yılgünü ile yollanan bir padişah hüküm yazısında Aydın sancakbeyinin suhte ayaklanmalarına ait anlattıkları şöyle özetlenmiştir: "Birkaç yıldır suhte taifesi bu diyarda sürekli olarak toplu hareket halinde bulunup, gerçi korkulacak durum gözükmüyor. Fakat, vilâyetin aklı başında kişilerinden sorulduğunda, suhte toplantılarının ilkbahardan sonra yapıldığı, buna göre asker sefere yollanıp vilâyet boş kaldığında, iyi tedbir alınmazsa reayanın suhte fesadından korunmasının olanağı bulunmayacağı" anlatılmış, tedbir olarak da timarlı sipahilerden bir grubun "muhafız" olarak seferden esirgenmeleri teklif olunmuştu. Verilen emirde bey (vali) sefere giderken yerine "bir yarar adamını koyması ve suhtelerin kovuşturulmasında il erlerinden faydalanılması" istendi. Menteşe (Muğla) sancakbeyi de, suhtelere karşı güvenlik gücü olarak kollanması gereken Bodrum ve o yöredeki kimi kalelerin

83 BOA, MD, No: 21, s. 269; BOA, MD, No: 22, s. 73. Aynı konuda Bursa sancakbeyinin Kirmastı'da (Mustafakemalpaşa'da) suhtelerle Yörüklerin birlikte faaliyetlerine ait mektubu, H.T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa*, vs. 107.

84 BOA, MD, No: 24, s. 273; MD, No: 27, s. 49: BOA, MD, No: 22, s. 289.

"muhafızları" bu gibi durumlar çıktığında yerlerinde bulunmayıp, "topçular, topçubaşılar ve öteki erlerin birer mukataa iltizam ederek (götürü vergi toplayıcılığı işi alarak) şuraya buraya gitmiş bulunduklarından dolayı devletin asayiş hizmetleri gereği gibi görülmediğini bildiriyor, böyle asıl görevlerini bir yana atarak başka işle uğraşanların dirliklerini alarak başkasına verme yetkisinin sancakbeyine tanınmasını, hisar işine başka hiç kimsenin karıştırılmamasını teklif ediyordu. Verilen emirde "hisar erlerinin mirî işe-hükûmet işlemlerine karışıp âmil (vergi tesbit ve toplayıcısı) olmalarının caiz olmadığı hatırlatılmakla yetiniliyordu.[85] Öyle de anlaşılıyor ki, yukarıda anlattığınız bölgelere bakınca, burada sözünü ettiğimiz Ege Bölgesi'nde öğrenci bölükleri o kadar insafsız değildiler. Bununla beraber, soygun yönünden oldukça cüretli davrandıkları da az değildi. Örneğin, İzmir kadısının yolladığı mektubu, levendlerle de güç birliği yapan İzmir yöresi suhtelerinin 3 Mart 1572 günü Dereyüce köyüne yaptıkları baskınla "piyade ve müsellem mültezimi" olan Mehmed adındaki kişinin kendine ve mirîye (yani hazineye) ait 300.000'den fazla akçeyi ve birçok değerli eşyasını soyduklarından başka kendisi ile birlikte beş altı adamını da öldürdüklerini haber vermişti.[86] Aynı yıl Menteşe'nin (Muğla'nın) Tavas ve Bozöyük kazalarında da suhtelerin toplantı haline geçtikleri ve bir "fesad"a hazırlık yaptıkları, sancağın öteki kazalarında da "kız ve oğlan çektikleri" tesbit olunmuş bulunuyordu. Adı geçen sancağın suhteleri 1574'te de ayaklanmalarını sürdürdüler. Gerçekleyin bütün sancağın kadılarına 23 Haziran 1574 yılgünü ile yollanan bir yazıda buradaki öğrenci hareketlerinin oluş biçimi daha ayrıntılı kaydolmuştur. Anlatıldığına göre, sancağı talan eden suhte bölüklerinin başında Teke ve Germiyan çevreleri öğrencilerince de çok tanınmış ve zaman zaman oralardaki bölüklere de baş olmuş bulunan Şemseddin ve bu bölgedeki güçlü yardımcısı Kara Sadık adlı kişiler vardı. Halktan bazıları ve hele il erleri de "azık ve tüfek sağlayarak" yardım ediyorlardı. Öğrenciler kendilerine karşı gelen, isteklerine boyun eğmeyen, ya da paralı zenginliği bulunan kimselerden seçtikleri kurbanlarını acımadan öldürmekte idiler. Hükûmet, bu durumda Tahir Çavuş'u isyancıların üzerine yürümeye memur etti. Kendisi sefere gitmemiş timarlı sipahileri, kale erlerini, suhtelere yardım etmekle suçlanan il erlerini (başlarında yiğitbaşıları bulunan köy delikanlılarını) toplayacak, "Horzum ve Kalburcu taifesi" yani bu adla anılan iki Yörük cemaati de çavuşa yardım edeceklerdi.[87] Aydın sancakbeyi de Tire Kazası Işıklı Medresesi müderrisi olan

85 BOA, MD, No: 9, s. 12, 57.
86 BOA, MD, No: 12, s. 551 (2 Zilkade 979 yılgünlü padişah hüküm yazısı).
87 BOA, MD, No: 16, s. 206 (26 Zilhicce 979 yılgünlü padişah hüküm yazısı).

"Mevlânâ Osman'ın" isyancı suhteleri kendisinin idare ettiğini, Hamza adında birinin oğlunu öğrencilerine çektirerek günlerce sakladıktan sonra ancak akçe karşılığı salıverdiğini, bir imamın 20 dönümlük yerini zorla zaptettiğini, birçok kişinin koyunlarını sürdürdüğünü, daha başka gasplarda bulunduğunu, suhtelerinden birisinin hemşiresini odasına kapatıp nikâhsız yaşadığını İstanbul'a uzun uzun şikâyet ediyordu. Bu arada Aydın güvenlik kuvvetlerinin önemli bir başarısı, ünlü öğrenci başbuğlarından Kara Zahir'in on bir arkadaşıyla birlikte yakalanmasıydı.[88]

Öteki yerlerde olduğu gibi, bu bölgede de hükûmetin suhte fesatçılarını dağıtmak için aldığı bütün tedbirler hiçbir sonuç vermiyordu. Sancakbeyleri ile bütün timarlı sipahileri ve öteki sancak askerleri ise, 1568'den beri ya devamlı deniz seferlerine ya da kıyı ve adalar koruyuculuğuna yollanıp yıllarca oralarda bekletildiğinden dolayı, bu askerleri etkili bir güvenlik gücü olarak kullanıp işi kökünden çözümlemek de olanaksızdı. Onun içindir ki, Aydın, Manisa, Menteşe yörelerinin bütün köy ve kasabalarından, tamamen korkusuz öğrencilerin baskıları altında yaşadıklarına ait dolu raporlar gelmekteydi. Alaşehir köylüleri de talandan ve baskıncı öğrencilerden yakınırken, "Aydın sipahileri sefere gitmiş bulunmakla, isyancıların cesareti artmış bulunduğunu ileri sürerek, Ömer adlı sipahinin 'serdar' atanmasını teklif etmişler" ve kabul olunduğu Anadolu beylerbeyine bildirilmişti.[89]

Kütahya-Antalya Bölgesi: Bu bölge Kütahya-Afyon (Karahisar)-Antalya çevrelerini kapsıyordu. Kasabaların ve şehirlerin sık olduğu, dokuma zanaatının da çok ileri bulunduğu gibi etkenler yüzünden medreseleri bir hayli fazla olan bu bölgede binlerce köy genci bu medreseleri ve onlara bağlı imaretleri doldurmuş durumda idiler. Böylece XVI. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın başlarına kadar süren suhte ayaklanmalarında da hareketlerin yoğunluğu ve sertliği yönlerinden birinci sıra bölgeler yanında yer almıştır ki, doğrudan doğruya suhte isyanı türünden olayların hikâyesi bu gerçeği ortaya koyacaktır:

Öteki yerlerden çoğunda olduğu gibi bu çevrelerde de 1568 yılı medreseli olaylarının, eskisine bakaraktan, birdenbire sertleştiği görülür. Örneğin, Hamid (Isparta) sancakbeyi İstanbul'a yolladığı mektubunda 1568 yazı suhte olaylarını şöyle rapor ediyordu: Manavgat, Alâiye, Menteşe ve Hamid ili suhteleri birleşerek harekete geçmişlerdi. Bu büyük grubun içinde yalnız Hamid suhtelerinin sayısı 300 kadardı. Önlerine kimsenin durması imkânsız bulunan isyancılar Müslü-

88 BOA, MD, No: 26, s. 260, 261.

89 BOA, MD, No: 24, s. 295, 297, 325 (Şehzade Murad'ın lalasının, Aydın sancakbeyinin, Anadolu beylerbeyinin mektupları üzerine yollanan hüküm yazıları).

manların oğlanlarını alıp 25'er ve 30'ar kuruş almadıkça bırakmıyorlardı. Pazarları da basarak yağma ve soygun yoluyla akçe toplamakta idiler. Ayrıca, kitlelerini büyütmek için Teke (Antalya) medreselilerine mektup yollayarak, "Ya gelip bizimle cenk edin yahut biz gelip vilâyetinizi harap ederiz" diye tehdit etmişlerdi. Hamid sancakbeyi bu geniş bilgiyi verdikten sonra, sözlerine bu bölgede büyük bir "fesat"ın çıkmak üzere olduğunu ekliyordu.

Gerçekten de, bütün o çevre kadılarından gelen raporlar ve yer yer patlak veren olaylar, sancakbeyinin tahminini doğrulamıştı. Yalvaç kasabası halkı 1570 yazında İstanbul'a sundukları "arz-ı hal"de "kasabadan Çingenoğlu İsa ve Hasan ve Hüseyin ve Afacanoğlu Mustafa ve Kasapoğlu Hüseyin ve Kara Davud ve Dursun oğlu Mustafa" adlarındaki kişilerin "yirmişer ve otuzar suhteler ile" evlerini bastıklarını, "vilâyet âyanına adam gönderüp" istediklerini vermezlerse evlerini basacaklarını, "ya oğullarını yanımıza versünler veya bir-iki yüz altun yollasınlar" diye tehdide başladıklarını ifade ettikten başka şu acı şikâyeti de sözlerine eklemişlerdi: "Halkın bilcümle oğulları ve kızları kendilerinin olmayup gece ile babasının ve anasının yanında fiil-i kabih ederler." Yalvaç kasabasının başında kara bulut gibi dönen bu çılgın gençlerin başında ünlü öğrenci başbuğu Şemseddin ile Turgut adında birisi bulunuyordu.

Kaş kadısı da aynı yılın yazında gönderdiği arzında, kazada halkın mallarını gasp eden ve "oğullarını çeken" suhtelerden ve levendlerden oluşmuş fesatçı bölüğün başında Hızır adında bir zaîm (dirliği yılda 20.000 akçeyi aşmış bir timarlı sipahi) bulunduğunu bildirmişti.[90] Hızır'ın yardımcıları Çüş Memi, Divane Abdülgani, iki ünlü şef, Turgut ve özellikle Şemseddin olduğu halde başına topladığı suhteleri ve levendleri ile 1570-1571'de Yalvaç kasabasına girerek, kendisi seferde bulunan Hacı'nın evini basıp 25.000 akçelik malını yağmadan başka, bir kızını da yanlarında götürdükleri şikâyet olununca, girişilen kovuşturmada isyancı Hızır yakayı ele verdi. Suhtelerle levendler ise kaçmayı başardılar. Hızır'ın hemen idamı için İstanbul'dan emir çıktıysa da bunun için yollanan ferman daha yerine varmadan, Şehzade Murad'ın silâhdâr ağası Sinan tutukluyu alıp Manisa'ya götürmüştü. Bu kez, idam fermanı arkasından oraya ulaştırıldı ise de, şehzadenin lalası, "Bu emir bize yazılmamıştır" diyerek ölüm mahkûmunu gerisingeri Akşehir'e yolladı. Fakat, suçlu Yalvaç'tan geçerken her nedense serbest bıraktılar. Bu arada, Hızır'ın dört kardeşiyle amcası oğlu şikâyetçi Hacı'dan intikam almak üzere 28 kişilik bir suhte bölüğüyle evini bir daha basarak yapmadık

90 BOA, MD, No: 7, s. 702, 787; BOA, MD, No: 14, s. 635 (lalaya 26 Cemaziyelevvel 978 yılgünlü hüküm yazısı).

hakaret bırakmadılar.[91] 1571 ilkbaharıyla beraber başlayan öğrenci hareketlerinin önceki yıllara göre çok daha kalabalık ve yoğun bir çapta olduğu hakkında İstanbul'a şikâyetler yağmaya başladı. Akşehir, Kütahya'nın Kula, Şeyhli ve İshaklı kadılıklarında kalabalık suhte grupları her yana baskınlar düzenlediler.

1571 yılının en büyük olayı, Karahisar (Afyon) ve Teke (Antalya) naiplerinin İstanbul'a yolladıkları ayrıntılı arz mektuplarında belirttikleri üzere, Alâiye (Alanya) ve Manavgat suhtelerinden 200 kişilik bir öğrenci grubunun Karahisar'a bağlı Karatay köyünü basmaları ile başlayan karışıklık olmuştur. Sözünü ettiğimiz arzlar baskının köye gece yapıldığını kaydediyorlardı. Köy halkının malları yağmalanmış, "avret ve oğlanları" ellerinden alınmış, nice kimseler katledildiğinden başka, birçok köy erkeği de kelepçe vurularak Manavgat'a götürülmüştü. Karatay'ın tüy ürpertici görüntüsünden korkuya kapılan çevre köyleri halkının "ehl ü iyallerini" alıp ev barklarını terk ile dağlara sığındıkları, durumlarının yürek sızlatıcı olduğu belirtiliyordu. Alâiye ve Manavgat medreselilerinin adı geçen köye yaptıkları baskını kendileri için haysiyet kırıcı sayan Teke öğrencileri toplanarak Manavgat önlerinde hasım öğrencilerle "harp"e tutuştular. Karatay'dan götürülen kadınlar ve genç erkek çocuklar kurtarıldılarsa da iki taraftan pek çok öğrenci hayatlarını kaybetti.[92] Suhte kitlelerinin karşılarına bu olayda da ne güvenlik güçleri, ne de halktan kişiler çıkabildi.

Teke Sancağı suhteleri Alâiye-Manavgat suhteleriyle yaptıkları savaşta kendilerini Karatay köyünün öcünü almış saymadılar ve kısa bir süre sonra daha kalabalık bir güç oluşturarak Alâiye Sancağı'na özellikle Manavgat'a saldırdılar. Bütün çevre kadılarının hükûmet merkezine yansıttıkları çılgınlıklar sözü geçen kadıların kaleminden şöyle belirtilmiştir: "Teke Sancağı suhteleri başkaldırıp, geçip Alâiye Sancağı'nda ve Manavgat Kazası'nda üç oğlan kapup bir nice zaman tasarruf ettiklerinden sonra, sahiplerinin bir miktar akçelerini alıp verdiklerinden sonra, tekrar 100'den ziyade levendât taifesi ile cem olup, Köprü nam pazarı basıp malları garet ve iki oğlanı dahi alıp, Veli, Ahmed ve diğer Veli nam kimseleri katl edip, biz Celâlî olduk siz pazara gelmeyün deyü nicesinin sakallarını kesüp siyâset edüp (asup) ve pazara kimesne gelmesin deyü çağırdup nice teaddîleri" halkı dehşete düşürmüştü.[93]

91 BOA, MD, No: 10, s. 308; BOA, MD, No: 14, s. 190.

92 BOA, MD, No: 14, s. 1025. Bu olayı İstanbul'a arz eden naipler Teke öğrencilerini kusursuz ve kendi hallerinde diye niteliyorlardı. Halbuki olaylar onların da ötekilerden kalır tarafları olmadığını göstermekteydi.

93 BOA, MD, No: 12, s. 269, 272, 330 (23 Zilhicce 978 ve 11 Safer 979 yılgünlü padişah hüküm yazısı).

Hamid İli'nden gelen raporlar bu bölgedeki öğrenci olaylarının 1572'de de sürdüğünü gösteriyor. Eğridir'de Sinan Fakih'in bölüğü evler basıp cinayetler işliyor, her toprak kadısının (olayın çıktığı kazanın kadısının) il erlerini, sefere çağrılmamış timarlı sipahileri, yeniçeri ve altı-bölük sipahilerini toplayarak, sancakbeyinin emrinde kovuşturmaya geçmeleri biçimindeki hükûmet emri, birkaç öğrenciyi ele geçirip sorgusuz sualsiz ipe çekmeyi ya da kürek cezasına çarptırmayı olanaklı kılsa bile, şiddet hareketlerini pusturmak şöyle dursun, tersine, öğrencilerde yeni bir intikam duygusu uyandırıyordu. Akşehir kadısının İstanbul'a yolladığı arz yazısında sancakbeyi ve timarlı sipahilerin Kıbrıs muhafazasında bulunmaları yüzünden suhtelerle levendlerin halka hayli zulmettikleri belirtilmiş, ve bu durumda İstanbul 1573 yılı için alaybeyinin birkaç nefer sipahi ile sancağın muhafazasına bekitilmesi için beylerbeyine emir vermiştir.[94]

Bu bölgenin öğrenci hareketlerini 1573'te biraz tavsamış görüyoruz. Ya da elimizde bu yıl için belge yoktur. Gene de Alâiye, Yalvaç yörelerinde yeliştirmelerini sürdüren bölüklere rastlamaktayız. Örneğin, 13 Nisan 1574 yılgünü ile Alâiye sancakbeyine ve kadısına yollanan bir padişah hüküm yazısında sancakbeyinin Kıbrıs muhafazasında bulunduğu 1573 yılı öğrenci olayları alınan raporlara dayanılarak şöyle özetlenmiştir: "Bu sancakta 200-300 miktarı suhte nâmına cemolup fesat edüp 50-60 oğlan çeküp atası saklasa zorla alıp köy köy akçe salıp bazı kimesneler de muin olup ve bazıları da akrabalarından olup destek oldukları bey dönünce fukara ve âyan cemîan haber verüp suhteler bu kez teftiş sözünü duyunca hepsi dağılıp bazılarını destekleyicileri olan sipahi ve il erleri ve akrabaları saklayup" bu biçimde kovuşturmadan kolayca kurtulma yolunu bulan suhtelerin beş yükten (500.000'den) fazla akçe topladıkları, suhte destekçilerin mahkemeye şikâyet olunduklarında gelmeyip, hasımlarını suhtelere ezdirdikleri, böylece istedikleri gibi hareket ettikleri belirtilmişti. Sancakbeyi, bu türlü olayların sürüp gitmesine rağmen Kıbrıs'a gitme emri aldığından yakınıyordu.[95] Hamid (Isparta) sancakbeyinin kaymakamı (vekili) ve kethüdâsı Hamza da başka bir olayı arz etmişti. Beydili köyü halkı "Hüsam nam müfsit suhteyi" tutup sancakbeyine teslim ettiler diye, 200 öğrenci adı geçen köyden arkadaşlarının intikamını almak üzere toplanmış bulunuyorlardı. Verilen emirde kadıların il erlerini ve "bedel verüp seferden kalan sipahileri" toplayarak, arzı yollayan kaymakam ile birlikte müfsit öğrencilerin üzerine gitmeleri istendi. Ayrıca, isyancılardan "harbe mübaşet edenlerin demi heder olduğu" da eklenmişti.[96]

94 H.T. Dağlıoğlu, "X. Hicrî Asırda Hamit İli" *Ün*, c. 5, Sayı 54 ve 55, c. 6, Sayı 64 ve 65; BOA, MD, No: 19, s. 246 (beylerbeyine 28 Zilkade 980 yılgünlü ferman).

95 BOA, MD, No: 21, s. 283; BOA, MD, No: 24, s. 129; H.T. Dağlıoğlu, *Ün,* c. 5, Sayı 58.

96 H.T. Dağlıoğlu, *Ün*, c. 5, Sayı 58, vs. 2.

1574 baharında bütün Anadolu askerlerinin "derya seferi"ne çağrılması öteki isyan bölgelerinde olduğu gibi, doğal olarak bu bölgedeki isyancı öğrencilerin yoğun biçimde harekete geçmelerine fırsat yaratmış oldu. Teke (Antalya) Sancağı suhteleri bu yıl yaza girerken ilk toplantı yeri olarak Elmalı ve Kaş kadılıklarını seçtiler. Hükûmet de bu haber üzerine Teke'de zuhur eden levend ve suhteler üzerine altı-bölük halkı, yeniçeri, sipahi ve il erleriyle oluşturulacak bir gücün yollanması emrini verdi. Bu yılın başka bir olayı, Karaman ile Hamid suhtelerinin birbirleriyle savaşmak üzere karşılıklı toplantılar yapmalarıydı. Bu gibi hallerde kanlı kavga gününü beklemekte olan grupların toplandıkları çevre halkına salmalar salmaları, ırzlarına geçmeleri ve benzeri zulümleri dayanılmaz dereceyi buluyordu. Karaman beylerbeyinin haber verdiği bu savaşın olup olmadığı belirsizdir. Sözü geçen beylerbeyine verilen emir, bu kavgacı öğrencilerin üzerine Kırşehir ve Niğde'nin muhafazaya kalan sipahileriyle gitmesi biçiminde oldu.[97]

Gene İstanbul'a aynı yörelerden yollanmış raporlar anlıyoruz ki, Alâiye Sancağı'ndaki suhte olayları Antalya Sancağı'ndakinden çok daha sert ve fazlaydı. Sancakbeyinin belirttiğine göre, Morgıl köyünden Mehmed ve Musa, Mehmed'in öğrenci bulunan oğlu Şekür aracılığı ile başına topladığı bir suhte bölüğüyle bir sürü gasp ve soygun yapmaktaydı. Irza geçmekten sakınmadığı gibi, adam öldürdüğü de oluyordu. Hükûmet, sancakbeyine cevap olarak iki kişinin Kıbrıs'a sürülerek cezalandırılmalarını emretti. Anlaşıldığına göre sancakbeyi Kıbrıs muhafazasından döner dönmez bütün Alâiye ve Manavgat'ın isyancı medreseli bölüklerine karşı amansız bir kovuşturmaya girişti. Nitekim sancakbeyi, "suhte teftişi" ve kovuşturması görevini yaparken karşılaştığı zorlukları İstanbul'a duyurmaktan geri kalmamıştı. O şikâyetinde "suhteler cemiyet üzere olup, Müslümanların evlâdına ve iyallerine ve rızklarına ve mallarına zarar eriştirüp, fesatçıların üzerlerine varılup bazıları ele getirilip hapsolunup, lâkin erbab-ı timardan ve il erlerinden bazı kimseler asilere yardım ve erzak virüp suçlu istendikte vermeyip kaçırıp", buna benzer daha pek çok zorluklar doğuyor diyordu. Ancak hükûmet merkezi de cevabında, beyin yardımla suçladığı kişilerin karşı iddialarını da kendisine ayrıntılarıyla bildirmekten geri kalmadı. Onlar da beylerin yakalanan ehl-i fesat ve suhteleri mal ve para karşılığı serbest bıraktıklarını, bu yoldan kurtulan suhtelerin kendilerine azık vermeyenlerin evlerini yaktıklarını, ehlü iyallerini katlettiklerini ileri sürüyorlardı. Sonuçta hükûmet her iki iddianın da incelenmesini, özellikle

97 BOA, MD, No: 23, s. 128 (Anadolu beylerbeyine bu konuda hüküm yazısı); BOA, MD, No: 24, s. 295-296.

suhtelere ve levendlere yataklık ya da yardım edenlerin bunu korkudan mı, yoksa bir çıkar karşılığı mı yaptıklarının tesbitini istedi. Aslında valilerin ve öteki yöneticilerin suçluyu rüşvet karşılığı gizlice ya da sudan bahanelerle bıraktıkları yok değildi. Kimi kişilerin de yataklığı çıkar karşılığı yaptıkları iddiası çoğu kez doğruydu. Beyin başka bir yakınması da suhte ve suhte nâmına eşkiyalık edenlerden kimisinin "müsellem" ya da "müsellem reayası" oldukları yüzünden sancakbeylerinin kendilerini teftiş yetkisi olmadığını ileri sürmeleriydi. Hükûmet valilere bu konuda da "teftiş yetkisi tanıdığını" bildirmişti ki bu da kendi kanununa aykırıydı. Alâiye'deki karışıklıklara katılan pek çok öğrenci, özellikle başbuğ durumunda olanlar yakalanmaktan kurtulmak için Bursa'ya kaçıp burada kılık kıyafet değiştirerek gizlendiler. Örneğin, Mehmed adında bir öğrenci şefi "uzun sakallı iken, sakalını ve bıyığını kesüp katırcı kılığına girüp" babasının yanında bu biçimde yakayı ele verdi. İstanbul'a haber verildiğinde siyâsetine (asılmasına) ferman çıktı. Alâiye'den "daha bir nice Müslüman" bu öğrencisi pek kalabalık şehre gelip, kaçaklardan bir haylisini tanıdılar ve yakalattılar.[98]

Böylece Alâiye'den nice kimsenin baskınlarından zarar gördükleri suhteleri yakalatmak üzere Bursa'ya gelmeleriyle şehir güvenlik örgütü, yani subaşı ile onun asesbaşısı ve asesleri bu biçimde daha pek çok suçlu suhtenin oradan buraya gelmiş olduğunu öğrenerek kaçak öğrenci avına çıktılar. Gerçekleyin daha birçoklarının yakayı ele verdikleri Bursa mahkemesinin tutuklama kararlarından anlaşılıyor.[99] Bu bölgenin bilgi vermeye değer son olayı, Muğla-Aydın-Saruhan yörelerinin daha doğrusu Ege Bölgesi'nin ünlü öğrenci şefi Şemseddin'in, esas kendi hareket alanında sıkışınca, özellikle Teke Sancağı ve çevresine gelmesiyle buralardaki karışıklıkların daha çok kabarmış bulunmasıdır. Gerçekleyin, 1573'te Manisa Valisi Şehzade Murad'ın lalasına yollanan bir fermanda "Anadolu'da hayli zamandan beri fesadda olan suhtelerin başı Şemseddin" diye nitelenen bu ünlü öğrenci şefinin yardımcılarından öteki ünlü asi öğrenci olan Divane Üveys aynı yılın yazında yakalanarak İstanbul'a getirilmiş, yapılan sorgusunda Şemseddin'in bu derece geniş alanda bir türlü ele girmeden ortalığı birbirine katmada gösterdiği başarıyı anlamamızı olanaklı kılacak bilgiyi vermişti. Adı geçen tutuklunun ifadesinden Şemseddin'in Akşehir'de, Hamid'de, Yalvaç'ta, Karahisar'da (Afyon) ad ad tesbit olunan pek çok yatakları ve arka perdeden koruyucuları vardı ve kötüsü, Şehzade Murad'ın şahincibaşılarından birisinin babası da bunlar arasında bulunuyordu.

98 BOA, MD, No: 26, s. 64, 197, 226, 249.
99 Bursa Şr. Sc., No: A 139/166, vr. 34 a vc 34 b.

Öğrenci hareketlerini incelemeye başlarken, bu kanlı ve o ölçüde de, bir arada yaşayan gençliğin akla durgunluk veren çılgınlıklarını anlatan olayların yoğunlaştıkları çevreleri bölgeler halinde sınırlarken bir de İçel-Tarsus yöresini öğrenci ayaklanmalarının hem süreklilik ve hem de dayanıklık gösterdikleri ayrı bir bölge olarak nitelemiştik. Fakat, bu yıllarda henüz Güney Anadolu'nun bu pek dağlık bölgesi kasaba, şehir ve köylerinde öğrenci hareketi türünden bir olay görmüyoruz. Ancak, bundan sonra hükûmet kuvvetleri asi öğrencileri sıkıştırdıkça pek çok kaçak bu dağlık bölgeye sığındığından bundan sonra bir öğrenci birikimi başlayacak ve böylece sonradan İçel-Tarsus bölgesi uzun yıllar medreselilerin devlet kolunun ulaşmadığı bağımsız yaşama alanları olacaktır ki sırası gelince bunu göstereceğiz.

1575'te sözünü ettiğimiz bölgede suhte hareketlerinin sürdüğünü kimi kayıtlar belli etmekle beraber,[100] verecek ayrıntılı bilgimiz yoktur. Bütün öteki bölgelerde de durum aynı olduğuna göre, biz bunu bu yıl yaz aylarının, öncekilerine bakarak az hareketli geçmiş olmasına yoruyoruz ki, bunun bir nedeni, vilâyet askerlerinden bir haylisinin, sürekli deniz seferlerinden ve kıyı muhafızlıklarından artık sancaklarına dönmüş bulunmaları olsa gerekir. Başka bir önemli etken, 1574 öğrenci karışıklıklarının genel güvenlik ve hele toplumsal ahlâk üzerindeki yıkıcılığı bakımından dayanılmaz dereceyi bulması karşısında, hükûmetin, ilk kez, beylerbeyleri ve sancakbeyleri seviyesinde kovuşturma güçleri kullanmış olmasıydı.[101] Bu konuda Anadolu geçesinin beylerbeylerine 8 Mayıs 1574 yılgünü ile yollanan genelge niteliğindeki bir ferman bunu açıkça ifade ediyor. Bu yazıda söylenenler özetle şunlardı: "Etraf-ı memâlikte suhte taifesi ayağ üzere kalkup reayaya zekât nâmına salgun salup yolda ve belde bulduklarını soyup ev basup Müslümanların emred oğullarını çeküp ehlü iyallerine dahlden hâlî kalmayup fesatta oldukları miraren arzolunup haklarından gelinmek içün hükümler verilip sancakbeylerinin celp ve ahzı (rüşvet ve kazanç) ve memleket zaptında (yönetiminde) adem-i ihtimamları sebebiyle mukayyed olmayıp fesatları gittikçe artup, tedarikleri görülmek mühimmatdan olduğundan bu defa (ferman) vusûl

100 BOA, MD, No: 27, s. 246 (Beyşehri beyine 13 Zilkade 983 yılgünlü yazı).

101 Halbuki olayların anlatılışı sırasında gösterildiği üzere, 1574'ten önceki yıllarda, kovuşturmaya hep kadılar memur olur ve kendilerine de seferden kalan işe yaramaz birkaç timarlı sipahi, disiplinden yoksun il erleri, kimi zaman kale erleri, varsa üç beş kapıkulu koşulurdu ve bu derme çatma güçlerle de hiçbir ayaklanma kesin olarak dağıtılmazdı. Ege, bütün Batı Anadolu, Teke, Germiyan ve başka yerlerdeki suhte ayaklanmalarına çoğu kez İstanbul'dan da izin almadan Şehzade Murad'ın ferman verme ve görevlendirme yetkisiyle sözde kovuşturucu, idamları yerine getirici (kan kulluğu görevi) bölükler salarak el atıp duran lalanın bunu "cerimeler" ve "kan öşürü" gibi ceza paralarını şehzade hesabına toplayarak bir kazanç haline getirmesi hem resmî görevlilerin hem de halkın durmadan şikâyetlerine yol açtığı için, sözü geçen şehzade lalasının hükûmetçe zaman zaman el koymadan men olunduğu çok görülmüştü.

bulduğunda beylerbeyliğinde olan kadılara ve beylere tenbih eyliyesin ki her nerde beş veya on suhte cem olub yarak (silâh) ve yasak ile bulunurlarsa evela şer'e (mahkemeye) davet ve derdest ve itaat etmezlerse hemen hakkından gelesiz (öldüresiz), bey vilâyette yok ise kadı sipahiler ile ve il erleri ile üzerlerine varıp, bundan sonra bir vilâyette suhte çıkup kadı üzerine varmazsa yahut sipahi ve il eri ve hisar eri kadıya itaat etmezse sipahi dirlikten olur, kadı ve bey azlolunur, il eri küreğe konur, amma ol asıl bedbahtların üzerlerine varup hizmet eden sipahi ise terakkî verilir ve yiğit ise ibtidadan dirlik tevcih olunur."[102]

Yukarıda anlatılan olaylar, ilgili raporlar ve öteki belgeler incelendiğinde, bu fermanın gerçekleri toparlama ve belirtme bakımından çok iyi hazırlandığı dikkati çeker. Zaten ilerde buna benzer genel fermanları verdiğimizde görülecektir ki, Divan-ı Hümâyûn bu tür yazıları hazırlarken, bütün resmî belge ve raporları ciddî olarak gözden geçirmekte, onun için de yayımladığı fermanlar araştırıcıyı aydınlatma bakımından büyük değer taşımaktadır. Ayrı zamanda bu durum, hükûmetin, Türkiye yüzeyinde toplumunun dirlik ve düzenliğini sarsmakta bulunan olayları doğru değerlendirmiş olduğunu da ispatlar. 1575'ten sonra da geniş ve tam bir anarşi yaşamına dönüşmüş olarak göreceğimiz toplumsal karışıklıklar için de doğru görüşü saptamakta divanın aynı hüneri sürdürdüğünü göreceğiz.

C. LEVEND VE ÖĞRENCİ HAREKETLERİNE KARŞI HÜKÛMETİN SAVAŞMA YÖNTEMİ

1- Sancaklara Muhafızlar ve Müfettişler Atanması

Büyük seferlere bütün vilâyet askerleri çağrıldığında "haramîler" fırsat bulur diye sancaklara birer bey ya da paşanın "muhafız" olarak bırakılmaları özellikle şehzade ya da tarikatçıların çıkardıkları isyanlarda[103] çok dikkat olunagelen bir tedbir olmuştu. Bununla beraber, bütün sancak ve vilâyetler için bunun uyulması zorunlu bir gerek olmadığı görülmektedir. Hattâ, çok önem-

102 "Anadolu Beylerbeyliği'ne" başlığını taşıyan bu önemli fermanın suretleri; Karaman, Rum, Maraş beylerbeyliklerine ve Lazkiye (Denizli), Amasya, Karahisarışarkî, Menteşe, Aydın, Kastamonu, Hamid sancakbeyliklerine ve Paşa Sancağı'nın (yani beylerbeyinin sancağı olan Kütahya'nın) sol ve sağ kolunda olan kadılara yazılmıştır. 16 Muharrem 982-8 Mayıs 1574.

103 *Neşrî Tarihi*, I, s. 246.

li seferlerde kimi yıllar hiçbir sancak ve vilâyete sancakbeyi veya beylerbeyi derecesinde birisinin bırakılmadığı da oluyordu. Sancakların bütün askerleri "seferli oldukları", yani savaşa çağrıldıklarında hükûmetin eskiden beri uyguladığı kural şöyle idi: Her sancağın "alçak hallü" (dirliğinin yıllık geliri 6.000 akçeden aşağı olan) timarlı sipahilerinden 30-40 kadarı sancakbeyi kaymakamının (vekilinin) emrinde olarak il erleri ve kale erleri ile birlikte o sancağın koruyucu gücü, o zamanki deyimi ile "muhafız kuvvetleri"ni oluştururdu. Ancak, özellikle I. Selim'in padişahlığı babasından zorla almış bulunmasından çıkan siyasî bunalım, çiftbozan-levend kitlelerinin yarattığı toplumsal-ekonomik bunalımla birleşip de toplum yaşamını hızlı bir iç karışıklığa sürükleyince, gerek I. Selim'in ve gerekse oğlu I. Süleyman'ın bütün sancakların askerlerini alıp savaşa çıkışlarında genel güvenlik için son derece tehlikeli olan birtakım ayaklanmalar olmuş, hele soyguncu-haramî bölükleri, başka bir deyimle, "ehl-i fesat" grupları Türkiye'nin hemen bütün sancaklarında kol gezmeye başlamışlardı. İşte, donanma seferlerini de sayarsak, bütün XVI. yüzyıl boyunca süren bu savaş dönemi vilâyet askerlerini çoğu kez anavatanın hayli uzaklarına gitmek zorunda bırakması yüzünden, yukarıda nasıl oluşturulduğunu belirttiğimiz pek yetersiz güvenlik kuvvetlerinin baş edemediği çiftbozan levendler ve onları "haramî" ya da "ehl-i fesat" bölüklerine dönüştüren isyan başbuğları, vilâyet askerleri baharda yola çıkar çıkmaz hemen "cem olup" harekete geçmişlerdir. "Haramî" ya da soyguncu çiftbozan levendlerin olsun, "suhte levendler"in olsun dirlik ve düzenliği değiştirme, daha doğrusu siyasî hiçbir amaç gütmedikleri için bundan kendine yönelmiş hiçbir tehlike görmeyen hükûmet, seferleri sürdürmeyi aksatmamış, ancak köylere birer çiftlik ağası niteliğiyle giren "askerîler"[104] ve şehirlerdeki zengin tabakanın mal, can ve ırzlarına "ehl-i fesat"ın sürekli el uzatması yüzünden, bu çevrelerden yükselen yakınmaların etkisiyle, tedbir alma zorunluğunu duymuştur. Bütün belgelerin de gösterdiği üzere, yakınmalar hep sancak askerlerinin sefere çağrılmaları üzerine duyulan korkuyla yoğunlaşıyor, asker sefere çıkar çıkmaz "ehl-i fesad"ın başkaldıracağının muhakkak olduğu ileri sürülerek gerekli tedbirin alınması için İstanbul'a dilekçeler yağıyordu. Gerçekleyin hükûmetin bu isteklere uyarak, yukarıda anlattığımız kural içinde her sancağa ayırdığı güvenlik örgütü dışında ayrıca her kaza ve sancağa bir muhafız çavuş, zaîm, müteferrika ve benzerleri yollanıyordu.[105] Hattâ kimi zaman da birkaç sancağa birden

104 "Askerîler"in nasıl bir sınıfı ifade ettiğini anlamak için şu eserimize bakınız: *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, II.

105 Örneğin, 1534 Temmuzu'nun 13 tarihi ile Bolu ve Kocaeli Sancakları kadılarına yazılan şu fermana bakınız: Üsküdar Şr. Sc., No: 9, vr. 23.

bir sancakbeyinin "muhafız" bırakıldığını görmekteyiz.[106] Karışıklıkların yıllar süresince hep büyümesi anlatıyor ki, bu tedbirler de hiç de etkili olmadığından başka, eski asayiş düzenini de karmakarışık biçime soktu. Çünkü, yakalanan suçlulardan mahkeme hükmüyle alınacak cerimeler asayiş âmirinin kendisine ait olması kanun gereği bulunduğundan, her sancağın asıl görevli asayişçileri ile "muhafız" ya da eşkiya teftişçisi olarak gelen bu yeni ve geçici görevliler "cerime"lerin kime ait olacağı sorunu yüzünden birbirlerine düştüler ve bundan da soyguncu ya da eşkiya (fesat erbabı) geniş bir biçimde faydalanır oldu. Artık bu iki tür görevliden birisi suçluyu yakalayınca "cerime"yi, hattâ rüşveti kendisine garantilemek için, mahkemeye götürmeye gerek duymadan gizlice kendisinin takdir ettiği miktarı alıp, sanığı serbest bırakıyordu. Nitekim, statüleri birbirleriyle çelişkili olan bu ayrı başlara bağlı asayişçilerin rüşvet karşılığı suçluları çekip çekip bırakıvermeleri o kadar açıkta geçmeye başladı ki, hükûmete bu konuda da pek çok duyuru ve şikâyette bulunuldu. Hükûmet de bunun etkisiyle sancakbeylerinin bile fesatçıları koruması yüzünden karışıklıkların bu derece büyüdüğü kanısındaydı.[107] Onun için, sancakbeylerine, muhafız âmirlerine, kadılara, subaşılarına durmadan yollanan fermanlarda, ehl-i örfün görevlerini bu şekilde kötüye kullanmalarının soyguncuyu ve fesatçıyı cesaretlendirdiği, bu böyle giderse, yetkililerin kendilerini şiddetle cezalandırmaktan sakınılmayacağı tekrarlanıp durmuştur.

Ordu sefere çıkarken, hükûmetin sancaklara ve kazalara "muhafız" olarak atayacağı kişinin adını kimi zaman oranın ileri gelenleri vermekteydi. Böylece güya halkın güvenliğini ve sevgisini kazanmış, hele onların içinde yerleşmiş kişilerin asayişi korumakta daha yararlı olacakları düşünülerek bu tür öneriler hemen hep olumlu karşılanmaktaydı. İleri gelenlerin, kazanın kadısı aracılığıyla atanmasını istedikleri kişi, orada çiftlik kurmuş ya da mültezim durumunda, kimi kez emekli ya da herhangi bir suretle görev dışı kalmış çavuş, zaîm, sancakbeyi gibi kimselerden biriydi. Böyle birisinin kazayı fesatçı ya da isyancılardan koruma işinin başına getirilmesinde en büyük sakınca halkla senli benli olması yüzünden tarafsız olamayacağı, kendisini tutan kişilerin etkisinde kalacağıydı. Ama hükûmet büyük bir şaşkınlık içinde olduğu için kim ne dese onu yapar duruma düşmüş bulunuyordu.

106 Örneğin, 1519'da bura sancakbeyi İzmit'i de içine alan bir bölgenin müfettişiydi.

107 I. Selim zamanında 22 Kasım 1515 yılgünü ile Karesi sancakbeyine, 5 Şubat 1516'da Bursa sancakbeyine eşkiyalık ve cinayetlerin alıp yürüdüğü konusunda yazılan bir hükm-i hümâyûnda da doğrudan doğruya beylerin kendileri katil ve hırsızlara göz yummakla ve bundan çıkar sağlamakla suçlanmışlardır. Bk. Edremit Şr. Sc., No: 1, vr. 24; Üsküdar Şr. Sc., No: 1, vr. 108 a.

Bu konuda özetle söylenecek şudur ki, önce I. Süleyman'ın uyguladığı, sancaklara ve kazalara sancakbeyine bağlı asayiş örgütü dışında ayrıca muhafaza âmirleri tayin eylemesi Osmanlı Türkiyesinin hükûmet düzenini bozmakta etkili olmuş yanlışlıklardan biriydi. Çünkü, kendisinden sonrakiler de bunu daha geniş biçimde uygulamayı sürdürmüşler, böylece, sancakbeyine bağlı asayiş örgütü kuralı hemen hemen doğrulmaz biçimde çökmüştür. Ayrıca "suhte teftişi", "ehl-i fesat teftişi", "eşkiya teftişi", "Celâlî teftişi" gibi görevlerle yurdun şurasına burasına pek çok gezici müfettişler yollanması da "muhafızlar" atanması yöntemiyle birlikte yürümüş ve gelişmişti. Bir ya da birkaç sancağın eşkiya ve ehl-i fesat teftişi ile görevlendirilen sancakbeyine "mübaşir" adıyla bir de çavuş verilir, eğer kanun hatırlanırsa müfettişin yanına kadı da koşulurdu. Çünkü suçlu olarak yakalanan kişiye, cezayı ancak kadı'nın vermesi gerekliydi.[108] Bir kimsenin kendisini İstanbul'dan müfettiş yollatması, bir kazada veya sancakta oturan kimsenin hükûmetten bir yetki fermanı getirerek o çevrenin suçlularını bulmak ve kovuşturmak göreviyle müfettiş oluvermesi, sözünü ettiğimiz yüklü ve keyfî cerimeler alma yoluyla büyük paralar yığması anlamına geliyordu. Görülüyor ki, halk bir de bu karışıklığı önlemekle görevli hükûmet adamlarınca soyulmuş ve bunlar da isyancılara taş çıkartan işkenceleri hiç acımadan, suçu olsun olmasın çok kimseye canavarca uygulamışlardır ki, olayları anlatırken bu durumu ispatlayan davranışlarını belgeleriyle anlatacağız.

2- İl Erleri Örgütünden Yararlanma

"İl erleri" deyimi bir sancaktaki her köyün gençlerinden kurulmuş bulunan derneğin üyelerini ifade edegelmiştir. Derneğin başkanı belki köy kethüdâsı (muhtarı) idiyse de, gençleri yöneten esas yetkili kişi içlerinden "yiğitbaşı" seçilmiş olandı. İl erleri örgütünün esas amacı köyün içinde ve çevresindeki asayişi korumak olduğu bilinmekle beraber, kaza sınırları içinde ya da bütün sancakta hükûmetin güvenlik kuvvetlerince bastırılamayacak güçte bir ayaklanma hareketi olursa, her kazanın kadısı kendi köylerinin "yiğitbaşılar"ına çağrıda bulunarak, il erlerini toplar, resmî güvenlik kuvvetleriyle birleştirip isyancıların üzerine kendisi gider, eğer sancakbeyi bu işe memur ise, kadılar bu tertiplettikleri gençlerle onun emrine girerdi. Hükûmet bütün XVI. yüzyıl boyunca bu tanımladığımız köy

108 Edremit yakınlarında "bir haramî bölüğünün "Hasan Subaşı" adlı bir asayiş görevlisini katletmeleri üzerine, bütün o çevrenin eşkiyalarını "teftiş"e Karesi sancakbeyi görevlendirilmiş, Cafer Çavuş da mübaşir olmuştu. Ceza hükümlerini de müfettişin gittiği kazanın "toprak kadısı" verecekti. Bk. Edremit Şr. Sc., No: 68 (Evâhir-i Zilhicce 971 yılgünlü hüküm).

gençlik derneklerini hep bu biçimde kullanmayı sürdürmüştür. Yok eğer isyan geniş çaplı olup da onu bastırmak düzenli bir "sefer" gücü yollamayı gerektirmiş ise, doğal olarak böyle hallerde "il erleri"ne başvurulduğu yoktu. Hükûmetin il erleri diye ikide bir başvurup eşkiyaları kovuşturmada faydalandığı bu derneğin kuruluşu ne kadar eski bilinmiyor. Gençlerin üzerine bir yiğitbaşı tayinini köy ileri gelenlerinin göstermesi üzerine, kadı merkeze yazıp berat alıyordu. Ancak karışıklıklar arttıkça, teftişe çıkanların, ya da valilerin de yiğitbaşı tayin ettikleri görülüyor. Örneğin, 1571'de Yalova-Samanlı-Pazar köyü çevresi eşkiyalarla dolup taşmış, Bursa beyi Bayezid Bey de oraları teftişe vardığında Pazar'dan Mustafa adlı birisini yiğitbaşı yapıp il erleriyle birlikte eşkiyaların üzerine salmıştı.[109]

Kökenleri bakımından suhte levendler ve çiftbozan levendlerin tıpkısı olan, bu suretle kendileri de soygun ve yağma, hattâ isyancıların yarattıkları vurgun ortamından yararlanmaya pek eğilimli bulunan "il erleri"nin hükûmetçe asayişi bozanlara karşı kullanılmalarında hiç de olumlu sonuç elde edilemiyordu. Nitekim, yapılan şikâyetleri yansıtan belgeler ve İstanbul'dan bu türlü başvurmalar üzerine çıkarıp, kadılara, sancakbeylerine "suhte teftişi"ne veya "ehl-i fesat teftişi"ne çıkarılan müfettişlere, muhafız şeflerine gönderilmiş "hükm-i hümâyûn"larda suhtelerle işbirliği yaptıklarından yakınılıp durulmuştur ki karışıklıkların ayrıntılarıyla anlatıldıkları bahislerde bunlara ait bol örneğe rastlanacaktır. Hattâ kendilerine çevre eşkiyasını kollama görevi verilen il erleri içinden, özellikle yiğitbaşılardan, böyle resmî görev yoluyla ünlenip güç bir Celâlî başbuğu durumunu kazananlar da az değildi. Aslında, ister muhafız sancakbeyinin güçleri olsun, ister teftiş görevlisinin adamları ya da halkın çevrelerini koruma yetkisi verdirmek üzere çok kez tercih ederek adını verdikleri çavuşlar olsun hepsinin yanında bulunan sekban, levend, il eri adlarıyla anılan adamları, gezdikleri yerin halkına en azından kendilerini besletmekle kalmayıp, zorla ya da köy kethüdâsı eliyle para da toplamadan başka yere hareket etmezlerdi. Olayları gözden geçirirken şunu kesinlikle anlayacağız ki, karışıklıklar kızıştıkça, yani XVI. yüzyılın ikinci yarısı bitimine doğru giderken başta il erleri ve beylerbeyleriyle sancakbeylerinin kapıları halkı (yani sözde eşkiya üzerine yönelttikleri askerleri) yağma ve soygun, hattâ ırza geçme, işkence ve benzeri zulümleri yapmakta suhte, haramî, levend, Celâlî gibi açıktan isyan bayrağını çekmiş bulunanları çok geride bırakmışlar, bu durumda halkın şikâyet ve yakınmaları devletin resmî görevlileri üzerinde toplanmıştı. Onun için ilerde hükûmetin Celâlîlere karşı olduğu kadar kendi memurlarına karşı da savaş açmış bulunduğunu göreceğiz ki böyle bir durum anlattığımız dönem karışıklıklarını gerçek bir felâkete çevir-

109 BOA, MD, No: 14, s. 1108 (İznik kadısına 11 Seval 978 yılgünlü hüküm).

miştir. Bununla beraber, İstanbul hiçbir zaman "yiğitbaşılar" tayini (özellikle halkın arzusuna uyarak) yolunu kapatmadı ve hattâ XVI. yüzyılın sonuna doğru levend isyanı bir çekirge uçkunu, ya da fırtına sıvgını biçimine dönüştüğü sıralarda köylere ve kasabalara "yiğitbaşı" tayin isteklerine dört elle sarıldı.[110]

3- Gençlerin Kefile Bağlanmaları

Çiftbozanlığın o kadar arttığı, kasaba ve şehirlerin, özellikle verimli bölgelerdeki sık çiftlikler çevrelerinin, hele Marmara'yı ortada bırakan bölgelerin ve Ege'nin levend sürülerince istilâya uğradıkları düşünülünce, her genç insanın hırsızlık, cinayet, soygun gibi olaylara sanki doğal bir eğilimi olduğu herkeste korku verici bir kanı halinde yerleşmiş bir toplum yaşamında, düzeni korumak için her genç insanı göz altında tutma olanağının bulunmayacağı açıktır. Onun için hükûmet, köyde, kasabada ve şehirde genç erkekleri kefile bağlama yöntemini uygulayarak halkın birbirlerinden sorumlu olmaları yoluna gitti. Bunun önce İstanbul ve çevresi köylerinde, 1512'de başlayan karışıklık yıllarından itibaren geniş biçimde yapıldığını görüyoruz. Özellikle Hıristiyan levendler ve çoğu Rum olan bağ-bahçe ve sebze yetiştiren Hıristiyan ırgatlarını kefile bağlamak işlemine İstanbul'un asayişinden sorumlu Kaptan Paşa'nın subaşıları büyük dikkat harcamakta idiler.[111]

Subaşı ya da kadı istediği zaman o kimseyi hemen bulup getirmeyi, kabul eden bir kefile bağlanması gereken kişiyi mahkemeye getirip bu işi kadıya yaptırtan birinci derecede görevli kişi subaşıydı. Böyle bir işleme başlandığında köyün bütün erkekleri gruplar halinde mahkemeye getiriliyor, her erkek özellikle genç bir erkeğe kefil oluyor, köyün kethüdâsı da kefillere kefil oluyor, imam ya da papaz da kethüdâ ile birlikte hepsinin kefilliğini kabul ediyordu.[112] Bağ, bahçe, bos-

110 BOA, Ahkâm Defterleri, No. 70, s. 658: "Her kariyede ve kasabada ahali-i vilâyet ihtiyar ettiği kimesneler yiğitbaşılar tayin olunup dahil liva-yı mezbur ahalisine muhkem tenbih ve tekid eyliyesiz."

111 Üsküdar Şr. Sc., No: 1, vr. 102 (28 Zilhicce 958): "Budur ki, vezir Sinan Paşa hazretleri canibinden Kabil Bey mahfel-i şer'-i şerife gelip Paşa hazretleri birbirlerine kefil olsunlar deyü buyurduklarından kaydolundu... (Hıristiyan levendler ve Hıristiyan kefilleri)."

112 Üsküdar Kadılığı'nın 1514 yılına ait şer'iyye sicilinde birçok köyler halkının birbirlerine kefil yapıldıklarını gösteren işlemler çoktur. Örneğin: "Kaziye oldur ki, karye-i Çengerek'te (Çengelköy) (?) vaki olan bu âdemlerin esamisi ile kefillerini beyan eder... (isimler ve kefiller listesi)." Diğer örnek, "Kaziye oldur ki Hereke'den-Erenköy'den vaki olan âdemlerin kefillerini beyan eder... (kefiller, kefil oldukları liste)" ve şu kayıt: "...ve bu cümle kefil olanların nefislerine karye-î mezküre kethüdâsı Kokoz Kasım ve levendler kethüdâsı Nemor (?) kefil oldular ki, her kangısını talep ederlerse buluveriz dedikleri sebepten deftere septolundu". Üsküdar, Şr. Sc., No: 1, vr. 7 b - 8 b.

tan gibi yerlerdeki ırgatlara da bunları çalıştıranlar kefil olmak zorunda idiler.[113] Levendlerin, ya da bekâr çiftbozanların yığınak denecek yoğunlukla kalabalıklar oluşturduğu büyük şehirlerde para sahibi zenginler, çok kira getireceği için "bekâr odaları" yaptırmışlardı ki, otel diyebileceğimiz bu gibi yerlerin çoğu da vakfa bağlanmıştı. Bekâr odalarını vakıflardan veya sahibinden, devlet yaptırmış ise ondan artırma yoluyla işletmeye (mukataaya) alan kişi, buraya bir kethüdâ, bir de "odabaşı" tayin ederdi. İşte bekâr odalarının her birinde 5-8 bekâr levend bir arada yatıp kalkıyorlardı ki bunlara da odabaşı ya da kethüdâ kefil olmaktaydı.[114]

Sancakların ya da kazaların sancakbeyine bağlı asayiş örgütü dışında, olağanüstü soygun ve eşkiyalık olayları üzerine, İstanbul'dan gereğinde geniş yetkiyle yollandıklarını yukarıda söz konusu ettiğimiz "teftişçi"nin de köylerde eşkiya ararken halkı kefile bağlama işlemine girişmesinin köylüye ne büyük bir işkence cezasına dönüştüğü görülmektedir. Örneğin, Bursa, Kite, Yenişehir, Gürle ve Yalakâbad (Yalova) kadılıklarını kapsayan çevre cinayet ve soygun, hırsızlık olaylarının dayanılmaz yoğunluk alanı olması üzerine, 1548 Ekim'inde buralara Yahya Subaşı adında bir yeniçeri subayı yirmi yeniçeriyle "ehl-i fesat teftişi"ne yollandığında köy köy gezerek, "İçinizde eşkiya var mı?" diye halkı zorlu bir sorguya çektiği yetmiyormuş gibi, bir de bütün köylülerin kadılık merkezlerine gelip mahkemede birbirlerine kefil olmalarını istemiş ve istek yerine getirilmişti.[115]

4- Halkın Elindeki Tüfeklerin Toplatılması

Kaynağının köy olduğunu söylediğimiz ve toplum güvenliğini, hattâ devletin dirlik ve düzenlik yönetimini de yüzyıllar boyunca içinden çıkılmaz derecede karışıklığa sürükleyen çiftbozanlara karşı asayişi korumada hükûmetin hep

113 "Nikola nam levendin nefsine Tosra Kaçamit (?) kefil oldu." Altında da 10 levend 10 tane de her birinin kefili adları ile yazılı ve şu kayıt konmuş: "Mezkür levendler mezbur kefillerin ırgatlarıdır. Korucu (kimi köylere ve kırlara karakol görevi ile bekitilmiş yeniçeri) talebi ile deftere septolundu. Üsküdar Şr. Sc., No: 1, vr. 28; Karye-i İstoros levendlerinden Manol bin Abdullah'a kethüdâ Andriye kefil bin nefs olup....., Yaksi bin Yorgiye levendağası Yani bin Yorgi kefil bin nefs olup..." Aynı yer. Şr. Sc., No: 4, vr. 97 a.

114 İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Şr. Sc., No: 5, vr. 14 a: "Sebebi tahrir-i sicil budur ki, Üsküdar emini (subaşısı) Timurhan bin İsmail meclis-i şer'de (mahkemede) Yakup bin Yusuf'un nefsine kefil talep eyledikte mahruse-i Konstantiniye'de mutavattın Dikilitaş kurbünde Canbaz Mustafa odalarındadır; Ali bin Doğan kefil bin nefs oldu ki vakt-i hacette bulmasına mültezim olup mezkür odaların odabaşı Mehmed nam kimesne mezkürun nefsine İstanbul'da subaşı defterinde kefil oldu deyü subaşı marifetiyle sebt-i sicil olundu (Evâsıt-ı safer 931).

115 Bursa Şr. Sc., No: A 54/59, vr. 56 a.

sürdürdüğü tedbirlerden birisi de, halkın elindeki tüfekleri (silâhları demiyoruz) toplayagelmesi olmuştur. Bütün belgelerde söz konusu edilen yalnız tüfek olup, görde, ok yay ve benzeri öldürücü silâhların toplatıldığına hiç tanık olmuyoruz. O halde, ikide bir fermanlar çıkarılarak, ya da Türkiye'nin her yanına özel "tüfeng teftişçileri" yollanarak, sözünü ettiğimiz işlemin nasıl ve ne zaman uygulandığını ifade etmekle yetineceğiz. Yalnız ilk başta şunu belirtelim ki, halktan taşınması yasaklanmış tüfekler toplatıldığında gönderildikleri yer doğrudan doğruya İstanbul idi.

Reayanın elindeki silâhlardan, ötekileri değil de yalnız tüfekleri toplama tedbirinin ne zaman başladığını doğrusu bilmiyoruz. Ancak, bunun I. Selim'in ya da I. Süleyman'ın ilk yıllarında olduğu kanısındayız. Elimizdeki en eski belge de 14 Aralık 1523 yılgünlü bir fermandır ki bütün Anadolu kadılarına yollanan bir genelge niteliği taşıyor. Burada deniliyor ki: "Anadolu kadılarına malûm ola ki, şimdiki halde şöyle istimâ olundu (haber alındı) ki, her birinizin tahtı kazasında şehirlü ve levend ve etrâk taifesi tüfeng eşkidüp (taşıyıp) atarlarmış. Öyle olsa bu hususta emrim şöyle sâdır oldu ki, her biriniz taht-ı kazanızda nida ettirüp onat veçhile tenbih ve tekid edüp yasağ edesiz ki yeniçerilerden ve sair dergâh-ı muallâmdan dirlik yiyen taifeden gayri bir âhat (kişi) şehirlü olsun ve levend olsun ve etrâkten ve sair reaya taifesinden (zümresinden) olsun asla ve kat'a tüfeng eşkitmeyeler (taşımayalar) ve tüfek atmayalar. Şöyle ki bir kimsenin elinde tüfeng buluna alıp hass-ı hümâyûnum içün zaptolunup dergâh-ı muallâma gönderesüz."[116]

Demek oluyor ki, eğer daha eski bir ferman yoksa "tüfek taşıma yasağı" bu fermanla başlıyor. Doğal olarak, bu yasak zaman zaman asayiş organlarına hatırlatılacak ve halkın elinden tüfeklerini almak için sık sık "tüfek teftişi" yapılması emri verilip durulacaktır. Nitekim Bursa, Biga ve Karesi sancakları kadılarına 1528 Ekim'i sonlarında yollanan bir "hüküm"de (emirde) gene Dergâh-ı Âli kulları ve timarlı sipahilerden başka kimsenin tüfek kullanamayacakları hakkındaki "yasak" hatırlatıldıktan sonra, yasağa uymayanların ellerindeki tüfekleri toplamak üzere "Dergâh-ı Muallâ" yayabaşılarından Şüca'nın yollandığı belirtiliyordu.[117]

Eşkiyalık ve soygun olayları kabardıkça sanki köyden kopan insanların tüfek taşımalarına fırsat verilmezse, olayların azalacağı sanılmış olmalı ki, XVI. yüzyılın ikinci yarısında silâh teftişine ve toplanmasına ait emirler daha sık

116 Bursa Şr. Sc., No: A 27/31, vr. 49 a (5 Rebiülevvel 930).

117 Bursa Şr. Sc., No: A 57/37, Vr, 27 "Suret-i hükm-i şerif bera-yi men'-i tüfek" (aynı hüküm Bergama'ya da gönderilmiş olmalı ki bu kadılığa ait Şr. Sc.. 15'te de kayıtlıdır).

verilir olmuştu. Amasya ve Bolu sancakları beylerine 27 Mart 1560 yılgünlü bir hükümde gene reayanın ellerindeki tüfeklerin toplanıp Amasya Kalesi komutanına (dizdarına) teslim edilmesi istenmekteydi ve hattâ av için kullanılan tüfekler de alınacaktı.[118] Artık elinde tüfek bulunanlar da "yasak"a karşı çıktıklarında asayiş yetkilileri (subaşılar ve asesler) mahkemeye getirip cezaya çarptırılmalarını istiyorlardı.[119] 1566'da Bursa sancakbeyine yollanan bir yazıda yasağa rağmen reayadan kimisinin gene de emre uymayıp dağlarda tüfek ile avcılık yaptıklarının duyulduğu belirtilmiş, böylelerinin yakalanıp küreğe konmak üzere silâhlarıyla İstanbul'a yollanmaları emredilmişti.[120] 1577'de Çorum ve Bursa sancakbeylerine yollanan emirlerde, Türk reayanın (etrâkın) ve eşkiyanın ellerinde "tüfek ve âlet-i harp" olduğunun duyulduğu kaydolunmuş ve "yeniçeri ve sipahi olmayanların" silâhlarının toplanması bildirilmişti.[121]

5- Kanun Dışı (İşkence-Yıldırma) Tedbirler

Bilindiği üzere, her devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de, düzene karşı çıkan, asayişi bozan, yani kişilerin mal, can ve ırz güvenliğine saygı göstermeyenler yakalanıp yargılanmak üzere o yerin hâkimi (kadı) önüne çıkarılırdı. Hâkimin hükmü olmadan bir kimseyi tutuklamak, evini aramak kanun ve şer'-i şerife aykırı olduğu herkesçe bilinecek kadar tekrarlanmış bir kavramdır. Ehl-i örfün bu kurallar içinde çalışması hem görevi, hem de ödeviydi. Dayanılan hukuk, bir kuram olarak "şeriat" hükümleri olduğundan dolayı çoğu kez "şer'-i şerif", kimi zaman da zamanımızda olduğu gibi "mahkeme" denen adalet kurumlarında çağdaş "usul kanunları" hükümlerine benzer birtakım kurallar vardı ki, XVI. yüzyıl karışıklıklarında Osmanlı hükûmetinin saygılı olup olmadığını anlayabilmemiz bakımından bunları, özellikle uygulanageldikleri şekilleriyle tesbit etmekte kesin bir zorunluluk vardır. Bu yolla, padişahın ve hükûmetin devlette ta kuruluştan beri geçerli olmuş bulunan hukuk prensiplerine gerçekleyin saygılı olup olmadıklarını anlayabileceğiz.[122]

118 MD, No: 3, s. 307,375.
119 Bursa Şr. Sc., No: A 80/93, vr. 66 (9 Zilkade 968 yılgünlü mahkeme tutanağı).
120 H.T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa*, vs. 87, ve 128.
121 H.T. Dağlıoğlu, *Çorumlu*, Sayı 99.
122 Türkiye'de kuruluştan, yani 1071'den beri hukuk denince şeriatı anlayan pek çok araştırıcılar, yazılı ya da "olagelen" biçiminde yazısız ama başta adaletçiler olarak herkesin ezberlediği, yürürlükte ve uygulamadaki kanunları öğrenmeye gerek duymamışlardır. Böylece, şeriat! denip dursa da özellikle Osmanlı düzenlik yönteminin de içe gelen gerçeklerine uyacak biçimlere soktuğu görülmüştür. Onun için biz burada böyle bir hukuk anlayışı içinde Türk devlet hayatının geliştirdiği kanunları ve yargı organlarının bu kanunlara uygulamada gözde tuttuğu "usul

Bilindiği üzere, en küçük suçlardan idamlık olanlarına kadar bütün davalara bakmakta tek yetkili bulunan her kaza kadısı, yargılamayı yalnız herkese açık biçimde yapması değil, yargının baskısız, işkencesiz ya da başka bir etki aracı ve yolu kullanılmaksızın yapıldığına tanık olmaları için beş-sekiz kişinin de gözlemci olarak mahkemede bulunmalarını sağlaması ve tutanakların altına bu gözlemcilerin kimlikleriyle adlarını yazması hep uyulan bir usuldü. Suçluyu suçun işlendiği yerden mahkemeye subaşılar ya da adamları (asesbaşı ve asesler) getiriyorlardı. Ancak suç bir kimsenin şikâyetiyle mahkemeye gelen türden ise, böyle hallerde kadı şikâyetli veya davalıyı mahkemeye getirmek için mürasele (celp-çağrı) kâğıdı çıkarır ve kendisine bağlı muhzırbaşı ve muhzırları görevlendirerek davalıyı bunlar eliyle getirirdi. Kadı, mahkemeye düşenler arasında, soy, cins ve mezhep-din, toplumsal konumu ya da hükûmetle ilişkisi bakımlarından hiçbir ayrıcalık gözetmeksizin yargı ve öteki işlemlerde herkese eşit davranmak zorundaydı. Yargı usulündeki bu önemli hukuk kuralı zaman zaman fermanlar ve emirlerle pekiştirilegelmişti. Reaya ya da şimdiki deyimi ile devletin bütün uyruğunun hak ve ceza, yargılanma ve hüküm yeri mahkemeydi. Gücü ve olanağı olup da İstanbul'a giderek padişaha başvuranlar bile tekrar o yerin kadısına yollanıyorlardı. İdam hükümlerinin, yani "siyâset etme" kararlarının kesinleşip uygulanması için İstanbul'dan bir fetva ve fermanın gelmesi zorunluydu. Nitekim, 1571 yılı başlarında Bursa kenti mahallelerinde her gece birkaç kişinin birden katledildiği oluyordu. Bunlardan birisi Yıldırım Bayezid Camii yanındaki bîmarhane (hastane) yakınında olmuş, bir gece dört kişinin birden öldürülmesi üzerine yapılan sıkı araştırma sonucu, birisi öğrenci olan katiller yakalanmış, olayın İstanbul'a yazılması üzerine "kısas" yani katillerin idamı için ferman çıkmış, mahkeme hükmü böylece yerine getirilmişti.[123] Bununla beraber kadıların verdikleri birçok idam kararının merkezin onayına gerek duyulmadan yerine getirildiğine ait örnekler de yok değildir. Tanınmış eşkiya durumuna gelen, böylece cinayet ve soygunları birbirini kovalayan kimselerin hakkında çoğu kez herhangi bir yargıya gerek duyulmadan yakalandıklarında hemen "siyâset-idam" olunmaları emri çıkıyordu ki, bu hiç kuşkusuz hukuka aykırı bir cezalandırma biçimiydi.

Öte yandan, "kul" ya da daha açıklamalı deyimi ile "padişah kulu" olarak adlandırılan ve yetiştikleri ocak Enderun (Saray) olduğu için üzerlerinde padişahın mevlâlık (efendilik, sahiplik) hakları süregelen, sancakbeyinden veziriâzama kadar hükûmetli zümreye uygulanan cezaların ve hele siyâsetin hüküm

kanunu"nu, sade karışıklıkta çok önemli olan cezalandırma, yargı kararı yönünden kısaca belirteceğiz. Daha ayrıntılı bilgiyi ise hazırlamakta bulunduğumuz *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, III'e bırakıyoruz.

123 Bursa Şr. Sc., No: A 45/51, vr. 50, 64, 75.

biçimini alması yargı organları dışındaydı. Sözün açığı, padişahın bu konuda çıkaracağı bir ferman yeterliydi, böyle bir kanun kuralıyla çoğu kez boğularak öldürülen Enderun ocaklı kimsenin malları da "mevlâ"ya ait olacağından müsadere edilmekteydi.

Görülüyor ki, yürürlükte olan kanun ve şer'-i şerif kuralları çiğnenmediği takdirde gerek suhte levendât ve gerekse çiftbozan levendât eşkiyalık, baskın, hırsızlık, cinayet ve benzeri suçlardan ya da yukarıda hikâyelerini bol bol verdiğimiz ayaklanmalardan dolayı yakalanırlarsa, mahkemeden başka cezalandıracakları yer olamazdı. İsyancıbaşı sancakbeyi ya da Enderun ocağından yetişme başka bir kişi ise, idam da içinde, cezasını fermanla padişah tayin ederdi. Ama dediğimiz gibi, söz konusu büyük karışıklıklarda sanki şaşıran, bu yüzden de sanki sinirleri bozulan hükûmet, ya da hükûmetin başında bulunanlar, devletin reayasına uygulayageldiği, yukarıda ana çizgilerini belirttiğimiz cezalandırma kurallarını bir tarafa atmış, adalet sınırı dışına taşarak, zulüm derecesine vardırdığı haksız ve keyfî cezalandırma usullerini de uygulamaktan hiç çekinmemişti.[124]

Aşağıda vereceğimiz örnekler, gerçekleyin hükûmetin, kanun ve hukuk dışı cezalandırmalara başvurmaktan sakınmamış, yakaladığı sanıkları asmaya veya ağır cezaya çarptırmaya kararlı olduğu halde mahkemede tesbit edilen suç işleme durumu buna yetmiyorsa, yargı önünde başka ağır suçlar icat ederek iftiracılığı göze alıp o yoldan "siyâset" kararı alma yoluna bile gidiyordu. Şimdi bunlara örnek olaylar vereceğiz.

1515'in yaz aylarında yani I. Selim'in saltanatı yıllarında tam bir karışıklık ve güvensizlik içinde kalan, sayısız cinayet işlenen Karesi Sancağı'nın başında bulunan Hüseyin Bey'e yollanan çok ağır ve tehdit dolu bir fermanda suçlular ve katilleri yakaladığında, cezalarını kendi eliyle vermesi için yalnız yetki değil kesin bir dille emir de veriliyordu. Aynı padişah, 10 Eylül 1519'da da Bursa Sancağı beyine yolladığı, valinin kendisini çok ağır ve korkutucu bir dille suçlayan bir uzun fermanda, gene sancakbeyine, yakaladığı katil veya soyguncuları hemen siyâset etmesini bildirmişti.[125]

Fakat kimi zaman da gerek sancakbeylerine ve gerekse kadılara, verilecek cezaların kanun ve şer'-i şerife uygun ve kadı'nın hükmü ile olması gerektiği titizlikle emredilmekteydi. Örneğin 27 Aralık 1543 yılgünlü bir hükümde, "taht-ı

124 Türkiye'nin o çağdaki adalet örgütü ve kamu hakları, reaya hakları ve benzeri kurallar, hazırlamakta bulunduğumuz eserde genişçe anlatılacağı için burada sırf karışıklıklar bakımından bilinmesi gerekenini vermiş oluyoruz.

125 Edremit Şr. Sc., No: 42/1177, vr. 24a (Evâsıt-ı Ramazan 921); Üsküdar Şr. Sc., No: 1, vr. 108 a.

hükûmetinizde, şöyle ki bir kimseden cürm-i galiz sâdır olup, kat'-ı uzva[126] veya salb ü siyâsete (idama) evvelâ şer'ile ve kanunla sabit olup hükm-i kadı lâhik olduktan sonra, asla meyl ve muhaba eylemeyip..." cezayı böyle vermeleri kesin dille belirtiliyordu.[127] 1548'de levendlerin ve suhtelerin hareketiyle pek çok cinayet, soygun, baskın, ırza el atma olaylarının genel güvenliği ortadan kaldırmışçasına, her yanı korku içine bırakması üzerine, Kocaeli sancakbeyi İbrahim Bey'e yollanan hükümde de ele geçen suçluların kadılara götürülüp "şer'-i şerifin ve kanun-ı münifin" belirttiği cezaların verilmesi, bu ölçünün dışına çıkılmaması sıkıca tembih olunmuştu. 1564'te de Karesi sancakbeyine ve Edremit kadısı Şaban'a, gene hiç durmayan eşkiyalık, cinayet ve hırsızlıkları itiraf ettirilip "hükm-i kadı lâhik olduktan sonra cezalandırılmaları" bildiriliyordu.[128] 1550'de gene karışıklık bölgeleri kadılarına ve sancakbeylerine yollanan hükümlerde ise, suç mahkeme önünde sabit olduktan sonra, suçluların tutuklu olarak suç belgeleriyle birlikte İstanbul'a yollanmaları, çünkü cezalarının orada saptanıp çektirileceğinin bildirildiği dikkatimizi çekiyor.[129]

Mahkemeye çıkarılan sanığın üzerine atılan suçu ya da suçları işlediğine dair beyyine (şahit) yok ve kendisi de inkâr ediyorsa, gereğinde işkence yoluna başvurulduğu çok görülmektedir. "Örf" ya da "örf-i marûf" denen dayak ve işkence "şer'-i şerif" ve kanunca yasak olduğu, mahkemenin de hukuk usulü dışında kaldığı için, yargıda resmen bu konuda karar verilmemekle birlikte, örneği az da olsa, sanık suçu inkârda direnince tutanağın sonuna "örfe teslim oldu" diye bir ifade eklenerek yargının geri bırakıldığı haller hiç görülmüyor değildi. Doğrusu, "örf-i marûf"un suç itirafında kullanılmasına İstanbul'un izin vermesi gerekiyordu. Örneğin, 1565'te Bursa ile Mudanya arasında gene sık sık cinayetli soygunlar alıp yürümüştü. Aynı yıl, temmuz sonlarında önemli bir soygun olayı çıkması üzerine çevredeki sabıkalılar toplanıp sorguya çekildi. Fakat kimse suçu üzerine almadı. Nedense bunun peşini bırakmayan İstanbul, Bursa ve Kite kadılarına yolladığı hükümde suçu işlediklerine herkesin kanısı bulunan tutukluların yargısı "örf-i mâruf ile görülse ehl-i fesat zahir olmak ihtimaldir" biçiminde emir vererek dayak ve işkence kullanılmak suretiyle sanıkların suçlarının itiraf ettirilmeleri yolunun denenmesini istedi. Ancak, "örfte telef olmaktan", yani işkenceye alınan sanıkların ölmelerine sebep olmaktan sakınılmasını da hatırlatmayı her

126 Kat'-ı uzuv, örneğin hırsızlık edenin eli ya da kolu kesilmek biçiminde bir ceza olup Türkiye'de hele kadı mahkemelerinde uygulanmayan, insanlığa aykırı bir ceza usulüdür.
127 Bursa Şr. Sc., No: A 42/48, vr. 142 a (Evâhir-i Ramazan 950).
128 Şr. Sc., No: A 43/49, vr. 142 a (Evâhir-i Safer 955).
129 Edremit Şr. Sc., No: 42/1189 (Evail-i Rebiülevvel 957).

zamanki gibi zorunlu gördü.[130] Çünkü, dayak ve işkenceden ölenler az değildi ve bu gibilerin vereseleri ölüme sebep olanlar hakkında hemen dava açıp, diyet istiyorlardı.

Kimi kez de hükûmet, tutuklanan kişilerin "siyâset" olunmalarını, yani ölüm cezasına çarptırılmalarını istediği halde kadılar, sanığı yargılama sonucunda şer'-i şerif ve kanun-ı münifin ölüm cezası için belirttiği suçu işlememiş olduğunu görerek daha hafif ceza veriyorlar, hattâ beraat bile ettiriyorlardı. Böyle durumlarda hükûmet, sancakbeylerine ya da öteki ehl-i örf mensuplarına verdiği gizli emirle idamlık suç icat etmelerini istiyordu. Böyle feci bir durumun 1568'de meydana geldiğini ibretle görmekteyiz: Gerçekleyin, koskoca Osmanlı İmparatorluğu'nun hükûmeti, Amasya sancakbeyi İlyas Bey'e emir vererek kimi Kızılbaş ileri gelenlerini ve bir hayli de öğrenciyi tutuklatmış ve mahkemeye vermişti. Yollanan hükm-i hümâyûnda, çoğunun suçsuz olduğu anlaşılan bu kişilerin "siyâset" olunmalarında direniliyordu. Fakat, kadılar bunların çoğunu suçsuz bularak serbest bıraktıkları gibi, bir kısmını da hepse mahkûm etti. İlyas Bey'in bunu İstanbul'a duyurması üzerine, verilen kesin emirde tutukluların "âher behanelerle haklarından gelinmesi" istendi. İnsafsız padişah kulu, yani Amasya sancakbeyi önce öğrencileri öldürtmekle işe girişti. İçlerinden kimisi kaçmayı başardılar. Ve "emr-i şerif mucibince diğer bahanelerle maznun olup tevkif olunanlar gizlice, kimse vâkıf olmadan katlolundular".[131]

Çoğu kez bölükler oluşturarak dolaşan eşkiya, öğrenci ve "Celâlî" gruplarının ele geçirilmeleri ya da kendilerinin teslim olmasından umut kesildiğinde bunların üzerine gitmek üzere, il erlerinden, sefere katılmamış sipahi kale erlerinden teşkil edilmiş, başlarında çavuş, zaîm ya da toprak kadısının kendisi bulunan kovuşturma güçlerine peşine düştükleri isyancıların "demleri hederdir" yazılı birer hüküm sureti verildiğinde, gerçekleyin, bunlar önlerine geleni "sen de eşkiyasın" diye sorgusuz sualsiz öldürüvermekte idiler. Giyimleri ve tavırlarıyla diğer kişilerden kolayca ayırt edilen suhteler hakkında isyancılardan olup olmadıklarına pek bakılmadan "demleri heder" denilip ölüm uygulanması, çoğu masum gençlerin canlarına kıyılmasına sebep olduğu çok olurdu. Bu insafsız cezalandırma karşısında seslerini İstanbul'a duyuramayan öğrenci aileleri ve akrabaları ya çocuklarını saklamak, ona yardım etmek ya da isyana kendileri de karışmak gibi yola sapıyorlardı. Örneğin, 1572'de Şehzade Murad'ın (III.

130 H.T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa*, vs. 41.

131 BOA, MD, No: 7, s. 881 (10 Cemaziyelevvel 976 yılgünü ile Amasya sancakbeyi İlyas Bey'e hüküm).

Murad'ın) lalası merkeze yolladığı mektupta Manisa ve çevresinin haramzade (eşkiya) ile dolu olduğunu, ikide bir dağdan inip "avret ve oğlan çeküp yol kesüp" üzerlerine yürüdüğünde dağlara kaçmakla ele girmediklerini, köyler halkının eşkiya kızar da evlerini yakar korkusuyla onlara yardım ettiklerini belirtiyor, bunları yakalamak için, "telef-i nefsi" (yani kan dökmeyi) göze almak gerektiğini ifade ile "demleri heder" yani öldürülmeleri için izin isteminde bulunuyor ve teklifi de kabul olunuyordu.[132] Bu usul pek çok suçsuzun, çoğu kez il erlerinden kimilerinin şahsî garezi, malına göz dikmesi ve benzeri kişisel çıkarları uğruna öldürülmesi gibi büyük haksızlıklara âlet edilmesine rağmen hükûmetçe, bunlar düşünülmeden, bütün karışıklıklar süresince, hele öğrencilere karşı insafsızca kullanıldığını görmekteyiz.

Burada sözünü edeceğimiz başka bir akla sığmaz adaletsizlik de, yakalanan, ya da "demleri heder" emriyle sorgusuz sualsiz kanları akıtılan eşkiya ve isyancılardan ele geçirilen kıymetli eşya, binek hayvanı, akçe ve altın gibi soygun mallarına el konulması için çıkarılan fermanların hukuk dışı bir hüküm niteliğinde oluşmasıydı. Gerçekleyin, bir eşkiya ya da soyguncunun, olaylar bölümünde göreceğimiz üzere, şunun bunun evinden baskınla ya da yollarını keserek hem de çoğu kez canlarına da kıyarak alıp kaçtıkları mal ve paralarını kurtaran güvenlik güçleri (il erleri, timarlı sipahi, yeniçeri, altıbölük halkından oluşan kovuşturucular), bunları asıl sahiplerine veya vereselerine vermek zorunda değil miydiler, devletin ödevini böyle anlamak gerekmez miydi? Fakat yukarıda belirttiğimiz üzere işlem böyle yürümüyor, ölü ya da diri olarak ele geçen "ehl-i fesat"ın kendisine ait olan mal ve parası beytülmâl'e yani devlet hazinesine, soygun malı ve parası ise, eşkiyayı öldüren ya da diri tutana ait oluyordu. Kadılara, sancakbeylerine ve eşkiya kovuşturucularına bu konuda sık sık tekrarlanan hüküm bu idi. Örneğin, Karesi Sancağı kadılarına 27 Mayıs 1550 yılgünü ile yollanan bir hükümde, "Taht-ı kazanızda tutulan hırsızların, haramîlerin, hırsızlukları ve haramlıkları şer'le hükmolunduktan sonra soygunlukların tutarı kimseye verdirüp, soygunluklarından bakî kalan muhallefâtların göresiz nakle kabil ve nazara mergup ayniyle dergâh-ı muallama gönderesiz" deniyordu. Kaba saba eşya ve mal da artırma ile satılıp, elde edilen parası hassa beytülmâl emînine teslim edilecekti.[133] Eşkiyaya karşı girişilen mücadelede son olarak belirteceğimiz başka bir garip padişah emri de, ele geçen eşkiyalar içinde çok rastlanan mültezim (yani götürü vergi toplayıcı kişi) eğer hazineye yükümünü ödememiş, yani,

132 BOA, MD, No: 18, s. 69 (lalaya 6 Ramazan 979 yılgünü ile yazılan hüküm).
133 Edremit Şr. Sc., No: 42/1189, vr. 129 b.

çokça borçlu ise, böylesinin borcunu kapatması için idam olunmaması sık sık kadılara ve sancakbeylerine hatırlatılıyordu. Bu demektir ki, mültezimin devlete borçlu olması yüzünden hayatı kendisine bağışlanıyor, fakat, aynı suçu işlemiş öteki arkadaşları ise asılıyor, sırf hazine alacağını kurtarma umudu yüzünden büyük bir adaletsizlik de böyle işleniyordu. Örneğin, 1574'te Karahisarısahip (Afyon) Sancağı'nda mehayif teftişine görevlendirilen Süleyman Çavuş kimi eşkiyaları yakaladığında, toprak kadıları bu idamlık eşkiyalardan mültezimlikleri dolayısıyla hazineye borçlu olanları padişahın yukarıda sözünü ettiğimiz fermanına dayanarak idam etmemiş, öteki arkadaşlarını ise ölüme mahkûm etmişlerdi.[134]

Özetleyin söylersek, padişah ve hükûmet, bir yandan suçlunun şer'-i şerif ve kanun-ı münif hükümleri gereğince ancak kadı hükmüyle cezalandırılabileceğini sanki bir anayasal hukuk kuralı gibi sancakbeylerine ve kadılara tekrar tekrar fermanlar yoluyla bildirip dururken, bir yandan da olaylar karşısında asabileşince, düzenliğin koruyucu güçlerine, özellikle sancakbeylerine yakaladıkları "ehl-i fesattan reaya hüviyeti olanları" tuttukları yerde aman vermeyip, hemen siyâset etmeleri için kesin yetki veriyor, hattâ istiyordu. Görülüyor ki, başta padişah olmak üzere devlet yönetimi yetkilileri, gerekli gördüklerinde devletin kurallarını ve hukuku bir yana atıp eşkiyaya karşı daha güçlü bir eşkiya yöntemi ile hareket etmekten geri kalmıyordu.

6- Düzenlik Örgütlerindeki Yetkililerin Kişisel Davranışları

Yukarıda anlattıklarımız devletin hukuk kurallarını ortaya koymuş ve çıkan karışıklıklarda düzenliğin yıkılması doğrultusunda eyleme geçmiş olmaktan sanık kişilere karşı devleti yönetmekle görevli padişah ile onun hükûmet yetkililerinin, bu tür kişilere karşı açtıkları kovuşturmada sözünü ettiğimiz hukuk kurallarını ve bu kurallara uygun bulunan geçerli kanunları her zaman uygulamadıklarını, örneğin eşkiya kovuşturucusu güvenlik erlerine "ehl-i fesad'ın demleri heder" yazılı, yani eşkiyayı bulduğu yerde kendi takdirleriyle öldürme izni verilmesinin birçok suçsuzun da kanlarının dökülmesine; ele geçen eşkiyanın ellerindeki soygun mal ve paralarının onları yakalayanlara ait olacağının ilân edilmesinin de soyguna uğrayan kişilere kurtarılan mallarının geri verilmesini önlediği için, bunun da örneği görülmedik bir haksızlık teşkil ettiğini belgeleriyle göstermiş bulunuyoruz.

134 BOA, MD, No: 26, s. 339 (12 Şâban 982 yılgünlü hüküm).

Burada ise, ayrıca divandan verilen emirler dışında vilâyet idarecilerinin ya da eşkiya müfettişlerinin çoğu kez zulüm derecesini bulan keyfî işlerini gösteren ya da gerçek suçluları rüşvet ve iltimas karşılığı koruduktan başka, birçok suçsuzu da suçlu çıkarıp bu yoldan para sızdırdıklarını saptayan örnekler vereceğiz ve bunlardan biz şu kanıyı edineceğiz ki, gerek hükûmetin ve gerek yetkili kişilerin bu biçimde eşkiyaya karşı eşkiyaca hareket etmeleri, hükûmeti "fesatçıların" ve hattâ halkın gözünde kanunun gösterdiğini yapan, adaleti yerine getiren değil, isyancılara karşı kavgaya girişen bir karşı oba olarak çirkinleştirmiş, böylece de toplumda devlete duyulan saygı sanki yok olmuştur.

Başta sancakbeyleri olmak üzere, diğer birçok vilâyet yönetici ve düzenlik koruyucularının ehl-i fesadı bir çıkar karşılığı ya da başka etkilerle korudukları yolunda hükûmete ve belki de doğrudan doğruya padişaha birçok yakınmalar iletilmiş olmalı ki, 10 Eylül 1519 yılgünü ile Bursa sancakbeyine yolladığı uzun bir fermanda her yanın "eşkiya ve soyguncular" ile dolup taşması yüzünden halkın can, mal ve ırz güvenliği diye bir şeyin kalmadığını belirterek, bunun sebebi, bu suçları işleyenleri yakalamakta başta sancakbeyleri olmak üzere diğer düzenlik koruyucularının, ihmalleri, hattâ fesatçı ve soyguncuları korumaları, paralarını alıp serbest bırakmaları bulunduğunu, bu böyle giderse eşkiyaya uygulanacak cezaların kendilerine verileceğini çok sert ve ağır bir dille hatırlatmıştı.[135] Gerçekleyin, bütün XVI. yüzyılın sürekli, fakat kimi zamanlar (özellikle devletin seferlere bağlandığı yıllarda) bir çekirge uçkunu biçimini alan suhte, levend, Celâlî ve öteki birçok ayaklanmalarda mahkeme yetkilileri ehl-i örfü ve ehl-i örf de mahkeme yetkililerini durmadan eşkiya ve soyguncuları korumakla, onlardan para sızdırıp serbest bırakmakla suçlayıp durmuşlar, halk ise her iki kesim yetkililerini, aynı nedenle sorumlu gördüğünü ileri sürmekten geri kalmamıştır. Onun için hükûmet merkezi, devlet hizmetlilerinin bu türlü kanunsuzlukları, tantanalı yaşayışlarının masraflarını karşılamak ya da servet yığmak için işledikleri kanısındaydı. Nitekim her padişah kendi saltanatı döneminde bir ya da iki üç kez yayımladığı birer genelge özelliğindeki fermanlarında, sancakbeylerini, kadıları ve öteki vilâyet idarecilerini (güvenlik koruyucularını) eşkiyayı korumak, reayayı soymak gibi para hırslarıyla karışıklıkların artmasında en baş etken olduklarını ileri sürüp durmuştur. Nitekim, I. Süleyman'ın en başarılı sıralarında bütün Anadolu kadılarına 5 Mayıs 1543 yılgünü ile yollanan bir genelge fermanda, her türtü fesadı işledikleri anlaşılan suhte levendlerden ele geçenlerin rüşvetle kendilerini kurtarma yolunu bulduklarının anlaşıldığı hatırlatılarak bu yolsuzluğa dikkat çekilmişti.

135 Üsküdar Şr. Sc., No: 1, vr. 108 (Evâsıt-ı muharrem 925).

Bursa sancakbeyine ve sancağın kaza kadılarına 1543 yılının 27 Aralık'ında yollanan başka bir fermanda; "yönetiminiz altında bulunan yerlerde kimi kişilerin hırsızlık ve soygunculukları ortaya çıktıktan ve suçlulukları saptandıktan sonra haklarından gelinmeyip bu gibilerinin çarptırıldıkları cezalarının uygulanması için sizin memur ettiğiniz voyvodalar ve siyâsete (idama) hüküm giyenlerin asılmaları için yolladığınız kimseler bu hükümlülerin akçelerini alıp, yaramazlar tarafını tutarak serbest bıraktıkları" yüzünden cinayet, hırsızlık, soygun, yağma, avret ve oğlan çekme ve benzeri olayların bütün bütün arttığı tesbit olundu dendikten sonra, "memlekete beylerbeyi ve sancakbeyleri ve kadılar gönderilmekten maksat, bu gibi kanun dışı olaylara fırsat vermeyip, herkesin huzur içinde ve kanun güvenliği altında yaşamalarının sağlanması bulunduğu" hatırlatılıyordu.[136]

"Bütün XVI. yüzyıl boyunca önü alınmadan süren Türkiye'nin şu iç karışıklıklarında, padişah ve onun hükûmeti, bu olaylarda beylerbeyleriyle sancakbeylerinin ve bunların yetkili adamlarının isyancı ve fesatçıları çıkar karşılığı ya da şu bu amaçlarla korumaları yüzünden bunalımın önlenemediği kanısında idiler ve bu kanıdan da hiçbir zaman dönmediklerini kadılar ve naipleri de dahil bütün vilâyet idarecilerini suçlayan uzun fermanlar yayımlayarak en sert ifadelerle belirtmekten geri kalmamışlardır. Gerçekleyin, karışıklıklar yıldan yıla artıp toplumun ve devlet hizmetililerinin bütün kesimlerini işe ortak ettikçe, idarecilerin ve halkın birbirlerini suçlayan yakınmaları yoğunlaşmış, hükûmet ve padişah da bunların etkisiyle, vilayet idarecilerinin eşkiya ve soyguncuları, hattâ katilleri türlü çıkarları uğrunda korudukları, kimi fesatçıların hareketlerine de göz yumdukları biçimdeki görüşü benimsemişlerdi.

Biz olayları incelerken, padişahın ve hükûmetin bu kanılarını ziyadesiyle doğruluyan davranışlara ait örnekler vereceğimiz için burada bununla yetinmek uygun görülmüştür. Yalnız şu kadarını belirtelim ki, devlet hizmetlilerinin, özellikle vilayet idarecilerinin, resmî görevlerinin gerektirdiği doğrultuda değil, olayları çıkaranların içinde, hem de birbirlerine düşercesine yer almalarının başlıca nedenlerini, para darlığının yarattığı kazanç hırsında buluyoruz. Osmanlı vergi düzeni de vilâyetlerde hizmet görüp de ister istemez bu karışıklıklarla ilgilenmek zorunda olanları çıkar çelişikliği içine sürükleyecek özgenlikteydi. Çünkü, sözünü ettiğimiz bu hizmetliler, bir yandan yönetici, bir yandan da ya kendi hesaplarına ya da hazine hesabına birer vergi toplayıcısı (tahsildar) statüsünde bulunuyorlardı.[137]

136 Bursa Şr. Sc., No: A 42/48, vr. 47, 142 (Evâhir-i Ramazan 950).

137 Bu konuda bütün kanun ve kuralları ile inceleyeceğimiz geniş bilgi, hazırlamakta olduğumuz *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, III adlı eserimizde yer alacaktır.

D. BÜYÜK KAVGADA ASKERÎLER

1- Vilâyet Hizmetlilerinin İsyancı Özgenlikleri

Yukarıda kamu güvenliğini sarsıcı nitelikte suç işleyenlerin "şer'-i şerif ve kanun-ı münif" kurallarına göre hangi organ tarafından nasıl cezalandırılmaları gerektiğini saptamış bulunuyoruz. Ancak, şunu da örnekleriyle belirttik ki, eşkiyalık, soygun ve cinayetlerin artışı devlet yöneticilerini ve hükûmet yetkililerini bunaltıcı kerteye çıktığı hallerde, padişah ve hükûmet, kanun ve adaleti bir yana iterek kendilerine zalim, hattâ katil dedirtecek kadar keyfî işkence ve yargısız idam emirlerini de vermekten çekinmiyorlar, yani yetkilerini pekâlâ cinayet işlemekte kullanıyorlardı. Ayrıca, vilâyet idarecileri de ne kanun ne de merkezden verilen emirleri umursamadan suçluya kendi kolaylarına ya da çıkarlarına uygun düştüğü biçimde işlem yapmakta idiler ki, gerek devlet yöneticilerinin, gerekse hükûmetin ve memurların bu tür adalet ve kanun dışı işlemleri devletin "reaya" gözündeki itibarını sarsmış, karışıklıklara bütün bir halkın sürüklenmesine de "eşkiyaya karşı eşkiya" yöntemli düzenlikçilik az etki yapmamıştır.

Şimdi burada kavganın önemli bir başka olayını, askerîlerin de öğrenciler, Celâlîler ve öteki isyancılar gibi, devlet kanunlarına, emirlere ve genel güvenlik gereklerine başka bir soyguncu türü ile nasıl isyan ettiklerini anlatacağız. Böylece çiftbozanlardan bölükler kurarak toplumsal ve ekonomik düzenliği yıkmaya girişen gruplar arasında askerî sınıfından, özellikle ehl-i örf kesiminden olanların da bulunduğu, yani devletin düzenliği korumaya bekittiği görevlilerinden pek çoğunu başka bir isyan grubu tutumlarıyla karşısında bulduğu açıkça ortaya çıkacaktır.[138]

2- Fesatçı ve İsyancı Timarlı Sipahiler

İncelediğimiz kaynaklar ve resmî belgeler şunu ortaya koymuştur ki, "askerî" sınıfından hükûmete ilk kafa tutanlar, hattâ her siyasî bunalımı fırsat bilerek, isyancı tarafı tutanlar, seferlere çağrıldıklarında gitmeyen ya da kaçanlar, bulundukları yerlerinde eşkiyalık eden, eşkiyaları koruyan zümre timarlı sipahiler olmuştur.

138 Devlet hizmetlilerinden görevleri ya da oturma yerleri vilâyetlerde olanlar, özellikle bunların ehl-i örf kesiminde olanlar arasında pek çok kişi levend bölükleri kurarak toplumsal ve ekonomik düzeni yıkacak hareketlere, ayrı bir kavgacı grup olarak neden giriştiler? Konu, hazırlamakta bulunduğumuz sözü edilen eserimizde ele alınacağından burada sadece eylemlerini anlatmakla yetiniyoruz.

Onun için ilkönce bu zümrenin giriştiği soygunculuğu ya da isyancı eylemleri ele almak gerekmiştir. Bunun birinci nedeni, I. Selim saltanatı sırasında iyice su yüzüne çıkan ağır iktisadî bunalımın devlet hizmetlileri kesiminden en çok timarlı sipahileri, özellikle bunların da küçük dirliklerini etkilemesiydi.[139] Çünkü öteki hizmetlilerin gelirlerini halk sırtından kanunsuz yollarla artırmalarına olanak sağlayacak açık kapılar bulunduğu halde bunlar için hiçbir çare yoktu.

Ordunun "kapıkulları" kesimi, sayı bakımından silâhlı kuvvetlerin ancak beşte biri olduğu halde, bu sınıf erlerine, yani yeniçerilere ve "altı-bölük" halkına yapılan ulûfe ve öteki ek ödemelerin timarlı sipahilerinkinden çok fazla olması sayesinde büyük bir ayrıcalığa sahip bulunuyordu. Ayrıca kapıkullarına İstanbul'un alınmasından sonraki dönemde, özellikle I. Süleyman'ın saltanatı süresince yeni haklar sağlanmış, bu da ancak timarlı sipahilere ait olagelen tarihî hakların ellerinden alınmasıyla olanaklaşmıştı.[140] Böylece padişah ve hükûmetin kapıkulları çıkarına durmadan yaptıkları değişiklikler iki asker, yani kapıkulları ile timarlı sipahiler arasında büyük bir eşitsizlik yarattı. Doğal olarak böyle bir durum timarlı askerler üzerinde olumsuz etkisini göstermekte gecikmediğinden, ordunun bu kesimdeki erleri, hele küçük timarlıları önce seferlerden kaçmaya, sancakların korunma görevi verildiğinde yapmamaya ya da soyguncuları korumaya başladılar. I. Selim, Şah İsmail üzerine giderken Kemah'ta yaptığı yoklamada pek çok timarlı sipahinin sefere gelmediğini tesbit ettirmişti.[141]

Timarlı sipahilerin kapıkulları çıkarına gelişen hükûmet düzenliğine karşı duydukları hoşnutsuzluğun son kertesine gelmiş bulunduğunu, 1553'te Şehzade Mustafa'yı babası I. Süleyman'ın yerine geçirmeye bunun için de artık "kocalmış padişahı devirmek" üzere hazırladıkları planı gerçekleştirmeye girişmeleri ortaya çıkardı. Doğrusu Anadolu'nun ve Rumeli'nin kadı, müderris, müftü ve benzeri ileri gelenleri de hareketi desteklediklerine göre bu anlam bakımından Türk halkının devlet yönetimini ele geçirmek üzere "kapıkulu düzenliğini" yıkma girişimiydi.[142]

139 Âli, *Künhü'l-Ahbar* adlı tarihinde I. Süleyman'ın seferler tertibi hırsından söz ederken, "Eğer fukara sipahîn zaaf hallerini tasavvur etmeseler bir an payitahta gelmezler ve serhatlerde yıllarla kalırlardı" diyor. Nuruosmaniye Ktp., Yazma No: 3407, vr. 323.

140 Kapıkullarının çıkarına yapılan bu bir seri değişiklikler, yalnız timar düzenini bozmakla kalmadı, Türk toplumunun toplumsal, ekonomik ve yönetim yaşamında da derin ve geniş değişiklikler yaptı. Onun için, bu saydığımız, Osmanlı düzenliğini yeni bir biçime değiştiren oluntular, hazırladığımız eserde eni konu incelenecektir.

141 Edremit Şr. Sc., No: I, vr. 36 (H. 921 yılı).

142 Âli'nin Şehzade Mustafa olayını anlatan ifadeleri okunursa bu yazarın hem şu sırada Türkiye'de toplumun içinde bulunduğu sosyal bunalımı ve hem de Türk halkının kapıkullarına karşı duyduğu kini anlamış bulunduğu açıkça görülür. *Künhül-Ahbar*, Nuruosmaniye Ktp., Yazma No: 3407, vr. 346.

Gerçekleyin, padişah sadrazam Rüstem Paşa'yı kapıkulları ile Anadolu'ya yollayarak, patlamak üzere olan olayları belki başında bastırmak istedi. Ordu Aksaray'a vardığında, şehzadeyi tahta geçirmek isteyenlerin baskın yapma niyetlerini sezdiği anlaşılan Rüstem Paşa ivedilikle İstanbul'a geri dönmeyi daha ihtiyatlı buldu. Ertesi yıl baharında, yani 1553'te I. Süleyman "kocalmadığını" göstermek üzere, Nahcivan seferine kendisi çıktı. Şehzade Mustafa ve timarlı taraftarlarının tertiplerini hiç bilmiyormuş görünerek Konya'ya vardığında babasının elini öpmeye gelen şehzadeyi öldürtmekten çekinmeyen yaşlı padişah, kinini yenmemesi yüzünden elini kendi öz çocuğunun kanına bulamış oldu. İki yılını alan Nahcivan seferinden 1555'te Amasya'ya dönüp de Rumeli askerlerine izin vermesinin arkasından, bu kez de Rumeli'de kendisini Şehzade Mustafa olarak tanıtan birisinin etrafında toplanan timarlı sipahiler, harekete geçerek, padişahı devirme planını gerçekleştirmeyi bir daha denediler. Nahcivan seferinden sonra Amasya'da kışlamaya karar veren I. Süleyman, Rumeli timarlı sipahilerine vilâyetlerine dönme izni vermişti. Bu suretle onlar Rumeli'ye geldikten sonra, Selanik taraflarında ortaya çıkan bir kişi, kendisinin Konya'da öldürülmüş olduğu haberi uydurulan Şehzade Mustafa olduğunu yayarak, tahta çıkma iddiasını tekrarladı. Anadolu'da evvelce olduğu gibi yanına 10.000'den fazla Türk toplandı. Osmanlı kuralları gereğince çadırlar kuruldu. Yeni vezirler, beylerbeyleri ve "bir iki onmadık suhtelerden kadıaskerler" tedarikle böylece yeni bir hükûmet kurmuş oldular. Silistre çevresinin Simavnalı sufîleri de kendilerini destekliyorlardı. İşsiz güçsüz yani boş levendler (çiftbozanlar) kitleler halinde bu yeni hükûmet güçlerine katıldıkları için kalabalık arttıkça arttı. Vergi toplayıcılarının ellerindeki hazine paralarına el koyduklarından başka, zenginlerden de (gerçekte el koyma biçiminde) para ve gereç aldılar.[143] Kendisinin Şehzade Mustafa olduğunu iddia edenin ordusundaki hemen bütün subay kadrosu da gene timarlı sipahilerden oluşmuştu.[144] Bu olaylar sırasında Edirne valisi bulunan ve üç yıl sonra kendisi de taht iddiacısı olarak isyancı durumuna düşecek bulunan Şehzade Bayezid, aldığı tedbirlerle, Düzmece Mustafa adı da takılan bu yalancı şehzadenin kurduğu hükûmetin veziriâzamı Uveyl Tuğca'yı elde etmiş, böylece kaleyi içinden fethetmeyi başarmıştı. Bu suretle isyan bastırıldı ve birçok kimse idam cezasına çarp-

143 *A.g.e.*, s. 346.

144 Bu durumda hükûmet isyanı bastırdıktan sonra geniş bir kovuşturma açarak bu harekete katılanları tesbit ettirip, bazılarına ağır cezalar verdiği gibi pek çoklarını da timarlarından attı. Ancak bu işlemde pek çok iftira ve asılsız ihbarın sebep olduğu haksız cezalandırma ve işinden atılmalar yüzünden çıkan davalar ve şikâyetler, hem mahkemeleri hem de hükûmeti yıllarca işgal etti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki timar defterlerinde bu konuya ait pek çok belge bulunmaktadır.

tırıldı.[145] Timarlı sipahilerin, padişahı değiştirmek yoluyla, kapıkulları çıkarına işleyen Enderun düzenliğini yıkıp, I. Süleyman'ın saltanatı süresince kararnamelerle kendilerini yoksun kıldığı haklarını geri almak amacıyla 1552'de giriştikleri "hükûmet darbesi" hareketi üç yıllık çabadan sonra 1555'te kesinlikle başarısızlığa uğramış bulunuyordu.[146]

Timarlı sipahiler, Enderun-kapıkulu düzenliğini yıkmaya girişme fırsatını bir de 1558'de buldular. Padişah ihtiyarladıkça tahta o zaman Anadolu'da sancakbeyi bulunan Şehzade Selim ile Şehzade Bayezid'den hangisinin geçeceği sorunu ortaya çıkıyordu. İşe Enderun ileri gelenlerinin ve hükûmet mensuplarının karışmaları iki kardeşi karşı karşıya getirdi. Birbirlerini suçlayan hakaretlerle dolu mektuplar gidip gelmeye başladı.[147] Saray çevresinde Selim'i tutanlar "kocalmış padişah"ı Bayezid'in haksızlığı yönünde bir kanıya sapladılar. Bunun üzerine iki kardeşin vali bulundukları yerler değiştirildi. –Selim Manisa'dan Konya'ya yollanırken, Bayezid Amasya'ya verilmişti.– Padişah öldüğünde, başşehire ilk yetişen şehzadenin olup bitti biçimiyle padişah olacağı bilindiğinden, Konya valiliğine verilen Selim'in böylece babasının yerine geçme şansı Amasya'ya uzaklaştırılmış bulunan Bayezid'e göre çok fazla artmış bulunuyordu. Bunu iyice anlayan Bayezid Amasya'ya gitmek istemedi ve padişahın ısrarı karşısında isyan ederek tahtı elde etme yolunu denemeye girişti. Bu durumda dayanacağı güçler, zaten padişahın kapıkulları yönlü idaresine düşman bir tutum takındıkları bilinen timarlı sipahiler ile onların bir ordu halinde kolayca örgütlettireceği "çiftbozan boş levendât" idi. Demek, timarlı sipahiler, Şehzade Mustafa olayından sonra ikinci fırsat olarak, Şehzade Bayezid'in saltanat davasını savunmayı üzerlerine almış bulunuyorlardı.

Gerçekleyin, olayın patlak verdiği 1558'de her yerde yılgın bulunan çiftbozanlardan (levendlerden) timarlı sipahilerin bölükler tertipleyerek oluşturdukları büyük bir "yevmli ordusu" yani gerek erleri ve gerekse subaylarıyla bütün Türk halkından ibaret ulûfeli güçler, Selim'in kapıkullarınca desteklenen, ancak önemli bölümü de gene Türk kökenli "yevmlilerden-ulûfelilerden" (çiftbozanlardan) kurulu ordusu üzerine yürüdü. 30 Mayıs 1559'da Konya'da verilen pek kanlı bir meydan savaşını Bayezid'in timarlı sipahilerce yönetilen ordusu kaybetti. Şehzade kendine yakın adamlarıyla birlikte önce Amasya'ya varıp, güçlerini toparlayarak yeni bir savaşı Amasya ve Tokat ileri gelenlerinin de katıldığı geniş bir kurulda incelettirdi. Varılan sonuç artık bütün hükûmet güçleri de emrine verilen

145 Bk. M. Akdağ, *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması*, s. 62.

146 Düzmece Mustafa olayı için, Ş. Turan'ın *Kanunî'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası* adlı eserinde geniş bilgi vardır.

147 Ş. Turan, *a.g.e.*, geniş bilgi vardır.

Şehzade Selim'i yenmenin olanaksızlığı biçiminde oldu. Bunun üzerine Şehzade Bayezid İran'a sığınma yolunu tuttu. Kendisine yandaş bulunan Anadolu'nun birçok şehir ve kasabasının ileri gelenleri zor durumda kaldılar. Asıl isyancı şehzadeyi tutmuş sipahilere gelince onlardan birçoğu da, çiftbozanlardan tertipledikleri bölükleriyle birlikte dağlara çekilerek "Celâlî" oldular. Nitekim, Konya savaşından sonra yeliştirmekte bulduğumuz Celâlî bölüklerinden birçoğunun üzerinde bir süre timarlı sipahilerin başbuğ bulunduklarını görüyoruz ki, şimdi sıralayacağımız olaylar bunu doğrulayacaktır.[148]

Önce şunu hemen belirtelim ki, dirlik sahiplerinden küçük timarlılar (yıllık timar geliri 6.000 akçeden aşağı olanlar) ve devletten ulûfe almayıp kendilerine küçük timar verilmiş bulunan Anadolu kalelerinin dizdarları, daha 1556 sıralarında görevden kaçma, eşkiyayı koruma, yataklık etme ve benzeri suçları işlemekle devlet düzenliğini hiçe sayarak isyankâr tutumdan çekinmeyen ilk dirlik sahipleri olarak dikkati çekmişlerdir.[149] Halep, Şam, Hama gibi yerlerde alay beyleri bile isyancı tutumda bulunuyorlardı.[150]

Yukarıda söylediğimiz üzere, Konya savaşını kaybettikleri 1559 yılı, timarlı sipahilerin ve onların başbuğluğunda örgütlenen çiftbozanların (levendlerin) isyancılığı sürekli yaşam haline getirmelerinde zorunlu bir etken olmakla beraber, saltanatının son yıllarına girmiş bulunan yaşlı padişahın kendisine karşı ağır suç işledikleri kanısıyla haklarında büyük kinciliğe saplandığı "fesatçı reaya ile timarlı sipahiler"e uyguladığı cezaların şiddeti ve genişliği de isyancılık hareketlerini az körüklememiştir. Bu cezalardan en ağırı kendisine sadık kalan bütün hükûmet görevlilerinin eline verdiği geniş bir "yevmli avı" emriydi. Aynı zamanda, yevmlilerin mallarına da el konacaktı. Yevmli malı saklayanlar da hem cazalandırılıyor, hem de ellerinde neleri varsa "yevmli malıdır" diye alınıyordu.[151] Hele pek çok timarlı sipahinin dirliklerinden atılmaları başta Amasya ve Tokat olmak üzere Bayezid yanlısı bütün şehir ve kasabalardaki dizdarlarla kale erlerinin gediklerinden (kale koruyuculuğu görevinden) atılıp, yerlerine

148 M. Akdağ, *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması*, s. 65.

149 Küçük timarlılar (ki seferlerde her sancağın koruyuculuğuna bunların içinden ayrılan 30-40 kişinin bırakılması bir gelenektir) ve kale dizdarlarının özellikle I. Süleyman saltanatının son yıllarına doğru açıktan açığa eşkiya ve fesatçılarla işbirliği yaptıklarına pek çok rastlanır. Örneğin, Eğridir Kalesi dizdarı hapsinde olanları hem korumuş, hem de zincirlerini açıp serbest bırakmış, BOA, MD, No: 2, s. 160 (963 Zilkade'si). Menteşe'de Receb adlı dizdar hapiste olanları gece kaçırıyor, kale silâhlarını eşkiyaya veriyor, kapıları gece açık bırakıyor vb şeyler. BOA, MD, No: 2 s. 178. Bu defter incelendiğinde isyan halinde, timar erleri, dizdarlar ve hattâ alay beyleri çok görülür (2 Muharrem 964-1553). Onun için ceza olarak pek çoklarının dirlikleri alınıyor ve bu da dirliklerde büyük karışıklığa yol açıyor.

150 BOA, MD, No: 2, s. 31, 155, 190; BOA, MD, No: 3, s. 10,48.

151 *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması* adlı eserimizde geniş bilgi vardır. Bk. s. 65 ve devamı.

halktan da değil, "kul oğulları" ya da "kul karındaşları"ndan kişilerin, yani Müslümanlığı kabul etmiş eski Hıristiyanların verilmesi yaraya sanki tuz biber ekmiş gibi bir şey olmuş, bu yüzden Amasya'da birçok olaylar patlak vermiştir.[152] Gerçekleyin, Anadolu'daki, hattâ Rumeli'deki soygun ve benzeri düzen bozucu olayları yaratanlar arasında, 1559'dan itibaren timarlı kişilere daha çok rastlamaktayız. Hattâ, bunlardan kimisi çiftbozanlardan kendilerine uydurdukları kişilerle küçük çapta birer Celâlî bölüğü kurmuş durumda idiler.

İstanbul'dan Türkiye'nin sancaklarına ve kadılıklarına yollanan düzen bozucularla ilgili 1560 yılındaki emirlerde birçok timar sipahinin isyanımsı harekette öğrencilerden ve öteki eşkiyalardan hiç de geri kalmadıkları belirtilmiştir. Örneğin, İçel beyine yazılan padişah hükmünde belirtildiğine göre "bu sancakta Ahmed ve Ali nam sipahiler Mut Kazası'ndan Mustafa nam kimesnenin hatunun ızlâl ile (baştan çıkararak) yanlarına alup yelken takye giydirüp üç dört kadılık yeri gezdirip nicedir fısk ü fücur edüp ve halen yanlarında olup vâki olan sefere dahi varmayup envai teaddî ve zulümler edüp kaç defa kadı marifeti ile tenbih olunduğunda itaat etmeyüp halen kadınla gezüp" birçoklarına zulüm yapıyorlardı. Şehzade Selim'in (II. Selim) lalası da Karaman Vilâyeti sipahilerinden İbrahim Çavuş'un kendi timarı olan Yaylacık köyünde tam bir zorba kesildiğini, halktan 7.800 akçe topladığını, birçok insanın evine zorla girip soygun ve hırsızlık yaptığını, Seydişehir ve Aladağ kadılarına adı geçen zorbayı teftiş yetkisi için hükm-i hümâyûn çıktığı halde itaat etmediğini, şerrinden yılgınlık getiren 12 hanenin köyden kaçtıklarını, zulmünden öteki köylerin de etkilenmeleri üzerine yakınmaların arttığını, halkın bu zorba için "teftiş-i ânı" (şikâyetçi olsun olmasın bütün işlediği suçları için genel soruşturma açılmasını) istediklerini bildirmekteydi. Daday'da da Üveys adındaki sipahi, emmisi oğlu Süleyman'ı başına toplanmış "hizmetkâr" adına levendlerle aynı biçimde soyguna bırakmıştı. Aydın'da da gene timarlı sipahilerden olan kimi kişileri türlü zorbalık ve soygunların tertipçileri olarak görmekteyiz. Gerede Kadılığı'nda Divane Halil, Sunullah, Mahmud ve bir arkadaşları yaylaktan dönmekte bulunan Satılmış adlı bir timarlı sipahiyi öldürmüşler ve türlü suçlar işlemeleri üzerine de mahkemeye çağrılmışlar, gelmeyi reddetmeleri ile olay büyümüş, güvenlik kuvvetleri peşlerine düşünce sarp yerlere kaçıp son sıkıştırılmalarında kendilerini Nuh, Husrev, Gani ve başka birkaç sipahinin korudukları, eşkiyayı onların soyguna saldıkları anlaşılmıştı. Erzincan'dan gelen şikâyetlerden de kendisi de timarlılardan olan Erzincan dizdarı Ali'nin tam bir zorba tutumu içinde bulunduğunu, halktan zorla uydurma salma topladığını anlıyoruz. Saruhan ve Demirci kadılarına yazılan bir hüküm

152 BOA, MD, No: 3, s. 182, 262, 293, 333.

de Divane Nasuh adındaki timarlı sipahinin zorbalığını ifade ile yakalanmasını emrediyordu. Rumeli sipahilerinden de soygun ve zorbalıkta devam edenler Anadolu'dakinden az değildi. Karahisar'da da (Afyonkarahisar) timar sahiplerinden Şehsuvar ve gene timarlı sipahi olan kardeşi Kalender'in raiyyetlerinden soygun biçiminde ağır vergiler aldıkları, mallarını gasp ettiklerinin şikâyet olunması üzerine timarlarından atılmaları da uzun çekişmelere sebep olmuştur.[153] Bursa sancakbeyine ve Edremit kadısına yollanan bir buyrultuda eski bir timar sipahisi olan "Hacı Bey"in yol kesen, soygun yapan eşkiyaya yataklık eden bir zalim olduğundan söz edilerek yakalanmış olduğuna göre sayılan bütün suçları işlediği ispatlanmış ve halk da "siyâsetini" istediği dolayısıyla idamı gerektiği belirtilmiştir.[154]

I. Süleyman ömrünün son iki üç yılını bitirirken suhte, eşkiya, Celâlî ve benzeri olaylar gibi, timarlı sipahilerin zorbalıkları ve soygunculukları, hattâ ayaklanmaları da çok kabarmış durumdaydı. Karaman beylerbeyine ve kadılarına sunulan dilekçeler üzerine sözleri geçen yetkililer İstanbul'a yolladıkları mektuplarında, "Karaman sipahilerinden Beydilioğulları (ünlü Beydili Türkmen aşiretinden kişiler olmalı) dimekle maruf kimesneler cümle elli nefer mikdarı sipahiler olup oturdukları karyeler halkına ve gayriye envai zulüm edip kanunsuz çok nesnelerini alıp fesatlarının nihayeti yoktur" diye bildirmişlerdi. Sığla (İzmir'in Karaburun çevresi) beyine "ilhak olunan" alaybeyi ile timarlı sipahiler de itaatten çıkıp hizmete gitmeyi reddetmiş idiler. Canik Sancağı çavuşlarından İsfendiyar yanına topladığı levendleriyle tam bir zorba kesilmiş olup halkın kendi rızalarıyla evlendirilmiş kızları, evlerini basmak suretiyle çektirip istediği kişilere vermekte, at ve katır istediğinde vermeyenlere işkence etmekte, "hırsız ve haramî yakaladığında" subaşılardan alarak serbest bırakmaktaydı. Rumeli timarlılarının davranışlarının da bu geçedekinin tıpkısı olduğu hakkında sancakbeylerinden şikâyetler yapılıyordu. Budin, Mohaç, Elbasan, Peçuy, Vidin sancaklarında timar sipahilerinin soygunundan halk ıstırap çekiyordu.[155] Hele Avlonya'nın İspor ve Kilise köylerinde oturan, Belgrad'ın Kaş ve Kalük köylerine timar olarak sahip bulunan Rehanoğlu Ahmed "ehl-i şenaat olup nefs-i Avlonya'da gece han basarak" bir cambazın oğlanını zorla alıp bir ay yanında tuttuğundan başka, evvelce birkaç oğlanı cebren almış, çocukların akrabaları karşı koyamamışlar, son olarak da kılıcını çektiği gibi Halil adındaki emred oğ-

153 Bu olaylar için şu belgeler: MD, No: 3, s. 291, 365, 412, 454, 477, 499, 524, 526, 539.

154 H.T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa*, vs. 30.

155 BOA, MD, No: 6'da her iki geçenin timarlılarının artık tam bir itaatsizlik ile soygunu ve zorbalığı kazanç yolu yaptıklarına ait çok belge var. Ayrıca bk. MD, No: 5, s. 89 (Avlonya kadısına 10 Safer 973 yılgünlü hüküm).

lanı alıp götürmüştü. Bir tür Celâlîden başka bir şey olmayan sözünü ettiğimiz isyancı sipahinin teftişiyle tutuklanması Avlonya kadısına emrediliyordu.

Çankırı Sancağı'na bağlı Milas kadısı, Kurşunlu Kazası'ndan baba ve oğul her ikisi de timarlı sipahi olan Mehmed ve oğlu Murad, timarlı oldukları halde iltizam yoluyla "subaşı olup hasım ve müddei yok iken mücerred ahz için kadı marifeti olmadan bir köşeden kendisi ve bir köşeden babası reaya üzerinde gezüp meccanen yemlerini ve yemeklerini yiyip cüz'i kaziyeler için mahkemeye müracaat etmeden cerimelerini alıp", fukaranın bu zulümlere dayanacak halleri kalmadığını, pek çok kimsenin şikâyet ettiğini bütün acılığıyla İstanbul'a yansıtmış, ayrıca kazalardan halk da heyetler yollamıştı. Verilen emirde sancakbeyinin Milas, Kurşunlu ve Çerkeş kadılarıyla birlikte bu iki zorbayı teftiş etmeleri istenmişti. Yollanan fermandaki emir gereğince üç kadı ile Çankırı sancakbeyi, Kurşunlu'da timarlı sipahi Mehmed ve oğlu Murad'ı yargılamaya başlamadan önce, bu tür davalarda izlenen usul gereğince "davası olan gelsin" diye "nidâ" ettirdiler. Bunun üzerine kalabalık şikâyetçiler gelmeye başladıklarında sancağın öteki kadılıklarındaki pek çok timarlı sipahi de Kurşunlu'ya doldu. Yargılama başlayacağı sırada, davacılara dayakla saldırarak onları kaçırdıkları gibi mahkemeyi de bastılar. Bu kez bütün davacılar büyük bir kalabalık teşkil ederek kasabada toplanınca timarlı sipahiler canlarını kaçarak kurtardılar. Sancakbeyi bu durumda davaya bakılamayacağını ileri sürerek oturumu terk ettiyse de halk kendisini geri gelmeye mecbur bıraktı. Bununla beraber, bu çatışmada sipahileri tuttuğu anlaşılan Çankırı sancakbeyi ne yapıp yaptı, yargı işinden kadıları da vazgeçirdi. Bunun üzerine İstanbul, bu önemli davanın görülmesi için Ankara ve Sivrihisar kadılarını görevlendirdi.

Dulkadir beylerbeyine yazılan bir hükümden, Maraş Sancağı alaybeyinin oğlu Mehmed 12 kişilik bir fesatçı bölüğü kurup Antep'ten birisinin yolunu keserek esvaplarını ve kız kardeşinin henüz buluğa bile ermemiş Safer adlı oğlunu zorla alarak gittikleri, mahkemeye çağrıldıklarında da itaat etmedikleri tesbit olunuyor. Seferhisar'da yedi kişilik bir timarlı sipahi grubu, zaîm (dirliğinin yıllık geliri 20.000 akçenin üzerinde bir timar sahibi) Kasım ile yanındaki Solgarip yiğidi Budak'ın yolunu keserek soyduktan sonra öldürmek üzere iken, olayın üzerine varan kişilerce kurtarılmışlardı. Amasya'nın Ladik Kadılığı Şeyhli köyünden Hamza adlı bir timar sipahisi "evim açıldı" diye, halkı hapsedip yüz altınlarını aldığından başka ekinlerini koyunlarına yedirmiş, ahalinin kızlarını ve boşattığı kadınlarını istediklerine nikâh ettirmiş olduğundan başka, nice timarlı sipahileri de hapsettiği, teftiş ile ortaya çıkmış olup, kendisine bir şey yapılamamış, hattâ timarı elinde olup, bir de subaşılık görevi yapmakta olduğu bildi-

riliyordu. Bu 1565 yazına girilirken önemli bir timarlılar toplu hareketi de Sakız Adası ve çevresinde meydana gelmiş, bu isyanı düzenleyen beyler ve beyzadeler ve dirlik sahipleri tutuklanarak İstanbul'a getirilmişlerdi. Ancak bu özgen olayın ne ayrıntıları ne de çıkış sebebi biliniyor.[156]

I. Süleyman'ın özellikle 1550'den sonraki yıllarda hemen her yıl donanma seferlerine, kıyı muhafızlıklarına, imparatorluğun uzak sınırlarına savaşçı yolladığı, bu suretle yüklendikleri külfet kapıkullarınınkinden kat kat ağır olduğu görülen timarlı sipahilerin, bunun karşılığında daha çok hak almaları şöyle dursun, olagelen haklarının da kapıkulları çıkarına daraltılmaya devam olunması, bu sınıf askeri, devlet örgütlerinin diğer hizmet alanlarındakiler gibi, gittikçe kızışan toplumsal ve ekonomik kavganın içine sürüklemiş olduğu, yukarıda verilen örnek olaylardan apaçık ortaya çıkmış bulunuyor.

1566'da tahta geçen II. Selim zamanında da bütün toplumu içine çeken dirlik ve düzenlik kavgası daha hızlanarak ve genişleyerek kıyasıyalığını sürdürüyordu. Timarlı sipahilerin zorbalık ve soygunları da artmaktaydı. Sivrihisar ve Yahyalı kadılarının şikâyetlerinde belirttiklerine göre yirmi yedi kişi gelip kendilerine şöyle yakınmışlardı: Mansur, Bektaş ve Celâl adlı üç arkadaş sipahi evlerini hapishane yaparak, bu şikâyetçileri tutuklayıp, at, katır, kul ve benzeri şeylerini almışlar, evlerini yıkıp ağaçlarını almışlar, ekinlerini koyun sürülerine yedirmişlerdi. Kadı, adı geçen sipahileri mahkemeye çağırdığında o sırada beylerbeyinin orada mübaşir olarak görevde bulunan kethüdâsı bunları koruyarak yargılanmalarına engel olmuştu. Karaman beylerbeyine İstanbul'dan verilen emirde suçluların ve onlara arka çıkan kethüdânın merkeze yollanması isteniyordu. Teke'nin Kalkanlı Kadılığı'ndan çıkan Nurullah'ın da, Deli Muharrem ve Pirkulu gibi kimseleri kendisine uydurup, at, katır, deve, esvap gibi şeyleri zorla aldığından başka kavgalar çıkarak cinayetler işlemekten çekinmediği bildirilmişti. Hemen Anadolu'nun her yanında Rumeli'nin Türk ve Müslüman bölgelerinde bu tip eşkiya ve zorbalardan dolu vardı.[157] Örneğin, Erzurum'un Ovacık alaybeyi Aydın "kâh mal-i mirî mültezimi ve kâh havale (vergi toplayıcının-mültezimin elinde biriken hazine paralarını almaya yollanan kişi) olup levend taifesini ve eşkiyayı yanına cemedip cemiyet zamanında

156 Şâban 972 yılgünlü hüküm. BOA, MD, No: 5, s. 239, 339 (Dulkadir beylerbeyine 9 Ramazan 973 yılgünlü hüküm).

157 "Sakız beyleri ve timarlı sipahileri"nin isyancı hareketlerini, bu adanın Rum halkından İstanbul'a turunç, sakız ve benzeri şeyleri satmaya gelenlerin isyancı beylerin adamları oldukları kanısı ile tutuklanmış olmalarından anlıyoruz. Bu biçimde hapse konanlar arz-ı hal sunup, "biz cezirenin kadim reayası olup, beylere ve sipahilerine alâkamız yoktur kendi halimizdeyiz" diye sızlanmaları üzerine "İstanbul muhafazasına tayin olunan İskender Paşa'ya" bunların serbest bırakılmaları için emir verildi: BOA, MD, No: 5, s. 271, 573 (22 Şevval 973 yılgünlü hüküm).

nefs-i Bayburt'ta 18 ev basmış" idi. Tortum'dan da zeamet elde edip dirliği olan yere vardığında nice kimselerin yolunu keserek soyması üzerine hücum ederek kaçmak ve zeametini de bırakmak zorunda kaldı. Karahisarışarkî (Şebinkarahisar) kadısı da gene bu adı geçen alaybeyinin oralarda yaptıklarını sayıp döktü. Onun üzerine İstanbul'dan suçlunun tutuklanmasına emir yollandı.[158] Bozok beyi de Salmanlı Nahiyesi'ne iş için gittiğinde, halk bu nahiye sipahilerinden yukarıdakine benzer zulüm yaptıklarını ileri sürerek şikayetçi oldular. Anlattıklarına göre bu soyguncu sipahileri Budaközü alaybeyi Ferhad koruyordu. Kendisinin de öte canibe, "İran şahına" meyli olduğu söyleniyordu. Bu yüzden mahkemenin çağrısına kulak asmamaktaydı.[159] Rumeli geçesinde de timarlıların soygun ve eşkiyalıkları sürüp gitmekteydi. Dergâh-ı Âli çavuşlarından Filibeli zaîm Mehmed Çavuş İstanbul'a yolladığı mektubunda, soygun ve eşkiyalıklarından dolayı idam olunan Derviş adlı kişinin "yoldaşlarından timarlı sipahi Rüstem 15 levendlik bölüğüyle Filibe çevresinde eşkiyalığı sürdürmekte" idi. Verilen emirde sipahiler ve diğer zaîmlerin yardımıyla Rüstem'in yakalanması bildirilmişti.[160]

Türkiye'de özellikle Anadolu'da 1570'te başlayan Kıbrıs seferinin ve hele 1571 İnebahtı deniz savaşının yarattığı sorunlar askerlerden en ağır yükü timarlı sipahilere yüklediğinden dirlik erbabının soygun, baskın ve isyancı hareketleri hem yayıldı, hem de sertleşti. Gerçekleyin olayların gözden geçirilmesi bunu kesinlikle doğruluyor.

Örneğin, Menteşe (Muğla) piyadeleri (eskinin Türk çiftçisinden tertiplenen silâhlı piyade askeri olup, şu sıranın geri hizmetlerini gören sınıfı) beyi Mehmed, divan hükûmetine yolladığı mektubunda Kuyucak köyünde oturan "eskiden sipahi oğlu sipahi iken" subaşılığa ve mültezimliğe (götürü usulü vergi toplayıcılığına) geçmiş bulunan Pîr Ali adında bir zorbanın yaptıklarını ayrıntılarıyla anlatmıştır. Belirttiğine göre, Pîr Ali bölüğünü halka meccanen beslettiğinden başka, buna benzer zulmünden nice kimseler yerlerini yurtlarını bırakıp kaçmışlardı. Bu durumda kendisinin küreğe konmasına emir çıkmakla beraber izini kaybetmeyi başarıp, şimdi yeniden ortaya çıkmış bulunuyordu. Halka gene zulüm yapmaya başladığı gibi, piyadeleri çağrılan hizmete gitmemeleri için kandırması sonucu "otuz beş ocak"tan, yani piyade hanesinden ancak on nefer piyade hizmete çıkmış bulunuyordu. İstanbul bu kez de isyancının yakalanıp küreğe konulması için emir verdi.[161]

158 BOA, MD, No: 7, s. 404 (Karaman beylerbeyine 28 Ramazan 975 yılgünlü hüküm).
159 BOA, MD, No: 7, s. 647 (Erzurum beylerbeyine 2 Safer 976 yılgünlü hüküm).
160 BOA, MD, No: 7, s. 951.
161 BOA, MD, No: 7, s, 635 (Filibeli zaîm Mehmed Çavuş'a 26 Muharrem yılgünlü hüküm).

Niğde Sancağı sipahilerinden Mustafa'nın başına topladığı bir levend bölüğü ile tam bir Celâlî eşkiyası gibi etrafı kasıp kavurduğu bildiriliyordu. Önce bir Hıristiyanın, sonra Ali adlı naibin evini basmakla işe girişen isyancı sipahi Bozok, Ürgüp ve Kırşehir çevrelerinde dolaşmaya çıkıp, gözüne kestirdiği atları ve katırları almak için sahiplerine suç yüklemeye başlamış, teftişi için mürasele (mahkeme çağrısı) ile bir subaşı yollandığında 40-50 kişilik bölüğüyle karşı durunca subaşı geri dönmek zorunda kalmıştı. Ürgüp ve Kırşehir kadılarının son durumu bildirmeleri üzerine bu kez "demi heder" biçiminde yeni bir hüküm yollanarak üzerine bey bu kez çavuş yollamış, bu da asiyi boyun eğdirmeye yetmemişti. Çavuşla yaptığı vuruşmada köylülerin de kendisine arka çıkmaları sonunda onu yaralamıştı. Bunun üzerine daha sekiz ferman çıkmış, sıkı emirlerden sonra Karaman, Bozok ve Kırşehir beyleri kuvvetler yollamışlarsa da sipahi Mustafa hepsini yenmişti. Yollanan son raporda artık adı geçen sipahinin tam isyan üzere olduğu bildirilince, Niğde beyine kendisinin bütün sancak güçleriyle zorbayı ele geçirmesine kesin emir verildi. I. Süleyman'ın son yıllarından beri ele geçmeyen Adala'dan Sinanoğlu Ali de şu yıllarda 20 kadar levend ile Alaşehir ve Kula çevrelerinde halkı dehşet içinde soyuyorlardı.[162]

1572'de Kayseri sancakbeyinin bu şehirde çıktığını haber verdiği bir olay ise daha ilgi çekici görülmüştür. Dergâh-ı Âli çavuşlarından Kayseri'de oturan Ahmed Çavuş yanına bir sürü şehir oğlanını (yani şehir delikanlılarını) toplayıp hamama saldırmış, burada bulunan "bir kadı, bir kassam (ölenin mirasını vârislere bölüştüren kadı ya da naip) ve bir zaîmi yüzükoyun yatırıp kırbaç ile dövmüş ve bir sipahi de başka birini kırbaçlamış", saldırganlar yargılanmaya çağrıldıklarında gelmediklerinden başka, "Kadıya bak, mahkemeye bak!" diye de hakaret sözleri sarf etmişlerdi. Kovuşturma görevi Niğde sancakbeyine verilmişti. Suçlulardan çavuş ve sipahiye "iki yüz değnek" vurulduktan sonra Kıbrıs'a sürülecekler, onlara uyan şehir oğlanları da küreğe konmak üzere İstanbul'a yollanacaklardı.[163] Hasan Çavuş adında birisi de Ahmed Çavuş'un ettiklerini Antalya'nın Kaş Kadılığı'nda besbeteri ile yapmış olarak kovuşturmaya uğramıştı. O çevre kadılarının İstanbul'a yolladıkları şikâyet mektuplarında ileri sürüldüğüne göre, Anadolu beylerbeyinin mübaşir olarak (verilen emri uygulama görevi verilerek) yollandığında peygambere sövdüğü, köyler bastığı, hiçbir emir ve karar olmaksızın bir kişiyi idam ve cesedini teşhir ettiği, bir kimseye cebren livata ettiği (erkeğin ırzına geçtiği), Şehzade Murad'ın (III. Murad) mü-

162 BOA, MD, No: 16, s. 283 (Menteşe beyine 6 Zilkade 979 yılgünlü hüküm).

163 BOA, MD, No: 19, s. 205 (Niğde beyine ve Ürgüp kadısına 13 Rebiül-evvel 980 yılgünlü hüküm).

teferrikalarından Korkud'un odasını basarak kendisini ateşe yakacak iken halkın yetişip zor kurtardıkları, üzerinde 35.000 akçe hazine parası, 25.000 akçe halktan gasp, 40 mud buğday, 5 mud arpa, 5 adet at ve katır, 3 arap (köle), 6 öküz, 35 keçi, tahminen 500 dönüm yer ele geçirdiği, bir kişiyi dövdüğü tesbit olunduğundan suçlu çavuş idama hüküm giydi.[164]

Karahisar (Afyon) kadısından İstanbul'a gelen bir arzda Musa ve İsa adında iki kardeş sipahinin tertipledikleri levend bölüğüyle çevrede yaptıkları hakkında bilgi verilmiştir. Yargılama sonunda, sipahi Nasuh'u öldürmeye kalktıkları, iki oğlanı çekerek yanlarına aldıkları, bir kişinin nikâhlı iki karısını zorla çadırlarına götürüp iki gece geçirdikleri üzerlerine sabit oldu. Ceza olarak Kıbrıs'a sürülmelerine hüküm verildiyse de ceza uygulanamadı. Suçlular başlarındaki bölüğe dayanarak tam "isyan ve tuğyan"a geçtiler.[165] Beyşehir beyinin şikâyetinden de Odancık köyünden Karga Himmet ve kardeşi Mehmed'in çevrede yarattıkları korku ve işkence yüzünden köyden birçok kimsenin kaçtıklarını öğreniyoruz. Maraş'ta da haraç toplama yetkisini ele geçiren İmirze Çavuş'un yüz kişilik atlı bölükle köylere musallat olduğu; Kastamonu alaybeyi olup Sinop'ta kalan Ahmed'in tam isyana geçip halk ile zıt düşmesi yüzünden başlamak üzere bulunan çatışmada vilâyetin harap olma tehlikesi belirdiği; Uşak Kadılığı'ndan Mehmed Çavuş'un bölüğü ile hareket haline geçerek nice kişileri öldürdüğü, korkudan kadınların oğlan düşürdükleri, kısacası Türkiye'nin her tarafında timar erlerinin, hele bunlardan çavuşluğa yükselmiş bulunanlarının soygun, cinayet, gasp, ırza geçme ve benzeri olaylar çıkarmakta çekinmemek suretiyle tam bir isyan tutumuna girdikleri, sancak ve kazalardaki yetkili kişiler ve hattâ halk tarafından İstanbul'a şikâyetler yağdırılarak duyurulmaktaydı.[166]

Türkiye'nin her yanından gelen raporlar ve şikâyetler öteki sancak, kaza ve köylerde de gene timar kesiminden kişilerin yukarıda anlatılan olayların tıpkısını sürdürdüklerini göstermekteydi. Gerçekleyin, Diyarbekir ve Samsat'tan gelen haberlere göre Besni mültezimi (götürü, vergi toplayıcısı) Kalender, reayayı yani halkı "fesada verip" (kendisine uydurup) iki yüzden fazla atlı toplayarak başbuğ olmuş, altı aydan beri her gün bir köyde toplantı yapmaya başlamıştı. Halka ve mal-ı mirîye çok zarar verdiği belirtilerek hakkından gelinmesi isteniyordu. Verilen emirde mültezim olduğundan yakalanarak hazinenin alacağının ve halkın gasp edilen haklarının kendisinden alınması bildirilmişti. Sivas'ın Sorgun Kadılığı'nda alaybeyi olan Divane Memi'nin de tam bir eşkiya olduğu, Dulkadir'den

164 BOA, MD, No: 19, s. 129.
165 BOA, MD, No: 14, s. 199 (Anadolu beylerbeyine 14 Muharrem 982 yılgünlü hüküm).
166 BOA, MD, No: 27, s. 116.

de dört soyguncuyu getirtip yanına aldığı, kulu olan bir Arap'ı yol kesmede kullandığı şikâyet konusu olduğundan Bozok sancakbeyi adı geçen eşkiyayı yakalamaya memur olunduğu belirtilmesine karşılık Budaközü alaybeyi Mehmed de İstanbul'a adam yollayıp bunların bir iftira olduğunu, bunu yapanların zeametine göz diktiklerini ileri sürerek gerekiyorsa beylerbeyinin gerçeği anlamak üzere teftişe gelebileceğini söylemekten çekinmedi.[167]

Bozok Sancağı timarlı sipahilerinden Musa, soyguna giriştiğinden mahkemeye çağrıldığında "naibi kılıç ile çalup" sancakbeyince kovuşturmaya geçildiğinde öteki sancaklara geçerek kurtuldu. Ancak, fırsatında gene geri dönüp yapmadığını bırakmayacaktı. Alaşehir zeamet sahiplerinden Ahmed'in de levendlerden düzenlediği bölüğüyle çevre köylerini dolaşarak, at, katır, kıymetli başka mal, para toplamakta bulunduğu, bir kişinin güzel karısını içeri çekip ırzına geçtiği, hattâ gözüne kestirdiği genç bir delikanlıya da tecavüz ettiği, daha buna benzer suçlarından dolayı, Kızılhisar köyünden 7-8 kişi tarafından İstanbul'a şikâyet olunduğu, Alaşehir beyine, Denizli ve Karaağaç (Acıpayam) kadılarına bir hüküm yazısıyla bildirilmiş, bu sırada bu cürümleri işlediği ileri sürülen Zaîm Ahmed'in Divan'a gelip karşı şikâyetleri ortaya koyması üzerine yanına adam verilip koşularak karşılıklı şikâyetçilerin "murafaa olunmaları için" Alaşehir'e geri yollanmıştı. Canik Sancağı'ndan bir sipahi hakkında da benzeri şikâyet olmuş, iddiaya göre sözü geçen sipahinin halka zulmettiği ileri sürülünce mahkemeye çekilip yargılanması sırasında kadıya tecavüz ettiği gibi suçları da sabit olmuş, bunun üzerine sözü geçen İstanbul'a gidip iftiraya uğradığını ileri sürerek yeniden teftiş olmasını istemişti ki o da yerinde murafaa için Bozok'a yollandı ve bu göreve de Akdağ ve Sorgun kadıları ile Rum (Sivas) beylerbeyi memur oldular.[168]

Canik'te soygun ya da başka yolsuzluklarından ötürü halk ile kavgalı durumuna girmiş kişi yalnız bu sipahi değildi. Bu sancağın beyi Divan'a yolladığı mektubunda Ramazan adında pek azılı ve tam anlamıyla zorba bir timarlı sipahiyi tanıtmıştır. Anlatıldığına göre halktan parası olanların akçelerini, altınlarını zorla aldığı, karşı gelenlere dayak attığı, yarattığı korku yüzünden nice fukaranın yurt ve yuvalarını terk edip kaçtıkları, bir kadıyı evinde basarak yakasına yapışıp nice hakaret sözleri ettiği, sözü geçen eşkiyanın yakalanıp çıkarıldığı mahkemedeki yargısı sırasında ispatlanmış bulunuyordu. Kendisinin teftişi ile gerekli cezanın verilmesi için sancakbeyi emir istemekteydi. Yollanan karşılıkta, teftişi ile fukaranın hakkı alındıktan sonra İstanbul'a yollanması istendi.

167 BOA, MD, No: 28, s. 27, 115, 174, 276.
168 BOA, MD, No: 28, s. 362; MD, No: 29, s. 51.

Gene Canik'ten halkı soyup duran başka bir timarlı, bu sancakta 20.000 akçelik zeameti bulunan Yunus adlı biri idi. Bunun da yaptıkları yukarıda anlatılan Ramazan'ınkinin aynı olup, mahkemede davacıların yaptıklarını ileri sürdükleri soygun ve işkenceleri üzerine sabit olduğunda bunun da genel teftişine emir yollanmıştı. Niğde zaîmlerinden Emîr Kethüdâ çok zalim olup bir sipahiye olmadık işler yapmış, evini basarak, ırzına tecavüz ettiğinden başka, halka da aynı işkenceleri yapmakta, mallarını ellerinden almakta fakat kimse karşı durmaya cesaret edememekteydi. Onun için Karaman beylerbeyi ile Niğde ve Anadolu (?) kadılarına yollanan bir hükümle adı geçen şakinin teftiş olunması emredildi. Bolu Sancağı halkını da Dergâh-ı Âli çavuşlarından Bolu'nun eski nâzırı Rumbeyoğlu Hüseyin Çavuş'un soymakta bulunduğu, kimsenin karşı gelemediği hakkında ahalice yollanan şikâyet dilekçeleri üzerine kadılara verilen emirde şakinin mahkemeye getirilip yargılanması istendi.[169]

Menteşe (Muğla) sancakbeyinin yolladığı şikâyet mektubunda verdiği bilgi kendi sancağı ile Hamid, Teke ve çevrelerinde durumun daha başka olduğunu anlatmıştır. Gerçekleyin, Menteşe alaybeyi Kulaksızoğlu Mehmed yıllardan beri kolay güç yetmeyen bir derebeyi gibiydi. Üç sancağın isyana geçen, asıp kesici davranışlarından dolayı hükûmetle kavgaya tutuşan timarlı sipahileri daraldıkça Kulaksızoğlu Mehmed'e sığınıp kurtuluyorlardı. Teke alaybeyi Mustafa da bu ünlü zorbanın yardımcısı ve savunucusuydu. Kulaksızoğlu'nun başbuğluğu sayesinde gerektiğinde beş-sekizi birlikte hareket ettikleri de görülen timarlı sipahilere kolay güç yetmiyordu. Örneğin, Narcı köyünden Şeydi Ali oğlu Divane Mehmed ile Hızırşah, Abdülkadir ve Köz (?) adlarındaki kardeşler, Pîrî adlı başka bir eşkiya sipahiden kurulu asıp kesici grubun hasımlarından birisi İstanbul'a kadar giderek haklarında kovuşturma emri almış, bu güç işe de Hamid Kazası subaşısı Gazanfer gönderilmişti. Çıkan çatışmalarda hükûmet güçleri hep kaçmak zorunda kaldılar. Bu biçimde "cem olup" Gazanfer Subaşı ve adamlarını bozguna uğratan "müfsit Mehmed ve arkadaşları sipahiler de hükûmetin yollayacağı yeni kuvvetlerden korkarak Kulaksızoğlu Mehmed'e sığındılar ki, o da gene bir bölük sipahi arkadaşı ile Teke çevrelerine kadar olan yerlerde mallarına göz dikerek hasım saydığı, kendisine zıt kişilerle kavgalaşıp durmaktaydı.[170] Gerek Menteşe (Muğla) ve gerekse Teke ve Hamid sancaklarında hükûmet düzenliğine karşı gelen, bir tür derebeyleşme çabasında kimi zaman birbirlerine düşen, kimi zaman hükûmet hizmetlerinin öteki kesimlerinde nüfuz ve servetleriyle

169 BOA, MD, No: 29, s. 7, 129 (hüküm yılgünleri, 984'ün 8 ve 15 Ramazan günleri, son olayın hüküm yılgünü 4 Zilkade 984).

170 BOA, MD, No: 30, s. 49, 159, 338 (Canik beyine 24 Rebiülevvel 985 ve Karaman beylerbeyine 19 Safer 985 ve Bolu kadılarına 11 Rebiülâhir 985 yılgünlü teftiş ve yargı emirleri).

sivrilmiş olanları ezmeyi ve soyup soğana çevirmeyi amaç edinen sipahiler yalnız Kulaksızoğlu ve beş on arkadaşı değildi.[171]

Zaten halkın içinde özellikle köyde yaşayıp da çiftlik, bağ-bahçe, sürülerle koyun ve öteki hayvanlar (at, katır, deve ve benzeri) biriktirip varlıklı bir köy ağası niteliği kazanmaktan kendisini alıkoyan dirlik sahibi ya da başka hükûmet görevlisi düşünmek mümkün değildi. Gerçekte kavga bunlar arasında olup geçiyordu. Çünkü köylülerin kendilerini kaçırmak çok kolay olduğu için, köye çiftlik ağası olarak giren, ya da kasabalarda bağ-bahçe ve öteki servet ilklerini ele geçiren sözünü ettiğimiz zorbalaşmış timar sahipleri ile öteki resmî hizmetliler, aralarında servet ve nüfuz kavgası yapıyorlardı demektir.

Kulaksızoğlu benzeri başka bir zorba olarak Konya şehrinde önüne geleni asıp kesen birini de eldeki bilgilere göre tanıtalım. III. Murad'ın saltanat yılı olan 1577'de gücünü koruyan, kimsenin kolunu bükmeye cesaret edemediği bu mütegallibe "Dergâh-ı Âli çavuşlarından, nefs-i Konya'da sakin olan Boyacıoğlu Yakup Çavuş" idi. Konya'daki müftü, müderris, şeyhler ve vilâyet âyanı İstanbul'a mahzarlar (toplu şikâyet yazıları) göndererek, adı geçen çavuşun çok zalim olduğunu, ulemâ ve sulehâya (ibadetinde, namaz ve niyazında olan saygıdeğer kişilere) ve fukaraya zulmettiğini belirttikten sonra gasp yoluyla servet yığma hırsı içinde yaptıklarını da şöyle sıralıyordu: Hisar gediğine, yani kale eri görevi dolayısıyla kendisine timar verilmiş bir adamına ait köye harman zamanı varan Boyacıoğlu, kendi adamı adına köyün yalnız salariyesini (at yemi bedeli olarak mahsulün 1/40'ını) alması gerekirken Celâleddin (Karatay ?) vakfının hakkı olan öşürü de almak istiyordu. Bu vakıftan beslenen Celâleddin medresesinin vakıf mahsulünü toplamakla görevli müderrisine sövüp saydıktan başka, aynı vakfın şehir çevresinde halka icarla verdiği yerleri zorla alıp kendisi ekmekte ve icar diye de vakfa hiçbir şey ödememekteydi. Vakfın öteki topraklarını da böylece eline geçirmiş bulunuyordu. Şehzadelere (Konya'da valilik yapan Osmanlı şehzadelerine) mahsus bulunan "Cem Bahçesi" adlı bahçenin duvarlarını yıkıp, taşlarını ve kestirdiği bütün ağaçlarını evine götürmüş, tarla yaptığı toprağını da kendi hesabına ekmişti. Sipahilerin ve başkalarının tarlalarını ve mallarını da zorla aldığı halde kimse ses çıkarmaya cesaret edemiyordu. Hayvanlarını halkın ekinleri arasına sokup ürünlerini de hasara uğratmaktaydı. Çarşıdan alışveriş edip bedelini de ödemiyordu. Bir hisar erini katletmiş, korkudan cinayet davası açılmamıştı. İşte hep mal mülk, yığınla servete dayalı bir nüfuz kuran ve bir de üzerinde Dergâh-ı Âli çavuşluğu bulunan bu adamın "umumen teftişi" (yani

171 BOA, MD, No: 30, s. 7, 36 (Hamid Sancağı beyine ve Kemer kadısına 20 Muharrem 985 yılgünlü ve Teke beyine, Antalya ve Elmalı kadılarına aynı tarihli hükümler).

bütün suçlarının incelenip cezalandırılması için) padişahtan bir hüküm (emir) istenmekteydi. Bu istek kabul olunarak Karaman beylerbeyi, aynı vilâyetten birkaç kadı böyle bir genel teftişle görevlendirilmişti.[172]

Yukarıda birçok örneklerini verdiğimiz timar sahiplerine (sipahi, çavuş, alaybeyi) ait olaylar bize şunu anlatıyor ki, timar dirliği verilme yoluyla hizmetlerine karşılık ödeme yapılanlara, yani ordunun timarlı sipahi kesimi türlü kanun dışı davranışlarıyla Osmanlı düzenliğine karşı olduklarını belirtirken, onlar da çiftbozan (levend) durumuna geçmiş köy kaçkını gençlerden kurdukları bölüklerden faydalanıyorlardı. Ancak bu "şaki sipahiler" aynı sıralarda gelişen Celâlî bölüklerinin bir ön tipi değildi. Çünkü göreceğimiz üzere Celâlî bölükleri, başbuğlarının emlâk, arazi ve öteki varlıkları toplama, çiftlikler kurma eğilimleri bulunmadığı ya da bu olanağa sahip bulunmadıkları için belli bir köy, kasaba veya şehre bağlı değillerdi. Böylece Celâlî bölükleri durmadan yer değiştirmelerine karşılık, dirlik sahibi zorbalar birer mütegallibe niteliğiyle bir yerin yerlisi durumundaydı.

3- Soyguncuların Ehl-i Örf (Yürütme Hizmetlileri) Kesimi

Ehl-i örf deyiminden beylerbeyleri, sancakbeyleri, şehirlerdeki subaşılar ile bunlara bağlı bütün güvenlik güçleri (şehirlerde asesbaşılar ve asesler), köy, kasaba gibi yerlerde valilerin, subaşıların kişisel adamları demek olan köy, kaza ve il subaşıları, kethüdâları, kaymakamları (vekil olarak yerlerine bıraktıkları kişiler), hükûmetin merkezden atadığı mübaşirler (bir iş halletmeye memur kişiler), yasakçılar anlaşılır. Ancak vilâyetlerdeki sayılı büyük şehirleri hesaba katmazsak, araştırma konusu olaylarda karşımıza çıkan, ehl-i örf takımı genel olarak sancakbeylerinin ve kimi kez onların da üstünde beylerbeylerinin asayişi korumakla, onların adına merkezin emirlerini yürütmekle görevli kapı ağalarından oluşmuştur diyebiliriz. Öte yandan bu bölümde yani 1512 ile 1575 arasında incelediğimiz soygun ve ayaklanma olayları henüz büyük çoğunluğuyla kırsal bölgelerde geçtiğine göre de, "ehl-i örf" olarak beylerin adamları anlaşılacaktır.

Bunu şu nedenle belirtmemiz gereklidir ki, beylerin kapı ağaları durumunda bulunan bu insanların başlarına topladıkları levendler, kendilerinin değil, kapı ağası bulundukları beyin (sancakbeyi ya da beylerbeyinin) kapı halkı niteliğinde idiler. Sonuç olarak ehl-i örfün, beylerin kişisel ağaları olan kesimi böylece efendilerine bağımlı olduklarından kavgaya karıştıklarında arazi, emlâk ve ser-

172 H.T. Dağlıoğlu, "X. Hicrî Asırda Hamiteli", *Ün*, c. 5, Sayı 59, vs. 3 ve 4.

vet biriktirme olanakları yoktu. İşte Celâlî bölüklerini bu biçimde olan, yani bir yere emlâk ve arazi ile bağlanıp da köy ağalığı ya da servetin sağladığı nüfuz ile zorbalaşma olanağından yoksun kimseler geliştirmişlerdi ki yukarıda genişçe anlattığımız sipahi çavuş, zaîm gibilerinin emlâk ve arazi, çiftlik kurma yolundaki soygun çabalarıyla kendi bölgelerinde kurdukları mütegallibe çiftlik ağalığı ya da kasabalarda elde ettikleri emlâk ve akarları ile ortaya çıkardıkları zengin sınıfını soyma, öldürme çabaları ile Celâlîler bunlara pek zıt düşüyorlardı.

Şu izahlar belirtiyor ki, beylerin kapı ağaları durumunda, onlar adına ehl-i örflük görevi yapan bu insanlar, önceleri isyancı bölüklerinin peşine düşerek, hükûmet görevi yapmak üzere işe girmişler, başarı için beyler adına topladıkları levend bölüklerinin kadrolarını şişirmişler, bunlara bey kendi kesesinden ulûfe vermeyeceği için devriye bölükleri de denen resmî adlarıyla beylerin sekbanları durumunda bulunan bu kalabalık ve bekâr insanları beslemek, bölüklerin varlığını da sürdürmek için ehl-i örf de gittikleri yerde salma ya da başka adlar altında halkı soyduklarından başka zengin çiftlik ve öteki varlık sahiplerinin mallarına göz dikmeye başlamışlardı. Bu gibi bölükleri yöneten kapı ağalarını, efendileri olan beylerin açıktan ya da gizlice korudukları, hattâ görevli devriye gezmek, eşkiya kovuşturmak gibi bahanelerle kendileri yolluyorlardı ise de kısa zamanda bu kapı ağaları efendilerini de dinlemeyip isyan ediyorlar, yani Celâlî oluyorlardı.

Demek oluyor ki, kırsal bölgelerin güvenliğini sağlamak, suçluları kovuşturmak, köylere ait hüküm ve fermanların uygulanmayı gerektiren emirlerini yerine getirmek görevinde bulunan, yukarıda tanımladığımız ehl-i örf kesiminin halk ile çatışması, bu gibi görevlere her birinin kalabalık levend ya da sekbanlarla gitmeleri yüzünden, ahaliye bu kalabalığı besletmek, hattâ onların gündelik ücretlerini halka ödetmek görüntüsü altında, uydurma adlarla gelenekleştirdikleri birtakım salmalar toplamak, "yem ve yemek" gibi aldıkları şeyler için hiçbir akçe ödememek gibi davranışlarına karşı yükselmeye başlayan yakınmalar biçiminde başlamıştı. Divan hükûmeti bu konudaki şikâyetlerin genelliğinden etkilenmekte gecikmedi. Daha I. Süleyman saltanatının en güçlü yıllarında, vilâyet valilerini reayaya zulmetmekle suçlamaya, bunun için çok ağır dil de kullanmaya başladı.[173] Fakat, sancakbeyleri ve beylerbeyleri kapılarına yığılmış bulunan levend-çiftbozan kökenli bölüklerini dağıtamazlardı. Çünkü, yukarıda anlattığımız pek çok soygun ve eşkiya gruplarına karşı vilâyetlerinde başka türlü görev yapamazlar, hattâ gelirlerini de toplayamazlardı. Ayrıca kendileri isteseler bile

173 BOA, MD, No: 30, s. 249 (Karaman beylerbeyine ve Niğde, Akşehir, Turgut ve Bayburt kadılarına 7 Rebiülevvel 985 yılgünlü hüküm).

kapı ağalarına, yani valilerin kendileri hesabına güvenliği sağlayan ehl-i örfe söz dinletemezlerdi. İşte ünlü Celâlî bölüklerinin ve kitlelerinin, kimi zaman beylerinin göz yumması, kimi zaman onları da dinlemeyen bu tür ehl-i örf şeflerince geliştirilmiş olacağını göreceğiz.

Ehl-i örfün gittikçe halkı daha açıktan soyma ve köyleri, özellikle varlıklı çiftlik ve sürülerle koyun ve benzeri hayvan sürüleri, ya da emlâk ve arazi sahibi zenginleri sanki haraca kesme, varlıklarını talan etme eylemleri doğal olarak öteki soygun ve isyan gruplarınınki gibi, 1555'ten ve hele 1559'dan sonra iyice hız kazanmış ve bağlı bulundukları vilâyet valileri için isteseler bile önü alınmaz bir olgu biçimine dönüşmüştür.

Sancakbeyleri ile halk arasındaki anlaşmazlıklar ve vilâyet idaresinden şikâyetler önce vergilerin kanunsuz alınması ve İstanbul'un "bid'at" saydığı, yani kanun ve şer'e aykırı bulup yasakladığı birtakım salmaları gene toplamayı sürdürmeleri, köylü halka angaryalar yüklemeleri konusunda toplanmıştı. En ziyade 1559 sıralarında Doğu Anadolu sancaklarında ehl-i örfün giriştikleri soygun ve yolsuzluklar hakkında İstanbul'a raporlar geliyordu. Örneğin, Siverek Sancağı beyinin subaşıları ve adamları Hıristiyanların bayramında toplanıp içki içmişler, ondan sonra ahaliye musallat olmuşlardı. Kadı'nın işe el koymak istemesi üzerine, mahkemeyi bastıkları, Siverek beyinin ise adamlarını koruduğu, bundan yararlanan saldırganların kaçtıkları bildiriliyordu. Bu durumda suçlananların "teftişine" Diyarbekir kadısı görevlendirildi.[174] Siverek kadısı da bu sancakbeyinin kanunsuz davranışından şöyle yakınıyordu: "Kürtler" arasında cinayet almış yürümüş olup, kazada yılda 40-50 adam öldürülür olmuştu. "Filan benim karıma laf attı" diye olur olmaz nedenlerle kan dökülmekteydi. Hasımlar birbirinin harmanlarını ve evlerini ateşe veriyorlardı. Sancakbeyi adamları suçluları yakalayıp mahkemeye getirecek yerde, paralarını alıp serbest bırakmakta idiler. Ayrıca, timarlı sipahiler, zaîmler ve hele valilerin adamları reayaya (halka) türlü zulümlerde bulunuyorlar, onları kanun ve defter dışı salgın ve angaryalarla eziyorlar, şikâyet olunduklarında ise mahkemeye yanaşmıyorlardı. Bu durumda beylere bu gibilerinin mahkemeye sevkleri için boş yere emir verilip durulmaktaydı.[175] Çorum Sancağı beyine 9 Haziran 1560 yılgünü ile yollanan bir padişah hüküm yazısında Ümeç (?) kadısının Canik beyini şikâyet için yolladığı mektubu özetlenmiştir. Burada belirtildiğine göre bey halktan bir bedel ödemeksizin "tavuk ve yem ve odun" salması toplamakta, mahkemelerin suçlarına göre ceza-

174 Şu genel fermana bakınız: Bayezid Devlet Ktp. Veliyüddin Efendi Kit., No: 1970, vr. 30 (Evail-i Muharrem 947/1540).

175 BOA, MD, No: 3, s. 1.

landırdığı kişileri tekrar "tazir edüp kanundan ziyâde cerime" aldığından başka, kadın ve kızlara zorla nikâh kıydırmakta, padişahın kaldırdığı ve yasakladığı "bid'atlar"i gene uygulamaktaydı. Bundan "reaya taifesi gayetle mustarip" oluyordu. Bu durumda verilen emir ilginçtir: Çorum beyi şikâyetleri teftiş edecek, eğer mektup yollamış bulunan kadı'nın kendi kazasında Canik beyine yüklenen suçlar ispatlanırsa, sancağın öteki kazalarından gelecek davacıların davasına bakılacak, yok eğer bu kazadan davalı beye "nesne sabit olmazsa" diğer kazalardan gelen davalara da bakılamayacaktı.[176]

Doğu vilâyetlerinden birçok sancakbeyi hakkında gelen şikâyetler de az değildi. Örneğin, İspir timarlı sipahileri ve halk, kadıya gelerek, İspir sancakbeyinin kanun dışı işlemlerini ve soygunlarını sayarak İstanbul'a bildirmesini istemişlerdi. Belirttiklerine göre, Sinan adındaki bey, "vilâyetten nihayetsiz yağ, bal, koyun, tavuk, odun salup, Trabzon'dan 150 at iletüp bir akçe vermeyüp, hamrin (şarabın) batmanı dört akçe iken, haslarında hasıl olan hamrin batmanını" halkın üzerine onar akçeye bırakmıştı. "Kale muhafızları oğullarından birisi kale dışında maktul bulunduğunda kale kapısını tutup nice Müslümanları haps ve örf-işkence edip" sonra cinayet sanığının kendi adamları olduğu anlaşılınca öldürülenin şikâyetçilerini kale kapısına kadar kovalamıştı. Bu durumda zorba sancakbeyinin sorgu ve yargısını sağlama işi Erzurum beylerbeyi ile Erzurum ve İspir kadılarına ihale olunuyordu. Van beylerbeyi de bu vilâyet sancakbeylerinden birisini aynı davranışlarla suçlayan bir mektup yolladığı gibi, Divriği halkı sancakbeyinin kendilerini zorla soyduğu ve durmadan dayanılmaz zulümler ettiğini şikâyet etmişler, kadı ise beye iftira atıldığını bildirdiğinden işin doğrulanması için 27 Ağustos 1565 yılgünlü bir emir ile Rum (Sivas) beylerbeyi görevlendirilmişti. Kasım Bey adını taşıyan sancakbeyinin böylece "mehayifini" yani hakkındaki bütün şikâyetleri ve yolsuzlukların teftişini yapmak üzere harekete geçen beylerbeyi sanığı hâkimin önüne çıkardı. Kendisi halktan gasp ettiklerinden bir kısmını geri vermekle beraber fırsatını bulup, İstanbul'a çağırıyorlar bahanesiyle sancaktan kaçtı. Ancak, subaşılarından İsa, İsmail, Uğurlu ve Karayazıcı[177] hapse atıldılar. Yeniden verilen bir emirle sancakbeyi başka bir sancağa atanarak olay kapanmış oldu ve beyin yaptığı soygunlardan topladıklarının büyük kısmı elinde kaldı.[178]

Kırşehir kadısı da bu sancağın beyi seferli olmakla yerine bakan kaymakamı (vekili) Pîrî ile subaşı Hüseyin'in halk üzerine çıkıp soyguna başladıkları-

176 BOA, MD, No: 3, s. 50 (Siverek kadısına 12 Şevval 966 yılgünlü hüküm).
177 BOA, MD, No: 3, s. 388 (Çorum beyine 15 Ramazan 967 yılgünlü hüküm).
178 Divriği sancakbeyinin subaşılarından olarak burada adı geçen Karayazıcı belki 34 yıl sonra aynı yerde isyana başlayan ünlü Celâlî Karayazıcı olabilir.

nı, halkın acı şikâyetleri üzerine İstanbul'dan cevap olarak "umumî teftişlerine emr-i şerif" geldiğini, usul gereğince bütün şikâyetçilerin mahkemeye gelmeleri için nida ettirilip yargıya başlandığında soyguncu kaymakam ve subaşının itaat etmemeleri yüzünden "fukaranın hakları alınmadığı" gibi kaymakam Pîrî'ye ve Hüseyin Subaşı'ya da hiçbir işlem yapılamadığını haber vermesine karşılık olarak olaya Karaman beylerbeyinin el koyması emri verilmek zorunluğu duyuldu. Çemişgezek halkı da sancakbeyi Ali Bey'den aynı biçimde şikâyetler yağdırdılar. Oraya da Diyarbekir beylerbeyi "umumî teftiş" emriyle görevlendirildi.[179] Hele Kütahya ve Karahisar (Afyon) sancaklarından gelen haberler doğruysa halk için yaşama ve yerlerinde barınabilme olanakları kalmamış gibiydi. Belirtildiğine göre, "sancakbeyi subaşıları ve zaîmler ve kadılar ve naipler ve sipahi ve bilcümle ehl-i örf taifesi reayaya zulüm ve teaddi etmekte olup", halkın İstanbul'a şikâyete dahi kudretleri olmadığı, haklarında merhamet duyulduğu ifade olunan fermanda Bursa sancakbeyi Abdurrahman'ın adları geçen sancakların "mezâlim ve mehayifi teftişine memur olunduğu" kaydolunuyordu. Sözü geçen müfettiş bey, şikâyet olunan vilâyet görevlilerinin on beş yıllık cürümlerini teftiş edip "hukuk-ı fukarayı aldıktan sonra" cezalarını da verecekti. Yanına yargıç olarak Kütahya kadısı koşuluyordu.[180] Maraş, Kars-ı Zülkadriye (Kadirli), Antep, Andırın, Güvercinlik ve Hısnımansur kadılıkları halkı da İstanbul'a adamlar yollayarak, o bölgeden "Basra mühimmi için" kestirilmesi ferman olunan ağaçları kesecek işçileri "sürmeye varan yolacılar" ve öteki görevliler hane başına üçer dörder akçelerini aldıkları gibi, kesilen ağaçları teslim alana mimar da ağaç başına "mimar akçesi" adıyla 15'er ve 20'şer parelerini almakta idiler. Ağaçları Birecik'e götürmek için "camus ve öküz ve deve ve at çıkarmaya mübaşir atanan Kara Sevindik nam yolacı ve hisar kethüdâsı olan Ahmed ve bunlardan gayrı bu işe mübaşir edilenler" köy köy dolaşıp bu bahane ile 4'er, 5'er florileri toplamışlardı. Ayrıca eski yolacılar, naipler, beylerbeyi çavuşlarından "mülâzım çavuşları", iş erleri aynı fırsattan yararlanarak halka "zulüm ve teaddi" etmişlerdi. İşte tâ Güneydoğu Anadolu'dan İstanbul'a gelip halk adına yakınanların anlattıkları bunlardı. 5 Nisan 1571 yılgünü ile verilen emirde bu gibilerinin yakalanıp halk ile "murafaalarından sonra üzerlerine sabit olan fukara haklarının alınması ile adları ve görevleri"nin de İstanbul'a yazılması emrolunmuştu.[181]

Uzeyr Sancağı ahalisi divana "rik'alar" sunup (hallerini arz edip) sancakbeyleri İskender'in kendilerini ne yollarla soyduğunu anlatıyorlardı. İleri sür-

179 Erzurum ve İspir kadılarına 7 Şevval 972 yılgünlü hüküm.

180 BOA, MD, No: 5, s. 298,424.

181 BOA, MD, No: 7, s. 658 (Bursa sancakbeyi Abdurrahman Bey'e ve Kütahya kadısına 6 Safer 976 yılgünlü hüküm).

düklerine göre sancakbeyi "yağ ve bal ve tavuk ve koyun, pirinç ve sair kendisine ve atlarına yarayan ne varsa" zorla alıp ahaliyi nafakasız bırakmaktaydı. Bundan başka adamlarından bazı kimseleri yollayıp halkın atlarının, ineklerinin kuyruklarını kestirip sonra bu suçu ahaliden kimselerin işlediklerini iddia ederek yapanları bulmak bahanesi altında "nice kimseleri hapsedip mücrimleri bulacaksınız deyü" işkencelere girişiyor; herkes canını kurtarmak için akçe ödüyor, geceleri de gene kendi adamlarına bazı evleri ateşe verdirdikten sonra sabahleyin nice kimseleri zincire vurup, evleri yakanları bulun diye dayak atarak 1.000-2.000 akçelerini almadan bırakmıyordu. Halkı zorla toplayıp on-on beş pare evler yaptırıyor, karşılığında da hiçbir ücret ödemiyordu. Bütün Uzeyr Sancağı'ndan gelen şikâyet yazılarını Adana, Uzeyr ve Kınık (Kanık?) kadılarına yollayan hükûmet, kendilerine şikâyet edilen beyin bütün yaptıklarını teftiş ve yargılanması emrini verdi.[182] Antalya halkı da kendi sancakbeyi hakkında benzer şikâyetlerde bulunduklarından bu yöneticinin teftiş ve yargılanmasıyla da Antalya kadısı görevlendirildi.[183] Belki Hasan Bey cezalandırılarak bu sancaktan da atılmış olmalı ki, üç yıl sonra Antalya halkı bu kez de Teke İli sancakbeyi olarak bulunan Ali Bey'in soygun, gasp ve benzeri zulümlerinden şikâyete başlamışlardı. İleri sürdüklerine göre Ali Bey, özellikle adlarını da saydıkları varlıklı kişilerin üzerine türlü suçlar atarak ağır para cezaları almakta, karşı gelenleri dayağa çekmekteydi. Birçok kişilerden at ve akçelerini almış, bir katili serbest bırakmış, hattâ Derviş adında birinin Alican adlı taze karındaşını çekip yanına alıp, Derviş kardeşini kurtarmaya vardığında dövüp 800 akçesini de almıştı. Ahlâksızlığı da ortaya çıkan Ali Bey, verilen emirle azlolunmuş, teftişi de istenmişti.[184]

Bolu Sancakbeyi Mehmed'in de yağma ve ahlâkdışı davranışları olduğu 1575'te sık sık şikâyet konusu edilmiştir. Belirtildiğine göre halka zulmeden sancakbeyi köy köy gezerek, reayayı ehlü iyalleriyle birlikte ava çıkarmakta, bu suretle yazıda ve yabanda adamlarını ve sekbanlarını üzerlerine bırakarak ırzlarına geçmekteydi. Atlarının ve kendilerinin yem ve yiyeceklerini de hiç para ödemeksizin halktan almakla yetinmeyen Mehmed Bey, 30 kadar varlıklı kişinin her birinden 100 flori almıştı. İçki eğlencelerine de düşkün olan sancakbeyine kazaların kadıları karşı gelmeye kalkınca, o da bu gibilerine birtakım suçlar yükleyerek Divan'a arz etmişti. Bununla beraber hükûmet kadılar hakkında beyin yazdıklarının aslı olmadığı sonucuna vararak teftişleri için önceden verdiği

182 BOA, MD, No: 12, s. 195 ve 203.
183 BOA, MD, No: 16, s. 104 (Adana, Uzeyr ve Kınık kadılarına 9 Zilkade 979 yılgünlü hüküm).
184 BOA, MD, No: 21, s. 35 (21 Ramazan 980 yılgünlü hüküm).

teftiş emrini kaldırır. Bu sancaktaki hasların iltizama verilmesi (vergi hasılasının götürü satılması) yüzünden âmiller (mültezimin adamları) de reayadan kanun dışı vergiler almakta ve kendilerini de onlara besletmekte idiler.[185] Bir yandan emlâk ve arazi, çiftlik, para biriktirmek, bir yandan kapı ağaları emrinde sayılarını çok artırdıkları sekbanlarını besleme amacıyla beyi bulundukları sancak halkına ağır ve uydurma salmalar yüklemek, cerimeleri halktan fazlasıyla ve mahkeme kararı olmadan almak, halkı angarya hizmetlerinde çalıştırmak gibi eylemleri yeni şikâyetlere yol açan ve mahkeme kararını gerektiren işleri kendileri yapmak gibi davranışlarıyla kadıları karşılarında bulan yöneticilerin bütün soygunculuk hareketleri de öteki isyan gruplarındaki gibi I. Süleyman'ın son yıllarında ve hele II. Selim'in dokuz yıllık padişahlığında bütün bütün artmış görünüyor. Bunlardan iki tür oluşum çıkacaktır. Birincisi, servet yığmasıyla zaîmler gibi ağa ve eşraf sınıfının doğmasında beylerin de çok katkısı olacaktır. İkincisi, kapılarında yığılan sekbanlar başlarındaki kapı ağaları ile birlikte efendileri olan beylerin kapılarından koparak Celâlî bölüklerinin doğmasında başlıca etken olacaklardır. Onun için sancakbeyleri ile ilgili soygun olaylarının gerisini de anlatmak çok yerinde olacaktır.

Aralarında anlaşmazlık çıktığı anlaşılan Karahisarışarkî kadısı Mehmed ile Erzincan Sancakbeyi Yusuf birbirlerini İstanbul'a şikâyete giriştiler. Kadı şunu ileri sürüyordu ki sancakbeyi mahkemeye başvurmayı gereksinmeden kethüdâsını ve subaşısını suçlu aramaya çıkarıp, davacı yok iken fukarayı haksız yere hapsedip, mahkemeye getirip, ahvalleri görülsün diye muhzur yollandıkta kulak arkasına atılıyor, suçladıklarının mallarını alıyordu. Hattâ şehir subaşısı olan Musa mahkemeyi basıp naibe hançer çektiği halde sancakbeyi hiçbir işlem yapmamış, aslında kendisi de "ehl-i şer'in adüvvü olmağla" evvelki kadı Muslihiddin'i kış ortasında ramazan günü tutuklayıp kaleye hapsettirip kapısına bekçi dikmişti. Bu iddialara karşılık bey de kadıyı şikâyet ettiğinde Erzincan ve Akçaşehir kadıları iki görevliyi de teftiş ve suçluyu yargılamakla görevlendirildiler.[186] Amasya Sancakbeyi Şehsuvar için hemen hemen aynı şikâyetler gelmekteydi, Örneğin şehrin ileri gelenlerinden Hacı İbrahim'i hiçbir suçu olmadan tutukladığı, bunun üzerine ulemâ ve öteki saygın kişiler ricacı oldukları halde sekiz bin lirasını almadan bırakmadığı, hiçbir işleminde "şer'-i şerife müracaatı olmayıp, tamâ-ı hamı olmağla fukara pây-mal oldukları" rapor edilmişti. Öte yandan beyin haksız tutukladığı Hacı İbrahim de İstanbul'a yolladığı dilekçesin-

185 BOA, MD, No: 27, s. 121 (Antalya ve Karahisar-ı Teke kadılarına 1 Ramazan 983 yılgünlü hüküm).

186 BOA, MD, No: 27, s. 272 (Bolu ve Çağa kadılarına 983 yılgünlü hüküm).

de daha ayrıntılı bilgi veriyordu. İleri sürdüğüne göre 32 gün tutuklu kalıp 8.000 lira cerime karşılığı serbest bırakıldıktan sonra, bu kez de bey subaşısını musallat ederek 10.000 akçe de ona aldırtmış, şikâyet etmeyeceğine "talâk" (nikâhı üzerine) yemin ettirdikten sonra salıvermişti. Bu iddialara karşı beyin tarafını tutan "çakırcılar kethüdâsı" da bir "sicil sureti" yollayarak mirîye ait 28.874 akçenin bezazistanda emanette iken (bu gibi paraların saklanması için burada kasalar vardı) bezazistan açılarak hazine parasının çalınmış olduğu görülüp sancakbeyi esnafı sorguya çekmiş ve hırsızı bulmayınca kayıp parayı bezazistan esnafına ödetmişti. Sözü geçen Hacı İbrahim de bu sorguya çekilenlerden olarak sancakbeyine iftira ediyordu. İşte bu karşılıklı suçlamaları "teftiş" ve gerçeği saptamak için Divan'ın kendisine güveni olduğunu belirttiği Amasya kadısını 19 Ocak 1576 yılgünlü bir emirle görevlendirmişti.[187] Alâiye halkı da sancakbeyleri Ahmed Bey'i şikâyet eden ortak dilekçelerinde durumu şöyle anlatmakta idiler: Belirtildiğine göre, emirsiz olarak "reayaya yağ ve bal ve bulgur ve tarhana" salındığından başka, sancakbeyi "şer'-i şerife itaat etmeyip zulmünden" halkın "ehl ü iyallerine varmağa iktidarları yoktu". Ayrıca öteki sancaklarda Kıbrıs'a sürgün işini herkes uysallıkla karşıladığı halde bu sancakta kimse gitmek istemiyordu. Alâiye (Alanya) Alaybeyi Karakoçoğlu Mehmed, halka zulmettiği için hakkında çıkan "teftiş" emrini, sancakbeyi yerine getirmeye girişince kovuşturmadan kurtulmak için, Kıbrıs'a sürgün işinde kimsenin gitmemesi için halkı tahrike başlamış, onun için sancakbeyini kasten şikâyet ettirmişti. Bu karşılıklı suçlamalar karşısında, hükûmet 19 Ocak 1576'da yolladığı bir hükümde, Seydişehir kadısının yanına bir de çavuş vererek "toprak kadıları", yani olayların geçtiği yerlerin kadılarıyla birlikte üç taraftan "teftiş"e girişip, gerçek durumu saptamalarını emretti. Fakat, bu kalabalık teftiş kurulunun Ahmed Bey'i yargılamaya güçleri yetmediğinden, direniciyi "teftiş" olunmaya zorlamak için emri yürütücü bir yetkili olmak üzere, çavuş geri alınarak sözü geçen kurula bu kez Karaman beylerbeyi atandı.[188]

Buraya kadar verilen örnek olaylar hemen bütün Türkiye'de sancakbeylerinin halk ve kadılarla iyice kavgaya giriştiklerini, bu yüzden divan hükûmetine karşılıklı suçlamalar yapıldığını görüyoruz. Artık sancakbeylerinin de kanun dışı eylemlere giriştiklerini, bir yandan kendilerinin emlâk ve servet yığma hırslarını yenemediklerini, böylece Enderunlu (kökeni esir kulluk-gulâmlık olan) bu idareci sınıfın uygun buldukları bir yerde servete ve onun sağladığı nüfuza dayanarak köklü bir tür aristokrat aile kurmaya çalıştıklarını, öte yandan kapı-

187 BOA, MD, No: 27, s. 88.
188 BOA, MD, No: 27, s. 179 ve 210.

larında toplanan çiftbozan kökenli sekbanları ve onlara komuta eden kapı ağalarını geçindirmek için soygun, salma, gasp biçiminde davranıştan kendilerini kurtaramadıklarını görüyoruz ki, bu ikinci zorlayıcı güçler gittikçe kapısında bulundukları beyi dinlemeyerek, reayaya, özellikle köy kesimine saldırıya geçerek Celâlî uçkununu bunlar yaratacaklardır. III. Murad'ın tahta geçmesi dirlik ve düzenlik kavgasının yeni bir döneme girdiğini işaretlediğinden dolayı Celâlî isyanlarının pek önemli olan 1575'ten sonraki olaylarını gelecek bölümde daha ayrıntılı olarak vereceğiz.

4- Ehl-i Şer'in Soygun ve Gaspları

Askerîlerin devlet düzenliği yönünden en önemli kesimini oluşturan ehl-i şer'in (adalet örgütü görevlileri) karışıklıkların yeni bir döneme girmekte bulunduğu 1575'e kadar geçen sürelerde sağlam özgenliklerini oldukça sürdürebildiklerini söylemek tarihî bir gerçeğin ifadesi olur. Ancak, şu da dikkati çekiyor ki, yukarıda ayrıntılarını verdiğimiz ehl-i örfün tam bir soyguncu davranışı göstermeye başlamaları ve hele yürütülmesi kesinlikle mahkeme kararlarına bağlı olan birçok işleri kendi başlarına yapmaları, olayların hızı ile birlikte genişleyen ve sertleşen bir ehl-i örf - ehl-i şer' anlaşmazlığı ortaya çıkarmaktaydı. İki örgütün görevlileri kimi zaman işi kavgaya kadar vardırdıklarında, doğal olarak sancakbeyleri ya da onların subaşıları, zıt düştükleri kadıyı ya da naibini tutuklamakta, hattâ işkence etmekte, halktan herhangi birisine yaptıkları zorla parasını alma gibi saldırıların her türlüsünü yapmaktan çekinmemekte idiler. Buna karşı kadıların tek silâhı, bu gibilerini hükûmete şikâyet etmek oluyordu. Aslında kanun ve kurallar geçerli olduğu takdirde, kadının sancakbeyini yargılama yetkisi olduğu için ehl-i şer'in ehl-i örfe üstün olduğu söz götürmezdi.[189] Fakat, iki taraf arasında gittikçe kesinleşen zıtlığın sebep olduğu olaylar adaletçilerin hep yenilmeleriyle sonuçlanmış, bu da gerek öteki kavgacı zümreler ve gerekse halk gözünde mahkemelerin itibarını, onlara karşı duyulan saygıyı azaltıp durmuştur.

Bununla beraber, askerîlerin diğer kesimleri, gerek görevlerini kötüye kullanarak, gerekse köylü sınıfının tarımdan gevşemesini fırsat bilip, çiftlik, emlâk ve arazi biriktirme biçiminde servet yığma tutkusuna kendilerini kaptırmışlarken ehl-i şer'in bundan uzak kaldığı söylenemez. Nitekim, kadıların da, daha çok

189 BOA, MD, No: 27. s, 203 (Seydişehir ve Alâiye sancakları kadılarına 17 Şevval 983 yılgünlü hüküm).

naiblerini aracı yaparak, örneği az olsa da, soygun yoluna saptıklarını gösteren olaylara rastlanır ki, aşağıda elde belgeleri bulunanları kaydediyoruz:

Aydın sancakbeyi, İstanbul'a kadıları şikâyet için yolladığı mektubunda, naipliklerin "köhne ve mürteşi" kişilere verildiğini, böylelerin de "il üzerine çıkarak" halka zulüm ettiklerini belirtmiş, bunun üzerine kendisine 27 Temmuz 1560'ta verilen cevapta bu soyguncu ve rüşvetçi naiplerin "il üzerine çıkıp gezmelerine müsaade olunmaması" yetkisi verilmişti.[190] Aydın'a bağlı Erbaz köyü halkı toplu dilekçelerle, hattâ kimisi de doğrudan doğruya İstanbul'a vararak kadıları olan Muhiddin'den şöyle dert yanmışlardı: Adı geçen kasabayı iltizamla idaresini alan Ali Subaşı ve onun dostu olan Selçukoğlu adındaki kişiler "çengi cariyeler" edinip birbirlerinin evlerinde geceleri "yiyip içip" cümbüş yapmakta idiler ve kendilerini bu eğlenceye kaptıran birçok kişiler fakir ve muhtaç duruma düşmüşlerdi. Yukarıda adı geçen kadı, bütün bu eğlence ve safahatların içinde bulunuyordu. Hattâ hizmetkârlarından birisi, Hüseyin adlı kişinin bostan bekleyen oğlunu yakalayıp "boğazına tülbendini takarak" ırzına geçmesi için ahlâksız kadıya götürürken Süleyman Kethüdâ karşı düşerek çocuğu kurtarmış, buna içerleyen kadı, kendisinin bu kötü arzusuna engel olmuş bulunan Süleyman'ı "filan kimseye 500 akçe borçlusun" diye tutuklayarak parasını almayınca bırakmamıştı. Kadı Muhiddin'in daha pek çok kimseleri türlü suçlamalarla soymakta bulunduğuna ait bir sürü dilekçeler 12 Eylül 1560 tarihli bir hüküm ile birlikte Birgi kadısına yollanarak bu şikâyetlerden biri sabit olursa kadı Muhiddin azlolunup "umumen teftişinin yapılması" emrolundu.[191] Şeyhli (Uşak Kadılığı bitişiği) Kadılığı halkı da kazanın naibi olan İsa adındaki kişinin soygunlarını şikâyet için İstanbul'a mektup yolladılar. Belirttiklerine göre naip, kendi tertiplediği sahte "arz"lar ve "hüccet"ler ortaya çıkararak çoklarından bu yolla akçe aldığı gibi kadılığa kürekçi toplanması emri geldiğinde, kürekçibaşına 1200 akçe hesabıyla her haneden 86 akçe almış fakat bir kürekçiyi 700-800 akçeye tutup üstünü kendi cebine atmıştı. Hattâ avârız hanesine katılmadıkları için kendilerinden bu vergi alınamayacak olan ehl-i berat (Peygamber neslinden olduklarına ellerinde beratları bulunanlar) ve "haymana" (devlete at, deve ve bunlar gibi mekkâre hayvanları sağlamak, ordunun erzak vb ihtiyaçlarını taşıma karşılığında avârız hanesi dışında kalanlar) durumunda olanlardan da gene "hane akçesi" (söz konusu 86 akçe) almayı ihmal etmediği ileri sürülüyordu. Halkın şu şikâyetleri üzerine İsa'nın naipliğine son verildiği ve "teftişi" suretiy-

190 Kadı'nın beylerbeyini mahkemede yargılama yetkisi yoktu. Ancak sarayına gider orada murafaasını yaparak divana yazardı.

191 BOA, MD, No: 3. s. 460 (Aydın beyine, 4 Zilkade 967 yılgünlü hüküm).

le haksız aldıklarının sahiplerine geri verdirilmesi için Şehzade Selim'in lalası (kâhyası) ile Şeyhli ve Uşak kadılarının 11 Mayıs 1565 yılgünlü hükümle yetkili kılındıkları cevabı verildi. Besni kadısı ile kethüdâsının ve onlara yardımcı olan Uğurlu adındaki kimsenin de kürekçi tutmak için avârız hanelerinden toplanmasına emir verilen bedellerini alırken aynı yolsuzlukları yaptıkları, halkı insafsızca soydukları merkeze duyurulmuş ve bu kadı İstanbul'a çağrılarak yapılan murafaasında aldıklarını geri vermesi hükmolunmuştur.[192] Diyarbekir'den de naibler hakkında toplu "rik'alar" (şikâyet yazıları) yağmaktaydı. Bunların da suyollarını çevirtip değirmen kurdukları, bu yüzden ahaliye ait değirmenlerin suyunu keserek muattal ettikleri, servet yığma hırslarının sınırsızlığı yüzünden daha nice soygunlarda bulundukları ileri sürülüyordu. Hele Suriye bölgesi sancaklarından adalet görevlilerinin zulümlerini sayıp döken şikâyet dilekçeleri daha çok gelmeye başlamıştı. Örneğin, naibler ve kâtipler birçok emlâki ele geçirip umumî yolu daraltarak ev arsalarını büyütüyorlar, caminin mermerlerini kendi duvarlarına kullanıyorlar, birçokların arazisini önce icarı ile tutup sonra üzerlerine yazdırıyorlar, kadıyı evlerine misafir alarak mahkeme kararlarına etki yapıyorlar, böylece adalet işlerini karmakarışık ediyorlardı. Halk bunların zulmünden usanmıştı. Trablus (Şam Trablusu) halkının şikâyetlerine göre bu kazanın kadısı da naiplikleri soyguncu naiplere iltizama veriyor, onlar da köylere çıkıyorlar kimi fukarayı köy kethüdâlarını zorla tutup sanki davaları varmış da karara bağlamış gibi sicil yazarak hüccet parası alıyorlardı. Kadı da "Mısır'dan gelen metâ ve mekûlatın" (satılık mal ve besin maddelerinin) hepsini kendisi alarak depoladıktan sonra fazla fiyatla satıcılara veriyormuş; avârız akçesi (sefer masrafları salması) geldi diye her evde ne kadar adam varsa her biri için ikişer pare, 7 x 2 = 14 akçe toplamış, kimi kişilerin yerlerini zorla alıp bostan ederek suları da kendi bostanlarına akıtmak suretiyle halkın ürünlerini sulamalarına engel olmakta imiş. Trablus halkı hayvanlarının otlağa geldikleri meraları da ektirmiş; kadının yaptığı haksızlıklar saymakla bitmemekteydi. 12 Ekim 1564 yılgünü ile Trablus sancakbeyine İstanbul'dan yollanan hükümde kadının azledilmiş olduğu bildirilerek "fukaranın hakları"nı geri verdirmek üzere "teftiş olunması" emri verildi. Ayrıca Antakya'dan güneye doğru bütün o çevre hükûmet dairelerinde görevli bulunan tercümanlardan da pek çok şikâyet vardı.[193] Kudüs-i Şerif kadısının soygunu da Trablus'unkinden besbeter olmalı ki, yalnız dilekçe değil, hakkındaki davaları divana kendi ağızları ile duyurmak için Kudüslüler İstanbul'a özel kurul yollamışlardı. Kastamonu'nun Araç Kadı-

192 BOA, MD, No: 3, s. 543 (Birgi kadısına 21 Muharrem 968 yılgünlü hüküm).
193 BOA, MD, No: 6, s. 519 ve 565 (Dulkadir beylerbeyine hüküm).

lığı halkının da kendi kadılarından yaptıkları şikâyetler yukarıdakilerin tıpkısıydı.[194] Bozok Sancağı'ndan gelen haberden orada da bir naibin eski kadıların mühürlerini taklit ederek sahte hüccetler yazıp birçok kişiden "hüccet akçesi" topladığı, kimilerine de şart ettirmek yoluyla ihzar ettirdiği, böylece paralarını aldığı öğrenilmişti. Demek, bütün bu kadılar ve naipleri, bulundukları kazalarda emlâk-arazi ve para toplamak yolu ile büyük servet sahibi olma hırsı içinde görevlerini çekinmeden kötüye kullanıyorlardı.[195]

194 BOA, MD, No: 6, s. 107.

195 BOA, MD, No: 5, s. 465 (Şam beylerbeyine 13 Şâban 973 yılgünlü hüküm). Küre ve Daday kadılarına, Araç kadısının teftişi için 17 Şâban 973 yılgünlü hüküm, BOA, MD, No: 16, s. 276.

V. KISIM

1575-1597 ARASINDA SUHTE MESELESİ

A. SUHTE AYAKLANMALARI VE TALEBENİN DURUMUNU DÜZENE KOYMA ÇABALARI

1- İlk Islah Tedbirleri ve Ayaklanmaların Devamı

III. Murad'ın tahta geçişi (1574) Sokullu Mehmed Paşa tarafından yürütülen iç siyasetin değişmesi sonucunu verdi. Bilindiği üzere, bu ünlü sadrazamın devam ettirdiği siyasetin değiştirilmesine daha II. Selim padişah olduğunda niyet olunmuş, fakat, işin içine Kapıkullarının menfaati girdiği için, o zaman bir başarı sağlanamamıştı. Bu defa Tire Kadılığı'ndan, III. Murad'a defterdar olan Manisalı Üveys Paşa'nın başında bulunduğu, Kastamonulu Şemsi Paşa, meşhur Hoca Sadeddin Efendi ve Rumeli kadıaskeri Kadızade'den meydana gelen Sokullu düşmanı bir grup ilk elde, sadrazamı değilse bile, mühim bir dava olan onun güttüğü siyaseti yıkmaya muvaffak oldu.

III. Murad ile başlayan yeni siyaseti, 1575'ten öncesiyle karşılaştırmak için, daha uzun incelemeye ihtiyaç vardır. Bununla beraber, konumuz bakımından, bazı noktaları kaydetmek suretiyle, az çok bir fikir verebileceğiz.

Önceki bölümlerde söylediğimiz gibi, daha I. Süleyman devrinde Anadolu'da birtakım gruplar arasındaki mücadele bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Suhte ayaklanmaları artık kanlı bir renk almıştı. Levendler ve timar erbabı tamamen eşkiya davranışlı bir tutumda gidiyorlardı. 1565'te (972) yayımlanan Adaletname'de de yazıldığı üzere, reaya ile memurların mühim bir kısmı çetin bir anlaşmazlık içinde bulunuyorlardı. Bu konuda hükûmetin güttüğü siyaset, ahaliye ve Anadolu askerlerine (timarlı sipahiye), kale erlerine güvensizlik, bütün şikâyetlere rağmen ümerâyı himaye ve orduda kapıkullarının çıkarına bir tutum gibi esaslardan ibaretti. Eşkiya ve suhtelerin isyanlarını bastırma yolunda

başvurulan usulün ise, ele geçenleri yok etmek, yahut küreğe yollamaktan ibaret olduğunu olayları anlatırken söylemiştik.

İşte, III. Murad'ın tahta geçmesiyle değişen siyasetin esasları bunlardan ibaretti. Şüphesiz bu padişahın yeni siyasetinin yukarıda sayılanları tamamen değiştirici olmasına imkân yoktu. Meselâ, kapıkulluğu devşirmelerden kurtarılıp, hemen Türk halka verilemezdi. Başkent askerlerinin, zamanla topraklı sipahi zararına kazandıkları imtiyazlar kaldırılamazdı. Hele, Anadolu olayları en şiddetli safhaya girdikleri bir sırada, asilere karşı uygulanagelen sertlikten vazgeçilemezdi. Onun için, iç idarede meydana geldiğini söylediğimiz değişiklik, hissolunmaz bir surette ağır ağır yapılmış, fakat, gene de bunun halk ve asiler üzerindeki etkisi beklenenin tersine olmuştur ki, ileride olayları irdelerken bunları göreceğiz.

III. Murad'ın hükümdar olmasıyla, Sokullu Mehmed Paşa'nın, Anadolu'daki asi gruplardan suhtelere karşı, I. Süleyman zamanından beri güttüğü politikası birden kaldırılamadı ise de, medrese talebesinin "ahvalini ıslah" bir mesele olarak ilk defa ele alındı. II. Selim'in ölümü sıralarında suhte ayaklanmaları geniş bir şekil almış bulunuyordu. Onun için, III. Murad kötü bir zamanda padişah olmuş sayılır. 1575 yazında olaylar şiddetle devam ediyordu. Edirne'de, Tatar Suhte adlı birini başbuğ yapan medrese talebesi, şehrin içinde bile korkusuzca her şeyi yapmakta idiler. Karesi ve Biga'da suhtelerden başka, levendler de toplu geziyorlardı. Anadolu, Rum ve Karaman vilâyetlerinden gelen haberler ayaklanmaların serbestçe devam ettiklerini bildirmekteydi.[1]

Medreselilerle ilgili ilk hoşnut edici karar, 1576 başında alındı. İstanbul kadısı ile Edirne ve Bursa'daki ilgili müderrislere yazılan bir hükümle dânişmend seçme işinde dürüst hareket edilmesi için sıkı emir verildi. Bu üç büyük şehirdeki beş yüksek dereceli medresenin tahsil süreleri üç yıl idi; buralara, diğer orta derecedeki medreselerden çıkanlar imtihanla alınırlardı. Başarı kazanarak yüksek medreselere gidenlere dânişmend deniliyordu. Dânişmendler, derslere tam üç yıl devamdan sonra, aldıkları icazetle İstanbul'da bulunan üniversite ayarındaki "sahn" medreselerine girerler, muhtelif pâyeli müderrislerden kanuna uygun süre kadar ders gördükten sonra en yüksek tahsili bitirmiş sayılırlardı. Adı geçen hükmün deyişine göre, dânişmendler, usulüne uygun seçilmiyorlardı. Bunların çoğu iltimaslı alındıklarından başka, tahsil kademelerindeki kanunî süreyi doldurmadan medreseyi çabucak bitiriyorlardı. Bu suretle, hem yetişenler bir şey bilmemekte, hem de dânişmendliğe asıl layık olanlar haklarını kaybetmekte idiler. Bundan böyle, usulüne göre dânişmend olmayan ve sahn medreselerinde

1 BOA, MD, No: 27 s. 49, 81, 246, 270.

belli süreden az zamanda mezun olanlar, tahsili bitirmiş sayılmayacakları gibi, bu hallere meydan veren müderrisler de ağır ceza göreceklerdi.[2]

Bu tedbirin, esas itibariyle, Edirne, Bursa ve en çok İstanbul suhtelerini memnun etmek için düşünüldüğü meydandadır. Böyle de olsa, bu şehirlerin suhteleri umumiyetle Anadolu'nun kalabalık medrese merkezlerinden toplanmış olmaları sebebiyle, az çok herkesin, dânişmendlik verilmesi işinin yoluna konmasından dolayı hoşnut olması lâzım gelirdi. Fakat, hiç de umulan netice elde edilmedi. Bunun yalnız İstanbul suhteleri üzerinde iyi bir tesir yaptığı görülmekteydi. Onun için, suhteler lehinde verilecek kararlarda hep İstanbul'da okuyanların menfaatlerinin düşünülmüş olduğu ileride görülecektir. Şimdi, hükûmetin kendi haklarındaki bu gibi iyi kararlarına karşı, İstanbul suhtelerinin nasıl hareket ettiklerini söylemeden önce, bu arada Anadolu'nun belli bölgelerinde geçen hadiseleri kısaca kaydetmek yerinde olacaktır.

1576'da, suhte hareketlerinin en fazla olduğu yer, Yeşilırmak çevresiydi. Meselâ, Canik beyi sancağında bulunmadığından dolayı, en çok burası fesatçıların sık sık yağma ve adam öldürmelerine sahne oluyordu. Yerlerinde bulunan hükûmet mensupları hiçbir şey yapamadıklarından başka, kendileri de hakaret ve öldürülme tehlikesi içindeydiler. Umumî arzu üzerine, Amasya Sancakbeyi Şehsuvar, Canik Sancağı'nın yardımına memur olunarak, ansızın suhte toplantısını bastı ve perişan etti. İstanbul'a bu hususta verdiği bilgiye göre, medreselilerin sancak içinde yaptıkları cinayet ve işkenceler tüyler ürperticiydi. Birçok insan, elleri ayakları kesilmek, sinirleri çıkarılmak gibi akla gelmedik işkencelerden sonra öldürülmüş, birçokları da dayak altında can vermişlerdi. Halka salgın saldıkları, topraklı sipahilerin her birini, iktidarlarına göre, altmıştan yüz altına kadar para ödemeye mahkûm ettikleri şikâyet olunmaktaydı. Bu dereceyi bulan suhte zulmü ahalide o kadar korku doğurmuştu ki, reayadan bazıları ve sipahiler Şehsuvar Bey'e şikâyetlerini ancak gizlice yapabilmişlerdi. Bunların sözlerine göre, suhte başları hep o civar köylerinden idiler; akrabaları, aileleri, tarlaları, her şeyleri vardı, ve çift-çubuk sahibi "raiyyet oğlu raiyyet" idiler. Kışın evlerinde akraba ve dostları ile rahat oturan bu fesatçılar, bahar olur olmaz harekete geçip, suhte cemiyetleri toplayarak, bütün yaz etrafı soyduktan sonra, gene kışın evlerine dönüp, topladıkları paralarla sefahat ediyorlardı. Kadılar, müderrisler, imamlar, hatipler ve ahaliden pek çok kişi, malları ve canları korkusundan, artık suhtelerle uyuşmayı, onlara yardım etmeyi çıkar yol görmekteydiler. Onun için, suhtelerin başları tamamen ortadan kaldırılmak istense bile, hiç kimse onları ele vermeyeceği için, bunda başarı sağlanamayacaktı. Şu durum karşısında şikâyet-

2 BOA, MD, No: 27, s. 239, 267.

çi heyetin ve beyin birlikte teklif ettikleri tek çare, suhteler ile bütün akraba ve ailelerinin, ya öldürülmeleri, yahut hepsinin Kıbrıs'a sürülmeleriydi.[3]

Canik isyanları hakkında verilen bu dikkate değer bilgi, aşağı yukarı her yerdeki suhte hareketlerinin girmiş olduğu yeni safhayı açık olarak anlatmaktadır. İstanbul'a bu gibi arzları yazanların hep suhtelere karşı olan hükûmet adamları, şikâyet edenler de suhtelerin hakaretine uğramış kimseler oldukları göz önünde tutulmak şartıyla durum düşünülürse, Anadolu'da olup geçen bu olaylara daha iyi nüfuz edilmiş olur. Bir sancakta sayıları on binleri aşan ahalinin küçük bir suhte grubuna sadece can korkusundan dolayı tâbi olmayacakları açık bir hakikattir.

İstanbul'dan, Canik ileri gelenlerinin isteklerine verilen cevap, iyi bir teftişle, suçu sabit olanların Kıbrıs'a sürülmelerinin kabul olunmasından ibaret kaldı. Amasya beyi, böylece, Canik'te suhte isyanları ile uğraşırken, bu sefer, kendi sancağının suhteleri, onun yokluğundan faydalanarak hareketlerini artırmışlardı.

Amasya ayaklanmaları hakkında verilen haberler, Canik'te olanlara benzer bir durumun bu çevrede de var olduğunu anlatıyordu. Amasya beyi, sancakta olup bitenleri anlatan mektubunda, silâh kullanmak yasak olduğu halde, ahalinin çok sayıda silâh taşıdıklarını, suhtelerin toplandıkları yerlere kadar yiyecek ve silâh götürmekte olduklarını, bir kişi, bu uğurda suçüstü tutulup, itiraf ettiği halde, kadı'nın duruşmada onu beraat ettirdiğini, hulâsa, halkın tamamen medreselilerle birleşmiş olduğunu yazmaktaydı. Kale dizdarları da, emirlerindeki hisar erlerini beyin emrine vermeleri lâzım iken, itaat etmemişlerdi. Sözü geçen yazıda, bu sefer de suhtelere silâh verenlerin "siyâseti" isteniyordu. Buna verilen cevapta, medreselerde bulunan suhtelerin kefile verilmeleri yolundaki emirden başka bir şey yoktu.

Aynı sene, Bursa, Bolu, Çankırı, Ankara, Sultanönü, Karahisar ve Kocaeli sancaklarında, suhte bölükleri yer yer harekette idiler; halk hep kendilerini destekliyordu. Aydın, Saruhan, Hamid, Menteşe taraflarında Kara Sadık adlı bir suhte başbuğu, isyanın başındaydı.[4]

Anadolu beylerbeyinin vilâyetinin suhteleri hakkında yolladığı arz, hükûmete hepsinden fazla etki yaptı. Beylerbeyi, her tarafta suhtelerin kılıç ve kürde tak**tı**klarını, ok ve yay kullandıklarını, fesat çıkarmak üzere olduklarını söylemekteydi. Diğer iki vilâyette de, bütün medreselilerin her türlü "harp âleti" tedarik ettikleri, hattâ, Amasya tarafında sipahilerden süslü at takımlarını pa-

3 BOA, MD, No: 27, s. 308.
4 BOA, MD, No: 28, s. 31, 86, 130, 252, 253, 257, 67, 133, 256.

rasız aldıkları şikâyet olunuyordu.[5] Bu durum karşısında, her üç beylerbeyliğine yollanan fermanda, suhtelerin silâhlarının toplanması ve cemiyetlerinin dağıtılması, eğer karşı duranlar olursa, "siyâset" olunmaları için sıkı talimat verildi.[6] Kastamonu ve Sinop yöresi suhte olayları bu sırada yeniden önem kazanmaya ve hükûmeti düşündürmeye başlamıştı; Ardıçoğlu adında bir suhte çok şöhret kazanmış olduğundan dolayı, hemen hemen bütün asi bölükler onun emrindeydi. Zaten eskiden beri bu bölgedeki ayaklanmaların ne kadar tehlikeli olduğu bilindiğinden, İstanbul'dan ayrıca bir çavuş hemen sancakbeyine yardımcı olarak yollandı. Eldeki bütün kuvvetler harekete geçirilerek, o yöre, Kızılırmak'a kadar iyice taranacaktı. Halbuki, suhtelerin bir emir altında toplanmış olmaları ve hükûmet kuvvetlerinden daha kalabalık bulunmaları, ayrıca, halktan çoğunun onlardan yardımı esirgememeleri, taramanın neticesiz kalmasına sebep oldu. Bu sıralarda çok işlek olduğu anlaşılan Anadolu-Kefe ticaret yolunun asiler yüzünden işlemez halde olduğu tüccarlar tarafından İstanbul'a şikâyet ediliyordu. Boyabad bütününce suhtelerin baskısı altındaydı. Bu sırada ticaret için Sinop'a çıkmış bulunan Leh tüccarları, Amasya yönüne hareket ettikleri sırada, aynı asi suhteler tarafından yolda basılarak hepsi öldürülmüş, on bin altın, bir o kadar gümüş ve öteki eşyaları zaptolunmuştu. Hükûmet sıkı kovuşturmayla, cinayeti işleyen Hızır adındaki suhteyi yakalattı ve İstanbul'a getirtti. Sanığın Lehli tüccarları nasıl öldürdüklerine ait anlattıkları çok ilgi çekici ve bütün suhte isyanlarının, bu kadar gayretlere rağmen, neden bastırılmadıklarının sebebini izah eder mahiyetteydi. Hızır'ın itirafına göre, suhteler cinayeti işlemişler, fakat, bütün paraları ve malları alaybeyi Ahmed, hocaları Sarı Osman, Hisar Kethüdâsı Ramazan, gümrük emîninin kardeşi ve öteki ehl-i örf, yani hükûmetin resmî adamları aralarında paylaşmışlardı. Şu halde, suhtelere bu soygunu yaptıran gene memurlardı. Hattâ, kethüdâ Ramazan, suhtelere rehberlik ederek, tüccarların arkasından götürmüştü. Hükûmet, suhteler dışında ilgili olanlara ancak yağma olunan serveti ödetti; bazılarını da Kıbrıs'a sürdü. Bu işte cezayı gene ele geçen suhteler çekti.[7]

1577 yılında, Kastamonu suhtelerinin başbuğu olan Ardıçoğlu ve yardımcısı Gökosman'ın isyan faaliyetleri şiddetini muhafaza ettiğinden, Kastamonu sancakbeyinin aczi karşısında, Amasya sancakbeyi bunların yakalanmalarına memur oldu. Anadolu Eyaleti'nin birçok yerinde, hele Menteşe'de, medreselilerin birbirleriyle haberleştikleri ve yakında umumî toplantılara hazırlandıkları

5 Bütün suhte kıyamlarını tetkik esnasında, medreseli asilerin atlarla dolaştıklarına ait hiçbir kayıt görülememiştir.

6 BOA, MD, No: 28, s. 167, 187.

7 BOA, MD, No: 28, s. 187, MD, No: 29, s. 9, 38.

görülmekteydi. Biga ve Karesi'de yolların işlemez olduğu İstanbul'a yazılıyordu. Çorum suhteleri de tolga, kolçak ve silâhla dolaşmaktaydılar. Yeşilırmak yöresindeki ayaklanmalar hızlarından bir şey kaybetmemişti. Karaman'ın Lârende kasabasında da suhte toplatıları hazırlanmaktaydı.[8] Şu halde, devlet, İran ile uzun sürecek bir harbe girmek üzereyken, Anadolu'da tehlikeli bir karışıklığın içine sürükleniyordu. Çünkü, örneklerini gördüğümüz gibi, hükûmet mensupları ile halk, suhte isyanları vesilesiyle, birbirlerine karşı olan düşmanlıklarını açığa vurmuşlardı.

Şu sırada, anlaşılan, kendisini İran'a karşı harp açmak zorunda gören hükûmet, medreseli ayaklanmalarını bastırmada sancaklardaki askerî kuvvetlerin esaslı bir iş görmediklerini takdir ederek, bu hususta yepyeni bir tedbire başvurdu ki, bu da, İstanbul medreselerinde okumakta olan Anadolulu suhtelerden, memleketlerindeki ayaklanmaları bastırmakta faydalanmak yoluydu. Çünkü, bu medreseliler, orta tahsillerini Anadolu medreselerinde yapmış bulunduklarından, isyan halinde olan suhteler ya arkadaşları veya hemşehrileri idiler; hattâ, aralarında, isyan yönünden münasebetlerin olduğu, karışıklık bölgelerinden bazen gizlice suhte heyetlerinin gelip bunlarla temas ettiklerini gösteren belirtiler vardı. Şu halde, dânişmendlik ahvalini ıslah eden hükûmet, bundan memnun olduklarını sandığı İstanbul medreselilerinden, ayaklanmaların bastırılmasında hizmet umdu. Meselâ, 1577 yazında, Şarkîkarahisar'da çok şiddetli bir umumî hareket olduğu sırada, İstanbul'da okumakta olan Şarkîkarahisarlı suhtelerin ileri gelenlerinden beş altı kişi, asileri dağıtacaklarını yükümlenerek, memleketlerine hareket ettiler. Sancakbeyi de kendilerine yardım edecekti. Fakat, İstanbul suhtelerinden dahi şüphe edilmekte olduğundan, bunlar yola çıkarken, hem hükûmete bağlılıklarını ispat için kefiller verdiler, hem de, Şarkîkarahisar sancakbeyine bir emirle, asi arkadaşlarına nasihate varan İstanbul suhtelerinin, orada da güvenilir kefiller vermeleri, ancak ondan sonra isyancılarla konuşmalarına izin verilmesi için sıkı tembihte bulunuldu...

Amasyalı bir suhte de, Çatalca'dan bir şahsın genç çocuğunu kandırarak memleketine kaçırdığında, arkasından, kapıkulu yahut çavuş değil, gene o suhtenin İstanbul medreselerindeki hemşehrilerinden birkaç kişi yollandı; bunlar dahi, ayrılırken sadakat kefilleri vermek zorunda kaldılar. İstanbul kadısı, Anadolu kadılarına yazdığı bir mektubu ellerine verdi ki, bunda, kaçak suhtenin, bu yollanan suhteler tarafından ele geçirilmesi için kendilerine yardım olunması tavsiye ediliyordu.[9]

8 BOA, MD, No: 30, s. 68, 109, 178, 248, 321, 355; MD, No: 31, s. 45, 157, 188, 222, 304, 336.
9 BOA, MD, No: 31, s. 235, 295.

Anadolu'daki suhte isyanlarının İstanbul suhteleri eliyle bastırılması kararının alınmasında ümerânın halka yapmakta oldukları zulümlerin önüne geçmek gibi bir maksadın da bulunduğu tabiî idi. Hattâ, ilerde asi suhtelere ümerânın karışmalarının yasak olduğunu görmekteyiz.

İran harpleri başladığından bu yana, suhte ayaklanmaları, daha çok artarak, Anadolu karışıklığını çetin bir safhaya soktukları için, hükûmet "suhte ahvalinin ıslahı" yolunda yeni yeni tedbirler almıştır ki, bunları sırasıyla göreceğiz.

2- İran Harbi Başlarken İç Düzensizlikten Duyulan Umumî Korku

Medreselilerin Anadolu'da çıkardıkları karışıklığın önemi, İran seferleri açıldığı zaman daha iyi anlaşıldı. Vilâyetlerde, "talebe-i ulûm" ile hükûmet mensupları arasında geçen olaylar, İstanbul'un sandığından daha büyük ve derindi. Dava, hakikatte herkesi ilgilendiriyordu. Onun için, asker İran seferine ilk defa davet olunur olunmaz, bütün sancaklar, hükûmete başvurarak, muhafaza kuvvetlerinin her zamankinden ziyade bırakılmasını ve ayrıca her köyden birer yiğitbaşı seçilerek emirlerindeki il erleri ile hükûmete yardım etmelerini istedi. Halktan birçoğunun da eskiden beri suhte taraflısı oldukları bilindiğinden, verilen emirde, "alçak hallû" timar sipahilerinden her sancakta kırkar ellişer muhafız bırakılması, köylere birer yiğitbaşı seçilmesi, hiç kimsenin suhtelere yardım etmemesi için ahaliye sıkı tembihte bulunulması, halktan silâhların toplanıp İstanbul'a sevki ve fesat çıkarmak isteyenlerin toplanmalarına izin verilmemesi, vilâyet idare makamlarına bildirildi. Medreselilerin kalabalık "cemiyetler" halinde toplanmaya başladıkları Kütahya, Akşehir ve Alâiye (Alanya) taraflarında daha sıkı tedbirler alınacak ve her yerdekinden fazla muhafız bırakılacaktı. Fakat, hiçbir tedbir suhtelerin kalabalık derneşmelere girişmelerini önleyemedi. Esasında, bu karışıklıklar harp başlamadan önce de katî olarak bastırılmış değildi. Hele kadıların "ehl-i örf"e karşı arka verdikleri medreseliler, zengin timar ve zeamet erbabının evlerine bile tecavüze başladılar. Paralarını soyduktan başka, kız ve erkek çocuklarını da alıp gidiyorlar, sonra, para ile geri ana babalarına satıyorlardı. Birçok kimse de, talebelikle alâkaları olmadığı halde, suhte imiş gibi dolaşmaya başlamışlardı. Vilâyetlerin muhafazasına kalan ehl-i örf için olduğu kadar, İran harplerine katılan kimseler için de güven kalmamıştı. Çünkü, evleri suhteler tarafından her zaman basılmak tehlikesindeydi.

3- Suhtelerin Durumunu Islah İçin Nişan-ı Hümâyûn Yayımlanması, Merkeze Talebe Nakibleri Çağrılması ve Suhte Suçlarının Affı

Talebeyi sindirmede şiddet tedbirlerinin fayda vermediği, vilâyet idarecileriyle suhteler arasındaki didişmenin çok kanlı bir safhaya girdiği anlaşılınca, hükûmet medreselilerle anlaşmak çarelerini aradı. İstanbul'a başlıca isyan merkezlerinden talebe nakibleri çağırarak suhtelerin isyandan vazgeçmeleri çarelerini bunlarla konuşmaya başladı.[10] Nakibler suhte isyanları hakkında şu ifadede bulundular: "Taife-i mezbûrenin kendi hallerinde olup kimseye zarar ve ziyanları yok iken bazı eşkiya bu veçhile suhte nâmına gezüp fesat ve şenaat etmekle cümlesine sirayet edüp bu bahane ile nice talebe katlolunup ve suhte taifesini tutanlara dirlik vaad olmuştur deyu cürmü olmayup kendi hallerinde olanları sancakbeyleri, subaşıları ve gayrıları tutup başlarını kesüp ve geru eşkiya ele girmeyüp mâbeynde mazlumlar telef olup ve akvam ve akrabalarına yataksuz deyu ehl-i örf yapuşup bu sebepten kendi halinde olan suhte taifesi dahi terk-i vatan edüp tahsilden kalup ve Müslümanlar ihtiyaten evlâdını mektebe vermezler olup bu hal de inkıraz-ı ilme sebep olmuştur. Eğer eyu olanları kemâkân şugullarında olup, cürmü olanlarının dahi şimdiye değin vâki olan cerayimleri affolunursa ve her birimiz nasb olup, dânişmend olduğumuzda câme-bahaları içün biner akçe verilüp ve nevbet-i nekahetle mülâzım olursak her birimiz hemşehrilerimizi gereği gibi zapt edüp birimizin hemşehrisi fesat ederse on bir hemşehri ittifak edüp Bilâd-ı Selâse'de[11] vâki olan imaretlere komayup ehl-i fesadı bulup ele vermeğe sâyederiz."[12]

Hükûmet, bu on iki nakibin suhteler nâmına yaptıkları teklifleri kabul ederek, vilâyetlere talebe ile ilgili kararları tebliğ etti. Buna göre: 1- "On iki nefer talebe olup her bir yılda bir kere vilâyetlerine varup devredüp, eşkiyanın fesat ve şenaatini men'edecekler." Güçleri yetmezse, sancakbeyleri, kadılar ve il erleri kendilerine yardım edecekler. 2- Eğer nakiblerden birinin hemşehrilerinden fesat ve

10 Bu on iki nakibten on biri Anadolu ve Karaman vilâyetlerinin muhtelif sancaklarından olup, bir kişi ise Rumeli Vilâyeti'nden olarak gösterilmiştir. Halbuki, Rumeli tarafında suhte isyanları yoktu. Buna mukabil Rum Vilâyeti'nden yani Sivas'tan, hiçbir nakib gönderilmemiştir. Amasya ve Şarkîkarahisar tarafları en şiddetli isyan merkezlerinden idi. Binaenaleyh Rumeli Vilâyeti Nakibi olarak gösterilenin Rum Vilâyeti nakibi olması lâzımdır. Hattâ, 1582 ve 1584'teki nişanlarda bu hata yoktur. Bk: BOA, MD, No: 36, s. 143 (birinci nişan-ı hümâyûnun sureti).

11 Bilâd-ı Selâse: Üsküdar, Eyüp ve Galata kazalarının üçlü unvanıdır. Anadolu'nun her tarafından buralarda talebeler vardı ve bunlar asilerin davalarına yardım ediyorlardı.

12 BOA, MD, No: 36, s. 143 (bu metinle 1582 Nisanının metnin arasında çok az fark vardır: Bk. BOA, MD, No: 48, s. 77.)

şenaat eden olursa, on bir nakib hemşehrileri ile birleşüp hemşehrileri isyan eden nakib'den eşkiyaları isteyecekler ve Bilâd-ı Selâse'de olan imaretlere o hemşehriden olanı koymayacaklar. 3- 1579 Mart'ına (Muharrem 987) kadar olan suhte suçları tamamen affolunacak. 4- Bundan sonra ne suhtelere, ne de akrabalarına hükûmet mensupları tarafından asla sıkıntı olunmayacaktır. 5- Bundan evvel suhteler hakkında verilen bütün "hükm-i hümâyûnlar" hükümsüzdür. 6- Bunlara mukabil suhteler çalışacaklar ve arkadaşları arasında temayüz edecekler, istihkaklarına göre, kendilerine riayet olunacak. 7- Talebelikten feragat ederek ziraatla uğraşacaklara dokunulmayacak. 8- Nakibler mezbur taifenin ahvalini ıslahta muvaffak olurlarsa, ferman mucibince dânişmend olduklarından bin akçe verilecek ve "nöbette nekabetle" mülâzım alınacak; yerlerine talebe arasından ilimle mümtaz olanlar gene nakib seçilecekler ve onlar da devre çıkacaklar ve her nöbette bu minval üzere nekabetle mülâzım olacaklar. 9- İlk seçilen nakibler işe başlarken merasim ve ziyafet tertip olunacak. 10- Bu nişan (yani nakiblerle hükûmet arasındaki mukavele) Bilâd-ı Selâse'deki mahkeme sicillerine aynen kaydolunacak.[13]

Başlıca bu maddelerden ibaret olan nişan-ı hümâyûnun içindekilerin kalabalık yerlerde ve meydanlarda halka bildirilmesi istendi. Bu suretle suhte isyanlarının ortadan kalkacağı umuluyordu.

4- Alınan Tedbirlerin İsyan Üzerindeki Tepkileri

Hükûmetin bu şekilde, medrese talebesini ıslah yolunda, merasim ve şölenlerle yaptığı mukavele ve aldığı tedbirler hiçbir netice vermedi. Çünkü, nişan-ı hümâyûnun incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, talebe-i ulûmu isyana vardıran sebeplere çok az dokunulmuş, sadece on iki kişiden ibaret talebe nakiblerinin memnun edilmeleriyle yetinilmişti. Halbuki, Anadolu'nun büyük medrese merkezlerinde bekleşen talebe kalabalıklarına bakınca, bu hiçbir kıymet ifade etmemekteydi. Ancak, hükûmet medreselilerle mukavele yapıp, onların bütün suçlarını affetmek suretiyle, suhtelere cesaret ve gurur vermiş oldu. Kadılar da, bunu, Hükûmetin talebeye karşı bir gevşemesi saydıklarından, suhteleri arkalamada daha da ileri gittiler. Bundan sonradır ki, asiler, yer yer sert hareketlere ve

13 Nişan-i hümâyûnun suretleri: Anadolu Beylerbeyliği'ne, İstanbul kadısına, Bursa ve Edirne kadılarına yollandığı altında kayıtlıdır. Bütün diğer Anadolu vilâyet ve sancaklarının ümerâ ve kadılarına ise bu hususta ayrı ahkâm-ı şerife yazılacak ve nişan-ı hümâyûnun mealini halka nidâ ettirmeleri için kendilerine bildirilecekti.

memurlara karşı cinayetlere gene başladılar. Bursa ve Balıkesir sancaklarında, ehl-i fesadı takibe yollanmış olan Mustafa Çavuş Gönen'de öldürüldüğü gibi, İzmit'te Duacılar köyünden Erzurum yönüne gitmekte olan bir çavuş ve yanındaki askerî müfreze erlerinin hepsi, köy ahalisi yahut suhteler tarafından öldürüldü. Anadolu'nun her tarafında bu çeşit oluntular gittikçe sıklaşıyordu. Vilâyet idarecileri için güven kalmamıştı. Hele İstanbul-Erzurum askerî yolu çok emniyetsizdi. Bundan başka, köylerden ve kasabalardan da suhtelerin yaptıkları kötülükler hakkında şikâyetler geliyordu.

ASIP KESME SİYASETİNE GERİ DÖNÜLMESİ:

İl erlerinden bölükler kurulması ve olaylara halkın da sürüklenmesi

Hükûmet, nişan-ı hümâyûnun boşa gittiğini çabuk anladığından, 1579 Mayısı'ndan itibaren yine eski siyasetine dönerek, Anadolu'daki bütün vilâyet, sancak ve kazalara, suhteler hakkında, "demleri hederdir" diye kovuşturma yazıları yolladı. Çok şiddetli olan bu hükümde, suhtelere yumuşak davranışlardan dolayı kadılara, eşkiya talebenin aman verilmeden kovalanmaları, ele girenlerin hemen idamı, bütün reayanın silâhlarının alınması, her köyden seçilecek birer yiğitbaşının, il erlerini toplayıp muhafız sipahilere yardım etmeleri isteniyordu. Bundan sonra da, "mühim bir din ve devlet işi olan" bu meselede gene ağırdan alan kadılar bulunursa, büyük ceza görecekleri de bildirilmekteydi.

Asilerin yola getirilmeleri için güdülen kararsız siyaset, halk katlarını da işe karıştırmaktaydı. Ehl-i örf ile talebe arasındaki çekişme kanlı safhalara doğru gittikçe, talebe akrabaları da işe karışıyor, hele, kadıların hep ehl-i örf aleyhtarı siyasetleri, olayları, devlete karşı isyan olmaktan ziyade, "zalim ehli-örf"e karşı kendilerini koruma renginde gösteriyordu. Memleketteki müthiş iktisadî darlık dolayısıyla, vergi toplanmasında olsun, alışverişlerde veya diğer herhangi işlerde olsun, daima vilâyet idarecileriyle boğaz boğaza olan fakir halkın, bu durumda gene de dayanmalarına imkân yoktu. Onun için, bu sıralarda, çiftini çubuğunu bozanların çokluğu ölçüsünde, dağlarda ve bayırlarda, suhtelerden ayrı, levend ve sekbanlar da çoğalmakta devam ediyordu. Bunlar, ya suhtelere uymakta, yahut, suhte kılığına girerek, ayrıca, grup grup dolaşmakta idiler. Aynı zamanda, memurlara karşı toptan hareket eden kasabalar görülmeye başlamıştı. Köroğlu

ayarındaki ilk Celâlî bölükbaşıları bu sıralarda ortaya çıkmıştır.[14] Bütün bunlara rağmen medreselilerin ahlâkî düşkünlükleri, halkın ehl-i örfe karşı kendilerini tam tutmasını engelliyordu. Hattâ, birçok köylülerin suhteleri köylerine sokmamak için onlarla çarpıştıkları görülmekteydi.[15]

B. EHL-İ ÖRF İLE SUHTE ARASINDAKİ DÜŞMANLIĞIN BÜYÜMESİ VE ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ

1- Talebenin Ehl-i Örfe Sataşmalarındaki Artma ve Vilâyet İdarecilerinin Karşı Hareketleri (1579-1583)

Sokullu Mehmed Paşa'nın ölümünden az önce, suhte isyanını anlaşma yoluyla ortadan kaldırmak için, hükûmetin her çareye başvurduğunu gördük. Fakat, bunların hiçbirisi olumlu netice vermedi. Suhteler, alınan her tedbire karşı âdeta daha sert tepki gösterdiler. Hakikaten, yumuşak siyaset cesaretlerini artırıyor, yüzlerce suhtenin öldürülmesi şeklindeki kanlı kovuşturmalar ise ancak intikam çekiyordu. Kısacası, her ne yapılsa, suhteler üzerinde hiçbir yapıcı etkisi görünmemekteydi. Sokullu'dan sonra, suhte isyanları birdenbire arttı ve ehl-i örf ile daha kıyasıya bir çekişme başladı. Amasya, Kastamonu, Karahisarısahip (Afyon), Kütahya, Saruhan, Alâiye ve Konya tarafları ayaklanmaların en kuvvetli olduğu alanlardı. Binlerce medreseli bir araya gelerek, birer başbuğ emrinde silahlı çeteler halinde dolaşıyorlar, rastladıkları hükûmet adamlarına aman vermiyorlardı. Kendilerini güvenlikte göremeyen ve işlerini yapmak üzere köylere ve kasabalara çıktıklarında, sık sık saldırıya uğrayan vilâyet idarecileri, gezmekten vazgeçmek, yahut asi bölüklere karşı kendilerini korumak için tedbir almak zorunda idiler. Çünkü, devletin İran harplerinden esirgeyerek muhafazaya bıraktığı küçük timarlı sipahiler, ehl-i örfe yardımdan ve suhtelere karşı çıkmaktan çekiniyorlar,

14 Köroğlu ve arkadaşlarını, İran harplerinin ilânı sıralarında Bolu ile Gerede arasında iki yüz kişilik bölüklerin başında çalışır görüyoruz. Gene buna yakın kuvvetlerle daha birçok bölükbaşı, Batı Anadolu'da Konya ve Ankara taraflarında faaliyette olup, bunların içlerinden bazıları hükûmetin suhtelere karşı teşkil ettiği il erlerinin yiğitbaşıları idiler. İleride, devletin müsaadesiyle seçilen bu türlü kimselerin nasıl asi oldukları görülecektir.

15 Toroslar'ın ötesinde hiçbir suhte hareketi görülmediği gibi, buralarda levend ve sekbanlardan da az bahsolunmaktadır. Buna mukabil aşiretlerin birbirine tecavüzleri ve hususî has vergilerine karşı kıyamları görülmektedir. Bundan başka, bütün Anadolu Kızılbaşları arasında kuvvetli bir Şiî propagandası vardı. Kızılbaş levendler Celâlî olacak yerde "yukarı canibe", yani şah tarafına hizmet için İran'a kaçıyorlardı.

çoğu zaman da istemiyorlardı. Ehl-i örf ise, hiçbir bahane ile vazife görmekten kalamazdı. Çünkü, bu durumdan devletten ziyade kendi çıkarları zarar görürdü.

Devletin resmî muhafız kuvvetlerinden yardım göremeyen ve reayayı da itaatte tutmak zorunda olan vilâyet erkânı ile sefer zamanları için İstanbul'dan yollanan serdarlar, bu durumda yeni bir tedbire başvurdular: Şurda burda soygun ve "haramîlik" peşinde koşan levendleri sekban yazarak maiyyet kadrolarını şişirmeye başladılar. Bu suretle, hem kendi özgüvenlerini sağlamakta, hem de yeni çoğalmaya başlayan Celâlî bölüklerinin insan kaynaklarını bölüşmüş bulunmakta idiler. Hakikaten bu hal gerek suhtelere, gerek eşkiya levend ve sekban bölüklerine etkiden geri kalmadı.

Fakat, reaya bakımından durum değişmemiş, aksine, Celâlîler zenginlerden geçindikleri halde, bu yeni kurulan "devriye bölükleri", köyün fakir halkı üzerine musallat olmuşlardı ki, bunun iç didişme için yeni bir devir olduğunu ilerde göreceğiz.

2- Talebenin Kefile Bağlanması-Yeni Toplantılar ve Hükûmet Adamlarına Karşı Cinayetler

Ehl-i örf, kendi özlerini ve çıkarlarını koruma kaygısında iken, hükûmet de suhte ayaklanmalarını durdurma çareleri arıyordu. Talebe ile anlaşma veya ele giren suhteleri asıp kesme siyaseti başarıya ulaşamamıştı. Bunun üzerine, medreselerde okuyan bütün talebelerin kefile bağlanmaları için vilâyetlere emirler yazıldı. Her suhte, tahsile devam edebilmek için, "ehl-i namus"tan birini kefil göstermek zorunda bırakıldı. Fakat kimlerin "ehl-i namus"tan olduğunu tayin etmek de bir meseleydi. Çünkü, reayanın hepsi de suhtelere karşı değildi; birçoğu, açıktan veya gizli olarak, talebeyi arkalıyordu. Hele düzenin belli başlı koruyucusu olmaları lâzım gelen kadılar, ehl-i örfe karşı açıkça talebe-i ulûmu tutmaktaydı. Şu halde, fesatçı talebenin bile, reaya içinden istediği kefili bulması hiç de güç olmadı. Vilâyet ve sancak ayrımlarındaki özellik, hele her sancak idaresinin, diğerleri ile, iki ayrı devletinkine benzeyen garip münasebeti de suhte ve başka eşkiyaların işine çok uygundu. Meselâ, birçok asi, "serbest timar üzere" idare edilen yerlerin "zabitleri ve voyvodaları" tarafından destek görüyordu.[16] Böyle yerlerin vilâyet içinde tamamen "serbest" sayılmaları, vilâyet idarecile-

16 Ricale ait haslar ve İstanbul hizmet erbabının zeametleri, kendilerine "serbest timar üzere" verildiğinden, vilâyet idarecileri buralara hiçbir hususta giremezlerdi. Bu gibi yerler "serbest idare"ye sahip idiler. Onun için, buralarda eşkiyalar vilâyet idarecilerine karşı çoğu zaman himaye görmekte idiler. "serbest yer" memurlarının vilâyet idarecilerine karşı olanları iç karışıklıklarda önemli olup, bunun sebepleri incelenmelidir. Bk. BOA, MD, No: 43, s. 259.

rinin, eşkiya kovalarken bile, buralara girmelerini engellemekteydi. Bir sancaktaki asiler, sıkıştıklarında, diğer bir sancağa geçerlerse, peşlerindeki asayiş memurları sınırda takibi bırakmak zorunda kalıyorlardı. Ehl-i örf bu halden çok şikâyetçiydi. 1580 yılında, Anadolu, Karaman ve Rum vilâyetlerinden bu konuda gelen arz yazılarında, Ankara Sancağı her üç vilâyetin arasında olduğundan, dört tarafın suhtelerinin bu sancağa sığınarak himaye gördüklerine dair verilen haberler üzerine yazılan cevapta, bu sancak idarecilerine lüzumlu uyarmanın yapıldığı bildirilmişti. Meseleye ne yanından bakılsa, işin çözülmesinde büyük zorluklar göze çarpıyordu. Hükûmetin izni olmadan ehl-i örfün kendi hesaplarına sekban bölükleri kurmaları da devletin iç düzeni için yeni gaile yaratmak üzereydi.

Ümerânın devriye bölükleri beslemeye başlamaları, suhteleri daha büyük toplantılar yapmaya sevk etmiş gibi görünüyor. 1581'de, Anadolu'nun birçok yerlerinden İstanbul'a gelen haberler, her tarafta suhtelerin birbirleriyle daha kıştan mektuplaştıklarını, bahara "azîm cemiyetleri" olacağını anlatmaktaydı. Şu halde, bu yılın yazı da talebe gruplarının hareketleriyle geçti. Asiler, "cer" adıyla para topluyorlar, zengin "dirlik erbabı"nın çocuklarını tutarak, ana babalarından para almadan bırakmıyorlardı. Çankırı'da, dört tanınmış başbuğ idaresindeki suhteler, İstanbul-Erzurum askerî yolunu kestiklerinden, üzerlerine kuvvet yollanarak başları yakalanıp İstanbul'a gönderildi. Fakat, hükûmet bu suhte başbuğlarının cezasını başkentte vermekten çekinmiş olmalı ki, yoldan geri çevirterek, idamın Anadolu beylerbeyi tarafından yapılmasını emretti.

Karesi suhteleri de, sancakbeyi eşkiya takibindeyken, Bigadiç'teki evini bastılar. Aydın yöresinde binlerce medreseli Yorgun adındaki başbuğun idaresinde harekete geçtiler. Her taraftan gelen şikâyet yazıları, ekiplerin basıldığını, adamların öldürüldüğünü anlatıyordu; ölenlerin çoğu hükûmet adamıydı.

Amasya çevresinde kadıların medreselilere daha çok destek olmaları ve kapıkullarıyla halk arasında da şiddetli çekişmenin bulunması yüzünden durum daha da karışık görünüyordu. İskilip ve Turhal kadıları ile Amasya sancakbeyi, talebenin bazı kadılarca himaye edildiğini, suhtelerin yazın harekete geçtiklerini söylemelerine karşı, Kavak ve Havza kadıları da, İstanbul'a başvurarak, suhte suçları affolunmak ve kendilerine "vazife" verilmek şartıyla, asilerin silâhlarını terk edeceklerine söz verdiklerini bildirdiler. Fakat, verilen cevapta "rençberlik" ve başka işlerle uğraştıkları takdirde affolunacakları yazıldı; vazife isteklerine karşı hiçbir şey söylenmedi.[17]

Halbuki, suhteler her fırsatta anlatmışlardı ki, ayaklanmanın baş sebebi,

17 BOA, MD, No: 44, s. 192 (Rumeli beylerbeyine hüküm).

kendilerine görev verilmemesiydi. Hakikaten, uzun yıllar medreselerde tahsil görerek, ancak "ilmiye" mesleğinde çalışmak üzere yetişen ve kol işi kudretlerini kaybetmiş olan insanlara "rençberliğe" dönmelerini tavsiye etmek boşunaydı.

Hükûmet, Anadolu'nun her tarafından suhteler hakkında yağan şikâyetleri doğru değerlendiremeyip, gürültüye aldanarak, bütün reayanın suhte zulmünden feryat ettikleri sanısına kapılıyordu. Bu yüzdendir ki, hastalığa bir son vermek amacıyla, halkın da toplanarak, hükûmet kuvvetlerine yardım etmesi için sık sık irade çıkıyordu. Fakat, bu gibi tedbirler suhte taraflılarıyla ehl-i örf taraflıları arasındaki düşmanlığı körüklemekten başka bir iş görmemekteydi.

Askerlerin İran harplerinde bulunduğu 1581 ve 1582 yıllarında, isyancı talebe her tarafa hâkim olmuştu. Özellikle 1582'de, suhte hareketi son haddini bulmuştu. Bursa, Balıkesir ve bütün Batı Anadolu, sanki medreseli bölüklerin elindeydi. Hele Afyonkarahisar bunların siyasî merkezleri haline gelmişti. Bu yöreye bekçi bırakılmış olan Bursa sancakbeyi, ayaklanmalara karşı hiçbir şey yapamadı; çünki, içdüzeni korumak için devletin seferden alıkoyduğu timarlı sipahiler suhtelere karşı kendisine yardım etmekten kaçındılar. Diğer vilâyet idarecileri de kendi bölgelerinde aynı halden şikâyet ediyorlardı.

Çorum Sancağı'nın İskilip kasabası, güpegündüz asiler tarafından basıldı. Suhteler, bir zaîmin malını yağma edip, kendisini öldürdüler. Kasaba halkından da, içlerine sancakbeyini sokmamaları için "şart" üzerine söz aldılar. Bir rivayete göre, ahali sözünde durmayıp, sancakbeyine yardıma karar verdiğinden, suhteler kaçmaya mecbur oldu. Buna rağmen, İskilipliler "ehl-i örf taifesi"ne gene yaranamadılar. Yeniçeriler ile serdarları, ahalinin, kendilerini korumak için sağladıkları silâhlarını toplamak bahanesiyle kasabalılara hayli cefa ettiler. Eskişehir suhteleri de, Mihalıççık kadısını öldürdükten başka, Beypazarı'nda bakaya vergi toplamakta olan çavuşun odasını basıp, paraları aldılar; vergi borçlarını veremediklerinden dolayı zincire vurulmuş olan köylüler de serbest bırakıldı. Çavuş bu olayı kadıya haber verdiği halde, ya korkusundan veya kasten suçlulara bir şey yapmadığı gibi durumu İstanbul'a ve Eskişehir'e yazmayı bile kabul etmedi. İzmir'de ise, "ehl-i fesat"ı takibe memur olan "serdar", Urla'da, çarşı içinde, suhteler tarafından herkesin gözü önünde öldürüldü; gene mahpuslar serbest bırakıldı, halk da medreselileri tuttu.

Böylece, Anadolu'nun dört bir tarafında, isyancılar hükûmet adamlarına karşı, insafsız bir dövüş açmış idiler. Öldürmeler, soygunlar, hapisleri boşlamalar devam ediyordu; memleketin hiçbir tarafında güvenlik kalmamıştı.[18]

18 BOA, MD, No: 47, s. 93, 94, 110.

3- Umumî Suhte Teftişi ve Halktan Silâh Toplanmasının Geniş Tepkileri

Suhtelerin, işsizlik, geçim zorluğu ve ahlâk bozulması gibi sebeplerle giriştikleri ayaklanma hareketi, başlangıcında hiç de önemli bir iç kavga görünüşünde değildi. İlk medreseli gezginci gruplarının maksatları belki, köylere çıkarak biraz erzak ve para dilenmekten ibaretti. Fakat, şehirlerde, kapıkulları ile talebe arasında zaman zaman çarpışmalar çıkması ve düşük ahlâklı medreselilerin şurda burda uygunsuzluklar yapmaları, işi büyüte büyüte, sonunda Anadolu'nun büyük kısmını içine alan bir iç düzensizlik meydana getirdi. Memleketteki para darlığı, köylüleri, ehl-i örf ile, bilhassa faizcilik, esnaflık ve ortakçılık yoluyla köy hayatında önemli yer tutmuş olan kapıkullarıyla geçimsizliğe sevk etmişti. Şu halde, suhteler hükûmete ve dolayısıyla vilâyet idarecilerine karşı kavga çıkardıklarında, kendilerini tutacak daha birçok başka grup (levendler) vardı. Diğer taraftan, bir kısım halk da medreselilerin aşırı hareketlerinden, hattâ kapıkulları gibi bunların da, ahalinin malına, parasına, çift ve çubuğuna karışmaya başlamalarından şikâyetçi idiler.[19]

Anadolu'nun her tarafında durumun az çok farklarla böyle olması, suhtelerle ehl-i örf arasındaki çatışmayı çabucak kızıştırarak büyük bir iç kavga haline getirmekteydi. Fakat, vilâyet idarecilerince maiyyet bölükleri beslenmesi, bütün köylü sınıfının ehl-i örfe karşı dönmesinde belli başlı bir sebep teşkil etmişti. İran harpleri dolayısıyla büyük masraflara giren beyler ve hükûmet, vergi toplama işinde zor kullanmak zorunda kaldıklarından başka, çavuş, subaşı, sancakbeyi, yeniçeri, yüksek timar ve zeamet erbabı ve başka kimseler de vazifelerini şahsî çıkarlarına alet ettiler. Bu yüzden de halka pek çok zulüm yapılıyordu. Reaya ile ehl-i örf arasına bu gibi hallerin soktuğu geçimsizlikten faydalanan suhtelerin, nasıl birçok kimseyi kendi taraflarına çevirdiklerini, ehl-i örfün zincire vurduğu kimseleri serbeste çıkararak bir kurtarıcı gibi hareket ettiklerinin çok görüldüğünü yukarıda yazmıştık. Fakat, halk üzerinde bunların hepsinden çok etkisi olan şey, suhteler hakkında uygulanan işkence ve baskıydı. Hususiyle suhte akrabaları lüzumundan fazla hakarete uğruyorlardı. Bu sıralarda, İstanbul'dan, reaya ve suhtelerin silâhlarını toplamak üzere, her tarafa yollanan emirler büyük bir

19 1585'te, Kocaeli ahalisi nâmına suhteler hakkında uzun bir şikâyetname sunulmuştu. Bunda, kadı'nın hallerini arz etmeye razı olmadığı, onun için bir yere toplanarak hallerini arz etmeye karar verdikleri ifade olunduktan sonra, suhtelerin halkın ziraatına ortak oldukları, ahaliyi çalıştırdıkları, zorla yemek hazırlattırdıkları, pazarları kontrol ettikleri ve başka şeyler madde madde yazılmış idi. Şikâyetin dikkatle okunması, suhte isyanlarının mahiyeti hakkında sarih bir fikir vermektedir: BOA, MD, No: 58, s. 237.

gürültü koparmış, bazı yerlerde, silâh toplamaya memur olanların işlerini timarlı sipahiler de zorlaştırmışlar, ahalinin silâhlarını gizlemelerine yardım etmişlerdi. Hattâ, birçokları sipahi hizmetkârı imiş gibi hareket ederek, teftişten kurtuldular. Artık, halk arasında, ehl-i örfe karşı görünür derecede birleşme arzusu belirmekteydi.

Eskiden beri ehl-i örf ile nüfuz rekabeti süregelmiş olan kadılar, elbet böyle fırsatları kaçırmıyorlar, ellerinden geldiği kadar kavgaları kabartmaya bakıyorlardı.

Artık, 1582'de, manzara değişmiş gibi görünmekteydi. Evvelce, her taraftan suhte zulmü ve cinayetleri hakkında kalabalık şikâyetler gelip dururken, şimdi, baş şikâyet konusu ehl-i örfün, suhte teftişi, yahut başka bahanelerle reayaya ettiği zulümler olmuştu. Hattâ, Uşak taraflarından on beş kişilik bir heyet, İstanbul'a gelerek, Anadolu beylerbeyi kaymakamının, suhte teftişini bahane ederek, vilâyette yaptırdığı zulümleri ve ahaliyi soymakta olduğunu haber verdi.[20]

4- 1579 Nişan-ı Hümâyûnunun Yeniden Yayımlanması: Umumi Af, Talebe İşinin Nakiblere Bağlanması, Suhtelerin Asker Olabilmesi

Böylece, halkın yavaş yavaş medreseliler tarafına kaydığını gören hükûmet, sözde talebe nakiblerinin müracaatı üzerine, 23 Ağustos 1582'de, suhtelerin ıslahı yolunda evvelce bunlarla yaptığı mukaveleyi az değişikliklerle yeniledi. Bununla beraber, eklenen maddeler suhteler lehine kaydedilecek bir başarıydı. Anlaşıldığına göre, hükûmet suhte isyanlarının sebeplerini az çok kavramıştı.

Şimdi, bu 1582 nişan-ı hümâyûnunun suhtelere neler verdiğini görelim: a) Evvelce olduğu gibi, gene mukavele tarihine kadar olan suhte suçları affediliyor ve nakiblere mülâzımlık vaat olunuyordu. b) Ehl-i örf ve kadılar, bundan sonra, ne talebelere, ne de akrabalarına karışmayacaklar, suhte yolsuzlukları nakibler tarafından hallolunacak, eğer bunlar muktedir olamazlarsa, o zaman hükûmetten yardım isteyecekler, kadıların ve ehl-i örfün karışmaları ancak bu şekilde olabilecekti. c) "Ammâ şunlar ki, yarar olup, şuğuldan feragat etmiş olalar, ol makulelerden delâletlerine tevbe ve istiğfar edenlere arz veresiz ki, Âsitane-i Sa-

20 BOA, MD, No: 47, s. 62, 83.

adetime getürüp ibraz eylediklerinde, istihkaklarına göre riayet olunup, gönüllü gediğine ve sair münasip olan dirliğe ahkâm-ı şerife verile..."[21]

Bu nişanın, 1579 nişanından farklı tarafı, üçüncü maddesidir. Bu suretle suhtelere iş bulmak meselesi ilk defa düşünülmüş olunuyordu. Fakat, dirlik vaadinin de talebe-i ulûmu memnun etmeyeceği açıktı. Çünki, hiç kimse, senelerce medresede ömür çürüttükten sonra, cahil bir levendi bile hoşnut etmeyen gönüllü dirliğine razı olamazdı. Böyle dirlikler artık ricalin kölelerine bile verilir olmuştu.

Nişan-ı hümâyûnun hükümleri etkisiz kalarak, suhteler isyanlarına devam etti. Bunun üzerine, Anadolu'ya yeniden umumî bir emir yollanıp, kaza, nahiye ve köylere kadar ahaliye yeni tedbirler almaları için talimat verildi. Bu da, evvelce alınmış olan tedbirlerin tekrarından ibaretti: 1- Ahali, kefil vermemiş olan silahlı levend ve suhteleri semtlerine sokmayacak, "suhte cemiyeti"nin nerde olduğunu haber aldıklarında, hemen hükûmete haber verecekti. 2- On kişiye bir yiğitbaşı seçilmek üzere serdarlar çıkarılması lâzımdı. 3- Asi suhtelerin "katli vacip" olduğu emrolunuyordu.[22]

Halbuki, suhte isyanı o kadar genel bir durum almıştı ki, "reayadan birçokları dahi", talebe kıyafeti ile dolaşarak, şekavet etmeye başlamışlardı.

Devamlı silâh toplanmasına ve pek çok suhte kesilmesine rağmen, isyan hep kabarmakta devam ediyordu.[23] Teke sancakbeyinin mektubuna göre, oralarda levendât ile suhteler tamamen birleşmişlerdi. Kimi, akrabalıktan, kimi de aynı köyden olduklarından dolayı suhtelere yardım ediyor, reaya da korkusundan şikâyet edemiyordu; kadılar dahi olayları "sicil" etmemekte idiler,[24] Çankırı taraflarında da durum aynıydı. Rum Vilâyeti'nde, Sivas valisi, 1582 nişan-ı hümâyûnuna dayanarak, bütün suhteleri Demirkapı muhafazasına asker yazmış, hükûmet de bundan memnun olarak böylelerine dirlik vaat etmişti.[25] Konya ile çevresinde ve Akşehir'de, ahaliden yardım gören talebeler, hükûmet mensuplarına karşı saldırılarını günden güne artırıyorlardı.

21 BOA, MD, No: 48, s. 77 (Liva-i Menteşe Sancağı beyine ve liva-i mezburda vaki olan kadılara hüküm.)

22 BOA, MD, No: 48, s. 202.

23 BOA, MD, No: 49, s. 134 (Sultanönü kadısına hüküm); BOA, MD, No: 55, s. 135 (Bursa sancak beyine ve kadısına); MD, No: 59, s. 378 (Bursa beyine).

24 BOA, MD, No: 52, s. 351 (Teke beyine ve sancağındaki kadılara hüküm).

25 BOA, MD, No: 52, s. 362 (Rum beylerbeyine hüküm).

C. 1584 NİŞAN-I HÜMÂYÛNU VE MÜHİM NETİCELERİ

1- Yeni Bir Nişan-ı Hümâyûn Yayımlanması: Kemerbaşılar Seçilmesi

İran harpleri uzadıkça, talebe-i ulûmun isyanı hükûmet üzerinde daha büyük etki yapmaya başlamıştı. Meseleyi çözmek için türlü çarelere başvurulmasının sebebi bundan ileri geliyordu. Vilâyetlerin muhafazasına bırakılmış olanların ve ahaliden birçoklarının sızlanmaları devam etmekteydi. Nihayet, Anadolu'nun bu karışık durumu, seferdeki Anadolu askerlerini gerideki ev ve barklarının güveni yönünden endişelendirmeye başlamıştı. Hele levendâtın suhtelerle birlikte hareket etmekte olmaları, Anadolu'da gelişen iç kavgayı daha büyük ve tehlikeli kılıyordu. Bu takdirde, asileri yola getirmek için seferi durdurmak icap ederdi. Bütün bunlar düşünülmese bile, ehl-i örf ve talebe saflarında, iki taraf haline gelmiş bulunan Anadolu ahalisi arasında bu yüzden dökülen kanlar sanıldığından fazlaydı. Eşkiya takibine memur olanlar, yüzlerce suhteyi yargısız öldürürlerken, asiler de karşılığını yapmaktan geri kalmıyorlardı.

İran harbinin uzamasıyla sıkışık duruma düşen hükûmet, içerde düzeni sağlamak için, suhteler hakkında son bir "nişan-ı hümâyûn" daha çıkardı. Bu da gene evvelkiler gibi "talebenin ahvalini ıslah" yolunda medreselilerin mümessilleriyle hükûmet arasında bir nevi mukaveleden ibaretti. Bu mukavele hakkında vilâyetlere yazılan hükümde kaydedildiğine göre, İstanbul medreselerindeki "suhte taifesi umumen devlete müracaat ederek, memâlik-i mahrûsada suhte nâmına bazı eşkiya fesat ve şenaat etmeleriyle anların mazarratı bize sirayet edüp kendi halinde şuğul üzere olanlarımıza siz dahi anlar ile müttefiksiz deyu ukubet murat olunmağın me'keller kapanıp inkiraz-ı ilme bâis olmuşlardır..." diye şikâyet etmeleriyle, suhteleri yola getirmek için, mesele hükûmetçe yeniden incelendi. Talebe akrabalarını vilâyet idarecilerinin zulüm ve hakaretlerinden kurtarmak amacıyla hareket ettikleri anlaşılan İstanbul medreselerindeki talebe ileri gelenleri, Anadolu'da, bütün cürüm ve cinayetlerin hakiki suhtelerce değil, suhte kılığındaki yalancı suhteler, yani levendler tarafından yapıldığını iddia ediyorlardı. Hattâ, böylelerinin isimleri defter edilerek haklarından gelinmesi konusunda evvelce bir emir dahi çıkmış, fakat vilâyet mensupları, bunu kötü niyetle kullanarak, suhtelere zulümden vazgeçmemişlerdi.

Suhtelerle ehl-i örf arasındaki geçimsizliği bu şekilde anladıkları kaydolunan İstanbul medreseleri, Anadolulu arkadaşlarının yola gelmeleri için ehl-i

örfün, talebelerin hiçbir işine karışmaması, yani talebe uygunsuzluk yaparsa, bunun vilâyet idarecileri tarafından değil, talebe mümessilleri tarafından ele alınması gerektiğini ileri sürdüler. Anadolu vilâyetlerinin hükûmet yanında on bir hemşehri tarafından temsil olunan talebelerinin çıkaracakları fesat ve isyanlarını inceleyip sonuca bağlamak için, İstanbul'daki kemerbaşılar[26] harekete geçeceklerdi. Meselâ, Anadolu'dan suhteler hakkında bir şikâyetçi gelse, önce İstanbul'da, medreselerde ve tetimmelerde kemerbaşı olan suhtelerle buluşacak, suç işleyen kimsenin hakiki suhte olup olmadığı tesbit olunacak, eğer hakiki suhte ise, kemerbaşı bu kötülüğü eden suhte ile davacının arasını bulmaya çalışacak ve davayı halledecekti. Suçlu nasihati dinlemediği takdirde, diğer suhteler itaatsizi kendi elleriyle teslim edeceklerdi.

İstanbul'daki suhte ileri gelenlerinin hükûmetle yaptıkları bu mukaveleye razı olan, yani bunları mümessil tanıyan Anadolu'daki medrese talebesinin, bundan sonra rahat duracaklarına söz vermeleri şartıyla, mukavele tarihine kadar olan suçları bağışlanacak, hapsedilmiş olanları da serbest bırakılacaktı. Memleket muhafazasına kalmış olan, beylerbeyi, sancakbeyi, zeamet ve timar erbabı, subaşı, çavuş ve başka kim olursa olsun, İstanbul'dan emir ve haberle memleketine gidecek olan suhtelere karışmayacaklar, ancak kemerbaşıların "reyi hilâfına" hareket edecek olan talebeleri yola getirmek üzere vazifeyle sancaklarına yollanan suhtelere yardım edeceklerdi. İşte, İstanbul suhtelerinin, Anadolu medrese talebesi nâmına hareket ederek hükûmetle üzerinde anlaştıkları başlıca noktalar bunlardı.

İki taraf, müzakereden sonra, şu maddeleri kararlaştırdılar:

1- Suhtelere ait, yani onları ilgilendiren bütün davaları doğrudan doğruya İstanbul'daki kemerbaşılar halledeceklerdi.

2- Hükûmetle bu mukaveleyi yapan İstanbul'daki suhte ileri gelenlerinin sözlerinden çıkmayan, yani dolayısıyla bu mukaveleyi kendileri de kabul etmiş ve bundan sonra rahat duracaklarına söz vermiş sayılan bütün suhtelerin suçları affolunacak, hapsedilmiş olanları serbest bırakılacaklardı.

3- Bundan sonra isyan ve fesada devam edenleri, suhteler kendi elleriyle teslim edecekler ve bunların haklarından gelinecekti.

4- "Suhte taifesinden olup, ıslah-ı fesat" için Anadolu vilâyetlerine hüküm, mektup ve sair haber ile geri haber getiren suhtelere ve evvelce suhte iken, dânişmend, imam, hatip ve müezzin olup, veya sılasında kalarak, kendi halinde olanlara, "siz evvelce suhte idiniz" diye, ne beyler, ne de muhafazaya kalan zeamet ve timar er-

26 Kemerbaşılar, her vilâyetin İstanbul'daki talebe temsilcileri olup, birinci ve ikinci nişanlarda adları geçen talebe nakiblerinin yerlerini tutan kimseler oldukları anlaşılmaktadır.

babından ve yiğitbaşılardan, il erleri ve köy kethüdâlarından kimse tarafından asla sataşılmayacaktı.

5- Bundan sonra da isyanda devam eden olursa, bunlara hiç kimse yardım etmeyecek, evlere alınmayacaklar, yiyecek ve başka şeyler verilmeyecekti.

Hükûmetle suhte temsilcileri arasında yapılan mukaveleyi bildiren bu hüküm bütün vilâyetlere (Anadolu vilâyetlerine) tebliğ olundu.[27] Başlıca maddelerini kaydettiğimiz nişan-ı hümâyûn bize anlatıyor ki, "talebe-i ulûm" ile ehl-i örfün ilişkilerini kesmek hükûmetçe en önemli tedbir sayılmıştır. Çünkü, medreseliler, isyanın vilâyet idarecilerinin zulmünden ileri geldiğine hükûmeti inandırmışlardı. Halbuki, yukarıdan beri kaydettiğimiz üzere, Anadolu medreselileri, gerek kadılar eliyle, gerek kendi ağızlarından ve hepsinden daha açık olarak, isyanlarındaki davranışlarıyla dertlerinin ve ihtiyaçlarının neden ibaret olduğunu yeteri kadar anlatmışlardı. Edirne ve İstanbul medreseleri devlet yapısını pekiştiren birer kurulu düzen olarak kabul olunduğu halde, Anadolu'daki binlerce öğretim müessesesi hakkında böyle bir kanaat yoktu. Bilâd-ı Selâse'nin imaretleri ise, Anadolu'nun devlet idaresine katılması için, çocuklarını okutmasına en küçük ölçüde bile cevap veremezdi. Talebe kadroları çok şişik olan büyük merkezler, imaretlerini işletmek yönünden de eskisi kadar zengin bulunmuyorlardı. Bu hale göre, uzun tahsil yıllarında ahlâkları, karakterleri ve hattâ fizik bünyeleri herhangi bir levende göre çok narinlemiş olan suhteler, o devrin bir çeşit işsizleri idiler. Durum bu olunca, 1587 nişan-ı hümâyûnu suhtelerin hiçbir temel ihtiyaçlarına cevap vermediğinden, her tarafta daha büyük ölçüde talebe toplantıları görülmeye başladı.

2- Mukavelelerin Etkisi: Büyük Çaplı Ayaklanmalar –Asıpkesme Siyaseti–, İl Erlerinin Yeni Bir Kurulu Düzen Olması

İkide bir ortaya çıkan nişan-ı hümâyûnların talebeye cesaret verdiği gerçekti. Çünkü, her nişan-ı hümâyûn çıkarılmasından sonra isyanın arttığı, isyancıların ehl-i örf hakkında daha kanlı davrandıkları görülüyordu. Bu defa da öyle oldu; her vilâyetin suhteleri birbiriyle haberleşip toplanmaya başladılar. Saruhan'da sekiz yüz, Germiyan'da bin iki yüz medreseli toplantılar yaparak, iki sancak

27 BOA, MD, No: 53, s. II (1579 ve 1582 senelerinde yayımlanan nişanlardan daha uzun ve esaslı olan bu nişanın vilâyetlere yollanan suretlerinde, her vilâyetin kemerbaşıları kayıtlı idi). Bk. vesika 8.

suhtelerinin sözde düşmanlıkları olduğunu iddia ettiler. Gerçekte ise, soygunculukla uğraşıyorlardı.[28] Eskişehir çevresinde, Beypazarı, Sivrihisar, Mihaliç kasabaları bu yöre asileri tarafından basılmıştı. Her taraftan medreselilerin tecavüzleri hakkında şikâyetler geliyordu. Hükûmet, gene asi suhtelerin takibi ve teftişleri için vilâyetlere emirler verdi. Zaten böyle bir emir olsa da, olmasa da, vilâyet idarecileri, şahsî çıkarları iktizası, suhtelere ellerinden gelen cezayı veriyorlardı. Şu halde, kendilerine böyle bir emir tebliğ olunur olunmaz, derhal devriye bölükleriyle harekete geçtiler. Artık, İstanbul ricali, Anadolu'da olup geçenleri anlayacak durumda değildi. Çünkü, haberler birbirini tutmuyordu. Kimi, ehl-i örfün zulmünden, kimi suhtelerin cinayetlerinden feryat etmekteydi. Vilâyet memurlarından bile doğru fikir almak mümkün değildi. Kadıların birçoğu reayanın ehl-i örften çektikleri zulümleri sayıp dökerken, umumiyetle sancakbeyleri de, suhtelerin tecavüzlerinden bahsediyorlardı. Nihayet, hükûmet, oldukça eski bir yara olan suhte isyanlarını katî bir neticeye bağlamak isteyerek, bütün Anadolu sancaklarının il erlerine, dirlikler vaadi karşılığında, kendilerini suhtelere karşı muhafız sipahilerle yoldaşlığa davet etti. Ayrıca, suhte isyanlarının fazla olduğu yerlere başkentten "serdarlar" tayin etti.

Kadılara emirler yollanarak, il erlerinin düzenlenmesi, her on iki kişiye bir yiğitbaşı seçilmesi, bütün hanelerin birbirlerine kefil olmaları, ahalinin suhtelere yardımda bulunmaması için, herkese, "şart-ı talâk üzere" yemin ettirilmesi,[29] suhtelere karşı yardım edeceklere dirlik ve terakki verileceğinin her tarafta "nidâ" ettirilmesi gibi tedbirlerin alınması tembih olundu.

Hükûmet her ne yaptı ise suhte isyanlarını önleyemedi. Hattâ, asilerin İstanbul ile olan gizli ilişiklerini bile kesmek mümkün olmuyordu. Eşkiyabaşılar, yahut yolladıkları adamları, "tebdil-i suret ile" İstanbul'a gelip, işlerini yaptıktan sonra, gene Anadolu'ya dönüyorlardı.[30]

28 BOA, MD, No: 58, s. 253 (Bursa'da kayıtlı olunduğu gibi, suhtelerin birbirleri ile çarpıştıkları evvelce hiç görülmüş olmamakla beraber, III. Mehmed'in Manisa valisi olan lalasının mektubundan anlaşıldığı üzere Saruhan ve Germiyan suhteleri arasında böyle bir husumet vardı. Ayni hadise hakkında, BOA, MD, No: 60, s. 70'te hüküm vardır. Bu hükme göre dahi, adı geçen iki sancak suhtelerinin "meydanları olup Demirci civarında bir derbentte cem olduklarında ulemâ ve suleha varup" aralarını bulmuşlar, Saruhan suhteleri dağılmışlar, fakat Germiyan suhteleri başlarına bir başbuğ seçerek Demirci ve Simav taraflarında birçok cemaati basmışlar; evler soymuşlar ve reaya dağlara sığınmıştır).

29 Reayayı "şartlandırmak" veyahut "şart-ı talâk üzere" yemin ettirmek, erkeklerden nikâhları üzerine söz almak demekti. III. Murad reayanın suhtelere yardım etmelerini önlemek için, sık sık şart-ı talâk ettirilmelerine müsaade etmişti. Reaya da sözlerini tutamayacakları için, bundan yakalarını sıyırmak üzere bekârları evli göstermek suretiyle, şart-ı talâka onları sürmek yolunu buldular. Şart-ı talâk, reayaca hükûmetin yeni bir eziyeti sayıldığından, III. Mehmed ve I. Ahmed zamanlarında bu hareketten çok sakınılmıştır. BOA, MD, No: 62, s. 210.

30 BOA, MD, No: 62, s. 22.

1584'ten sonra, isyan, hudutlarını genişleterek, halk tabakalarını da içine alan kanlı bir boğuşmaya dönüştü. Gerek ahaliden, gerek sipahilerden önemli bir kısmı hükûmetten hoşnut olmadıklarından, ya medreselilere yardım ediyorlar, yahut hükûmet memurlarının işlerini güçleştiriyorlardı. Bütün Anadolu sancaklarında, ehl-i örf suhteleri, suhteler de ehl-i örfü acımadan öldürmekteydi. 17 Ocak 1587 (13 Muharrem 996) tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre, Kastamonu ahalisi adına sunulan bir arz-ı halde kaydolunuyor ki, o taraflarda iki yüz kişiye baş olan Kara Hacı adında bir suhte şefi, elli kişinin kimini öldürmüş, kiminin de uzvunu kesmişti.[31] Diğer merkezlerde de böylece talebe bölükleri dolaşmaktaydı. 1587 senesine doğru, medreselilerin hareketleri bütün bütün kanlı oldu. Batı Anadolu'da, Hamid ve Teke taraflarında kuvvetli suhte bölükleri ayakta idiler. Zengin timar ve zeamet erbabına daha çok tecavüz ediyorlar, "emred oğlanlarını" kaldırıyorlardı. Bu sancaklardan şikâyet üstüne şikâyet gelmekteydi. Hamid Sancağı'nda bulunan bütün kadılara yazılan bir hükmün ifadesine göre, "Afşar Kadısı mektup gönderup, Hamid Sancağı'nda bazı eşkiya ve suhte taifesi peyda olup, müslümanlara salgun salup, evlerini basup, garet edüp ve nice kimesneleri katleyleyüp, reayadan gayrı timar sahiplerinin emred oğlanlarını alup, yevmen fe yevmen fitne ve fesatları artup, hiçbir veçhile defleri mümkün olmayup Afşar Kazası'nda... nam yüz evlü bir köyü basup, nehbü garet edüp, imamlarının oğlunu alup ve Isparta Kazası'nda taşviran nam kariyeyi basup, erkek-kadın otuz iki nefer kimesneyi katl ve esbablarını garet edup ve sabıka emr-i hümâyûn ile muhafazaya kalan Ayvaz (?) nam sipahiyi beş nefer ademisi ile katledüp ve hâlâ kasaba-i mezbure civarında Hacı Davud ve Karye-i Çat'tan Tezgeldioğlu nam kimseleri katledüp ve bilcümle fesat ve şenaatlerini tahrir kabil olmayup, lâkin bu diyarın ehl-i vukufları cem'olup, meclis-i şer'e gelüp zeametten mazûl olan Neslioğlu[32] darende-i hümâyûn Mehmed (zide kadruhu) yarar ve ehl-i vukuflardandır. Eğer mezbure zeamet şartı ile serdarlık emri verulüp, mezbur eşkiyayı her kande bulur ise kati ve akrabalarından muin olanların kimini küreğe ve kimini Kıbrıs'a gönderup, her karyeye yiğitbaşı dikilüp, il eri şartlanup, haramzade ve suhte haberini aldıklarında birbirlerine muavenet ve suhteyi tutup katletmek ferman olunur ise fukara ve zuafa asûdehâl olmak mukarrerdir deyu" bildirilmişti.[33]

Suhte isyanlarını bastırmaya bir çare olarak, Afşar kadısı tarafından ileri sürülen bu tedbirler, birçok yerin kadısı tarafından da teklif ediliyordu. Bunları

31 BOA, MD, No: 62, s. 169.

32 Burada adı geçen Neslioğlu, il erlerine serdar seçilmesi sayesinde şöhret kazanarak, başına binlerce levend ve sekban toplayıp büyük bir Celâlî reisi olan ve Karayazıcı devrinde de mühim rol oynayan meşhur Neslioğlu'dur.

33 BOA, MD, No: 64, s. 156.

gözde tutan hükûmet, özellikle il erleri teşkilatının daha esaslı olarak meydana çıkması ve serdarlar tayini yolundaki istekleri kabul ederek "mazûl" veya vazifeli çavuşlardan, dirliği elinden alınmış kimselerden ve reayanın ünlülerinden bütün sancağın il erlerine serdar olabilecek durumda bulunanları halkın serdar seçmelerine izin verdi. Fakat, suhte suçlarından akrabalarının da sorumlu tutulmaları hakkındaki teklifi reddetti. Takipte ele geçmeyen eşkiyanın kefillerine başvurulmasını kâfi gördü. Hırsız ve haramîleri hiç kimsenin evine koymaması, himaye etmemesi, reayanın zulümden kurtarılması için lüzumlu her tedbirin alınması da bildirildi. Bu sırada Teke Sancağı suhtelerinin de, etrafı yakıp yıkmakta oldukları, Hasan adında bir zaîmin adamlarını öldürüp, malını yağma ile evlerini ateşe verdikleri haberi geldi. Eskiden, ocak oğullarından olan Mahmud adında birinin, kendi adamlarıyla suhtelere karşı çıktığı, çarpışmalarda elli kişinin öldürüldüğü, kendi tarafından da ölenlerin olduğu bildiriliyordu. Eski Teke sancakbeyi ve Antalya kadısı, mektuplar yollayarak, reayadan birçok kişinin açıkça eşkiya tarafını tuttuklarını söylemişlerdi. Teke ileri gelenleri de, Mahmud'un il erlerine serdar olmasını istemekte idiler.

Suhtelerin, böyle, zengin dirlik sahiplerine tecavüz etmeyi huy edinmeleri, burda da görüldüğü üzere, nihayet timar ve zeamet erbabından mal mülk sahibi olanları ve şöhretli kimseleri harekete getirmişti. Mazûl çavuşlar ve yüksek timardan atılmış kimseler dahi, hem servet sahibi oldukları, hem de dirliklerini hükûmetten geri almayı umdukları için, suhtelere karşı açılan mücadelenin başına geçiyorlardı. Şu halde, başta zengin hükûmet mensupları olmak üzere, suhteler tarafından tecavüze uğrayan vilâyet ileri gelenleri, yer yer toplanarak, fiilen mücadelenin başına geçmiş olan çavuş ve başka kimselerin il erlerine serdar seçilmeleri için, hükûmet merkezinden izin istemekte idiler. Daha ilk suhte isyanlarından beri, il erlerini yiğitbaşılar idaresinde asilere karşı kullanmayı çok denemiş olan hükûmet, her taraftan gelen teklifleri kabul ederek, il erlerine serdarlar tayin etti. Eski dirlik sahiplerinin ve mütegallibe çavuşlarının, bu suretle il erlerine serdar seçilmeleri, Anadolu iç mücadelesinde yeni bir devir açtı.

Esasen suhteler de, XVI. yüzyılın ortalarından beri devam ettirdikleri isyan şeklini değiştirmişler, son senelerde icabında levendlerle birleştikten başka, kadılara da tecavüz eder olmuşlardı. Mahkemeleri bastıkları görülüyordu. Tabiî, bu, kendileri için hiç iyi olmayan bir hal yarattı. Çünkü, kadılara ve meclis-i şer'e husumet bağlamak suretiyle, devlet mekanizması içinde en çok dayandıkları koruyucularını kaybettiler. İl erlerinin büyük bir teşkilât olarak meydana çıkmasına, yani, serdarlar idaresinde esaslı bir kuvvet haline gelmesine kadıların önayak olmalarının sebebi burdan ileri geliyordu. Suhteler bu teşkilâttan büyük

bir darbe yediler. 1584-1587 arasında, bir taraftan il erleri, düzenli, kuvvetli bölükler halinde meydana çıkarken, diğer taraftan, suhte isyanları yavaş yavaş önemini kaybediyordu. Bundan sonra, Anadolu iç kavgalarının aldığı durum şöyle hulâsa edilebilir:

1- Suhte bölükleri: Hükûmetten hoşnut olmayan talebe-i ulûmun birer başbuğ idaresinde, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren mevcut olduklarını ve 1578'den beri, Anadolu'nun askersiz kalması üzerine, memlekette büyük bir iç sıkıntı yarattıklarını ve bunun sonuçlarını yukarılarda izah ettik.

2- Devriye bölükleri: Vilâyetlerde güvenliğin sağlanmasıyla ilgili olan ve bu yüzden seferden kalan beylerin ve ümerâ kaymakamlarının, kendi öz güvenliklerini sağlamak için hükûmet merkezinin müsaadesini almadan, levendlerden maiyetlerinde devriye bölükleri teşkil ettiklerini de yerinde söylemiştik.

3- Yiğitbaşılar ve il erleri, serdarları idaresinde, hükûmet tarafından suhtelere karşı teşkil olunan levend ve sekban bölükleri: Celâlî bölükleri diye de söyleyebileceğimiz bu kuvvetler, Köroğlu ve arkadaşlarından itibaren, ister hükûmetin izniyle olsun, ister zorla olsun, teşekkül etmiş bulunuyordu. Fakat, 1584'te, il erlerine serdarlar seçilmesine resmen müsaade olunmak suretiyle, zaten mevcut olan Celâlî bölüklerine daha kuvvetli başbuğların geçmesini sağlamaktan başka bir şey yapılmadı. Reayanın bu üç unsur arasında nasıl bir yol tuttuğunu ilerde göreceğiz.

Hükûmetin, 1584'ten itibaren, suhteler hakkında aldığı tedbirler sayesinde, 1587'den sonra, artık talebe bölüklerinin büyük bir tehlike olmaktan çıktıklarını ve iç kavgalardaki önemlerini kaybettiklerini görüyoruz. Bundan sonra, il erlerinden kurulmuş olan bölüklerle ehi-i örf karşı karşıya gelmişlerdir.

Suhteler davayı kaybettikten sonra, kadıların tuttuğu yeni yol, reaya üzerindeki nüfuzlarından faydalanarak, ehl-i örfe karşı yeni bir mukavemet kurmak oldu. Bununla beraber, Celâlî bölüklerinin baş düşmanının mahkemeler ve kadılar olması, bunların durumunu nazik bir hale getirdi.

İl erlerinin, kendi başlarına, birer serdar idaresinde, levend ve sekban bölükleri adıyla, resmen hükûmet tarafından kurulmuş olduklarını gördüğümüz, 1584 ve 1587 yılları arasındaki olaylar sırasında kaydı lâzım gelen önemli bir nokta, bu bölükler suhtelere karşı kuruldukları halde, onlarla esaslı bir mücadeleye girmekten ziyade, tersine bunların da, talebeler gibi, yüksek timar ve zeamet erbabının ve fazla olarak kadıların mallarına ve canlarına tasallut etmiş olmalarıdır.

3- Suhte İsyanlarının Gücünü Kaybetmesi: 1587-1597

Anadolu askerleri İran seferinde bulunduğundan, hükûmetin suhte isyanlarına karşı il erlerinden faydalanma yolunu tutması ve hele 1584'teki anlaşmasının olumsuz kalması üzerine, her sancağın il erlerine çavuşlardan, bilhassa timar mazûl ve zeamet erbabından serdarlar seçmeyi kabul edip ve hattâ vilâyetlere bu konuda emirler vermesi,[34] vilâyet muhafazasına kalan resmî hükûmet kuvvetlerinin başındaki sancakbeyi, kaymakam, kethüdâ gibi vilâyet idarecilerinin karşısında daha kalabalık kuvvetlere sahip müstakil başbuğlar türemesine sebep olmuştur. İl erlerine serdar olmak için ellerindeki ferman gereğince, sancaklardaki belli başlı levend ve sekbanları, sözde suhtelere karşı silâhlandırdıklarından, hakikaten, talebeler levendlerin yardımlarından yoksun kaldılar; fakat, serdarlar, çoğu köylerden yetişme bu fakir insanların ihtiyaçlarını düşünmek zorunda bulundukları için, suhtelerden daha çok soyguncu oldular. Bunlar da, tıpkı suhteler gibi, paralı ve malı çok kimselere, özellikle yüksek dirlik sahiplerine satışıyorlardı. Başta, il erlerine büyük ümit bağlayan bunun için de düzeleceklerini uman, bu kuvvetleri hükûmetten kendileri isteyen reaya, zamanla aldandıklarını gördüler.

Artık kalabalık sekban ve levend bölükleri yani Celâlî grupları, eşkiyalıkta rakip tanımadıklarından, suhtelerin hareketleri seyrekleşti.

İl erlerinin serdarlar idaresinde daha sağlam düzene girdikleri ilk yıllarda halkın, suhtelerden yüz çevirerek bunlara döndüğünü gösteren emareler vardır. Her taraftan, il erlerine serdarlar seçilmesinin istenmesi ve bazı bölgelerde halkın suhtelere düşman olması, bunun bir delilidir.[35] Bununla beraber, Anadolu'nun dört tarafında, az da olsa, suhte isyanları görülmekte devam etti. Özellikle, Balıkesir, Uşak taraflarında, talebe-i ulûm, hâlâ köylülere dayanarak, eşkiyalık ediyorlardı. Alâiye, Karaman, Ankara ve Amasya taraflarında, gene talebe bölüklerinin dolaştıklarına dair haberler gelmekteydi. Fakat, yukarıda dediğimiz gibi,

34 BOA, MD, No: 53, s. 165 (sabık Teke alaybeyi olup mütekait olan Kulaksızoğlu Mehmed'e, il erlerine serdar olduğuna dair yazılan bu hüküm Anadolu'nun malûm bütün isyan mıntıkalarına da yazılmış ve birer "il erleri serdarı" tayin olunmuştu. 1578'e kadar bu usule devam olundu. Fakat, mütekait ve mazûller idaresindeki bu bölükler, her türlü itaatten çıktıkları, yani suhtelerin yerlerine geçtikleri için, İran seferinden Anadolu askerinin dönmesi üzerine, bu defa da bunlar hakkında "umumî teftiş" emri çıkmış, bunun üzerine pek çok sekban bölükleri dağıtılmıştı ki, bu halin tafsilâtını ilerde göreceğiz).

35 MD, No: 72, s. 567 (Anadolu beylerbeyine ve Karahisarısahip beyine ve burda olan kadılara hüküm: Bunda suhtelerin şikâyetlerinden bahsolunmaktadır. Medrese talebesi bildirmiştir ki, köylerine harçlık için veya evlenmek üzere gitmek istediklerinde, ahali, şartlıyız diye yola çıkanları katlediyorlarmış. Bu yüzden ne kadar masum suhte kanı dökülmüş). Aynı defterin 392. sahifesindeki hükme göre de, Karahisar ahalisi, il erlerine başbuğlar seçilmesini ve eşkiyaya karşı bunların halka yardım etmelerini istemişler.

bunlar, il erlerince teşkil olunan kalabalık Celâlî bölüklerinin yarattığı gürültü ve yeni çeşit iç çekişme içinde pek sönük kalmış bulunuyordu. Böyle olduğu içindir ki, artık, hükûmet suhtelerle uğraşmaktan vazgeçmiş, âdeta onları kendi hallerine bırakmıştı. Şimdi, bütün mesele, Celâlî, sekban ve levend bölükleriyle, vilâyet idarecilerinin etrafında toplanan devriye bölüklerinin ortaya koydukları yeni karışıklıkları halletmekten ibaretti. Sırasında göreceğimiz üzere, bunların durumu suhtelerinki ile ölçüşme kabul etmez derecede karışık ve tehlikeliydi. Ayrıca, bunun, suhtelerin isyanı gibi yarım yüzyıl değil, daha uzun süreceğini ve Anadolu'nun bütün içtimaî ve iktisadî düzenini altüst edeceğini, ileride, Celâlî isyanlarını incelerken meydana koyacağız.[36]

36 Suhte meselesi 1587'den itibaren ikinci plana düşmüş olmakla beraber, 1597'ye kadar geçen zaman süresince artık suhte meselesinin bitmiş olduğunu söylemek istemiyoruz. Yalnız, Eğri seferinden sonra Karayazıcıoğlu'nun isyanı ile başlayan büyük Celâlî isyanlarında, artık suhtelerin asi değil, şehirlerin korunmasında halkın yardımcısı olduklarını ve hükûmetçe sık sık eşkiyalara karşı silâhlandırıldıklarını göreceğiz. Yani suhte isyanları sırasında, bunlara karşı hükûmet nasıl il erlerini kullanmış ise, il erleri de Celâlî bölükleri halinde bütün Anadolu'yu ihtilâl içinde bıraktıkları zaman, bu sefer de suhteleri onlara karşı kullanacaktır ki, bunların tafsilâtını Karayazıcı devri isyanlarında göreceğiz.

VI. KISIM

REAYA İLE EHL-İ ÖRF ARASINDA MÜCADELE[1]
(Celâlî Bölüklerinin Doğuşu)
1575-1596

A. EHL-İ ÖRFE KARŞI SANCAKLARDA AYAKLANMALAR

1- Anadolu'nun Ehl-i Örf ile Didişmesi

1575 öncesindeki olayların anlatılması sırasında, idarecilik niteliği bozulmuş olan bir memur sınıfının türediği, örneklerle gösterilmişti. Toprak sipahilerinden "alçak hallü" olanlar isyan halinde idiler. Yüksek dirlik erbabı ise, fazla mal mülk ve arazi toplayarak, derebeylik rejimine doğru gidiyorlardı.

Halk ile bütün ilişkileri ancak asayişin sağlanması konusunda olan ümerâ ve adamları ile serbest arazi zabitleri de, cürüm ve cinayet resimlerini artırmak için reayayı birbirleriyle tutuşturmayı, geçimsizlikleri teşvik etmeyi, birisinin arazisinde suç işleyen bir kimse, diğerinin sınırından içeri kaçtığı zaman, parasını alarak, suçluyu korumayı âdet edinmiş idiler. Kadılar ve özellikle naibleri, "resm-i kısmet yoluyla" fukarayı soydukları gibi, mahkemeler de dürüst bir adalet yolunda gidemiyorlar, mahkeme harçları ve başka şeylerle halkı paraca eziyorlardı. Bu ve buna benzer birtakım kötülükler yüzünden, halkın gözünde, hükûmet idaresinin itibarı düşmeye başlamıştı.

Suhte ayaklanmalarının bir türlü yatışmayışında, ehl-i örfün soygunculuğunun da rolü olduğunu, padişah ve rical biliyorlardı. Keza, reayanın gittikçe itaatten çıkmaları, mahkemelerin basılmaya başlaması, çiftbozanların artması, hep aynı şey ile izah olunmaktaydı. Onun için, I. Süleyman, ölümünden bir yıl

1 Ehl-i örf, en yükseğinden en küçüğüne kadar idareci zümreye, yani memur sınıfına verilen isimdir: Mehmed Ârif, "Kanunname-i Âl-i Osman", *TOEM ilavesi* (1338) s. 14, Not I.

önce, "adaletnâme" adı ile meşhur bir fermanı, Halep dahil, Van hariç olmak üzere, bütün Anadolu vilâyetlerine ve vilâyetlerdeki sancaklara dağıttırarak, devlet memurları tarafından halka yapılan zulümleri anlatmak zorunda kalmıştır. 1565 tarihinde yayımlanan bu fermanda halka zulüm yapmakla itham olunanlar, ümerâ adamları, naipler, sipahiler, voyvodalar ve reayadan "kudretlû" olanlardan ibaretti. Görülüyor ki, bunda, kadılara ve ümerâya bir kabahat yüklenmemişti.

Küçük ehl-i örf diyebileceğimiz kimselere ve halkın ileri gelenlerine iki suç yükleniyordu. Bunun birincisi, reayanın kızlarını, velilerinin rızası olmadan, kendi istediklerine vererek para kazanmak ve nikâhlı kadınları zorla boşatarak başkalarına nikâhlamaktı. İkincisi daha da önemliydi; bütün davalar satılmaya başlanmıştı. Birtakım zorbalar, yanlarında yalancı şahitlerle dolaşarak, kendileri ile hiç ilişiği olmayan davaları takip suretiyle para kazanmayı iş edinmişlerdi. Bunun neticesi olarak, adaletsizlik artmış bulunuyordu; fukara, haklarını koruyamaz olmuştu.

Halbuki, 1565'te, gerek Anadolu'da ve gerek bütün imparatorluk içinde genel düzensizlik, hiç de bu kadar değildi. Macaristan'dan ve diğer Hıristiyan, hattâ halkı Türk olmayan öteki Müslüman memleketlerden, ümerâ ve adamları ile sipahilerin bid'at koyduklarına, yani, kanunda olmayan vergiler almakta olduklarına dair birçok şikâyet geliyordu. Aynı zamanda, reaya angaryalarla yorulmaktaydı.[2] Bununla beraber, bu noktada Anadolu halkından gelen sızlanmalar fazla değildi. Diğer taraftan, faizcilikle reayanın elinden mal ve mülklerinin çıkmaya başlaması gibi, iktisadî darlığın neticesi olan olaylar, hem Anadolu'da ve hem de tâbi memleketlerde alıp yürümüştü. Bunda da baş rolü, gene hükûmet mensupları oynuyordu.

Şu halde, I. Süleyman'ın bu fermanı, yaşanan bütün bozuklukları saymış olmaktan uzaktı. O, yalnız Anadolu'da, Türk sosyal bünyesinde meydana çıkan iki hastalığı söz konusu ediyordu. Bundan dolayı, "adaletnâme" ancak Anadolu sancaklarına yollanmıştı. Bunun delâlet ettiği mânâ, idarecilik huyu bozulmuş olan ehl-i örfe karşı, tâbi memleketlerde bir tepki görülmediği halde, Anadolu'da şiddetli bir karşı koymanın görülmesi ve bu yüzden asayişin ayak ayak ortadan kalkmış bulunmasıdır. Rumeli'nin Türk olan yörelerinde dahi aynı suretle karışıklıklar çıkmış olduğunu sırasında anlatmıştık. Fakat, o tarafta, Türk çevrelerinde dahi, fermanda geçen yolsuzlukların yapılmamış olduğunu, eldeki vesikalar gösterdiğine göre, biz bunun sebebini, Rumeli'deki Türklerin, daha çok şehirlerde yaşamakta olduklarında arayabiliriz.

2 BOA, MD, No: 3, s. 350, 347, 410.

Hulâsa, 1565 adaletnâmesinin bize gösterdiği hakikat, Anadolu'da, memurların sebep oldukları içtimaî düzensizliğin yaşanmakta olduğuydu.

Kadılarla ümerâ bu meselenin haricinde kaldıkları için, suçlu sayılan küçük memurların yola getirilmeleri ve bir daha böyle bir karışıklığın olmamasının sağlanması işi kendilerine havale olunuyordu. Buna rağmen, I. Süleyman öldükten sonra da düzen karışmakta devam etmiş, bu padişahın, kötülüğün dışında kalmalarını istediği kadılar ve ümerâ da, halk ile memurlar arasında görülen geçimsizliklere karışmak zorunda kalmışlardı.

II. Selim'in ayrı bir ferman çıkardığına dair hiçbir kayıt yoktur. Onun zamanında, bu gibi konularda vilâyetlere yazılan hükümlerde hep yukarıda adı geçen adaletnâme hatırlatılmaktadır. Halbuki, Anadolu'daki mücadele asıl bu padişah devrinde pek çabuk ilerlemiş, suhte isyanları genişlemiş, bunlardan ayrı olarak, levendler çoğuncası sipahi yahut mültezim gibi hükûmet mensubu olan bir kimsenin etrafında faaliyetlerine devam eden asi bölükler haline gelmişlerdi. Yavaş yavaş, kadılar ile ümerânın karışıklıklar önündeki tutumları durulmaya başlamış bulunuyordu. Birinciler, zorba sipahilere, beylerin adamlarına ve voyvodalara karşı reayanın haklarını korur bir tavır almakta iken, ikinciler, yani ümerâ da, kendi adamlarını, hattâ sipahileri himayeye başlıyorlardı.

III. Murad, 1574 yılının son günlerinde tahta geçtiği zaman, artık, Anadolu'da, uzun zamandan beri devam eden mücadele, hemen hemen açık bir görünüşe ulaşmıştı. Her tarafta, halk ümerâya ve adamlarına karşı gelmeye başlamışlardı. İstanbul'a ehl-i örfün zulümleri hakkında şikâyetler yağmaktaydı. Kadılar ile şehirlerin ileri gelenleri olan âyan, bir taraftan şikâyetçi halkın önüne düşüyorlar, diğer taraftan da, beylere ve adamlarına karşı asi suhteleri tutuyorlardı. Buna mukabil, ümerâ, tabiî kendi hesaplarına çalışmakta olan adamlarını korumak zorundaydı. Aynı zamanda, kadıların suhte bölüklerini gizli veya açık himaye etmeleri gibi, beyler de levend bölüklerine yardım etmekte tereddüt etmiyorlardı. III. Murad zamanında, Anadolu hadiseleri bu şekilde ilerleyerek, neticede, reaya ile ümerâ tam bir anlaşmazlık haline girmiş, asayiş memurları, hattâ dirlik erbabı, ödevlerini yapmakta büyük zorluklarla karşılaşmaya başlamışlardı. Şurada burada tecavüze uğruyorlar, yahut, vergileri toplayamıyorlardı. Bunun üzerine, ümerâ, reayayı itaat altında tutmak ve kendi güvenlerini korumak üzere, birçok devriye bölüğü kurmuşlardır ki, ileride bunları ayrı ayrı inceleyeceğiz.

I. Süleyman'dan sonra, ikinci adalet fermanını çıkaran padişah III. Murad olmuştur. Onun bu fermanı elimize geçmemiş olmakla beraber, zamanında reaya ile ehl-i örfün geçimsizlikleri üzerine yaptığı etki ve ahali arasında kazandığı şöhret yönlerinden, 1565'teki fermanla ölçülmeyecek kadar yüksek tarihî bir

kıymet taşır. Yukarıda söylediğimiz üzere, I. Süleyman küçük memurları zalim bulmuş, bunların yola getirilmesi ve yaptıkları kötülüklerin önüne geçilmesini, ümerâ ile kadılara bırakmıştı. Halbuki, III. Murad devrinde, bunlar dahi davaya karışmış, hattâ, mücadeleyi kendileri idare eder olmuş bir halde idiler. Onun için bu ikinci ferman, memurların yolsuzluklarından vazgeçmelerini sağlayacak bir kuvveti devlette bulamayarak, reayanın, zalim memurlara karşı silâhlanmak suretiyle kendi kendini korumasını tavsiye etti.

Üçüncü adalet fermanı, III. Mehmed (1595-1603) tarafından, gene memurların yolsuzluklarını kaldırmak için çıkarılmıştır. Fakat, bu, hem çok daha yumuşak, hem de reayayı yatıştırıcı bir ifade taşıdığı halde, halk, III. Murad'ın fermanına verdiği mânâyı buna da vermiş olduğundan, vilâyet idarecileri ile halkın daha şiddetli bir suretle çarpışmalarına yol açmış; bundan sonra, Eğri seferinin de etkisiyle, Karayazıcı isyanı denen büyük Celâlî hareketi başlamıştır ki, bundan sonrası ileride anlatılacaktır.

Dördüncü adalet fermanı, I. Ahmed'e (1603-1617) ait olup, "Büyük Kaçgun" sona erdiği zaman, Anadolu'nun altüst olan iktisadî ve idarî durumunu yeniden kurmak gayesiyle çıkarılmıştır. Burada da, bütün sorumluluk, en büyüğünden en küçüğüne kadar gene memurlara ve reayanın "kudretlû" olanlarına yükletilmiş bulunmaktadır. Özellikle bu ferman, Celâlî isyanlarını anlamak yönünden en esaslı bir vesika mahiyetinde olup, gününün bütün meselelerine dokunmuştur.[3]

2- İç Çekişmelerde Hükûmetin Güttüğü Siyaset

Anadolu halkı ile hükûmet adamlarını birbirine düşüren asıl sebebin iktisadî olduğunu kabul etmekle beraber, hükûmet merkezinin güttüğü yahut gütmek zorunda kaldığı iç siyasetin de bunlarda rolü olmadığını iddia edemeyiz. Bir defa, yüksek mansıpların, Türk ümerâ zararına olarak, Enderun'dan yetişme kimselere geçmesinin, ileri gelen Türkler arasında tepki yarattığını katî olarak kabul edebiliriz. Hele, I. Süleyman'ın son yıllarından itibaren, boşalan timar ve zeamet dirliklerini kapıkullarına vermenin usul sayılması gibi bir kararın, büyük çoğunluğu Türk olan timarlı sipahiler üzerinde kötü bir etki yaptığı ve timar dirliklerinin bütün bütün kıymetten düştüğü, İran harplerinde yaşanan tecrübelerle tamamen sabit olmuştur. Çünki, iktisadî baskı altında reayanın üretim şartları

3 Belge: 1, I. Süleyman'ın adaletnâmesi; I. Ahmed adaletnâmesini Çağatay Uluçay *Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, I* adlı eserinde yayımladı.

güçleştikçe gelirleri azalan, köylerindeki hanelerden birçoğu kaçan timarlı sipahi, önündeki terakki kapılarının da hemen hemen kapandığını görmekle büyük bir ümitsizliğe düştü.

I. Süleyman'ın, dış siyasette ne kadar başarılı olursa olsun, iç siyasette memleketi sıkıntıya sokacak bir yol sürmüş olduğu, kendisinin son yıllarında ve halefleri zamanında geçen olaylarla meydana çıktı. Oğulları Selim'le Bayezid arasındaki kavgada, II. Selim babasının yerine geçtiği sırada, ve hattâ III. Murad'ın cülûsu yıllarında, Anadolu halkı, kapıkulluğuna duyduğu şiddetli arzuyu açığa vurmak suretiyle, hükûmet karşısındaki hoşnutsuzluğunu az çok göstermişti. Türk halkının bu arzusunu pek iyi anlamış olan son iki padişahın, yani II. Selim ile III. Murad'ın, Yeniçeri Ocağı'na Anadolu ahalisinden de bir miktar insan alma teşebbüsleri Acemi Ocağı'ndan gelme öz yeniçerilerin direnmesiyle karşılaştıktan sonra, uzun bir süre, kapıkulu ocaklarına Türkler tarafından kayda değer sayıda sızmalar olmadı. Halbuki, iktisadî durumun da gösterdiği üzere,[4] Anadolu'da, oldukça kalabalık sekban ve levendlerin mevcut oluşu buna lüzum gösteriyordu.[5] Çünkü, bu suretle hem boş ve serseri levendlerin miktarı azalacak, hem de idare mekanizması Anadolu'ya daha yakından bağlanmış olacaktı. 1599'dan sonra, levend ve sekbanların ayaklanması şeklinde Anadolu'da meydana çıkan Celâlî isyanlarını incelerken, kapıkulluğu davasının önemini ve Celâlî başbuğları etrafında toplanan levend ve sekbanlar üzerindeki etkisini göstereceğiz.

Bu konuda bilinmesi önemli olan şey, asıl iç didişme çıktığı zaman, devletin güttüğü siyasettir. Uzun Anadolu karışıklıklarını incelerken, olaylar karşısında padişahın görüşlerini bilmeden meselenin içinden çıkmak güçtür. Olup geçenlerin kaydı sırasında da göreceğimiz üzere, başta hükümdar olmak üzere, sadrazam ve şeyhülislâm gibi devlet büyüklerinin bu yolda dayandıkları tek prensip, "reaya Allah'ın padişaha bir vediasıdır" cümlesinden anladıkları mânâdan ibaretti. Fermanlarda, önemli hükümlerde, hep bu söz tekrarlanıp durmuştu. Fakat, III. Murad'ın tahta çıkışıyla uygulanmak istendiğini gördüğümüz, bu söz kalıbı haline gelmiş prensibin, bundan evvel de ileri sürülmüş olup olmadığını bilmek için, 1576'dan önceki iç didişmelerin daha genişçe incelenmesi lâzımdır. Şimdilik bilgimiz buna yetmediği için, bu hususta bir şey söylemeyeceğiz.

4 Bu konuda iki uzun inceleme olan şu yazılarımıza bakınız: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten*, Sayı 51 ve 55.

5 Umumiyetle Osmanlı vakanüvisleri Yeniçeri Ocağı'nın bozuluşunu, III. Murad'ın sünnet düğününü tertibi sırasında, ocağa birçok serserilerin alınması ile izah ettiklerinden, birçok müellifler de koca bir devlet müessesesinin böyle uydurma bir vaka ile bozulduğuna inanmışlar, hep aynı hikâyeyi tekrar edip durmuşlardır. Yeniçeri Ocağı düzeninin hangi içtimaî zaruretler ve sebepler altında bozulduğunu izah ettiğimiz şu etüdümüze bakınız: *DTCFD,* III/4.

III. Murad tahta çıktığı zaman, Anadolu'da reaya ile ehl-i örfün birbirlerine düşman olduklarını, hattâ bu yüzden, bazı yerlerde çatıştıklarını bile görüyoruz. Ahalinin başında kadılar, vilâyet idarecilerinin başında ise, ümerâ bulunmaktaydı. Medrese talebesine, hükûmetin uyguladığı merhametsizce asıp kesme usulü pek çok ailenin canını yakmış, bu yüzden, ehl-i örfe karşı olan düşmanlıklar tecavüzkâr bir dereceye gelmişti. Suhte ayaklanmalarının içtimaî sebeplerini bir türlü anlayamayan hükûmet, uzun süre ezme siyasetine devam etti. Askersiz kaldığı zaman da, asayişe hâkim olabilmek için, il erlerine, yani reayanın eli silâh tutanlarından teşkil olunan levend bölüklerine dayanmak zorunda kaldı. Bu suretle, çiftini çubuğunu bozup geçimsiz kalmış insanlara iş bulmuş oldu. Fakat, bunlara, hizmetlerine karşı bir ücret vermeyi düşünmediği için, sekban ve levendler de suhteler kadar soyguncu olmaktan başka bir şey yapamadılar. O halde, ortaya bir de levend bölükleri meselesi çıktı. Köroğlu ve arkadaşlarından itibaren görünmeye başlayan ünlü eşkiyabaşılar bu bölüklerden türediler; köylü ve fakir halka isyan kapısı böyle açıldı. Evvelce iktisadî durumu incelerken de söylediğimiz gibi[6] para darlığının ve istihsal güçlüklerinin etkisiyle meydana çıkan bu serbest insanların artmaya başlaması, suhte ve ehl-i örf anlaşmazlığı şeklinde ortaya çıkan Anadolu karışıklıklarını, XVIII. yüzyılın Celâlî isyanlarına götüren yegâne âmil olarak göze çarpmaktadır.[7]

III. Murad'ın tahta çıktığı 1574 yılı, devletin iç siyasetinde bir dönüm noktası olduğuna göre, Sokullu Mehmed Paşa aleyhtarı hareketlerin de iç sıkıntıya hayli etkisi olduğu bir gerçektir. Hele devlet ricali hakkındaki şikâyetlerin âdeta memnunlukla karşılanması gibi hallerin reayayı hükûmet mensuplarına karşı koruma etkisi bıraktığını tahmin etmek güç değildir. O halde, III. Murad'ın bu hareketi, onun ehl-i örf aleyhtarı siyasetinin birincisidir.[8] Olayların kaydı sırasında vereceğimiz örnekler anlatacaktır ki, padişah hep bu zihniyetini muhafaza ettiği için, Anadolu meselelerini içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Yalnız,

6 *Belleten,* Sayı 51 ve 55'teki sözü geçen araştırmalarımız.

7 Daha I. Süleyman devrinde, Selim ile Bayezid arasında çıkan kavgada, iki tarafın da başına bu türlü binlerce levend ve sekban toplanarak birbirleriyle çarpışmışlar ve iç asayiş için ne kadar tehlikeli olduklarını göstermişlerdir. Bayezid'in başına toplananlar, daha çok çiftini bozan "rençber taifesi" idi. Selim de babasının tavsiyesi üzerine "yevmiyelü taifesi"ni yani şurda burda gündelikle çalışanları topladı. İki şehzade de başlarına toplananlara bilhassa kapıkulluğu vaat ettiler. Şu halde, II. Selim padişah olarak İstanbul'a döndüğü zaman, kapıkulluğu vaat ettiği bu binlerce levend ve sekbanlar yüzünden yeniçeriler arasında isyan çıkayazdı. Seferden yeni İstanbul'a gelmiş olan, Anadolu vilâyetlerinden, timar erbabından bazıları da kendi dirliklerinden kaçan raiyyetlerinin bu suretle devlet hizmetine girmesine razı olmayarak padişaha şikâyet ettiler, bk. *Tarih-i Selanikî*, s. 75, 76, 79. Dr. Şerafettin Turan'ın doçentlik tezi olarak işleyip yayımladığı *Şehzade Bayezid Vak'ası* adlı etüt bu meseleyi geniş surette aydınlatmıştır.

8 Vakanüvisler de Murad'ın cülûsunu devlet siyasetinin bir dönüm noktası olarak almışlardır. Fakat, başta Âli olmak üzere çoğu bu değişikliği devlet idaresinin bozulmaya başlaması şeklinde anlarlar. Bk. Âli, *Künhü'l-Ahbar*, Nuruosmaniye Ktp. Yazma No: 4307, vr. 501, 502, 503.

gerek, talebelerle vilâyet idarecileri, gerek ahali ile memur sınıfı arasında olup geçenleri, hükümdarın, kendi şahsı dışında sayması ve devletin şahsiyetini davanın üstünde tutması çok isabetli bir siyasettir. Bu suretle, padişah, kendi kutsallığını halk gözünde değerli tutmayı başardığından dolayı, XVII. yüzyılın Celâlî şefleri, hükümdarlık iddia ettiklerinde şöhretlerini kendileri söndürmüş oluyorlardı.

B. İRAN HARPLERİ BAŞLARKEN ANADOLU

1- Halkın Durumu

Geniş halk tabakalarıyla, idareci sınıfı arasında büyük bir didişmenin çıkması için bütün şartların mevcut olduğunu söylemiştik. Talebe-i ulûmun isyanı, vilâyet idarecilerinin halkı kanunsuz vergilerle soymaya başlamaları, hele kapıkullarının hiçbir kayda tâbi olmadan, gerek başkentte gerek vilâyetlerde, pek aşırı hareket etmeleri gibi olayların hükûmeti ahalinin gözünden düşüreceği açıktı. Medreseli ayaklanmalarında halkın hükûmete karşı takındığı tavır bu hakikati ispat etmişti. Suhtelerin kuvvetli isyan merkezleri, aynı zamanda halkın da hükûmete en çok müşkilât çıkardığı yerlerdi. Isparta, Denizli, Alâiye, Antalya, Muğla, Aydın ve İzmir çevreleri, İran harplerinden çok evvel, ehl-i örf ile silâhlı mücadeleye başlamışlardı. Özellikle sahil ahalisi, "kefere korsanları"nı bahane ederek, silâh taşımak izni aldıklarından, vilâyet idarecileri için ilk güvensizlik Batı Anadolu'da başladı.

İran'a harp ilânı sıralarında, Anadolu halkının iktisadî ve içtimaî bakımlardan nasıl bir durumda olduğunu, şimdiye kadar kaydettiğimiz bilgilerden çıkarmak mümkündür. İktisadî darlık artmakta devam ediyordu. Halkın ödeme gücü gittikçe düşerken, harp yeni masraflar ve fedakârlıklar istemekteydi. Vilâyet idarecileri ve vergi toplama memurları, daima kanunî miktardan fazla para ve mal istemeye devam ediyorlar, pek çok şikâyete rağmen, hükûmet buna karşı hiçbir şey yapamıyordu. Medrese talebesi ve onlarla uğraşan ehl-i örf, hep reayanın üzerine yük olmaktaydı. Yeniçeriler, zeamet ve yüksek timar erbabı, kadılar, müderrisler, yani genel olarak hükûmet mensubu olanlar ile reayadan bilhassa ticaret ve faizcilik edenler, servet yönünden tam bir üstünlük kazanmışlardı. Buna karşı, köylü sınıfından çiftini bozanların miktarı gittikçe artıyordu. Hele

uzun zamandan beri isyan halinde bulunan suhtelerin köylülerde yarattıkları şekavet ruhu, levend ve sekban miktarının artmasına yol açmıştı. Suhtelerin ahlâkî kayıtsızlıklarına ve isyanlarının daha çok soyguncu karakter taşımasına rağmen, halk arasında taraftar bulmalarına köylünün bu zor durumu yardım etmekteydi.

Anadolu'da görülmekte olan bu içtimaî ve iktisadî değişikliklerden en çok küçük timar erbabı zarar görmüştü. Bir taraftan çift bozup kaçanların artması, diğer taraftan, kapıkulu, müteferrika, sancakbeyi ve başka ehl-i örfün köylünün tarımsal gelirine ortak olmaları sipahileri zor bir hale sokmuştu. İşte, İran'a harp ilân olunduğu zaman, sefere davet edilen küçük timar erbabının hakiki durumu böyleydi.

2- Sefer Açılırken Anadolu'da Duyulan Umumî Korku, Asayişi Koruma Tedbirleri

İran'a harp ilân olunup da, asker sefere çağrılınca, Anadolu ahalisini büyük bir korku sardı. Her taraftan İstanbul'a yapılan başvurularda, eşkiyanın başkaldırma ihtimaline karşı sıkı tedbirler alınması isteniyordu. Özellikle, suhtelerin harekete geçecekleri ileri sürülmekteydi. Hakikatte, serbest levend ve sekbanlar da, medreseliler kadar asayiş için tehlikeli idiler. Daha harp ilân olmadan çok evvel, bazen suhtelere uyarak, bazen de suhte elbisesi giyerek, yahut suhte ve kapıkulu tarzında soyguncu bölükler kurup dolaştıkları görülüyordu.[9]

Hükûmet, genel arzuya uyarak, vilâyetlere ayıracağı koruyucu kuvvetlerin miktarını olduğundan fazlaya çıkardı. Fakat, koruyucu asker ne kadar fazla kalırsa kalsın, ihtiyaca yetmeyeceğini takdir eden halk, ayrıca, ahali arasında da şekavete karşı teşkilât yapılmasını istemişlerdi.

Nihayet, İstanbul'dan bütün Anadolu'ya yollanan emirlerle, alçak timar erbabından, sancakların önemlerine göre, otuz ile kırk arasında muhafız kuvvet bırakıldığı, ahalinin de, kendi aralarında, her köye bir yiğitbaşı seçmek üzere teşkilât yapmalarına izin verildiği bildirildi. Bununla beraber, asayişin korunmasına yarayacak olan ve "il erleri" diye söylenegelen bu mahallî milis kuvvetlerine, iaşeleri için gündelik veya başka şekillerde bir ücret verilip verilmeyeceği hakkında bir kayıt konmamıştı. Doğrudan doğruya angarya sayılan ve hattâ eşkiya ile

9 Böyle bir levend bölüğünün başbuğu olun meşhur Köroğlu hakkındaki halk destanlarında asilerin bazen suhte ve bazen yeniçeri kılığına büründükleri hakkındaki hikâyeler tarihî realiteye çok uymaktadırlar.

çarpışılacağı için tehlikeli de olan böyle hizmetlere, işi gücü yolunda olan insanların yanaşmayacağı açıktı. Bu sebeple, bölüklerin kadrosu, daha çok, fakir kimselerle, yani, levendlere karışmaları mümkün olan insanlarla dolduruluyordu.[10]

1577 kışında, İran seferine ait hazırlıklar görülerek, 1578 baharında serdar olan Lala Mustafa Paşa, kapıkullarıyla, Üsküdar'dan Erzurum'a hareket etti. Anadolu askerleri de yollarda serdara yetiştiler. Suhte isyanları bahsinde kaydettiğimiz gibi, medreseliler hemen toplanmaya başlamışlardı. Levend ve sekbanlarla, sefere gitmekten vazgeçen diğer kaçak timarlı sipahiler de şurada burada şekavete giriştiler. Böylece talebe-i ulûmun teşkil ettiği isyancı bölüklerden ayrı olarak, mazûl veya kaçak hükûmet mensupları, yahut reayadan şöhret bulmuş kimseler başbuğluğunda ilk Celâlî levend bölükleri meydana çıkmış oluyordu.[11] Yalnız Anadolu tarafında değil, Rumeli ve hattâ İstanbul'da da fazlaca bir asayişsizlik vardı. Evlere giriliyor, sık sık cinayetler işleniyordu. Hele, 1579'da, Edirne ve İstanbul'da, bu türlü karışıklıklar son kerteyi bulmuştu. Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın kendisi de bu müthiş fesadın kurbanları arasındaydı. Bütün olayların, Anadolu'da çiftini bozarak İstanbul'a gelen kimseler tarafından çıkarıldığı neticesine varıldığından, 5 Nisan 1579'da (9 Rebiülevvel 987) İstanbul şehrinin umumî bir teftişten geçirilmesi, beş sene zarfında rençberliği terk ederek şehre yerleşenlerin hemen memleketlerine gönderilmeleri ferman olundu.[12]

Kısacası, denebilir ki, asayiş bir defa suhteler tarafından bozulduktan sonra, sayılan süratle artan levend ve sekbanlar İstanbul ile Edirne de içinde olmak üzere, bütün Anadolu'da tam bir anarşi zemini hazırlamakta idiler. İl erleri teşkilâtının kurulması, mazûl olan sipahi, çavuş ve beylerin artması, sefer kaçaklarının hükûmetten yüz çevirmeleri gibi, hükûmetin kendi bünyesinde doğan düzensizlikler ehl-i örfün baskısına dayanamayan köylülerin geçirmekte oldukları sosyal bunaltılarla birleşiyordu. Yerli ileri gelenlerin, daha açık ifadeyle, Anadolulu Türk zenginlerin ortak tehlikeye karşı, ehl-i örf ve kapıkullarıyla birlikte hareket edememeleri, her iki zümre için büyük bir zaaftı. Vilâyetlerden gelen haberlere göre, kadılar, memleket âyanı ve bazı ileri gelenler, gerek suhteleri, gerek eşkiya levendâtı vilâyet idarecilerine karşı korumakta idiler.[13]

10 Her köy kendi il erlerine bir ücret veriyor muydu, belli değildir. Fakat, sonraları birkaç hane adına çıkacak bir levende bu haneler ücret vereceklerdir.

11 BOA, MD, No: 35, s. 101; BOA, MD, No: 42, s. 75, 129, 214; BOA, MD, No: 39 s. 289.

12 BOA, MD, No: 36, s. 301 (İstanbul kadısına hüküm).

13 Bu hususdaki hükümlerden birinde deniyor ki: "... Vilâyetimizin Teke haramzadesi kâh suhte ve kâh sipahi ve kâh levend sofu sekline girüp yollarda ve bellerde durup kimimizi katledüp evler basup ve mal ve menal garet ve bazı evler ihrak edüp... Vilâyetimizin kadılarına ve naiplerine vardukda ehl-i fesada sübut olmaz deyu dahlettirmezler ve vilâyet âyanı dahi muin olup ele vermezler, şerle haramzadeyi buldurmak lâzım olanlara yapışıklıkta bunlar kefil olurlardı."

3- Kadılar ile Reayanın Birleşmesine Karşı Ehl-i Örfün Tutumu

Kadılarla sancakbeylerinin, daha doğrusu ehl-i örfün oldukça şiddetli bir nüfuz rekabeti sürdüklerini birkaç yerde söylemiştik. Şu halde, geniş halk tabakaları arasında hükûmete karşı çıkarılan olayları, ehl-i şer'in kendi yararına kızıştıracağı açıktı. Suhte ve levendâtın sebep oldukları iç çekişmenin gittikçe kanlı bir şekil almasında, bu halin büyük etkisi görülüyordu. Çünkü, ehl-i örf, suhte ayaklanmalarını vesile sayarak, ilgisi olanlara ve olmayanlara eziyetle, paralarını ve mallarını ellerinden almaktaydı. Onun için, suhtelerden nefret eden halk, vilâyet idarecilerine karşı, yavaş yavaş, kendi aralarında birleşiyorlardı. Hele Batı Anadolu ahalisi, kadılara dayanarak, tahsildarlara ve idarecilere hakaret etmeye başladılar. Anadolu Vilâyeti'nin Hamid, Teke, Menteşe, Aydın ve Saruhan (Manisa) sancakları, hükûmet için daimî bir huzursuzluk yuvası oldu. Her insanın, ehl-i namustan olduğuna dair mahkemeye verilmiş sözde bir kefili vardı; suç işleyen kimse yakalanamazsa, kefilinin yakasından yapışılacaktı. Fakat halk, çıkarı olduğu tarafı tutarak, fiilen mücadeleye atıldıktan sonra, bunun hiçbir yararlı etkisi kalmamıştı. Esasen bu gibi işlemlerin defterini tutmakta olan kadılar da, her zaman reayanın lehine hareket ediyorlardı.

Anadolu beylerbeyine yazılan bir emirde, eyaletin bütün köylerine, kendi içlerinden aklı başında birer yiğitbaşı seçilmesi ve bunların yanlarına konulacak il erleri ile birlikte muhafaza işinde sipahilere yardım etmeleri bildirildi.[14] Hükûmetin, il erleri teşkilâtından asayişi sağlamakta büyük bir yardım beklemesi ve bunun üzerinde ısrarla durması gösteriyordu ki, ne İstanbul ricali, ne de saray, Anadolu'da olup bitenlerin sırrına erememişlerdi. Eyalet idare makamlarının şikâyetlerinde, daima eşkiya sözünü kullanmaları ve "reaya Allah'ın padişaha bir vediasıdır" deyimini ağzından hiç düşürmeyen bir padişahın hissiyatını okşamak için, ehl-i fesadın reayaya ettiği zulümleri saya saya bitirememeleri, İstanbul'u yanlış düşünceye saptırmıştı. Aslında hükümlerin, fermanların ve alınan tedbirlerin incelenmesinden anlaşılıyor ki, İstanbul ricali meseleyi, reaya dışında, dağlara dayanan kuvvetli bir şekavet şeklinde tasavvur etmekteydi. Onun için, her köyün, bir başbuğ idaresinde, kendi korunmasını sağlamaya hazırlanması, işi halledecek sanılmıştı. Halbuki, ortada yol kesen sergerdeler değil, en büyük şehirden en küçük köylere kadar, bütün reayanın içine karıştığı tam bir toplum didişmesi vardı. Kadıların, âyanın,

14 BOA, MD, No: 35, s. 101.

hattâ birçok yerli ümerânın hükûmete düşman safta bulunmaları, hadiselere siyasî bir karakter de veriyordu.

Kadıların suhte hareketlerindeki önemli etkilerini biliyoruz. Fakat asıl reaya ile ehl-i örfün arası açıldıktan sonra bu rolün ehemmiyeti ve olaylar üzerindeki etkileri daha büyük ve sürekli oldu. Her tarafta, reayaya yapılan "zulüm ve teaddilere" karşı kadılar halkın koruyucusu tavrını aldılar ve Celâlî isyanlarının Anadolu'yu baştan başa kapladığı sıralarda dahi, her türlü tehlikeyi göze alarak, bu durumlarını muhafaza ettiler. İçlerinde bir muharip gibi halkın başında şehir ve kasabaların savunmasına katılanların bulunduğu da görülüyordu.[15] Kadılar, hareketlerinde, daha çok, halk üzerindeki manevî nüfuzlarına güveniyorlardı. Hükûmet mensupları için, Anadolu'da bütün güvenin kalktığı sıralarda çavuşlar, subaşıları, valiler ve sancakbeyleri, yanlarına bir sürü sekban almadan çıkamadıkları vilâyet devrine, kadılar birkaç kişiyle gitmekten korkmamaktaydı. Hükûmet ve rical, ilmiye sınıfının halk üzerindeki bu etkilerini bildiklerinden, vilâyet idarecilerinin, kadılar aleyhine İstanbul'a yaptıkları bütün şikâyetler hemen hemen işlemsiz kalıyordu. Elimizdeki vesikalara göre, evvelâ suhtelere yardım ve levendâtı arkalama şeklinde, ehl-i örfe karşı başlayan düşmanlık, sonunda, Batı Anadolu'da saldırgan bir mahiyet almaya başladı. 1581'de, Menteşe'nin Pınar (Pırnaz) Kazası'nda halk, "nâzır-ı emval"in mirî mal tahsili için yolladığı "havale"yi öldürerek, mirî malı yağma ettiler. Bu sırada, Menteşe sancakbeyi tayin olunarak yeni sancağına gitmekte olan Semendir Bey, olayı işitince, ev halkını ve ağırlığını, kethüdâsıyla beraber sancak merkezine yollayıp, adı geçen kazaya tahkikata gitti. Sancakbeyinin ev halkıyla subaşısı ve kalabalık adamlarının, yolda, Tavas Kazası'na uğramaları, halk arasında büyük bir gürültüye sebep oldu. Semendir Bey'in kendi şikâyetine göre, kazanın kadısı Numan, "vilâyet ahalisini yanına getirtüp benim kadılığımda subaşının ve bey adamlarının medhali yoktur minba'd kondurmayın, müracaat edenlerinize hakaret eylemem mukarrerdir biz on iki nefer kadılarız mazûl olan sancakbeyini biz azlettirdik..." diye, vilâyet ahalisini ayağa kaldırmış, bundan yüz bulan "ehl-i fesat", bir köyden geçmekte olan beyin subaşısını basmışlar ve zincire bağlı bir idam mahkûmunu kurtarmışlar; Uzunpınar'a varınca, orada da bir hayli halk toplanıp, akşam namazı vaktinde, "Allah Allah" avâzesiyle konakçılarını basmışlar, büyük bir fesat yapacaklar iken, başka köylerden bazı kimseler işi yatıştırmalardı. Bunu duyan kadı, harekete baş olanları yeniden çağırtarak, orada olan naip ile beraber, köy halkını yollamış, sancakbeyinin ev halkı ve adamları

15 BOA, MD, No: 43, s. 108 (Haymana'da yetişmiş olan Köroğlu ile çağdaş bulunan ünlü eşkiyalardan Aydın Yazıcı'ya karşı, Ankara kadısı il erlerinin başında çarpışmıştı).

konakta iken, asiler tarafından baskına uğramışlar, çoklarının dişleri kırılmış ve ağır yaralanmışlardı. "Birçok Müslümanlar" olaya şahit oldukları halde, kadı'nın sicili imza etmek istemediği haber veriliyordu.

Semendir Bey ile Menteşe Sancağı ahalisi arasındaki düşmanlık bununla kapanmadı. Ahali kadıdan başka otorite tanımıyordu. Muğla'ya tâbi başka bir kasabada da, subaşı birisini fetva ile asmakta olduğu sırada, kasaba halkı tarafından baskına uğrayarak, hem asılanın ipini kesip kurtardılar, hem de subaşıyı taşla döve döve pazardan çıkardılar ve kafasını parçalayayazdılar. Semendir Bey'in iddiasına göre, bu türlü hareketlerin cezasız kalması, reayanın cüretini artırmaktaydı. Gene, İzmir'e yakın Sığla Sancağı ahalisi ile sancakbeyinin de araları açılarak, İstanbul'a iki tarafın birbirlerini şikâyet için yolladıkları arzları gelmeye başladı. Ahali, sancakbeyinin reayaya yaptığı zulümleri sayarken, bey de, aksine, eşkiyayı tedip ettiğini ve fukaranın rahatını sağladığını ileri sürüyordu. Hükûmet, iki taraflı iddialardan bir şey anlayamayarak, meselenin tahkikine Aydın sancakbeyini memur etti.[16]

Her tarafta, halk ile hükûmet memurları arasındaki anlaşmazlıklar gittikçe büyümekteydi. Reaya, özellikle, "ekâbir hasları"nın vergilerini toplayan memurlara karşı ayaklanıyordu. Bozok Sancağı'ndan bildirildiğine göre, Kızılbaş köyleri de, hass-ı hümâyûna ait vergileri vermedikleri gibi, içlerine hiçbir hükûmet memurunu almıyorlardı.[17] İstanbul-İran askerî yolu üzerinde de, hükûmete karşı sık sık cinayetler işleniyor, ikide bir köylülerin yeniçeri müfrezelerini toptan öldürdükleri görülüyordu.

Bütün halk ayaklanmalarına destek olduklarını gördüğümüz kadıların, kendi çıkarları konusunda, diğer memurlardan daha iyi hareket ettiklerini kabul etmek şüphesiz hatadır. Onlar da, kendilerine ait resmî işleri yürütürken, aynı derecede kanunsuz işlem yapmakta idiler. Meselâ, resm-i kısmetin alınmasındaki yolsuzluklar hakkında her taraftan şikâyetler yağıyordu.

Bundan böyle, durum yıldan yıla kötüleşmekte devam etmiştir. En ufak bir suç veya tecavüz olayı bütün bir köy veya kasaba ahalisinin toptan cezalandırılmasına, para cezası ödemesine bahane sayılmaktaydı. Ümerâ ve vergi

16 MD, No: 46, s. 170, 261.

17 İran harplerinin açılacağı sırada olsun, harp yıllarında olsun, Anadolu Kızılbaşları arasında bazı kımıldanmalar ve bilhassa şah hesabına kuvvetli bir propaganda faaliyeti vardı. Daha 1577 senesinde Suriye tarafında, Şam Diyade adındaki Türkmen aşiretinden bir şahıs Şah İsmail olduğunu iddia ile Güneydoğu Türkmenleri arasında büyük bir taraftar topluluğuyla Malatya tarafının aşiretlerini ayaklandırmış, başına elli bin kişi toplamıştı. Kırşehir'e gelerek, Hacı Bektaş Türbesi'nde büyük bir kalabalık önünde kurban kesti. Bozok'a yolladığı halifesi de, bütün o tarafların Kızılbaşlarını yalancı şahın etrafında toplamanya davet etmekteydi. Bk. BOA, MD, No: 35, s. 174, 188; BOA, MD, No: 32, s. 204.

tahsil memurları mal defterdarları, zengin olmak hırsıyla, halktan kendi hesaplarına para ve malzeme topluyorlardı. 1582'de, Karaman hazine-i Amire defterdarı Nuh, Sinan Paşa'nın Lârende'deki hamamını yaptıracağını bahane ederek, bütün Karaman Eyaleti'ni soymaktan çekinmedi. Bu para ve malzemelerle şahsına saraylar ve hamamlar yaptırdığı, bir sürü işçiyi çalıştırarak, ücretlerini vermediği, gelen pek çok şikâyetlerden anlaşıldı. Aynı eyalet, 1584'te, daha genel olarak bir defa da beylerbeyi tarafından soyuldu. Hattâ, bu yüzden dövülenler ve öldürülenler bile oldu. Eyalet ileri gelenlerinin şikâyetlerini önlemek için, hapsolundukları bildiriliyordu. Valiler, timar erbabı hakkında da pek keyfî hareket etmekte, en ufak suçta, kabahatlinin hemen dirliğini alıp başkasına vermekteydiler. Birçok bey de, haslarını kendileri idare edecek yerde, başkasına iltizama vermek suretiyle, ayrıca has reayasına zulmediyorlardı.[18]

Eyalet idarecilerinin, bu türlü eziyetleri reayanın kendilerine karşı saldırmasını artırmaktan başka bir sonuç vermedi. Özellikle, suhte ve levend bölüklerini, "zalim ehl-i örf"e karşı bir tehdit olarak kullanıyorlar, hattâ fakir köylüler evlerini barklarını bırakarak dağa çıkıp, kendilerine kötülük etmiş kimselerden öç almak için fırsat kolluyorlardı. Artarak gelişen iktisadî zorlukların açığa çıkardığı levend ve sekban sayısı, ayrıca bu suretle de kabarmaktaydı. Fakat, levendlerle suhteler arasında bu bakımdan önemli bir fark vardı. Talebe-i ulûm ile ehl-i örf arasındaki düşmanlık, iki ayrı zümre rekabeti halindeydi. Halbuki, levendlerin ve sekbanların düşmanlıkları hakaret ve zulüm gördükleri kimselere karşı olup, bunlar vilâyet idarecilerine karşı kin duymuyorlardı. Yani, aralarında bir fikir ve duygu birliği mevcut bulunmuyordu ki, bu özelliğin Celâlî isyanlarında büyük bir rolü vardı.

Memlekette, ehl-i örfe karşı cinayet ve soygunculuk arttıkça, vilâyet idarecileri, kendi güvenlerini sağlamak ve reayaya hâkim olabilmek için, devriye bölüklerini kurmayı düşündüler. Tabiî, bu düzen, suhte ve levendlerle reaya ayaklanmalarının etkisi altında, kendiliğinden tedricen çıkmıştı. İşte, hakiki reaya - ehl-i örf çekişmesi, bu meseleden sonra, iç düzen yönünden devleti düşündüren güç bir durum yarattı. Her üç eyalette, yani, Anadolu, Karaman ve Rum beylerbeyliklerinin bütün sancaklarında, vali kaymakamlarının, iki yüze kadar varan kalabalık maiyyet sekbanlarıyla köylere çıkarak, ahaliye türlü işkence ettikleri, "yem ve yemeklerini yedikleri", "selâmlık", "sekban akçesi" diye vergiler aldıkları haberi gelmeye başladı. Tosya kadısı, Kangırı (Çankırı) sancakbeyinin kethüdâsı hakkında yolladığı şikâyet mektubunda, kethüdânın sancağı korumaya bırakılan timarlı sipahilerle düzeni sağlaması lâzım iken paralarını alarak

18 BOA, MD, No: 47, s. 72,271.

sipahilere izin verdiğini, onların yerine başına iki yüz adam toplayarak vilâyet içinde gezip ahaliye salgın salmaya başladığını bildiriyordu.[19] Hamid (Isparta) Sancağı'nda toplanan suhte ve eşkiyanın hakkından gelinmesi konusundaki emirden faydalanan Anadolu beylerbeyi kaymakamı, kapıcıbaşı Mustafa'yı yolladı. Sancakbeyinin kethüdâsı Mehmed ve muhafazaya kalan Abdi, kapıcıbaşı Mustafa ile birleşerek, eşkiya takip edecek yerde, halkıyla husumet üzere oldukları anlaşılan Eğridir'in Anamas Nahiyesi'ni basarak, türlü zulüm ve işkencelerden sonra, on beş bin kadar koyun, keçi ve başka hayvan sürdüler; kopan feryatlar üzerine, aldıkları hayvanlardan ancak pek azının parasını ödediler.[20]

Vilâyet idarecilerinin, böyle yüzlerce sekbanla, reayadan intikam alırcasına, yaptıkları eziyetlere karşı, ne kasabalarda ve ne de köylerde halkın suhtelerle el ele bir karşı koyma yahut isyan hareketlerine giriştiklerini görebiliyoruz. Gerek kadıların, gerek ahalinin suhtelere yardımları, yiyecek vermek, onları evlerinde gizlemek ve silâh vermekten öte geçmiyordu. Yiğitbaşılar idaresindeki il erleri ise, henüz dağınık bölükler halinde olup, ancak eşkiya suhte ve levendlere karşı kullanılmakta idiler. En küçüklerinden en büyüklerine kadar bütün ehl-i örf zümresinin, Anadolu'nun her tarafında giriştikleri soygunculuk ve yıldırma hareketlerine karşı, henüz reaya muvaffakiyetle karşı koyacak durumda değillerdi. Hükûmet merkezi ise, hakiki bir iç kavga halini almakta olan olaylara karşı, yarar bir şey yapamıyor, ancak iki tarafın karşılıklı şikâyetleri etkisiyle, kararlı olmayan ve birbiri ile çelişen emirler veriyordu.

4- Düzenli Asi Levend Bölükleri ve Başbuğları (İlk Celâlî Başbuğları)

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgilerden anlaşılıyor ki, İran harpleri başlarken, asayiş için, genel olarak üç unsur birer tehlike halinde mevcuttu. Bunlar: a) Talebe-i ulûm, b) Mazûl veya hoşnutsuz memur zümresi, c) İlk ikisinden daha önemli olan ve iktisadî çöküntünün bir ifadesi sayılan levend ve sekbanlar.

Talebe-i ulûmun ayaklanmasını ve İran harpleri devam ederken Anadolu'nun tam ortasına yuvarlanmakta olduğu kanlı iç kavgalardaki etkileri ve bunun tarihî önemini göstermiştik. Hoşnutsuz memur zümrelerinin de neler yaptıklarını, gene suhte isyanlarıyla ilgileri derecesinde belirtmeye çalıştık. Üçüncü unsur olan sekbanlar ve levendlerin ise, gerek medreselilerin ehl-i örf ile çekişmelerin-

19 BOA, MD, No: 58, s. 246.
20 BOA, MD, No: 52, s. 346.

de, gerekse bunların yerini alan büyük iç karışıklıklarda baş rolü oynadıklarını, her fırsatta tekrar ettik. Bunların, bilhassa yiğitbaşılar idaresinde, il erleri adıyla bir çeşit milis kuvvetleri olarak, hükûmet tarafından suhtelere karşı sık sık kullanılmaları, hele vilâyet idarecilerinin, kendi öz güvenlikleri için kurmuş oldukları kalabalık devriye bölüklerinin kadrolarına levend ve sekbanları doldurmaları, Celâlî isyanlarında çok önemli bir olayı, sekbanlık ruhunu yarattı.

Öyle anlaşılıyor ki, başlangıçta suhtelere uyan, yahut, yeniçeri ve suhte kıyafetlerine gizlenerek şekavet eden, büyük şehirlerde, bilhassa İstanbul'da, birçok olaylar çıkaran, bu çiftini bozmuş kimseler, sayılarını artırdıkça yavaş yavaş gruplanmaya başlamışlar ve hükûmet tarafından il erlerinin teşkili üzerine, kendilerine birer de şöhretli başbuğ edinmeye imkân bulmuşlardı. Elimizdeki vesikalara göre, ilk tanınmış levend bölükbaşı, yahut, daha uygun bir deyimle, Celâlî reisi, Bolu ile Gerede arasında, 1581'den itibaren, iki yüz kişilik bir grupla soygunculuğa başlayan ve Köroğlu efsanesinin kahramanı olan Köroğlu Ruşen'dir.[21]

Önce küçük bir bölük ile servet sahiplerine ve tabiî olarak daha ziyade kadılara ve ehl-i örfe saldırmaya başlayan bildiğimiz destan kahramanının, gittikçe önem kazandığını ve emrine daha bazı başbuğların gelmesi ile birçok bölüklere kumanda eden hakiki bir Celâlî reisi olduğunu tahmin edebiliriz.[22]

Köroğlu'nun da, kendisinden sonra gelen Celâlî önderleri gibi, mazûl hükûmet mensubu, veyahut hiç olmazsa, halk tarafından il erlerine baş seçilen bir yiğitbaşı olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat, tahminimize göre, bu tanınmış eşkiyabaşının, bütün Celâlî isyanlarının mahiyetini ve karakterini aksettiren, "Köroğlu" adındaki halk destanlarının yegâne kahramanı olarak ebedîleşmesinin sebebi, Celâlî isyanlarının ilk bayrakdarı olmasındadır. Yaşadığı sahaların İstanbul-İran askerî yolu üzerine rastlaması, şekavetini ayrıca popüler kılmıştır, denebilir.[23]

21 BOA, MD, No: 42, s. 75 (Anadolu beylerbeyine hüküm: ... "Gerede kazasından Köroğlu ve Kıbrıs kazasından Çakaloğlu mâruf eşkiya baş kaldırup Celâlî olup memleket yakup yıkmaya başladıklandan ehali-i vilâyetten nice kimseler terk-i diyar ediyorlarmış. Birçok kimseler muin ve zahir olup, bunlardan kazancık (iyi okunamadı) Oğulları, Bolu beyi tarafından ahzolunup yanında imiş ve akçelerini alup ıtlak edecekmiş, acele müşarinileyhden mezburları talep edesin...)

22 BOA, MD, No: 51, s. 67 (Çorum beyi olup Bolu muhafazasına memur olan Behram Bey'in mektubuna göre, Bolu Sancağı'nda Köroğlu ve Çakal denen haramîler nice bid'atler ile Abdullatif adlı bir kadıyı katledüp, halka salğun salup ve Büyük nam pazara gelen bezirgânları suhte namına yollarını basup mezbur pazara Ankara'dan, Kangırı'dan gelenler korkularından dönemeyüp yanlarına Hüsrev'i serdar edüp bölük vermişler. Dönerken serdar ve bölük basılmıştı.)

23 Köroğlu hakkında halk edebiyatı alanında yapılan incelemeler, bizim vesikalara dayanarak verdiğimiz bilgileri hemen tamamıyla destekler mahiyettedir. Hattâ, bizim reaya ehl-i örf mücadelesine ve Celâlîlerin ortaya çıkışına ait burada verdiğimiz bilgiler ve isyanların mahiyetleriyle karakterleri, Köroğlu destanlarından çıkarılan neticelerle büyük bir benzerlik arz ediyor. Bu hususta bakınız: F. Köprülü, *Türk Saz Şairleri*, s. 47; P. Naili Boratav, *Köroğlu Destanı*, s. 95, 99, 120, 121.

İzmir tarafından Demircioğlu, Haymana'da Aydın Yazıcı, Kırşehir'de Kulaksız Yusuf gibi, memleketin daha birçok yerlerinde görünmeye başlayan levend ve sekban bölükbaşıları, hep birer Köroğlu ruhu taşıyan kimselerdi. Daha Köroğlu devrinden beri, asiler İstanbul ile münasebette bulunuyorlar, şehirdeki birçok fesadı idare ediyorlardı. Hattâ, zengin birtakım ricalin ve tüccarların cariyelerini, inci, elmas ve altınlarını alıp, Anadolu'ya ve daha çok, Kastamonu, Bursa taraflarına kaçıyorlardı.[24]

İran harplerinden sonra iç idarenin bozulması, sefere gitmeyen timar ve zeamet erbabının azl ile cezalandırılmaları, ümerânın, küçük memurların servetine göz dikmeleri ve herhangi bir sebeple geçimi bozulanların artması gibi devletin kendi bünyesindeki karışıklıklar, levend ve sekban bölüklerine, zamanla daha işbilir ve hatırı sayılır başbuğlar yetiştirmekte gecikmedi.

Yalnız, burda işaret edilmesi önemli olan bir nokta vardır: Köroğlu'ndan itibaren iyice belirmiş olduğunu gördüğümüz Celâlî hareketlerinin içtimaî ve siyasî bakımdan suhte isyanlarıyla ilgileri nedir? Bu sorunun cevabını isabetli verebilmek için, olayların baş tarafını, yani, 1576'dan evvel olup geçenleri bilmek icap ederdi. Halbuki, bu devre ait elimizdeki bilgi henüz yeteri kadar geniş değildir. İlerde arşiv incelemeleri arttıkça bu konu daha çok aydınlatabilecektir.

Bununla beraber, talebe ve levend ayaklanmalarının, aynı içtimaî sebepten, yani memleketin geçirmekte olduğu iktisadî darlığın muhtelif halk tabakaları üzerinde yaptığı etkiden doğduğunu izahlardan anlıyoruz. Fakat, her iki hadise de siyasî yönden düşünülünce, aralarındaki önemli fark göze çarpar. Talebe-i ulûm, o zamanki cemiyetin aydınları oldukları ölçüde, isyanları da, az çok fikrî bir esasa, zayıf da olsa, belli bir ortak gayeye dayanır. Daha olayın ilk yıllarından itibaren, her medrese talebesinde kuvvetli bir suhtelik ruhu vardı. İlmiye mensupları hariç kalmak üzere, umumiyetle ehl-i örf ve bütün kapıkulları kendilerinin en büyük düşmanı idiler. Bu noktada, suhteler Anadolu âyanı ve kadılarla birleştiklerinden, ayaklanmaları millî aristokrat ruhun bir ifadesi halini aldı. Aynı içtimaî yıkımın felâketleri oldukları halde, levend ve sekbanlarla talebe-i ulûmun birbirleriyle etkili bir şekilde birleşemeyişlerinin sebebi bu olsa gerektir. Karayazıcı ile yeni bir devreye giren Celâlî isyanları zamanında, pek kabarık levend dalgalarına karşı, suhtelerin halk ile birleşerek şehirlerin savunulmasında rol oynamaları da aynı fikirle izah olunabilir.

Geniş köylü-çiftçi tabakalarının, XVI. yüzyılda içine düştükleri sefaletin bir neticesi olarak kabul ettiğimiz levend ve sekbanlarda, suhtelerde görülen fikir birliğine benzer bir manevî bağın görülmemesi, daha doğrusu, Celâlîlerin ken-

24 BOA, MD, No: 46, s. 135.

dilerini levendlik ve yahut sekbanlık gayretiyle besleyememeleri, bütün Celâlî isyanları devamınca göze çarpan bir eksiklikti. Bu yüzdendir ki bu zümre, çelişen gayelere hizmet eden bir âlet olmaktan kendisini kurtaramamıştı. Gündelik geçimlerinin sağlanması zorundan gelen soygunculukları değişmez kalmak üzere, levend ve sekbanlar suhtelerle hareket ettikleri zaman, onların çıkarını koruyan, devriye bölüklerine girdikleri vakit ehl-i örfe hizmet eden, il erleri olarak, yiğitbaşılar idaresinde eşkiyaya karşı güveni sağlayan bir unsur idiler. Suhtelere bakınca, küçük bir zümrenin soyguncu zulümlerine karşı, hemen hemen bütün Anadolu halkı ayaklandığı halde, davanın bir türlü halledilmemesi ve mücadelenin pek kanlı olması, bu halin mevcut olmasından ileri gelmekteydi. Çünkü, çekişmeye giren her iki taraf da, yanlarına levend ve sekban toplamak suretiyle kuvvetlerini az çok denkleştiriyorlardı.[25]

Köroğlu'ndan itibaren, yahut daha biraz evvel, asi bölükler halini aldıklarını söylediğimiz levend ve sekbanların asıl etkileri, suhtelere karşı il erleri kurulu düzeni ilerledikten sonra görülmeye başladı. Çünkü, mahallî milis kuvvetlerinin başına, hükûmet daha ziyade mazûl kimselerin ve yerli çavuşların geçmesini uygun bulmaktaydı. Suhtelerin bahsinde de söylediğimiz gibi, hükûmetin bu hareketi, mazûl kimseleri ve zorba çavuşları resmî yoldan birer Celâlî şefi haline getirdi. Bilhassa 1584'te, suhte isyanlarını katî surette temizlemek için, her köy adına çıkan yiğitbaşılardan başka, bütün il erlerine başbuğ olmak üzere, her sancakta timar ve zeametten mazûl kimselerin ve çavuşların serdar olarak seçilmelerine izin verilmesi, Celâlîlerin daha yoğun meydana çıkmalarına, yani, birçok bölüğe kumanda eden asi şeflerin türemesine sebep oldu.[26] Böylece, her vilâyette vali kaymakamları, seferden kalmış beyler veya kethüdâları, subaşıları gibi, resmî vilâyet idarecileri karşısında, il erlerine dayanan ikinci bir otorite daha meydana çıktı. Şu halde, levendler, ehl-i örfün maiyetinde devriye bölükleri, il erleri serdarlarının kumandasında da il eri bölükleri olmak üzere, henüz düşman denmemekle beraber, birbirlerine rakip iki grup haline geldiler. Ne kadar tehlikeli olaylara yol açılacağını kestiremeyen hükûmet, gerek il erleri serdarlarına, gerek ehl-i örfe, daha doğrusu, emrinde bir bölüğü olan herkese, suhte teftişi hakkında hükümler verdiğinden, Anadolu'da, benzeri daha hiç görülmemiş olan bir karışıklık meydana geldi. İstanbul'a yapılan şikâyetler o kadar çok ve birbirine zıt idi

25 Anadolu'da, artan bir süratle hep levend ve sekbanlar türemesi, yani, köylerin nüfusundan bir kısmının, yerlerini yurtlarını terk ile erkeklerinin levend bölüklerine karışmaları, XVI. yüzyılın sonlarında en yüksek devresini bulduğundan, adalet fermanlarının çıkarılması ve Eğri seferinin yarattığı siyasî durum üzerine meydana çıkan ünlü Karayazıcıoğlu isyanının bu içtimaî sıkıntı ile birleşerek nasıl bir levend dalgası halinde Anadolu'yu altüst ettiğini gelecek kısımda göreceğiz.

26 BOA, MD, No: 53, s. 165.

ki, neler olup geçtiği hemen hemen anlaşılamıyordu. Devriye bölükleri, ümerânın maiyetinde olarak durmadan köyleri dolaşmakta, çiftçi halka salgınlar salıp yük olmakta idiler. Celâlî bölükleri ise, köylerin koruyucusu sıfatıyla, hele çoğu köylü olan yiğitbaşılar idaresinde hareket ettiklerinden, daha ziyade ehl-i örfün mallarına, yüksek timar ve zeamet erbabının vergilerine el koyuyorlar, suhte isyanlarında bariz bir nüfuzları bulunan kadıları ve âyanı öldürüyorlar, mahkemeleri basıyorlardı. Buna karşılık, suhtelerin baş düşmanı olan ehl-i örf karşısındaki durumları birbirine uymamaktaydı. Bazı kere beylerin mal ve canlarına da kastetmekle beraber, onlarla çoğuncası uyuştukları, bazı beylerin himayesini gördükleri, hattâ, icabında onları kendilerine uydurdukları oluyordu.[27]

Artık, şurda burda türediklerini gördüğümüz asi levend şefleri (ki, genel olarak hükûmet kapısından yetişmedirler), Köroğlu'nun devrine bakarak, daha çok kuvvet ve nüfuz kazanmışlardı. 1584'ten itibaren adına rastladığımız, Karaman'da Cabbarkulu,[28] Kastamonu'nun Uğurlu köyünden otuz kişiye yiğitbaşı seçilmişken isyan eden Abdürrezzak, Çorum'da Uzunoğlu, Bayındırlı Dedebalioğlu Ali ve sekiz on ünlü arkadaşları, yanlarında kuvvetli sekban bölükleri olduğu halde, bulundukları sancaklardaki timar ve zeametlerin öşürlerini zaptedip, kadılara aman vermeden hakaretle, sık sık mahkemeleri basıyorlardı.[29]

C. 1584'TE SUHTELERE KARŞI UYGULANAN SERTLİĞİN DOĞURDUĞU BÜYÜK KARIŞIKLIK

1- Ehl-i Örfün Kalabalık Levend ve Sekbanlarla Vilâyet Devrine Çıkmaya Başlamaları

Vilâyet idarecilerinin hangi şartlar altında devriye bölükleri kurduklarını ve bu hareketlerinin reaya üzerinde nasıl bir tepki yarattığını kaydetmiştik. Bundan

27 Vilâyet ümerâsından birçoğunun eşkiyayı açıkça himaye etmeleri kendilerinin can düşmanı olan suhtelerin vilâyet âyanı ve kadılar tarafından yardım görmelerine karşı bir mukabele gibi görünmektedir. Vilâyet idarecileriyle Celâlîler arasındaki bu münasebet XVII. yüzyılın bütün Celâlî hareketlerinde bilinmesi ve gözde tutulması çok mühim olan bir noktadır. Meselâ bk. BOA, MD, No: 52, s. 214 (Bozok beyi eşkiyaları himaye etmektedir).

28 BOA, MD, No: 53, s. 165.

29 BOA, MD, No: 53, s. 100 (Asıl Kırıkoğlu adı ile anılan Cabbarkulu'nun 1588'de dahi faaliyette olduğu görülüyor). BOA, MD, No: 64, s. 58; BOA, MD, No: 58, s. 283, 293.

başka, serbest levendlerin hükûmet adamlarının etrafında toplanmalarından, Celâlî karakterlerinin kuvvet bakımından zarar görmeleri ve suhtelere karşı ehl-i örfün daha etkili mücadeleye imkân bulmaları gibi sonuçların meydana çıkacağı tabiî idi.

Devriye bölüklerinin ortaya çıkmasıyla, halkta mevcut ehl-i örf düşmanlığının bütün bütün arttığını, bundan faydalanarak âyan ve kadıların halkı, yer yer, ümerâya karşı gelmeye sevk ettiklerini, Batı Anadolu'da vilâyet idarecilerine sık sık saldırılar olduğunu biliyoruz. 1584 sıralarında Anadolu asayişi böyle bir görünüşte iken, hükûmetin, suhtelerle anlaşmada başarısızlığa uğraması üzerine başvurduğu tedbirler, gerek reaya ve gerek ehl-i örf için yeni yeni durumlar doğurdu. Suhte isyanları bu tarihten sonra da devam etmekle beraber, artık yavaş yavaş önemlerinin ve kuvvetlerinin kaybolmakta bulunduğu meydana çıktı. Buna karşılık, iç kavgalarda baş rolü Celâlî bölükleri aldılar. Kadılar ve âyan, uzun senelerdir suhteleri arkalama ve kışkırtma durumunda oldukları için, yenilgileri de beraber oluyor, aynı zamanda, Celâlîler tarafından yapılan soygunların ve cinayetlerin kurbanları arasına giriyorlardı. Ümerânın ise, levendlerle uyuşmak imkânları her zaman mevcuttu. Çünkü, kendi devriye bölükleri de levendlerden toplanmış, hattâ, birçokları, Celâlî levend bölüklerini himayeye başlamışlardı. Haklarında fazla şikâyet görülür de, hükûmet merkezince tazyik olunurlarsa, asi bölüklerini terk etmekte olanlar var ise de, Celâlî olanlar da çoktu.

Bununla beraber, bu haller pek fazla olmayıp, ehl-i örf dahi, genel olarak büyük servet sahibi olduğu için, onlar da Celâlîlerin saldırı hedefi idiler. 1584'ten evvel, suhte bölüklerine ve asi sancak reayasına karşı kuvvetli bulunmak mecburiyetinde olan ümerânın, bu defa da karşısına üçüncü bir unsur, Celâlî bölükleri, daha zorlu bir tehlike olarak dikilmişlerdi. Bunun üzerine, vilâyet idarecileri, maiyetlerindeki devriye bölüklerini daha da artırmaya, vilâyet devrine pek sık çıkmaya başladılar. Devriye bölüklerinin ve Celâlî gruplarının köyler üzerindeki zulümleri dayanılamaz dereceye geliyordu. Levendlerin ücretleri ve doyurulmaları hep köylü reayanın sırtına yüklendiğinden başka, sancaklardaki zengin âyan ve tüccarlar da, her fırsatta gene onu soymaya başladılar. Suhtelerle birlik olduklarından dolayı Anadolu âyanı, hattâ zeamet ve timar sahipleri, cezalarını çekiyorlardı.

Suhtelerle âyan ve kadıların en iyi anlaştıkları yörelerden olan Şarkîkarahisar, Canik, Amasya gibi sancaklardan ümerânın zulümleri hakkında şikâyetler gelmeye başlamıştı. Daha 1583'te, Amasya sancakbeyinin kethüdâsı olan Buçukoğlu Ahmed, suhtelerle giriştiği bir çarpışmada yenilip, Amasya Kalesi'ne kapanmış, İstanbul'un kendisini azletmesi üzerine, kaleden kurtularak, suhteleri

kendisine karşı himaye etmiş olan İskilip, Merzifon çevrelerindeki kasabaların âyan ve ileri gelenlerinden intikam almak üzere, kalabalık bölüklerle devre çıkarak, birçok yüksek timar ve zeamet sahiplerini ve âyanı öldürüp mallarını yağma etmiş, dehşete düşen halk yer yer korunma tedbirleri almışlardı.[30] Geniş bir çevrenin reayası Buçukoğlu'ndan feryat ederken, Amasyalılar da onun dürüstlüğüne ve eşkiyanın hakkından geldiğine şehadet ediyorlardı.[31] Amasya'da cereyan ettiğini gördüğümüz şu hal, 1584'ten itibaren, Anadolu'nun her tarafında görülmeye başladı.

Canik Sancağı'nın âyanı da, ehl-i örf hakkında uzun bir mahzar yollayarak, demişlerdi ki: "Herhangimizde birkaç akçe zannolunsa mirlivânın kethüdâsı ve subaşları tutup bilâ sebep zincire vurup kadıya götürmeyip şikâyet olma yok iken ve üzerimize nesne sabit olmadan elimizde olan malımızı alıp bırakırlar ve hass-ı hümâyûn reayası olanlarımızın emînleri gelip bizi tutup katiyyen kadılara müracaat etmeyip, bizim kadımız gayridir, vilâyet kadılarının bizde methali yoktur deyû istedikleri kadar malımızı almayınca bizi ıtlak etmezler. Oğlumuz ve kızımız ve belki ehlimiz bizim olmayıp kızlarımızı birisine tezviç etmek istediğimizde ümerâ tarafından muratlarınca akçe ve sair nesne almadan rıza vermedikleri ecilden kadılara varıp şikâyet ettiğimizde, men'e kadir olmadıklarından şikâyetlerimizi dinlemezler, ahvalimiz diğergûn olmuştur. Hakkımız aranıp zulüm üzerimizden kaldırılmazsa perakende ve perişan olmamız mukarrerdir!"

Ehlinin şikâyetlerini bu yolda ifade eden âyan, "Filhakika zulüm, şikâyetlerinden daha fazla olup, bunun sebebi kadılıklar ifraz olunup ednâ olmakla kudretli kadılar dahi kalmayıp def-i zulm etmeye mecalleri olmadığı muhakkaktır"[32] demek suretiyle, naipliklerin kadılıklardan ilişikleri kesilip, her naip müstakil kadı olduğu için, adalet sağlanmasının mümkün olmadığı fikrini ileri sürüyorlardı.[33]

30 Bk. BOA, MD, No: 52, s. 214 (Sinan Çavuş'a Amasya kadısına yazılan başka bir hükümde zikrolunduğuna göre, isyan eden, Buçukoğlu Ahmed değil, bizzat Amasya beyi Mustafa'nın kendisi idi. Fakat, bu sıralarda Mustafa Bey, Rum beylerbeyiyle beraber Demirkapı muhafazasına gitmiş olduğundan, kethüdânın isyan etmiş olması daha doğrudur). Aynı MD, No: s. 213.

31 BOA, MD, No: 52, s. 253 (Buçukoğlu Ahmed'in zenginleri ve birçok timar ve zeamet erbabını öldürdüğü geniş bir sahanın kadıları, adı geçen şakinin katlini ısrarla talep ettikleri halde, Amasya kadıları, müderrisleri, âyanı aksini iddia ederek, kethüdânın, eşkiyanın vücudunu ortadan kaldırdığını, memleket muhafazası için lüzumlu bir adam olduğunu ileri sürerek, affolunmasını talep ediyordu).

32 Canik âyanının ifadelerine göre, evvelce mahkemelerin birbirlerine bağlı oldukları sancak kadılarının, kaza kadıları üzerinde ve kaza kadılarının da nahiyedekiler üzerinde kontrol ve mürakaba hakkını haiz oldukları anlaşılmaktadır. Bundan başka, 1016 hicrî yılına ait numarasız mühimme defterinde, s. 170'te, Kastamonu kadısının bu hususta bir şikâyeti vardır. Orada "nahiyeleri kazalardan ifraz olunan müstakil olmakla" nahiye kadılarının ve naiplerinin yerlerinde oturmayıp, kendi başlarına hareket ederek, ahaliye zulmettikleri haber veriliyor.

33 BOA, MD, No: 52, s. 374.

Kadılar ve âyan için suhtelerin mağlup olması kötü bir durum yaratmakla beraber, vilâyet idarecilerinin asayişi korumak, şahsî güvenlerini ve menfaatlerini sağlamak için devriye faaliyetini artırmaları onlara yeni bir fırsat verdi: Her tarafta reayanın önüne düşerek, şikâyetlerini merkeze duyurmalarında aracı oldukları gibi halkın silâhlanarak vilâyet idarecilerine karşı daha esaslı bir mücadeleye hazırlanmalarında kendilerine yol göstermeye başladılar.

2- 1584 Yılı Umumî Suhte Teftişinin Anadolu'daki Şiddetli Tepkileri

Hükûmetin, suhteleri âdeta, imha için il erleri serdarlarına, ümerâya, hattâ çavuş ve subaşı gibi aşağı kademeden kimselere yetki vermesi, Anadolu'yu suhte isyanlarının yarattığı karışıklıktan daha ağır bir duruma sürükledi. Bir sancakta, hepsi "ehl-i fesat üzerine" tayin olunmuş birkaç serdar bulunabiliyor, bunların, kalabalık bölüklerinin başında, birbirleriyle karşılaştıkları, birinin kovuşturduğu mücrimlere diğerinin arka verdiği görülüyordu. İş suhte kovalama sınırını aşmış, reaya ve kadıların da içinde bulundukları halk gruplarıyla vilâyet idarecilerinin, bilhassa ümerâ kethüdâlarının, subaşıların ve kaymakamların teşkil ettikleri ehl-i örf sınıfı arasında kanlı bir didişme şeklini almıştı. Ehl-i örf ile reaya husumetinin çok evvel başladığını yukarıda kaydettiğimiz Batı Anadolu'da birçok olayın geçmekte olduğu gelen şikâyetlerden anlaşılıyordu.

Teke Sancağı'nın Kaş Kazası kadısı, İstanbul'a mektup yazarak, 1585'te olan kanlı bir hadiseyi haber vermişti. Anlattığına göre, Anadolu beylerbeyinin, suhteleri ele geçirmek için, Hamid Sancağı'ndaki bütün kadılara yolladığı emri bu sancağa götürmeye memur olan Hüsrev Ağa, yanındaki bölükleriyle, Teke Sancağı'na emre aykırı olarak girmiş, sancak kadılarının, suhteler hakkındaki beylerbeyi emrinin kendilerine hitaben yazılmış olduğunu söylemeleri üzerine, oranın subaşıları ve zeamet erbabı ile birleşerek, mahkeme önünde birçok kimseyi öldürüp, bazılarını ağır yaralamış, bazı kimseleri de beraberinde alıp gitmişti.[34] Bolu çevresine yollanan Hasan Ağa bölüğü de, köylüler tarafından teftişe kabul olunmadığından, ihtimal, âyanının reayayı kışkırttığı şüphesiyle, Kıbrıs kasabasını adı geçen bölük levendleri basarak, ahaliye hayli zulüm ve işkence yaptılar. Anadolu Eyaleti'nin diğer bütün sancaklarında da, "suhte teftişi" nâmıyla, birçok müfreze, hattâ, ellerinde emirleri bile bulunmayan çavuş ve müteferrikalar dolaşmakta ve ahaliye zulüm etmekte, paralarını soymakta

34 BOA, MD, No: 58, s. 342.

idiler. İstanbul, ehl-i örfün reayaya yaptığı zulümler ve cinayetler hakkındaki şikâyetlerle doluyordu.[35]

Suhte isyanlarının, vilâyet idarecilerine karşı reaya ayaklanmalarının teşvikçisi olan kadılarla ümerânın arasını açtığı, hattâ, bundan doğan davaların, vilâyette hallolunamayarak, İstanbul'a murafaaya çağrıldıkları bile görülmekte idi.[36] Toroslar'ın ötesinde, yani, Güneydoğu Anadolu'da, suhte meselesi asla mevcut olmadığı, serbest levend ve sekbanlar da o bölgede az görüldüğü halde, huzur bakımından hiç de iyi bir halde değildi. Zaten eskiden beri Türkmen ve Kürt boyları arasında birbirlerine saldırılar eksik olmamakla beraber, soyguncu memurların Türkmenlere baskıları onlar arasında da hükûmete karşı ayaklanmaları artırıyordu. Ruha (Urfa) ahalisi, sancakbeyi ve adamlarının, ahali üzerine konmalarından sızlanmakta idi. Tarsus halkı, daha ileri giderek, aralarında ant içtikten sonra, alaybeyini öldürüp, hem mahkemeyi hem de sancakbeyinin divanını bastılar. Anadolu'da, idare diye bir şey kalmamış, suhteleri sindirmek gayesiyle çıkarılan yersiz bir ferman bütün düzeni altüst etmiş, memleketin kontrolü hükûmet elinden iyice çıkmış bulunuyordu. "Suhte teftişi" bahanesiyle, bir bölük toplayıp dolaşmak, para kazanmak için âdeta bir yol haline gelmişti. Bütün Anadolu'da yaşayanları içine alan bu kadar geniş bir mücadelede, yegâne emir sahibi padişah olması lazımken, subaşı, çavuş ve başka küçük ehl-i örften gayri, beylerbeyleri bile, bu hususu gözde tutamıyorlar, reayaya karşı vilâyet idarecilerinin başında olarak, boğuşmayı idare ediyorlardı. Kasaba ve köyleri basan devriye bölüklerinin hemen çoğu, vilâyet beylerinin kendi adlarına dolaşmakta idiler.[37] Yalnız durum bu kadar basit değildi. İran'daki orduların başında bulunan "serdar-ı hümâyûn" dahi, Anadolu işlerine karışarak, kendi adına birçok adam gönderiyordu. Bilhassa Kırşehir'de geçen bir olay, 1584'teki suhte teftişinin vilâyetlerde yarattığı durumu, hattâ bütün iç çekişmelerin karakterini açıkça göstermesi bakımından gayet önemlidir.

Hadiseyi Bab-ı Hümâyûn'a arz eden sabık Halep Beylerbeyi Maksud ve Tebriz kadısı Seyyid Şerefeddin ile Kırşehir Naibi Ali'nin beraber yazdıkları mektuplarından anlaşıldığına göre, bu paşa Diyarbekir'e giderken, misafir olduğu yere köylüler gelerek, iki reis idaresinde otuz-kırk levendlik bir kuvvetin köyleri bastığını, yolcuları ve misafirleri öldürüp paralarını aldığını, ahalinin ırzına geçmekte, mallarını yağma etmekte olduğunu haber vermişlerdi; bunun

35 BOA, MD, No: 60, s, 55, 62, 87, 176.
36 BOA, MD, No: 60, s. 218.
37 BOA, MD, No: 60, s. 245.

üzerine, Maksud Bey, Kırşehir'e vararak, adı geçen bölüğün Özkişi köyünde bulunduğunu öğrenince, köylülere, bunları sabaha kadar tutmalarını ve sabahleyin haklarında tahkikata girişeceğini tembih etti. Beyin bu hareketinden cesaret aldıkları anlaşılan civar köylerden dört yüz kişi, sabahleyin bütün bölükten olanları yakalamak üzere, köyün etrafını sarmış bulunuyorlardı; asiler silâhla karşı koymaya kalktıklarından, Maksud Bey, kan dökülmesine mâni olmak için, bölük reisleri olan Ahmed oğlu Timur'u ve Veled oğlu Süleyman Çavuş'u yanına davet ederek, kim olduklarını sorduğu zaman, bunlar, Manisa'da vali olan Şehzade Mehmed'in lalası kapısından olduklarını söyleyerek, şehzadece "suhte kırmağa" memur edildiklerine dair bir de emir sureti gösterdiler. Hakikaten, Timur'un, şehzadenin müteferrikalarından, Süleyman Çavuş'un da, lalanın çavuşbaşısı olduğu meydana çıktı. Bölükleriyle dolaştıkları yerlerde hayli adam öldürüp, para, at gibi şeyler topladıklarını kendileri ikrar ettiler.[38] Misallerini verdiğimiz üzere, en yüksek memurların bile, İstanbul'dan iyi niyetle çıkarılan bir emri, örneği burada görüldüğü üzere, bu kadar kötüye kullanmaları, şehzade lalasının, Manisa'dan, hem de geleceğin padişahı olan bir şehzade adına, tâ Bozok'a kadar soyguncu bölükler yollaması, III. Murad devri ricalinin ahlâkça ne kadar düşmüş olduğunu gösterdiği gibi, Anadolu'da geçmekte olan büyük kanlı olayların hakiki sebepleri hakkında da bize açık bir fikir verir.[39] Kısacası, 1584 olaylarının Anadolu didişmelerini tamamen yeni bir safhaya soktuğunu iyice görmekteyiz. Bu yıldan 1587'ye kadar, âdeta, üç senelik bir yeni şekle geçme devri görülüyor. Bir taraftan suhteler, iç kavgadaki baş köşelerini yavaş yavaş kaybetmişler, Celâlî bölükleri bunların yerine geçmiştir. Bu o kadar açıktır ki, 1587'de Anadolu'ya yeniden bir "umumî teftiş" emirnamesi yollandığı zaman, artık talebe-i ulûmdan söz bile edilmemiş, sırf Celâlî bölüklerinin dağıtılması ve eşkiya reislerinin haklarından gelinmesi üzerinde durulmuştur ki, bunları da tafsilâtıyla aşağıda göreceğiz. Buraya ilâve olunacak bir nokta da şudur ki, bundan sonraki hadiselerin mahiyetini anlamak için, esaslı üç mücadele grubunun bilinmesi lâzımdır: a) Kadılar idaresinde, kendilerini koruma maksadıyla çekidüzene giren halk takabakaları, b) Celâlî reislerinin etrafında toplanmış olan asi levend ve sekban bölükleri, c) Kalabalık devriye bölükleriyle idarî dizgini ellerinde tutmaya çalışan vilâyet idarecileri.

38 Karaman beylerbeyi Muhiddin, vilâyetinde bulunan bütün sancakları dolaşarak ahaliden paralar toplamaktaydı. BOA, MD, No: 64, s. 31.

39 BOA, MD, No: 64, s. 143.

3- Dirlik Erbabının Mücadeleye Karışması

İran Harplerinin Timarlı Sipahi Üzerindeki Etkileri

İran harplerinde en büyük ağırlığın Anadolu timarlı sipahilerine yüklendiği bütün seferler süresince görülmektedir.[40] Kapıkulları, serdarın yanında, mevcutlarının üçte biri ölçüsünde sefere iştirak ettikleri, ulûfelerini eksiksiz aldıkları, hattâ, serdarı kendi arzularına boyun eğdirdikleri halde, timarlı sipahi için durum tamamen farklıydı. Devlet, Rumeli'yi boş bırakmaya cesaret edemediğinden, bütün seferler aşağı yukarı Anadolu dirlik erbabının omuzlarına yüklenmekte, öte yakadan, pek az kuvvet gelebilmekteydi. Timarlı sipahi, devletten ayrıca para almadığından, dirliğinin gelirine dayanıyordu. Halbuki, Anadolu reayasının, en büyük şehirlerden en küçük köylere kadar her yerde büyük bir çekişmeye tutuşmuş olduklarını yukarıdan beri görüyoruz. O halde, dirlik erbabı, değil seferde iken, kendileri köylerinin başında iken bile, reayadan vergilerini tamı tamına almakta büyük bir zorluk çektikleri ve vilâyet idarecilerinin timarlı sipahilerin gelirine sık sık musallat oldukları göz önünde iken, kendileri seferde bulundukları sırada, gönderdikleri harçlıkçılarının dirliklerinden hiçbir şey elde edemeyecekleri muhakkaktı. Bu durumda, maddî yönden, dirlik erbabının seferlere devam etmeleri ve hele uzun süre kale ve sınır bekçiliklerinde kalabilmeleri imkânsız gibiydi. Eşkiyanın, seferde bulunan yüksek timar ve zeamet sahiplerinin evlerine saldırmaları, dirliklerinin gelirine el koymaları, asker üzerinde kötü etki yapıyordu.

İktisadî darlık da, hükûmet hizmetlileri arasında, gene en çok dirlik erbabını etkiliyordu. Hele küçük timar sipahileri, kendilerini geçindiremeyecek hale gelmişlerdi.[41] İptidadan dirlik tevcihinin kıymetten düşmesini hazırlayan sebep-

40 III. Murad'ın 21 yıl süren hükümdarlığı sırasında, Anadolu hadiseleri hakkında güttüğü siyasetin reayayı koruma esasına dayandığını, bunun ise iç kavgayı XVII. yüzyıldaki şekline vardırmakta büyük bir etki yaptığını kabul etmek icap eder. Başta Âli olmak üzere (bk. *Künhü'l-Ahbar*, Nuruosmaniye Ktp., Yazma No: 4307, vr. 589, 597, 601, hemen bütün tarihçilerin hücum ettikleri bu padişahın, onların iddiaları aksine, iyi bir hükümdar olduğunu, hiç olmazsa iyi niyeti bulunduğunu, iç hadiseler hakkındaki aldığı kararlarla ispat ettiği söylenebilir. Saltanatı zamanındaki başarısızlıkların, kendisinden ziyade selefleri zamanında ahlâkları ve disiplinleri bozulmuş soyguncu bir memur zümresinden ileri geldiğini bütün izahlarımız gösterecektir. Buna mukabil, tahta geçer geçmez reayanın arz-ı hallerini kendisi okumak, suhte hakkında sık sık af ilânı, zalim ehl-i örfe karşı reayayı korumak için mücadele etmek ve hele, ilk adalet fermanını çıkarmak suretiyle ehl-i örfün reaya karşısında mahkûm edilmesi Murad'ın yüksek kalpliliğini gösteren en iyi delillerdir.

41 Âli bu konuda diyor ki: "986 tarihinden beri Kızılbaş serhattine sefer edip derd-i iflâsa giriftar beylerbeyiler derbent beyler taht-ı hükümetlerindeki sipah ve dertme fukarası ile yine bu hizmete memur oldular" (*a.g.e.*, vr. 554).

ler, bunlar için de aynı idi. Hattâ genel olarak, İran harpleri sırasında vilâyetlerin bekçiliğine altı bin akçeden aşağı dirlik sahipleri bırakıldığı, yani bütün Anadolu'nun küçük timarlı sipahileri çok vakit seferden esirgendikleri halde, vaziyetlerinden bir türlü hoşnut olmamakta, hükûmete olan dargınlıklarını her davranışlarında göstermekte idiler. Vilâyet idarecileri, suhteler ve başka eşkiya karşısında zor bir duruma düşünce, devriye bölükleri toplamaya mecbur olmalarında, muhafaza sipahilerinin vazife yapmaktan kaçmalarının da etkisi olduğunu söylemiştik.

I. Süleyman'ın son yıllarından beri, diğer devlet hizmetlerine bakarak, itibarını çok kaybettiğini gördüğümüz timar dirliklerinin, Anadolu reayası gözündeki hakiki kıymetini İran harpleri zamanında geçen olaylarla anlamış oluyoruz. Özellikle, suhte isyanlarında ve eşkiyayı kovuşturmakta, sipahilere yardım edeceklere iptidadan dirlik verileceği devlet tarafından çok defa ilân edildiği halde, pek aldırış eden çıkmamıştı.

İran harplerine katılmamak için, timar sipahilerinden bazılarının timarlarını başkalarına devre kalkmaları, Kıbrıs, Şam gibi kalelerdeki yeniçerilerin timara çıkmayı istemediklerinin sıkça görülür olması,[42] harp zamanlarında timardan feragat yasak edildiği zaman bu defa da kaçaklığa başvurmaları, timar sahiplerinin de çoğu zaman Celâlîler tarafını tutmaları, timar dirliğinin, evvelki yüzyıllara bakarak, hiç olmazsa XVI. yüzyıl ortalarından bu yana, eski itibarını kaybetmiş olduğunu en iyi gösteren delillerdir.

Şu hale göre, levend ve sekbanlara, yalnız mazûl dirlik sahipleri değil, dirlikleri ellerinde olan küçük timar sipahisi ve vilâyet idarecilerinin haksızlığına uğrayan yüksek timar ve zeamet sahipleri de katılmakta idiler. Dirlik sahibi bulunan, hattâ mal ve servetçe zengin oldukları için, maddî durumlarından hoşnut görünen birçok çavuş ve ümerâdan bazılarının isyanlarına başlıca sebep ise, evvelce de tekrar ettiğimiz gibi, devlet hizmetlerindeki değerlerin dengesiz olmasıyla vilâyet ricalinden daha çok yerli olanlarının, hemen hemen yükselmek ve yüze çıkmaktan tamamıyla kalmış olmalarıdır.[43] Şimdi, bizim mevzumuz için asıl önemli olan, timar dirliklerinin, İran harpleri ve Anadolu karışıklıkları devamınca ne gibi etkilere uğradıklarını gözden geçirmek olacaktır.[44]

42 Reayanın, çiftini bozarak buraya dağıldığı ve bundan da sipahilerin çok zarar ettikleri, bu sıralarda çok şikâyet edilir bir mesele halini almıştır (Bk. *Tarih-i Selanikî*, s. 79). Çiftini bozarak ziraatı terk edenlerin gittikçe arttığını bu tetkik ettiğimiz devirde sık sık görmekteyiz. Meselâ Kıbrıs beylerbeyine yazılan bir hükme göre (BOA, MD, No: 58, s. 6), bazı timar erbabı reayanın, gidip Kıbrıs'a yeniçeri yazıldıklarından şikâyet ediyorlardı.

43 MD, No: 48, s. 170 (Kıbrıs beylerbeyine hüküm).

44 Bu hususta Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s. 275'ten itibaren önemli bilgi vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda timar rejiminin bozulması, daha XVI. yüzyılın sonlarından beri pek

Bütün diğer işlerde olduğu gibi, Osmanlı timar rejiminin bozulmasında da, yarım yüzyıla yakın devam eden I. Süleyman dönemi birçok sebep hazırlamış görünüyor. Anadolu timarlı sipahisinin yükselme imkânlarına set çeken ve 20.000 akçeden yukarı dirlikleri bundan sonra İstanbul'da gürültü çıkarmak derecesinde baskı yapan yeniçerilere verme kaidesini koyan bir fermanı, Nahcivan seferinden dönüşte, Amasya'da bu padişah çıkarmıştı. Herhalde, I. Süleyman'ın bu kararı, Anadolu'nun idarî durumu için önemi az olmayan bir etki yapacaktı. Çünkü, bu hal, vilâyet âyanına ve ocakzadelere devlet hizmetlerinin yukarı derecelerini kapamak demek olduğu gibi, ümerâdan zeamet tevcihi hakkı alındığı için de, beylerin otoriteleri yönünden de zararlıydı. Bunların hepsinden daha önemli olmak üzere, timar erbabının terakki kapılarını kapamış oluyordu ki, bizim tahminimize göre, Anadolu karışıklıklarında yüksek timar erbabını isyana sevk eden önemli sebeplerden birisi bu olmak lâzımdır.[45]

Esasen, bu padişahın son yıllarında, kendisinin de gözleriyle gördüğü iç kavgaları ve selefleri II. Selim ile III. Murad gibi padişahların cülûsları sırasında çıktığını gördüğümüz devlet büyükleri arası olayları, daha önce bu yolda kapıkulları lehine yapılan nizam değişikliklerine karşı doğan tepkiler diye kabul etmekten başka çare yoktur.[46]

İran'a harp ilân olunduğu zaman, Anadolu'da ne gibi etkileri görüldüğünü yukarıda belirttik. Şimdi de asıl, sefere çağrılan timar erbabının, asayişi kıl üzerinde duran Anadolu içindeki tutumlarını ele alarak, iç mücadelenin 1584 sonlarına kadar aldığı son şekli belirtelim:

1578'de, serdar ile beraber, bütün Anadolu askeri İran harbine çağrıldığı zaman, timar erbabının sefere koşulma imkânları olup olmadığı düşünülmeyerek, her sancakta, ancak 35 ile 50 arasında küçük timarlı sipahi muhafız olarak alıkonmuştu. Halbuki, yukarıdan beri maddî manevî sebeplerini izah ettiğimiz üzere umumiyetle timar ve zeamet erbabından yerli çavuşlar durumlarından hiç hoşnut değillerdi. Bilhassa Anadolu halkından yetişme çavuşlar, her türlü terfi

çok vekayiyazarların ve zamanımızın müelliflerinin ilgisini çeken bir konudur. Fakat, meseleyi tetkik edenlerin hemen çoğunluğu imparatorluğun iktisadî sarsıntı geçirdiği uzun seneler süresince timar dirliğinin kıymetten düştüğü düşüncesini tutmadıklarından, hep timar rejiminin nizam ve kanununun bozulduğu, bu suretle de idarî bozukluklar neticesi timar dirliklerinin rical tarafından zaptı başka yollarla timarlı sipahiliğin önemini kaybettiğini müdafaa etmişlerdir. Şu makaleye bakınız: M. Akdağ, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", DTCFD, V/3 (19).

45 BOA, MD, No: 61, s. 115 (III. Murad tarafından 16 Ocak 1586-5 Muharrem 995'te zeametlerin bundan sonra yeniçerilere verileceği hakkında bir emirname çıkarıldığı zaman, bu kaidenin evvelce I. Süleyman tarafından konduğundan kaydına lüzum görülmüştü).

46 Şehzadelerin Anadolu'dan gelip tahta cülûs etmeleri, İstanbul'da bu yolda sıkıntılar doğurmakta idi. III. Mehmed'den sonra, artık padişah namzetlerinin, Anadolu'ya gitmemelerinde bu hususun da etkisi olduğu ihtimali vardır.

ümitlerini kestikten sonra, artık bulundukları yerlerde, mal ve mülke dayanan yarı derebeyi bir tutum kazanmaya bakıyorlardı. Şu halde, bütün kuvvetlerini zenginliklerine ve zorbalıklarına dayamış olan bu çeşit yüksek timar ve zeamet sahiplerini, herhangi orta bir devlet memuru çavuş gibi, sancakbeyinin emri altında harbe götürmek mümkün değildi. Çok fakir duruma düşen ve vilâyet idarecilerinin elinde oyuncak olan küçük timar erbabı sipahiler de, bu zorba çavuşların en sağlam yardımcıları idiler. Harbin ilk yıllarında timarlı sipahilerin bu durumu anlaşılamadı; fakat, seferler arka arkaya gelip de, timar erbabından sürekli fedakârlık istenince, mesele meydana çıktı. Seferden kalmak için Anadolu askerlerinin ellerinden geleni yaptıkları görüldü. Ricalin rüşvet almaya olan meyli, iltimasın artması ve herkesin idareye burnunu sokması, pek çok timar sahibinin, uydurma birer vazife için emir alarak, seferden kalmalarına imkân veriyordu. İşlerini bu yoldan yürütemeyenler de "feragat" yoluna sapmışlardı. Fakat, "sefer zamanlarında dirlikten feragatin kanun ve nizama aykırı olduğu"nu ileri süren hükûmet, bunları kabul etmemeye başladı.[47]

Bunun üzerine, seferden kaçmaların çoğalmakta olduğu görüldü. Hükûmet, kaçaklara, dirliklerini ellerinden almaktan başka ceza veremediği için, kaçmaları önleyemediği gibi, boş dirlikler de artmaktaydı. Serdarın istediği miktarda kuvvet tedariki için, açık olan dirlikleri tevcih etmek mukabilinde gönüllü toplamak üzere Anadolu'ya müracaat ediliyor, bununla beraber, istekli ya hiç çıkmıyor yahut çok az çıkıyordu.[48] Bundan başka, hükûmet, bütün vilâyetlere gönderdiği genel emirlerle, Türklerin azınlıkta bulundukları yerlerde, özellikle sınır vilâyetlerinde ve Arap memleketlerinde boşalan dirliklere, hisar erliklerine ve ulûfeli dirliklere Türk olmayan Müslümanların alınmasını, açılan gediklere Anadolu'nun "yarar yiğitleri"ni alıp götürmelerini tekrar tekrar yazıp durdu. Fakat, dediğimiz gibi, Anadolu ahalisinin gözünde, padişahın kapıkulluğundan gayri değeri olan dirlik kalmadığından, bu türlü emirlere tam olarak uyulamıyordu.[49]

Şu halde, Kıbrıs harplerinden beri, acemi oğlanı, kul karındaşı ve ümerâ köleleri gibi aslı Türk olmayanların timarlı sipahiliğe bol bol geçmeye imkân bulmaları, ricalin ve valilerin bu yolda kendi adamlarını kayırabilmeleri, hep, Anadolu ahalisinin timar dirliğine itibarsızlığından ileri geliyordu. Böylece, timarlı sipahiliğin düştüğü şu kötü durum, İran harpleri üzerindeki etkisini şid-

47 BOA, MD, No: 60, s. 238 (Ferhad Paşa ile 1584'te seferden geri dönen Anadolu askerlerinden ihtiyar ve hastalıklı olanlar, feragat etmek için müracaat etmişler, fakat hükûmet kabul etmemişti. Sonradan hakiki ihtiyar ve hasta olanların dirliklerini başkalarına vermek isteyen hükûmet, bu sefer de bu halde olanların itirazlarıyla karşılaştı).

48 BOA, MD, No: 58, s. 5.

49 BOA, MD, No: 48, s. 343 (Erzurum beylerbeyine hüküm); BOA, MD, No: 55, s. 30.

detle göstermekte idi. Anadolu'nun timar düzenini altüst eden bir olay da, 1582 senesinde Anadolu askerlerinden önemli bir kısmının Demirkapı muhafazasına memur edilmelerinden dolayı, hükûmet ile bu sefere koşulan dirlik sahipleri arasında çıkan anlaşmazlıktı. 1578'den beri timarlı sipahiler arasında seferlere karşı itirazlar görülmekte idi; fakat, bu iş henüz büyük bir mesele sayılmıyordu. Nihayet, Demirkapı'da bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın, 1582'de, hükûmetten kuvvet istemesi üzerine, bütün Rum (Sivas) ve Karaman vilâyetleri ile Anadolu Vilâyeti'nden de bazı sancakların askerleri bu vazifeye memur edildiler. Trabzon ve Samsun iskelelerinden gemilerle Kefe'ye çıkılarak, oradan Demirkapı'ya gidilecekti. Rumeli tarafından da, gene deniz yoluyla, birçok sancağın timarlıları aynı göreve yollandılar. Anadolu askerlerine hareket emri verildiği vakit, gidecek kuvvetlerin başına serdar tayin olunan Sivas beylerbeyi, sefere bütün kadrosuyla çıkamayacağını, çünkü, timar erbabından bir kısmının fakir ve bazısının "mariz" (hastalıklı) olduğunu bildirmek suretiyle, timar erlerinin hakiki durumlarını ifade etti. Hükûmet, bunun üzerine valiye, sefere gidecek gücü olmayanların geri bırakılmaları hakkında yetki vermek zorunda kaldığından, bir iddiaya göre, o, bunu yerinde kullanmayarak birçok hali vakti yerinde olanları da seferden esirgedi.[50]

Bir kısım gönüllü ve anlaşıldığına göre, bir parti medrese talebesi de birlikte olarak, çok eksik bir kadroyla Kefe'ye varıldığında, dirlik erbabı arasında yeniden itirazlar yükselerek, bunların önemli bir kısmı da oradan geri, Anadolu'ya döndü. Yapılan inceleme sonunda anlaşılmıştı ki, beylerbeyinin, usulsüz olarak, birçoklarına seferden kalma müsaadesi vermesi, bazılarının da, kanuna aykırı olarak dirliklerinden feragat etmeleri[51] ve çoğunluğun da pişman olarak Kefe'den geri dönmeleri yüzünden Anadolu askerlerinden çok az bir kuvvet Demirkapı'ya kadar varabilmişti. Rumeli süvarisi ise, böyle bir itirazda bulunmayıp, emrolunan miktar ile Demirkapı'ya yetiştiğinde, bunların ağır kayıp ve fedakârlıkları sayesindedir ki, Osman Paşa kuvvetleri imha olunmak tehlikesinden kurtuldular.[52]

Serdarlar, sefere gelmeyenlerin dirliklerini, yanlarında hizmette sebat eden diğer hak sahiplerine vermek salâhiyetini haiz olduklarından, Osman Paşa da, "Demirkapı'ya seferli" iken, herhangi suretle cenkte bulunmamış olanların dirliklerini hep istihkak sahiplerine verdi. Halbuki, Demirkapı seferi kaçaklarından önemli bir kısmı, bu muhafızlık ödevinden bir yıl sonra, yani 1583'te, Ferhad

50 BOA, MD, No: 55, s. 102, 105 (Rum beylerbeyine bu hususta hükümler).
51 BOA, MD, No: 44, s. 241 (Rum beylerbeyine hüküm).
52 *Tarih-i Peçevî*, II, s. 79, 82.

Paşa ile harbe katılmışlar, herkes, "kale muhafızlığı hizmetinde bulunmuştur" diye eline birer hizmet vesikası alarak Demirkapı kaçaklığından üzerlerinde kalan cürümlerini affettirmişlerdi.[53]

Halbuki, Osman Paşa, Demirkapı'dan, Sivas askerlerinin çok eksik olarak gelmesine fazla kızdığı gibi, geri dönmeyerek oraya kadar varanlar da seferden kalan arkadaşları hakkında şikâyet ve sızlanmalarda bulunmakta idiler.

Serdar, askerin bu haklı itirazı üzerine, kaçakların şiddetle cezalandırılacağını, seferde bulunanların ise, mükâfatlarını göreceklerini, yani gelmeyenlerin dirliklerinin kendilerine verileceğini vaat etmekten başka çare bulamamıştı. Hükûmet de, olaya önem vererek, her ne suretle olursa olsun, Demirkapı seferinden kalmış olanların dirliklerinin hizmette bulunanlara verilmesini kabulle, Osman Paşa'ya bu konuda emir verdi. Fakat, hiç sebepsiz seferden kalmış durumda olanlar çok azalmış, herkes birer yolunu bularak cezalı vaziyetten kurtulmuştu. Onun için, Osman Paşa'nın sefere gelmeyen bütün timar ve zeamet erbabını azletmesi, Sivas Vilâyeti sancaklarında ve Demirkapı'ya asker yollamış olan öteki sancaklarda hükûmete halli zor bir mesele çıkardı.[54]

Bu hadiseden bir sene sonra, yani, henüz Osman Paşa Demirkapı'da iken, Ferhad Paşa, 1583'te, İran seferine serdar olarak hareket etti. Anadolu'nun Demirkapı'ya seferli olmayan askerleri de bu sefere davet olundular. Demirkapı'ya gitmek istemeyenlerden bazıları bunu tercih etmekle beraber, birçok yerin timarlıları gene gitmedi. Arka arkaya çıkan bu direnmeler, Anadolu timar erbabının sefere gitmektense her cezayı göze aldığını gösterir. Hükûmet, Sivas askerinin seferden kaçınma olayını hakiki önemi ile takdir edemeyerek, bütün seferden kalanları azle karar vermişken, işin genişliğini ve bundan çıkacak kötü neticeleri hesaplayarak kararından hemen geri döndü.[55] Ferhad Paşa ile Revan'a seferli olanlardan, çoğu Anadolu vilâyetinde bulunan yeni kaçaklara da ceza vermeye cesaret edemeyerek, dirliklerinin alınmayacağına dair ellerine güven kâğıdı verdi. İhtimal, cezalı askerler hakkında bu derece yumuşak davranmasının sebebi, bu sıralarda, pek şiddetli olan suhte isyanlarını ve yıldan yıla kuvvetleri artan Celâlî bölüklerinin Anadolu'da yarattıkları karışık durumu yeni mazûllerle daha

53 BOA, MD, No: 44, s. 241 (Demirkapı'dan firar ederek Ferhad Paşa ile Revan seferine gidenlerin hizmetlerini yaptıklarına dair aldıkları vesikalarla timarlarına sahip olmakta devam etmeleri, Osman Paşa'nın, aynı dirlikleri firar etmeyenlere tevcih etmesi yüzünden mühim bir mesele olmuştu. Dirliklerin yeni sahipleri, Osman Paşa'nın tevcih kâğıdına ve seferlerdeki hizmetlerine dayanarak, aralıksızca şikâyet ediyorlardı. Eski dirlik sahipleri de, Ferhad Paşa'dan aldıkları kâğıtlara güvenerek, bunlarla mücadele etmekteydiler).

54 BOA, MD, No: s. 241, (Sivas beylerbeyine Özdemir Paşa'nın mektubundan bahseden bir hüküm hulâsası).

55 BOA, MD, No: 53, s. 212, 295 (Kırşehir beyine ve Rum beylerbeyine, Demirkapı'ya varmayanların affolunmaları ve iki dirlik mahsullerinin hazineye zaptı hakkında hüküm).

tehlikeli hale sokmamak düşüncesiydi. Halbuki, Ferhad Paşa da, Osman Paşa gibi hareket ederek, sefer yerinde yoklama yaptırmış, mevcut bulunmayanların dirliklerini, kimseninkini esirgemeden başkalarına tevcih etmişti. Hükûmet merkeziyle serdarların birbirini tutmayan bu türlü kararları, didişmelere sebep oldu. Bunda çok güç duruma düşen hükûmet, eski kararını bozarak, sebepsiz ve elinde hiçbir emri yok iken, sefere varmayanların dirliklerinin yeni hak etmiş olanlara tevcihine karar verdi.[56] Bu suretle bir taraftan cezalandırılanların sayısı azaltılmış oldu; diğer taraftan, seferde hizmet ederek kendilerine dirlik sözü verilmiş kimseleri de kısmen hoşnut etti.

Demirkapı kaçakları hakkında daha yumuşak davranan hükûmet, hem Ferhad Paşa ile sefere giderek hizmet kâğıdı alanların haklarını tanıdı, hem de, hiçbir sebep ve bahane bulamayanların timarlarından çıkan iki yıllık geliri "mirî"ye zaptetmek gibi, hafif bir ceza verdi. Bununla beraber, sadrazam Özdemiroğlu Osman Paşa, 1585'te İran seferine çıkarken, bu cezalar dahi bağışlandı.[57]

Doğu serdarlarına, timarların tevcihi ve geri alınması yetkilerinin geniş ölçüde verilmesinin, Anadolu timar düzenini en çok karıştıran sebeplerden birisi olduğu, diğer birçok olaylarla sabit olmaktadır. Hele serdarların sık sık değişmesi, bu işi içinden çıkılmaz hale getirmekteydi. Sonraki serdar, bir öncekinin kararlarını tanımıyor, ya yeni kimselere tevcih ediyor, yahut eski sahiplerine geri veriyor, böylece, aynı dirlik hakkında, "eli emirlü" birkaç kişi ortaya çıkıyordu. Bu hal timar sahipleri arasında çekişmeye sebep olmaktaydı.[58] İlk doğu serdarı Mustafa Paşa, Kafkasya'da İslâma dönen birisine Mustafa adını vererek Çıldır beylerbeyliği beratı almış ve ondan sonra serdar Sinan Paşa da, aynı dönmeyi hoşnut etmek için, yeniden birçok sancak, kaza gibi zeamet ve timarları onun hassına katmak suretiyle, birçok timar ve zeamet sahibini açıkta bırakmıştı. Tebriz muhafazasına memur olan vezir Cafer Paşa da, kale muhafızlığına ayrılan Anadolu timar ve zeamet erbabının, emre itaat etmemelerine cevap olarak, hepsini açıkta bırakıp, dirliklerini yeni kimselere verdi. Ferhad Paşa, 1586 (994 hicrî) serdarlığında, daha geniş ve kesin bir yetkiyle hareket ederek, kendisinden önceki serdarların bütün kararlarını bozmaya kalktı. Sinan Paşa'nın Dönme Mustafa Paşa'ya sonradan tevcih ettiği bütün timar ve zeametleri geri almak için İstanbul'a başvurduğu gibi, Cafer Paşa'nın, Tebriz Kalesi muhafızlığından kaçanlar hakkındaki cezasını affedip, mazûllere dirliklerini "geri mukarrer etti".[59]

56 BOA, MD, No: 52, s. 250.
57 BOA, MD, No: 53, s. 212 (Kırşehir beyine hüküm).
58 BOA, MD, No: 52, s. 250 (Anadolu beylerbeyine hüküm).
59 BOA, MD, No: 62, s. 3 (Tebriz muhafazasında olan vezir Cafer Paşa'ya).

Anadolu ümerâsı hakkında pek sert davranarak, yeniden birçok zeamet ve yüksek timar erbabına ceza uyguladığından başka sancakbeylerini bile sık sık değiştirdiği ve işten çıkardığı oldu. Hulâsa itibariyle, XVII. yüzyılın başlarında, Nasuh Paşa'nın Celâlî isyanlarına yaptığı kötü etkiyi, Ferhad Paşa daha önce bu iç karışıklıklarda yaptı.[60]

Gene bu sıralarda, Anadolu'da devam etmekte olan arazi tahriri, birçok yerlerde, hele Karaman Vilâyeti'nde, dirlik erbabının şiddetli itirazlarına sebep oldu. Çünkü, tahrir memurları, İstanbul ricaline yaranmak için, kanuna aykırı olduğu halde, birçok verimli yeri eski sahiplerinden alarak, onların haslarına ilâve ediyorlar, timar ve zeamet erbabına daha verimsiz yerleri yazıyorlardı.[61]

Suhteler, Celâlîler, ehl-i örf ve reaya üzerinde, iç çekişmeler bakımından esaslı değişikliklerin meydana geldiğini kaydettiğimiz 1584 ile 1587 yılları arasında, Anadolu timar ve zeamet erbabının da serdarların ve hükûmetin anlaşmazlığı yahut anlayışsızlıkları yüzünden, vilâyetlerde geçen olaylarla yan yana olarak isyana sürüklendikleri yukarıki izahlarda görülmektedir.

D. 1584'TEN SONRA İÇ KAVGALARIN YENİ SAFHASI

1- Levend Gruplanmalarının Hızlanması ve Beylerin Vilâyet Teftişleri

1584'te çok çetin bir şekil alan Anadolu karışıklıklarında, levend ve sekbanların mühim rolleri görülmüş, vilâyet idarecileri, devriye bölüklerini bunlarla doldurduklarından başka, Celâlî bölükleri de gene bunlardan kurulmuştu. Yalnız suhtelerin, her iki grup ile de uyuşamadıkları gibi, artık levendlerle birlikte gezdikleri de görülmüyordu. Bununla beraber, eskiden, bu başıboş insanlara isyan ruhu veren, hele onlara, bölükler halinde teşkilâtlanmayı öğretenlerin suhteler olduğu bir gerçektir. Ancak, Celâlî başlarının, suhtelerce pek nefret

60 MD, No: 49, s. 91 (Ferhad Paşa'ya yazılan hükümde, Dönme Mustafa Paşa'dan mansıbını ve Sinan Paşa'nın ona verdiği hasları geri almak için yaptığı teklife cevap olarak harp zamanı olduğundan böyle şeylere sülük etmemesi ve mansıbların değiştirilmesini harp sonrasına bırakması tavsiye olunuyordu). 102. sahifede ise, adı geçen Mustafa Paşa'ya mansıbı haricinden sonradan verilen hasları sahiplerine geri vermesi istenmekteydi. BOA, MD, No: 66, s. 53'te, Ferhad Paşa'nın Anadolu'ya haraç toplamaya adamlar yolladığı ve beylerbeylerini bile değiştirmeye kalktığı şikâyet olunmuştur.

61 MD, No: 48, s. 316'da, ticaret erbabının şikâyetlerinden bahseden hüküm vardır.

olunan ve hakarete uğrayan ehl-i örften türemiş olmaları, medreselilerle Celâlîler arasındaki ayrılıkların sebeplerinden birisi olmuştu ki, bu durumun, XVII. yüzyılın başından itibaren meydana çıkan büyük Celâlî isyanları sırasında da devam ettiğini, yani, talebe-i ulûmun, ne ehl-i örf ile, ne de bunların muarızları olan Celâlîlerle barıştıklarını, bir taraftan Celâlîlere karşı şehir ve kasaba ahalisinin yardımcıları olarak hareket ettikleri halde, diğer taraftan, ehl-i örf'e tecavüz ve saldırmadan da geri kalmadıklarını ilerde göreceğiz.

Suhte isyanlarına karşı, yiğitbaşılar idaresinde, il erlerinin, kurulu düzen halinde meydana çıkmalarına hükûmetçe müsaade olunduktan sonra, birçoğu yiğitbaşılıktan yetişme Celâlî başbuğlarının etrafında asi levend bölüklerinin görülmeye başladığını, Köroğlu'nun dahi, bu yolda yetişmiş şeflerden birisi olduğunu tahmin ettiğimizi söylemiştik. Fakat, asıl 1584'te, suhteleri yatıştırmak için, il erlerini daha geniş ölçüde kullanmak suretiyle, levendlerin tamamen iki zümre etrafında toplanmalarına (yani Celâlîlere ve ehl-i örfün devriye bölüklerine) hükûmetin kendisi sebep olduktan sonra, Köroğlu ve arkadaşlarına göre daha çok bölüklere dayanan kuvvetli başların yetiştiğini görmekteyiz.

Yukarıda esaslı safhalarını izah ettiğimiz üzere, 1582'den itibaren, üst üste gelen İran seferlerinin, Anadolu timar düzenini çok karışık hale getirmesi ve dolayısıyla bir hayli dirlik sahiplerinin azlolunmuş bulunmaları, yahut serdarlar tarafından daimî baskı altında bulunmaları, bunlara ek olarak vilâyet çavuşlarının zorbalıklarını gittikçe artırmaları 1584 olaylarıyla birleştiklerinden artık levend ve sekban bölüklerini son derece kuvvetlenmiş olarak görmekteyiz. Her tarafta, üzerlerinde birer başbuğ bulunan Celâlî bölükleri süratle artmıştır. Bölükler, dağılmaz birer birlik haline gelmiş olup, başları yakalanıp katlolunsa bile, yerine halefleri geçmektedir.

Ankara'da Hüsam Şeyhoğulları, Çankırı'da Kara Veli, birer başbuğ idiler. Karaman Vilâyeti'nde, emîn iken isyan eden ve Kıroğlu diye şöhret kazanan Cabbarkulu, Malatya ve Sivas taraflarında Kiziroğlu Mustafa, Maraş'ta Emrullah gibi asiler, kendilerinden evvel misalleri yok denecek derecede kuvvetli, her biri birkaç bölüğe sahip ve geniş sahalara kadar adları ve bölükleri yayılmış birer Celâlî başbuğu olup, Karayazıcıoğlu ile başlayan ayaklanmaların ünlü şeflerinden hiç de geri değillerdi. Bilhassa Kiziroğlu Mustafa ve Cabbarkulu, çok uzun bir şekavet hayatı sürerek, birçok çavuş ve yüksek timar erbabını emirlerinde bölükbaşılar olarak toplamışlardı. Kiziroğlu Mustafa'nın çavuşlardan ve timardan mazûl kimselerden ibaret olan bölükbaşıları, Malatya'dan Kayseri, Kırşehir ve Niğde'ye kadar olan geniş bir alana yayılmışlar, kendisi öldükten sonra da

adına Celâlîlikte devam etmişlerdi.[62] Haymana'da, malını ve servetini, civarının asi bölükbaşılarını ehl-i örfe karşı koruma uğruna harcamış ve uzun zaman hakkından gelinememiş olan Dedebalioğlu Hamza adında biri bulunuyordu.[63] Aşağı yukarı bütün Anadolu'nun asayiş durumu bu şekildeydi. Her tarafta asi bölükler dolaşıyordu. İstanbul ile Edirne arasındaki yerlerde, geceleri evlerin soyulduğu, birçok cinayet işlendiği halde, bunun bir türlü önüne geçilemiyordu. "Eşkiya teftişi"ne çıkarılanlar, halkın şikâyetlerini ve kinlerini kazanmaktan başka bir şey yapamıyorlardı.[64]

Sözün kısası, 1584-1587 arasında Anadolu'daki gruplar arasındaki mücadelenin tamamıyla değiştiği, asi sekban bölüklerinin pek tehlikeli bir ayaklanmaya yöneldikleri anlaşılmıştı; oluntular gittikçe ağırlaşıyordu. İçel taraflarında isyan eden Aksak Mustafa ve arkadaşlarının Tarsus'ta çıkardıkları olaylar, hükûmete işin önemi hakkında iyi bir fikir verebilecek şekilde cereyan etti. Asiler, kasabayı basmak isterken, sancakbeyinin kaymakamına yenildiler ve şefleri çarpışmada öldürüldü. Bunun üzerine, asi başının mirasçıları olduklarını ileri süren birkaç kişi, başlarına yeniden bin kişi toplayarak Tarsus'u işgal ettiler. Kaymakam Haydar, daha önce, korkusundan İstanbul'a kaçtı.[65] Kayseri taraflarında da, bin kişilik bir grup, 1586'da, Ferhad Paşa İran'a sefere geçerken, imha olunmak istenmiş, fakat, ortadan savuşarak, sonradan gene meydana çıkmışlardı. Kayseri, Kırşehir ve Aksaray çevrelerinin korunmasına memur olan Abdurrahman hakkında teftiş emri alan asiler, bu sayede daha serbest harekete başladılar. Nihayet hükûmet sancakbeyinin yeniden asiler üzerine varmasına hüküm çıkardı.[66]

Bu arada kaydedilmesi lâzım olan bir nokta da, 1584-1587 arasında, iç çekişmelerdeki baş rolün kendilerine geçtiğini söylediğimiz Celâlî levend hareketlerinde, ağırlık merkezinin Orta Anadolu'ya geçmesidir. 1584'ten önce, yani, suhte isyanlarının ateşli çağında, Batı Anadolu, Kastamonu, Çorum, Amasya, Alâiye ve Lârende çevreleri en önemli karışıklık alanları iken, Celâlî bölüklerinin önem kazanmaları üzerine, isyan merkezleri, Konya, Ankara, Kırşehir, Niğde, Kayseri gibi suhte isyanlarının çok sönük geçtiği yerlerde meydana geldi. Buralardaki sekban bölüklerinin, etkileri Kayseri ve Sivas üzerinden Maraş ve Malatya'ya kadar uzanıyordu.

62 Kiziroğlu Mustafa hakkında, MD, No: 61, s. 64; BOA, MD, No: 64, s. 122, 125 (burada "mezbur-un 250 atlı ile harekette" olduğu yazılıyor). Cabbarkulu hakkında, MD, No: 53, s. ?, sene 992; BOA, MD, No: 62, s. 200; BOA, MD, No: 64, s. 19, 58.

63 BOA, MD, No: 64, s. 11, 39.

64 BOA, MD, No: 58, s. 293 MD, No: 60, s. 240; MD, No: 62, s. 204.

65 BOA, MD, No: 62, s. 172 (Edirne hâkimine ve Adana ve Tarsus kadılarına hüküm).

66 BOA, MD, No: 61, s. 95.

1587'de umumî eşkiya teftişi: Yukarıda başlıcalarını söylediğimiz Celâlî bölüklerinin yarattıkları yeni durum karşısında, hükûmet hayli süre esaslı bir tedbir alamadı. Çünkü, umumiyetle, asker İran'da meşguldü. Hele İran sulha meylettiğinde, fikrinden caymasın diye Ferhad Paşa Doğu'da elinden geleni yapıyordu. Nihayet, barış görüşmelerinin başlayacağı 1587'de, Anadolu askerinin önemli kısmı yurtlarına döndüler. Bu sıralarda ümerâ kaymakamlarından ve âyandan, Celâlîler hakkında şikâyet üstüne şikâyet gelmekteydi. Bu sefer en çok feryat edenler arasında kadılar bulunuyordu. İçel'den Çankırı'ya, Haymana'dan Malatya ve Maraş'a kadar geniş bir alanda, suhte soygunculuğunu çok geride bırakan bir asayişsizlik vardı. Bu durumda, hükûmet, ilk fırsatta, yani asker ve ümerâ seferden döner dönmez, bütün bu topluluklara kesin emirler gönderip, eşkiyanın hakkından gelinmesine izin verdi.[67] Ancak, suhte teftişinde mühim rol oynayan il erleri ve yiğitbaşıların, Celâlî bölüklerine karşı da kullanılıp kullanılmadıklarına dair bir işaret yoktur. Esasen, mevcut asi bölüklerinin çoğunluğu il erlerinden türediklerinden dolayı, gene il erleri teşkil olunsa bile, büyük bir kıymeti olmayacağı, hattâ mevcut karışıklıkları daha ziyade artıracağı muhakkaktı. Ancak, ümerâ, eşkiyayı yok etme emrini alır almaz, devriye bölüklerini yeniden pekiştirerek, il erlerine lüzum görülmeyecek derecede asayişi sağlayıp, asi bölüklerini dağıtmaya muvaffak oldular. Bununla beraber reaya bakımından bu ikinci umumî teftiş de 1584 suhte teftişinden daha hafif olmadı. En büyüklerinden en küçüklerine kadar bütün vilâyet idarecileri devriye bölüklerinin başında âdeta seferber olmuşlardı.

Karaman beylerbeyi, teftiş emrine çok önem vermiş görünüyordu. Vilâyetinin her tarafına, soyguncu çavuşlar ve subaşıları idaresinde atlı devriye bölükleri çıkarmıştı.[68] Ne olursa olsun teftiş, suhteler hakkında yapılanı kadar gürültü koparmadı.

Çünkü, Celâlîlerin dağılmasında, âyan ve kadılar da ümerâ ile aynı görüşte bulunuyorlardı. Buna karşılık, birçok memurlar arasında, kimlerin Celâlî olduğu, kimlerin devlete sadık kaldığı bir türlü anlaşılamıyordu. Asker ve ümerâ seferde iken, haklarında şikâyet olunan birçok çavuş ve timar erbabı da hesap vermek üzere önce yoluyla "teftiş olmaya" davet olunmuşlardı. Fakat, açıkça Celâlî davranışlı olanlar meclis-i şer'e yanaşmadılar. Bundan sonradır ki, ümerâ hemen her

67 BOA, MD, No: 62, s. 163, 190.

68 BOA, MD, No: 64, s. 31 (Karaman Vilâyeti'ndeki kadılara yazılan bir hükme göre, Karaman beylerbeyi Mehmed; Karaman, Konya, Kayseri, Ereğli, Akşehir, Ilgın, Eskiil, Yeniil, Belviran taraflarında, halka çok zulüm etmiş, paralarını almış, halk tarafından da çok şikâyet olunduğundan, beylerbeyinin teftişine merkezden çavuş yollanmıştır. Teftiş memuru beylerbeyi hakkında şikâyetleri olan bütün yerlere uğrayacaktı).

tarafta Celâlî gruplarını dağıttı.[69] Bu arada, ümerâdan birçoğu levendleri koruduklarından, bir hayli Celâlî başları kendilerini kovuşturmadan kurtarmışlardı. Eşkiyanın kolayca dağılmasının bir sebebi de, ehl-i örfün devriye bölüklerini kuvvetlendirmesiydi. Çünkü, levendler, asi şeflerin yanında kalmaktansa, devriye bölüklerinde hizmet etmeyi tercih ediyorlardı. Ün salmış Celâlî başbuğlarını maiyetlerine çekmek, ümerâ arasında daha o zaman bile bir rekabet konusuydu. Bu âdetin, XVII. yüzyıl Celâlî isyanlarını bir türlü dağıtamamakta büyük etkileri olmuş bulunduğunu ileride göreceğiz.

Hulâsa itibariyle, 1584-1587 arasında suhteler, Anadolu karışıklıklarında oynadıkları rolü asi levend ve sekban bölüklerine bırakmak zorunda kalmışlardı. Celâlî diyebileceğimiz bu grupların şefleri, genel olarak, yüksek timar ve zeamet erbabından ve ehl-i örften yetişme kimselerdi. Onun için, ümerâ ile Celâlîler arasında kesin ve kıyasıya bir düşmanlık yoktu. Birçok beyin Celâlîleri arkaladıkları çok görülüyordu. Hattâ, devriye bölükleriyle Celâlî bölüklerinin reayaya davranışları birbirine o kadar benziyordu ki, çoğu zaman, Celâlî sanılanların hangisinin hakikaten Celâlî, hangisinin hükûmete sadık ehl-i örf olduğunu seçmek güç oluyordu. 1587'de, eşkiya hakkında "umumî teftiş" çıktığı zaman, gerek devriye bölükleri, gerek asi bölükler, kadrolarını aynı kaynaktan doldurduklarından, levend ve sekbanlar, hükûmet kuvveti ve Celâlî olarak birbiriyle karşılaşmışlar ve gene kendi kendilerinin kanlarını dökmüşlerdi; yani, köyün iktisadî sefaletine dayanamayarak çiftlerini bırakanlardan "Celâlî yanına varanlar", mevcut iktisadî bünyeyi yıkmak, devriye bölüklerine yazılanlar da, güya bunu korumak gibi birbirine aykırı iki düzen için cenkleşiyorlardı. Bununla beraber, 1584'ten 1590 yılına kadar geçen sürede, Celâlîlerin yağma ve soyguna daha çok önem verdikleri, silâhlı çarpışmalardakiler hariç, insan canına fazla kıymadıkları oldukça göze çarpmaktadır.

2- Mazûl Beylerin İsyana Karışmaları

Timar ve zeamet erbabı gibi, mazûl beylerin isyana karışmaları da, İran harplerinde, serdarların "azl ve nasp" yetkilerini geniş ölçüde kullanmalarından ileri geliyordu. 1582'den sonra, bilhassa Ferhad Paşa'nın İran seferinde meşhur olmasıyla, Anadolu ümerâsının yer değişimi veya azlolunmaları gibi işlemler,

69 BOA, MD, No: 62, s. 163, 190 (bütün Orta Anadolu'daki sancakbeylerine, eşkiyanın hakkından geldiklerinden dolayı, takdir yollu gönderilen umumî bir hüküm; aynı mesele hakkında Kayseri kadısına başka bir hüküm).

iç hadiseler için de hiç yapıcı olmayacak derecede artmıştı. Hattâ, hükûmet bu halin doğuracağı sonuçları hesap ederek, bu konuda Ferhad Paşa'ya itidal tavsiye etti.[70] Şu halde, devletin kendisinin de, şu sıralarda vakanüvislerin şikâyetine sebep olan, rüşvetle memuriyet vermek ve suçsuzları azletmek gibi kötülüklerden kaçınması icap ederdi.[71] Bununla beraber, hükûmetten hoşnut olmayanlar, yalnız mazûller değildi. Mazûl olmayanların da isyan ettiklerini ve Celâlî bölüklerine yardımda bulunduklarını sık sık görmekteyiz. Bazen de sancakbeylerinin, başlarındaki beylerbeyi ile geçinemeyerek, yahut bulundukları sancağın ileri gelenleri ile araları açılarak Celâlî oldukları görülmüyor değildi.

Ümerânın Celâlîlere karışması, dirlik erbabı gibi, öyle erken olmamıştır. Hattâ, 1584 hadiseleri sırasında ve sonradan 1587'ye kadar ümerâ isyanları açık surette görülmüyordu; ancak, Celâlîleri korur gibi davrananlar vardı. Daha 1584'te, Rum Vilâyeti muhafazasında bulunan Bozok sancakbeyi Çerkez Bey'in haramzadeleri arkaladığı, yolları kesip tüccarları öldüren ve paralarını soyan kimselere göz yumduğu şikâyet olunmuştu.[72] Hele, Hamid sancakbeyi İbrahim'in 1585'te isyan ettiği, bütün Anadolu ve Rumeli beylerbeylerine yazılan genel bir hükümden anlaşılmaktadır. İstanbul'u telâşa düşürdüğü fermanın ifadesinden anlaşılan İbrahim Bey'in isyan sebebi hakkında açık bir bilgi yoktur. Ancak, Hamid ahalisi şikâyetlerinde, İbrahim Bey, teftiş olunmaya giderken, "mal ve davarlarını" şuraya buraya yerleştirecek olursa, haklarının alınmadan kalacağını ileri sürdüklerine göre, mesele, beyle âyan ve diğer hükûmet hizmetlileri arasında bir uyuşmazlık gibi görünmektedir.[73] Gene diğer bir olay da, eski Kırşehir sancakbeyi İsmail'in Bozok Sancağı'na ilişmesi üzerine çıkmıştı. Şikâyete göre, İsmail Bey, serdarın Bozok'u kendisine verdiğini söyleyerek, Salmanlı Kazası'na varıp, önceki beyin subaşısını yakalayarak hapsedip, mallarını müsadere edip ve mahpus subaşının kaçması üzerine, halkı kaçağa yardım etmekle suçlayarak, altınlarını topladı. Eslemez adındaki adamını bir bölüğe baş ederek, sancağı devre çıkarttığı, bunların bir sipahinin evini bastıkları bildiriliyordu.[74]

70 BOA, MD, No: 49, s. 91 (Şark serdarı Ferhad Paşa'ya bu hususta ki hüküm).

71 Hakikaten vakanüvislerin iddia ettikleri gibi, III. Murad devrinde rüşvet alınması yüzünden birçok mansıp sahibinin açığa çıkmasının nisbeti nedir ve Anadolu hadiseleri üzerinde ne dereceye kadar etkisi olmuştur, bunu bilmiyoruz. Fakat, Ferhad Paşa'ya harp zamanında ümerâyı azletmekten çekinmesi tavsiye olunduğuna göre, bilhassa 1594'ten sonra memurları sık sık azletmekten çekinildiği ihtimali vardır.

72 BOA, MD, No: 52, s. 214 (Amasya'da Sinan Çavuş'a hüküm sureti).

73 BOA, MD, No: 61, s. 118 (bütün beylerbeylerine umumî hüküm).

74 BOA, MD, No: 62. s. 203 (Salmanlı ve Bozok kadılarına hüküm).

Mazûl beylere ait ilk ciddî isyan, Rakka ve Urfa çevrelerinde Abdurrahman adındaki mazûl bir sancakbeyince, 1587'de tertip olundu. Bütün Dulkadir, Rakka ve Diyarbekir yörelerindeki ahali üzerinde büyük bir etki yaptığı anlaşılan asi Abdurrahman'ın dayandığı esaslı kuvvet aşiretlerdi. Eski Urfa (Ruha) beyi Suhrap da isyana katıldığından, hadise tehlikeli bir renk almaya başladı. Abdurrahman'ın isyanı hakkında gelen uzun şikâyet mektuplarının ifadesine göre, "Kızılbaş ve Kızılelma'ya dek kefereden evvel bunu def etmek evlâ" idi.[75] Yalnız, önemli bir noktaya dikkat etmek icap eder. Toroslar'ın ötesinde, bu iki sancakbeyi tarafından çıkarılan isyanların, XVI. yüzyılın ikinci yarısında geçen diğer Anadolu hadiselerinden çok farklı tarafları göze çarpmaktadır. Bu ayaklanma ve umumiyetle Güneydoğu Anadolu'da görülen hemen bütün öteki ayaklanmalar, o bölgenin levend ve sekbanları yanında Türkmen aşiretlerinden de faydalanmışlardır. Toroslar'ın kuzeyinde, yani, Orta ve Batı Anadolu'da, sosyal bünye icabı, en küçük bir köy ahalisi bile bu iç kavgalarda, birbirine düşman durumda idiler. Onun için, XVIII. yüzyılın isyanları da dahil olmak üzere, bütün mücadelelerde bu karakter görülmektedir. Güneydoğu Anadolu'da, aşiret hayatının baskın bulunması dolayısıyla, hele Türkmen yerlerinde, hadiselerin nisbeten az tahrik edici olarak yaşanması bundan ileri geliyordu. Ayrıca, işaret olunmalı ki Türkmenler için, I. Selim ve I. Süleyman devirlerinde gördüğümüz Kızılbaş-tarikat isyanlarıyla, bu devrin Celâlî isyanları arasında büyük bir fark yoktu. Her karakterdeki ayaklanmaya ikirciksiz arka veren aşiretler bulunabiliyordu. Meselâ, gerçekten bir Kızılbaş hareketi olduğu belli bulunan 1578'deki Yalancı Şah İsmail hareketi ile, 1587'de çıktığını gördüğümüz bu ayaklanma arasında hemen hemen bir fark yoktu. Şah İsmail, Şam Bayadı aşiretine dayanmış ve Kızılbaş halkın çok bulunduğu Kırşehir ve Bozok'a kadar girmeyi bile başarmıştı. Abdurrahman ve Suhrap ise, Beydili ve Afşar cemaatlerine dayanıyorlardı.[76] Hükûmet, bu iki cemaatin başbuğlarına ve kethüdâlarına yolladığı yazıda, asilere asker vermemeleri ve yardım etmemeleri için tembihte bulunmuştu.[77]

75 BOA, MD, No: 64, s. 59, 61 (Rakka beylerbeyine ve Ruha beyine hükümler).

76 Gerek 1553'ten evvelki dinî-tarikat isyanlarında ve gerek bu tarihten sonraki iç karışıklıklarda büyük etkileri görülen Güneydoğu Anadolu Türkmen aşiretlerinin bu hususta ki rollerinin mahiyetini ve kıyamlarının karakterlerini iyi bilmek için bu sahanın aşiretlerinin idarî durumlarını ve aşiret teşkilâtlarını, hattâ mezheplerini incelemeye lüzum vardır ki, bu ayrı bir inceleme konusudur.

77 BOA, MD, No: 64, s. 62 (Beydili cemaatine, Uşak kadısına, şark Türkmenlerinden Afşar cemaatinin başbuğlarına hükümler).

3- Kapıkullarının Anadolu Olaylarına Karışmaları

İstanbul'da, bütün nüfuzu ellerinde tutan kapıkulları, Anadolu eyaletlerinde o derece ileri gidemiyorlardı. Büyük eyalet merkezlerinin iç kalelerinde, sahil yerlerin koruyuculuklarında oldukça önemli yerleri bulunmasına rağmen, geniş halk kitleleri içinde bunların ehemmiyeti, daha çok, padişah askeri oldukları hakkındaki görenekten ve iktisadî üstünlüklerinden geliyordu. Şu halde, iktisadî sıkıntı başlayıp da, çiftçi büyük bir para darlığı karşısında kalınca, ulûfelerine hiç noksan gelmemiş olan kapıkulları, ortadaki durumdan faydalanarak yavaş yavaş şehirlerden ve sahillerden içerlere, en küçük köylere kadar sokulmaya başlamışlardı.[78] Acemi oğlanları bile Eskişehir, Amasya, Konya, Kastamonu gibi yerlerde, gerek iktisadî alanlarda, gerek iç çekişmelerde, oldukça hesaba katılır çapta önem kazanıyorlardı. Yeniçeri ve başka kapıkulları, istedikleri yerde oturmak kolaylığına sahip olduklarından, halkın ziraatine ortak olmak, toptan ticaretle, çiftlikler elde ederek hayvan beslemek gibi işlerle uğraşmakta idiler. Acemi oğlanları ise, ihtimal geçici durumlarından dolayı, daha ziyade faizcilik ediyorlar ve bazı ufak tefek ticaretler de yapıyorlardı.

Bununla beraber, İran harplerinden önce geçen yıllarda, bu yadırganan durumun ne gibi yeni olaylar getirdiğini inceliklerine kadar bilmiyoruz. Bu harpler başladıktan sonra, hele 1584 yılının ardından gelen mühim hadiseler sırasında, kapıkullarının da iç kavgalarda etkileri olduğu pek açık olarak kendisini göstermektedir. Yeniçerilerin ve başka kapıkullarının halkın topraklarını ele geçirdikleri, onlara ağır faizle para verdikleri, ortakçılık ettikleri, zorbalığa saparak, devlete veya evkafa ait birçok vergi kaynaklarının zararına hareket ettikleri şikâyetlere sebep olmaktaydı.[79] Hele, İran'a giden askerî yolun uğradığı yerlerde, halk ile aralarında kanlı vakaların eksik olmadığı görülüyordu. Her yandan, kapıkullarının halkın ticaretine, ziraatine ve başka zanaatına el attıkları hakkında haberler gelmekteydi. Köylünün toprağını tapuyla ellerine geçirmeleri, mahsullerine ortak olmaları, borçlu olanları kendi şahsî işlerinde angarya şeklinde çalıştırmaları gibi hallerin levend ve sekbanların ve iktisadî sefaletin artmasındaki önemleri söz götürmez derecede hissolunmaktaydı.[80] Bu suretle, içlerinden eski olanları en iyi yerlere yerleşmişler, yurt tutmuşlar, çok zengin olduklarından

78 *Koçi Bey Risalesi*, s. 14: Burda kayıt olunuyor ki, kapıkulları evvelce İstanbul ve Edirne ve Bursa arasındaki sahalarda otururlar iken, sonra memleketin her tarafına dağılmışlar, kariyeleri ve kasabaları zaptettiklerinden ümerâ ve kadılar ve başka vilâyet idarecileri vazifelerini yapamaz olmuşlardı.

79 BOA, MD, No: 49, s. 40; BOA, MD, No: 58, s. 317; BOA, MD, No: 62, s. 86; MD, No: 66, s, 118.

80 BOA, MD, No: 62, s. 86; BOA, numarasız MD, Cüz 3, sene 999: Rum beylerbeyine.

başka, binlerce koyun, sığır, at ve başka hayvan besleyerek, geniş birer çiftlik sahibi olmuşlardı. Kırk elliden ziyade köleleri ve hizmetkârları olanlara tesadüf olunuyordu. Ümerânın ve mütegallibe yeniçerilerin çiftlikleri arasında kalmış olan köylerin mahsulleri, bunların hayvan sürülerinden korunamaz hale gelmişti. Kalabalık çobanlar, köylere kadar inip, soygunculuk etmekte, yolları kesmekte, ağalarına dayanarak, her türlü cezadan kurtulmakta idiler. Kapıkullarına rekabet edemeyen esnaf, tüccar, müstahsil çok zarar etmişlerdi. Bu yüzden, her tarafta büyük bir yeniçeri düşmanlığı doğmuş bulunuyordu. Meselâ, uzun İran harpleri süresince yerleşmeye kolaylık buldukları İstanbul-Tebriz askerî yollarının üzerinde bulunan köy, kasaba ve şehirlerde kinci çatışmalar görülmekte ve birçok yeniçeri öldürülmekteydi. Tercan, Erzincan, Erzurum çevreleri, hep ordunun kışlık bölgesi olarak seçilmekte olduğundan, buralar ahalisi, asker zulmüne dayanamayacak hale gelmişti.[81] Onun için, kapıkullarına karşı, ilk kanlı ayaklanma Erzurum şehrinde çıkarak, oradan Erzincan ve Tercan'a da geçti. Uzun zamandan beri buralar halkının şikâyetlerine hükûmetin önem vermemesinin sonucu olarak, Erzurum halkının sabrı tükendi. Nihayet, 1590'da, askerin İstanbul'a dönmesi emrini dinlememeleri üzerine, halk tarafından şehirdeki yeniçeri odaları basılarak, eşyaları yağma edildi ve içlerinden bazıları öldürüldü. Ayrıca, İstanbul'a şikâyetçi heyetler de yollandı. Fakat, hükûmet, yeniçeriler tarafını tutarak, hem İstanbul'a şikâyetçi gelen kimselerden bazılarını idam etti hem de Erzurum'a bir tahkik heyeti yollayarak, orada da ileri gelenlerden birkaçını astırmak suretiyle Erzurum halkının dargınlığını kazandı ki, Peçevî'nin ifadesine göre, bu hal, sonradan Abaza Mehmed Paşa isyanı sırasında kötü etkisini göstermiştir.[82]

Bu hadiseden sonra, Erzincan, Tercan ve Amasya'da buna benzer birçok olay çıkmakta gecikmedi.[83] Ahalinin, genel olarak kapıkullarından şikâyetleri, Müslümanların ırzlarına geçtikleri, evlerine yerleştikleri, hattâ "ehl ü iyallerine cebren tasarruf ettikleri",[84] pazarlara el koyup, herkesin malını serbest sattırmadıkları, faiz ile para verdikleriydi.[85] Ne vilâyet idarecilerinin ve ne de kadıların kapıkulları üzerinde hiçbir karışma yetkilerinin bulunmaması, yeniçerilerin yaptıkları türlü kötülüklerin önüne geçilmesini önlüyordu.[86] Serkeşliklerine karşı gelen beylerbeyleri, İstanbul'daki yeniçerilerin şiddetli tepkileri yüzünden, sadra-

81 BOA, MD, No: 66, s. 82; MD, No: 64, s. 66.
82 Bu hadiseler hakkında: *Tarih-i Selanikî*, s. 309, 310, 329; *Tarih-i Peçevî*, c. 2, s. 122, 124; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 3, 4. - BOA, MD, No: 68, s. 29, 205; BOA, MD, No: 69, s. 213, 322.
83 BOA, MD, No: 69, s. 173; *Tarih-i Selanikî*, s. 329.
84 BOA, MD, No: 66, s. 34, 118.
85 BOA, MD, No: 49, s. 40; BOA, numarasız MD, Cüz 3, sene 999.
86 *Koçi Bey Risalesi*, s. 14.

zamdan ihtar almakta idiler. Mevcut kaideye göre, vilâyetlerden asker hakkında şikâyetçi gelirse, yeniçeri ağası, mektupla beraber, tahkikata bir de memur yollardı ki, kapıkullarının, artık, buna bile dayanacakları kalmamıştı.[87]

Anadolu karışıklıklarının esas sebebini iktisadî dengenin bozulmuş olmasında bulduğumuza göre, memleketin en zengin zümresi olan ve asker olduklarından dolayı kanun önünde bir çeşit imtiyazları bulunan, çocukları dahi, devlet hizmetinde reayaya tercih olunan[88] kapıkullarının mücadeleci gruplar tarafından rahat bırakılmalarına imkân yoktu. Hemen her tarafta açıkça bir kapıkulu düşmanlığına rastlanıyordu.[89] Bazı yeniçerilerin eski mezheptaşları olan Hıristiyanları korumaları, Müslüman köylerle Hıristiyan köyler arasındaki hadiselerde, Hıristiyanlar tarafında bulunmaları eksik olmamakla beraber, bu konuda Hıristiyanlıklarının mı, yoksa menfaatlarının mı rol oynadığını kestirmek güçtür.[90]

Kapıkullarının her türlü iktisadî kolaylığa sahip olmaları, reayayı soymaktan ve halka eziyet etmekten onları önleyici hiçbir kaydın bulunmaması, hele mahkemelerin ve vilâyet idarecilerinin kendilerine karışmak yetkisinden yoksunlukları serbest dolaşan levendlerin gözünden kaçmamıştı. 1584'ten önce suhte zorbalıkları geçer olduğu için suhte kılığında eşkiyalık ettikleri gibi, bundan sonra da, özellikle askerî yollara yakın yerlerde yeniçeri, acemi oğlanı ve kapıkulu süvarisi şekline bürünerek, soygunculuk etmeye, bu suretle kapıkullarının vilâyet idarecilerine karşı olan bağımsızlıklarından faydalanmaya kalkmışlardı.

İran harplerinde seferden kaçmalarından hiç söz edilmeyen ulûfeli askerlerin de, Avusturya seferinde, timarlı sipahiler gibi, sefere gitmek istemeyerek, birer tarafa savuşmaları Anadolu'da pek çok kapıkulu bölüğü türemesine sebep olmuştu. Fakat, levendlerin de, kapıkulu imtiyazlarından faydalanmaya niyet ederek, aynı elbiseyi giymek suretiyle kendilerine kapıkulu süsü vermelerinden dolayı, Anadolu'da kapıkulu adı ile dolaşanlardan hangilerinin hakiki, hangilerinin yalancı olduklarını bulup çıkarmak her zaman kolay olmamaktaydı.[91]

87 *Selanikî*, s. 274.
88 BOA, MD, No: 49, s. 6, 66, 161.
89 BOA, MD, No: 64, s. 14; MD, No: 68, s. 206; BOA, MD, No: 69, s. 171; BOA, MD, No: 72, s. 415.
90 BOA, MD, No: 42, s. 146, 66, 161; BOA, MD, No: 68, s. 206; BOA, MD, No: 69, s. 17, 128.
91 İran harpleri sırasında, kapıkullarının seferden kaçtıklarına dair hiçbir kayıt ve işaret yoktur. Fakat, Avusturya harplerinde, timar erbabı kadar, kapıkulları da seferden kaçar olmuşlardı. Anadolu'da oturan yeniçeri, altı-bölük halkı ve başkalarının sefere yollanmaları mühim bir mesele olmuş ve çoğu gitmemişti. Sefer sonunda bunlara hiç ceza verilmemesi çok mânidardır.

4- 1587 Teftişinden Sonra Mücadelenin Yeni Safhası

1587'de, suhteler hakkında alınan şiddetli tedbirlerin sonucu olarak, ortaya yeni bir meselenin çıktığını, yani Celâlî bölüklerinin iyice kuvvetlenerek suhtelerin yerine geçtiklerini söylemiştik. Evvelce suhtelere yapıldığı gibi, bu yıl da umumî bir eşkiya teftişi emrolunmuş ve hakikaten Celâlî hareketlerinin ağırlık merkezi olan Orta Anadolu'da pek çok eşkiyabaşının haklarından gelinerek duruma ehl-i örf hâkim olmuş bulunuyordu. Fakat hadiselerin oluş şekline bakarak kolayca anlaşılır ki, karışıklığın asıl baş âmili olan levend ve sekbanların durumlarında bir değişiklik olmamış, yalnız, Celâlî başlarının hükûmetçe ciddî surette takip olunması sonucu, şeflerini terkle, ümerânın devriye bölüklerindeki kadroları artırmışlardı. O halde, sekban ve levend bolluğundan doğan sosyal-iktisadî sıkıntı bütün şiddetiyle var olmakta devam ediyordu. Bundan başka, 1582'den beri İran seferleri dolayısıyla serdarlarla dirlik erbabının uyuşmazlıkları sonucunda meydana çıkan oldukça kalabalık bir timardan düşmüşler grubu da vardı.

Reaya, bir zamanlar suhtelerden şikâyet yağdırmıştı. Buna cevap olarak, hükûmetin vilâyet idarecilerine geniş yetkiler vermesi üzerine, bu sefer de, ehl-i örfün zulümlerinden yanıp yakılmalar başlıyordu. Her tarafta asi levend bölüklerinin saldırılarından, âyan, kadılar, yüksek timar ve zeamet erbabı canlarını ve mallarını zoru zoruna korumaya çalışırken, 1587'de verilen teftiş emri üzerine, bölüklerini olağanüstü kuvvetlendiren vilâyet idarecileri, bu suretle, eşkiyayı sindirdiler. Fakat, ehl-i örfün kazandığı bu başarı, halk ve hele köylü kitleleri için daha kötü bir durum yarattı.

Asi bölükler, zenginlerden geçindikleri, fakir çiftçi sınıfına fazla yük olmadıkları halde, ehl-i örf tersine olarak, ziraatçı sınıfa yük oluyordu. Bundan başka, Celâlîlerin şu sırada ancak köylere güçleri yetmekte olmasına karşılık ümerâ, şehir ve kasabalardaki zengin esnaf ve tüccarları da soyma sırasından geri koymadığı için, kadılar ve âyan, yeniden devriye bölüklerinin sebep oldukları yanıp yakılmaları merkeze duyurmak için, reayanın önüne düşerek, hükûmete arzlar yağdırmaya başladılar.

Şu halde, suhte isyanlarını büyük bir mesele olmaktan çıkaran, Celâlî bölüklerini tamamen değilse bile, büyük kısmı itibariyle dağıtan hükûmet için bu yeni mesele, yani devriye bölüklerinin reayaya yük olmasını önleme işi, en belli başlı dert olarak ortaya çıkıyordu. Fakat, suhteleri il erlerine, bunları da ehl-i örfe temizlettirdikten sonra ehl-i örfün kendisini yola getirmek son derece güç olan bir işti. Devriye bölükleri beslemek vilâyet idarecileri için nefislerini koruma zorunluğundan ileri geldiği için memurları işten çıkarmak veya onlara ceza ver-

mek, bunun önüne geçemezdi. Esasen, durmadan memur atmanın büyük tehlikelerini 1587 hadiseleri ispat etmişti. Şu halde bu yola gitmeyip, evvelâ mirliva adamlarının maiyetleriyle vilâyet devrine çıkmalarının önlenmesi hakkında her tarafa emirler verildi.[92] Fakat, buna hiç kimse kulak asmadı. Çünkü, vilâyet devrinden kalmak demek, binlerce levend ve sekbanları gerisingeri Celâlîlere yollamak demekti. Beylerbeylerinin kendileri pek çok levend ve sekban beslemekte en başta bulunuyorlardı. Esasen vilâyet idarecileri devriye bölüklerini hükûmete karşı olan ödevlerini yapmak üzere değil, kendi mal ve canlarını korumak zorunda olduklarından dolayı beslemekteydiler. Vilâyetlerde yerleşerek pek çok mal ve para sahibi olmuş bulunan, genellikle yerli halk arasından yetişen Dergâh-ı Âli çavuşları, her türlü yükselme kolaylığını kaybettiklerinden, tamamıyla zorba bir ruh kazanarak, vilâyet idarecilerine itaat etmez olmuşlardı; bunlar hükûmetten de hoşnut değillerdi. Küçük timar erbabı da bu konuda onlarla beraberdi.[93] Şu halde, bu sıralarda her şey henüz ehl-i örfün eli altında olmakla beraber, mevcut düzenden hoşnut olanlar ve olmayanlar vardı. Umumiyetle kapıkulları ve kapıkulluğundan yetişme Enderunlu ümerâ gidişatın savunucusu durumunda bulunuyorlardı. Gerek devlet kapısındaki imtiyazlı durumları, gerekse servet cihetinden önde gelmeleri bunun başlıca sebebiydi. O halde, ehl-i örf ne kadar Celâlî bölüklerini dağıtmış olursa olsun ve levendleri kendi başına toplamak suretiyle, ne kadar mücadele unsurlarını ortadan kaldırmış bulunursa bulunsun, herhangi bir siyasî veya idarî sarsıntı her şeyi ehl-i örfün zararına çevirebilir, yahut levendlerin hoşnutsuzlar sırasına geçmeleri, Celâlî isyanlarını, 1587'den öncekilerinden daha şiddetli olmak üzere, yeniden alevlendirebilirdi. Bundan başka, orta ve fakir halk sınıflarının hep ehl-i örfe karşı olmaları, mazûllerin ve hoşnutsuzların ayaklanmaları için büyük bir yardımcı sayılmak lâzımdı. Yalnız, kadılar ve âyanın, genellikle hem Celâlî, hem de ehl-i örf aleyhinde olmalarının, olayların bu dediğimiz şekilde belirmesini engelleyecek tek unsur gibi göründüğünü de unutmamak lâzımdır.

Kısacası, 1587'den sonra iç çekişmelerin genel görünüşü şöyleydi: "Umumî teftiş"ten sonra, devriye bölüklerinin kuvveti sayesinde, ehl-i örf duruma hâkim bulunuyordu. Asi bölükbaşılar yok edilmekle beraber yine şurada burada tutunan

92 BOA, MD, No: 66, s. 219. 992-993 senelerine ait numarasız MD: s. 36'daki bir kayıta göre, Rumeli tarafında, Semendire Sancağı'nda, bazı kimseler daha 1584'te, mirliva adamları il üzerine gelmesin diye hükûmetten emir çıkarttırmaya muvaffak olduklarından, bu halden çok zarar gören sancakbeylerinin İstanbul'a şikâyet ettikleri, bu türlü emirleri kaldırtmak için teftişten kalan sancaklarda pek çok eşkiyanın türediğini ileri sürdükleri görülmektedir.

93 Meşhur asilerden Cabbarkulu umumiyetle timarlı sipahilerden, hattâ çavuşlardan ve alaybeylerinden yardım görmekteydi. Mahkemeye götürülürken "Konya'da sakin çavuş, müteferrika ve alaybeyleri mezburu" kurtarmışlardı. BOA, MD, No: 64, s. 19.

başbuğlar eşkiyalığa devam ettiklerinden başka, önemli bir sayıda olan mazûller ve hoşnutsuzların var olması, bu hareketin her an yeniden alevleneceği hissini vermekteydi. Vilâyet idarecilerinin durmadan vilâyet devrinde devam etmeleri neticesi, halkta uyanan hoşnutsuzluğu kadılar ve âyan kışkırtmaya başlayarak, yeniden ümerâ ile nüfuz yarışına girişmişlerdi. Hükûmet, vilâyet devirlerinin tehlikeli olaylar doğuracağını hesap ederek, "mirliva adamları"nın vilâyet devrinden alıkonması hakkında kesin emirler verdiyse de, bunun bir başarısı olmadı. Suhte ayaklanmaları baş mesele olmamakla beraber, aralıklı devam ediyordu. Hattâ, levendlerle birlikte hareket ettikleri yerler bile vardı. Fakat, hepsinden önemli olmak üzere, kadıların reaya üzerindeki itibarlarından faydalanarak vilâyet idarecileri aleyhine İstanbul'a duyurmaya çalıştıkları yanıp yakılmalar Anadolu'da yeni olaylar hazırlamakta gibi görünüyordu.

E. AVUSTURYA HARPLERİNİN BAŞLAMASI ÜZERİNE MÜCADELENİN YENİDEN ALEVLENMESİ

1- 1591'de Anadolu Hadiselerinin Aldığı Durum

1584'te, suhteler, 1587'de de Celâlî bölükleri hakkında verilen "umumî teftiş" emirlerinin Anadolu'da sebep olduğu karışıklıklarla bunun sonuçlarını yukarıda söylemiştik. Doğrusu, 1587 teftişi, Ferhad Paşa'nın Erzurum'a dönmesinden ve dolayısıyla İran harplerinin tavsamasından sonra yapıldığından, sancakbeyleri umumiyetle yerlerinde idiler. Bu yüzden, sekban bölüklerinin dağıtılmasında ve bölükbaşlarının birçoğunun yakalanmasında başarı sağlanmış, birçok eşkiya da, "serbest timar üzere" idare edilen topraklara sığınmak suretiyle, buralardaki subaşılar tarafından korunmak sayesinde, vilâyet idarecilerinin ellerinden yakalarını kurtarmalarıyla, Anadolu geçici bir sakinliğe kavuşmuştu.[94] Fakat, reayanın bütün feryatlarına rağmen, ümerâ tarafından köylere salınıverilen devriye bölüklerinin yakıp yıkmalarının gittikçe insafsızlaşması yeni bir karışıklık hazırlamaktaydı. Hükûmet, bunların önlenmesi hakkında kesin emirler vermek suretiyle, kadılara harekete geçmeleri için, bir ipucu da vermişti.

94 BOA, MD, No: 66, s. 29 (serbest timar üzere idare olunan rical hasları ve hass-ı hümâyûn, vakıf köyleri ve İstanbul'daki hizmet erbabına ait zeamet ve timarlar, bütün Anadolu karışıkları sırasında bu hususiyetlerini, yani eşkiyanın sığınma yeri olmak vazifelerini devam ettirmişlerdir).

Suhtelerin ve şuraya buraya gizlenmiş olan asi bölük reislerinin ehl-i örf aleyhindeki kinleri hiç düşünülmese bile, kadıların kışkırtmasıyla, gittikçe sabrı tükenen reayanın tansiyonu artmaktaydı. Zorba ruhlu çavuşlara ve yüksek timar ve zeamet erbabından bazılarına gelince, bunlar da açık bir tutum takip etmiyorlardı. Kiziroğlu'nun ve Cabbarkulu'nun bölükbaşılarından birçoğu çavuş olmakla beraber, Anadolu çavuşları henüz Celâlîlerle bir olmamışlardı.[95] Ancak içlerinden büyük bir kısmı ümerânın yardımcısı görünerek bölüklerle geziyorlar, suhte ve eşkiya takip ettiklerini bahane ederek soygunculuklarını gizliyorlardı. Meselâ, Bozok'ta Haydar Çavuş, Kırşehir'de Hasan Çavuş ve Batı Anadolu'da adları belli olmayan bu türlü bazı dirlik erbabı, tam bir Celâlî gibiydiler ve haklarında şikâyetler geliyordu. Bilhassa, Konya'da mültezim iken başına bir sürü adam toplayarak fesada başladığı bildirilen Haydar Çavuş'un Kiziroğlu'ndan fazla nam kazandığı ve üzerinde pek çok mirî mal kaldığı gelen haberlerden anlaşılıyordu. İşte, 1591'de, Avusturya'ya harp açılıp da, Anadolu yeni harp fedakârlıklarına davet olunduğu zaman, halkın, eşkiyanın ve ehl-i örfün durumları böyleydi.[96]

2- Ehl-i Örfe Karşı Halkın Kendini Koruma Hakkı: Birinci Adalet Fermanı

Uzun yıllardır Anadolu'da devam etmekte olan kanlı karışıklıkların, sıradan birtakım eşkiyalıklar olmayıp, milyonlarca insanın katıldığı bir sosyal kavga olduğu, bu huzursuzluklarda suhte ve levend bölükleri kadar ehl-i örf ve askerlerin de aynı derecede ilintileri bulunduğu, gün gibi açık olmuştu. Fakat, bu sosyal hastalığın iktisadî ve siyasî sebeplerini kavramaktan tamamıyla yoksun olan zamanın devlet adamları, aldıkları tedbirlerle Anadolu'dan gelen kalabalık ve hep birbirleri ile çelişmeli şikâyetlere tâbi olmaktan bir türlü kurtulamıyorlardı. Onun için, güttükleri siyasette ne bir isabet ne de kararlılık mevcuttu. Suhte ayaklanmalarının en azgın zamanında, halkın suhtelerden ziyade suhte kovuşturmasına çıkan hükûmet memurlarından yanıp yakıldığı, eşkiya teftişinin arkasından vilâyet devri adıyla, hükûmetin izni olmadan, ahalinin vilâyet idarecileri tarafından soyulduğu görülüyordu. Hükûmet, suhtelere ve levend bölüklerine karşı olduğu kadar kendi memurlarına ve askerlerine karşı alacağı tedbirleri de aramak zorunda kalmıştı.

95 BOA, MD, No: 68, s. 45; BOA, MD, No: 66, s, 176.
96 BOA, MD, No: 66, s. 172, 270, 234, 243.

Daha 1579'da, suhte meselesini nakibler aracılığıyla halletme yolunun düşünülmesi, hele 1582'de, medreselilere vilâyet idarecilerinin, daha doğrusu bütün ehl-i örfün karışmaktan alıkonması, hükûmetçe memur sınıfının ahaliye ettiği zulmü itiraf etmekten başka bir şey değildi. İç kavgalarda, resmî hükûmet kuvvetlerinden ziyade, il erlerine dayanılmasının sebeplerinden birisi de bu olmak lâzımdır. Fakat, bu hareket dahi reayayı zulümden ve soygundan koruyamamıştır. Çünkü, il erlerinin çoğunluğu serbest levendlerden ibaretti. Esasen, yiğitbaşıların ve serdarların çoğunun, mazûl ve hırslı kimselerden seçilmesi, halk (milis) kuvvetlerini teşkil eden kimselerin içtimaî durumlarına uygun düştüğünden, bu suretle meydana çıkan bölüklerin, yavaş yavaş birer Celâlî grubu haline gelmeleri gecikmedi. Askerin, 1587'de, İran seferinden dönmesi üzerine, hükûmet, ümerâya müracaat ederek, eşkiyayı az çok yatıştırdı. Fakat, Anadolu yeniden daha azgın ve kanlı bir karışıklığa hazırlanır gibi, ancak geçici bir sükûna kavuştu. Vilâyetlerde, evleri ve barkları bulunan ümerâ, timar ve zeamet erbabı, kapıkulları, mallarının ve canlarının güvenini sağlayabilmek için, devriye bölükleri besliyorlardı. Bu sayede, hakikaten suhtelerden ve levendlerden şikâyet azalmıştı. Buna mukabil, ehl-i örfün devriye bölükleri hakkında görülmedik şikâyetler ve sızlanmalar, devleti yeni tedbirler almaya sevk etti. Bu yeni tedbirlerin başlıcası, halk tarafından hükûmetin aklına getirilen, daha doğrusu, günün zaruretlerinden doğan önemli bir kararın alınmasından ibaret oldu.

Kadıların arkasından yürüyen halk, taraf taraf, hükûmete müracaat ederek, ehl-i örfün devriye bölüklerine karşı köylerini ve kasabalarını kendileri korumak yetkisini talep ettiler. Belki padişahın kendi icadı olarak, yahut musahiplerinin teşvikiyle, reayanın bu yoldaki isteği kabul olunarak, devre çıkan ehl-i örfe karşı köylerini ve kasabalarını silâhla korumaları hususunda bazı bölge ahalisine izin verildi.[97] Bu hal, her tarafta halkın aynı yetkiyi kendilerine de istemelerine sebep olduğundan, nihayet "adalet fermanı" adıyla meşhur olmuş bir ferman bütün vilâyetlere dağıtılmak suretiyle, ehl-i örf, reaya karşısında, resmen alt oldu.[98] "Birinci adalet fermanı" demek suretiyle, daha sonrakilerden ayırdığımız bu fermanın çıkması, Anadolu hadiseleri üzerindeki etkisi itibariyle pek büyük bir önemi haizdir. İç hadiselerde, suhtelerin yerini levendler tutunca, hem suhtelere dayanmaktan, hem de halka öncü olmaktan kaldıkları için,

97 Ehl-i örfün devre çıkmasını yasak eden ilk emrin 1584'te verilmiş olduğuna dair kayda rastlandığını evvelce bildirmiştik. Fakat, asıl mühim hadiselere yol açan ve nihayet adalet fermanının çıkmasını sağlayan, bu türlü esaslı emirlerin 1590'dan sonra olduğunu hadiselerin seyri göstermektedir: Numarasız MD, sene 999 (Menteşe beyinin şikâyetinden bahseden hüküm).

98 Yine ilk adalet fermanının da, 1590 veya 1591 yılında çıkarılmış olduğunu bu yıllara ait hükümlerde adalet fermanının adının geçmesinden anlıyoruz. BOA, MD, No: 69, s. 129, 130. (Kayseri sancakbeyinin şikâyetinden bahseden hüküm).

önemlerini kaybetmiş gibi görünen kadılar, adalet fermanının çıkmasını büyük bir fırsat saydılar.

Başlangıçta olduğu gibi, vilâyet idarecilerine karşı daha büyük bir şiddetle başlayan hareketlerin başına gene ehl-i şer geçmiş oluyordu. Ellerinde emirleri olan reaya, hemen silâhlanarak, valilerin ve adamlarının köylere ve kasabalara girmelerini önlemeye karar verdiler. Elimizdeki vesikalara göre, ilkönce Menteşe Sancağı ahalisi, ellerinde emirleri olduğu halde, kadılarıyla birlikte hareket ederek, sancakbeyinin adamlarını sancağın devrine çıkmaktan alıkoydular.[99] Adalet fermanının yayımlanması üzerine, bu hareket genel bir şekil aldı. Kayseri köylerinin ahalisi yer yer toplanarak, ellerine aldıkları adalet fermanlarını mirliva ve ehl-i örfe gösterip, nahiyelere ve köylere çıkmanın yasak olduğunu bildirdiler ve hükûmet adamlarını içlerine koymadılar. Kastamonu'da halk ayaklanarak, kim olursa olsun memurları içlerine almamaya karar verdiler; hattâ adalet fermanını dinlemeyen bir çavuşu da dövdüler.[100]

Devre çıkma yasağı emirlerinin verilmesinden şikâyet edip duran ümerâya, adalet fermanının yayımlanması büyük bir etki yaptı. Her taraftan İstanbul'a şikâyetler yağdırarak, halk kendilerinin teftişe çıkmalarına engel olduğu için, eşkiyanın arttığını, mirî malı toplamaya tamamıyla imkân bulamadıklarını iddia etmekte idiler. Şuraya buraya sığınmış olan levend bölüklerinin yeniden meydana çıktıkları da gerçekti. Esasen, Konya'da, Kiziroğlu kadar ün salmış olan Haydar Çavuş'un, Bozok, Kayseri, Kırşehir ve Batı Anadolu'da daha böyle birçok kimselerin yetiştirmelerine karşı hiçbir şey yapılmamış olduğunu söylemiştik.

Bundan başka, etrafta dirlik erbabı ile kapıkulları arasındaki didişmeler de devam ediyordu. Kırşehir Sancağı'nda, "yüzdepare mukataası"nı iltizam eden birkaç mültezim ile, mukataa emîni, yeniçeriler ve beylerbeyi adamlarından ibaret bir grup arasında çıkan kavga büyümüş, asi mültezimler, kapıkulu süvarisi geçinen Deli Nasuh adında Çorumlu birisini başlarına geçirerek, askerleri basmışlar, açıktan açığa isyan etmişlerdi.[101] O halde, adalet fermanının, asayişi geri getirmek değil, bütün bütün bozacağı tahmin olunabilirdi. Çünkü, ümerânın devre çıkmaktan kaldıklarından itibaren, başlarında toplanan devriye bölüklerinin çoğunu dağıtacakları için, levendler, yeniden, Celâlî başbuğları etrafında birikeceklerdi. Hükûmet, gerek eşkiyanın dirilmesinden endişe ettiği, gerekse ümerânın

99 BOA, Numarasız MD, sene 999, hüküm tarihi 15 Şevval 999.

100 BOA, MD, No. 69, s. 129, 130 (kadılara hüküm).

101 BOA, MD, No. 69, s. 206 (mukataa iltizam edenlerin ve emînlerin Anadolu olaylarındaki durumları da yerli çavuşlar ile timar erbabının durumlarına benzemekteydi). BOA, MD, No: 71, s. 234 (Deli Nasuh'un etrafına sekban ve timarlı sipahiler toplanmış, asiler bayrak kaldırarak kapıkulu süvarisi olduklarını iddiaya başlamışlardı).

şikâyetlerini dinlediği için, bu sıralarda adalet fermanına aykırı birtakım emirler vermeye de başladı. Meselâ, kadılıklara yolladığı hükümlerde, eşkiyanın hakkından gelinmesi için, bazı şartlarla mirliva adamlarının köylere alınmalarının doğru olacağını bildirdi. Bir kısım yerlerde de, beylerin teklifi üzerine, eşkiyanın azalması için, reayanın elindeki silâhların toplanmasını kabul etti. Fakat, sahil halkı, "kefere korsanlarına karşı" kendilerini korumak zorunda olduklarını ileri sürerek, silâhlarına dokunulmaması için izin aldıklarından, bu emir de tam uygulanamadı.[102] İstanbul-Tebriz askerî yolu boyunca olan yerlerde, hele Erzurum Vilâyeti topraklarında, yerleşip kalmak isteyen kapıkulları ile reaya ve timarlı sipahi arasında bu sıralarda birçok olay cereyan ettiğini, hattâ meselenin, başşehirde üzüntüyle izlendiğini görmekteyiz. Şu halde, genel güvensizlik gidişatının etkisiyle ve adalet fermanlarının verdiği yetkiye de dayanan köylüler, ehl-i örfe karşı her tarafta silâhlanmakta idiler.

3- 1593 Avusturya Seferinin Anadolu'da Doğurduğu Büyük Karışıklık

Uzun İran harplerinden kurtulur kurtulmaz, Sinan Paşa'nın direnmesi, yahut Avusturyalıların baskısı sonucunda, sadrazam 1593'te seferi başlattığı zaman, Anadolu, kanlı iç kavgaların sanki son hazırlığını bitirmeye çalışıyordu. Küçük timar erbabı ile, çoğu yerli ahaliden olan zeamet sahibi zorba çavuşlar, serbest levend ve sekbanlara baş olmaya hazır idiler. Suhteler itibardan düşmüş olsalar da, şurda burda, fesatçılığa devam ediyorlardı. Ne asilerle, ne de halk ile anlaşamamış olan vilâyet idarecileri, baharda Avusturya seferine çağrıldılar. Bu seferin açılması da, 1578'deki İran seferinin ilânı gibi, belki ondan da fazla bir telâş ve korku uyandırdı. Çünkü, o zaman düzenin tek bozucuları diye tanınmış olan suhteler yerine, şimdi sayıları kabarık bulunan levend ve sekbanlarla beraber, asi çavuşlar, mazûl ve hoşnutsuz dirlik erbabı da vardı. Bunların karşısında, düzenlik ve güvenin korunmasından ziyade, kendi canını ve servetini korumaya hazırlanmış bir memur sınıfı görülmekteydi. Böylece, Anadolu'nun güvenlik ve düzenliği kıl üzerinde gibi duruyordu.

Vakanüvisler tarafından, böyle bir zamanda lüzumsuz idi diye kaydolunan Avusturya seferi ilân olunarak, sadrazam Koca Sinan Paşa geç vakit, yani Temmuz 1593 ortalarında, Belgrad'a hareket etti. Mesafenin uzaklığından dolayı, o yıl, Anadolu askeri sefere davet olunmadı. Fakat, seferden umulan sonucun

102 BOA, MD, No: 71, s. 351.

elde edilememesi üzerine, sadrazamın devamlı yardım isteklerine cevap olarak, 1594 baharında büyük bir ordu hazırlamak üzere, bütün vilâyetlere ve bu arada Anadolu'ya sıkı emirler yollandı. Kapıkulları, müteferrikalar, çavuşlar, timar ve zeamet erbabı ve alay beyleri, ümerâ ile asker, baharda sefere davet olunuyorlardı. Yeniçeri ağası da, ilk defa olarak, harbe padişahsız gitme emrini aldığından, bütün Anadolu'daki kapıkulları da ağalarıyla yola çıkacaklardı. Yukarıda belirttiğimiz hallerden dolayı, Anadolu askerleri yerlerini terk ettiklerinde, geride bıraktıkları kendi servet ve mülklerinin asiler tarafından yağma olunacağı, ailelerinin eziyet göreceği gerçekti. Yani, sefere davet olunanlar, kapıkulu, ümerâ ve dirlik erbabı kim olurlarsa olsunlar, nazik bir durumları vardı. Onun için, bütün seferliler sefere gitmemek için türlü bahaneler aramaya, birer yolunu bulmaya çalışıyorlardı. Anadolu ümerâsı sudan sebepler ileri sürerek, seferden kaçındıklarını açıkça gösterdiler. Meselâ, bir kısmı derya seferine memur olduklarını, bir kısmı da vilâyet muhafazasına kaldıklarını söyleyerek, emrolunan tarihte hareket etmediler.

Evvelce beylerbeyi iken, sonradan Anadolu'da sancakbeyliği kabul eden bir kısım ümerâ da, vilâyetlerinin başındaki beylerbeylerinden daha kıdemli olduklarından, onların emrinde sefere gitmelerinin kanun ve nizama uymayacağı bahanesiyle kaldılar.[103] Timarlı sipahinin durumu, İran seferleri açılacağı zamankinden daha bozuktu. O zaman, malî sıkıntıları olmasına mukabil, bu defa da, defterleri karmakarışık ve birçoğunun da dirlikleri davalı idi. İran harplerine çok az sayıda katılmış olan kapıkulları için, geçen harp, askerî yollar üzerinde soygun ve kazanç sağlama işi olmuş, Erzurum ve Erzincan kışlaklarında ahalinin toprak ve evlerini zaptetmişler, Anadolu'nun her tarafında önemli servetler elde ederek yerli durumuna geçmişler, çok rahat bir hayata kavuşmuşlardı. Şu halde, 1594 seferine, ağalarıyla beraber, bütün kapıkullarının katılmalarını istemenin, Anadolu'da oturanlar arasında, iyi karşılanmayacağı meydanda idi. Böyleleri, açıkça karşı koymamakla beraber, sefer mevsimini geçirmek için ellerinden geleni yaptılar.

Sancaklarda birçok kapıkulu, sefer için yola çıkıyor gibi bölükler halinde dolaşmakta idiler. Bunlar, sözde sefere gitmekte olduklarını söyleyerek, mal ve para topluyorlardı. Böyle gezenlerden bir kısmı, Kırşehir'de olduğu gibi, suhte olmakla beraber, bir kısmı da hakiki kapıkulu olup, kaçak durumda idiler.[104] Güya sefere hareket etmiş olanları da, Bursa'da eğlenerek, vakit geçirdikleri, şehir ve civarının ümerâ ve askerle dolu bulunduğu öğreniliyordu. Kalkıp gitmeleri için

103 BOA, MD, No: 71, s. 71.

104 BOA, MD, No: 71, s. 143; BOA, MD, No: 72, s. 103, 248, 278, 347, 381, 415; BOA, MD, No: 73, s. 476.

sıkı sıkı emirler yazıldığı halde, hiç kimse acele etmemekteydi.[105] İstanbul'dan ve Gelibolu'dan Macaristan'a kadar, yolların asker çadırlarıyla dolu olduğu, bu gibilerin serdara yetişmeyerek, sefer zamanını yolda geçirmek istedikleri duyulmuştu. Serdarın bu konudaki çok acı yanıp yakılmaları cevapsız kalıyordu.[106]

Timar erbabına gelince; bunların, özellikle, küçük timar erbabının servet bakımından sefere hiç de dayanıklı olmadığını biliyoruz. Mühim bir kısmı da hükûmete gücenikti. Daha İran harplerinden çok önce her sancağa, yerine göre, "alçak hallü" timar erbabından 30 ile 50 arasında muhafız sipahi ayırmak suretiyle, bunlar seferden esirgenmişti. Geçen yılların acı tecrübesinden dolayı, bu kere, 3.000 yerine 6.000'den aşağı dirliği olanlar sefere alınmadı. İsyan edenlerin çoğu alçak timar erbabı olduğundan, bu tedbir yerindeydi. Fakat, seferden kalanların bir yıllık timar bedellerinin hazineye alınması hakkındaki karar yeniden hoşnutsuzluklara sebep oldu. Bununla beraber, alçak timar erbabının seferden geri kalmaları, topluca isyanlarının önüne geçilmesini sağlamıştı denebilir.[107]

Sancakbeyleri, götürmeye mecbur oldukları şahsî askerleri dışında, ayrıca, il erlerinden 30 levend yazıp götüreceklerdi. Fakat, genel güvensizlik meydanda olduğundan, bütün beyler, yerlerine kudretli kaymakamlar, haslarına becerikli subaşılar ile bunların emirlerine de sekban bölükleri bıraktılar. Güneydoğu Anadolu Türkmenleri arasında, sık sık ayaklanmalar ve kişi haslarının vergilerine karşı direnmeler görüldüğünden, Dulkadriye beylerbeyi seferden alıkonularak, kendisi muhafazayı üzerine aldı.[108]

Şu halde, herkesin sefere katılması emrolunduğu halde, ehl-i örfün reaya gözündeki korkunçluğu gene yerinde kaldı; yani vilâyet idarecileri dizginleri ellerinden bırakmadılar.

Anadolu halkı ise, her büyük sefer ilanında olduğu gibi, 1594'te de kadıların ağzından İstanbul'a başvurarak, eşkiyaya karşı sancaklarını korumak üzere, kendileri adlarını bildirdikleri çavuşların, koruma serdarı tayin olunmasını istediler.[109] Bu hal, ümerâ kaymakamlarının devriye bölükleriyle harekete geçmele-

105 Sinan Paşa'nın bütün feryatlarına rağmen, askerin zamanında yetişmemesi yüzünden ordu Avusturya kuvvetlerinin karşısında zor durumlara düşmüştü. Serdar bu yol sorumluluğu Ferhad Paşa'nın kasten ihmaline verdiğinden, ona acı ve ihtar mahiyetinde bir mektup yazmıştı. Fakat, Ferhad Paşa cevabında, bunu reddederek, askerin yollarda nasıl oyalandıklarını ve cepheye gitmek istemediklerini bildirdi. MD, No: 72 s. 307 (Ferhad Paşa'nın serdara mektubu) ve MD, No: 71, s. 251 (bütün Anadolu vilâyetlerine umumî hüküm).

106 BOA, MD, No: 71, s. 251; BOA, MD, No: 72, s. 296.

107 BOA, MD, No: 72, s. 102, 148 (Dulkadriye ve Rum beylerbeyine bu hususiaki hükümler).

108 BOA, MD, No: 72, s. 102.

109 BOA, MD, No: ? (Balıkesir havalisi ahalisinin Mehmed Çavuş'u serdar olarak talepleri), s. 132 (Anadolu Vilâyeti ehalisinin talebi), s. 278 (Canik ve Amasya ahalisinin talebi), s. 392 (Karahisarısahip ahalisinin talebi).

rine bir cevap teşkil ediyordu. Hakikaten, vilâyet idarecilerinin vilâyet devirleri devam ediyordu. Asi çavuşlar ise, özellikle Kırşehir, Yozgat, Kayseri, Sivas taraflarında maiyyetlerinde birer bölük sekbanla harekete geçmişlerdi. Antep'te, Dürzi Cafer adında birisi, başına 200 kişilik bir sekban bölüğü toplayarak, güpegündüz çarşıyı basmış, beylerbeyinin adamlarına saldırarak, birçoğunu yaralamıştı; o tarafın ayan ve tüccarlarının büyük bir telâş içinde bulundukları şikâyetlerinden anlaşılıyordu.[110]

Hamid (Isparta) Sancağı'nda, 1584'ten beri il erleri serdarlığı yapmakta olan, Neslioğlu adıyla ün salmış Mehmed Çavuş, sekban bölükleri hesabına soygunculuğa başlayarak, Celâlî başbuğluğuna yükselmiş, Karayazıcıoğlu devrinde de adı geçecek kadar bir kuvvet kazanmıştı. Ahalinin şikâyetlerine göre, birçok zengini suhte yatağı diye soyduğundan başka, çok suçsuzun başlarını keserek eşkiya başı diye İstanbul'a yolluyordu. Halkın evlerine konan sekbanların birçok aşırı hareket yaptıkları, birkaç bölükbaşıları bulunduğu, bunlardan Deli Pîr Ali'nin, sipahi bayrağı açarak, kapıkulu süvariliği iddia ettiği haber veriliyordu. Gene o yörede, Çingeneler de onlarla karışarak, güzel kadın ve cariyeler eliyle sekbanları elde ettikten sonra, Deli Pîr ile, Siyavuş Paşa'nın oğullarına ait Servihan subaşılığını basmışlardı.[111] Kırşehir taraflarında, Deli Nasuh'un hareketi devam ediyordu. Ankara Sancağı'nda Haydar oğlu Kalender adında birisi de sekbanlarıyla harekete başladı; sayılı başbuğlar arasına karıştı.[112]

Tabiî, bütün bunlara cevap olmak üzere, ümerânın adamları da devriye bölüklerine dayanarak, vilâyet topraklarını dolaşma işinde daha büyük bir çaba gösterdiler. Bu suretle levendler, 1587'de olduğu gibi, bir defa daha birbirleriyle karşılaşmak üzere, iki zıt taraf halinde gruplanıyor gibi idiler. Bu durumda, reaya için rahat yüzü kalmamıştı. Devriye ve Celâlî bölüklerinin zulümleri, fakir sınıflardan zenginlere ve zenginlerden fakirlere doğru karşılıklı devam ediyordu. Her taraf müthiş bir sekban bolluğu içinde idi ki, bunun içtimaî ve iktisadî sebepleri, başka bir incelememizde anlatılmıştır.[113]

Her sancağa, ahalinin istedikleri birer çavuş, serdar tayin olunmakla beraber, Anadolu'nun durumu karışmakta devam ediyordu. Celâlî başları –ki, çoğu kapıkulu süvariliği iddiasında idiler– bölüklerinin başında olarak, zengin kapı-

110 BOA, MD, No: 71, s. 155 (burda Dürzi Cafer diye yazılı); BOA, MD, No: 72, s. 344 (mezbur şaki, Dürzi Hızır hakkında Anadolu caniplerinde olan bütün beylerbeyliklere umumî hükm-i hümâyûn), s. 358 (Dulkadriye beylerbeyine ve kadılara hüküm).

111 BOA, MD, No: 71, s. 31, 37, 394; BOA, MD, No: 74, s. 103.

112 BOA, MD, No: 74, s. 317; BOA, MD, No: 72, s. 316.

113 *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* II. cilde bakınız.

kullarını, ümerâ emlâkini, reayadan zengin kimselerin ve tüccarların evlerini basarak, soygunculuğa devam ediyorlardı.

Şu halde, reaya bu umumî güvensizlik karşısında silâhlanmak zorunda kalmıştı. Kadılar, bir yandan Celâlîlerin baskınlarına, öte yandan ehl-i örfün nüfuz rekabetine karşı, umumî havadan istifade ile, gene ahaliyi etraflarına toplamaya başlamışlardı. Her yandan tehdit edildiklerini gören vilâyet idarecileri, durmadan devriye bölüklerini kuvvetlendiriyorlardı. Vilâyet devirleri çok sıklaşmaktaydı.

4- Adalet Fermanlarının Yeniden İleri Sürülmesi

İl erleri düzeninin yeniden kurulması ve başlarına, ahali tarafından gösterilen çavuşların tayin olunması, bu arada halkın ve hele köylülerin silâhlanmaları, şüphe yok ki Celâlîlerden ziyade ehl-i örf hesabına kötü bir durum yarattı. Çünkü Celâlîler, doğuşları itibariyle, zenginlerin servetlerine el atmayı hedefliyorlardı. Fakir halk yığınları da, çeşitli sebeplerden, kendilerine yardım etmekte idiler. Ehl-i örf ise, bunun aksi bir yolda yürüyordu; vilâyet idarecilerinin devriye bölükleri, daha çok ziraatçı sınıfa, yani fakir köylülere çektiriyorlardı. Bununla beraber, reayanın zengin sınıfı üzerine de birtakım suçlar atarak, mahkemeye bile götürmeden, usulsüz ve kanunsuz olarak soyduklarının İstanbul'a şikâyet olunduğunu yukarıda da kaydetmiştik.

Genel duruma göre, kabarmakta olan levend dalgalarına karşı, memur sınıfı ile şehir ve kasabalarının ileri gelen reayası ve ilmiye mensupları arasında şu sırada sıkı bir birlik olması akla yakın olmakla beraber, yukarıdan beri anlattığımız sebeplerden dolayı, aksine, kesin bir zıtlık vardı.

Ehl-i örfün asıl düşmanı olan köylü halkın, memurları aralarına almamaları yolunda, İstanbul'dan, evvelâ emirler çıkarttıkları ve sonunda birinci adalet fermanını yayımlatmayı sağladıkları yukarıda geçmişti. O halde, askerlerin ve ümerânın Avusturya harplerine bağlanmaları üzerine, her tarafta yeniden Celâlî bölükleri faaliyete geçmişler, ehl-i örf de, devriye bölüklerini artırıp, yeniden köylere ve kasabalara musallat olmuşlardı. Bu hal, köylülerin gene adalet fermanlarını ileri sürmelerine sebep oldu. Halk, yer yer silâhlanarak, köylerini devlet memurlarına karşı korumaya karar verdiler. Bu hareket ümerânın ve adamlarının şikâyetlerine sebep olmakla beraber,[114] köylerin karşı koymalarını kırmak isteyen devriye bölükleri ile ahali arasında doğrudan çarpışmalar başladı. Karahisarısa-

114 BOA, MD, No: 73, s. 571; BOA, MD, No: 74, s. 2.

hip Sancağı'na bağlı Baklan kazası subaşısı olan Memi Subaşı, kaza dahilinde devre çıkarak, Sülemiş köyüne konduğu sırada, Mahmutgazi köyü subaşıları Ahmed ve Musa, Memi Subaşı'yı, kendi davetlileri olarak Mahmutgazi tekkesine konmaya çağırdılar. Köylüleri kuşkulandırmamak için, masraflarını kendileri göreceklerini de bildirdiler. Buna çok kızan tekke adamları, Mahmutgazi ahalisi ile birleşerek, köylerine kimsenin konmasına müsade etmeyeceklerini subaşılara bildirdiler. Bu sırada, bölükleriyle köyün yanına gelmiş bulunan subaşılar, köylülerin şu hareketini hazmedemeyerek harekete geçince, iki taraf birbirlerine girdi; Subaşının adamlarından da ölenler ve yaralananlar oldu. Bu olay öteki yakın köylerin subaşı ve sipahileri üzerinde büyük bir etki bıraktığından, hemen Mahmutgazi'ye arkadaşlarının yardımına koştular. Fakat, bunlar dahi köylülerin hücumuna karşı duramadılar. Mesele, Baklan kadısı tarafından Anadolu beylerbeyine sicil olunması üzerine, beylerbeyi, iki çavuş ve bir kadıdan kurulu bir tahkik heyeti gönderdi. Fakat, heyet, tarafsız kimselerden meseleyi soruşturacak yerde, çavuşların ve müteferrikaların söylediklerine inandığından, tabiî, köy halkını suçlu çıkaran bir karar verdi. Bu haksızlık karşısında, "zaviyenişler" hadiseyi Çal Kazası naibine duyurdular. Resul adlı naip, derhal bin kişiye yakın bir kuvvetle ansızın Baklan'a geldi, orada, heyecanda olan köylülerle birleştikten sonra, tahkik heyetinin bulunduğu mahkemeyi bastılar. Heyet üyeleri ölümden şunun bunun araya girmesiyle kurtulabildiler. Köylülerle ehl-i örfün arasında çıkan şu hadisenin yayılma eğilimi gösterdiğini saptayan beylerbeyi, olayı İstanbul'a haber vererek, asiler hakkında şiddetle hareket edilmediği takdirde, reayanın itatte tutulmasının güç olacağını bildirdi. İstanbul, beylerbeyinin yanına bir de "toprak kadısı"nı vererek, hadiseyi tahkike memur etti. İşin "bî-garaz Müslümanlardan ve vilâyet âyanından" sorulmasını emretmek suretiyle, adaletten sapılmamasını ilâveye lüzum gördü. Batı Anadolu'da bu türlü olaylar birbiri ardına çıkıp duruyordu.[115]

Aynı olaylar Karaman ve Rum vilâyetlerinde de oldu. Köylülerle, subaşılar ve hattâ timarlı sipahiler her tarafta bozuşuyorlardı. Özellikle Rum Vilâyeti ahalisi, "sipahi", silâhdar, cebeci, topçu ve başka askerlerin halka zulümleri dolayısıyla, bunların "teftişleri ve ahvallerinin görülmesi" hakkında hükûmet tarafından verilen emre dayanarak, timar ve zeamet erbabını köylerine sokmamaya kalktılar. Bu durumda tamamıyla açıkta kalmış olan dirlik erbabı, hallerinden İstanbul'a şikâyet edip duruyorlardı.[116] Ankara beyinin seferden yolladığı şikâyet mektubuna göre de, sancakta kadılar ahali ile birleşerek, subaşılarını devre çıkmaktan

115 BOA, MD, No: 72, s. 355; BOA, MD, No: 74, s. 62.
116 BOA, MD, No: 74, s. 24 (Rum beylerbeyine hüküm).

men etmişlerdi. Yedi sekiz atlı ile devre çıkan kadıların, "mirliva"ya ait vergileri kendilerinin aldıkları anlaşılıyordu.[117] Kayseri ahalisi İstanbul'a heyet yollayarak, "devriye gezenlerin demi heder olsun" diye, Divan'dan bir hüküm almaya muvaffak olduklarından, orada dahi, ehl-i örf gezmeye çıkmaktan kalmışlardı.[118] Hattâ, haber verildiğine göre, köylüler burada yalnız memurları değil, yolcuları bile köylerine almamakta ve paralarıyla da olsa, ne yiyecek, ne de başka şey satmamakta idiler. Bu, köylülerin, angaryadan ne kadar usandıklarının en açık bir deliliydi. Sözün kısası, Anadolu'nun her tarafında, ehl-i örfe karşı ahalinin silâhlanması devam ediyordu; idare mensuplarının ve timarlı sipahinin durumları nazik bir safhaya girmekteydi.

F. III. MEHMED'İN AÇTIĞI EĞRİ SEFERİNİN ANADOLU KARIŞIKLIKLARINA ETKİSİ VE SONUÇLARI

1- Sefer Açıklandığı Sırada Anadolu'nun Genel Durumu

Sinan Paşa'nın yardım istemesi üzerine, Anadolu askerlerinin, 1594'te Macaristan'a gitmeleri, iç olayların yoğunlaşmasına sebep oldu. Hele dört vilâyette, yani, Anadolu, Karaman, Rum ve Dulkadriye beylerbeyliklerinde, bazı Celâlî başlarının kapıkulu süvarilerine ait bölük bayraklarını açarak, sipahi olduklarını ileri sürdükleri, soyguna bu kisve altında başladıkları, birçok zorba çavuşların, şurada burada, birer bölükle eşkiyalığa atıldıkları, sefer kaçağı kapıkullarının veya kapıkulu geçinen on binlerce insanın, bölükler halinde dolaştıkları görülüyordu. Ehl-i örf ile reaya arasındaki anlaşmazlık gittikçe büyüyerek, halkın gene adalet fermanından söz etmeye başlamaları, ehl-i örfü çözümü güç bir mesele karşısında bırakıyordu. Böyle bir zamanda, sefere gitmiş olan asker ve ümerânın kışa doğru yerlerine dönmeleri, vaziyeti az çok düzeltir gibi oldu. 1595 yılı askerin dinlenmesine fırsat verdiğinden, 1594'te süratle geliştiğini gördüğümüz iç çekişmeler, bu yıl ehl-i örf lehine olmak üzere, hayli tavsadı. Tabiî, bu hal, vilâyet idarecilerinin kuvvetli devriye bölükleri sayesinde mümkün oluyor, ahali gene de yer yer karşı koymakta devam ediyorlardı. Meselâ, Karaman Vilâyeti'nin muhafazasına tayin edilmiş olan Adana beyi Mehmed'in, altı yüz kişiyle dolaşmakta

117 BOA, MD, No: 74, s. 8 (Ankara Sancağı'nda vâki olan kadılara hüküm).
118 BOA, MD, No: 74, s. 41 (Kayseri beyine hüküm); BOA, MD, No: 74, s. 2, 79, 62.

olduğu haberi alınmıştı. Bütün bunlara rağmen, bu defa Celâlî başları hakkında umumî bir tetiş emri çıkmadı. Bunun başlıca sebebi, 1587'deki tecrübeden alınan ders olsa gerektir.

Anadolu'nun asayiş durumu böyle bir seyir takip ettiği sırada, III. Murad, 1595 yılının başında vefat ederek, yerine oğlu III. Mehmed padişah oldu. Yeni hükümdar da, babası gibi, yurtta, reayayı korumak esasına dayanan bir politikanın taraftarı olduğunu göstermekte gecikmedi. Bununla beraber, Anadolu hadiseleri yıldan yıla yeni safhalar geçirerek, büyük bir çıkmaza doğru gitmekte devam ediyordu.

Nihayet, Avusturya işini kesip atmak isteyen hükûmet ricali, padişahı sefere çıkmaya razı etmeleri dolayısıyla, Anadolu'nun durumu yeniden incelendi. 1595 sonlarında başlayan harp hazırlıkları yanında, iç düzenin korunmasına ve çekişmelerin önüne geçilmesi için birçok tedbir alındı.

2- Anadolu Vilâyetlerinde Düzeni Koruma Tedbirleri: Beylerbeylerinin Muhafızlığa Tayinleri

Yirmi yıldan beri acı tecrübelerin gösterdiği gibi, her büyük sefer Anadolu'da, hükûmeti küşüme koyacak birçok olayın çıkmasına sebep olmaktaydı. Hele vilâyet idarecileriyle ahalinin geçimsizlikleri kanlı çarpışmalara kadar varıyor, bu durum Celâlî bölüklerinin biraz daha kuvvetlenmesini sağlıyordu. Ümerâ kaymakamları, kendilerine olan saldırılara karşı öç alıcı bir davranışla hareket etmekte idiler. Bu duruma göre, padişah sefere karar verdiği zaman, vilâyet muhafazasında kalacak ümerâ kaymakamlarını ve ehl-i örfü halk ile baş başa bırakmamayı düşünen hükûmet, sefere gidecek beylerbeylerinin iktidarında olan üç mazûl beylerbeyini üç vilâyetin muhafazasına yolladı. Bunlardan, Eski Rumeli beylerbeyi Hasan Paşa Anadolu Vilâyeti'ne, Eski Trablusşam beylerbeyi Nuh Paşa Karaman Vilâyeti'ne, gene eski beylerbeylerinden Ahmed Paşa da Rum (Sivas) Vilâyeti'ne yollandılar. Bu defa da Dulkadriye beylerbeyi seferden esirgenmiş ve Halep'e de başka bir eski beylerbeyi bekçi bırakılmıştı. Fakat, bunlardan umulan sonucun alınamayacağı, daha ilk adımda belli oldu. Çünkü, vilâyetler ahalisi, muhafazaya gelen bu geçici beylerbeylerine de karşı koymaya kararlı olduklarını bütün hareketleriyle gösterdiler. Kadılar ve ilmiye mensupları, ümerâya karşı mevcut gerginlikten faydalanmakta fırsatı kaçırmamakta idiler. Hattâ, bütün Rum Vilâyeti'nde, kaza ve köylerdeki kadılar ve dânişmendlerin, emirleri altında yirmişer ve otuzar atlı kuvvetleri olduğu, ehl-i örf tarafından

şikâyet olunmaktaydı.[119] Yani, buralarda şer'iyye mensupları (ehl-i şer), il erlerinin başına kendileri geçmişlerdi. Bu durumda, Muhafız Beylerbeyi Ahmed Paşa zorluklarla karşılaştı. Ahali, teftişe emir olmadığını ileri sürerek, köyleri ve kasabaları her çeşit hükûmet işi için geleceklere kapatmaya hazırlanmakta idiler. Anadolu ve Karaman vilâyetlerinde de hoşnutsuzluklar görünüyordu. Diğer tarafta, ayrıca muhafaza çavuşları da seçilmiş olduğundan, bunların, beylerbeyinin işlerine karıştıkları ve emirlerini dinlemeyerek, kendi başlarına harekete meyilli oldukları anlaşılıyordu.

3- İkinci Adalet Fermanının Yayımlanması ve Anadolu'daki Yankıları

III. Mehmed'in sefere çıkmaya karar vermesi üzerine, Anadolu olayları hakkında aldığı tedbirler arasında en önemli olanı, 1596 yılının tam başında, ikinci adalet fermanını yayımlaması oldu. Metni elimizde olmamakla beraber, bu fermanda sözü geçen öteki vesikalardan anlaşıldığına göre, bu defa, ehl-i örf hakkında ilk adalet fermanındaki ağır suçlama önce kullanılmamıştı. Fakat, ne kadar yumuşak olursa olsun, gene vilâyet idarecilerini ve kapıkullarını, daha doğrusu, devlet düzeninde görevli olan herkesi reayaya zulmetmekle suçluyordu. Bundan dolayı, III. Murad devrinde ehl-i örfü kötüleyici birçok emirlerle, hele birinci adalet fermanı ile ayaklandırılmış olan reaya, ikinci adalet fermanını da aynı mânâda kullanmaktan çekinmedi. Başlıca üç Anadolu vilâyetinde, vilâyet idarecilerine karşı kadılar idaresinde ahali silâhlanmaya başladı. Daha ümerâ sefere çıkmadan önce, şurada burada sancakbeyi adamlarına tecavüzler başladı. Toroslar'ın ötesinde, aşiretler arasında daha büyük bir kımıldanma görülüyordu. Beydili cemaatinden bin kişilik bir grup, Araplarla davaları olduğunu ileri sürerek, Ruha (Urfa) köylerini basmışlar, "hass-ı hümâyûn köyleri"nde birçok soygun yapmışlardı.[120] Malatya'da, Kelp İlyasoğlu Ali uzun zamandır devam ettiği soygunculuğunu artırmıştı. Kendisinin Kiziroğlu Mustafa'nın adamlarından olduğu ve onun yerine geçtiği söyleniyordu. Evvelce, Malatya beyini öldürenler arasında adı geçen Ali, şimdi de, Türkmenân-ı Halep Sancağı'na baskın yaparak, sancakbeyinin evini yağmalamıştı. Kâhta'da bir abdal da, Kürtleri toplayarak havass-ı hümâyûn köylerine girmiş bulunuyordu. Kasaba halkı kaleye sığınmışlardı; köyler ahalisinin göç etmeye hazırladıkla-

119 BOA, MD, No: 74, s. 27, 79, 62.
120 BOA, MD, No: 74, s. 40.

rı ve "mezburun Celâlî olmak üzere" bulunduğu bildirilmişti.[121] Fakat, Güneydoğu Anadolu'da geçen olaylar daha ayrı bir karakter göstermekteydi. Ayrıca, Toroslar'ın berisinde, reaya, adalet fermanlarına dayanarak, halkı bir kavgaya hazırlarken, oralarda, çoğuncası devlete karşı isyan maksadını güden bir hava esmekteydi ki, bu halin o taraf aşiretleri arasında, bütün Anadolu isyanları devamınca böyle gelip geçtiğini yerinde işaret etmiş bulunuyoruz.

Özlücesi: Bütün Anadolu yeniden büyük bir iç çekişmeye doğru yürümekteydi. Ümerâ vilâyetlerinden ayrılır ayrılmaz, büyük bir fırtınanın kopacağı belli olmuştu. Daha şimdiden, Amasya ve Çorum halkının, "Rum Vilâyeti Muhafızı Ahmed Paşa'yı" teftişe kabul etmedikleri, kasabalarının kapılarını ehl-i örfe kapadıkları haber veriliyordu. Anadolu Vilâyeti ahalisi de beylerbeyini içlerine kabul etmemekte idiler. Bu durum üzerine, ümerâ, yeniden, eşkiya teftişi hakkında genel bir emir istedi. Fakat, Divan, belki 1584 ve 1587'deki hataları işlememek için, "umumî teftişin memnu olduğunu" ileri sürerek, bu yoldaki teklifi reddetti.[122]

4- Askerin Sefere Gitmekten Kaçınması ve Levazım Tedarikinin Sebep Olduğu Kargaşalıklar

Kapıkulları da başta olmak üzere, bütün Anadolu ümerâsı ve askerinin Macaristan seferinden ne kadar yıldıkları ve bir türlü gitmek istemedikleri, 1594'te kendisini iyice göstermiş, hükûmet onlara sözünü geçirmekten âciz kalmıştı. Şu halde, III. Mehmed'in sefere gitmek istemesinde, belki askeri şevke getirmek gayesi de vardı. Halbuki bu tarafın askerleri olsun, reayası olsun, büyük bir iç didişmeye sanki bağlanmışlardı. Uzun yıllardan beri, ehl-i örf ile askerlerin çıkarlarına gelişmiş bulunan ve ancak baskıyla yaşatılmak zorunda kalınan bir düzenliği başıboş bırakmanın, ilgililerin çıkarları için ne büyük bir tehlike olduğunu, ayrıca, yirmi seneye yakın süren çok zorlu harplerin askerler ve beyler üzerinde pek derin bezginlikler yarattığını çok iyi anlamaktayız. Onun için, bu seferin açılmasında, yani, 1597 baharında, daha büyük bir karışıklık çıktı. Başta müteferrikalar, çavuşlar, kapıkulları (yeniçeriler, kapıkulu süvarileri, topçu, cebeci vb) olduğu halde, ümerâ da içlerinde olmak üzere, herkes, seferden kalmak için türlü kaçamak yollar aramaya başladılar ve sonuçta askerin bir kısmı bundan gelecek cezayı göze alarak yerlerinden kımıldamadılar. Bununla beraber,

121 BOA, MD, No: 72, s. 316, 331.
122 BOA, MD, No: 74, s. 79.

önemli bir kısmı emre itaat etmek mecburiyetinde kaldıklarından, vilâyet idarecileri ve kapıkulları, hasımları karşısında zayıf kaldılar. Şurada burada dolaşan kaçak grupların Celâlîlerden pek farkları yoktu. Esasen harp sonunda kovuşturmaya uğrayacaklarını ve cezaya çarpılacaklarını bildiklerinden, önceden Celâlî tarzında hareket ediyorlardı.

Bu seferin asker gözünde ne kadar tehlikeli iş sayıldığını anlamak için, Anadolu'daki yeniçerilerin, İstanbul'da koruyucu bırakıldıkları hakkındaki emri bile yerine getirmeye yanaşmadıklarını, yahut her ne suretle olursa olsun, Anadolu'dan ayrılmayı göze alamadıklarını düşünmek kâfidir.[123]

Küçük bir zümre müstesna, genel olarak ahali ve hele köylülerin başlıca korkuları, ehl-i örfün vilâyet devrine çıkmalarıydı. Hayvanlarının yem ve yemeklerinin zorla ellerinden alınmasından şikâyet ede ede usanmışlardı. Artık halk ehl-i örfe "hizmet" ve "cerime" diye ödedikleriyle, devlete vergi veya salma olarak ödediklerini birbirlerinden ayıramaz olmuşlardı. Çünkü, gelenler, ellerinde emirlerle topladıklarını, devlet için diye alıyorlar ve ahalinin gözleri önünde kendi şahıslarına harcamaktan sakınmıyorlardı. Hele, 1584'ten beri, devlete vergi vermek inancı yerine, ehl-i örfe soyulmak kanaati iyice yerleşmişti. İstanbul ricalinin kendi adlarına soygunlar yaptırmaları, beylerbeylerinin kendileri para ve malzeme toplayarak saray, han, hamam kurmaları her zaman olağan şeylerdi.[124]

Şu halde, böyle bir ruh haleti içinde olan halktan harp levazımı ve masrafları ödeme fedakârlığı istenmesi büyük bir memnuniyetsizlik uyandırdı. Hele asıl servet sahibi olan yüksek timar ve zeamet erbabı, kapıkulları ve has sahibi ricalin bu masraflara ortak olmamaları, yükü en ziyade ziraatçı köylü sınıfının yüklenmesi, halkın ayaklanmaya doğru olan gidişini bütün bütün hızlandırdı. Bu durumda, harp vergisi perdesi altında yeni bir soyguna uğrayacakları meydana çıkan köylülerden artık verecek hiçbir şeyi olmayanların ev ve barklarını, hattâ çoluk ve çocuklarını bir yana bırakıp, serbest levend ve sekbanlara karışacakları tabiî idi, öyle de oldu. Her yanda kalabalık sekbanlar toplanıyordu. Buna karşılık, köylerde hane sayısı düşmekte, hele erkeklerin gittikçe azaldıkları görülmekteydi.

Sefer hazırlığında olan hükûmet ve ümerâ, ihtiyaçlarını sağlamak için, yani, "davar, zahire" ve başka şeyler toplatmak üzere, Anadolu'nun her tarafına adamlar yolladılar. Yukarıdan beri anlattığımız üzere, hükûmet adamı olarak dolaşana karşı gelmeyi, III. Murad'ın padişahlığı süresinde haklı bir hareket haline getirmiş olan halk, her yanda silâhlı direnişe geçip, soyulmamaya karar verdi-

123 BOA, MD, No: 74, s. 79.
124 *Tarih-i Selanikî*, Nuruosmaniye Ktp., Yazma No: 3132, vr. 287.

ler. Olaylar, ilkönce, Karaman Vilâyeti'nde büyük bir isyanın patlak vermesiyle başladı.

Turguteli'nde, Davudoğulları adıyla anılan eski ailelerinden biri, sekban ve levendlerin başına geçerek açıkça isyan etti, her tarafta derneşmiş olan birçok insan, çabucak Davutoğlu'nun başına biriktiler. Sefer için ne toplanmış ise hepsini geri aldılar. Hattâ, Mısır'dan gelmekte olan hazineyi dahi yoldan alıkoydular ise de, zaptetmeyi başaramadılar. İsyancıbaşı genel havadan faydalanarak, daha büyük iddialara kalktı. Osmanlıların, adaletten sapıp, "zulüm yoluna gittiklerini, bu hale göre, hanedan ve hükûmetlerinin yıkılması lâzım geldiğini, kendisi Selçukluların son hükümdarı Alâaddin'in soyundan olduğu için, saltanata geçeceğini ileri sürdü. Hükümdar olduğu takdirde, "adalet ve hakkaniyet" üzere idare edeceğine dair de söz vermekteydi. Halbuki, devrin siyasî görgüsü böyle bir iddianın başarı sağlamasına uygun değildi. Bundan başka, yukarıdan beri anlattığımız üzere, adalet fermanı ve ona benzer emirlerle III. Murad, padişahın, zalim ehl-i örfe karşı, reaya ile aynı safta olduğu inancını Anadolu halkına iyice aşılamıştı. Davutoğlu'nun başına toplanan levendler bile, adalet fermanlarının kendilerine verdiği hak ve yetki sınırları içinde ayaklandıkları kanısında idiler. Onun içindir ki, basit bir didişmeden çıkan reaya ve ehl-i örf kavgasını isyancıbaşının bu renge boyamak istemesi başarısızlığının ilk sebebi oldu.[125] Hükûmet, vilâyete dağıttırdığı bir fermanda, Davutoğlu'nun yakalanmasını istedi ve bildirisinde bu yolda hizmeti geçenlere büyük dirlikler vaat ettiğinden isyan bastırıldı.[126]

Anadolu Eyaleti sancaklarında, özellikle Batı Anadolu'da, durum daha çok gerginleşerek, ihtilâl havası esmeye başladı. Ordunun Anadolu'yu terk etmesinin ardından, esasen uzun yıllardır hareket halinde bulunan Neslioğlu, yanındaki kalabalığı büsbütün büyüttü. En ziyade fakir levendler, çoluk ve çocuklarını terkle, bu ünlü Celâlîye katılıyorlardı. 1584'ten beri, il erleri serdarlığından Celâlî başbuğluğuna yükselen ve zeametten mazûl olan bu isyancıbaşı, asıl adıyla Mehmed Çavuş, on yıldan fazla zamandan beri bir türlü ele girmeyerek, önce iki yüz kişilik bir bölüğün serdarı nasbolunmuş iken, sonra kuvvetlenmiş, başına yeniden kalabalık levend toplamıştı. Köroğlu ve Neslioğlu gibi kimselerin eşkiyalıkta daha uzun ömürlü olabilmelerinin en önemli nedeni, Davutoğlu gibi hayale kapılmayarak, sadece ehl-i örf düşmanlığı, fakirlerin zalim hükûmet adamlarına

125 *Tarih-i Selânikî*, Nuruosmaniye Ktp., Yazma No: 3105, vr. 222; Âlî, *Künhü'l-Ahbar*, Nuruosmaniye Ktp., Yazma No: 3407, vr. 659.

126 XVII. yüzyılın Celâlî isyanlarında aynı hal görülüyor. (*Amasya Tarihi* yazarı, III. ciltte Karayazıcı hakkında buna yakın bir hüküm vermektedir). BOA, MD, No: 74, s. 3 (Anadolu muhafazasında olan Hasan Paşa'ya, Hamid ve Teke sancaklarında muhafazada olan sancak beylerine ve sancak beyleri kaymakamlarına).

karşı korunması şeklinde, padişahın da sağlamak isteyip de yapamadığı bir işin peşinde görünmeyi başarmış bulunmaları olduğu gerçeğidir.

Hükûmet, Neslioğlu'nun sekbanlarını kuvvetle dağıtamayacağını bildiği için, bu işi okşama yoluyla yapmak üzere, onlara hitap eden ferman çıkardı. "Kadılar ve hükkâm" tarafından, kasabalarda, köylerde ve kalabalık yerlerde halka açıktan okunması emrolunan bu yazıda, levend ve sekbanların, isyancıbaşını terkle, evlerine dönmeleri, emri dinlemezler ise, yani dağdan inip kendi hallerinde oturmazlarsa, "her birinin evlâdı ve iyalı, akrabaları nehbü gâret olunup, katl-i âm" olunacakları yazılı idi.[127] Tabiî bunun kuru bir tehditten ibaret olduğu anlaşıldığı için, olumlu bir etkisi görülmeyerek, Neslioğlu eski yeliştirmelerine devam etti.

Antalya'ya bağlı İstanoz Bucağı'nın (bugün Korkuteli ilçesi) Aktaş adlı köyünden olan Şahgeldi[128] adında birisi de, reayayı başına toplayarak, "Sancakbeyi adamlarını, nazır, ümerâ ve ummâl adamlarını köyünüze koymayın" diye, halkı vilâyet idarecilerine ve ehl-i örfe karşı ayaklandırdı. Kısa bir zamanda yanına dört-beş bin adam toplanarak, isyancılar İstanoz kasabasına geldiler. Teke sancakbeyinin adamlarını türlü hakaretlerle kasabadan kovdular. Hattâ, "sefer tedarikinde olan mirliva", ellerinden zor kurtuldu. Sancağın her yanına el koyan Şahgeldi grubu, sancakbeyinin ve adamlarının sancakla olan ilişkilerini kesti. Artık, vilâyet idarecileri sancak merkezinden hiçbir suretle çıkamıyorlardı. İsyancılar, yani levend ve sekbanlar, türlü idarî ve iktisadî baskılar altında sosyal yapıları çok değişmiş olan köy ve kasabaları basarak, sürüleri için birer çiftlik haline getirmiş olanları, hiç acımadan yakaladıkları yerde öldürmekte idiler. Hadiseyi, Teke sancakbeyinin yolladığı mektuptan öğrenen hükûmet, feryadı basan âyan ve kadılar ile vilâyet idarecilerine, birbirleriyle birleşerek, isyancıların haklarından gelmelerini emretmekten başka bir şey yapamadı.[129]

Kırşehir'den, Kör Bahaeddin ve Hüseyin adındaki mültezimler, altı-bölük halkından birkaç kişi, Tokat'tan Kurt ile Kulakkesen Mehmed adlı iki yeniçeri, Aksaray ve Sivas sancaklarından bir kısım timar erbabı, aralarında bileşerek, yanlarına da bir sürü sekban toplayıp, Ulaklı köyünü bastılar. Bu azılı zorbaların timarlı sipahilerden ve içlerinde iki de kadın bulunan reayadan paralı kimseleri öldürerek, cesetlerini yaktıkları haber veriliyordu. Halkın pek çoğu kaçışmaktaydı. Şu hale göre, vilâyet idarecileri seferden dönünce, Kırşehir'de hakiki bir

127 BOA, MD, No: 74, s. 3 (Anadolu muhafazasında olan Hasan Paşa'ya).
128 Şahgeldi'nin adı, aynı vesikada bir de Şamdangeldi şeklinde yazılmıştır.
129 BOA, MD, No: 74, s. 138 (sabıkan, Rumeli beylerbeyi olup, hâlâ Anadolu muhafazasında olan Hasan Paşa'ya, beylere, kadılara ve kaymakamlara hüküm).

harp başladı.[130] Erzincan, Malatya ve Urfa da içte olmak üzere, bütün Anadolu toprağı, çok yıkıcı, köy ve kasabaların halkına, yurt ve yuvalarını bıraktırıp, kaçırtan kanlı bir iç kavgaya meydan olmaktaydı. Bir taraftan, eşkiya baskınları altında sıkışan, yahut bir bahane ile alacaklarından kurtulmak isteyen, öte yandan, çiftlik sahiplerinin angarya ve tazyiklerinden bunalıp kaçan ahali ya levend oluyor veya şehirlere sığınıyordu. Ne olursa olsun, köylerin bu şekilde boşalmasının olaylar üzerindeki etkisi, memleketi topyekûn bir felâkete götürmekteydi.

Buraya eklenecek önemli bir nokta, Kırşehir'de örneğini verdiğimiz üzere, Orta Anadolu'da, Aksaray, Kırşehir, Kayseri, Bozok (Yozgat), Sivas gibi sancaklarda, ahalinin bozguna uğraması ve kendini korumaktan âciz kalmasıyla reaya ve ehl-i örf arasındaki kavganın ahaliyi tam bir perişanlığa atmış olduğudur.

Amasya, Çorum, Kastamonu, Ankara ve hemen bütün Anadolu Eyaleti ile, Konya'nın kuvvetli medrese düzeni olan yerlerinde ise, bunun tersi olduğunu daima hükûmet adamlarının şikâyet edici durumda bulunduklarını görmüştük. Esasen Orta Anadolu'nun, daha 1587'de, sık sık eşkiya bölgesi olarak ezilmesi, buna karşılık, bundan önce geçmiş suhte ayaklanmalarında önemsiz ve durgun görünmesi, Anadolu'nun, diğer yerlerine göre, derneşim yapısı, yaşayışı bakımından buraların zayıf olduğunu tamamen ispat etmişti. Gerçekten, adı geçen sancakların, bu eksikliklerinin cezasını iyice çekeceklerini ilerdeki olayları incelerken göreceğiz.

5- Anadolu Halkının Kadılar İdaresinde Kurduğu Korunma Düzeni Ve Ehl-i Örfün Görev Yapmaktan Kalmaları

III. Mehmed, tahta geçtikten bir yıl sonra, yani, Eğri seferine gitmeye karar verdiğini açıkladığında, babası Murad'ın yaptığı gibi, memlekete uzun bir adalet fermanı dağıtarak, reayaca yapılan bütün şikâyetlerin ve girişilen çekişmenin tamamen haklı olduğunu kabul ettiğinden başka, kapıkullarının ve hükûmet adamlarının soygunculuk ve zulümlerini saymış, bunlara karşı, merhametsizce hareket edilerek, ceza verileceğini bildirmişti. Şu halde, III. Murad'ın, vilâyet içinde, ehl-i örfe, devre çıkmayı yasaklayan emirleri ve hele meşhur birinci adalet fermanı sayesinde, hükûmet adamlarına ve idarecilere silâhla karşı koymayı öğrenmiş olan köylüler, bu son fermandan da aynı mânâyı çıkararak, köylerini ve kasabalarını vilâyet idarecilerine yeniden kapadılar.[131] Özellikle, bunda, Anadolu

130 BOA, MD, No: 74, s. 203.
131 BOA, MD, No: 73, s. 571; MD, No: 74, s. 24, 41, 62.

Eyaleti sancaklarının halkı gene başta geliyordu. Hele Menteşe köylerinin ahalisi, daha ileri giderek, hükûmetin, her köye yiğitbaşılar tayin etmek hakkındaki emrini fırsat bilmişler, başlarına birer serdar seçmişlerdi. Ehl-i örfü içlerine sokmamaya ant içtikleri (şart ettikleri) haberi de alınmıştı. Karesi Sancağı köyleri ise, sancakbeyi ile harp etmeye kadar vardılar. Muhafız beylerbeyi Hasan Paşa, davayı halletmek için vardığında, köylüler kararlarında sebat edip, beylerbeyini köylerine almadıktan başka onunla ve bütün hükûmet yetkilileriyle ilişkilerini keserek, hükûmetlik işlerini kendi aralarında ve daha çok kadılar aracılığıyla halletmeye başladılar. Bunun üzerine, adı geçen beylerbeyi, halkın hükûmetlik işlerinde vilâyet idarecilerine başvurmalarını sağlamak için, İstanbul'dan emir getirmeye mecbur oldu. Gene şu sıralarda, Balıkesir köylerinden birinin ahalisi, İstanbul kapıcıbaşılarından Ali'nin, Manisa'dan İstanbul'a gitmekte olan kervanını soyarak, adamlarını dövdüler. Kadılar, köylü tarafını tutarak beraatlarına karar verdiklerinden, "âdil bir hüküm" verilmek üzere, davanın yeniden görülmesine toprak kadıları memur oldu.[132]

Anadolu Eyaleti'nin Yürük Kazası'na bağlı Hacılar köyü halkı da, Eğri seferinde sadrazam olan İbrahim Paşa'nın subaşılarından Haydar'ın yolunu keserek, yirmi bin akçesini aldılar.[133] Uzun süren İran harplerinde ve son 1594 Avusturya seferinde, Anadolu'dan uzaklaşmanın cezasını çekmiş olan vilâyet idarecileri ve dirlik erbabı, 1596 seferine daha büyük bir direnme göstermekle, bu neticeyi daha önceden tahmin etmiş oluyorlardı. Bununla beraber, olayların buraya kadar olan safhası, şehir ve kasabalar halkının, kendilerini Celâlîlere ve ehl-i örfe karşı korumak gayretiyle kadılar idaresinde birleşmek arzusunda olduklarını ifade ediyordu. Vilâyet idarecilerine ve genel olarak ehl-i örfe karşı saldırgan bir davranışa daha ziyade köylerde rastlanmaktaydı. Celâlî başbuğları yanında toplanan bölükler hariç olmak üzere, kadılar hükûmet adamlarına karşı olan her türlü hareketi arkalamakta ısrar ediyorlardı. Celâlî başları ile ehl-i örf arasındaki içlidışlılığı görmemeleri, kadılar ve âyan için en büyük hataydı. Halbuki, hükûmetin reaya tarafını tutması karşısında sıkışan hükûmet memurlarından bu hale dayanamayanların, başlarındaki bölükleriyle beraber son kurtuluş çaresi olarak isyan ettikleri, yani Celâlî oldukları gün gibi açıktı.

Asker ve ümerâ Macaristan'a gittikten sonra, muhafazada kalanların ve ümerâ kaymakamlarının reayanın dizginine hâkim olamadıkları 1594'te görülmüş

132 Toprak kadısı, suçu işleyenin raiyyet olarak kayıtlı olduğu yerin kadısı demektir. Yukarıdaki durumdan öyle anlaşılıyor ki kervanı soyan köylüler, vakanın olduğu yerin kadısına götürülmüşler, beraat olunca bu defa muhakeme usulündeki hatadan faydalanarak, yeniden bir toprak kadısına muhakeme ettirilmek istenmişlerdir.

133 BOA, MD, No: 74, s. 62, 173, 258.

olmakla beraber, bu defa durum daha fazla aydınlandı. Yukarıdan beri örneklerini verdiğimiz üzere, kadılar idaresindeki reayanın silâhlanması ve ehl-i örfün köylere çıkmalarının silâhlı halk bölükleri tarafından durdurulması, ümerâyı ve dirlik erbabını çok korkuttu. Bu yüzden İstanbul'a dilekçe yağdırarak, ehl-i örfü suçlayıcı emirlerin köylülerin elinden alınmasını, yahut adalet fermanlarını hükümden düşürecek yeni emirler çıkarılmasını istiyorlardı. Bu hareketlerindeki haklılıklarını iki kuvvetli sebebe dayandırmakta idiler. Birisi, ümerânın gelirlerindeki azalma ve vergi toplanamaması, diğeri de köyler ve kasabaların hükûmet kontrolünden çıkmasından dolayı her tarafa eşkiya dolmasıydı. Fakat, buna karşılık, hükûmet, isteklerini cevaplayıcı hiçbir emir vermedi. Bu, belki, âyanın da desteklediği kadıların, "reaya fukarası"nın arzları diye yolladıkları mektupların daha etkili olmasından ileri geliyordu.

Artık kadılar reayayı iyiden iyiye silâhlandırmaya başlıyorlardı. Antalya kadısı, eşkiya gruplarına karşı kaydıyla, İstanbul'dan, her köye bir yiğitbaşı seçtirmek izni aldı. Ayrıca, levendlerin Celâlî bölüklerine katılmalarını önlemek için de, ahalinin eşkiyaya yardım etmemeleri konusunda şart ettirilmelerini teklif etti. Fakat, hükûmet bu ciheti kabul etmedi. Ankara'da, ehl-i şer'in ehl-i örfü sancak idaresinden men ettiği görüldü. Bütün Rum Vilâyeti'nde aynı halin meydana geldiğini, ehl-i şer'in emirlerinde otuzar kırkar atlıları bulunduğunu yukarıda kaydetmiştik. Her üç vilâyetten gelen haberler, halkın hükûmetin idaresiyle ilintilerini kestiklerini anlatıyordu.[134]

Nihayet, şu sıralarda, kasabalar ve şehirler ahalisi tarafından ehl-i örfe karşı saldırılar da görülmeye başlamaktaydı. Meselâ, Ankara'nın Yabanâbâd (Kızılcahamam) Kazası'nda, kadı ile naib Abdülkadir, Mustafa Çavuş'u halka zulüm etmekle suçlayarak mahkemeye davet ettiklerinde, diğer taraftan, reayaya haber salıp "emr-i şerif mucibince demi hederdir" diye (burda dayanak adalet fermanıdır) adı geçen çavuşu muhakemeye bile lüzum görmeden kasaba halkına parçalattırdılar. Ölenin ailesi türlü hakaretler eden halk, malını da yağmaladı.[135]

Kastamonu'da ise, adalet fermanlarının ve vilâyet idarecilerine karşı reayaya verilen diğer bu türlü yasak emirlerinin ahâli üzerindeki etkileri daha da büyük oldu. Padişahın, halkı mağdur olarak kabul etmesi ve bunu ispat için, kendi memurlarının zalim ve cezayı hak etmiş olduklarını gösteren bir fermanı reayanın eline vermesi, Kastamonu'nun içinde ve bütün kazalarında, hattâ bucak ve köylerinde, ahalinin derhal derneşerek, memurlara karşı cephe almalarına sebep oldu. Her tarafta, halk, "zalimlere karşı", kadı, müderris, hatip, imam ve

134 BOA, MD, No: 74, s. 5, 8, 79, 173.
135 BOA, MD, No: 74, s. 151.

mazûl kadıların yanında toplanarak, "emr-i şerif"in istediği üzere, kendi içlerinden yüzbaşı, onbaşı ve yiğitbaşı diye serdarlar seçip, her yiğitbaşının emrine otuzar kırkar silâhlı adamlar verdiler. Bundan sonra, sancakbeyinin adamlarının ve subaşılarının görev yapmalarını önledikleri gibi şehir dışına çıkmalarına da izin vermediler. Vilâyet makamlarıyla her türlü idarî işlere ait ilintilerini keserek, davalarını, kendi aralarında, mazûl kadılara gördürmeye başladılar. Kastamonu şehrinde ahali, musalla taşlarının etrafında ve meydanlarda toplanarak, kadı ile sancakbeyinin kaymakamını "cemiyetlerine" davet ettiler. Gelmedikleri takdirde taşa tutacaklarını tehdit yolunda söylediklerinden, kadı ve kaymakam daveti gitgeri edemediler. Bunun üzerine, hükûmet otoritelerinin gözleri önünde, halka zulüm etmekle suçladıkları kişileri muhakeme ettiklerinden başka, evvelce kadı ve sancakbeyi tarafından idama mahkûm olanların ve "sicilli hırsızlar"ın cezalarını uygulatmadılar. Kasabalarda ise, sancakbeyi ve adamları tarafından cerimeye mahkûm olan kimselere de "hüccet" vererek, para cezalarını affettiler. Bundan sonra, her tarafta "nidâ" ettirerek, subaşıların vilâyet içlerine çıkamayacaklarını ve düzenliğe karışmayacaklarını, hiçbir sanığa el sürmeye yetkileri olmadığını, bu söylenenleri dinlemedikleri takdirde, "katlolunmaları vacip olduğunu" halka bildirdiler. Bu durum karşısında, mirliva kaymakamı, vilâyetin "her türlü hıfz u hırasetten kaldığını", sancakbeyinin gelirlerinin azaldığını, sancak hasılatının zarar gördüğünü İstanbul'a bildirdi. Buna karşı İstanbul'dan verilen emirde, mazûl kadıların, imam, müderris ve başkalarının resmî işlere karışmamaları, kaymakam ve subaşılar kazalara vardıklarında, mücrimlerin kendilerine teslimine kadıların yardım etmesi, reayanın silâh taşımamaları, davaları ve idarî işleri için hükûmet görevlilerinden başka yerlere başvurmamaları yolunda, kalabalık yerlerde halka ilân yapılması bildirildi.[136] Şu hale göre, ehl-i örfü zor durumdan kurtarabilecek hiçbir şey yapılmadı. Fakat, asıl göze çarpan nokta, adalet fermanının, vilâyet idarecileri aleyhine, halkın karşı koyma haklarını çelen türden bir emrin verilmemiş olmasıydı.

Hulâsa itibariyle, Anadolu sancaklarının her tarafından reaya, fermanlarla verilen izin gereğince silâhlanarak, zalim vilâyet idarecilerini saraylarına ve evlerine hapsetmiş durumda idiler. Bununla beraber, daha çok kadıların tahrikiyle ve adalet fermanlarının bağışladığı yetkiler içinde, memurlara karşı kurulan bütün bu tertiplerin reayayı uzun süre koruyamayacağı meydandaydı.[137] Çünkü, ehl-i örfün devre çıkmaktan kalması, bölüklerde toplanan büyük ölçüdeki levend ve sekbanların işsiz kalması demekti. Böyle bir hal ise, on binlerce insanın

136 BOA, MD, No: 74, s. 20, 170.
137 BOA, MD, No: s. 221.

ümerâyı terkle, Celâlî gruplarına katılmaları tehlikesini gösterirdi. Halbuki, vilâyet idarecilerinin bütün şahsî servet ve güvenlerinin bunlara dayanmış olduğunu biliyoruz. Şu halde, 25 yıldan beri İstanbul'un güttüğü ehl-i örfü suçlayıcı siyaset, bu sıralarda son kuvvetli etkisini yaparak, yeniden birçok mültezimi, müteferrikayı, çavuşu, hattâ sancakbeyini isyan etmek zorunda bıraktı. Sekbanların, ümerâ kapılarında yaşamak imkânsızlıklarından dolayı, Neslioğlu ve Kürt Şeref gibi Celâlî başlarının bölükleri süratle arttı. Memurlar için, ya mevcut hale boyun eğmek, yahut isyan etmekten başka çare kalmadı. Kırşehir, Antep, Amasya, Bozok çevrelerinde ehl-i örf halka göre daha kuvvetli görünüyorlardı. Hele Orta Anadolu'da, büyük şehirlerin olmayışı ve medrese hayatının çok geri bulunuşu, buralarda halkın, diğer yerlerdeki gibi kuvvetli bir korunma düzeni kurmalarına engel oldu. Rum beylerbeyinin kaymakamı, reayayı açıkça sindirmeye teşebbüs etti. Özellikle çok kanlı olaylar geçmeye başlamıştı.

Kayseri sancakbeyi olup, bütün o tarafların muhafazasına memur bulunan ünlü tarihçi Mustafa Âli Efendi'nin mektubuna göre, Rum beylerbeyinin kethüdâsı olan kimse, Ferruh adında birisine mektup vererek, ona "yetmişten fazla maiyet ile devre çıkarıp" görev vermesi üzerine, adı geçen bölükbaşı köylerden üçer yüz kuruş toplamaya başladı. Bunun üzerine halk Akdağ kadısına varıp, Ferruh'un "meclis-i şer'e" getirilmesini istediler. Fakat, bu çağrıyı gitgeri eden Ferruh ile köylüler arasında çarpışmalar oldu. İki taraftan beş altı kişi ölüp, beylerbeyinin kaymakamı, reayadan bu karşı gelmelerinin öcünü almak için, yeniden seksen atlı, birçok yaya askeri daha yolladı. Bunun üzerine, köylüler şuraya buraya kaçıştıklarından, harmanları ortada kaldı. Bu konuda, Mustafa Âli'ye şikâyetçiler gelmesi üzerine, Bozok çevresine vararak, beylerbeyinin soyguncu bölüklerini kovup, reayanın mahsullerini toplamalarını beklemeye başladı. Buna karşı, beylerbeyinin kaymakamı bu sefer de Kürt Şeref adındaki adamını, yüzden fazla atlı ile, Bozok'un diğer bir kazası olan Sorgun'a musallat etti. Aynı kazaya, Şirvan muhafazasında olan Vezir Hasan Paşa tarafından, "üç kadının mehayifini teftiş için", daha önce yollanmış olan Mustafa Çavuş gelmiş bulunuyordu. Çavuşun, ayrıca Muhafız Beylerbeyi Ahmed Paşa'dan da izin kâğıdı vardı. Mustafa Çavuş vazifede iken, Kürt Şeref, bunun evini basarak, karısına tecavüz ettiğinden başka, iki kızını öldürüp, malını yağma etmiş ve bir oğlunu da götürmüştü. Bunu duyan Mustafa Çavuş, başına dört yüz köylüyü toplayıp, mahkemeden bir naip, bir de mübaşir aldıktan sonra, gece Köhne'yi bastı. Arada büyük bir boğazlaşma oldu ve otuz kırk kişi öldü. Mustafa Çavuş ve mahkeme heyeti ölenler arasında idiler. Cesetler "mirîmiran bölükleri" tarafından yakıldı. Bundan sonra, Mustafa Çavuş'a yardım etmekle suçlanan köylere bölükler yolla-

narak, dörder beşer yüz kuruş cerime toplatılmaya başlandı. Sorgun Kazası'nın ahalisi dehşete düşerek, Çorum ve Amasya sancaklarına sığındı. Bütün hayvan sürülerinin ve harmanlarının ortada sahipsiz kaldığını duyan ve Akdağ'da bulunan Mustafa Âli, bu kere de oraya koştu ve beylerbeyinin bölüklerini oradan da kovmayı başardı.[138] Fakat, Kürt Şeref idaresindeki bölükler, bu defa da Amasya toprağına geçerek Valide Sultan'ın hassını basıp voyvodası Nasuh Çavuş ile adamlarını ve köylerden elli iki kişiyi yanlarına alıp gittiler.[139] Esasen Rum beylerbeyinin kaymakamı, Amasya ve Havza taraflarına da Mahmud adında bir bölükbaşıyı yollamış, oralarda da ahali ile aralarında şiddetli çarpışmalar başlamıştı. Şu halde, Kürt Şeref sözü geçen çevreye geçmekle, isyancı memurlar halka karşı birleşmiş oluyorlardı; bu durumda, Amasya Sancağı halkı, İstanbul'a Celâlî isyanlarının kopmak üzere olduğunu anlatan feryatnâmeler yağdırmaktaydı.

Kırşehir, Niğde, Aksaray taraflarında isyancılar çoktan halka saldırmaya başlamışlar, bir hayli soygun ve kan dökmelerle zulümlerini artırmışlardı. Toroslar'ın ötesinde, Antep ve Maraş gibi yerlerde, levendlere dayanan bu çeşit hareketler eksik olmamakla beraber oralarda beriki üç vilâyetin aksine olarak, reaya, yani aşiretler saldırgan durumda idiler. Özellikle, Valide Sultan haslarının voyvodalarına, hattâ birbirlerine sık sık tecavüz ediyorlardı. Aşiretlerin de, adalet fermanını ileri sürüp sürmediklerine dair hiçbir işaret yoktur. Zaten bu lüzumlu da değildi. Konya, Karaman, Alâiye, Tarsus ve bütün Anadolu Vilâyeti sancakları reayası, Orta Anadolu sancaklarındakine aykırı olarak, duruma hâkim idiler. Oralarda ehl-i örf zora boyun eğmiş, durumunu muhafaza ediyordu.

6- Askerin Eğri Seferinden Dönüşünün Olaylar Üzerindeki Etkisi

Timarlı ve ulûfeli bütün Anadolu askeri Eğri seferine çağrıldıkları zaman, 1594'te olduğu gibi, çokları birer yana savuşmuş, bir kısmı yollarda vakit geçirmiş, Macaristan'a gidenlerin çoğu da harp meydanından kaçmışlardı. Bunların içinde timarlı sipahiler olduğu gibi bazı sancakbeyleri bile vardı.

Anadolu'da kaçak olarak kalanlar, yahut uydurma bahanelerle kalmak izni alan "seferliler", ümerâ kaymakamları, muhafazaya tayin olunmuş mazûl beyler ve öteki vilâyet idarecileri ile reaya arasında geçen olayları ve halkın yeniden adalet fermanlarına dayanarak, ehl-i örfü âdeta evlerine hapsettiklerini biliyoruz.

138 BOA, MD, No: 74, s. 201.
139 BOA, MD, No: 74, s. 226.

Uzun oluntuları incelerken görüldüğü üzere, bir ara, ehl-i örf, reayayı ve Celâlîleri, kuvveti sayesinde, nasıl baskı altında tuttuysa, bu sefer de reaya, kendi aralarında yapmayı başardıkları düzenli derneşme sayesinde, vilâyet idarecilerini baskı altında tutmaya muvaffak oldular. Rum Vilâyeti dışında hiçbir tarafta, sefer sırasında muhafazada kalan memurlar arasında, adalet fermanlarına karşı isyancı bir davranış görülmedi. Fakat, gerek bütün levend kitlelerinin, gerekse bazı ümerâ adamlarının ve hele çavuşların, mevcut hale dayanamayarak Celâlîlerin tarafına kaydıkları iyice görülüyordu.

Bununla beraber, asıl Eğri seferinin bitmesinden sonra yirmi yıldan beri çeşitli safhalar göstererek ve şiddeti daima artarak devam edegelmiş olan Anadolu karışıklıkları, kısa bir zamanda belirgin bir durum kazandı. Hemen umumiyetle levendler, asi vilâyet idarecilerinin etrafında toplandılar. Devlete sadık kalmış olan memur ve asker ile ilmiye mensuplarına ve âyana, daha doğrusu, iktisadî buhranda büyük servetler toplayarak, levendlerin köylerden çiftbozan olarak kaçmalarında rolleri olmuş bulunan zümreye karşı, çok kanlı bir saldırı başladı. Karayazıcıoğlu'nun bayraktarlığı altında zirveye çıkarak, Anadolu ve hattâ bütün imparatorluk tarihi için yepyeni bir devir açtığı halde, her nasılsa önemli vakanüvisler tarafından asla takdir olunmamış bu büyük iç kavganın 1596'dan sonrası da yedinci bölümde genişçe anlatılacaktır.

VII. BÖLÜM

CELÂLÎ FETRETİ

A. KÖYLERİN TAHRİBİ

1- Fetret'in Başlaması

Boş levendlerin "ehl-i örf"ün[1] etrafında toplanmaları ve köy halkının üzerine musallat olmaları yüzünden başlayan Celâlî mücadelesinde, III. Murad'ın ümerâya karşı reayayı ve hattâ suhteleri himaye eder bir politika tutması,[2] halk ile "ehl-i örf" yahut memurlar arasındaki anlaşmazlığı halledecek yerde, büsbütün artırmış, bilhassa 1590'da çıkardığı bir adalet fermanı, köylülere, köylerine maiyet ile gelen kim olursa olsun, karşı koyma hakkını vermiş olduğundan dolayı, birer, "yiğitbaşı" idaresinde teşkilâtlanan köy delikanlıları beylerin adamlarına hücum etmeye bile başlamışlardı. Bu hal, ümerâ ile değilse bile, onların kapı ağaları ile köylü halk arasında âdeta bir harp yarattı. Fakat, levendlerin çokluğu yüzünden, köylüler her zaman galip gelemiyorlardı. Hele maiyetiyle beyler devre kendileri çıktığı zaman, halk için karşı durmak çok zor oluyordu. Bundan başka, hükûmet de politikasında sabit kalmamaktaydı. Meselâ, beyler, adalet fermanları yüzünden köylülerin yüz bulduklarını, ümerânın adamlarına vazife yaptıramadıklarını ileri sürdüklerinde,[3] 1590'daki adalet fermanını yumuşatıcı yeni fermanlar çıktığı oluyordu.

Daha pek çok hadiseyle dolu olan ve Celâlî mücadelesini "Celâlî Fetreti" devrine doğru inkişaf ettiren meselenin bu safhaları, önceki bahislerimizde ince ince tetkik edilmiş olduğu için, burada aynı vakaları tekrar etmeyeceğiz. Yalnız, şu kadarını söylemek lâzımdır ki, III. Mehmed, 1595'te babasının yerine tahta

1 Ehl-i örf, kadılar hariç, bütün hükûmet adamlarını ifade ediyor.
2 Âli, bu politikayı ciddîye almamakta ve alay etmektedir. Aynı yazma, vr. 501.
3 BOA, MD, No: 73, 571 (Anadolu beylerbeyi kaymakamının şikâyeti); BOA, MD, No: 74, s. 2 (muhafız Hasan Paşa'nın şikâyeti).

geçtiği zaman, "ehl-i örf" ile reaya arasında müthiş bir mücadele ve karşılıklı şikâyetler devam ediyordu ve kadılar arzlarıyla halkın haklı olduğunu duyurmaya çalışıyorlardı.

III. Mehmed 1595'te belki de Eğri seferine kendisi çıkmaya karar verdiği için kavgayı yatıştırmak niyetiyle yeni bir adalet fermanı neşretti.[4] Bu fermanda da, III. Murad'ın adalet fermanında olduğu gibi, Anadolu'daki bütün karışıklıkların mesuliyeti ümerâya ve kapıkullarına, daha umumî bir tabirle "ehl-i örf"e yükletilmekteydi. Burada, reayaya fazla yüz verilmiş olmamakla beraber, yine beyler, kadılar ve kapıkulları şiddetli bir ihtara uğruyorlardı. Asker sefere gittiği zaman, eşkiyanın ve suhtelerin (yani medrese talebesinin) başkaldırmalarına karşı halkın kendi aralarında muhafaza tedbiri almaları tavsiye edilmekteydi. Yani köyler kendilerine birer yiğitbaşı seçecekler ve bunların emirlerine de "il erleri" verilecekdi.

Levendlerin köyleri talan etmelerinden usanmış olan halk, kadıların da teşvikiyle, derhal "il erleri" denen yerli korunma teşkilâtını kurmakta gecikmediler. Ahalinin, III. Murad'ın adalet fermanına alışık olduğu için, bu son fermana da aynı mânâyı vermesi tabiî idi. Çünkü, "eşkiya" sözünden, o, kime bağlı olursa olsun bütün levend bölüklerini anlıyordu.

Anadolu'da tam gergin bir havanın bulunduğu sırada, Eğri seferi için levazım ve erzak tedarik edilmek üzere her tarafa mübaşirler yollandı. Rical, ümerâ ve kapıkulları da yine seferi bahane ederek halktan müsadere ve salma yoluyla levazım ve para toplamaya başlamışlardı.

Buna karşı ilk tepki Karaman Eyaleti'nde meydana geldi. Her tarafta kadılar, yanlarında nüzül emînleri olduğu halde, tahsilata devam ediyorlardı. Kanunlu vergilerle, kanunsuz salmalar birbirine o kadar karışmıştı ki, halk kime ne ödediğini bilemiyordu. İşte böyle bir havadan istifade eden Turguteli'nde Davudlar adındaki aşiretten[5] bir şahıs ilk isyanı başlatıp, halkı kendi bayrağı etrafında toplanmaya davet etti. Asi kendisinin Âl-i Selçuk hanedanından son hükümdar Sultan Alâaddin'in neslinden olduğunu iddia ediyor ve Âl-i Osman'ın zulüm ve adaletsizliğe saptıklarını, kendisinin adaletle idare etmek üzere hükümdar olacağını iddia ediyordu. Sefer için toplanmakta olan erzak ve paraları zaptettiğinden başka, Mısır'dan gelecek olan hazineyi de ele geçirmek için çalışmaya başladı. Bu haberin İstanbul'da duyulması üzerine, halka yüksek dirlikler vaat olunarak, asinin yakalanması için fermanlar yollandı; isyan bastırıldı.[6] Yalnız

4 M.Ç. Uluçay, bu mühim fermanı neşretmişti, *Saruhan'da Eşkiyalık*, vs 1.

5 Vesikalarda Davudoğulları geçiyor: MD, s. 200.

6 *Tarih-i Selaniki*, Nuruosmaniye Ktp., Yazma No, 3133, vr. 222; Âli'nin bu hadiseyi kaydı daha müphem. *Künhü'l-Ahbar*, Nuruosmaniye Ktp., yazma No. 3407, s. 259.

Selanikî'nin haber verdiği ve tafsilâtını elde edemediğimiz bu isyan tamamıyla siyasî bir hedef gütmekte idi; bu haliyle, Celâlî hadiseleri çerçevesinde mütalaa edilemez.

Seferin hazırlıkları dolayısıyla memlekete yükletilen tekâlife karşı, halk arasında görülen ayaklanmalar bu kadar değildir ve bunlar Celâlî Fetreti'nin arifesinde cereyan ettikleri için çok mühim olacakları tabiîdir.

Halkın, kadılar vasıtasıyla yaptıkları müracaatlara uyan hükûmetin, köylülerin yiğitbaşılar seçmelerine ve "il erleri" teşkil etmelerine müsaade ettiğini söylemiştik. Ayrıca, yine genel güvenlik için, ilk defa olarak, her vilâyetin başına eski bir beylerbeyinin muhafız tayin olunduğunu görüyoruz.

Anadolu Eyaleti'ne sabık Rumeli beylerbeyi Hasan Paşa, Karaman Eyaleti'ne sabık Trablusşam beylerbeyi Nuh Paşa, Sivas'a yine sabık beylerbeylerinden Ahmed Paşa, Erzurum'a vezir Mustafa Paşa yollandılar. Birkaç sancağa, bir sancakbeyi ve her sancağa bir çavuş muhafazaya kalıyorlardı. Vilâyetlerin başına yollandıklarını söylediğimiz sabık beylerbeylerine "umum üzere teftişin memnu" olduğu bildirildiğinden vilâyetleri dahilinde gezemeyecekler, ancak bir hadise olduğu takdirde hadise yerine gidebileceklerdi. Fakat, reaya ellerinde bulunan adalet fermanlarına veya buna benzer aldıkları hususî "emr-i şerifler"e dayanarak, bu beylerbeylerini kasabalarına ve çevrelerine sokmuyorlardı. Meselâ, Ahmed Paşa, Rum (Sivas) Eyaleti'nde muhafazada iken, Çorum'a vardığında, kasaba halkı, "biz müstakil beylerbeyimizi içimize komadık deyüp itaat eylemeyüp" paşayı yüz geri çevirmişlerdi.[7] Aynı beylerbeyi Amasya'ya bir kadının "nüzül ve avârız ve kürekçi akçesinden" zimmetinde kalan parayı tahsil etmeye vardığında dahi, kendisine itaat etmedikleri gibi, "diğer birçok kasabat ve kurada" elleri altında yirmişer ve otuzar atlıyla dolaşan kadılar ve dânişmendler ve kendisinin teftiş etmek isteğini reddetmişlerdi.[8]

Anadolu Eyaleti'nin muhafazasında olan Hasan Paşa da, merkeze yolladığı arzda, "vilâyet halkının ellerinde emirleri olup hükkâmı ve subaşılarını devre kabul etmeyüp yem ve yemek vermediklerini" ve bazı kimselerin de muhafazaya emir aldıkları için, işe karıştıklarını bildiriyordu.[9] Hakikaten kendisi, Karesi (Balıkesir) Sancakbeyi Ahmed'in reaya ile arasında çıkan anlaşmazlığı halletmek için, hükûmet merkezinin emri ile bu sancağa vardığında, Kazdağı tarafları halkı toplanarak beylerbeyine karşı çıkmışlar ve bu suretle mesele halledilememişti. Karesi Sancağı'nda olan kadılara yazılan "hükm-i hümâyûn" da, muhafaza

7 Halbuki burada kastolunan asıl beylerbeyi Mahmud Paşa sefere gitmeden Çorum'a girmiş, birçok kişiyi idam ettirmiştir. *Çorumlu*, Sayı 9-10, vs. 79.

8 Belge 3.

9 BOA, MD, No: 74, s. 2.

umurunda beylerbeyine müracaat edilmediği için, bu suretle vilâyetin zaptında zahmet çekildiğinden bahisle, beylerbeyinin şikâyeti bildiriliyordu. Bu şikâyette reayanın ve kadıların lâzım gelen işlerde beylerbeyine müracaat etmelerinin temini istemişti.[10]

Sefere giden beylerin kendi yerlerine bıraktıkları kapı ağalarıyla, reaya arasında görülen mücadele daha çetin cereyan etmeye başlamıştı. Halkın teşkil ettiği "il erleri" denen milis kuvvetleri ümerânın memurlarını çok yerde mağlûp etmiş ve köylere çıkmalarını tamamıyla önlemiş vaziyette idiler.

Teke sancakbeyinin kaymakamının merkeze yolladığı "mektup"ta anlattığına göre, Antalya'nın İstanoz (Korkuteli) Nahiyesi'ne bağlı Aktaş köyünden Şahgeldi (Şamlıgeldi), reayadan "dört-beş bin miktarı eşkiyayı yanına cem edüp", silâhlı olarak alıp, pazar kurulduğu gün, İstanoz kasabasına geldi. "Reayaya envai türlü ihtilâl verüp sancakbeyi adamlarını ve nâzır ve ümerâ ve ummâl adamlarını köyünüze koman deyu cebren şartlayup asla sancağa dahletdirmeyüp" sancakbeyi sefer hazırlıklarını gördüğü sırada, üzerine hücum ederek, adamlarından bazılarını yaraladı. Antalya'nın ileri gelenleri ve kadı toplandılarsa da, Şahgeldi'ye söz geçiremediler. Sancakbeyi sefere gittikten sonra, sancakta tamamıyla Şahgeldi hâkimdi. Onun korkusundan ne kaymakam ve ne de subaşılar yerlerinden çıkabiliyorlardı. Sancakbeyinin hassına ait hiçbir vergi alınmamakta ve Şahgeldi'nin adamlarının sayısı sürekli artmaktaydı. Hükûmet merkezinden muhafız Hasan Paşa'ya, Teke taraflarında muhafızlık vazifesi verilen Ahmed Bey'e, Hamid (Isparta), Menteşe (Muğla), Aydın beylerinin kaymakamlarına müşterek bir "hükm-i hümâyûn" yollanarak, Şahgeldi'nin yakalanması için birlikte hareket etmeleri emrolundu.[11] Teke'nin komşusu olan Menteşe Sancağı'nda ise, halk, köy köy "serdarlar" (yani yiğitbaşı kastolunuyor) tayin ederek, aralarında "şart" etmiş olduklarından dolayı, "içlerinde zuhur eden ehl-i fesadı ele vermiyorlar"dı.[12]

Ankara sancakbeyi de sancağına varmadan sefere gitmek mecburiyetinde kaldığını ifade ile, yolladığı şikâyetinde, "bazı nevahi kadıları (yani naipler) bâd-i hava ve cürüm ve cinayeti (yani bunlardan alınan resimleri) kendileri ekletmek için subaşılarını nahiyelere çıkartmayup lâkin kendileri il üzerine çıkmak lâzım değil iken, her ayda yedi sekiz atlu ile il üzerine çıkup reaya ve beraya'ya küllî zulüm ve teaddi eylediklerinden maada sancağı mahsulüne küllî gadrolduğunu bildirüp anın gibi il üzerine çıkmak lâzım geldikte vilâyet

10 Belge 4.
11 Belge 5.
12 BOA, MD, No: 74, s. 62 (Menteşe beyi kaymakamının arzına cevap olarak yazılan hüküm).

kadılarıyla kendi adamları maan devreylemek bâbında emr-i şerif" istemişti. Bunun üzerine, Ankara kadılarına yazılan bir "hüküm"de naiplerin, yanlarına sancakbeyinin birer subaşısını alarak, devre çıkmaları emri veriliyordu.[13] Yine Ankara Sancağı'nın bir kazasında, kadı, muhafız olduğu anlaşılan Mustafa Çavuş adında birisini, "bazı kimselere zulüm etti" diye mahkemeye davet eylediğinden, naibi bulunan Abdülkadir halkı kasabaya toplamış, çavuş geldiğinde, "emr-i şerif" mucibince demi hederdir[14] diye üzerine kalabalığı hücum ettirmişti. Kadı da aynı şekilde "demi hederdir" diye, "meclis kurmadan" (yani muhakeme etmeden) halkı tahrik etmiş olduğundan, reaya adı geçen çavuşu silâh, taş ve sopa ile parçalamışlar, iki elini kesmek suretiyle hakaretten başka, evini de yağma etmişlerdi.[15]

Kayseri'den kadı'nın ve sancakbeyinin yazdıklarına göre, köylülerin ellerinde, köylerine kalabalık maiyetlerle gelenlerin giremeyeceklerini bildiren ve bu emri dinlemeyenler olursa böylelerinin "demleri heder olsun" diye halka silâhla mukabele etme müsaadesi veren fermanlar vardı. Köylüler, bunlara dayanarak, yolcuların bile köylerine konmalarına müsaade etmiyorlardı.[16]

Rum (Sivas) muhafazasında olan Hasan Paşa'ya, 18 Temmuz 1596'da (22 Zilkade 1004) yazılan bir hükümde, Sivas'ta yerleşmiş bulunan Dergâh-ı Âli müteferrikalarının ve çavuşlarının beylerbeyine yaptıkları şikâyetten bahsolunmaktadır: Sipahi, silâhdar, topçu ve cebeci adı altında eşkiyalık edenlerin "ahvallerinin görülmesi" ve içlerinden hakiki kapıkulu olanların isimlerinin bildirilmesi hakkında evvelce yollanan fermandan istifade eden reaya, "siz bize zulmedersiz deyu bahane idüp" timar erbabına ve kapıkullarına rahat vermiyorlardı. Dirlik sahiplerinin adamlarını zeamet ve timarlarına koymadıklarından başka, alacaklarını da vermedikleri, "şer'-i şerif"e davet olundukta, itaat etmedikleri, adamlarını dövdükleri ve yaraladıkları bildirilmişti.[17]

Halkı "ehl-i örf"ün ve devriye bölüklerinin zulmünden korumak için, hükûmet merkezinin bu gibi fermanlar göndermesi neticesi olarak, reaya ile beyler ve onların kapı ağaları arasında hasıl olan durumu daha iyi izah eder mahiyette olduğundan dolayı, sözünü edeceğimiz Kastamonu'daki hadiseler çok daha ilgi çekicidir ve Anadolu'nun her tarafında meydana gelen reaya ehl-i örf ihtilâfının aldığı şekli gösteren en iyi örnektir.

13 BOA, MD, No: 74, s. 8.
14 Köye kalabalık maiyetle gelenlerin (ki bunlar ehl-i örf idi) "demleri heder olsun" diye reayaya bunları icabında katletme müsaadesi veren fermanların ne zaman çıkarıldığını bilmiyoruz ve adalet fermanlarında da böyle bir cümle mevcut değildir.
15 Belge 13.
16 BOA, MD, No: 74, s. 41 (Kayseri beyine hüküm).
17 BOA, MD, No: 74, s. 24 (Rum beylerbeyine hüküm).

Eğri seferine giden Kastamonu sancakbeyinin kaymakamı Ali Kethüdâ, İstanbul'a arz-ı hal yollayarak, halkın hükûmet adamları aleyhine nasıl teşkilâtlandıklarını anlatmıştı. Verdiği malûmata göre, reayanın zulümden korunması için evvelce verilmiş bulunan "emr-i şerif"e dayanan halk, kasabalar ve köylerde oturan mazûl kadı, müderris, naip, hatip ve imam gibi kimselerle birleşerek, yiğitbaşılar, yüzbaşılar ve onbaşılar seçmişler, bunların emirlerine otuzar kırkar kişilik silâhlı "il eri" vererek, "elimizde emrimiz vardır" diye sancakbeyinin subaşılarını ve adamlarını gezmeye çıkmaktan men etmişlerdi. Hattâ, davaları için mahkemelere ve kaymakama müracaat etmiyorlar, musalla taşlarının etrafında ve kalabalık yerlerde toplanarak, halkın davalarını kendi aralarında hallediyorlardı. Hattâ, bir defa kadı ve kaymakamı da toplantılarına davet ettiler. Bu davet kabul olunmadığı takdirde, taşlanmakla tehdit edilen kadı ile kaymakam toplantı yerine gitmek zorunda kaldılar. Ayaklanan halk, mahkemenin kararıyla "salb ve siyasete müstahak" olanların ve sicilli hırsızların "haklarında lâzım geleni" icra ettirmediklerinden maadâ, kasabalarda, cerimeye müstahak olan reayanın ellerine "hüccet vererek" serbest bıraktırdılar. Bu suretle, sancakbeyinin "bâd-i hava mahsulü"ne, yani cürüm ve cinayetten elde edilen "resimler"e ziyadesiyle zarar geldi.[18] Subaşıların taşraya çıkmamaları ve töhmetliye yapışmamaları ve yapıştıkları takdirde, "demlerinin heder olacağı" her tarafta nidâ ettirildiğinden dolayı, halk ne kaymakama ve ne de kadıya müracaat etmiyordu. Kaymakam, "sancak mahsulüne (yani beyin gelirine) gadr ü noksan mürettep olmuştur" diye tekrar tekrar arzlar yollamaktaydı. İstanbul'dan sancak kadılarına ve kaymakama yollanan hükümlerde mazûl kadıların, hatip ve imamların halkın umuruna karışmamaları, reayanın silâhla gezmemesi, davalarda ancak kadıya ve kaymakama müracaat olunması, etrafta hırsızlık ve cürüm olduğu takdirde, subaşıların mücrimi yakalamalarına mâni olunmaması gibi hususların halka ilân edilmesinin tembih olunduğu görülmektedir.[19] Halk ile ehl-i örf arasındaki mücadelenin en kritik bir safhaya girdiği şu sırada, adalet fermanlarının ve hükûmet adamlarını kalabalık maiyet ile halk üzerine musallat olmaktan men etme gayesini güden, buna benzer "hükm-i hümâyûn"ların memleketin diğer yerlerinde ne gibi hadiselere sebep olduklarını şimdilik bilmiyoruz.

18 Belge 6.

19 BOA, MD, No: 74, s. 20 (Kastamonu kadısına ve sancakbeyi kaymakamına 1004 tarihli hüküm).

2- Ümerânın, Kapı Ağalarının Adalet Fermanlarına Karşı İsyan Etmeleri

Halkın, ümerâ adamlarını ve onların sekbanlarını köylere devre çıkmaktan nasıl men ettiklerini, olaylara dayanarak anlatmış olduk. "İl erleri" sayesinde elde edilen bu durumun devamı için, beylerin kapılarında bulunan sekbanların, ya dağılmaları veya kışla hayatında kalmaları lâzımdı.

Bir defa, bu sıralarda artık kalabalık sekban beslemek bir bey için tamamıyla zaruretti. Çünkü, hükûmet, mansıpları "kapısı kuvvetli" kimselere vermek suretiyle, seferlere asker tedarikinde beylerin sekbanlarından çok faydalanıyordu. Bundan başka, sancakbeyliği vazifesini yapabilmek için de fazla sekbana ihtiyaç vardı. Suhte bölükleri, "kapısız levendât" ile başlarında bulunan bölükbaşıları, yanlarında levend beslemeyi âdet haline getiren mültezim, çavuş, kapıkulu ve öteki zorbalar ve nihayet kapıkulluğu, bilhassa "sipah oğlanlığı" iddia eden kimselerin, sarı, kırmızı ve yeşil bayrak açarak, başlarına topladıkları "sipah" bölükleri sancaklarda serbest dolaşıyorlardı. Şu halde, bir sancakbeyinin subaşısının yahut kethüdâsının, üç beş kişiyle çıkıp köylerde dolaşabilme devri geçmişti, onlar da, yukarıda saydığımız gruplar gibi yanlarında levend beslemek zorunda idiler. Görülüyor ki, hem askerî hizmet ve hem de sancakbeyliği bakımından ümerâ, reayanın şikâyetine sebep olan bu sekbanları kapılarından dağıtamazlardı.

Kışla hayatı da mümkün değildi. Çünkü, bu sırada, bir sekbanın yıllık ücreti 3.000 akçeden aşağı değildi. Buna göre, ne sancakbeylerinin ve ne de beylerbeylerinin yıllık gelirleri kapılarındaki yüzlerce sekbanın ücretlerini ödemeye asla yeterli değildi. Daha doğrusu, bunların kışlalarda süreklice beslenmeleri için lâzım gelen masrafı ümerânın kendi kanunî gelirleriyle karşılamalarına imkân yoktu.

Esasen beyler sekbanlarına zorda kalarak yol verseler bile, onlar, geçimlerini soygunlarla temin edecek olan pek çok asi şefler bulmakta güçlük çekmezlerdi. Hele beylerin dairelerinde sekbanları idare eden "kapı ağaları"na gelince, bu sıratla çoğu "altı-bölük" sipahisi ve hattâ yeniçeri olan bu insanlar beyleri nâmına yaptıkları soygunlardan şahsen de çok istifade ediyorlardı. Bunlar pek çok yolsuzluğu beylerinin iradesi haricinde yapmaktaydı.

Saydığımız sebeplerden dolayı, halkın sekbanlara karşı olan mukavemeti çok uzun sürmedi. "İl erleri" teşkil etmekte ne dereceye kadar başarılı olunduğunu pek bilmediğimiz Rum (Sivas) Vilâyeti'nde, "mirîmiran bölükleri"nin köylere saldırmalarıyla "Celâlî Fetreti" başladı. Bu vilâyete muhafız tayin olunduğunu söylediğimiz Ahmed Paşa'nın kırmaya teşebbüs etmediği halk mukavemetini asıl beylerbeyinin kaymakamı olan Ali Kethüdâ adında biri ezmeye karar verdi;

vilâyetinin her tarafına kalabalık "mirîmiran bölükleri" yolladı. Çoğu atlı olan bu sekbanların başındaki ağalar köylerden ağır salmalar toplamaya başladılar. Ahali evvelâ kadılara başvurarak, bu soygunun önüne geçilmesini istediler. Fakat, "zorba ağalar", mahkemelerin davetine aldırış etmiyorlardı. Bunun üzerine, köylüler silâhla karşı koymaya karar verdiler. Böylece kanlı hareketler başladı.

Elinde kethüdâ Ali Ağa'nın mektubu olduğu halde "umum üzere muhafazaya" çıkan beylerbeyi ağalarından Hurrem adında biri, Bozok (Yozgat) Sancağı'nın Akdağ Kazası'na gelerek, köy başına ikişer ve üçer kuruş toplamaya başladı. Halk topluca kadıya vardılarsa da, Hurrem "şer'-i şerif"e itaat etmedi. Köylülerle olan çarpışmada iki taraftan da beş altı kişi öldü. Bunun üzerine beylerbeyinin kethüdâsı, Hurrem Ağa'nın imdadına yetmişer seksener kişilik atlı bölükler yolladı. Bu kadar kalabalık levendlere (yahut sekbanlara) karşı koymaya akılları kesmeyen teşkilâtsız köylüler harmanlarını bile ortada koyarak kaçmaya başladılar. Bu sırada Niğde, Kırşehir, Bozok ve Kayseri sancaklarının muhafızı bulunan Kayseri Sancakbeyi Mustafa Âli Bey'e,[20] "feryatçılar varup" şikâyet ettiler. Sancakbeyi halkın harmanlarını kaldırmalarına kadar Akdağ ve Emlâk (bg. Sivas-Şarkışla-Akçakışla bucağı) kadılıklarını "mirimiran bölüklerinin mazarratlarından" korumak gayesiyle o taraflara geçtiği esnada, bu defa da aynı sancağın Sorgun Kadılığı'ndan "feryatçılar" geldi. Oraya da Şirvan muhafazasında olan Vezir Hasan Paşa'nın bir mektubu ile, "üç kadı'nın mehayifini" görmek üzere, Mustafa Çavuş adında başka bir mübaşir gelmiş, birçok kimsede şahsî alacağı olduğunu iddia eden bu çavuş ayrıca, Rum (Sivas) muhafızı Hasan Paşa'dan da mektup ve yardımcı adamlar almıştı. Mustafa Çavuş Sorgun Kadılığı'na geldiğinde, mirîmiran kethüdâsı Ali Ağa da Kürt Şeref denen bir ağayı, elli altmış atlı ve yirmi "sekban" ile, Mustafa Çavuş'un arkasından aynı kadılığa yolladı. Çavuşu ihzar etmek için elinde emri bulunduğunu söyleyen Kürt Şeref, Kürt köyünü basarak, Mustafa Çavuş'un buradaki mallarını yağma ettikten başka iki kızını katletti; karısını yaraladı; oğlunu da cebren yanına alıp Köhne adındaki köye kondu. Mustafa Çavuş hadiseyi duyunca, Ahmed Paşa'nın verdiği adamlar yanında olduğu halde, Sorgun naibi ve dört beş yüz kadar köylüyle, gece vakti "mirîmiran bölükleri"nin konmuş bulunduğu köye vardı, "mabeynlerinde azim kıtal oldukta" Mustafa Çavuş ve yedi hizmetkârı, ayrıca yirmi köylü telef oldu. Ölenlerin cesetlerini ateşte yaktılar. "Mirîmiran bölüğü", sekbanları kendilerine hücum eden köylüleri cezalandırmak bahanesiyle, köylere gruplar halinde adamlar çıkardılar.[21] Her köyden dörder beşer yüz kuruş toplanıyordu. Dehşet

20 Bu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar*'ın müellifidir.

21 Bu vaziyete göre Kürt Şeref'in yanında daha çok sekban olması lâzım.

içinde kalan Sorgun köylüleri, koyunlarını, sığırlarını ve harmanlarını ortada bırakarak, kimi dağlara, kimi de Amasya ve Çorum sancaklarına kaçtılar. Akdağ kadılığını mirîmiran bölüklerinden temizlemeye uğraşan Mustafa Âli Bey, Sorgun'da hasıl olan durum üzerine bu sefer de oraya gitti, Kürt Şeref ve sekbanlar Amasya tarafına çekilmek zorunda kaldılar.[22]

Yine, beylerbeyine ait bir bölüğün başına geçirilen eski mukataa eminlerinden, vaktiyle küreğe mahkûm edilmiş Mustafa adında biri de "hass-ı hümâyûna dahil" bulunan Kazâbâd (bg. Tokat'a bağlı Pazar ilçesi) taraflarına gitmişti. Köylerde beylerbeyi için salmalar topladığı esnada, Tavukçu köyünü basarak, halkı cinayet isnadıyla hapsetti ve "kan cürmü" diye üç yüz kuruşlarını aldı. Buna benzer soygunların devam etmesi üzerine, halkta büyük korku hasıl oldu. Fakat, asi çabuk yakalanarak hapsedildi. Bu hadiseyi İstanbul'a arz eden Rum Eyaleti hazine defterdarı Ömer Bey, bu şahıs hakkında "üzerine mevad sabit olup Celâlî kopmak üzere idi" demek suretiyle, "Celâlî Fetreti"nin başlamış olduğunu haber verdi.[23]

Epeyiden beri, Çorum taraflarında sarı ve kırmızı bayrak açarak, seksen doksan atlı ile faaliyette bulunan Canfedâoğlu (asıl adı Timurtaş) kendi iddiasına göre Rum beylerbeyi tarafından bir husus için Çorum taraflarına mübaşir olarak yollanmıştı. Bozok'un Altuntaş köyünden bir "raiyyetoğlu" olduğu anlaşılan Canfedâoğlu, evvelce Sivas ve Tokat mahkemelerinde mahkûm olmuş, fakat sipahilik sıfatı ve açtığı bayrak sayesinde kurtulmuştu. Beylerbeyinden de mübaşirlik alınca, Zile ve Çorum köylerinde para, yağ, bal ve sair yiyecekler toplamaya ve itiraz edenlere hakarete başladı. Başında Canfedâoğlu'nun bulunduğu bu "altı-bölük" grubunun uyandırdığı korku yüzünden, baskına uğrayan köylerin halkı etrafa kaçıyorlardı.[24] Sorgun kadısının ve diğer ileri gelenlerin devamlı şikâyetleri üzerine, İstanbul'dan Hasan adında bir sipahi kâfi kuvvetle Çorum'a yollandı. Asinin "sipah bölüğü" mağlûp olarak, Canfedâoğlu ve 12 arkadaşı ele geçtiler. Çorum mahkemesinde, etraftan gelenlerle, Canfedâoğlu'nun "murafaa"ları başladı. Sonunda 72.000 akçeden ibaret soygunlarının iadesine ve cinayetlerinden dolayı da idamına hükmolundu. Fakat, Canfedâoğlu, Özdemi-

22 Belge 7. Sorgun, Hüseyinabad-Alaca, Şarkîpare kadıları naiplerinin aynı hadise hakkında verdikleri malûmata göre, Mustafa Çavuş "şer'e" müracaat ederek bunların Celâlî şeklinde hareket ettiklerini söylemiş ve yanına naip ile iki adamı - muhzır vermişti. Cenkte, naip ve adamlarıyla Mustafa Çavuş, çavuşun kardeşinin oğlu ve birkaç adamı öldüler, asiler valide haslarının voyvodası olan Nasuh Çavuş'u da hapsederek birkaç adamını öldürdüler. Köylerden de öldürdüklerinin sayısı 52 kişi idi. Bütün öldürdüklerinin cesetlerini yakan Kürt Şeref ve arkadaşları hapislerinde olan Nasuh Çavuş'a istedikleri şekilde arz yazdırdılar ve bunu toprak kadısı İstanbul'a yollamaya mecbur oldu. "Bir tarikle" almış oldukları "emr-i şerif"i de cebren sicile kayıt ettirdiler: BOA, MD, No: 74, s. 226.

23 Belge 8.

24 *Çorumlu*, Sayı 4, vs. 24.

roğlu Osman Paşa'nın Demirkapı seferine giderken kendisini de "bölüğe geçirmiş olduğunu" ve sağ ulûfecilerden 13. bölükte 13 akçe ulûfe ile kayıtlı bulunduğunu ileri sürdü. Bu hususun İstanbul'dan sorulması için Canfedâoğlu ve aynı durumda olan diğer birkaç kişinin idamları geri bırakıldı. Neticede, hakikaten o vakit sipah yazıldığı meydana çıkmakla beraber, on üç senedir hiçbir sefere gitmediği ileri sürülerek, arkadaşlarıyla birlikte idam olundu. Bu hadiseden sonra, 1596 Haziran'ında (Şevval 1004) Çorum kadısına yazılan bir hükm-i hümâyûndan anlaşıldığına göre, Canfedâoğlu'nun Çorum'da idam olunması üzerine halk arasında telâş uyandıracak birtakım söylentiler çıkmıştı: Canfedâoğlu padişahın bir sipahisi olması dolayısıyla, idamı sırasında Eğri seferinde bulunan hükümdar dönünce, güya ordusu ile Çorum üzerine gelerek reayanın cezasını verecekti. Bu dedikodular yüzünden dükkâncılar dükkânlarını kapamaya başlıyorlar, halk göçe hazırlanıyordu. Hükümde, Canfedâoğlu'nun bir "ehl-i fesat" olduğu ve şer'ile hakkından gelinmiş bulunduğundan dolayı, böyle bir şahıs hakkında hesap sorulmasının akla gelmeyeceği ifade olunarak, teminat verildi. Herkesin yerinde oturup çarşı ve pazarlarında olmaları ve dükkânların açılması için halka tembih olunması emrediliyordu. Buna rağmen, söylentilere kapılarak firara teşebbüs edenler ve dükkânlarını kapalı tutanlar olursa, "küllî hakaret olunacağı" ilân edilecekti. Şu da ehemmiyetle ilâve olunmuştu ki, asker kafileleri yörelerine uğradıkça halktan parasız bir şey istememeleri için kendilerine emir verilmişti ve emri dinlemeyenler olursa, "siyâset" olunacaklardı. Buna mukabil, ahalinin de parasıyla yiyecek almak isteyenlere mâni olmamaları isteniyordu.[25]

Karaman Vilâyeti'nde Osmanlı hanedanı aleyhine çıkan isyandan beri vaziyet düzelmiş değildi. "Levendât" ve "suhtevât" köylere baskın yapmak için fırsat bekliyorlardı. Onun için, zuama ve erbab-ı timar, Eğri seferine hareket ederken halk büyük bir endişeye kapılmıştı. Bozkır kadısı, kazası halkı adına yolladığı arzda, durumu şöyle anlatıyordu: Evvelce dirlik erbabı Eflâk seferine gittiklerinde, "etraftan bazı haramîler gelüp ve reaya keferesinden niceleri anlar ile müttehid olup muin ve zahir olmağın evler basılup azim hasar etmişler idi. Bu sene dahi zuama ve erbab-ı timar sefer-i hümâyûna müteveccih olub vilâyet-i mezbure dağistan olmağla ehl-i fesat ve eşkiya vefret üzere olup fesad-ı azim itmek mukarrerdir".

Kadı, orada şöhret sahibi olan Hızır Çavuş'un "mübaşir" tayin olunmasını, aksi halde, eşkiyanın reayayı "perakende" edeceğini sözlerine ilâve etmişti.[26]

25 *Çorumlu*, Sayı 4, vs. 33 (diğer belgeler Sayı 3'tedir).
26 Belge 9.

Kırşehir Sancağı'nda Kör Bahaeddin ve Hüseyin adında iki mültezim[27] Çalık Mehmed ve beş arkadaşından ibaret bir "altı-bölük" grubu, Tokat'tan gelen iki yeniçeri, erbab-ı timardan İbrahim ve diğer iki Sivaslı şahıs, yanlarında kalabalık tüfekli sekbanlar olduğu halde, kuvvetli bir bölük halinde dolaşıyorlardı. Ulaklı köyünü bastıklarında, erbab-ı timardan Memi Çeribaşı ve üç arkadaşını, reayadan üç erkek, iki kadın olmak üzere dokuz kişiyi katlederek cesetlerini yaktılar. Bu hadisenin müthiş manzarası, reayadan pek çok kişinin kaçmasına sebep oldu. Asiler ve sekbanlar, kaçan halkın mallarını zapt ile, karılarını ve kızlarını da yanlarına aldılar. Nihayet, Kırşehir sancakbeyi geldiğinde, Kör Bahaeddin yakalanarak hapsedildi. Bunu hükûmet merkezine arz eden sancakbeyi, Çalık Mehmed ile arkadaşlarının reayaya olan hücumlarının devam etmesi yüzünden, halkın yerlerini ve yurtlarını terk ettiklerini ve sığırlarının ortada kaldığını bildiriyordu.[28]

Niğde, Kırşehir, Bozok ve Kayseri sancaklarının muhafazasına bırakıldığını söylediğimiz Mustafa Âli Bey'e yazılan bir hükm-i hümâyûnda, bu tarafların manzarası hakkında malûmat vardır: Gerek buralarda ve gerek öteki yerlerde, birtakım kapıkulları, ellerinde "emr-i şerif" olduğu halde, "Biz emir ile seferden kaldık" diye dolaşmakta idiler. Reayadan bazıları sarp yerlerde gizlenerek yol kesiyorlardı. Bir kısım reaya da, tüccarlara ve yolculara ihtiyaçları için satın alacakları maddeleri fazla pahaya vermekte idiler. Sancakbeyine, bu gibi yolsuzluklara mâni olması ve kapıkullarının ellerindeki emr-i şeriflerin geri alınması, kendilerinin de İstanbul'a yollanmaları, itaat etmeyenlerin haklarından gelinmesi emrolunmuştu.[29] Konya havalisinde, Hızır ve Mehmed adında iki sefer kaçkını, yanlarında bulunan eşkiya levendlerle dolaşıyorlardı. Farsak (Varsak) aşiretini basan asiler, şuraya buraya musallat olarak, soygunlara başlamışlardı.[30]

Geniş Anadolu Vilâyeti'nde de mühim hadiselerin cereyan etmekte olduğu görülmektedir:

Kütahya'nın Altuntaş Nahiyesi'ne bağlı Eymir köyünde, 24.950 akçe zeameti olan Dergâh-ı Âli çavuşu Veziriâzam İbrahim Paşa'nın "defterlu adamlarından" Bayram'ın, Eğri seferi hazırlıkları sırasında yarattığı kriz bu sıralarda geçen vakaların en tipiklerindendir. Elimizdeki vesikalara göre, mesele şudur: Cağalazade Sinan Paşa kendi "kapısına" Anadolu'dan pek çok adam yazdırmış, fakat, henüz çağırmamıştı. Buraya sekban yazılanların defterlerinin ne münase-

27 Bu sıralarda iltizamları da umumiyetle altı-bölük mensupları tuttuklarına göre, bunlar da ihtimal sipahi idiler.

28 BOA, MD, No: 74, s. 203 (Rum beylerbeyine 5 Rebiül-ahir 1005 tarihli hüküm).

29 BOA, MD, No: 74, s. 43 (Kayseri beyine hüküm).

30 BOA, MD, No: 74, s. 63.

betle elinde bulunduğu anlaşılmayan Bayram Çavuş, bunları yanına toplayarak, sipahi oğlanı, silâhdar, cebeci, topçu bölükleri halinde teşkilâtlandırdı; ellerine de bölük bayrakları verdi. Defterde yazılı oldukları halde, gelip iltihak etmeyenlere hakaret ediyordu. Onun için, "cemiyet"i süratle kabardı. Bayram Çavuş halka ağır salmalar salmaya ve itiraz edenleri öldürmeye başladı. Bir müderris bütün ev halkıyla katlolundu. Bunun üzerine, "reaya ve eşraf" ile ulemâ sınıfı büyük bir telâşa kapıldı. Eski Mısır kadısı Hasan, müderris Yahya ve Hamid Sancağı'nda olan "cümle kuzat ve müderrisîn ve huteba ve eimme ve sair âyan-ı vilâyet mahzarlar gönderüp mezkûrların haklarından gelinmezse Celâlî şeklinde bir azim fitnenin zuhuruna bâis olur" diye arzlar yollayarak feryada başladılar. Bunun üzerine, adı geçen çavuşun idamı hakkında, şeyhülislâmın fetvasıyla birlikte ferman yollandı. Fakat, Eğri seferinin telâşı içinde, araya İstanbul Muhafızı Hasan Paşa girerek idamına mâni oldu ve adamlarıyla beraber kendisini sefere yolladı.[31]

III. Murad devrinde şöhretli Celâlî önderi olarak tanınmış olan, zeametten mazûl Dergâh-ı Alî çavuşu Neslioğlu Mehmed[32] de 1596 baharında yeniden harekete geçti. Isparta, Burdur, Denizli köyleri halkını sekban bölükleri halinde etrafına toplamıştı. Askerin ve beylerin sefere gitmelerinden faydalanan Neslioğlu, dört beş bin "levend" ile bütün bu sahayı istilâ etti. Kadılar, müderrisler, âyan ve eşraf tarafından İstanbul'a şikâyetler yağıyordu. Anadolu Muhafızı Hasan Paşa'ya, seferden alıkonulan sancakbeylerine ve "ümerâ kaymakamlarına" yazılan bir hükümde, bu şikâyetlere dayanılarak Neslioğlu'nun hareketi hakkında malûmat verilmektedir: Başına pek çok levend toplandığı için kendisine kimsenin gücü yetmiyordu. Zulmü günden güne artmaktaydı. Hakkında yapılan uzun şikâyetler dolayısıyla, birkaç defa ferman yollanmış, fakat kimse yakalamaya muvaffak olamamıştı. Bu son hükm-i hümâyûnda Neslioğlu meselesinin mühim umurdan olduğu ifade olunduktan sonra, kasabalarda ve köylerde nidâlar ettirilerek evvelâ, yanına sekban olan halkı kendisinden ayırmak için, bunların evlerine inmeleriyle, iş ve güçlerinde olmalarının kendilerine duyurulması, eğer emre itaat etmeyip de Neslioğlu'nun yanında kalmaya devam ederlerse "her birinin ehl ü iyal ve akrabaları nehbü garet olunup katl-i âm" olunacaklarının ilân olunması istenmekteydi. Böylece, asinin sekbanları

31 BOA, Divan Kayıt Defteri, No. 136, vr. 34, 89.

32 1592'de geniş suhte isyanlarını bastırmak için her tarafta "il erleri" teşkil ve "yiğitbaşıları" tayin olunduğu sırada, Hamid Sancağı'nda da il erlerinin başına adı geçen Mehmed Çavuş getirilmişti. Neslioğlu denen çavuş suhte takibi bahanesi ile soygunculuğa başlamış ve emrindeki "il erlerini" kendisine bağlamıştı. Sonra timardan mazül ve altı-bölüğe geçerek bayrak kaldırıp başında levendlerden bir "sipah bölüğü" toplayan Deli Pîr Ali de kendisine katılmış, böylece Neslioğlu Mehmed sayılı Celâlî şeflerinden olmuştur: BOA, MD, No: 71 s. 31.

ve "ittibaı" kendisinden ayrıldıktan sonra, üzerine varılıp ele geçirilmesi imkân içine alınacaktı.[33]

Anadolu vilâyetlerinde, yine 1596'da cereyan eden diğer bir hadise de 1592'den beri artık o kadar kuvvet gösteremeyen suhte gruplarının Saruhan taraflarında faaliyetlerini yeniden artırmalarıdır. Soma kasabasını basmaları üzerine, Anadolu muhafızı Hasan Paşa'ya ve Saruhan'da olan kadılara yazılan bir hükm-i hümâyûnda anlatıldığına göre, arazi dağlık olduğundan bir türlü ele geçirilemeyen asi medreselilere köylüler zahire ve sair hususlarda yardım etmekte idiler. Yapılan şikâyetlerde, halkın suhtelere yardım etmelerine mâni olunması istenmiş ve başka türlü bunların ele girmeyecekleri ileri sürülmüştü. Ankara havalisinde de yine medrese talebesi "kapı halkı" adı altında, halka zulmediyorlardı.[34]

Tamamıyla köyden türeyen (resmî sıfatları sekbanı) ümerânın kapı ağaları veya diğer herhangi bir hükûmet adamı tarafından yine köylü halk üzerine musallat edilmelerinden çıkan hadiseler şüphesiz bu kadar değildi ve faaliyet sahaları da daha genişti. Doğuda İran sınırına, güneyde Şam ve Rakka vilâyetlerine kadar uzanıyordu. Yalnız Doğu Anadolu'nun orta kısımları (bugünkü Tunceli çevreleri), feodal hayatın hâkim olmasından dolayı sakindi. İran harplerinin devamlılığı dolayısıyla Erzincan, Erzurum taraflarında yerleşen kapıkulları, bilhassa "Altı-bölük halkı", buralara muhafız olarak giden ümerânın götürdükleri "levendât" ile veya kalelere "iptidadan ulûfe ile" yollanan Anadolulu "kale erenleri" ile birleşerek Anadolu'daki düzensiz hayatı oralarda da yaratmışlardı. Bağdat, Erivan, Nahcivan, Tebriz kalelerinde beylerbeylerinin bile hemen hemen nüfuzları yoktu.[35]

Fakat, buralardaki hadiseleri ancak bu kadar biliyoruz. Yalnız şunu söylemek mümkündür ki, bu uzak hudut kalelerindeki sekbanlar güçleri itibariyle kalelerine dayanmakta idiler. Bulundukları sahalarda, kale dışında kalan yerli halktan kendilerine fazla yardımcı bulduklarını sanmıyoruz. Hulâsa, bunlar Celâlî olmaktan ziyade asi askerler idiler ve bilhassa bulundukları muhite de yabancı bulunuyorlardı. Halbuki, Anadolu'da böyle kalelere dayanan bir asker ayaklanması görülmemiştir. Sekban faaliyetleri tamamıyla kalelerin dışında kalıyordu.

33 Belge 10.
34 BOA, MD, No: 74, s. 143 ve 224.
35 BOA, MD, No: 74, s. 247.

3- Eğri Seferi Dönüşünün Hadiselere Tesiri

1596 Eğri seferinden kasım ayında dönmeye başlayan beylerbeyleriyle, sancakbeylerinin ve eyalet askerlerinin (ki bunlar sancaklarda oturan kapıkulları, timarlı sipahi, ümerânın kapı halkı idiler) Celâlî Fetreti'nin bu zamana kadar olan gelişmesi üzerinde hususî bir tesir yapıp yapmadıklarını ayrıntılarıyla tesbit etmeye imkân bulamadık. Çünkü, bize birinci kaynak vazifesini gören mühimme defterlerinden 1596 ile 1602 (hicrî 1005-1011) yılları arasına ait olanları mevcut değildir. Tetkik etmek imkânlarını bulduğumuz şer'iyye sicilleri içinde de, bu yıllara ait olanları aynı suretle az ve noksandır. Onun için, bu senelerin olayların ayrıntılarıyla tasvir etmek şimdilik güç görünüyor. Vekayinamelerden ve arşivde mevcut perakende vesikalarla, ahkâm defterlerinden faydalanmak suretiyle elde ettiğimiz bilgileri burada kaydedeceğiz.

Ümerânın, bütün sekbanlarıyla yerlerine dönmelerinin köylere devre çıkma işini yeniden artırmış olduğunu tabiî saymak lâzımdır. Çünkü, yerinde de söylediğimiz gibi, beylerin kapılarındaki sekbanlar ancak reayadan alınan erzak ve salmalarla besleniyorlardı. Hattâ bunların hususî kışlakları da mevcut değildi. Hep köylerde kışlamakta ve "misafir" adı altında kendilerini besletmekte idiler. Sancakbeylerinin ve beylerbeylerinin yerlerinde bulunuşları, bunların köylerde vazife gören kapı ağalarına cesaret vermiş olduğu anlaşılıyor. Çünkü, maiyetlerindeki sekban bölüklerinin çok artması dolayısıyla, reaya fazla itiraz edemiyordu. Yine ağır salmalar toplanmaktaydı.[36] "Cürüm ve cinayet" resimleri kanunnamelerde yazılı miktarlarından birkaç misli fazla alınmaktaldı. Ümerâ kapılarındaki sekbanların reaya üzerine musallat olmaları, beyler namına keyfî salmalar toplanması gibi Celâlî mücadelesini mütemadiyen kabartan davaların bu sıralarda bütün şiddetiyle devam ettiğini ve bu yüzden birçok hadisenin çıkmış olduğunu, bu halin devlet için halledilmesi zarurî bir mesele olarak kabul olunduğunu gösteren en iyi delil, III. Mehmed'in 1598'de yeni bir adalet fermanı neşrine kendini mecbur görmesidir.[37]

Bu sonuncu ferman, Aralık 1595'te yayımlananla mukayese olunduğu zaman, Anadolu hadiseleri üzerinde yaptığı tesir itibariyle mühim farklar görülüyor. Önceki fermanda kapıkullarının ve sancakbeylerinin, daha genel tabirle ehl-i örfün reayaya yaptığı zulümler belirtilmekte ve bu gibi hareketlere fermanın neşrinden sonra da devam edenler olursa, böylelerinin haklarından gelineceği

36 Belge 11.

37 M. Çağatay Uluçay, *a.g.e.*, vs. 8 (Manisa şer'iyye sicillerinden alınan bu fermanın tarihi, Evail-i zilkade 1006'dır. Halbuki Ankara sicillerinde görülen tarih Evâhir-i zilkade 1007'dir).

ilân olunmaktaydı.[38] Görülüyor ki, I. Süleyman devrinden beri, hükûmet adamlarını halka "zulüm" etmekten vazgeçirmek için ancak âdet olmuş bir vasıtaya başvuruluyor fakat, hadiseler üzerinde hiçbir olumlu etkisi görülmüyordu. Ancak, III. Murad'ın adalet fermanı, ümerâya ve sekbanlara karşı alınacak fiilî tedbirleri de ihtiva etmesi dolayısıyla, Celâlî mücadelesi tarihinde kesin bir dönüm noktası olmuştu.[39] İşte III. Mehmed'in 1598 Haziran'ında (Evail-i zilkade 1006) çıkardığı ferman daha çok, III. Murad'ın bu fermanına benzemektedir. O zaman olduğu gibi, bu defa da ellerinde bayraklarla dolaşan "sipah ve silâhdar bölükleri"ne, ümerânın kapı ağalarına yani kalabalık sekban bölükleri halinde gelen bütün soyguncu gruplara karşı köylülerin kendilerini korumaları için, aralarında "il erleri" teşkilâtı kurmaları ve başlarına birer "yiğitbaşı" tayin etmeleri emrolunmaktaydı.[40] Şu halde, yukarıda tasvirini yaptığımız üzere, 1596'da olduğu gibi, köylerde yeniden "ehl-i örfe karşı silâhla karşı koyma" yoluna gidilmişti.

Bu ferman Anadolu'nun bütün sancaklarına yollandıktan sonra, hemen her tarafta köylüler kendilerine birer "yiğitbaşı" seçmeye ve "il erleri" teşkiline başladılar.[41] Bu suretle, 1596 yazında olduğu gibi, silâhlı halk ile ümerânın kapı ağaları ve soyguncu sekbanlar karşı karşıya geldiler. Fakat, bu yıllara ait malzememiz olmadığı için, meydana gelen hadiseleri bilmiyoruz.

Yalnız, fermanın çıkarıldığı aynı yılda, Lârende'de (Karaman) azlolunan ümerâdan açıkta kalan (kapısız) sekbanlarla suhtelerin ve eşkiyaların birleştiklerini ve üç bin kişilik bir kuvvet halinde isyan ettiklerini Selanikî haber vermektedir.[42] Yapılan "cenk"te "memleket muhafazasında" olan Murad Çavuş "helâk" olmuş ve iki taraftan da "azîm adam kırılmış" idi. Selanikî, Lârende halkının birleşerek hükûmete yardım ettiklerini ve asi suhtelerin mahvolduğunu söylemektedir.[43] Bu isyanın başında Sevmek adında meşhur bir suhte şefinin bulunduğunu da sabık Anadolu beylerbeyi Üveys Paşazade Mehmed Paşa'nın yazdığı bir arzdan öğreniyoruz.[44]

Selanikî'nin dediği gibi, bu mühim hadise hemen o zaman kapanmamıştır. Suhteler ve onlara uyan âsi levendler gerçi Karaman'da mağlûp oldular, fakat, dağlık İçel sahasına çekilerek sarp yerlerde bazı sağlam kaleleri ellerine geçirdiler

38 M.Ç. Uluçay, *a.g.e.*, vs. 1.
39 Vesikalarda çok geçen bu meşhur fermanın metni belli değildir.
40 Belge 11 (M.Ç. Uluçay'ın neşrettiği fermandan tarih ve metin itibariyle farklı olan bu mühim belgeyi biz de koyduk).
41 M.Ç. Uluçay, *a.g.e.*, vs. 8.
42 *Tarih-i Selanikî*, Nuruosmaniye Ktp., Yazma No: 3133, vr. 302.
43 *Tarih-i Selanikî*, aynı yazma, vr. 305.
44 BOA, İbnülemin tasnifi, karton 2, No: 444. (sabık Anadolu beylerbeyi Mehmed Paşa'nın 28 Zilhicce 1011 tarihli arzı.)

ve isyanda devam ettiler. İçel uzun müddet suhtelerin istilâsında kaldı. Halktan ve timar sahiplerinden birçokları da asilerle birleştiler ki, bunları ileride kaydedeceğiz.

Burada izahı icap eden mühim bir mesele, Eğri seferi esnasında yapılan askerî yoklamada mevcut bulunmayan timarlı sipahilerin "firarî" ilân olunmaları ve dirliklerinin "defterden çalınması" üzerine, bunların, Anadolu'ya geçerek, Celâlî isyanlarını çıkardıkları hakkındaki rivayetin hakikatle ne dereceye kadar ilgisi olduğudur.

Yukarıda verdiğimiz izahatta, Celâlî isyanlarının Eğri seferinden çok evvel başlamış olduğunu anlatmış bulunuyoruz. Yine bu bilgiye göre, siyasî bakımdan Celâlî mücadelesini, "ehl-i örf" (yani hükûmet adamı)-reaya anlaşmazlığı olarak ifade etmek mümkündür. Fakat, "Eğri seferi firarîleri"nin hiç olmazsa hadiselerin seyri üzerinde herhangi bir şekilde tesirleri yok mudur? Bu suale cevap vermeden önce, "seferden firar" meselesinin mahiyeti ve genişliği üzerinde durmak zarurîdir.

Bir defa, timarlı sipahinin, hattâ kapıkullarının yoklamada bulunmamaları, yahut sefere gitmekten kaçınmaları ilk defa 1596'da görülmüş bir hal değildi. Daha, I. Selim'in Şah İsmail üzerine açtığı İran seferi esnasında, Kemah'ta yapılan yoklamada, birçok timar erbabının sefere gelmedikleri, bir kısmının yerlerine başkalarını gönderdikleri, bazılarının da bedel yolladıkları anlaşılmıştır. "Kanun üzere" bunlara düşen ceza, seferde bulunmayanların dirliklerinin alınması ve birer yıllık mahsullerinin (yani topladıkları öşür ve resimlerin) hazineye zaptından ibaretti.[45] I. Süleyman'ın son yıllarında, timarlı sipahilerin ne vaziyetlerinden ve ne de timarlarından memnun olmadıkları hadiselerle sabit olmuştu.[46] Hele Kıbrıs'ın alınması sırasında, seferden firar edenlerin büsbütün arttığı görülüyordu.[47] İran ve Avusturya harpleri devamınca, yalnız timarlı sipahi değil, Anadolu'da oturan ve miktarları timarlılardan aşağı olmayan kapıkulları da seferden kaçınmaya başlamışlardı. Bu askerleri, ne beyler ve ne de başlarındaki bölük ağaları yerlerinden kımıldatamıyorlar, merkezden gelen sefer emirlerine aldırış eden olmuyordu. Artık her sefer ilânında "Anadolu'nun üç kolu"na da ayrı ayrı "asker sürücüleri" yollamak âdet olmuştu. Askeri sefere gitmeye mecbur etmek için, kadılar, ümerâ kaymakamları, köy kethüdâları, imamlar, hatipler çevrelerindeki kapıkullarını yola çıkarmaya memur oluyorlardı. Bütün tedbirlere rağmen seferden kalanlara,

45 Edremit Şr. Sc., No: 1, vr. 36.

46 Âli, I. Süleyman'ın memleket fethi arzusundan bahsederken, timar erbabı hakkında "eğer fukara-i sipahın zaaf hallerini tasavvur etmeseler bir an payitahta gelmezler ve yıllarca serhadlerde kalırlar idi" diyor. *Künhü'l-Ahbar*, Nuruosmaniye Ktp., Yazma No: 3407, s. 323.

47 "Timar Rejiminin Bozulması" adlı makalemizde bilgi vardır. DTCFD, III/4 (1945).

"padişah kulu" gözüyle bakılmaması için reayaya ilânlar yapılmaktaydı. Böyle bir zor altında bırakılan "altı-bölük" sipahilerinin ve yeniçerilerin, bilhassa Avusturya seferlerine gitmemek için, son başvurdukları çare, ağalarıyla beraber yollarda fazla eğlenmek, çadırlarda vakit geçirmek ve bu suretle "sefer mevsimi"ni atlatmaktı. Bazen, Bursa şehri, Anadolu'dan gelip de sefere geç kalmak için ayak sürüyen askerle dolup taşıyordu. Askerin Macaristan'a gelip yetişmediği hakkında "ordu-yu hümâyûn serdarları"nın kopardıkları feryat üzerine, İstanbul'dan bir asker sürücü çıkarılarak "yollarda eğlenenlerin çadırlarını başlarına yıkıp iki konağı bir edip tez sefer mahalline eriştiresin" diye eline bir ferman verilir, başka bir şey yapılamazdı.

Avusturya seferlerinin, askerlerin sefer mevsimini kasten yollarda, çadırlarda geçirmeyi âdet haline getirmelerinden dolayı uzayıp gittiğini Ferhad Paşa, İstanbul'da kaymakam bulunduğu sırada, serdar Veziriâzam Sinan Paşa'ya yazdığı mektupta acı bir dille ifade etmişti.[48]

Bunları kaydetmekle şunu söylemek istiyoruz: 1596'da gerek kapıkullarının ve gerek timarlı sipahilerin, daha doğrusu her sınıf askerin Eğri seferine emirsiz olarak iştirak etmemeleri veya harp sahasından kaçmaları ilk karşılaşılan bir olay değildi; daha önceki seferlerde de aynı haller görülmüştü. Esasen III. Mehmed'in bu sefere kendisi gitmeye karar vermesinin en mühim sebebi, bütün askeri tam kadroyla, ve zamanında Avusturya cephesine yetiştirerek harbi zaferle bitirmek isteğiydi.

Bütün gayretlere rağmen, hem timarlı sipahilerin hem de kapıkullarından pek çoğunun, her türlü cezayı göze alarak, yine seferden kaldıkları, yollarda eğlendikleri ve bir kısmının da harp karışıklığı sırasında doğrudan doğruya kaçtıkları muhakkaktır. Padişahla birlikte sefere gitmiş bulunan İbrahim Peçevî, III. Mehmed'in cülûs bahşişi verdiği 80.000 kişiyi aşan kapıkulundan 50.000'den fazlasının Eğri seferine gitmiş bulunduklarını, vilâyet askerlerinin de, 100.000 değil ise, 50-60.000 kadarının seferde mevcut bulunmuş olduklarını tahmin etmektedir.[49] Eğer Peçevî'nin verdiği bu rakamlar hakikate yakın ise, her iki sınıf askerden de ortalama 30.000 kişi seferden kalmış demektir. Fakat, vilâyet askerlerinin 100.000 ve kapıkullarının 80.000 kişi olarak ifadesi, şüphesiz, devletin resmî defterlerine dayanmaktadır. Çünkü, kapıkullarından sayıları binleri aşan bir zümre vardı ki, şehirlerde ve kasabalarda esnaflık ediyor, köylerde ortakçılık veya çiftliklerin sahibi olarak, geniş mikyasta, tarım ve hayvancılıkla uğraşı-

48 Kaymakam Ferhad Paşa'nın Veziriâzam Sinan Paşa'ya 20 Ramazan 1002 (1594) tarihli mektubu: BOA, MD, No: 7, s. 307.

49 *Tarih-i Peçevî*, II, s. 203.

yordu. Yaşlı başlı olan ve geniş birer işin başında bulunan bu insanların zaten hiçbir harbe iştirak ettikleri yoktu. Esasen bu gibileri kapıkulluğu sıfatını, ulûfesi için değil, kendilerine temin ettiği hukukî imtiyazlar için taşıyorlardı. Çünkü, "padişah kulu" vergiden öte bir şeydi ve mahkemeler kendisini tutuklama ve yargılama yetkisine sahip değildi. Eğer devletin elinde, hakikaten harple mükellef 80.000 ulûfeli askeri bulunsaydı her ordu çıkarılışında kapıkulu boşluğunu doldurmak için iptidadan 7 akçe ulûfe ile binlerce insanı ocağa ve bölüğe yazmaya ne imkân ne de lüzum görülürdü. Çünkü, serdarlara koşulan kapıkulu miktarı umumiyetle 10.000'e bile varmıyordu.

Tahminen 10.000 kişi kabul olunan vilâyet askerlerinden, ümerânın şahsî askerleri olan sekbanlar çıktıktan sonra, timarlı sipahilerin ne kadar tuttuğunu bilmiyoruz. Yalnız, bunlardan da pek çoğu resmî defterlerde timarlı sipahi görünmekle beraber, hakikatte, her biri birkaç timar birden elinde toplamak imkânlarını bularak, bu dirliklerinin mahsulünden sırf bir mültezim gibi istifade eden, fakat, iltizam bedelini, devlete değil de, nüfuzlu birtakım ricale rüşvet olarak veren ve bu yoldan geniş kazanç imkânları bulan kimselerdi. Bunlar da, kapıkullarının iş tutan zümresi gibi, hiçbir sefere gitmiyor, hükûmet çok sıkıştırdığı zaman "bedel vermek" veya "cebeli yollamak" gibi kaçamak vasıtalarla yakalarını kurtarıyorlardı. 1596'da, harbi kaybetme tehlikesi geçirmiş olmanın verdiği psikolojik tesirle yapılan Eğri seferi yoklaması, sefere gelmeyenleri veyahut harp meydanından kaçanları cezalandırmak adı altında yapılmış olsa da, hakikatte timarlı sipahilerin defter üzerindeki nazarî mevcutlarıyla ordunun eli altındaki hakiki mevcutlarını eşitlemek gayesini güttüğü meydandadır; yani, bu vesile ile devlet, rical hizmetkârlarına ve askerlikle ilgisi olmayan kişilere geçen timarları bu gibilerin ellerinden kurtarmak istiyordu. Bunun en kuvvetli delili, kapıkullarından sefere gelmeyenlerin ve firar edenlerin miktarları da timarlı sipahilerden az olmadığı halde, kapıkulu kadrolarında yapılan yoklamanın üzerinde durulmamış olmasıdır. Esasen her iki sınıf askerden de yoklamada bulunmayanların evvelki seferlerde görülen noksanlarından farklı olacakları tahmin olunamaz. Yalnız, bu defa padişahın sefere çıkmış olması "seferliler" kadrosunu geniş tutmayı icap ettirdiğinden, "firarî" rakamının biraz yüksek olması tabiî idi. Ancak, hadisenin bu sefer bu kadar büyütülmesinde Avusturya seferinin açılmasından sorumlu olduğu rivayet olunan Sinan Paşa'nın da mühim rol oynadığını tahmin etmek mümkündür.

Hükûmetin, binlerce dirlik erbabını azl için bu yoklamayı bir vesile yapmak istediği şundan da bellidir ki, yoklamayı "seferliler defteri"nden yaptırması lâzım gelirken, imparatorluğun umumî defterleri üzerinden yaptırmış, bu suretle, sefere

memur olmayan ve hattâ donanmaya, Bağdat muhafazasına, Eflâk seferine (ki bu sonuncular mühim yekûn tutuyorlardı) memur olanlar da timar defterinden silinmişlerdir. Bu gibilerin, böyle haksız bir azli tanımak istememeleri üzerine dirlikleri iade olunmuştur.[50]

Eğri yoklamasında tesbit edilen firarîlerden Rumeli yakasından olanların "firarî defteri" elde mevcuttur ki, bu defterin tetkiki de bize bu hususta kıymetli malûmat verecektir.[51] Adı geçen defterde, firar edenlerin isimleri, timarlarını teşkil eden köy gruplarının "baş kariyeleri", timarlarının akçe tutarları ve bu dirlikler kendilerinden alındıktan sonra kimlere tevcih olunduğu açık bir surette gösterilmiştir. Firarîler arasında 6.000 akçeden aşağı olanlar sayılı denecek kadar azdır; buna mukabil, dirlikleri 20.000 ile 50.000 akçe arasında olan zaîmler büyük bir ekseriyeti teşkil ediyorlar; 60.000 akçeli zaîmlerin birkaç kişi olduğu görülmektedir.

Bu defter bize ispat etmektedir ki, firarî sayılanların çoğu yaşlı başlı ve mütemadiyen "terfi" alarak, 20.000 akçeyi aşmış zaîmlerdir. Hakikatte ise, bunların hemen hepsi, yalnız Eğri seferine değil, uzun zamandan beri hiçbir sefere iştirak etmiyorlardı; her biri fazla mal ve mülk sahibi olmuşlardı; zeametlerine birer mültezim gibi tasarruf ediyorlar ve ricalin himayesinde bulunuyorlardı. Birçokları da yine "ricalin dairesi halkından" idiler.

Firarîlerden boşalan timar dirliklerinin yeni kimselere verilmesinde takip olunan yol dahi yoklamaya ait tahminimizi doğrulamaktadır: Hükûmet elde ettiği bu binlerce açık timarın tevcihinde, hazinenin masraflarını azaltma bakımından büyük faydalar temin etmeyi düşünmüştür. Bu suretle binlerce yeniçeri, sipahi, ulûfeli çavuş, müteferrika ve serhat kulları (yeniçeri, fars, azap, gönüllü) ulûfeden timara çıkarılmışlardır. Bunların hepsinin de ulûfelerinin yüksek olduğu dikkati çekmektedir. Meselâ, ekserisi 20 ile 50 akçe arasındaydı ve hele 30 ile 40 akçe arasında ulûfesi olanlar büyük bir yekûn tutuyordu. Hazinenin yükünü hafifletmek ve bilhassa yerlerine daha az ulûfe ile, seferde çok işe yarayan yeni kul yazmak gayesiyle hareket edildiği anlaşılan bu geniş ölçüde ulûfeden timara aktarma işlemleri evvelki kanun ve nizamlara pek uymuyordu. Kapıkullarından, isteyenleri timara geçirme âdeti I. Süleyman devrinden beri yerleşmişti. Gaye de, ulûfeleri yükselmiş olanlardan İstanbul'da kendilerine daha fazla terfi kadrosu bulunamayanlara zeamet vermek suretiyle bu sakıncanın önüne geçmekti. Böylelerine, "ulûfeleri hazineye kalmak şartıyla" timar verilirken, beratlarına "sülüsan üzere" kaydı muhakkak konuyor ve bu suretle, meselâ, 15 akçe ulûfesi olan

50 BOA, Divan Kayıt Defteri, No: 129, vr. 6, 8, 32, 35.
51 BOA, Kâmil Kepeci tasnifi, Divan-ı Hümâyûn Tahvil Kalemi, No: 347.

bir yeniçeri, 15.000 akçelik yerine, 10.000 akçelik timara geçiyordu.[52] Bu defa ise, "sülüsan üzere", kaydı yalnız, ulûfeleri 20 akçeden yukarı olanların beratlarına konmuş, fakat, hiçbirinin bu kayıt dolayısıyla dirliğinin zeametten aşağı düşmesine meydan verilmemiştir.[53] Ulûfeleri 20 akçeden aşağı olanların beratlarına ise, "kanunlarından 2.000 ziyadesiyle" yahut 3.000 ziyadesiyle, ve sair kayıtları ilâve olunmuştur ki, bu suretle, meselâ, 6 akçe ulûfesi olan bir yeniçeri, 2.000 veya 3.000 ziyadesiyle, 8.000-9.000 akçelik timara geçirilmiştir.[54] Görülüyor ki, maziye ve mevcut geleneğe nazaran, bu sıralarda ulûfeye karşılık timar miktarı iki mislinden de fazlaya çıkarılmıştır. Tabiî bunun en büyük sebebi, dirliğe çıkacak yeniçerilerin itirazlarına yer bırakmamak ve onları memnun etmekti; çünkü, bu sıralarda timar dirlikleri itibarlarından çok kaybetmişlerdi.

Bütün bunları anlatmakla göstermek istediğimiz cihet şudur:

1596'da alevlenen Anadolu hadiselerinin, Eğri seferi firarîleri tarafından çıkarıldığı yolundaki vekayiname kayıtları ve ondan sonra devam eden buna benzer görüşler tarihî gerçeklere uymamaktadır. 1596 ile 1610 yılları arasında geçen büyük Celâlî Fetreti'nde, yalnız Eğri seferi firarîleri olan sipahilerin değil, umumiyetle timar erbabının da baş rolü oynamadıklarını, mücadeleye karışan sınıflar arasında çok tâli derecede kaldıklarını ilerde göreceğiz. Yalnız burada şu kadarını ilâveye lüzum vardır ki, Karayazıcı'nın etrafında toplanan kalabalık arasında, her sınıftan olduğu gibi timarlı sipahilerden olanlar da az değildi. Fakat, bunların Eğri yoklamasıyla alâkaları yoktu. Çünkü, mazûl olmadıkları, "Celâlî yanına varanların günahlarının affolunması" dolayısıyla, birçok kimsenin, dirliklerine müdahale olunmaması için aldıkları emirlerden anlaşılmaktadır.[55]

Celâlî Fetreti'nde büyük rol oynadıklarını gördüğümüz altı-bölük mensubu Celâlî ağalarının çoğu bölük defterlerinden silinmiş ve ulûfeleri kesilmiş kimseler idiler.[56] Fakat, acaba bu Eğri yoklamasıyla mı, yoksa İstanbul'da sık sık görülen sipahi ayaklanmalarıyla mı ilgilidir, tesbit olunamadı.

Hulâsa, Eğri seferi yoklamasında meydana çıkarılan "30.000 firarî"nin azlolunduklan hakkındaki kararın, hakiki sipahilerden, bu rakama nisbetle, çok azını açıkta bıraktığı muhakkaktır ve hükûmet de bunu böyle hesapladığı için, bu karara cesaret etmiştir. Çünkü, 1553'ten beri timarlı sipahi ile ilgili olarak birçok hadise ve İran harpleri devlete sipahi azllerinden kaçınma tecrübesini vermişti.

52 Buna ait bilgi, "Timar Rejiminin Bozuluşu" adlı makalemizde vardır: *DTCFD*, III/4 (1945).

53 Bundan anlaşıldığına göre, 20 ile 30 akçe arasında ulüfe alanlara dahi "sülüsan üzere" kaydı konmamıştır. Çünkü konduğu takdirde bunların dirlikleri 20.000'den aşağı düşer ve zeamet olamazdı.

54 BOA, Divan Kayıt Defteri, No: 130 (bu defter tamamıyla böyle muamelelere aittir).

55 BOA, Divan Kayıt Defteri, No: 150, s. 75.

56 Abdülkadir, *Vekayi-i Tarihiyye*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Kit., No: 2151, vr. 75.

B. ŞEHİRLERLE KASABALARIN CELÂLİ FETRETİ'NE GİRİŞLERİ

1- Büyük Celâlî Gruplanmaları: Karayazıcı'nın Türemesi

Celâlî mücadelesinde baş rolü oynayan ümerâ kapılarındaki devriye bölüklerinin, sarı ve kırmızı bayrak kaldıran "altı-bölük halkı"nın veya bu adla dolaşanların ve çavuş, zaîm, müteferrika ve sair kimselerin bütün soyguncu faaliyetlerinin köylerde geçtiği, hulâsa, köylerden türeyerek, bu saydığımız resmî hüviyetli kimselerin etrafında toplanan levendâtın köylerde soygunla meşgul olduklarını hadiseler göstermektedir. Hakikaten, suhte ayaklanmaları hariç, XVI. yüzyılın ortalarından beri mütemadiyen gelişmekte olan devriye bölüklerinin ve bunların içinden Celâlî olanların kasaba ve şehirleri bastıkları veya buralarda oturan halka köylerde olduğu gibi ağır salmalar saldıkları hemen hemen görülmüş değildi. Bunun sebebi, en çok birkaç yüz kişiyi geçmeyen sekban bölüklerinin böyle kalabalık yerlere sokulmalarının imkânsızlığıydı. Bundan başka, sekban bölükleri ister Celâlî olsun, ister devriye bölüğü olsun, faaliyetlerinde henüz meşrû bir kisveye bürünmeyi başarıyorlardı. Soygunlarını daima bir sebebe istinat ettirmekte idiler. Sarı ve kırmızı bayrak kaldıranlar sefer hazırlığı yaptıklarını iddia ediyorlardı. Beylerin kapı ağaları, beye ait hassın resimlerini, bilhassa "cürüm ve cinayet"ini alır gibi hareket ediyorlardı. "Selâmlık", "sekban akçesi", "devriye" gibi kanunnamede olmayan "bid'at'ler", artık "âdet" olarak kabul edilmekteydi. Muhafız tayin olunan beyler, çavuşlar, hatta yiğitbaşılar, merkezden "eşkiya serdarlığı" verilen kapıcılar, bölük ağaları, mademki eşkiyayı teftiş ve takip ediyorlardı, ele geçen mücrimlerden, yahut akrabalarından, "cürüm ve cinayet resmi", daha doğrusu, sancakbeyleri tarafından, aynı vazifeler yapıldığı esnada, alınması âdet hükümüne girmiş bulunan bütün salmaları ve vergileri almaları tabiî idi.

Halbuki, 1590'dan itibaren, bu halin devam edip gitmesi güçleşiyordu. Çünkü kanunsuz salmalara ve sekbanların yolsuzluklarına karşı durmadan şikâyetlerde bulunan, fakat bunlardan bir türlü kurtarılamayan köylüler, bu tarihte, III. Murad'ın adalet fermanını ellerine alır almaz, sıfatları ne olursa olsun, kalabalık maiyyetle köye gelenlere silâhla karşı koymaya başlamışlardı.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, "il erleri" denen mahallî köy korunma birliklerinin "ehl-i örf" üzerinde nasıl bir etki yaptıklarını anlamak için ümerâ ve onların kapı ağalarıyla voyvodaların bu mesele üzerinde kopardıkları şikâyetleri

göz önünde tutmalıdır. Bunlar, köylülerin ümerâya ve mirîye ait "teslimler"in toplanmasına mâni olduklarını, her tarafın ehl-i fesat ile dolduğunu, reayanın eşkiyayı ele vermediklerini iddia ediyorlardı. Bir taraftan da, köylülerin mukavemetlerini kırmaya çalışmakta idiler. Hükûmet, devriye bölüklerine ve itaatsiz "ehl-i örf"e karşı, reayanın kendi kendisini koruması yolunda girişilen bu birinci tecrübeden memnun olmuş bulunmalı ki, 1595'te Eğri seferinin hazırlıkları sırasında, köyleri "levendât"tan korumak için, halkın geniş ölçüde silâhlanmasına müsaade etti. 1598'de, yeni bir umumî fermanla bütün köyleri "ehl-i örf"e âdeta kapattı. Köylerin ekonomik ve sosyal düzenini tehdit eden levend dalgalarına karşı, tesirli bir silâh olarak görülen müderrisler, âyan ve eşraf mühim rol oynamakta idiler.

Bu şekilde, reayayı teşkilâtlandırmak ve asayişin silâhlı bekçisi haline getirmek, sekban bölüklerinin faaliyetini uzun zaman durdurabilir miydi? Gelişmeler bunun mümkün olmadığını göstermiştir. Çünkü uzun zamandan beri köylerini terk ederek ümerânın veya diğer resmî şahısların "kapıları halkı" arasına dahil olan levendler, artık bu türlü geçim yolu tutmuş bir içtimaî sınıf halinde idiler. Hattâ, Konya'da üst üstüne çıkan isyanlarda, azlolunan ümerânın kapılarından açıkta kalan sekbanların mühim bir rol oynadıkları bunu göstermektedir. Meselâ, bir kapı ağası yahut bir çavuş, sarı ve kırmızı bayrak çeken bir sipahi oğlanı, yetmiş seksen sekban ile harekete geçtiği zaman, halkın, "bunların hakkından gelinmezse azîm bir fesat kopması mukarrerdir" diye, İstanbul'a yolladıkları bütün arzlarda aynı sözü tekrarlamış olmaları, bu sıralarda ümerânın kapılarında ve şurada burada, pek çok levend kalabalığının mevcut olduğunu göstermektedir.

Şu halde, son fermanla, sekban kitlelerinin başlarında olan kapı ağaları, sipah oğlanları ve sair ehl-i örf, köylerde dolaşmaktan vazgeçmeye mahkûm edildikleri anda, yarım asırdan beri teessüs etmiş bulunan bir gayri resmî rejimle onun mensupları yıkılmaya zorlanıyor demekti. İşte, bu zümrenin mensuplarından birisi olan Karayazıcı ve onun emrinde toplanan büyük Celâlî grubu, böyle bir tarihî ortamda meydana çıkmışlardı.

Şimdi, bu grubun nasıl toplandığını, mevcut bilgilere dayanarak, aydınlatmaya çalışacağız:

Evvelâ, büyük Celâlî grubunun başbuğu olan Karayazıcı'nın şahsiyeti üzerinde duralım:

Hüseyin Hüsameddin, asıl adı Abdülhalim olan Karayazıcı'nın şahsî hüviyetini "Urfa dahilinde Kılıçlı aşiretinin efradından Ali'nin oğlu" olarak tesbit etmiştir.[57] Eserini, XVII. asrın ortalarında yazan Ermeni tarihçisi Arakel ise,

57 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s. 348.

Karayazıcı'nın Çorumlu bir Türk'ün oğlu olduğunu, Urfa'da işittiğini söylüyor.[58] Fakat, Celâlî Fetreti'nin mahiyeti ve asi şeflerin oynadıkları rollerin siyasî ehemmiyeti bakımından, bizim için mühim olan, Karayazıcı'nın şuralı veya buralı olduğunu değil, resmî şahsiyetini bilmektir. Osmanlı vekayinameleri de bu sonuncu nokta üzerinde durmuş oldukları halde, Abdülhalim'in resmî hüviyetinin doğrusu, tamamıyla malûm olamamıştır. "Vekayiname" müellifi Abdülkadir'e göre, eski Habeş beylerbeyi Hüseyin Paşa, Karaman'da isyan ettiği zaman, Karayazıcı Tarsus Livası'nda sekban bölükbaşı idi.[59] Kâtip Çelebi de, Abdülhalim'in, beylerbeyleri yanında kâh sekbanbaşılık, kâh subaşılık edip durduğunu yazmaktadır.[60] Solakzâde ise, adı geçen şahsın Şam kullarından olduğunu söylüyor.[61] Bursa kadısına, Hüdavendigâr ve Karahisarısahip (Afyon) sancakbeylerine yazılan bir hükümde, Karayazıcı'dan bahsolunurken, "Yazıcı Bölükbaşı" tabiri kullanılmaktadır.[62] BOA, 1011-1013 (1602-1604) yıllarına ait 75 numaralı mühimme defterinde tesadüf ettiğimiz bir hükümde, Malatya kadısının bir arzı hulâsa edilerek, "Mukaddema Malatya'ya Celâlî ve eşkiya müstevli olup envai zulüm ve teaddi eyledikleri arz olunmakla def ve izaleleri içün yerli ve yurdlu ata ve dona kadir yarar ve bahadır yiğitlerden yüz elli nefer gönüllü ve içlerinden birer ihtiyarların ağa ve kethüdâ ve kâtip ve çavuş tayin olunmak üzere ellerine emr-i şerif verilmeğin serhadlû taifesinden Karayazıcı dimekle maruf bir şaki kimesne ağa tayin olunup varid olan evamir-i şerifeye amel itmeyüp şekavet ve ifsad üzre olan etrâk ve ekrad eşkiyasından havâsına tâbi kimesneleri tama-ı hâmı içün gönüllü yazmakla şer'-i şerife müracaat itmeyüb etraf ve eknafda olan bîgünah Müslümanların cemiyet ile üzerlerine varup nicelerini katledüp emval ve erzaklarını garet idüp davarlarını sürüb bu makule fesadına nihayet olmayup günden güne fesad ve şenaatleri izdiyad bulmuştur" deniyor. Bu hükmün bulunduğu defterin tarihine bakılırsa, burada adı geçen Karayazıcı'nun meşhur Celâlî Karayazıcı olduğu şüphelidir. Fakat, defterlerin içinde her hükmün tarihi bulunmadığı ve bazen herhangi bir senenin "mühimme"sinde birkaç sene evvel veya sonraya ait hükümlere de rastlandığı düşünülürse, bu hükmün de 1006 (1597/98) sıralarında yazıldığı ve herhangi bir şekilde, bu 1011-1013 tarihlerini taşıyan deftere düştüğü hatıra gelebilir. Eğer, bu hükümde adı geçen asıl Karayazıcı ise, bu şahıs hakkında oldukça aydınlatıcı bilgi elde edilmiş olunuyor.

58 Brosset, *Collection d'Historiens Armeniens, Arakel de Tauriz*, s. 359.

59 Abdülkadir, aynı yazma, s. 73 (Nev'izade de Yazıcı'nın sekban bölükbaşısı olduğunu yazıyor: *Zeyl-i Şakayik*, Nuruosmaniye Ktp., Yazma No: 3314, vr. 291-291).

60 Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I. s. 289.

61 *Solakzâde Tarihi*, s, 662.

62 Bursa, Şr. Sc., B. 136/351, vr. 108.

Bundan başka, hadiseleri yakından görmüş olan İbrahim Peçevî, Karayazıcı'nın Sivas sancaklarından birinde (belki de Malatya'da) bir mirlivaya kaymakamlık yapmakta iken, sancak başka bir beye verildiğinde, yeni gelen mütesellime sancağı teslim etmek istemeyerek isyan ettiğini yazıyor[63] ki, bu bilgi Solakzâde'nin bu hususdaki kaydı ile birleşirse, Karayazıcı hakkında bu hükümdekine benzer bir bilgi meydana gelmiş olur.

Gerek vekayinamelerin verdikleri bilgilere ve gerek o zaman Anadolu'da cereyan eden hadiselere uygun düşmesi bakımından, Karayazıcı'nın tarihî şahsiyeti hakkında, ancak tahmini olarak, şunu söyleyebiliriz: Önce bir beyin "kapısında" sekban yahut bölükbaşı olarak bulunuyordu.[64] Sonra, o zaman Anadolu'da moda olduğu üzere, bölüğe geçerek, altı-bölük halkından oldu ve Şam yahut başka bir hudut kalesine muhafız olarak gitti. Celâlî Fetreti başlayınca, Malatya taraflarına geldi. Celâlîlere karşı her tarafta teşkil olunan gönüllü bölüklerinden birisinin başına ağa oldu. Kapıkulluğu sıfatı dolayısıyla, ihtimal bu arada bir beyin kaymakamlığını kabul ederek, bey sefere gittiğinde, sancağının idaresini eline aldı ve pek çok maiyet memuru gibi o da, devriye bölüğüyle beraber, herhangi bir hadiseyi bahane ederek Celâlî oldu.

Şimdi, halli güç olan mühim nokta, uzun zamandan beri açıktan veya muhtelif kisveler altında Celâlî tarzında hareket eden levend gruplarının, Anadolu'nun dört bir köşesinden Karayazıcı'nın emri altına koşup gitmelerinin nasıl mümkün olduğunu bilmektir. Yukarıda söylediğimiz gibi, beylerin, sipah oğlanlarının veya beylerin hizmetinde olan kapı ağalarının emrinde faaliyette bulunan pek çok sekbandan başka, reaya arasında da herhangi bir ayaklanmaya kolayca katılabilecek pek çok işsiz güçsüz levend vardı. Şüphesiz Haziran 1598'de yayımlanan ferman, "ehl-i örf"ü ve onların sekban bölüklerini, köylü reayanın taraf taraf silâhlanmaları karşısında, kesin bir vaziyet almaya zorlamıştı. Bu durumda, 1596'da Rum Vilâyeti'nde meydana geldiği gibi, kapı ağalarının ve sekbanlarının köylere hücum ederek, reayanın müdafaa teşkilâtını dağıtmaya teşebbüs edecekleri tabiî idi. Fakat, bunu yapacak sekban grupları neden, meselâ Neslioğlu gibi, eski ve şöhret sahibi Celâlî şefleri, yahut zorba birçok kapı ağaları etrafında meydana gelmedi de, Sivas veya Malatya gibi nisbeten uzak bir sahada bulunan bir tek kapı ağasının yani Karayazıcı'nın etrafında ortaya çıktı? Buna bugünkü tarih bilgimizle doğru bir cevap vermeye imkân yoktur. Şimdilik bazı tahminler ileri sürmekle yetineceğiz.

63 *Tarih-i Peçevî*, II, s. 252.

64 1565'te Divriği beyi olan Kasım Bey'in subayları arasında da bir Karayazıcı'ya rastlıyoruz. Bu aynı şahıs ise, 1565'te 25-30 yaşında kabul etsek, isyan ettiği 1598'de 58-60 yaşında olur.

Bir defa, bu mesele levendlerle ilgili değildir. Çünkü, bu sınıf, kendilerine bol ulûfe ödeyebilen her kim olursa olsun, onun etrafında toplanabiliyorlardı. Batı Anadolu'da, eskiden beri Celâlî tarzındaki faaliyetlerinden bahsettiğimiz Neslioğlu Mehmed Çavuş, etrafında 3.000-4.000 kişi toplayabilmekteydi, ve bu sayede, Hamid taraflarında hâkim vaziyette bulunuyordu. Öyle olduğu halde, tâ İzmir taraflarından itibaren, hemen bütün Anadolu'dan insanların grup grup neden uzak bir semte (Urfa'ya) gitmeye mecbur olduklarını düşünürken, bunda en mühim sebebin, levendlerin vaziyetiyle değil, Karayazıcı'ya iltihak eden ve Celâlî olmaya mecbur olan kapı ağalarının, altı-bölük mensubu sipahilerin vaziyetleriyle ilgili olduğunu tahmin ediyoruz.[65]

Öyle görülüyor ki, Karayazıcı'nın etrafında toplanan Celâlî şeflerinin ekserisi (ve belki de hepsi), altı-bölükten yetişme sipah zorbaları idiler. Meselâ, Arabacı Süleyman, Arnavut Hüseyin, Deli Zülfikâr, Tekeli Mehmed, Kizir Mustafa, Dündar, Tepesi Tüylü, Yıldızlı İbrahim, Kâfir Murad gibi meşhurlarının altı-bölükten yetişme olduklarını biliyoruz.[66] O halde, Yazıcı'nın isyan tarihine kadar, kimi kapı ağalığında vakit geçiren ve kimi sarı ve kırmızı bayrakla "sipah oğlanı" bölüğü halinde dolaşan bir sürü "defterden çalınmış" sipah zorbalarının, Urfa'ya gidip, Yazıcı'ya iltihak etmeleri için muhtelif ihtimaller hatıra gelebilir. Ya, Yazıcı'nın kendisi de bütün sipah zorbalarınca tanınmış bir sipahi idi; yahut, kaymakamlığı sırasında, Karaman'da çıkan suhte ve levend isyanına memur olarak orada kendisini tanıttı ve o suretle, bütün kapı ağalarının ve "altı-bölük halkı"nın emrinde toplanmalarını temin edecek bir şöhret kazandı; veya son ihtimal olarak, 1598 fermanının çıkması ile çok sıkışan sekban şefleri sığınacak yer aradılar ve doğuya giderek, daha serbest bir muhitte olan Karayazıcı'ya iltihak ettiler.

Şimdi, Karayazıcı'nın büyük gruplanmayı ne zaman temin ettiğini ve Celâlî bayrağını nasıl kaldırdığını tesbit etmek icap eder.

Selanikî'nin ifadesine göre, beylerbeyliğinden mazûl Hüseyin Paşa[67] "rüşvetler vererek mehayif teftişi, vilâyet muhafazası ve sefere asker sürmeğe" ken-

65 Ankara, Bursa, Balıkesir şer'iyye sicillerinde, buralardan pek çok kimselerin Karayazıcı'ya gittiklerine ve sonra döndüklerine ait birçok mahkeme kayıtları vardır: Meselâ, Bursa Şr. Sc., No: B. 136/351, yap. 108'de Bursa, Karahisarısahip taraflarındaki kadılara ve sancak beylerine yazılan bir hükümde, birçok şahıs zikrolunuyor ve bunların Karayazıcı ve Hüseyin Paşa'nın levendâtından iken döndükleri bildiriliyor.

66 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s, 355-364. Abdülkadir, aynı yazma, s. 107 (şer'iyye sicillerinde sarih kayıtlar vardır).

67 Hüseyin Hüsameddin, bu paşanın Amasyalı Budak Bey'in oğlu olduğunu tesbit ediyor, III, s. 343 -Venedik elçisi Nikola Motio ise, raporunda bu şahsın Sinan Paşa'nın akrabası olduğunu, anasının da bir sultan bulunduğunu zikretmiştir. A.S. Tveritinova, *Türkiye'de Karayazıcı-Deli Hasan İsyanı* (Rusça), s. 58.

disini memur ettirdi. Karaman'a vardığında, etrafına binlerce sekban toplayarak, halktan "salgun" yoluyla paralar istemeye başladı.

Karayazıcı'dan bahsederken de, "Karayazıcı nâmına serdar-ı suhte memleket içinde sekban ve tüfenk-endaz ve cemiyet ile gezüp her tarafta Müslümanlara gadr ve hayf üzre olan eşkiya ve zalemenin hakkından gelmeye" Mehmed Paşa'nın serdar olduğunu söylüyor.[68]

Eğer, buradaki "serdar-ı suhte" sözü gelişigüzel söylenmiş değilse, bundan, Karayazıcı'nın da Hüseyin Paşa gibi, Karaman taraflarında tam bu sıralarda büyük bir isyan çıkardıklarını yukarıda söylediğimiz suhteleri dağıtmaya memur olduğu mânâsı çıkar.

Hulâsa, bizim tahminimize göre, Karayazıcı da Hüseyin Paşa gibi, Karaman'da 1598'de (1006) çıkan suhte isyanını bastırmaya memurdu. Gerek Hüseyin Paşa'nın ve gerek Karayazıcı'nın başlarına toplanan büyük sekban kitleleri, eskiden beri olduğu gibi, soygunla halkı canından bezdirmeye başladılar. Bu hareketleri pek çok şikâyete sebep olmakla beraber, merkez ümerânın buna benzer yolsuzluklarına alıştığı için pek aldırış etmiyordu. Bu arada, yani, Haziran 1598'de, reayanın eline, yiğitbaşılar tayini, "il erleri" teşkili ve reayayı kanunsuz yere soyan zalimler kim olursa olsun, kanlarının "heder" olması hakkında adı geçen ferman verilince, her tarafta sıkışık vaziyete düşen altı-bölük zorbaları, ümerânın kapı ağalarından pek çokları ve herhangi bir resmî hüviyet altında sekbanlarla gezmeyi âdet edinenler, Karayazıcı'nın etrafında toplanmaya başladılar.

Karayazıcı'nın ve Hüseyin Paşa'nın Celâlî olmaları üzerine, Anadolu'da korkunç bir manzara hasıl olduğunu vekayinameler kaydediyorlar. Selanikî, Hüseyin Paşa'dan bahsederken, "Reayayı memlekete tekâlif-i şakka etmekle kuzat-ı zaman ile zindegâni edemeyüp nice muhal ile siyaset ederek namı Celâlî oldu. Etraf kadılarından ne kadar şikâyetler geldi. Müftüden ve sadrazamdan katle fetva istemeye varup kuzat ile eşirra-yi halk müttefik olup veziriâzama çok küstahane kelâm söylediler". "22 Muharrem 1008'de (1599 Ağustosu'nda) şikâyetçiler o kadar arttı ki, divanda takazalarından durulmaz oldu" diyor.[69]

Karayazıcı'nın etrafına, Abdülkadir Efendi'nin tabiri ile, "Yemen ve Hindiden firar eden" pek çok insan toplanıp da, Maraş taraflarına geçtikleri zaman, bu müellif bunların yekûnunun 20.000 sekban olduğunu ve mirîmiran müteselimleriyle, Harput, Malatya, Maraş, Kars (-ı Zülkadriye) mirlivalarının, birbirleriyle birleşerek Celâlîlere hücum ettiklerini ve mağlûp olmaları üzerine,

68 *Tarih-i Selanikî*, aynı yazma, vr. 333.
69 *Tarih-i Selanikî*, aynı yazma, vr. 351-352.

Karayazıcı'nın büyük bir şöhret kazandığını ve bunun üzerine İstanbul'a arzlar yollandığını söylüyor.[70]

Hulâsa olarak söylersek, Karayazıcı, büyük bir ihtimalle, 1598 yazında ortaya çıkmış, 1599 yazına kadar etrafına Anadolu'nun her tarafından pek çok insan gelip toplanmıştır. Fakat, bütün bunları, bu kadar kısa bir zamanda hazırlayan hadiseler, tamamıyla karanlık içindedir.

Burada kaydı lâzımgelen başka mühim bir nokta, "Celâlî Fetreti" içinde, eski Habeş beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın isyanı hakkında mevcut bilgilerin pek makul olmadığıdır. Evvelâ; ayaklanan Karayazıcı mıdır, yoksa sözü geçen beylerbeyi midir? Bu katiyetle bilinemiyor. Fakat, şunu biliyoruz ki, Hüseyin Paşa'nın etrafına, Karayazıcı'da gördüğümüz gibi, sekban bölükleri öyle şefleriyle beraber toplanmış değillerdi. O, kalabalığı daha ziyade, dairesine "sekban yazmak" şeklinde toplamıştı. Böyle olmasına rağmen, Hüseyin Paşa hadisesinin –belki de beylerbeyi olduğu için– İstanbul'da fazla telâş uyandırdığını görüyoruz. Halbuki, Hüseyin Paşa, mevkii ölçüsünde rol oynamak imkânlarını elde edemedi ve sıkıştığı anda, gidip bir kapı ağası olan Karayazıcı'ya iltihak etti. Celâlîler, kendilerine yabancı geldiği anlaşılan "Celâlî Fetreti"nin bu yegâne paşasını, Urfa Kalesi'nde muhasara olundukları vakit, hükûmete teslim etmekten çekinmediler.

2- Celâlîler Üzerine İlk Sefer

Karayazıcı ve Hüseyin Paşa'nın ortaya çıkmalarına kadar olan Celâlî hadiselerinin, nihayet üçer-beşer yüz kişilik sekban gruplarının köylerdeki faaliyetlerinden ibaret olduğunu, yukarıda kaydedilen vakalardan anlamak mümkündür. Sekban bölükleri küçük, fakat çok sayıda olarak, bütün sancaklara yayılmış vaziyette idiler. Reaya, kendi sancak beylerinin ağalarından veya yörelerinde türeyen sarı ve kırmızı bayraklı sipah oğlanlarının atlı gruplarından şikâyette bulunuyordu. Buna mukabil, "ehl-i örf"ün de halktan şikâyet etmiş oldukları düşünülünce, Karayazıcı'dan evvel, Celâlî mücadelesini reaya ile hükûmet adamları arasında karşıt şikâyetlere vesile olan, bir alacak verecek davası olarak ele alabiliriz. Fakat, 1598'den itibaren vaziyet değişiyordu. Karayazıcı'nın etrafında toplanan büyük kalabalığa mensup ağalar, artık hareketlerini ağası oldukları bir beyin "cürüm ve cinayet resmi"ni tahsil etmek veya sancakta asayişi korumak gibi bahanelerle örtemezlerdi. Çünkü, hiçbir sancakbeyinin sancağında ağa de-

70 Abdülkadir, aynı yazma, vr. 73 (Peçevî de beylerbeyleri mukavemet edemeyince Sinan Paşazade yollandı diyor, II, 252).

ğillerdi; yani, açıktan açığa Celâlî olmuşlardı. Şu halde, büyük, kalabalık Celâlîler evvelki Celâlî bölüklerine nazaran daha cesaretli olarak harekete başladılar. Çok oldukları için, fakir köylerden bütün sekbanları doyuracak ulûfeyi toplayabilmeleri mümkün değildi. Onun için, kasabalara ve şehirlere tecavüzden başka çare yoktu. Hüseyin Paşa'nın kethüdâsı olan Horoz, Niğde taraflarında, kaleleri bile sarmaya ve kasabalar halkına toplu paralar ödetmeye başlamıştı.[71] Doğuda Karayazıcı mütemadiyen şehirler halkından salmalar istiyordu.[72] Bundan en çok zarar görenler, servetleri herkesten fazla olan kadılar, müderrisler, âyan ve eşraftı. Bu sebeple Celâlîlerden şikâyet, her zamandan fazla duyuluyordu. Selanikî'nin de dediği gibi, bunlardan pek çoğu kaçıp, İstanbul'a doldu ve gürültülerinden Divan'da durulmaz oldu. Şikâyetçiler, hükûmet erkânını Celâlîlere yardım etmekle itham ediyorlardı. Çünkü, bu kadar müthiş hadiseler cereyan ederken, hükûmet hiçbir endişe duymamakta, bütün gayretini doğuda ve bilhassa batıdaki seferlere vermiş bulunmaktaydı. Meselâ, bütün meşhur Celâlîlerin güneydoğu Anadolu sahalarında toplanmış olmalarına ve oralarda hükûmet İdaresi diye bir şey kalmamasına rağmen, o havalinin askerleri bile ısrarla Avusturya seferine davet olunuyordu. Buna karşı, Maraş dirlik erbabı yolladıkları bir arzda, "Bu kadar eşkiya vilâyetimize müstevli olmuş iken ehl ü iyalimizi levendât elinde bırakup sefere gitmeğe vechen mine'l-vücûh iktidarımız yoktur ve gidemezüz, timar ve dirliğimizden dahi feragat ettik" diye acı bir cevap verdikleri halde, buna karşı, hükûmet, "il-el'an sefer-i hümâyûnuma gitmedüğünüz ecilden eşedd-i siyasete müstehak olmuşuzdur imdi sefer-i nusret-rehberime gitmeniz cümleden ehem idi" diye yazıyordu.[73]

Celâlî fırtınasından kaçarak İstanbul'a iltica edenlerin miktarı gittikçe artmaktaydı. Nihayet, bunlara, İstanbul'da oturup da Anadolu'da vakıftan veya sair yollarla geçim sağlamakta olan halk da katıldı. Kadılarla birleşen kalabalık bir halk kitlesi, 1599 Temmuz'unda, hükûmete müracaatla, "Sinan Paşazade vezir Mehmed Paşa'yı Celâlîler üzerine serdar ettirdiler"[74] dediler.

Mevzumuz bakımından bu Celâlî seferinin tertip şeklini bilmeye lüzum vardır. Mehmed Paşa'nın ordusu şöyle teşkil edilmiştir:

"Ta serhadd-i mansureye varınca vilâyet içinde zâhir olan Celâlî ve ehl-i fesadın vücutlarını dünyadan kaldırup" Diyarbekir'de kışlağa çekilmek için kendisine ferman verilen Vezir Mehmed Paşa, Temmuz 1599'da "Celâlî serdarı" olarak Üsküdar'da çadır kurdu. Aynı yılın ilkbaharında, bütün Anadolu askeri,

71 BOA, Divan-ı Hümâyûn Kayıt Defteri, No: 139, vr. 6 ve 40.
72 Abdülkadir, aynı yazma, vr. 73.
73 Belge 12.
74 *Tarih-i Selanikî*, aynı yazma, vr. 332.

Belgrad'da kışlamış bulunan serdar Veziriâzam İbrahim Paşa'ya iltihak etmek üzere, hareket etmiş bulunuyordu. Mühim miktarda kapıkulları da seferdeydi. Bu vaziyette devlet, Sinan Paşazade Vezir Mehmed Paşa'ya kuvvetli bir ordu veremiyordu. Kapıkulu olarak, çavuş ve kapıcılardan yüz ve eski acemi oğlanlarından "kapuya çıkarılan" bin kişi tedarik olunabilmişti. Selanikî'nin ifadesine göre, "İstanbul sokaklarında nidâlar ettirildi. Dirlik isteyen gidip paşa kapusuna dirlik yazılsın on beşe, yirmiye ve otuza denildi".[75] Halbuki, bu sıralarda devlet bile Yeniçeri Ocağı'na veya bölüğe iptidadan kaydettiği kimselere, ancak 7 ile 13 akçe arasında ulûfe verebiliyordu. Mehmed Paşa'nın kapısı için, İstanbul'dan yazdırdığı sekbanlara 15 ile 30 akçe arasında ulûfe vermeyi göze alması, Celâlî seferinde muvaffak olmak için ne kadar kararlı hareket ettiğine delâlet eder. Ayrıca, herkes kapısı için Anadolu'dan sekban yazdırırken, Mehmed Paşa İstanbul'dan yazmayı münasip görmüştü. Bunda güttüğü maksadın kendisine sadık ve Celâlî sekbanlarına tamamen yabancı asker tedarik etmek olduğunu tahmin ediyoruz. Bunlardan ayrı olarak, Anadolu kadılıklarına da fermanlar yollandı; "il erlerinden ok atmağa ve tüfenk kullanmağa kadir dirlikten sefâlu yiğitlerin atlısı ve piyadesi ayrı ayrı defter olunup üzerlerine bir yiğit namdar baş ve buğ" tayin olunduktan sonra, serdara gönderilmeleri emredildi.[76] Vilâyetlerini Celâlî istilâ etmiş olan ve bu yüzden sefere gitmeyi reddetmiş bulunan Maraş dirlik erbabı ve alay beyleri de Mehmed Paşa'ya iltihak emrini aldılar.[77]

Böylece hazırlanan ordu, 14 Ağustos 1599'da, Üsküdar'dan hareket etti. Aynı zamanda, Şam, Halep beylerbeylerinden ve "ekrad ve â'rab-i bâdiyeden" asker tedariki için bunlara fermanlar yollandı.[78]

Vezir Mehmed Paşa Konya'ya yaklaştığında, bu vilâyette faaliyette bulunan Celâlî Hüseyin Paşa, süratle doğuya doğru uzaklaştı, ve Karayazıcı'ya katılmak üzere, Maraş Vilâyeti'ne geçti. Bu sırada, bu vilâyette, "üç yüz nefer piyade ve atlu ile Maymun Davudoğulları ve dört yüze karib atlu ve sekban ile Köse Sefer[79] ve iki yüz atlı ile Osman Paşa müteselimi Ömer" bulunmakta idiler.[80] Mehmed Paşa'nın Maraş taraflarına varması üzerine, Karayazıcı ile Hüseyin Paşa Urfa Kalesi'ni muhasara ederek, dış surları aştılar. İç kalede bulunan dizdar muka-

75 *Tarih-i Selanikî*, aynı yazma, vr. 332.
76 Meselâ Bursa'dan tüfekli ve avcı 200 kişi isteniyordu: Bursa, Şr. Sc., No: B 14/194, vr. 78.
77 Belge 13.
78 *Tarih-i Selânikî*, aynı yazma, yap. 333 (bütün Celâlî seferlerinde bilhassa bu ekrad ve â'rab-i bâdiyeye müracaat edildiğini göreceğiz).
79 Maraş halkının hatırasına Köroğlu'nun arkadaşı olarak geçen (P.N. Boratav, III. Türk Tarih Kongresi Tebliğler, s. 126) Köse Sefer'in 1598'de isyan ettiğini, Arakel, Urfa'da duyduğunu söylüyor: Brosset *a.g.e.*, s. 310.
80 Belge 13.

vemet ediyordu. Ordu-yu hümâyûn da, Urfa'ya yanaşarak, dış kaleyi sardı. İç kale, uzun müddet mukavemet edemeyerek, Karayazıcı'ya teslim oldu. Halep Beylerbeyi Hacı İbrahim Paşa, Şam beylerbeyi Hüsrev Paşa, askerleri ve "ekrad ve â'rab-i bâdiye ile ve cemiyet-i azîm" ile Urfa Kalesi'ni dışarıdan çember içine alan Mehmed Paşa, İstanbul'a yolladığı mektupta, asileri Urfa Kalesi'nde çevirdiğini ve kurtulmalarına imkân bulunmadığını söylüyordu.[81] Karayazıcı, 1599 yazından 1600 yazına kadar, Urfa'ya hâkim kaldı. Mehmed Paşa ise, kışlağa çekildi. Bu arada, Halep'te bazı hadiselerin cereyan ettiğini görüyoruz. Vergi tahsiline yardıma gelen Şam yeniçerileriyle, halk arasında bazı çarpışmalar olmuş, Şam Beylerbeyi Hacı İbrahim Paşa 17 yeniçeriyi astırmak suretiyle meseleyi kapatmıştı.[82]

1600 baharında Urfa yeniden zorlandı. Fakat, bu sene muvaffakıyet ümidi fazla değildi. 23 Mayıs 1600'de Mehmed Paşa'nın adamları, İstanbul'a gelerek, "isyan üzere olan leşker-i bâgıye ahvalin bildirdiler"; Celâlîlerin kale içinden attıkları topların askerin kaleyi muhasarasına mâni olduğunu, onun için, mukabeleden sakınarak çekilmek zorunda kalındığını söylüyorlardı. İstanbul'da birçok şayialar çıkmıştı: Karayazıcı, "Şahan-ı pişin neslindenim" iddiasında bulunmakta ve "Halim Şah nutk-ı tâbân" tuğrasıyla etrafa ahkâm yollamakta imiş; tuğrakeşi de evvelce divan-ı hümâyûnda hıyaneti görülerek, eli kesilecek yerde, taş gemisine konmuş olan Siret Çavuş imiş. "Erkân-ı devlet tertibinde yeniçeri ve solak ve acemi oğlanı ve bölükler ve çavuşlar çaşnigir ve müteferrika yazmak derdine düşüp yanına mugalike (?) den vâfir kuzat cem olmuşlardır deyu türrehat ve hezeyan nakl" olunuyordu.[83] "Ekrad ve â'rab-i bâdiye" askeriyle yeniden kaleyi muhasara eden Sinan Paşazade Mehmed Paşa, Karayazıcı ile müzakereye girişti. Yukarıda adı geçen Hüseyin Paşa'nın hükûmete teslimi şartıyla Celâlî şefine Antep beyliği verildi. Bundan sonra, yeniden Mehmed Paşa'nın hücumuna uğrayan Karayazıcı, güya Dürzilere sığınmak isterken mağlûp oldu. Hattâ, Mehmed Paşa da yaralanmıştı.[84] Ordu Diyarbekir'e kışlağa gitti. Karayazıcı'nın bu sırada tekrar Amasya sancakbeyliğine tayin olunduğu görülüyor. Fakat, Mehmed Paşa bu meşhur Celâlî şefini mutlaka temizlemek istiyordu. Onun için, bahara harekete hazırlanmakta idi. Rum (Sivas) beylerbeyi Mahmud Paşa, sefere gitmek üzere, 1601 baharında İstanbul'a vardığında, Mehmed Paşa'nın askerleri tarafından reayanın daha çok zulüm gördüğünü, Karayazıcı'nın iyi bir kimse olduğunu söylemesi üzerine,

81 *Tarih-i Selanikî*, aynı yazma, vr. 333.

82 *Tarih-i Selanikî*, aynı yazma, vr. 340; Karaçelebizade Abdülaziz, *Ravzat ü'l-Ebrar*, s. 477 (bu müellif bu hadisede iki kul beyine nifak girdiğini yazıyor ki, bundan da altı-bölüğün alâkası olduğu anlaşılıyor).

83 *Tarih-i Selanikî*, *a.g.e.*, yap. 341.

84 Mehmed bin Mehmed *Nuhbetü't-Tevarih ve'l-Ahbar*, s. 207; *Tarih-i Selanikî*, aynı yazma, vr. 341.

hükûmet, Celâlî şefine bu defa da Çorum sancakbeyliğini verdi. Bu şahsın iyiliğine şahadet eden Mahmud Paşa seferden alıkonularak, Karayazıcı ile birlikte, İçel'de şiddetle devam eden "suhte" isyanını bastırmaya memur oldu.[85] Bununla beraber Karayazıcı'nın sekbanları reayaya rahat vermiyorlardı. Kendisinin de bu "eşkiya"yı başından dağıtmaya hiç niyeti yoktu. Halen, Celâlîler üzerine serdar olan Mehmed Paşa da, yine Karayazıcı üzerine yürümeye hazırlanıyordu. Fakat, halk aynı suretle Mehmed Paşa'nın sekbanlarından da şikâyetler yağdırmakta idi.[86] Diğer taraftan, o zaman Çorum kadısı bulunan "Çelebi Kadı", amcası Şeyhülislâm Sunullah Efendi'ye yolladığı mektuplarda Mehmed Paşa'nın Celâlîlerden çok daha zalim olduğunu, Karayazıcı'nın ise kimseye bir fenalık yapmadığını yazıp durmaktaydı. Bazı vekayinamelerin iddialarına göre, bu kadı, amcası nâmına Karayazıcı'dan 30.000 altın rüşvet almıştı.[87] Sebebi her ne olursa olsun, Karayazıcı'ya hak verilerek, Sinan Paşazade Mehmed Paşa azlolundu ve İstanbul'a geri çağırıldı.[88]

Karayazıcı, Çorum'da, yine Celâlî olduğu zaman yaptığı gibi, halktan kanunlu kanunsuz salmalar toplamaya devam etti. Sekbanları da grup grup köylerde soygunculukla ve "misafir" olarak günlerce oturmakla meşgul idiler. Tabiî yine müthiş şikâyetler yükseliyordu. Bunun üzerine, bu sefer de Bağdat valisi Sokulluzade Hasan Paşa, "Celâlî serdarı" olarak Karayazıcı meselesini halletmeye memur oldu ve kuvvetlerini Musul'da toplamaya başladı. Hasan Paşa'nın da esas yardımcıları güney bölgesinin Kürt ve Arap askerleriydi. Meselâ, İmadiye Hâkimi Seyyid Han, Cizre Hâkimi Mir Şeref, ocaklık üzere Kilis Hâkimi bulunan Halep Beylerbeyi Canpolatoğlu Hüseyin Bey, Eburişoğlu, "Saçlı ekradı", Trablusşam beyi, hep aşiret askerleri getireceklerdi. Diyarbekir, Rakka, Şam beylerbeyleri, vilâyetleri askerleriyle beraber sefere memur idiler.[89] İstanbul'dan da eski Halep valisi Hacı İbrahim Paşa yollandı. Bu paşa evvela Hasan Paşa'ya iltihak edecek yerde, Kayseri'de Karayazıcı ile karşılaşmayı göze aldığından ötürü mağlûp oldu ve sekbanları dağıldı. Orta Anadolu'da duramadığı anlaşılan Karayazıcı, bu galibiyetten sonra Göksun taraflarına geçti. Burada aşiret askerleriyle karşısına çıkan Sokulluzade Hasan Paşa'ya yenildi. Bir rivayete göre, Celâlîler 20.000 sekban telefat verdiler.[90] Karayazıcı, yanında kalan Celâlîlerle Sivas tarafına, oradan da Canik (Samsun) dağlarına kaçtı. Hasan Paşa, kendisini takip etmekle

85 *Müneccimbaşı Tarihi*, s. 601; *Tarih-i Naima* (Müteferrika tab'ı), I, s. 233; Peçevî, Karayazıcı'nın doğru Çorum'a tayin olduğunu söylüyor: c. 2, s. 253.

86 Hasanbeyzade, Nuruosmaniye Ktp., No: 3134, vr. 545 ve 549.

87 Hasanbeyzade, Nuruosmaniye yazması, No: 3134, vr. 545; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, s. 186; *Solakzâde*, s. 662 ve 674.

88 *Peçevî*, II, s. 253.

89 Abdülkadir, aynı yazma, vr. 73.

90 Mehmed bin Mehmed, *Nuhbetü't-Tevarih ve'l-Ahbar*, s. 207.

beraber, kışın gelmesinden dolayı askerlerine izin verdi; kendisi de Tokat'a kışlağa çekildi.

Celâlîlerin başbuğu olan ve başında Anadolu'nun her tarafından binlerce sekban, sipahi zorbası yani altı-bölük mensubu itaatsiz kimseler ve beylerin kapılarını terk eden asi kapı ağalarını (bölükbaşılar, kethüdâlar, subaşılar) toplayan bu meşhur isyancı şef, o kış Canik dağlarında öldü.[91]

Karayazıcı'nın etrafında cereyan eden olaylar gösteriyor ki, bu tanınmış Celâlî şefi Rum (Sivas) ve Maraş vilâyetlerinde dolaşmış ve daha batıya, yani Karaman (Konya) ile Anadolu vilâyetlerine nüfuz edememiştir. Arakel ise, Karayazıcı'nın ta Bizans (İstanbul) kapılarına kadar, köylerden ve kasabalardan vergiler topladığını kaydediyor ki, bu mübalâğalıdır.[92]

Şu da muhakkaktır ki, etrafına büyük sayıda sekban toplayarak, köylerin çiftçi halkını Celâlîliğe heveslendiren ve bu suretle 1603 yılından sonrası için daha felâketli bir karışıklık devri hazırlayan Karayazıcı, kendisinden sonra gelen Celâlî şeflerine göre daha iyi hareket etmiştir. Hakikaten, onun şehirleri ve kasabaları yakıp yıktığı, insanları katlettiği ve şiddetli hareketlere başvurduğu pek görülmüyor; salmaları daha ziyade halkın tahammül edeceği ölçüde ve bilhassa anlaşma yoluyla topladığına ait pek çok misaller vardır. Karayazıcı'nın Urfa'dan başka bir şehri sardığını bilmiyoruz.

Yalnız Arakel değil bizim vekayinameler de Karayazıcı'nın bütün Anadolu'yu tesirine almış olduğunu, mansıp sahiplerinin sancaklarını zapt için hükûmetten ziyade onun rızasını almaya mecbur kaldıklarını, o sıra hükûmetin Anadolu'dan âdeta elini ayağını çekmiş bulunduğunu söylüyorlar. Evliya Çelebi de, yarım asır sonra Anadolu'yu dolaştığında, kalelerin harap yerlerinden veya tamirlerinden bahsederken, bunların hep Karayazıcı devrinin nişâneleri olduklarını söyleyip durmuştur.

Bizim tetkiklerimiz, bütün bu hallerin, Karayazıcı ve hattâ Deli Hasan zamanında değil, 1603'ten itibaren başlayan ve 1610 yılına kadar devam eden, "Büyük Kaçgunluk" devrinde meydana geldiklerini göstermiştir. Bundan başka, Karayazıcı, zâhiren olsun, sancakbeyi idi. Halbuki, 1603'ten sonra, Anadolu'da hükûmet idaresi diye bir şey kalmadı. Devletin resmî sancakbeyleri ve beylerbeyleri bile, "kapılarında" toplanan sekbanların esiri oldular. Bu suretle, devlete sadık olan ümerâ ile resmen Celâlî olanlar arasında büyük bir fark görülmüyordu. Devlet, Celâlî şeflerinden daha fazla sancakbeyi ve beylerbeyi idam etmiştir.

91 Hüseyin Hüsameddin, Yazıcı'nın arkadaşları tarafından öldürüldüğünü (*Amasya Tarihi*, III. s. 350); Peçevî, kendisinin öldüğünü (II, s. 253) söylüyorlar.

92 Brosset, *a.g.e.*, s. 539.

3- Karayazıcı Dışında Kalan Sekban Faaliyeti

Eğer Celâlî mücadelesinin "Fetret" safhası yalnız Karayazıcı ve onun yerine geçen Deli Hasan'ın başbuğluk ettikleri büyük Celâlî grubunun faaliyeti ve bu grup etrafında toplanan hadiselerden ibaret olsaydı, belki de bu devir halk dilinde bu adı almayacaktı. Çünkü, yukarıda söylediğimiz gibi, ortalama, 30 veya 40 kişilik bir asi kitle, meselâ, Urfa çevrelerinde bulunduğu zaman, Anadolu'nun diğer sahaları için, bu hadisenin bir fetret olarak hissolunmasına imkân yoktur. Vakalara dikkat olunursa görülecektir ki, bu grup, Anadolu'nun hiçbir yerinde altı aydan fazla kalmamıştır. Hakikatte, "Fetret" devri, geniş sekban kitlelerinin geçim zaruretlerinden çıkan şiddetli tecavüz ve yağma hırslarıyla halkın buna karşı gösterdikleri mukavemetten doğan boğuşma olarak anlaşılmak icap eder. Bu suretle, bu kitlenin, yani köylerden türeyen "levendât"ın soygunları ve karşılaştıkları mukavemet yüzünden işledikleri cinayetler, Celâlî mücadelesinin ruhunu teşkil eder.

Şimdi, tarihî realitenin böyle olduğunu söyledikten sonra, o devirde, Karayazıcı gibi, resmen itaatten çıkmış bir kapı ağasının, veya zâhirde ümerânın ağalığından ayrılmamış görünen diğer sekban şeflerinin, hattâ pek çok misali olan sancakbeylerinin veya beylerbeyilerin, aynı suretle, büyük sekban kitleleriyle reaya üzerine çıkarak, muhtelif bahaneler altında, sekbanların geçim zaruretleri için soyguna kalkmaları, bu resmî hüviyet sahibi sekban şeflerinin hangisinin Celâlî ve hangisinin devletin kanunlarına sadakatini muhafaza eden bir hükûmet adamı olarak kabul edilebileceği düşüncesini çok defa güçleştiriyor. Vaziyetin bu kadar müphem ve karışık oluşu, bu hususta hükûmete sarih bir politika takibi imkânını vermemiştir. Meselâ 1598'de Karaman taraflarına suhteleri ve Celâlîleri bastırmaya memur edilen Hüseyin Paşa, bir süre sonra Celâlî olarak ilân olundu. Halbuki, Hüseyin Paşa, bastırmaya gittiği suhteler ve Celâlîlerle birleşmiş değildi. Karaman'da meydana gelen hadiseleri yatıştırma vazifesini yapabilmek için, kapısına binlerce sekban yazmıştı; yani reayanın malına ve ırzına musallat olan bir kitlenin başına geçmişti. Hüseyin Paşa'nın Celâlî oluşu böyleydi. Hele Celâlî Karayazıcı ile Sinan Paşazade Mehmed Paşa'nın karşılaşmalarından hasıl olan durum, bu bakımdan çok enteresandır.

Karayazıcı, Urfa'dan kurtulup da Sivas taraflarına geçtiği zaman, üzerine yeniden memur edilen Sinan Paşazade Mehmed Paşa, 1600 baharında, Sivas taraflarına geliyordu. Fakat ordu kurduğu yerler, kendisinin Karayazıcı'dan daha soyguncu olduğunu ileri sürerek şikâyete başlamışlardı. Sivas beylerbeyi Mahmud Paşa, asıl Celâlînin Vezir Mehmed Paşa olduğunu, Yazıcı'nın ise, hizmete

yarar iyi bir şahıs bulunduğunu hükûmet merkezinde iddia etmişti. Şeyhülislâm Sunullah Efendi de, Mahmud Paşa ile aynı fikirdeydi. Görülüyor ki, Celâlî Karayazıcı mıdır, yoksa Mehmed Paşa mıdır meselesinde hükûmet tereddüde düşmüştü. Mehmed Paşa'nın Celâlî olduğunu iddia edenler galip geldikleri için, paşa azlolunarak merkeze davet olundu. Şüphesiz, bu hataydı. Hakikatte her ikisinin de maiyetinde binlerce sekban olduğu için, halkı kanunsuz soymaları itibariyle, birbirinin aynı oldukları meydandadır. Onun için, Vezir Mehmed Paşa azlolunmakla beraber, az sonra, Yazıcı'nın sekbanlarından halkın fazla şikâyet etmesi üzerine, bu defa da Hasan Paşa "Celâlî serdarı" oldu. Bununla beraber, hükûmetin gözünde Celâlî sayılan Sinan Paşazade Mehmed Paşa da, halk bakımından, Celâlî tavrını muhafaza ediyordu ve kendisine Celâlî diyenlere ikinci defa hak verdirmişti. Neticede, Cağalazade Sinan Paşa'nın da, Mehmed Paşa'yı merkeze "Celâlî" olarak arz etmesi üzerine, Şam'da tevkif olundu. Fakat, Mehmed Paşa, İstanbul'da kendisini affettireceğini ümit ederek Şam'dan kaçtı ve İstanbul'a geldi. Sultan I. Ahmed'in huzuruna girdiğinde, Karayazıcı üzerine serdar olduğu zamanki "Celâlî tarzı" hareketlerinin ve cinayetlerinin hesabını veremediğinden idam olundu.[93]

Bunları söylemekle Celâlî mücadelesinde, bütün Anadolu'ya yayılan levend faaliyetlerini tasvir etmenin birinci planda önemli bir mesele olduğunu ifade etmek istiyoruz. Şimdi, beylerin kapı halkı olarak yahut diğer herhangi bir suretle halkın üzerine musallat olan ve bu yüzden çıkan kanlı hadiselerde birinci âmil bulunan sekbanların faaliyetlerini hulâsa edelim:

Karayazıcı'nın grubu haricindeki sekban bölükleri, eskiden olduğu gibi, umumiyetle ümerânın devriye bölükleri halinde, sancaklarda, beylerin veya onların kapı ağalarının maiyetinde olarak dolaşıyorlardı. Ağır salmalar toplanmakta ve kanunnamede inceden inceye tesbit edilen resimler, birkaç misli istenmek suretiyle, soyguna devam edilmekteydi. Meselâ, Çorum'un Eğri seferi sırasında tayin olunan sancakbeyi, kalabalık atlıyla sancağına gelmişti. Derhal salmalar toplamaya ve "kendi tahviline düşen hasılları" istemeye başladı. Halbuki, eski sancakbeyi bütün bir yılın "resimleri"ni de peşinen almış ve ayrıca halktan borçla satın aldığı saman ve arpanın parasını da ödememişti. Yeni bey de, yine bu senenin bütün hasıllarının kendisine ait olduğunu iddia edince halk, iki defa vergi vermiş oluyordu.[94]

Ankara kazaları halkı da, kadıları vasıtasıyla İstanbul'a yaptıkları şikâyetlerde, sipahilerin, subaşı ve sair ehl-i örfün halkın evlerine konmamaları ve

93 *Naima*, I, s. 431.
94 *Çorumlu*, Sayı 9-10, vs. 77, 78, 80.

kalabalık atlıyla gezmemeleri için "adaletname" ve buna benzer diğer fermanlar çıktığını, fermanlar gereğince, köylerin muhafazasını temin edecek yiğitbaşılar tayin edilmiş bulunduğunu, halbuki, ehl-i örfün şimdi bunlara mâni olduğunu ve hükûmet adamlarının köylülere yine eziyet etmeye başladıklarını söylüyorlardı.[95]

Yine Ankara halkı tarafından, meselâ 1600 senesinde, üst üste yapılan şikâyetler ümerânın ve voyvodaların kalabalık sekbanlarla ağır vergiler ve uydurma salmalar almakta devam ettiklerini gösteriyordu. Ankara'ya bağlı Haymana halkı İstanbul'a adam yollamak suretiyle yaptıkları şikâyetlerinde, nahiyelerinin, sadrazamın haslarına dahil olduğunu ve hassın başında bulunan voyvodanın daima, "ziyade atlı ile" gezdiğini, fazla evi bulunmayanların "ehl ü iyaller"i içine konarak, koyun, kuzu, arpa, buğday, saman, bal, yağ, tarhana, tavuk, kaz ve sair yiyeceklerini meccanen aldığını, her yüz koyun için "maişet ve devletlü akçesi" diye yirmişer akçelerini, sürü başına birer kuzu, "kesr-i sürü" diye ellişer akçe ve iki okka yağdan başka, ayrıca "çubuk", "hizmetkâr" "konuk ve göçük" akçesi topladığını, cürüm sabit olmadan yine akçelerini aldığını ve halkı meccanen kendi hizmetinde kullandığını, ağnam resmini, yarım akçe yerine bir akçe hesabıyla topladığını, bitmez tükenmez soygunlarla kendilerini ezdiğini bildirmişlerdi.[96]

Aynı yıl içinde, Ankara sancakbeyinin kethüdâsı olan Ahmed, sancağın bütün kadılıklarında geniş bir soygun hareketine başlamıştı. Külabi Alaybeyi ve Gazibey gibi ünlü eşkiyaları da maiyetine alan Ahmed, zenginlere, "Sen benim hakkımde emr-i şerif ihraç eylemişsin deyu gayri vaki şeyler isnat edüp evlerini basup ahzolunanları tefahhus etmeden katledüp kaçanların malların alup" zulmünün arttığı ve mahkemeye davet olunduğunda, itaat etmediği şikâyet olunuyordu. Beyin subaşıları da yirmişer atlıyla dolaşmakta idiler.[97] Buralarda, Burhan adında meşhur bir eşkiya da kalabalık levendlerle faaliyetteydi. Ankara'nın içinden ve köylerden birçok kimse kendisine yardım ediyorlardı. 1601'de öldürüldüğü zaman bölüğü dağılmadı ve yerine Ebu Talib geçti.[98]

Anadolu Vilâyeti'nin diğer bir sancağı olan Hamid'de, buranın eski beyi Ömer ve kethüdâsı Hızır, yanlarında 600 atlıyla, kadılıklara salma toplamaya çıkmışlardı. Her köyden ve kasabadan kudretlerine göre, 50 ile 300 kuruş arasında (6.000-3.600 akçe) salma istiyorlardı. Zenginlerden de ayrıca zorla para almakta idiler. Ömer Bey ve kethüdâsı hakkındaki şikâyetler için, Hamid kazalarından

95 Ankara Şr. Sc., No: 7, s. 276.
96 Ankara Şr. Sc., No: 7, s. 276; No: 8, s. 412.
97 Ankara Şr. Sc., No: 7, s. 282 ve 237.
98 BOA, Divan Kayıt Defteri, No: 146, vr. 63; Ankara Şr. Sc., No: 7, s. 275.

İstanbul'a hususî adamlar yollandı. Halkın sızlanmalarına cevap olarak, sancakbeyine ve kadılara yollanan hükümlerde, beylerin devre çıkmalarının yasak olduğu hatırlatıldı ve Ömer Bey'le kethüdâsının dolaşmaktan men olunmaları emredildi.[99] Hamid Sancağı halkının başka bir şikâyetleri de, birçok kimsenin "reaya iken çift bozup bölükbaşı nâmına olup gelen sancak beylerinin ve ehl-i örfün yanlarına varup reaya üzerine devre çıkup" birtakım cürüm isnadı ile "cerime" aldıkları, bazı kimselerin ehl ü iyallerine tecavüz ettikleri hakkındaydı, Hamid beyine ve kadılara, böylelerinin teftiş olunmaları ve cezalandırılmaları için ferman yollandı.[100] Bu sancağın Karaağaç taraflarında da üç çavuş ve iki timarlı sipahi birleşerek başlarına bin kişi toplamışlardı. Başka bir zengin çavuşun evini basmaları ve kendisini ağır surette yaraladıktan sonra birçok da hakarette bulunmaları dolayısıyla bu gruptan haberdar oluyoruz. Bu büyük levend topluluğunun faaliyetlerine ait başka bilgi yoktur.

Antalya tarafında ise, Arslan Bey adında bir şahsın dört yüz kişi ile isyan halinde olduğunu bildiren Antalya kadısı Süleyman, asilerin buralarda eşkiya define memur Semendir Çavuş'un kardeşini katlettiklerini, mahkemenin davetine uymadıklarını, köy köy dolaşarak, her birinden sekizer ve dokuzar yüz kuruş topladıklarını, "reayanın esbab ve erzakını garet edip ve emred oğlanlarını çeküp evlerini ateşe verüp nicelerini katledüp" soygunlarına son vermediklerini bildirdikten sonra, Arslan Bey'in hakkından gelinmesi için ferman talep ediyordu. Anadolu muhafazasında olan Receb Paşa'ya, Teke (Antalya) halkının verdikleri haberde de, 38.700 akçe zeameti olan Mehmed Çavuş'un asi Arslan Bey'e yardım etmekte bulunduğu ifade olunmaktaydı.[101] Aynı sırada, Beyşehir ile Alâiye (Alanya) arasında Hüsam adında birisinin idare ettiği kuvvetli bir levend grubu vardı. Bu şahıs, adları kaydolunmayan Celâlîlerle Alâiye Nahiyesi'ne gelerek, bir nahiye kadısı (nahiyeyi kadı adına idare eden naip) ile birçok insanı öldürmüş ve ölülerini de yaktırmıştı. Levend şeflerinin tanınmışlarından olan Başıbüyükoğlu gibi kimseler de Hüsam ile beraber dolaşıyorlardı. Resmi hüviyeti belli olmayan Şükrullah adlı biri bunları idare etmekteydi. Şikâyetlerde bu eşkiyaların ehl-i örf ve subaşılar tarafından dahi yardım gördükleri iddia olunmakta idi.[102]

Karayazıcı'nın faaliyeti sırasında Karaman Vilâyeti'ndeki hadiselere ait fazla malûmat yoktur. 1598'de meydana gelen suhte isyanının devamı olarak, İçel sahasındaki medreseli toplulukları oralarda tamamıyla hâkim idiler. Alâiye suhtelerinin başında Lûtfullah adında bir şahıs bulunuyordu. Hakkında ferman

99 BOA, Divan Kayıt Defteri, No: 143, vr. 62 (18 Zilkade tarihli iki hüküm).
100 Belge 14.
101 Belge 15 (Divan Kayıt Def., yap. 61'de Mehmed Çavuş hakkında hüküm).
102 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 1, No: 90/1, 2, 3, 4.

çıkan bu suhte şefi bir türlü ele geçirilemediğinden başka birçok insan katletmiş ve bazılarının da uzvunu kesmişti.[103] Tarsus ve İçel suhteleri de altı-yedi yüz kişi halinde toplu geziyorlardı. Ermenak Kazası'nın ileri gelenleri tarafından yollanan arzda verilen malûmata göre, kalabalık gruplar kasabayı ansızın basmışlar, pek çok insan katlettikten sonra, evleri yağma ederek acımadan ateşe vermişlerdi. 1600 senesi için İçel çevrelerinde muhafız tayin olunan İshak Bey oğlu Mehmed Bey'e "emr-i şerif" yollanması üzerine, Lârende kadısı ile birlikte ikisi, yanlarına kâfi insan toplayarak suhtelere hücum ettiler ve kırk elli suhtenin başını kestiler.[104] Karayazıcı'nın Çorum Sancağı'nda mirliva bulunduğu bu sıralarda, İçel'de suhtelerin daha mühim birtakım hadiseler çıkardıklarını, Rum Beylerbeyi Mahmud Paşa ile Karayazıcı'nın, burdaki isyanları bastırmaya memur olmalarından anlamaktayız.[105] Bununla beraber, buralardaki suhte isyanları daha uzun süre bastırılamamış, suhteler birkaç sağlam kaleyi ellerine geçirdikten sonra halkın ve bazı timar erbabının yardımını sağlayarak, bu sancağa uzun müddet hâkim olmuşlardır ki, sırasında kaydolunacaktır.

Karaman'da devriye bölüğü olarak gezen sekbanlar, Niğde ve Kırşehir taraflarında muhafazaya memur edilen kimselerin etrafında toplanmışlardı. Diğer taraftan, Akşehir'e 1600'de tayin olunan sancakbeyi İskender, halktan evvelki beyin tahviline düşen öşrü de istemekle işe başladı; köylere bölükler çıkararak, "Selamlık" diye akçe tahsiline girişti. Hattâ, haslarına dahil olan Altıntaş Nahiyesi'nden birtakım zenginleri hapsederek iki yüz ve daha ziyade kuruşlarını almadan bırakmadı.[106]

Aksaray ve Koçhisar taraflarında birtakım kimselerin, "Celâlî Divane Mehmed Bey" adında birisine dayandıkları ve onun gönderdiği yüz kişilik bir bölüğün, birçok kimseden cebren mal ve para almakta kullanıldığı görülüyorsa da, meşhur olduğu anlaşılan bu Divane Mehmed Bey hakkında başka hiçbir malûmat yoktur. Yalnız, burada bir hadisenin kaydı faydalıdır: Koçhisar kazasından olan eşkiyadan suhte Mehmed ve arkadaşları "tezvire süluk idüb sabık Koçhisar kadısı olan Hasan'ın hakkında emir almakla Celâlî Divane Mehmed Bey canibinden yüz atlu ile Malik (?) Kara Hüseyin nam şakiyi" getirmişler ve adı geçen kadı'nın evini basmışlar, iki at, iki deve, bir çift öküz, iki inek, iki yüz kuruş ve bazı eşyalarını çalarak, kendisini ve kardeşlerini de hapsetmişlerdi. "Sabık kadı hakkında ibraz eyledikleri emir Aksaray, Acelun (?) ve Koçhisar kadılarına hita-

103 BOA, Divan Kayıt Defteri, No: 139, vr. 149 (Alâiye beyine ve Akseki kadısına 11 Muharrem 1009 tarihli hüküm).
104 Belge 16.
105 *Müneccimbaşı Tarihi*, s. 605.
106 BOA, Divan Kayıt Defteri, No: 143, vr. 49 (Akşehir kadısına 5 Zilkade 1009 tarihli hüküm).

ben yazılmış iken, yalnız birisinin huzurunda davalarını gördürmüşler ve 30.000 akçesini almışlardı. Bu havaliye gelen zorbaların önüne düşerek halkın soyulmasına vasıta olan bu şahıslar, merkeze şikâyet olunduklarında, haklarında, idam için fetva ve ferman yollandı.[107] Karaman'da çıkan başka bir hadise de Emrullah adında birisinin Ilgın ve Turgut taraflarını basması olmuştur. 1601 yazında çıkan bu vakada birçok köylüler korkudan Ilgın kasabasına sığındılar. Fakat, asi bu kasabayı dahi basarak yağma etmeden çıkmadı. Bir davadan anlaşıldığına göre, şehrin yağmasına, korkudan buraya sığınan köylüler de iştirak etmişlerdi.[108]

Rum Vilâyeti'nde, 1596'da geçen hadiselerden malûm olanlarını yerinde kaydetmiştik. 1597'den 1601 yılına kadar geçen zaman zarfında, Karayazıcı'nın hareketi haricinde buralarda, neler geçtiğini iyi bilemiyoruz. Bununla beraber, hadiseler hakkında, mevcut vesikalardan elde edilen bilgi, bu vilâyette sekban faaliyetlerinin tahripkâr bir şekilde devam ettiği hakkında fikir verebilecek mahiyettedir. Meselâ, sabık Tokat kadısı, Tosya ahalisinin müracaatı üzerine yazdığı arzda, bu kasabanın kadısını halk nâmına şikâyet ederken vaziyeti de tasvir etmiştir. Anlattığına göre, Hasan adındaki Tosya kadısı zalim ve mürteşi olup, "hilâf-ı şer'-i şerif fukaranın kısmet ve hüccet ve sicil deyu akçelerini aldığından gayri bundan akdem mirliva olan Hasan ile yekdil ve yekcihet olub beş yüzden ziyade reayanın katline bâis olub" halktan 300.000 akçe de cerime aldırmıştı. Pınarbaşı denen yerde bulunan bir ceset için, kasabada bir mahalle halkından "keşif" bedeli olarak 50.000 akçe aldırdığı gibi, evi başına yıkılan başka bir kadının ölüsü için de, kendisine yirmi ve "ehl-i örf"e otuz kuruş cerime hükmetti. Burada yolsuzlukları anlatılan kadı ile sancakbeyinin, Tosya halkına yaptıkları tahammülü imkânsız uygunsuzluklara benzer daha birçok hareketlerin diğer sancaklarda yapılmakta olduğunu tahmin edebiliriz. Beş yüz kişinin katlolunması, bu kanunsuz paraların ne kadar gaddarca tahsil edildiğini gösterir.[109]

Hele doğuya doğru gidildikçe, Amasya, Canik (Samsun), Tokat ve bilhassa Karahisarışarkî'de "ehl-i örf" tarafından sevk ve idare edilen sekban dalgalarının faaliyeti feci bir hayat yaratmıştı.[110] Karahisarışarkî çevreleri mütemadi sekban grupları ile gelen sancakbeylerinin veya mütesellimlerinin uğrak sahasıydı. Evvelâ Üsküdar'da subaşı olan ve sonra mültezimlik yapan Muharrem adında bir altı-bölük mensubu, nihayet, Karahisarışarkî'ye tayin olunan bir sancakbeyi tarafından oraya mütesellim olarak yollandığında, yazıcısı olan Sarıyazıcı

107 BOA, Divan Kayıt Defteri, No: 146, vr. 1 (Aksaray beyine 18 Sefer 1010 tarihli hüküm).
108 BOA, Divan Kayıt Defteri, No: 147, vr. 33 (Ilgın kadısına 11 Muharrem 1011 tarihli hüküm).
109 Belge 17.
110 Hüseyin Hüsameddin, Fetret devrinde buralarda cereyan eden hadiseleri az çok tasvir etmiştir: *Amasya Tarihi*, III, s. 346-350.

adlı şahıs ile, sancakta, tamamıyla Celâlî şeklinde hareket ederek, halk arasında büyük bir panik yarattı ve ağır salmalar toplaması esnasında birçok kan döktü. Umumî feryat üzerine, hakkında ferman çıkınca kaçarak Bursa'ya geldi ve bu suretle izini kaybetmeye çalıştı ise de, yakalanarak İstanbul'da adamlarıyla beraber katlolundu.[111] III. Murad devrinden beri Celâlîlere ve suhtelere karşı mücadelede büyük bir şöhret kazanan ve bu hizmetlerinden dolayı kendisine timar tevcih edilen Yiğitbaşı Hüseyin Kulu adındaki şahsın timarını yenilemek için yollanan fermanda anlatıldığına göre, 1600 sıralarında, Süleyman, Kara Ahmed ve Musa adında üç şefin etrafında toplanan suhteler ve levendler, Merzifon, Osmancık, Gümüş ve İskilip taraflarında tahribat yapmakta idiler. Birçok insanları öldürerek, oğullarını ve mallarını zaptediyorlardı. Bunlarla mücadele için yine kapıkulunun yiğitbaşı olması ve emrine "il erleri" verilmesi bildiriliyordu.[112]

Karayazıcı'nın faaliyeti sırasında, doğuda cereyan eden başka mühim bir hadise, seferde bulunan Erzurum valisi Ömer Paşa'nın mütesellimliğini aldığı iddiasıyla hareket eden Kara Murad adında bir sipahi zorbasının (yani altı-bölük mensubu birisinin) bu vilâyet çevrelerinde yarattığı düzensizliktir. Selanikî'nin ifadesine göre, "erazilden Kara Murad emaret mertebesine varup yaklaşup sahib-i liva olub nice hadem ve haşem sahibi oldukta devlet ve saltanat hainleri nice vacib-i salb taife ile hemdâstan olub", bu sırada divanda ve maliyede para mukabilinde sahte tuğralı fermanlar ve ahkâm satılması alıp yürüdüğünden böyle birçok ferman elde eden bu adam, Erzurum şehrine vardı. Ömer Paşa'nın hakiki mütesellimi olan yine ümerâdan Ali Ağazade Mahmud Bey'i idam ile bütün malını yağma ettikten sonra, başka taraflara da, türlü yalanlarla yağmaya çıkıp, pek çok insanları öldürdü ve mallarını da zaptetti. Hakkında ferman çıkması üzerine, aldıklarını şuraya buraya yerleştirerek ta Balıkesir taraflarına kaçtı, orada, Muhassıl-ı Emval Bostan Çavuş, mütekait defterdar Mehmed Efendi, kadılar ve halk birleşerek, Kara Murad'ı bastılar. Malları mirîye zaptolundu; kendisi de yakalanarak İstanbul'a yollandı. Padişahın huzuruna çıkarıldığında, üzerindeki sahte nişanları kendisine para mukabilinde, halen seferde bulunan maliye tezkerecisi Davud Efendi'nin satmış bulunduğunu iddia etti ise de, iftira sayılarak Kara Murad idam olundu.[113]

Maraş ve Rakka taraflarında da, aynı suretle, ümerâya mensup devriye bölüklerinin dolaştığına ait şikâyetler varsa da, kayda değer tafsilât yoktur. Me-

111 Bursa Şr. Sc., No: No. B. 136/351, vr. 109.

112 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 639 (bu eski ve emektar yiğitbaşının 1603'te Celâlîlerle olan bir çarpışmada ölmüş olduğu, Zeytun kadısı tarafından arz olunmaktadır: aynı yer).

113 *Selanikî*, aynı yazma, vr. 343.

selâ, Hısnımansur sancakbeyinin, sabık mütesellimi Ahmed'in beş yüz kişi ile aşiretleri bastığına ilişkin Divan'a yollanan arzları bunu gösteriyor.[114]

Anadolu'da Karayazıcı isyan halinde iken, ümerâ veya kapı ağalarının etrafında toplanan sekban bölüklerinin, ümerânın resmî vazifesini vasıta edinerek gösterdikleri faaliyet ve sebep oldukları hadiseleri, elde bulunan vesikaların imkân verdiği ölçüde tasvir etmiş olduk.

Celâlî mücadelesinde başka bir unsur olarak görünen ve yine levendâta dayanan altı-bölük mensuplarının veya o zamanki ifade ile, "sipah zorbaları"nın ve kendilerine "sipahi oğlanı" süsü veren grupların faaliyetlerini ve çıkardıkları hadiseleri de, buraya malûm oldukları nisbette kaydetmek lâzımdır.

Şimdiye kadar anlatılan hadisede, suhtelerden ve ümerânın sekbanlarından başka, Celâlî mücadelesinde kapıkulu şeklinde birtakım bölüklerin de rol oynadıklarına dair misaller verilmişti. Karayazıcı zamanında kapıkulu adı altında gezenlerin "Fetret" devrindeki rollerini anlatmak için bu zümreye ait bazı hadiselerin zikrolunması lâzımdır.

Birçok şahıs, bölüğe geçtiklerini iddia ederek, yanlarına "hizmetkâr" ve "sipah oğlanı" adı altında levend topluyorlardı. Altı-bölüğe ait sarı, kırmızı ve yeşil (bu sonuncu az geçiyor) bayrakları çekerek dolaşan bu "zorba" gruplar da, halktan, akçe, kuruş, at, katır ve sair şeyleri zorla almakta idiler. Fakat bunlar bu soygunlarında ne gibi bir sebep ileri sürüyorlardı, sefere gitme hazırlığını mı bahane etmekte idiler, pek belli değildir.

Güre ve Uşak kadılarına, 15 Nisan 1598 (9 Ramazan 1006) tarihiyle yazılan bir hükme göre, Güre kasabasında oturan Mehmed adında birisi, "sipah oğlanı nâmına olup", Yusuf adlı hizmetkârını da yeniçeri yaptırdığı iddiasıyla başına keçe giydirip, "kendisi sipah ve hizmetkârı yeniçeri değil iken, bayrak kaldırup havasına tâbi yanına nice eşkiya cem edüp" halkın evlerini basmaya, ırzlarına tecavüze ve bulduğu at, katır gibi hayvanları cebren zaptetmeye başlamıştı. Bir defa da, iki hizmetkârını bir sürü eşkiya ile pazara yollayarak, tüccarın metâlarını zaptetmişti; bunun üzerine, onun korkusundan pazar kurulamıyordu. Birçok insan hicret etmekte idiler. Yollanan arzda, bunların hakkından gelinmezse vilâyetin harap olacağının muhakkak olduğu kaydolunmaktaydı. Hükûmet, hadiseye önem vererek silâhdarlardan Piyale adında bir mübaşiri asiler üzerine memur etti.[115] Yine bu sırada, Viranşehir'de de bir sipahi türemiş, şuna buna tecavüz etmeye ve katle başlamıştı. Merkezden yollanan bir fermana

114 BOA, Divan Kayıt Def., No: 143, vr. 64 (Maraş ve Rakka beylerbeyine ve Hısnımansur kadısına 24 Zilkade 1009 tarihli hüküm).

115 BOA, Divan Kayıt Defteri, No: 132 (Uşak ve Güre kadılarına 9 Ramazan 1006 tarihli hüküm).

dayanılarak mahkemenin kararı ile sipahi idam olundu. Bunun üzerine, "bazı ehl-i fesad toplanub siz sipahi oğlanını salb eylediniz" diye halka işkence etmeye, hakarete kalktılar. Mesele büyüdü; halkın hicrete hazırlandıkları duyulması üzerine, İstanbul'dan, eşkiyaların bu hareketlerinden men olunmaları hakkında, derhal ferman yollandı.[116]

Salmanlı kadısı ile Kırşehir beyinin kaymakamı İstanbul'a yazdıkları bir mektupta, Salmanlı'da da yukarıdaki hadiseye benzer bir hadisenin çıktığına dair bilgi vardır: Bu kadılıkta, kuvvetli bir grup, bayrak kaldırmışlar ve sipahi bölüğü tarzında gezmeye başlamışlardı. Şeflerinden Budak'ın mahkeme kararıyla idam olunması üzerine, arkadaşları yeniden kalabalık bir "cemiyet" halinde, asılan sipahinin kanını dava etme bahanesiyle, harekete geçtiler. Yazılan arzda, "eşkiya" dağılmadığı takdirde halkın hicret edeceği bildiriliyordu.[117]

Anadolu'nun her tarafında, burada misal olarak söylediğimiz hadiselerin benzerleri çok olduğundan, fazla uzatmıyoruz. Ankara sicillerinin bu sıralara ait olanları üzerinde yapılan inceleme bu konuda daha belirgin bir fikir vermektedir. Doğuda Karayazıcı faaliyette iken, Ankara Sancağı'nda ve hattâ komşu vilâyet olan Karaman'da adları, bölükleri ve ulûfeleri bile mahkemece tesbit edilmiş birçok sipahi, küçük birer bölüğün başında olarak köyleri basıp duruyorlardı. Bu gibi hadiselerin yarattığı gerginlik yüzünden, Ayaş Kazası'na tâbi Boyalıafşarı köyünde oturan Muradoğlu Hasan Bey adında bir altı-bölük sipahisi, Ayaş ve civarındaki köylerden toplanan bir halk grubu tarafından öldürülerek, dokuz at, kırk karasığır ve üç yüz koyunu köylüler tarafından yağma olundu. Ölen sipahinin oğullarına vasi olan diğer bir sipahi, Abdi ile Hasan Bey'in zevceleri, davalarının görülmesi için, İstanbul'dan Ankara ve Ayaş kadılarına yazılan bir ferman getirdiler. Ali Çavuş adında birisi de mübaşir tayin olunuyordu. Yirmi dört altı-bölük sipahisi mübaşirin emrinde yardımcı idiler. Kurulan "meclis-i şer'de" iki kadı, birkaç naip, Ali Çavuş ve yirmi dört sipahi hazır oldukları halde ve civar kasabalarla köylerden getirilen birçok şahitin huzurunda, sanıkların muhakemesine başlandı. Dava, ancak Ankara şehrinden gelen "âyan ve eşraf"ın aracı olmasıyla görülebildi. Köylüler ölen sipahinin ailesine 40.000, kadı ile diğer mübaşir ve sipahilere 60.000 (toplamı 100.000) akçe "diyet" ve "cürüm cinayet resmi" vermeye razı oldular. Mesele bu suretle kapatılabildi.[118]

116 Divan Kayıt Defteri, No: 132, vr. 165 (Bolu müftüsüne ve Mudurnu kadısına 27 Şevval 1006 tarihli hüküm).

117 Divan Kayıt Defteri, No: 132, vr. 110 (Kırşehir beyine ve Hacıbektaş ve Salmanlı kadılarına hüküm).

118 Ankara, Şr. Sc., No: 8, s. 48, 112, 113, 160 (Ankara kadısı yolladığı arzda, bu hadiselere sebep sipahilerin başında bir kethüdâ yeri olmayışı olduğunu bildiriyordu. Bunun üzerine 28 akçe ulûfeli Mustafa oğlu Ahmed adında bir sipahi kethüdâyeri oldu, s. 348).

1601 yılında Rum (Sivas) Vilâyeti'nin defterdarlığı ikinci defa kaldırılarak yeniden "nezaret" haline getirilmişti. Bu vilâyete nâzır olarak tayin olunan Mahmud Çavuş, Budaközü bölgesine dahil köylerin halkından olup da, zulümden Ankara kazalarına göç etmiş olanların üzerlerinde kalan vergileri toplatmak ve bu gibi reayayı tekrar eski köylerine döndürmek üzere buralara yolladığı Bıyıklı Veli adındaki mukataa emînine verdiği ve Ankara kadısı ile diğer kazaların kadılarına hitaben yazılan bir mektup, sipah oğlanları ile yeniçerilerin Rum Vilâyeti'nde soyguncu bölükleri teşkil ederek "Fetret" hayatında oynadıkları rol hakkında kıymetli malûmat vermektedir. Mahmud Çavuş'un mektubunda deniyor ki: "Bundan akdem Vilâyet-i Rum defterdarlık olup her ümerâ (ümena ?) üzere defterdar canibinden havele nâmına birer sipahi oğlanı ve yeniçeriler kırk ve ellişer atlu ile varup reaya zulüm görüp hâlâ Budaközü mukaatasının ekser reayası celay-ı vatan idüb her biri taht-i kazanızda me'men kuralara yerleşüb mukataa-i mezbureden hasıl olan mal-ı mirî olmakla mukaddema Dersaadet'te defterdarlık ref olunub nezaret olduktan yine, bir tarikle Sarı Mehmed Efendi'ye defterdarlık tevcih olunduktan sonra hâlâ bu ahval Âsitâne'ye malûm olmakla bu defa dahi ref olunub ulemâdan Mevlânâ Şücaeddin Efendi'ye nezaret-i âmme ile müfettiş-i emval (?) bu muhibbinizi bervech-i emanet nazır tayin etmişlerdir öyle olsa nezaret-i merkume dahil olduğumuzda yine âmme-i nâsa ilân ve isti'lâm olunub ümenâ ve ummal ziyade atlu ile gezmeyüb ve perakende olan reaya yerlerine gelmek içün pazarlarda nidâ olunmuşdur cenab-ı izzetinizden dahi rica olunur ki kazalarınuzda Budaközü mukataası reayası var ise hâlâ emînleri olan Bıyıklı Veli vardukda mirîye olan borçlarını verdikten sonra yerlerine gitmeleri tenbih oluna ki birkaç gün sonra muhibbiniz emr-i şerifle ol caniblere vardıkda ahar toprakda bulunurlar ise siyâset olunub haklarından gelinir."[119]

4- Karayazıcı'nın Ölümünden Sonra Büyük Celâlî Gruplarının Durumu

Karayazıcı'nın ölümü üzerine, yerine biraderi Deli Hasan, Celâlî başbuğu oldu. İlkbaharda Canik'ten hareket eden bu yeni Celâlî başbuğu, Yeşilırmak çevrelerinde yeniden levendleri toplayarak, Tokat'ta kışlakta bulunan Hasan Paşa'ya hücuma karar verdi. Henüz güney askerleri gelmediği için çok zayıf bulunan Hasan Paşa, Tokat Kalesi'ne kapanmaya mecbur oldu. Celâlîler şehrin dış mahallelerini

119 Ankara Şr. Sc., No: 8, s. 346.

yaktılar. Deli Hasan'ın Tokat şehrinde giriştiği bu çeşit tahrip hareketi ile Celâlî Fetreti yeni bir devreye girmiş oluyordu. Bu tarihe kadar köylerin başlarına gelen felâketin hiçbirini tatmamış olan Anadolu şehirleri seneler süresince arkası arkasına hücumlara, yağmalara ve yangınlara katlanmak zorunda kalacaklardı.

Diğer taraftan bütün Celâlî şefleri Karayazıcı zamanında, onun başbuğluğundan ayrılmadıkları halde, başa Deli Hasan geçince, Celâlîler arasındaki bu birliğin bozulduğunu görüyoruz. Bu suretle, meselâ 1601'den evvel, Karayazıcı Urfa'da, yahut Sivas'ta bulunduğu sırada, Anadolu'nun diğer yerlerinde, hiç olmazsa şehirler ve kasabalar bakımından mevcut sükûn, bu parçalanmadan sonra bozulmuştu. Çünkü, bir tek grup yerine şimdi aynı kuvvette ve şehirlere saldırabilecek birkaç grup doğmuş bulunuyordu. Artık Celâlîlik bütün Anadolu'ya yayılmaktaydı.

Hasan Paşa Tokat'ta sarıldığında, levendleri kendisini terk ederek Celâlîlere katıldı. Bunlardan birisinin tarifiyle, serdarın istirahat için her zaman oturduğu yer keşfolunarak, caminin minaresinden atılan bir kurşunla vuruldu. Bunun üzerine, Tokat Kalesi Celâlîlere teslim olmak zorunda kaldı. Paşanın Bağdat tarafından gelen kervanı asilerin eline düştü. Celâlîler paşanın altınlarını paylaştılar. Bununla beraber, haremine ve onun eşyası arasındaki mücevherlerine asla dokunmadıklarından başka, kendisini muhafaza altında Divriği'ye kadar yolcu ettiler.[120]

Daha Hasan Paşa Tokat'ta kaleye kapandığı zaman, hükûmet onu "Celâlî serdarlığı"ndan azlederek, yerine, Diyarbekir Valisi Hadım Hüsrev Paşa'yı vezaretle serdar tayin etmişti. Fakat, Şam, Halep, Diyarbekir ve bütün güney askerleri bu yeni serdara itaat etmediler. Tokat'ı ellerine geçiren Celâlîler, Hüsrev Paşa'nın hareketsizliğinden cesaret alarak, batıya doğru harekete geçtiler. Deli Hasan'ın kuvvetleri 30.000'den fazla tahmin ediliyordu. Sivas tarafları baştan başa yağma olundu. Bununla beraber, buralardaki şehirlerin ve kasabaların başına gelen felâketin derecesini pek bilemiyoruz.

Diğer taraftan, Deli Hasan grubundan ayrılan öteki Celâlî şeflerinin her birisi bir tarafa gitti. Yularkastı, Kastamonu şehrine musallat olarak, burayı birkaç defa ateşe verdi. Altı-bölükten olup da Karayazıcı'nın arkadaşlarından olan ve bilmediğimiz sebepten vaktiyle ulûfeleri kesilen Arabacı Süleyman Saruhan taraflarına gelerek, bu defa altı-bölük arkadaşlarıyla sipahi bayrağı altında gezmeye ve kasabaları yakıp yıkmaya başlayan Dündar, Kizir Mustafa, İbrahim Bey gibi zorbalar, Amasya ve Tokat yöresinde kalan yine sipahi zorbalarından Deli Zülfikâr, Kâfir Murad, Yıldızlı İbrahim ve diğerleri geniş alanlardan bin-

120 *Tarih-i Peçevi*, II, s. 253.

lerce levend toplayarak bulundukları yerlerin kasabalarına ve şehirlerine belâ kesildiler. Bu altı-bölük zorbalarının ilerdeki faaliyetlerinden ayrıca bahsedeceğiz.

Hulâsa, Karayazıcı'nın ocağında yetişenlerin Anadolu'nun her tarafına dağılmaları üzerine, 1599'da onun ve arkadaşlarının Urfa çevrelerinde yarattıkları durum bu defa birden birçok yerde meydana geldi. Etrafta büyük sekban dalgaları gittikçe kabarıyorlardı. Her tarafta büyük bir korku vardı. Bilhassa 1602'de, Deli Hasan grubunun Batı Anadolu istikametinde harekete geçmesi sancaklarda büyük bir telâşa sebep oldu. Anadolu askerlerinin ve beylerin mühim bir kısmı Yemişçi Hasan Paşa ile Avusturya seferinde idiler. Onun için, memleket tamamıyla korucusuz bulunuyordu. Pek çok aile Anadolu'dan İstanbul'a kaçtı. Yerlerini yurtlarını terk eden bu insanların şikâyetlerine hükûmet cevap vermekten âciz kalıyordu.[121] Vilâyetlerdeki halkın büyük bir kısmı da dağlara çekilerek oralarda yerleşmeye başladılar. Çok tabiî olarak, umumiyetle köylerden dağlara sığınan bu insanlar ailelerini kulübelere yerleştirdikten sonra, geçimlerini sağlayabilmek için erkekler Celâlîlere katılıp yağmalardan günlük ulûfelerini çıkarmayı düşünüyorlardı. Bu feci durumu tasvir eden Abdülkadir, köylüler hakkında, "Pölütleri (palamutları) nafaka-i kifaf ederlerdi. Anadolu Vilâyeti'nde Celâlîler ve sekbanlar her kazalarda çiftlerini ve hizmetlerini ve kurallarını bırağup vesvese-i şeytan izlâlı ile tüfenklenüp sekbanlara karışub seyyidi olurdu vilâyeti hâlî kıyas ile nikbetler eşirra olub, küçüklü ve büyüklü olurdu" diyor.[122]

Hükûmet Hüsrev Paşa'yı Celâlî serdarı tayin ettiği sırada, Hafız Ahmed Paşa'yı da, yardımına yollamak üzere, Anadolu'ya çıkarmıştı. Deli Hasan'ın hareketinden doğan umumî korku üzerine, Hafız Ahmed Paşa'nın kuvvetleri takviye olunarak, Anadolu Vilâyeti'nin muhafazasına karar verildi. Bunun için sancaklarının muhafazasına kalan "alçak hallû timarlı sipahiler", mazûl ve mütekait beyler, mütekait çavuş, müteferrika, divan kâtipleri, beylerbeyleri kâtipleri ve şakirtleri, çavuşzadeler, "ve sair eli emirlu ve mazûl olanlar umumen" Anadolu Vilâyeti'nde toplanacaklardı. Bu fermanın şümulüne girenlerin doğru bir defterleri yapılarak, bir suretinin İstanbul'a, bir suretinin de Hafız Ahmed Paşa'ya yollanması için imamlara, müezzinlere fermanlar gönderildi. Hafız Ahmed Paşa ise, Kütahya'dan ayrılmaya cesaret bile edemiyordu.[123]

Büyük Celâlî kitleleriyle Çorum üzerinden geçen Deli Hasan, Ankara önlerinde görününce, şehir ahalisi kendisiyle anlaşarak, Celâlîlere 80.000 kuruş

121 *Tarih-i Peçevî*, II, s. 253.
122 Abdülkadir, aynı yazma, s. 73-74.
123 Ankara, Şr. Sc., No: 7, s. 334.

(resmî rayiçte 9.600.000 akçe) vermek suretiyle bu büyük şehri yağma ve tahripten kurtardılar.[124]

Celâlîlerin en kalabalığı olan bu büyük çapta levend selinin Kütahya önlerinde görünüvermesinin bütün Batı Anadolu'da ve Marmara çevrelerinde uyandırdığı tesir müthiş oldu. Bursa şehrinde büyük bir telâş vardı. Halk heyetler yollayarak hükûmetten yardım istiyorlardı. Bir taraftan da Celâlîlerin çok çekindikleri bir kuvvet olan medreselilerin silâhlanmalarına müsaade olunmasını dilemekte idiler. Hükûmet, hem Nuh Paşa emrinde mühim bir kuvveti Bursa'ya yolladı; hem de suhtelerin silâhlanmalarına ilk defa resmen müsaade verdi. Ayrıca, Ege çevresindeki sancakbeylerini de Bursa'yı müdafaaya memur etti. Halbuki o taraflarda görülen panik Bursa'dakinden kat kat fazlaydı. Kadılar, arzlar yollayarak, vaziyeti bütün tafsilâtıyla merkeze bildirdiler. Halk da mahzarlar yolladı. Parası olanların kalelere ve emin yerlere göçtüklerini, "fakir fukara"nın ise, bir yere gidemeyerek korkudan feryat ettiklerini kaydediyorlardı; halk sancakbeylerinin ve askerlerin Bursa'ya çağrılmalarına itiraz etmekteydi. Bu durumda, hükûmet beylerin yerlerinde kalmalarına razı olmak mecburiyetinde kaldı.[125] Fakat, Deli Hasan, birdenbire kararını değiştirerek kethüdâsı Şahverdi'yi İstanbul'a yolladı ve hükûmetten mansıp talep etti.

Deli Hasan'ın Kütahya önlerine gelmesi ve buralarda gösterdiği faaliyeti esnasında İstanbul'da, bu mesele ile ilgili olduğunda şüphe olmayan birtakım hadiseler geçmiştir ki, kaydı icap eder.

Hafız Ahmed Paşa'nın Kütahya'ya kapanması üzerine, Güzelce Mahmud da Celâlîlere karşı serdar tayin olunmuştu. Avusturya seferinden yenice dönmüş olan kapıkulları, bilhassa altı-bölük halkı, tesbit edemediğimiz bir sebepten dolayı bu tayine itiraz ettiler. Bu vaziyette, İstanbul'da sadaret kaymakamı olan Saatçi Hasan Paşa azl ve hapsolunarak, yerine serdarlığı istenmeyen Güzelce Mahmud Paşa getirildi.

Celâlîlere karşı yazın alınan tedbirlerdeki noksanlıkta alâkaları olduğu iddia olunan yeniçeri ağası, müftü efendi (şeyhülislâm) ve Anadolu kadıaskeri azlolundular. Deli Ferhad Ağa yeniçeri ağası ve Sunullah Efendi, ikinci defa müftü oldular.[126] Ayaklanan "sipah zorbaları" Celâlîlerin Anadolu'da yaptıkları tahribattan "mahrem-i saltanat" olanları sorumlu tutuyorlardı. İddialarına göre, bunlar durumu padişahtan gizlemekte idiler. Asi Karayazıcı'yı ele geçirmeye uğraşan Sinan Paşazade Mehmed Paşa'yı azlettirmişlerdi. Bütün bu fenalıklar vüzerânın

124 Ankara Şr. Sc., No: 10, s. 146.
125 *Nuhbetü't-Tevarih ve'l-Ahbar*, s. 213.; BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, karton 3, No: 654.
126 *Naima*, I, s. 306.

rüşvet almaları yüzünden doğuyordu.[127] Yeniçeriler de bu konuda asi sipahileri tutmuşlardı. Asiler, ilk elde kapı ağası ile kızlar ağasını idam ettirdiler ve padişahı "ayak divanı"na çıkmaya mecbur ettiler.[128] Hadise büyümekte idi; bu esnada Belgrad'da bulanan Veziriâzam Yemişçi Hasan Paşa'nın da idamı isteniyordu. Payitahtta çıkan hadiseleri dikkatle takip eden veziriâzam, 1603 Şubat'ında İstanbul'a gelip vaziyeti lehine çevirdi. Padişah ve yeniçeriler Yemişçi Hasan Paşa'yı tutmaya başladılar. Sipahilerin isyandan vazgeçmeleri ve ayaklanmada baş olanları hükûmete teslim etmeleri için kendilerine haber yollandı. İsyancıların teklifi kabul etmemeleri üzerine, İstanbul kapıları kapanarak, zorbalar imha olundu. Dört bin sipahi Anadolu'ya kaçtı; bunların isimleri kâmilen defterden çıkarıldı.[129] Cerrah Mehmed Paşa şubatta "Celâlî seferi"ne memur oldu. On beş gün sonra bu karardan vazgeçilerek, bu defa, kaptan-ı derya Cağalazade Sinan Paşa "Celâlî serdarı" oldu.

Bu hadiseleri Karahisar'daki kışlağından takip eden Deli Hasan, kethüdâsı Şahverdi'yi İstanbul'a yollayarak, isyandan vazgeçildiğini bildirdi ve mansıp talep etti.

Bu sipahi isyanı ile Deli Hasan grubunun muhakkak bir münasebeti olmakla beraber, bunun neden ibaret olduğu belli değildir. Yalnız, Deli Hasan'ın hükûmetle barışması sipahilerin mağlûp olmalarının peşinden gelmiştir. Hükûmet, Celâlîlerle anlaşma teklifini kabul ederek, Deli Hasan'ı Bosna beylerbeyiliğine ve yedi arkadaşını da, yine Rumeli tarafında muhtelif sancak beyliklerine tayin etti. Dört yüz Celâlî bölükbaşısı da "bölüğe" (yani altı-bölük sipahiliğine) geçirildi.[130]

Celâlîlerin bu en büyük şeflerinin teslim olmasından sonra, Anadolu'yu sükûnete kavuşturacağını ümit eden hükûmet, bir de, "Celâlîlerin yanına varanların cürüm ve günahları umumen affolunmuş" olduğuna dair ferman çıkardı.[131] Kırım'da hanlık meselesinden hanzadeler arasında çıkan mücadele sonunda kaçarak Anadolu'daki Celâlîlere iltica eden Selâmet Giray, Şahin Giray ve Mehmed Giray da padişah tarafından affolundu. Deli Hasan Paşa, 1603 baharında, kışlığından kalkarak, 10.000 Celâlî askerinin başında olduğu halde, Gelibolu'ya hareket etti.[132] Bunu haber alan Gelibolu halkı yerlerini, yurtları-

127 Asiler bu iddialarına rağmen, Mehmed Paşa'nın azlini hükûmete tavsiye ve Yazıcı lehinde bulunduğu muhakkak olan Sunullah Efendi ile birlikte hareket ettiler.

128 *Tarih-i Peçevî*, II, s. 254 ve 255.

129 Karaçelebizade Abdülaziz, *Ravzatü'l-ebrar*, s. 505.

130 Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, s. 185, 192, 255.

131 BOA, Divan Kayıt Defteri, No: 150, s. 75.

132 *Naima*, I, s. 329 (Naima, Deli Hasan'ın ordusunun ve askerlerinin acayip halini tasvir etmektedir).

nı terk ederek, etrafa sığınmaya başladı; bilhassa İstanbul'a göçüyorlardı. İşe hükûmet el koyarak, halkın yerlerinden kımıldanmalarını yasak etti.[133] Deli Hasan Rumeli yakasına geçtiği zaman, ileri gelen arkadaşlarından Karakaş Ahmed geri dönerek Anadolu'da Celâlîliğe devam etti ki, yerinde anlatılacaktır. Tavil Mehmed dahi bu gruptan ayrılmış olmakla beraber, bunun zamanını bilemiyoruz.

Deli Hasan'ın, Karahisarısahip'ten (Afyon'dan) hareketle, Belgrad'da bulunan "ordu-yu hümâyûn serdarı"na kavuşana kadar takip ettiği yollarda halka olan muamelesi hakkında Peçevî ve Naima'nın verdikleri bilgiyle, Abdülkadir'in izahatı birbirini tutmuyor. Evvelkiler, bu tanınmış Celâlî şefi beylerbeyi olsa da, Celâlîlik tavrını asla bırakmadığını, Gelibolu ve Edirne'de birçok yolsuzluk yaptığını söyledikleri halde,[134] sonuncu müellif, aksine, dürüstlüğüne şahadet etmektedir.[135] Abdülkadir, bu sırada seferde olduğuna ve Deli Hasan'ın hareketiyle yakından ilgili bulunduğuna göre, dediklerine inanmak lâzımdır.

Deli Hasan'ın 10.000 kişilik kuvveti orduya Belgrad'dan sonra katıldı. Celâlîler, sadrazamın çadırını sardıkları halde, Celâlî şefi dört yüz tanınmış Celâlî bölükbaşısı ile birlikte sadrazam tarafından kabul olundu ve "hil'at" giydiler. Tatar ordusunun başında bulunan Gazi Giray, Anadolu'ya kaçan hanzadeleri himaye eden Deli Hasan'a düşman olduğundan Celâlîlerle bir araya gelmeyi tenezzül sayarak sadrazamın ordusuna katılmayı reddetti.[136]

Peşte'ye yaklaşıldığında, Avusturyalılarla yapılan harpte, Deli Hasan'ın Anadolu'nun başına belâ olan sekbanlarından 6.000'i şehit oldu. Bu kadar felâkete sebep olarak, bunların metris kazmayı kabul etmeyip, Anadolu'daki tarzda harp etmeyi tercih ettikleri kaydolunmaktadır. Deli Hasan da, Bosna beylerbeyliği sırasında halkla geçinemedi ve nihayet idam olundu.[137]

Burada ehemmiyetle üzerinde durulacak mesele, İran'a karşı olan harplerde dahi tereddüt etmeden ölen Celâlî levendlerinin, Anadolu'daki tahripkâr ve gaddar ruhlarıyla düşman karşısındaki kahramanlıklarının birbiriyle tezat teşkil etmekte olduğudur. Bu hadise ancak Anadolu'nun iktisadî sefaletiyle izah olunabilir.

133 Belge 18.
134 *Tarih-i Peçevî*, II, s. 270; Naima, I. s. 327.
135 Abdülkadir, aynı yazma, vr. 80.
136 *Naima*, I, s. 328.
137 *Naima*, I, s. 439.

5- Altı-Bölük Halkının Ayaklanması ve Halk İle Suhtelerin Birleşmesi

Devletin ulûfeli askerlerinden olan altı-bölük (sipah, silâhdar, sağ ulûfeciler, sol ulûfeciler, sağ gureba, sol gureba bölükleri) halkının Anadolu hadiselerinde, bölük bayrağı çekerek olsun, ümerânın kapı ağalığını kabul etmek suretiyle olsun ne kadar büyük rol oynadıklarını şimdiye kadar kaydettiğimiz oluntular yeter derecede göstermiş bulunmaktadır. Yine yukarıda söylediğimiz üzere, Karayazıcı öldükten sonra, bu tanınmış Celâlî şefinin ağalığını yapmış bulunan birçok "sipah zorbaları" Deli Hasan'dan ayrılmış idiler.

Deli Hasan'ın batıya hareket ettiği 1603 baharında, pek çok sipah zorbası, yine ümerânın kapı ağası olarak, devriye bölükleriyle faaliyete geçmişlerdi. Fakat bu sırada, Anadolu olayları içinde tamamıyla yeni ve mühim bir hadise olmak üzere, sipahilerin toplu ayaklanmaları doğmaya başlıyordu. Şimdi, burada, bu hareketin "Fetret devri"ni alâkadar eden kısımlarını hulâsa edeceğiz.

Sonradan halk dilinde "sipah sürgünü", "sipah zorbası yağması" gibi adlar alan bu büyük hadisenin ilk defa Saruhan Sancağı'nda başlayarak geliştiğini görüyoruz. Deli Hasan'ın Kütahya ve Karahisarısahip taraflarını istilâ ettiği 1602'de, Saruhan'da Memi Nâzır ve oğlu Yusuf ile kardeşi İbrahim ve Müezzinoğlu Mustafa Nâzır adlarında dört şahıs, altı-bölük bayrağı açarak "üç yüz-dört yüz eşkiya" ile dolaşmaya başlamışlardı.

Adala ve Borlu kazaları halkının Anadolu Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya yaptıkları şikâyete göre, Hayranlar köyünden adı geçen Memi, kardeşi İbrahim ve damadı Memi ile, yanlarına kırk elli kadar levend toplayarak sipahi olduklarını iddia ile, gezmeye başladılar. Yalnız Tarhanyat Kazası'ndan 800.000 akçe salma topladıkları söyleniyordu. Ertesi sene, yani 1602'de, kendilerine Emre köyünden Müezzinoğlu Mustafa Nâzır arkadaş oldu. Levendler de böylece "üç-dört yüz eşkiya"yı buldu. Asiler, ahalinin karılarını ve çocuklarını alıyorlardı. Bunların korkusundan pazarlar kurulmaz olmuştu. Halk göçe hazırlanmaktaydı.[138] Şeytanoğulları denen Memi ve kardeşi İbrahim, adamlarıyla birlikte Manisa ve Menemen'den salma topladıkları sırada, hükûmet tarafından yakalanmalarına memur olan Haslar Nâzırı Mahmud Çavuş'u ve maiyetindeki "padişah kulları"nı basarak katlettiler. Bu hadise halk arasında heyecan yarattı. Bu sırada medrese talebesinin de ortaya çıktığını görüyoruz. XVI. asrın ortalarından beri aralarında sıkı bir birlik olan ve daimî isyan halinde bulundukları için, silâh kullanmakta

138 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 636 (beylerbeyinin Ramazan 1011-Şubat 1603 tarihli arzı).

da maharetleri bulunan suhteler, ahaliden yardım görmeleri sayesinde levendlerin karşısına çıktılar. Çarpışmada, asilerin şefi olduğunu söylediğimiz Şeytanoğlu Memi ve damadı öldürüldüler. Bu başarı halkın suhtelere sempatisini çekti. Fakat, Saruhan'da ve hattâ bütün Anadolu Vilâyeti'nde bulunan altı-bölük sipahileri arasında medreselilere karşı şiddetli bir tepki doğmakta gecikmedi. Evvelâ, Şeytanoğullarının öldürüldüğü Tarhanyat kasabasında, medreseliler ile Saruhan sipahileri arasında kanlı bir çarpışma hazırlığı yapılmaktaydı; altı-bölük zorbaları suhtelerden, ölenlerin kanını istiyorlardı. Hükûmet tarafından meselenin tahkikine İzmir Kadısı Mahmud tayin olundu. Kadı, Tarhanyat kasabasına vardığı zaman, halk medrese talebesinden, memnuniyetlerini bildirdiklerinden başka, Afyonkarahisarı'nda kışlamakta olan ve bahara Saruhan'ı istilâ etmeleri muhakkak bulunan Celâlîlerin, en ziyade medreselilerden korktuklarını söyleyerek, talebenin "sair eşkiyayı ele geçirmelerine emr-i âlîşan inayet olunmasını" talep ettiler. Kadı, kasaba ahalisinin bu arzusunu merkeze arz ettiğinde, "filhakika şakî-i merkumun hakkından gelinmek feth-i kılâ ve inhizam-ı Celâlî-i dalâletmeal kadar ehl-i İslâma husûl-i kuvvet-i kalb" olduğunu ifadeyle, diğer eşkiyaların da haklarından gelinmesi için halkın ricalarının kabulünü istedi.[139] Böylece, meseleyi tahkike memur olan kimsenin altı-bölük zorbalarını haksız çıkarır yollu bir neticeye varması, Saruhan'da başlayan "sipah" hareketini alevlendirmiş gibi görünmektedir. Hakikaten, az zaman içinde zorbaların "cemiye"ti büyüdü; Manisa şehri asiler tarafından gittikçe sarılıyordu. Halk, merkeze yolladıkları bir şikâyette, Manisa askerlerinin seferde bulunmakta olmaları dolayısıyla, sipahi zorbalarının şehri yağma etmelerine engel olunamayacağını bildirmişlerdi.[140]

Medrese talebesi ile altı-bölük halkı arasında ilk gibi görünen şu hadise geniş Anadolu vilâyetlerinin hemen her tarafına sirayet eden "sipah" ayaklanmasının başlangıcı olduğu gibi, XVI. asrın ortalarından beri hükûmetin ve halkın düşmanı olarak görülen medrese talebesinin de, Celâlîlere karşı ahalinin yanında şehirlerin müdafaasına yardım etmeye başlamalarının da başlangıcı oldu. Artık bundan sonra medreselilerle, altı-bölük halkının sık sık çarpışmalarına şahit oluyoruz.

1603 baharından itibaren suhtelerle, Altı-Bölük halkı arasındaki mücadele daha çok büyüdü. Halk, sipah zorbalarına karşı, tamamen talebeyi tutuyorlardı. Medreselilerin başına Küçük adında bir başbuğ geçmişti. Aydın ve Saruhan taraflarında muhassıl-ı emval bulunan eski Anadolu beylerbeyi Üveys Paşazade

139 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 13, No: 2502, 2508 (İzmir kadısının 15 Şevval 1011 tarihli arzı).

140 BOA, MD, No: 75, s. 208.

Mehmed Paşa, daha ziyade sipahilerin lehine şahadet eder mahiyette olarak, İstanbul'a yolladığı arzında "bölük halkı" ile suhteler arasındaki gerginliği, bunu "Küçük"ün teşvik ettiğini, dört-beş yüz miktarında talebenin "sipah taifesi ile muharebe ve mukatele ederek varub" Alaşehir Kalesi'ne kapandıklarını, şehir halkının medreselilerle ittifak etmiş bulunduklarını ve "bölük halkı"na karşı, onlarla aynı safta çarpıştıklarını bildirmişti. Mehmed Paşa, yüzden fazla adam öldüren suhte şefi "Küçük"ü kendisine teslim etmeleri için Alaşehirlilere iki defa adam ve mektup gönderdiği halde, teklifini reddetmiş bulunduklarını söylüyordu. Sabık beylerbeyinin iddiasına göre, eğer medreseliler ve halk bu adı geçen suhteyi teslim etmezler de, kaleden dışarı çıkmasına fırsat verirlerse, "fitne"nin büyüyeceği ve "Küçük"ün, birkaç sene evvel Karaman'da türeyen "Sevmek" (yahut Sömük) adındaki suhteden daha tehlikeli olacağı muhakkak idi. Netice olarak, Mehmed Paşa, hükûmetten, asi suhte başbuğunu kendisine teslim etmeleri için, Alaşehir halkına ferman yollanmasını ve meseleyi halletmek üzere salâhiyet verilmesini rica ediyordu. Suhtelerle altı-bölük halkı arasındaki anlaşmazlık ancak bu suretle hallolunabilirdi.[141]

Diğer taraftan, hemen bütün kaza kadıları hep medreselilerin haklı, sipah zorbalarının ise "eşkiya" ve "zorba" olduklarını arz ettikleri halde, hükûmet ya daha çok Mehmed Paşa'ya inandığından veyahut 1603 Şubat'ında İstanbul'daki isyanlarında altı-bölük halkına karşı gösterilen şiddeti tamir maksadıyla, Saruhan'daki, davada suhteler aleyhine bir ferman çıkardı. Bu fermanda, Saruhan ve civar sancakların halkının suhtelere yardım etmemeleri hususunda "şartlanmaları" ve "fesad"ı çıkaran suhtelerin de "haklarından gelinmesi" emredilmekteydi. Adı geçen fermanın "Borlu" kadısına hitaben yazılan suretini ellerine geçiren sipah zorbaları soygunculuk için büyük bir fırsat elde ettiler. Bergama'da oturan Arnavut Ali, Mehmed, Musa ve bir de yeniçeriden ibaret bir grup ahalinin atlarını ve katırlarını cebren aldıklarından dolayı bu havalinin halkıyla araları açıktı. Bunlar Saruhan'da toplu bulunan altı-bölük halkını alarak Bergama havalisine getirdiler. İçlerinde, medreseliler tarafından katledildiğini söylediğimiz Memi'nin kardeşi Şeytanoğlu İbrahim[142] de vardı. Kız Mustafa, Köse Kaplan,[143] bu kuvvetli "cemiyet"in başında bulunuyorlardı. Asi sipahiler Bergama köylerini ateş ve kan içinde vurmaya başladılar; suhte aradıklarını söylüyorlardı. Bir sipahinin, evinde öldürülmesini bahane ederek, ahaliden kudreti üstünde "diyet" toplamakta idiler. Aynı sıralarda, Nuh Paşa'nın maiyyetinde Celâlî se-

141 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 2, No: 444 (Mehmed Paşa'nın 28 Zilhicce 1011 tarihli arzı).

142 Bu şahıs da Karayazıcı'nın ağalarındandır; Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s. 364.

143 Bu şahıs da Karayazıcı'nın ağalarındandır; Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s. 364.

ferinde bulunan diğer birçok tanınmış sipahi zorbaları da, gelip, arkadaşlarıyla birleştiler.[144] Karayazıcı zamanından beri adları geçen İnegöllü Hüseyin, Telli İbrahim, Şeytanoğlu İbrahim ve sair zorbalar, beş-altı yüz kişilik bir kuvvetle (ki bunların çoğu levend olup, asıl sipahilerin hizmetkârları sıfatı ile yanlarında bulunuyorlardı), 1603 Ağustos'unun başında, bir kasaba kadar büyük köy olan Kırkağaç'ı basarak, yirmi kadar insan öldürdüler ve birçoğunu da yaraladılar. 10.000 akçelik mallarını yağmadan başka, "emred oğlanlarını ve kızlarını" çadırlarına götürdüler. Halk, korkudan dağlara kaçtı. Camilerin halıları ve kilimlerinin bile toplandığı, Mushaf-ı Şeriflerin yakıldığı şikâyet olunuyordu. Evler kâmilen yakılmış, oturacak bina kalmamıştı. Halk nâmına yollanan arzda, aileleriyle dağlarda kaldıkları, artık köyde barınacak yerleri bulunmadığı, esasen tekrar köye varsalar, bile, "zorbalar" tarafından katlolunacaklarının muhakkak olduğu ifade olunmaktaydı.[145]

Kararlarında daima olaylara tâbi olduğu görülen hükûmet, bu feci manzara karşısında, bu defa da halka ve medreselilere ferman yollayarak, asi sipahilerin hadlerinin bildirilmesini emretti. Bunun üzerine, çadırlarını ve yağma ettikleri malları toplayıp kaçan sipahi zorbaları, Bergama halkı namına yapılan bir mahzarda belirtildiğine göre, "daha ziyade atlu ile geliriz, vilâyeti tahrip ederiz bize kimse hail ve mâni olamaz. Divan-ı Hümâyûn'da neler eyledik" diye de haber yolladılar.[146]

İstanbul'dan, sipah zorbalarını teftiş ve cezalandırmak için yollanan altı-bölükten silâhdarlar ağası Ali Ağa, Balıkesir'e gelip, suçlulardan ele geçenleri mahkemeye getirmeye başladığında, Hızır Çavuş adında bir mukataa emîni, yukarıda bahsettiğimiz hadiselerde sipahi zorbalarına hizmet etmiş ve "sipah kisvesi" giyerek "yeşil bayrak" taşımış olan bir şahsın mahkemeye getirilmesini istemişti. Hızır Çavuş, Soma'da sipah zorbaları tarafından kendisine ait evlerin ve ahırların yakılması sırasında, bu şahsın da asilerle birlikte bulunduğunu ve dolayısıyla suçlu olduğunu idida ederken, sipah zorbalarının bahsettiğimiz faaliyetleri hakkında daha geniş malûmat vermektedir. Buna göre, asiler Kırkağaç'ı bastıkları zaman 2.000 kişiydiler. Bu kasabayı yıktıktan sonra, Kula'yı muhasara etmişlerdi. Burayı da yağma edecekleri sırada, medrese talebesi, şehrin imdadına yetişerek, halk ile birlikte sipahi zorbalarına hücum ettiler. Bunun üzerine, sipahiler kırk elli ve pek çok da sekban ölü vererek Kula'yı terke mecbur oldular. Şeflerden Çalık Mustafa ölmüş, İnegöllü Hüseyin ve Şeytanoğlu İbrahim yaralanmışlar-

144 Balıkesir Şr. Sc. No: 3, s. 179 (27 Ramazan 1012 tarihli kayıt).
145 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3/697 (Rebiül-evvel 1012 tarihli arz).
146 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 2/697 ve 1/697 (Muharrem 1012 tarihli mahzar ve Evâsıt-ı rebiül-evvel 1012 tarihli arz).

dı. Sipahi zorbaları, suhtelerin takibinden kaçarken Kula köylerini yaktılar. Aynı mahkemede, üzerlerinde yağma eşyası bulunduğundan dolayı muhakeme edilen üç şahıs da sipah zorbalarının 2.000 atlı ve 200 kadar tüfekli sekban olduklarını, kendilerinin bu grubun içinde bulunduklarını, Kula'yı ve köylerini yağmadan ve ateşe verdikten sonra, Akhisar kasabasını ve bu kadılığın köylerini de aynı suretle yağma ve tahrip ettiklerini, ondan sonra kendilerinin ayrılarak kaçtıklarını, zorbaların ise hep birlikte Tarhala'yı basmaya gittiklerini söylediler.[147]

Yine Balıkesir mahkemesinde ifade veren bir çocuk kendisinin Tarhala Kazası'na tâbi Avdan köyünden olduğunu, Karakılıçoğlu Abdi Bey adında bir sipahi zorbalarla köyü bastığında kendisini de alıp Nuh Paşa'nın yanına (Celâlî seferine) götürdüklerini ve oradan döndüklerinde, yukarıda adları geçen kasabaları ve köyleri bastıklarını, ondan sonra kendi ağasının yani Abdi Bey'in kendi köyü olan Yeregiren'e geldiklerini, oradan da Midilli Adası'na geçtiklerini ve kendisinin oradan Balıkesir'e kaçmış olduğunu söylüyor ki, bu ifadeden, Saruhan yöresinde geçtiğini söylediğimiz 1602'deki sipah ayaklanmalarının daha geniş ölçüde cereyan etmiş olduğunu da anlıyoruz.

Saruhan'da ortaya çıkan bu sipah-suhte anlaşmazlığının oldukça kanlı hareketlere sebep olduğu, bilhassa zorbalar tarafından kasabalarda ve köylerde büyük yağma ve tahripler yapıldığı anlaşılmakla beraber, bu konuda daha fazla bilgi yoktur. Ancak, hükûmetin de bu meseleyle fazla meşgul olduğuna bakılarak ehemmiyeti tahmin olunabilir. Meselâ, 1604 yılı baharında, Silâhdarlar ağası Ali Ağa'yı "mehayif teftişi"ne yolladığını ve medreselilerle sipahiler arasındaki davayı halletmeye gayret ettiğini görüyoruz.

Ali Ağa, Manisa'ya geldiğinde, Sultan Camii'nde şehir ileri gelenleri ile kadının ve silâhdar ağasının huzurunda, suhtelerin mümessilleri olan sekiz kemerbaşı ve altı-bölük halkının mümessilleri toplanarak, bir anlaşma yaptılar. Buna göre, altı-bölük halkı suhtelere sataşmayacakları; buna mukabil, suhteler de silâh taşımayacaklarına söz veriyorlardı. Bu ahitlerine sadık kalmak üzere, iki tarafın mümessilleri "Mushaf-ı Şerif"e el bastılar.[148]

1603'te altı-bölük halkı tarafından çıkarılan başka bir hadise de Bursa ve Balıkesir taraflarında geçti. Yapılan şikâyetlere göre, bu yılın mart ayında (yani, İstanbul'dan 4.000 sipahinin kaçmasından az sonra) 600 kadar bir atlı grubu, Bursa topraklarında ortaya çıkarak, Balıkesir Sancağı'na girmişlerdi. Bunu duyan köylüler, köylerini korumak için bazı tedbirler aldılar. Burgos ve Ortakçı köyleri halkı bu maksatla toplandıkları sırada, sipahilerden otuz kişilik bir kafile, önlerinden geçerek Balıkesir'e vardıklarında, mahkemeye müracaatla köylü-

147 Balıkesir, Şr. Sc., No: 3, s. 170 ve 179.
148 M. Çağatay Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, vs, 11.

lerin kendilerine tecavüz ettiklerini iddia ettiler. Hükûmete iki taraftan karşılıklı şikâyetler oldu.[149] Şehrin ileri gelenleri ile sipahiler arasında da bazı hadiseler çıktı.[150] Fakat bunları, aydınlatacak bilgi yoktur. Bundan başka, bu sipahilerin Saruhan'daki sipahilerle birleşip birleşmedikleri belli değildir.

Saruhan'da ve Batı Anadolu çevrelerinde, bu sipah zorbalarının ayaklanmalarına ve kasabalarla köyleri tahrip etmelerine eşit olarak, yani 1602'de ve bilhassa 1603'te, Anadolu'nun diğer sahalarında da, yine altı-bölük bayrağı taşıyan "sipah zorbaları"nın çıkardıkları hadiseler de aynı derecede mühim ve tahripkârdır. Bilhassa Ankara Sancağı'nda, 1603'te büyük bir "sipah zorbası yağması" pek geniş ve tesirli olmuş, zorbalar halkın elinde at, katır, deve, sığır, ne bulabildilerse sürmüşlerdir. Aynı sıralarda, Ankara, Karakaş Ahmed'in istilâsına uğramış bulunuyordu. Şu halde bu sipah zorbalarının, adı geçen meşhur Celâlî ile münasebetlerinin ne olduğu bilinemediği gibi, buraya nereden geldikleri ve nereye gittikleri de belli değildir. Hadiseyi ancak bu kadar biliyoruz.

Celâlî isyanları içinde büyük ve karakteristik bir hadise olarak, 1601'de Saruhan taraflarından başlayarak geliştiğini gördüğümüz bu sipah zorbaları kıyamı 1603 yılında bitmemiş, bilâkis, ertesi sene, yani 1604'te ve ondan sonra da bütün Anadolu'da sürmüştür. Fakat, meselenin bundan soraki safhası "Büyük Kaçgunluk" devri içinde mütalâa edilmesi lâzım geldiği için, burada 1603'ten sonrasına geçmiyoruz.

Sipah zorbalarının, ümerânın maiyyetinde, kapı ağası olarak veya mirîmiran bölüğü halinde oynadıkları roller de aynı ölçüde önemli olmakla beraber, bunlar ümerâyı ilgilendiren hadiseler arasında kaydolunacağı için, buraya dahil etmiyoruz.

6- Deli Hasan'ın Hükûmetle Barışmasından Sonra Türeyen Büyük Sekban Dalgaları

Karayazıcı'nın 1601 sonunda ölmüş olmasının Anadolu için hayırlı olmadığını, onun başında toplanan Celâlîlerin parçalanmasıyla, Yeşilırmak çevrelerinde, Kastamonu, Çankırı ve Sinop sancaklarında büyük Celâlî gruplarının türediğini, biraderinin yerine geçen Deli Hasan'ın da yine kuvvetli bir sekban kitlesiyle Anadolu Vilâyeti'ne geldiğini, Karayazıcı'nın ağalığında bulunan sipah zorbala-

149 BOA, İbnülemin tasnifi, Şükrü Şikâyet, Karton 3, No: 1, 2, 3/93.
150 Belge 23.

rının Saruhan taraflarında eski bölük arkadaşlarıyla birleştiklerini ve kasabalarla, köylerde büyük tahribata giriştiklerini söylemiştik.

Deli Hasan'ın, hükûmetle barıştıktan sonra, 1603 baharında Anadolu'dan Rumeli'ye gidişi, Karayazıcı'nın ölümü sırasında olduğu gibi, Celâlî mücadelesinin sakinleşmesi değil, geçmiştekine nazaran misli görülmedik derecede kabarması ve yaygınlaşması neticesini vermiştir. Şimdi, elimizdeki malzemenin müsaadesi ölçüsünde, pek ehemmiyetli olan bu tarihî olayın tasvirini yapacağız:

Deli Hasan Gelibolu'ya geçtikten sonra, ondan ayrılan Karakaş Ahmed, Tavil Mehmed ve diğer adları bilinmeyen birçok şefler Anadolu'da Celâlî hayatı yaşamaya karar verdiler. Fakat, bunların da bir arada kalmadıkları ve her birinin birer grup teşkil ederek dağıldıkları görülüyor. Karakaş Ahmed, Gelibolu'dan döndükten sonra, büyük bir levend kitlesinin başında olduğu halde, Eskişehir üzerinden Ankara'ya hareket etti.[151] Bu levend selinin halk üzerinde yaptığı etki müthişti. Civar köylerden pek çok insan Ankara Kalesi'ne sığınıyordu. Karakaş'ın Celâlî kitleleri, aşağı yukarı 1603 Haziran'ında o zaman Anadolu'nun en büyük ve zengin şehirlerinden birisi olan Ankara'ya girdiler. Büyük bir yağmadan sonra, Karaoğlan ve Tahtakale çarşıları kâmilen yakıldı. Eski Tahtakale'de de pek çok dükkân ile birbirinden uzak semtlerde olan Şengül ve Karacabey hamamlarının yanmış olduklarını bilmekle beraber, bu semtlerdeki yangın sahasının genişliğini bilemiyoruz.[152] Ayrıca, şehrin mahallelerinde pek çok ev yanmıştı. Celâlîler asıl büyük hanların, depoların ve bezazistanın bulunduğu dış kale ile çevrili Atpazarı'na girememişlerdi. Bu felâketli hadisenin Ankara şehrinde yaptığı hasar hakkında umumî bir rakam söylemeye şimdilik imkân olmamakla beraber, bir fikir vermek için bazı miktarlar kaydetmek mümkündür. Meselâ, Kazancılar Çarşısı'nda vakfa ait bir dükkân ancak 1.300 akçe sarfı ile yeniden yapıldığı gibi, Karacapaşa vakfına ait Karacapaşa (Karacabey) Hamamı'nın tamirine de, 18.660 akçe gitmiştir.[153] Yangın sahasının genişliği, yanan dükkân, han, hamam, ev ve sair binaların yüzlerce olması ve hele bunların içindeki eşyalar düşünülürse, maddî zararın milyonlarca akçe olacağını kabul etmek lâzım gelir. Celâlîlerin baskınıyla Ankara köylerinin aldığı şekil daha feciydi. Hemen nüfusunun büyük bir ekseriyeti kaçmış ve köyler bomboş kalmıştı. Karakaş'tan sonra "Çörekoğlu denen zorba"nın emrinde yeni bir Celâlî kitlesi Ankara Sancağı'nı

151 Karakaş'ın Ankara'ya girişine ait bu bilgiyi 1013 yılına ait 9 No'lu Ankara şer'iyye sicilinden çıkarıyoruz ki, burada bize vesika vazifesini gören kayıtlar yangın ve hasardan doğma birtakım davalara aittir.

152 Ankara sicillerinde bu yangınlarda harap olan bina ve dükkânların, arsa ve tamirlerine ait pek çok kayıt mevcuttur. Bunların ince ince tetkiki yangının genişliğini tesbit etmeye imkân verir.

153 Ankara Şr. Sc., No: 9, s. 3.

süpürdü. Sadrazamın haslarından olan Haymana'da iki ağa bunlar tarafından katlolundu. Çörekoğlu'nun arkasından, sancağı, bir de nereden geldiklerini bilmediğimiz "sipah zorbaları" talan ettiler.[154] Sipah zorbalarından sonra, Çörekoğlu yeniden dördüncü yağma ve tahribi yaptı. Böylece Ankara Sancağı, 1603 yılı yazı esnasında, tam dört defa sekban istilâsına uğradı.[155] Bu büyük Celâlî ve "sipah zorbası" gruplarının birbiriyle münasebetlerinin neden ibaret olduğunu bilemiyoruz. Bu müthiş sekban dalgalarının mevzumuz bakımından önemi şehirlerde yaptıkları büyük tahribattan ziyade, köylerde meydana getirdikleri geniş ölçüde nüfus hareketleridir ki, buna ilerde yine temas edeceğiz.

Kastamonu taraflarında Fetret'in nasıl bir manzara gösterdiği belli olmamakla beraber, 1601 baharında Deli Hasan'dan ayrıldığını söylediğimiz Yularkastı, kalabalık bir levend kitlesi ile oralardaydı. Sinop, Çerkeş, Kastamonu, Taşköprü gibi kasabalar mütemadiyen bu meşhur Celâlînin tahribine ve yağmasına maruz bulunuyorlardı. Hattâ Kastamonu şehrinin imdadına ta Ankara'dan yardımcı yollanmıştı.[156] Karakaş'ın Ankara'yı bastığı 1603 yazında, Yularkastı da tekrar Kastamonu'yu bastı. Ankara'da olduğu gibi, orda da halk bir de kapıkullarının yağmasına uğradı.[157] III. Murad devrinden beri tanıdığımız meşhur yiğitbaşılardan Taşköprülü Urgancıoğlu Mehmed'in sipah zorbalarına ve gerek Yularkastı'ya karşı, il erlerinin başında olarak yaptığı mücadele, bir dereceye kadar Celâlîleri durdurabilmekteydi. Netice itibariyle denebilir ki, Kastamonu ve Sinop taraflarında da köyler dağılmışlar ve kasabalar yangınlarla ağır tahribata uğramışlardı.

Anadolu Vilâyetine dahil sancaklardan, Hamid (Isparta) ve çevrelerinde, III. Murad devrinden kalma eski Celâlî şeflerinden Kınalıoğlu Mustafa da bu sırada yeniden harekete geçmiş bulunuyordu. Hamid Sancağı'nın Pavice Kazası'na (bg. Burdur'a bağlı Yeşilova ilçesi) bağlı Nolu köyünden olan bu şahıs dört bin kişi ile dolaşmaktaydı. "Nice kimseleri katl ile vilâyeti basup" ahalinin mallarını yağma ettiği şikâyet olunuyordu. Aynı sahalarda, başlarında pek çok levend toplayan "nice zorbalar" ortaya çıkmıştı. Lâzkiye (Denizli) kadısı, "Lâzkiye ulemâ ve sulehâ ve eimme ve hutebâsı ve sair fakir ve zuafâsı"nın arzı olduğunu söylediği mektupta, halkın "içimizden birimiz baş ve buğ olup her köyden on nefere bir baş ve yiğitbaşı nasbolunub zikrolunan

154 Sipahi zorbalarının ve Çörekoğlu'nun Ankara şehrine girdiklerine ait iz yoktur. Zorbalar tahribatı bilhassa köylerde yapmışlardır. İşlerine yarayan bütün hayvanları sürmüşlerdir. Bu yüzden şahıslar arasında pek çok dava çıkıyor: Ankara Şr. Sc., No: 9, s. 291.

155 Belge 18.

156 Ankara Şr. Sc., No: 9, s. 9, 10.

157 BOA, MD, No: 75. s. 79; MD, No: 76, s. 124.

eşkiyayı men' ve def etmek içün emr-i şerif rica ederiz" dediklerini bildirmekteydi. Buna karşılık yollanan hükm-i hümâyûnda, bu arzu kabul olunmakla beraber, "eşkiya yok ise cemiyet etmekden ve fukaraya teaddiden" sakınmaları ehemmiyetle hatırlatılıyordu.[158] Yine buralarda beş yüz kişi ile Derviş Nâzır adında biri dolaşıyordu. Burdur'un Bartam köyünün nâzırı olduğu kaydolunan bu kişi tahribatını en ziyade Hamid Sancağı'nın Karahisarısahip taraflarında ve Karahisarısahip'te yapmaktaydı. Yanına toplananların, en meşhur eşkiyalar ve Karayazıcı'dan dağılan kimseler olduğu şikâyet olunuyordu. Karahisar'a yağma bölüklerinin başında kendisi gitmiş, birçok kimseyi hapsedip, kadıları bağlayarak, hakaret için yanında dolaştırmaya başlamıştı. Sonradan Bolu taraflarında büyük şöhret kazanacak olan Küçük Hasan bu sıralarda Derviş Nâzır'ın maiyyetinde çalışıyordu. Yüz kişiyle Şuhut kasabasını bu şahsa bastırdı. Karahisar Sancağı bana verildi diye haber yolladığı zaman 500 hanenin kaçmış olduğu İstanbul'a bildirildi.[159]

Altı-bölük halkından iken "dirliği çalınanlardan" ve Karayazıcı'nın tanınmış ağalarından Arabacı Süleyman'ı, 1603 baharında, Kütahya ve Karahisarısahip çevrelerinde görüyoruz. 1601'den beri nerede olduğunu bilmediğimiz bu şahıs, Karakaş, Ankara Sancağı'nı tahribe devam ettiği sırada, Karahisarısahip'in Şeyhli Kazası'na (bg. Denizli ili Çivril ilçesine bağlı Işıklı bucağı) subaşı resmî sıfatı altında gelerek, buralarını ateş ve kan içinde bırakmıştır. Bu sırada kazanın kadısı bulunan Mehmed Efendi, Arabacı Süleyman gittikten sonra divan-ı hümâyûna "kazâyâ defteri" yollayarak, Arabacı'nın bu kadılıkta yaptığı tahribattan tesbit edebildiğini arz etmiştir. Kadı Mehmed Efendi, ancak on kadar köyün zararlarını tahkike imkân bulduğunu, diğer köylerin halkı Arabacı gelirken hep dağlara sığınmış ve halen korkularından köylerine inmemiş bulunduklarından dolayı, insansız olan böyle köylerin zararlarını soracak adam bulamadığını ifade ediyordu. Adlarını kaydettiği on köyde, 17 ölü ve 21 de yaralı vardı. Yaralıların bazılarının uzuvları kesilmiş, salma olarak 371.400 akçe toplanmış olduğu tesbit olunuyordu. Arabacı Süleyman, Müderris Receb Efendi'de altı gün misafir kalmış, bütün eşya ve erzakını yağma ettikten başka, sürüsü ile koyununu ve kuzusunu alarak kendi çiftliğine yollamış,[160] Çukurkuyu köyünden Abdülkerim Çelebi ve Hamza adındaki şahısların bütün mallarını ve eşyalarını ve 17.000 akçelerini almıştı. Bütün mal ve can kayıpları her köyde ne kadar ise, durum bir cetvel halinde İstanbul'a yollandı. Şeyhli kadısı tertip ettiği "kazâyâ

158 Belge 19.
159 BOA, MD, No: 75, s. 313.
160 Bundan anlaşıldığına göre Arabacı buralı idi; yahut buralarda çiftlik kurmuştu.

defteri"nde, kazasının Arabacı Süleyman'dan evvel, Celâlî Tavil Mehmed'in ağalarından Sinan Bölükbaşı tarafından da yağma olunduğunu, fakat, o zaman bu sonuncu yağmadaki kadar zarar görmediklerini zikrediyordu.[161] Yine aynı yaz, Tavil Mehmed büyük sekban kitleleriyle Kütahya'yı kuşatmış, 60.000 flori (altın) ve iyisinden 9 at vermedikleri takdirde, evlerini ateşe vereceğini ve kaleyi de yerle bir edeceğini ahaliye bildirmişti. Tam bu sırada, hükûmet, Tavil'e Şehrizul (Şehrizor) beylerbeyliğini vermek suretiyle Kütahya'yı felâketten kurtardı. Hele yanlarında birkaç yüz levend ile dolaşan küçük şefler pek çoktu. Yapılan şikâyetlere nazaran, bunların çoğu altı-bölük halkından idiler ve ümerânın kapı ağalığını yapıyorlardı.

Teke taraflarında iki-üç yüz levend ile faaliyette bulunan Zülfikâr, Ören ve Taceddin adında üç şahıs, Teke Sancağı'nın eski beyi İbrahim'in adamlarını basarak, bir katar katırını sürmeleri üzerine, çıkan çarpışmada âsiler Beyi mağlûp ettiler. Kaleye kapanan İbrahim Bey ellerine bile düştü ise de, kaçıp kurtulmaya muvaffak oldu. Hareket bu kadarla kapanmadı. Taceddin ve arkadaşları, yanlarındaki iki yüz levend ile birlikte, Teke'nin eski beylerinden Ahmed Bey'in oğlu Mehmed Çavuş'un grubuna katıldı. Bu çavuşun etrafında bin kişilik "muklacı ve sekban" kuvveti toplandı. Yukarıda adı geçen İbrahim Bey'i ele geçirerek katlettiler. Kendilerine, Teke'de nâzır (vakıf veya mukataa nâzırı olabilirler) olan ve yukarıda Karahisarısahip Sancağı'nı beş yüz kişiyle yağma ettiğinden bahsettiğimiz Derviş ve arkadaşı Bali Nâzır da gelip karıştılar. Böylece, oralarda hiç kimsenin karşı çıkamayacağı büyük bir levend kitlesi meydana geldi. Mehmet Çavuş, bu kalabalık sekbanlarıyla, Kızılkaya Pazarı (bg. Burdur ili Bucak ilçesine bağlı bucak) denen yerde sancakbeyinin kethüdâsına ve devriye bölüklerine hücum ederek, onları kaleye girmeye mecbur etti. Nüzul ve hükûmete ait öbür tekâlifi toplayan mübaşirleri de vazifelerinden men etti. Halk, yolladıkları arzalarında Mehmed Çavuş'un zulmü üzerlerinden kaldırılmazsa hicret edeceklerini söylüyorlardı.[162]

Şu sıralarda Karaman Vilâyeti'ndeki "Fetret" hayatının arz ettiği manzara, tasvirini yaptığımız Anadolu Vilâyeti'ndekinden daha ağır gibi görünmekte ise de, elimizde bunu anlatacak olaylar azdır. Bilinenleri kaydediyoruz.

Deli Hasan'dan ayrılan, tanınmış Celâlî şeflerinden birisi olduğunu söylediğimiz Tavil Mehmed, 1603 baharında batıdan Konya istikametine hareket etmişti. Karakaş'ın Ankara, Kırşehir taraflarında yaptığı tahribatı Tavil'in de, Kayseri, Niğde, Aksaray, Konya, Hamid ve Kütahya sancaklarında yaptığını, bura köy-

161 Belge 20.
162 BOA, MD, No: 75, s. 33 (Teke Sancağı'nda olan kadılara hüküm).

lerinden esaslı boşalmalar olduğunu biliyoruz. Fakat, vakaların oluş saf'haları belli değildir. Bu asinin son olarak Kütahya'yı kuşattığını ve orada hükûmetle barışmış olduğunu yukarıda söylemiştik. Niğde'nin Develi Kazası'nda Han Mehmed adında birinin, iki yüz atlı ile salgınlar saldığı, yolları keserek birçok adam katlettiği görülmektedir. Niğde beyi bu şahsa ait olayları arz ederken, çabuk tedbir alınmazsa "sonra küllî kayıda tasaddî olunur" diyerek ele geçirilmesi için ferman talep ediyordu.[163]

Kırşehir Sancağı'nın Eskiler Kadılığı'na bağlı bulunan Muradiye köyü halkı tarafından İstanbul'a yollanan bir arzda sancağın 1603 yazındaki durumuna ait malumat vardır. Burada anlatıldığına göre, Karayazıcı zamanından beri şöhreti olan Celâlî şeflerinden Hayalîoğlu Mehmed, Karakaş'a bağlı olarak Kırşehir kadılıklarını istilâ etmişti. Yine Karayazıcı'nın ağalarından eski altı-bölük mensubu Kâfir Murad, Kasım Bölükbaşı, Kel Osman, Hayalîoğlu'nun maiyetinde bölükbaşı idiler. 1603 yılının sonlarında soğuk bir kış günü, adı geçen köye yaptıkları baskın esnasında cereyan eden vakalar hakikaten fecidir. Köye ansızın gelen Celâlîler 30 kişi öldürmüşler ve 25 kişi yaralamışlar, çok kimseyi de hapsetmişlerdi. Soğuk kışta halka türlü işkence yaptıkları esnada, "yetmiş nefer hatunun soğuktan elleri ve ayakları dökülüp bunlardan ziyade kuruş talep edüp", kırk deve, yirmi beş at ve yirmiş beş de erkek çocuklarını aldıkları, beş evi içindeki nüfuslarıyla birlikte yaktıkları, 50.000 akçe topladıkları, ellerine geçen malı yağma ettiklerini bildiriyorlardı. Aldıkları genç çocukların bir kısmını ağır paralar mukabilinde sahiplerine geri vermişler ve bir kısmı ise kurtarılamamıştı. Halk, arzlarında, halen şakilerle sekbanların orada olduklarını söyleyerek, eğer çocukları ve yağma olunan malları alınmaz ve asilerin haklarından gelinmezse, hep göç edeceklerini bildirmekte idiler.[164] Karakaş ve ona bağlı olan Hayalîoğlu binlerce sekban kitleleriyle, Ankara, Bozok ve Kırşehir taraflarında 1604 baharına kadar bir sene hâkim kaldılar. Hükûmet otoriteleri kalelerden dışarı çıkamadılar. Devletin vergi teşkilâtı altüst oldu. Mültezimler, emînler, voyvodalar, hükûmete ve has sahiplerine taahhütlerini yerine getiremediler; çünkü, tahsilat yapacakları yerlere gitmeye imkân bulamamışlardı.[165]

Karaman Vilâyeti'nde, 1603 yazında daha çok göze çarpan hadise, vilâyetin cenubunda, İçel taraflarında uzun zamandan beri mevcut suhte isyanlarıdır. 1597'de Lârende'de (Karaman) büyük bir ayaklanma halinde gördüğümüz bu hadise, o zaman bastırılmış gibi olmuş, fakat medreseliler güneye çekilerek

163 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 612.
164 Belge 21.
165 Belge 35.

vaziyetlerini daha çok sağlamlaştırmışlardı. 1598'de tekrar alevlenen suhte isyanlarını bastırmaya Hüseyin Paşa memur olduğu esnada Celâlî olmuş ve suhtelere de bir şey yapılmamış, nihayet 1600'de Sivas Beylerbeyi Mahmud Paşa, Çorum'a sancakbeyi tayin edilen Karayazıcı ile birlikte suhteleri dağıtmaya memur olmuş, fakat, bütün bunlardan da bir netice hasıl olmamıştı. Ondan sonra da suhteler kendilerine karşı yollanan küçük kuvvetleri üzerlerine yanaştırmadılar. Deli Hasan'ın Kütahya'ya hareket ettiği 1602'de, hükûmet idaresi vilâyetlerde çok zayıflamış olduğundan, İçel'deki suhtelerin cüretleri büsbütün arttı. Bu yılın ekim ayında, Adana Beylerbeyi Ramazanoğlu İsmail Bey'e, suhteler üzerine gitmesi için bir ferman yollandı. İsmail Bey, Tarsus'ta toplanmış bulunan suhtelere hücum ederek, üç yüz talebeyi öldürmeye muvaffak oldu. Fena vaziyete düşen suhteler, derhal İçel'de bulunan arkadaşlarından yardım istediler. Bu sancağın bazı reayası ve timar erbabıyla iyi anlaşmış olduklarını yukarıda söylediğimiz suhteler, halkın da yardımıyla, 2.000 kişilik bir kuvvet teşkil ederek, 1603 Nisan'ında Tarsus Sancağı'nı bastılar. 200 deve, 2.000 at, katır, sığır, camus (manda) ve binlerce koyun sürdüler. Ayrıca, 30.000 altınlık (3 milyon 600 bin akçelik) eşya kaldırdılar. Birçok da insan katledildi. Asi suhteler aldıklarını İçel Sancağı'na götürmeye vakit bulamadan, Adana beyi süratle Tarsus'un imdadına yetişti. Çarpışmada medreseliler yine bozguna uğradılar. Tarsus'un şeyh, müderris, sabık kadı, evkaf nazırı ve sair kişilerine ait pek çok imzayı taşıyan bir arz İstanbul'a yollanarak, suhtelerden kurtarılan eşya ve hayvanatın adilâne bir suretle sahiplerine tevzi olunması için İsmail Bey'e ferman yollanılması rica edildi.

Tarsus'tan, yine İçel'deki kalelerine dönen suhteler, bu sancakta kendilerine uymayanlara hücum ediyorlardı. Lârende müftüsünün, birçok sabık kadıların, müderrislerin ve başka kimselerin imzalarını taşıyan Haziran 1603 (evâhir-i zilhicce 1011) tarihli bir arzda, bu sıralarda İçel'de geçen hadiseler hakkında malûmat vardır. Burada anlatıldığına göre, suhteler bu yılın baharından itibaren toplanarak kasabalara ve köylere saldırmaya başlamışlardı. "İvgadi Kazası'nda sakin zuama ve erbab-ı timardan ve fukaradan bir âhad kalmayup, evlerin harap ve ekserisini katleyleyüb bakıyetü's-süyufu İvgadi Kalesi'ne düşüb dört beş ay mikdarı etrafa feryada varılub meded yetişmeyüb", nihayet Dergâh-ı Âli çavuşlarından Derviş ile Zaîm Cafer, kale erlerinden ve halktan birtakım arzlar ve mahzarlar alarak, kaleden aşağı sarkıtılmak suretiyle kaçıp, Lârende'ye gelmişlerdi. Bu şahısların üzerinde bulunan arzlar ve mahzarlar açıldığında, suhtelerin Akliman ve Silifke'yi zaptetmiş oldukları, İvgadi'nin altı aydan beri muhasarada olduğu, medreselilerin eline düşen kalelerdeki kale erlerinin katledilmiş oldukları

ve zaptettikleri kalelere kendilerinin yerleşmekte olduğu anlaşılmıştı. Lârende müftüsü ve halk bu bilgiye dayanarak, hükûmete, kendi namlarına bir arz yazdılar ve imdat istediler.[166]

Tarsus'ta bozulmuş olan suhtelerin İçel'deki hareketlerinin gittikçe şiddetlendiğine dair hükûmete mütemadiyen arzlar gelmekteydi: Mare (Muarre) Kalesi'ni de zapteden asilerin eline, Silifke ve Akliman ile birlikte, üç kale geçmiş oluyordu. İvgadi'de mukavemet devam etmekteydi. Fakat, hükûmete gönderilen haberde, erzakın tükenmek üzere olduğu, bu kale de suhtelere düşerse, artık onları İçel'den atmanın mümkün olmayacağı bildirilmekte idi. Karataş naibi de arzında, suhtelerin ve onlarla birleşen "il erleri" ile timar erbabının niyetleri, silâhı ve müdafaası çok mükemmel olan İvgadi Kalesi'ni zaptederek, aileleriyle birlikte buraya yerleşmek olduğunu, eğer müdafilere erzak yardımı yapılmazsa asilerin bu maksatlarına ereceklerini iddia ediyordu. Elgazi kadısı da, arzında aynı hadiseleri anlattıktan sonra, müdafilere yardım istemiş ve Lârende'de korucu bulunan Yeniçeri Serdarı Mehmed'in, tüfekçi yoldaşlarıyla kalenin imdadına gitmesi için emir yollanmasını rica etmişti. Bu kadı da, il erlerinin ve timarlı sipahilerin suhtelere tâbi olduklarını teyid ediyordu.[167]

İran ve Avusturya seferlerine bütün kuvvetlerini bağlamış bulunan hükûmet, Anadolu'daki hadiselere olduğu gibi, buradaki suhte tahribatına ve bundan ileri gelen feryatlara da ancak seyirci kalmakta ve kadılara "ehl-i fesadın hakkından gelinmesi" için âdet olan fermanları yollamaktan başka bir şey yapamamaktaydı. 1603 yazında Celâlî seferine memur olan Nuh Paşa'ya bu mesele de havale olmuştu. Fakat, "Serdar"ın diğer ümerâdan farkı yoktu. O da Anadolu'daki kanlı boğuşmalara seyirci olarak kaleden kaleye gezmekle yetinmekteydi. Şu halde, suhtelere bir şey yapılamadı ve bunlar bu havalide Muslu Çavuş'un türemesine kadar devam ettiler.

7- Ümerâ Kapılarındaki Levendlerin Tahribatı

Doğrudan doğruya Celâlî hüviyetini taşıyan kişilerin etrafında toplanan veya altı-bölük zorbalarına uyan sekban kitlelerinin, Anadolu ve Karaman vilâyetlerindeki faaliyetleri hakkında fikir verecek birçok vakadan bahsettik. Adana, Halep, Maraş, Rum, Erzurum gibi vilâyetlere gelince, buralarda da aynı hallerin devam etmiş olduğunu, kadıların, timar erbabının ve vergi toplayan hükûmet

166 Belge 22.
167 Şu arzlar hep bu meseleye aittir. BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 616/1.

adamlarının arzlarından tesbit edebiliyoruz.[168] 1603 yazında Ankara'nın başına gelen felâketi, hem de aynı sırada, Kayseri dahi geçirmiştir.[169] Çorum, Çankırı, Amasya, Tokat, Şarkîkarahisar taraflarındaki tahribat daha fazlaydı. Köylerin halkı yer yer dağlara veya kasabalarla şehirlerin kalelerine çekilmişler, bu suretle geçimsiz kalan halkın genç erkekleri gidip mecburen levend kitlelerine karışmışlardı.[170] Yıldızlı İbrahim ve Gurguroğlu, Yeşilırmak çevrelerinin en mühim Celâlî önderleri idiler.

Maraş ve Erzurum vilâyetlerinde de durum aynı idi. Köyler yok denecek ölçüde dağılmış bulunuyordu. Fakat, Celâlî mücadelesinin "Fetret"ten, "Büyük Kaçgunluk" devrine geçmesinde bir intikal yılı olarak kabul edebileceğimiz 1603 senesi için bu vilâyetlerde Celâlî sekbanlarının faaliyetleri hakkında fazla bilgi tesbit edemedik. Diğer taraftan, büyük Celâlî mücadelesinde, Celâlîler kadar ehemmiyetli olduklarını daima gördüğümüz ümerâ kapılarındaki devriye sekbanlarının, kanlı tahribatları ve "Fetret"i "Büyük Kaçgun"a çevirmekteki rolleri hakkında oldukça fazla bilgi toplamış bulunuyoruz. Şimdi bunları hulâsa edeceğiz:

"Celâlî isyanı" denen büyük tarihî hadisenin tahrip kuvvetlerini teşkil eden levendlerin, ayrı sıfatta üç zümre şefler tarafından idare edildiğini biliyoruz. Bunların birincisi, "ehl-i örf" azması diyebileceğimiz Celâlî şefleri; ikincisi, "altı-bölük"ten türeyen ve bu bölüklere ait bayrakların altında hareket eden "sipah zorbaları" veya "sipah oğlanı" olduklarını iddia edenler; üçüncüsü de, beyler ve onların kapı ağaları. Birinci ve ikinci zümreler etrafında toplanan "Fetret" olaylarını yukarıda anlatmış bulunuyoruz.

Beyler, "kapı yazma" adı altında, pek çok levend sekban olarak almışlar, kapı ağalarını ve çoğu sekbanların içinden türeyen bölükbaşıları bunlara şef yaptıktan sonra, kaymakamlık, kethüdâlık ve subaşılığa ait görevleri bu suretle teşkil edilmiş olan levend bölüklerine vermişlerdir. 1603 baharından itibaren, Celâlîler veya altı-bölük grupları gibi, ümerânın kapı halkı veya devriye bölüklerinin de birer sekban dalgası haline geldiklerini, köylere ve kasabalara bütün şiddetleriyle saldırdıklarını görüyoruz. Sırasında da işaret edildiği gibi, Fetret devrinde, beyler kapı ağalarını umumiyetle altı-bölük zorbalarından, hattâ yeniçerilerden seçip alıyorlardı. Bu suretle, kapı ağalığından veya altı-bölük zorbalığından, Celâlî şefliğine geçen insanlarla, ümerânın kapı ağaları ve altı-bölük bayrağı taşıyan grupların şefleri çok vakit aynı ocaktan çıkan kimselerdi. Bilhassa Celâlî şefleri ile ümerânın kapı ağalarını, hattâ birçok beyleri, birbirinden ayırmak çok vakit

168 Belge 24.
169 BOA, Ali Emîrî tasnifi, I. Ahmed, No: 66.
170 Belge 32 (Zile hasları reayasının levend olduklarına ait hüküm).

güçleşiyordu. Bugün tanınmış bir Celâlî şefinin bölükbaşılığını veya ağalığını yapan, yarın bir sancakbeyine veya beylerbeyine kapı ağası oluvermekteydi. Bütün Celâlî isyanlarının bir hususiyeti de budur. Karakız, Kâfir Murad, Kizir Mustafa, Arabacı Süleyman ve başka birçok tanınmış "zorba" bazen kapı ağalığında, bazen Celâlî başbuğlarının yanında görünüp durmuşlardır. Ümerânın kapı ağalığı ile Celâlîlik arasındaki bu türlü akrabalık ve komşuluk gözde tutunca, hem Celâlîlerin ve hem ümerânın halk karşısındaki durumlarını anlamak kolay olur. Aşağıda anlatacağımız oluntulardan bunu daha iyi anlayacağız.

Karayazıcı'nın ağalarından Arabacı Süleyman'ın, bir subaşı olarak (ihtimal Anadolu beylerbeyinin subaşısı), 1603'te Şeyhli Kadılığı'nda görev aldığını söylemiştik. Kınalıoğlu, Tavil Mehmed'in ağalarından Sinan Bölükbaşı, Derviş Nâzır ve ötekilerin birer silindir gibi geçtikleri Hamid sancakbeyi olan ve o sırada seferde bulunan Osman Bey'in kethüdâsı Ahmed tarafından levendlere köylerde yaptırılan soygunlar ve zulüm, Celâlîlerin yaptıklarından aşağı değildir. Isparta kadısının arz ettiğine göre, kethüdâ Ahmed, aslında sancakbeyinin bir levendiydi. Bey, sefere giderken, ondan birkaç bin kuruş alarak, kendisini kethüdâ yapmış ve sancağın başına bırakmıştı. O da, etrafına "beş altı yüz levendât cem edüp, yirmişer, otuzar atlu halinde köylere kışlak nâmiyle yerleştirüp", bu kadar kalabalık insanın masraflarını köylülere yükledi. Levendleri köylerde birçok da "fesad" ediyorlardı.[171]

Bodrum Kalesi dizdarı da, hükûmete yolladığı bir arzda, halkın bir şikâyetinden bahsetmişti. Sancakbeyi olanlar yahut kethüdâları, iki yüz atlıdan ziyade adamla mütemadiyen devre çıkarak fukarayı cebren soyuyorlar, dizdardan barut ve tüfek istiyorlar, verilmediği zaman da kasaba halkından ve dizdardan 5.000-6.000 akçe bedel alıyorlardı. Bunlar bu hareketten men olundukları ve dizdarlara, sancak beylerini ve adamlarını kalelere sokmamak konusunda izin verilmediği takdirde, halkın "celay-ı vatan etmeleri" muhakkaktı. Dizdara yollanan cevapta, beyin ve adamlarının bedel ödemeden bir şey almamaları ve dizdarların da kaleden tüfek ve barut vermemeleri bildirilmişti.[172]

Yukarıda, Karahisarısahip'i bastığını, Hamid'den birçok salma topladığını ve nihayet Teke'de Mehmed Çavuş adındaki şahıs ile birleştiğini söylediğimiz Ulamoğlu Derviş Nâzır hakkında Burdur'un Bartam köyü halkının şikâyetleri resmî hüviyet sahiplerinin hareket tarzlarının birer örneği olarak kayda değer. Adı geçen köyün nâzırı (vakıf veya mukataa nâzırı) olan bu şahıs, köye beş yüz

171 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 4, No: 702 (Evâhir-i rebiül-evvel 1012 tarihli arz).
172 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 599 (Bodrum Kalesi dizdarının 28 Şevval 1011 tarihli arzı).

atlı ve seksen sekban ile gelmiş, atlarını bağlara ve bahçelere çektikten sonra, soygun hareketlerine girmişti. İlk işi, birçok kimseleri bağlayarak, binlerce akçelerini almak oldu. Ondan sonra köyü soymakta devam etti. Son gelişinde de, 34 evin kapılarını yaktı; halkın bütün mallarını yağma etti; dört kişiyi de zincire vurarak götürdü. Arkasından tekrar subaşını yolladı. O da dayak ve işkencelerle, 25.000 akçe toplayıp gitti. Bundan kısa bir müddet sonra, "sizde daha üç yıllık baki akçemiz vardır deyu yüz atlu gönderüp bir yük akçe talep edüp gece yarısı köyü basup" ahalinin nesi varsa alıp gittiler ve ayrıca 15 kişiyi de beraber götürdüler. Köylüler, arzlarında, bu şikâyetleri de dinlenmezse, köyü terk edeceklerini ve dağılacaklarını bildiriyorlardı.[173]

Eski Hamid sancakbeylerinden Numan tarafından yollanan bir arzda, Karahisarısahip'in Karamık Kadılığı'na bağlı Akçirim köyünde oturan Dergâh-ı Âli çavuşlarından Üveys'in, "zorbalar peyda edüp", meşhur eşkiya Şahkuluoğullarını maiyetine aldığı, halkın mallarını gasp etmekte olduğu haber verilmişti. "Kimi Engurus seferinde ve kimi Anadolu'da Celâlî seferinde olan" (Nuh Paşa'nın serdarlığı altındaki sefer kastolunuyor) timar sahiplerinin timarlarını, beylerbeylerinden aldığını iddia ettiği "müzevvir" mektuplarla zaptederek, mahsullerini topluyordu. Zeametinin iki yıllık mahsulü bu suretle yağma edilmiş bulunan "Macar seferinden" gelmiş Mustafa Çavuş, elinde fermanla, Üveys Çavuş'u mahkemeye davet etti ve emir gereğince yanındaki eşkiyaların da hükûmete teslimini istedi. Asi çavuş ve yanındaki kimseler firar ettiler. Numan Bey mektubunda, Üveys Çavuş ve arkadaşları yakalanmazlarsa "azim fesad olması mukarrerdir" demekteydi.[174]

Doğuya doğru gidildikçe, levendlerin soyguncu ve tahripkâr temayüllerine beylerin, Celâlî şeflerinden daha fazla âlet olduklarını görüyoruz. Esasen halk bakımından, ümerânın pek çoklarını Celâlî olarak kabul etmek lâzım geldiğini söylemiştik. Hükûmet merkezinin de beyleri böyle olarak kabul ettiği, fakat, yüzlerce Karayazıcı veya Deli Hasan'ın mevcudiyetini resmen ilân etmiş olmamak için, böyle ümerâ hakkında büyük bir sabır gösterdiği fermanlarda ve hükm-i hümâyûnlarda açıkça görülmektedir.

Karakaş Ahmed'in, Ankara Sancağı'nı tahribe giriştiği 1603'te, Yabanâbâd, Murtazaâbâd, Ayaş ve Bacı kadıları İstanbul'a müşterek bir arz yollayarak, bu sırada seferde bulunan Ankara sancakbeyi Edib Bey'in kaymakamı olan Ali Kethüdâ'nın hareketi hakkında malûmat vermişlerdi. Beyin vekili sıfatıyla, güya devriye gezmeye salâhiyetli olan kaymakam, "Celâlî yanında gezmiş levendler-

173 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 485 (26 Safer 1012 tarihli arz).
174 BOA, MD, No: 75, s. 215 (Karahisar ve Karamuk kadısına hüküm).

den bir iki yüz müsellâh levend ile" kazalarda köy köy dolaşmaya çıkıyordu. Bu dolaşmaları esnasında, meselâ Murtazaâbâd'ın bir köyünden, "burda kıtal olmuş" diye, cebren 50.000 akçe cerime almıştı. Diğer köylerden 4 yük (400.000), Yabanâbâd'dan 6 yük, Ayaş, Bacı, Çepni ve Çukurcak kazalarından da ikişer yük olmak üzere, bütün bu kadılıklardan 18,5 yük (yani 1.850.000) nakit akçe topladığı bildiriliyordu. Kethüdâ, ayrıca, halkta bulduğu at, katır, deve ve sair, kendine yarar saydığı hayvanları ve birçok eşyayı dahi zaptetmişti. Kaymakamın halka olan zulümlerinin arkası bitmiyordu. Bu arza yollanan cevapta, isnat olanlar sabit ise, hemen hakkından gelinmesi (idamı) ferman olundu.[175] Resmen sancakbeyinin vekili mevkiinde olan Ali Kethüdâ'nın Karakaş'a karşı nasıl tavır alındığını anlayacak bir kayıt görülmemiştir.

Fetret devrinin en ağır tahrip ve yağmalarına uğrayan şehirlerden birisi olan Bolu'da, mütekait olarak oturan, bu sancağın eski beyi Mehmed Bey, 1603'te asıl beyin seferde olması dolayısıyla sancağın muhafızı mevkiinde bulunuyordu. Pek çok ümerâda gördüğümüz gibi, Mehmed Bey de bu sırada tanınmış birtakım sipah zorbalarını kapısındaki levendlerin başına geçirmişti. Abdurrahman, Mustafa, Fidanoğlu Muslu, Deveci Mustafa, Kör Habib adlarındaki bu şahıslar, Mehmed Bey'in hizmetkârı, voyvodası ve subaşısı olarak, sekbanlarını yanlarına almışlar ve "salgun" toplamaya çıkmışlardı. Halkta buldukları altın, gümüş, at, katır ve develeri zorla alıyorlardı.[176] O sırada, Mudurnu'ya bağlı Kızıl köyünde yerleşmiş bulunan Zülfikar Çavuş, Deli Hasan grubu Karahisarısahip'te kışladığı esnada, Hafız Ahmed Paşa'nın izniyle başına kırk elli sekban toplayarak, Celâlîlerin erzak kollarını basmaya başlamıştı. Bu defa da Karakaş'ın Mudurnu'ya varan bölükleriyle mücadeleye girişti. Yine bir defasında, Karakaş'ın o tarafa gelen bir bölüğünü dağıttıktan ve birçok Celâlînin başını kestikten sonra, bölükbaşı Kadıoğlu'nu ve bir "emred oğlanı"nı sağ olarak tuttu. Mudurnu kadısından ve diğer civar kadılardan "yararlığına şahadetnameler alup der-i devlete riayet ricasına diri alduğı iki kimseleri dil getirmek sededinde iken", söylediğimiz sabık Bolu beyi Mehmed, Zülfikâr Çavuş'un malına ve davarlarına ve zikrolunan emred oğlanına tamaen adı geçen sipah zorbalarını ve sekbanları üzerine yollayarak, "Celâlî sulh olduktan sonra sen katl-i nefs eyledin deyu bahane edüp"[177] öğle vakti, herkesin gözü önünde, evini bastırdı; kırk elli at, katır ve davarını ve birçok malını Bolu'ya götürerek kendisine aldı. Kadıoğlu adındaki bölükbaşı, Mehmed Bey tarafından serbest bırakılarak, Zülfikar Çavuş'u katletti ve başı

175 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 686.

176 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 2, No: 427/9 (Mudurnu kadısının arzı); Karton 3, No: 603 (sabık Bolu beyi Mehmed'e hüküm: Selh-i şevval 1011).

177 Buradaki "sulh"tan, Deli Hasan'ın hükûmetle barışaması kastolunuyor.

ile bir kolunu "Celâlî Karakaş'a iletürüm" diye atına binerek gitti. Bu hadiseyi İstanbul'a ulaştıran Mudurnu kadısı, Mehmed Bey'in, Kadıoğlu'nu kasten bıraktığını ve kılıcını dahi eline verdiğini, bu beyin Karakaş ile müttefik olduğunun ısrarla söylendiğini arzında izah etmekteydi.[178]

İzmit'ten, Çankırı ve Çorum'a kadar sıralanan sancaklarda, beylerin dairelerinde çalışan altı-bölük zorbalarının, subaşı ve kethüdâ olarak, sekban bölükleriyle köyleri harap ettikleri hakkında İstanbul'a mütemadiyen şikâyetler gelmekteydi. Aynı zamanda, 1603 Şubat'ında, İstanbul'da, yeniçerilerle sipahiler arasındaki çarpışmanın bu yerlerde bulunan kullara da sirayet ettiği, bu yüzden birçok hadise çıktığı yolunda haberler işitilmesi üzerine, hükûmet Sol Ulûfeciler Ağası Handan Ağa'yı, Bursa'dan geçmek üzere, İzmit, Gerede ve Bolu istikametlerinde teftişe çıkardı. Bu ağa, aynı zamanda eşkiya teftiş edecek ve kapıkullarını da sefere sürecekti. Handan Ağa uğradığı yerlerde, kadıları, köylerden dahi imam, köy kethüdâsı ve sair ileri gelenleri ve kasabaların âyanını soruşturma için topladığında, onlar kadılıklarında, ne yeniçeri-sipah münazaası ve ne de eşkiya bulunduğunu yemin ile temin ediyorlardı. Mudurnu'da, gerek halk ve gerek kadı, Bolu beyi Mehmed Bey'in Karakaş ile münasebette olduğunu, sipah zorbalarını Mudurnu'ya onun yolladığını, Zülfikâr Çavuş'u da kendisinin katlettirdiğini söylediler. Nihayet, 1603 Haziran'ında Bolu'ya gelen Handan Ağa, yaptığı tahkikatta, Mehmed Bey'in dairesinde "sekiz nefer sipah zorbası" bulunduğunu, bunlardan "Mustafa bin Abdullah"ın Mısır müteferrikalarından olduğunu tesbit etti. Halk, Handan Ağa'ya yaptıkları şikâyette, Mustafa bin Abdullah hakkında, Tırnakçı Hasan Paşa zamanında, "Bolu'nun mukataat bakayası tahsiline emr-i şerif alup vilâyet-i mezbure varup reaya ve berayaya ol derece zulüm etmiştir ki, vilâyetimize Celâlî gelmiş olaydı bize bu kadar zulüm ve teaddi itmez idi" diye ifadede bulundular. Handan Ağa, merkeze yolladığı arzında Mehmed Bey'in ve sekiz sipahinin "dimağları fesadda" olduğunu, reayaya çok zulüm ettiklerini kaydederek, sipahilerin iptidadan timara (mürd-i timar) çıkarılmalarını teklif etti.[179] Buna rağmen, Mehmed Bey'e bir şey yapılamadığı gibi, sonra Bolu beyliği de yine kendisine verildi, dairesindeki sipahiler de sekbanlarla dolaşmakta gene devam ettiler.

Kastamonu ve Sinop taraflarında da, altı-bölük halkı sancak beylerinin dairelerinde olarak geziyorlardı ve yukarıda, buralara musallat olduğunu söylediğimiz Yularkastı, bir ara, sancakbeyi tayin olunmuştu. Fakat, bunlar ancak bu kadar bilinmektedir.

178 Belge 25.
179 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 2, No: 1-8/427 (arzlar); Karton 3, No: 59 (mazhar).

Karaman Vilâyeti'nin Tavil Mehmed ve Karakaş Ahmed'in bazı grupları tarafından nasıl tahrip olunduğunu söylemiştik. Bu vilâyet ümerâsının Celâlîlerle olan münasebetleri belli olmamakla beraber, dairelerindeki sekbanların köylerin boşalmalarında Celâlîler kadar etkili olduklarını görüyoruz. Ereğli kadısı, oralarda geçen mühim bir hadise hakkında yolladığı arzda, bu bakımdan hayli malûmat vermiştir. İzah ettiğine göre, Bor kasabasında oturan altı-bölük Sipahisi Nefesoğlu Mehmed, kardeşi Hasan ve Abdullah ile, Ereğli'ye tâbi Ürgüd köyünden Hacı Abdülkadir oğlu Ali adındaki şahısların adamlarından üçü, Bor, Ereğli ve Şücaaddin kadılıklarının sınırları arasında katledildiler. Nefesoğlu bu cinayeti Ereğli'nin Kızılca Nahiyesi halkından, altı-bölük mensubu Ahmed ve Beytullah'ın yaptıklarını iddia ederek, kalabalık bir sekban bölüğü ile Niğde şehrine girdi ve katil sipahileri himaye ettiği anlaşılan eski Niğde sancakbeyi Ahmed'ten zorla bin kuruş (120.000 akçe) aldı. Bu sırada Niğde Sancağı'na yeni tayin olunan beyin mütesellimi Kurt gelmiş bulunuyordu. Onun da eşyasını ve parasını yağmaladı ve kendisine de bir hayli hakarette bulundu. Ondan sonra sıra cinayeti kendilerinden bildiği sipahilerin oturdukları nahiyeye geldi. Nefesoğlu sekbanlarıyla nahiyeye eriştiği zaman, pek çok kimse korkudan başka yerlere firar etmişti. Tam o sırada, Karaman Beylerbeyi Ömer Paşa (ki Vezir Nuh Paşa ile güya Celâlî seferine memurdu) kendi kapısı halkından ve sipah zorbalarından ibaret 3.000 kişilik bir kuvvetle Niğde taraflarına geldi. Nefesoğlu, beylerbeyinden de ayrıca yardımcı bölükler alarak, nahiyede yeliştirmeye başladı. Harice kaçanlardan bazılarını buldurup getirtti. 93 deve, 40 kısrak, 2 sürü koyun aldıktan başka, levendlere ve sipahilere de, buldukları para, eşya ve malları yağma ettirdi. Halkın şikâyeti üzerine, Ereğli kadısının "yolladığı arza cevap olarak, o zaman, yani 1603 Temmuz'undan sonra, Nuh Paşa'nın yerine "Celâlî serdarı" tayin edilmiş bulunan Vezir Nasuh Paşa'ya yollanan hükm-i hümâyûnda, Nefesoğlu Mehmed'in adı Silâhdarlar bölüğünde bulunamadığından dolayı sipahi sayılamayacağı ve suçlu mahkemeye celp olunarak "hukuk-ı fukaranın iadesi" ve "üzerinden on beş yıl mürur etmeyen hususların" dahi incelenmesi emredildi. Halbuki Nefesoğlu'nun yanına kendi sekban ve "sipah" bölüklerini de katmak suretiyle nahiyenin yağmasına iştirak eden Ömer Paşa'ya hiçbir ceza veya ihtar verilmedi.[180]

Karakaş'ın ve Tavil Mehmed'in Celâlî bölüklerinin, bu sahaları bütün 1603 yazı süresince altüst ettikleri söylenmişti. Buradaki bilgiden ise, aynı sıra Karaman Beylerbeyi Ömer Paşa'nın, 3.000 sekban ve "sipah" kuvvetiyle buralarda dolaştığını görüyoruz. Acaba beylerbeyinin Celâlîlerle münasebeti nedir? On-

180 Belge 26.

larla mücadele ediyor muydu? Yoksa, Bolu sancakbeyi veya diğer birçok ümerâ gibi, el altından onlara yardım mı etmekteydi? Bunlar tamamıyla karanlık kalmaktadır. Yalnız şu muhakak ki, Ömer Paşa da, başındaki kalabalık sekban ve sipah zorbalarıyla, aynı Celâlîler gibi, her fırsatta ahalinin mallarını ve paralarını yağma ederek, ağır salmalar toplayarak, reayanın süratle topraklarını terk etmelerine ve "atlanup silâhlanup" Celâlîlere karışmalarına, Celâlîler kadar etki yapıyordu.

Yine 1603 yılında, Karaman Vilâyeti'nin İçel Sancağı'ndaki durumu İstanbul'a arz etmek üzere sancağın başında bulunan kaymakam (beyin vekili) ile sancağına dahil kazaların kadıları tarafından birlikte yollanan "mektup" üzerine, cevap olarak gönderilen bir hükm-i hümâyûnda buralardaki feci durum hakkında uzun bilgi verilmiştir:

İçel'de devamlı bir suhte ayaklanması olduğunu, bazı timar erbabı ile "il erleri"nin de, medreselilerle birleştiklerini söylemiştik. İşte sancaktaki bu hadiseleri yatıştırmak ve aynı zamanda "muhafız" olarak, buraya Hasankeyf sancakbeyi Mehmed yollanmış bulunmaktaydı. İçel Sancağı muhafızı Mehmed Bey, "birkaç yüz atlu ve sekban ile ve Ermenaklı Seydi ve yerliden Ali Çavuş ve Cafer ve Derviş Çavuş ve Süleyman Çavuş ve Candır Osman ve Şerefoğlu Nebi ve Bozkırlıoğlu Muslu Çavuş[181] ve emmisi Mahmud ve bunların emsali eşkiya ile il üzerine çıkub", ahalinin mallarını ve erzaklarını yağma etmiş, evlerini de yakmıştı. Katlettiği insanların sayısı iki yüzü geçiyordu. "Müslümanların emred oğlanların ve bakire kızların ve avretlerin levendâta tasarruf ettirüb ve 50.000'den ziyade koyun ve keçilerin ve beygir ve iyi deve ve 2.000 sığırların sürüb ve mevcut bulunan arpa ve buğday ve yağ ve bal ve sair zahirelerin alub ve üç yüzden ziyade adamı tutub hapsedüp gece ve gündüz işkence idüp nakid 7 yük (700.000) akçeye kesüb alub ıtlak eylemiş iken badehû yine mezkûrları tutup hapsedüb her birinin yüzer ve yüz ellişer kuruşların alub küllî teaddi" etmişti. Bu dehşet verici haber üzerine, derhal Dergâh-ı Âli kapıcılarından biri, İstanbul'dan mübaşir olarak yollandığı gibi, Lârende'de oturan yeniçeri serdarının bu kapıcıya koşulması için, yeniçeri ağası tarafından kendisine mektup yazıldı. Bu sırada sancağa geldiği anlaşılan asıl sancakbeyi ile, İvgadi, Karataş, Sarıkavak kadıları, Mehmed Bey'i muhakemeye memur oldular. Şikâyet olunanları kapıcı ve yeniçeri serdarı "meclis-i şer"e getirecekler ve davacıların hakları alındıktan sonra, şer'an lâzım gelen ceza verilecekti. "Muhtac-ı arz olanlar hapsolunub", üzerlerine sabit olan suçlarının merkeze yazılması ve diğerlerine

181 Sonradan İçel Sancağı'nı eline geçiren ve Kuyucu Murad Paşa tarafından katledilen Muslu Çavuş budur.

(yani reayadan olanlara) hükmolunan cezaların uygulanması ferman olunuyordu.[182]

Bozok, Kayseri, Niğde, Kırşehir, Tavil Ahmed'in ve Karakaş'ın Celâlî kitleleri tarafından istilâ olunduğu zaman, bu dört sancağın muhafızı Kurt Ahmed Paşa idi. Celâlî Deli Hasan'a karşı, Sokulluzade Vezir Hasan Paşa'nın yerine, Celâlî serdarı olduğunu söylediğimiz Hüsrev Paşa tarafından buralara tayin olunan Kurt Ahmed Paşa'nın, yalnız Kırşehir'de çıkardığı hadiseleri bura kadısının halk nâmına yolladığı uzun bir arzdan öğreniyoruz. Bu paşa muhafazasına memur olduğu sancaklardan birisi olan Kırşehir'i yedi sekiz yaşındaki kardeşi Derviş'e aldığını iddia ederek, üç-dört yüz atlı "levendat" ile geldi. Sekbanları, "Tanrıbilmez", "Kabresığmaz", "Dardağan" gibi acayip adlarla anılıyorlardı. Kayseri'de oturan altı-bölük halkından yetmiş seksen kişilik bir sipah bölüğü de beraberdi. Bu kalabalık maiyet şehre geldiğinde, hanlar, kervansaraylar dururken beğendikleri evleri zorla boşalttırarak yerleşmişler, hattâ birçok evin kapılarını kırmak suretiyle atlarını içine çekmişlerdi. Ev sahiplerini "meccanen yem ve yemek" tedarikine mecbur ediyorlar, halkta buldukları at ve develeri bedel vermeden alıyorlardı. Ortada ölen yok iken, bazı kimselere, "Sen kan etmişsin" diye suç yükleyerek hapsedip, ikişer-üçer yüz kuruş (24.000-36.000 akçe) cerime ödetmekte idiler. "Bundan maada, yetmiş ve seksen levendâta Tanrıbilmez dediği zalimi baş ve buğ nasbedüp" valide haslarının reayasını soymaya yollamıştı. Oradan da bütün at ve develeri sürdüler, salmalar topladılar. Hayvanlarının ve sekbanlarının masrafları halka ait olmak üzere, Kurt Paşa Kırşehir'in içinde iki ay oturdu. Kasabaya ayda bir subaşı tayin ediyor ve her ay, "teftiş verin deyu mahalle başına onar-on beşer kuruş" alıyordu. Odun lâzım olduğunda halkın dükkânlarını yıkıyor, ağaçları ile tahtalarını yakıyordu. Levendleri de ahalinin ehl ü iyallerine sataşmakta idiler. Şehrin resmî şahsiyetleri olan kadı, silâhdar Maksud, o sırada "avârız akçesi" topladığından dolayı üzerinde 10.000 altın bulunan Ferhad Çavuş, Dergâh-ı Âli müteferrikalarından Zaîm Mestan Ağa ve ötekileri kendi levendleriyle birlikte,[183] şehre yakın "Cümle Kalesi" dizdarıyla birleşerek, kaleye kapanmış idiler. Hazineye ait altınların dizdara konduğunu haber alan Kurt Ahmed Paşa, bir gece ansızın kaleye hücum etti; fakat, içeri girmeye muvaffak olamadı. Hattâ kâtibi olan ve aynı zamanda şehrin subaşılığını yapan Davud

182 Belge 27.

183 Burada adları geçen şehrin sayılı şahsiyetlerinin –ki, yeniçeri, silâhdar, çavuş ve sairedir– dahi sekban besledikleri dikkati çekmektedir. Bu sırada, Anadolu'da bulunan servet sahibi bütün hükûmet mensuplarının kendilerinin muhafaza veya soygun için levend beslediklerini vesikalar gösteriyor. *Vekayi-i Tarihiyye* müellifi Abdülkadir dahi bu hususu önemle kaydetmiştir: Aynı yazma, vr. 119.

adındaki "eşkiyabaşı" da maktul düştü. Bu sırada, "serdar-ı âli-vekar hazretleri canibinden" Muharrem Bey, sancağa asıl bey olarak tayin edilmiş olduğundan, mütesellimi geldi. Bu vaziyette bir netice elde edemeyen Kurt Paşa çekilip Kayseri tarafına gitti.[184] Muhafazasında olan diğer sancaklara da Kurt Ahmed Paşa'nın neler yaptığı buna göre tahmin olunabilir.

Rum Vilâyeti'ne gelince 1603'te buranın beylerbeyi Alacaatlı Ahmed Paşa'ydı. Maiyyetinde binlerce Levend ve sipah zorbası vardı.[185] Bu beylerbeyinin zamanında Rum Vilâyeti'nin sancakları ziyadesiyle sipah ve levend yağmasına uğradı. "Mirîmiran bölükleri" ve mirîmiran tarafından hangi salâhiyetle tayin olundukları bilinmeyen bazı sancakbeyleri halk arasında panik yaratıyorlardı.

7 temmuz 1603 (27 Muharrem 1012) tarihiyle Arapkir kadısı tarafından yazılan bir arzda, sancağın başına gelen felâket anlatılmıştır. Kadının izahına göre, Malatyalı Zeynel Bey, Arapkir Sancağı'nın Ahmed Paşa tarafından kendisine tevcih edildiğini söyleyerek, Sivas'ta oturan yeniçeri Bodur Yâkub kethüdâsı olduğu halde, beş-altı yüz atlı ve sekban ile sancağa girdi. Zeynel Bey'i "vilâyet halkı karşılayup bu kadar hengâmeyle ne içün gelinür bize hayrınız yoktur dediklerinde, bize muhalefet edersiniz deyu vilâyet halkından iki yüz miktarı âdem katledüb badehu yine Ahmed Paşa canibinden Kayserili Bâli Ağa ben müfettişim deyu üç yüz mikdarı atlu ve sekban ile Arapkir'e dahil oldukta Zeynel Bey ve Bâli Ağa ve kethüdâ-yı mezbur yekdil olup vilâyet halkına nice bin kuruş sâliyâne" ettiler. Ayrıca, Arapkir Sancağı'nın timar ve zeamet erbabını, tacirlerini, kadı, müftü ve her zümreye mensup ileri gelenlerini toplamışlar, her birini bir "muklacı ve sekban" eline vermişler, "şedid işkenceler ile işkence idüb" her şeylerini ve borç ettirerek pek çok da paralarını almışlardı. Kadılardan Salih Efendi'ye, işkence etmeye memur edilen Kızıl Ali adında bir bölükbaşı, kadıyı "günde üç defa kolundan asup çapraza ura ura âciz koyup cümle mamelekini bey'ettirüp vefa etmemekle deyn ettirüb" kendisini 5.000 kuruş Bâli Ağa'ya, yine borçla 700 kuruş adı geçen Kızıl Ali'ye, 400 kuruş Üsküdarlı Kâşif'e, 400 kuruş da kardeşi Ömer Bey'e "hizmet akçesi" ödemeye mecbur etti. Arapkir'de kırk gün oturan Zeynel Bey ve arkadaşları, üç yüzden fazla evi yıkarak odun yerine yaktılar ve buna benzer birçok tahribatta bulundular.[186]

Bu arzın sahibi olan Kadı Taret Efendi tarafından, aynı tarihte tanzim olunan ikinci arzda, Arapkir'in, Zeynel Bey'den sonra, bir de Gerger'de oturan Başıbüyükoğlu Hamza Bey ile kethüdâsı tarafından yağma ve tahrip olundu-

184 Belge 28.

185 1603 Şubatı'nda İstanbul'da isyan eden "sipah zorbaları" Sivas Eyaleti Alacaatlı demekle maruf Ahmed Paşa zorbaları hükmündedir diye şikâyet etmişlerdi: *Naima*, I, s. 307.

186 Belge 29.

ğu haber verilmektedir. Kadının ifadesine göre, Hamza Bey, "bir veçhile Arapkir Sancağı'nda dahli yoğiken yedi yüz mikdarı atlu ve sekban ile ale'l-gafle Arapkir'i basub yüz mikdarı adam katledüb ve bakiyesi ehlü iyaliyle dağlara firar idüb malları evlerinde kalub", kumaş ve çuka yüklerini, akçe ve sair rızklarını yağma etmişti. Üç ay Arapkir'de oturan Hamza Bey, "dağlara bölük salub üç yüzden ziyade âdem tutub her birinden ikişer üçer yüz kuruş alub", şehrin etrafındaki köylerden de 40.000 kadar at, katır, sığır, koyun, keçi ve sair hayvan toplayarak Gerger'e sürdürdü. "Dağlara firar eden âdemlerden dahi üç yüzden mütecaviz âdem zahayir bulamamak ile acından vefat" ettiler. "Üç ay mikdarı halk kaçgun olmak ile" şehir bomboş kaldı. Hamza Bey'in Arapkir'den götürdüğü keten, bez, çuka, tafta, kumaş ve tefarik gibi pazar eşyasının miktarı üç yüz yükü buluyordu. "Şehirde üç yüz mikdarı evleri ihrakı bi'n-nar" etmişler, kendilerine yaramayan "esbabı" dahi ateşe vermişlerdi. Kadı, arzına, "bunların emsali zulümlerinin nihayeti olmamak ile ta'dada" lüzum görülmediğini, bütün bu fesadı Hamza Bey'in, kethüdâsı ile ve onun tahriki altında yaptığını ilâve ediyordu.[187]

Yine 1603 yazında, Çankırı halkı nâmına İstanbul'a sunulan bir arzda, sancakbeyinin "vilâyete iki kere kuruş salgun idüb" yirmişer kuruş topladığı, "yaylak harcı" olarak bir akçe yerine bir kırmızı (altın) aldığı, "yanına sipah ve silâhdar cem edüb", subaşılıklara her ay bunları gönderdiği, "muttasılan selâmlık vafir mal aldırub nice teaddiler" ettiği, "zulmen otuz bin kuruştan ziyade salma" aldığı ileri sürülerek, diğerlerine ibret olmak üzere, ya beyin teftiş olunması veya bu meblağın hazine hesabına kendisinden geri alınması istenmekteydi. Bey, bu yılın baharında, sefer için Gelibolu'ya hareket etmiş, yerine "kethüdâ deyu bir şaki" koymuş, o da yanında çok miktarda "sipah ve silâhdar" olduğu halde, subaşılıklara hiç durmadan devre çıkmaya başlamıştı. Arz, "Takatimiz kalmadı billahi teâlâ bize ihtiyar mutedil bir bey inayet oluna yoksa bu kethüdâ ve sipah bu âne dek kalanlarımızı da perakende ider" diye bitmekteydi. Buna cevap olarak, beye ve kaymakamına yollanan fermanda, yanlarında zorba (yani sipahi) kullanmamaları tembih olunuyor, buna riayet etmedikleri takdirde, kaymakamın hakkında gelineceği (idam olunacağı) ve sancağının beyden alınarak, başkasına verileceği bildiriliyordu.[188]

Bu vakalar olurken, beylerbeyi Ahmed Paşa "Celâlî serdarı"nın yanında bulunması dolayısıyla, onun yerine eski Kars-ı Zülkadriye beylerbeyi (yani sancağı arpalık olarak idare etmiş olan) Mustafa Paşa, "muhafaza hizmetinde" idi.

187 Belge 30.
188 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 474.

Çorum halkının kendisine yaptıkları şikâyet üzerine, Mustafa Paşa, İstanbul'a yolladığı arzda, Çorum beyinin sancağı nasıl idare ettiğini anlatmıştı. Bu bey de, subaşılıklarını "Çılbaklar", Çolak Ali ve ötekileri gibi "vilâyetler soyan"[189] birtakım sipah zorbalarına veriyordu. Çorum Kadısı Hasan bu eşkiyalarla birlikte hareket etmekteydi. Halkın mahsulü zorbalar tarafından atlarına yem yapılıyordu. Dizdara zorla açtırılan kalede yığılı buğday, arpa ve sair mahsul ve emanet konan eşyalar yağma olunmuş, kazadaki müderris, sabık kadı gibi zengin kimselerin paraları soyulmuştu.[190]

Merzifon, Amasya, Tokat, Şarkîkarahisar taraflarında, levendleri, başta kethüdâyerleri olmak üzere, "sipah ve silâhdarlar" idare ediyorlar ve bu sahaların "Fetret" hayatında mühim rol oynuyorlardı.[191] Fakat, bu önemli hadiselerin ne suretle geçtikleri ve halkın hayatında ne gibi etkileri olduğu hakkında hemen hiç bilgimiz yoktur.

Sahil sancakları olan Canik (Samsun), Trabzon ve Rize taraflarında, yine altı-bölük sipahileri ve hattâ yeniçeriler gruplar halinde köylere ve kasabalara baskın yapmakta, halkın yerlerinden oynamalarına sebep olmakta idiler. Bütün buraların subaşılıkları da sipah zorbalarının eline geçmiş bulunuyordu. Bilhassa Canik'te Rizeli Ömer adında bir sancakbeyi türemişti. Hangi vilâyetin mîrimiranı olduğunu kaydetmeyen Mehmed Paşa adında birisi sadrazama yolladığı bir şikâyet mektubunda, Ömer Bey'in Canik'te yarattığı karışıklığı anlatmıştır. Mektuba göre, Ömer Bey aslında bir timarlı sipahi iken, timarından feragat ederek, sol gureba bölüğünde altı akçe ulûfe ile sipahi oldu. Ondan sonra "Celâlî serdarı" Hüsrev Paşa kendisini Canik Sancağı'na bey tayin etti. Bu fırsattan faydalanan Ömer Bey, kalabalık bir Levend grubuyla sancağı yağma etti. Yalnız Of Kadılığı'nda topladığı sâlyâne 4.000 kuruşu buluyordu. Şikâyetçi beylerbeyi Of'taki yağmalar sırasında, kendisinin ve hemşiresinin evi basılarak, 400 kuruşunun alındığını söylüyordu. Ömer Bey, bu kadı'nın bir de "küçük oğlunu çeküp" bir sekbana vermişti; çocuk hâlâ yanlarında dolaşmaktaydı. Asi bey, Canik kadısını kovmuş, kendisi başka bir kadı nasbetmiş, otuz kadar yeniçeri ve sipahinin karılarını ellerinden alarak levendlere vermişti. "Ol diyarın halkı umumen firar edüb cümle kendi levendâtı hisarı ve sair vilâyeti zapt u kabz" etmiş vaziyetteydi. Altı akçeli bir sipahi iken, sancakbeyliğine yükselerek, hemşiresine ve dolayısıyla kendisine hakarete cüret eden Ömer Bey'in hakkından gelmek için Mehmed Paşa, kendisine "emr-i şerif" yollanmasını rica ediyordu. 25 Mayıs 1603'te veri-

189 Celâlîlerle büyük soygunlara iştirak ettikleri anlaşılmakla beraber hangi grupla gezdikleri açıklanmıyor.

190 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 681.

191 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s. 356-363.

len cevapta, "Şer'ile teftiş eyliyesin filvaki böyle ise arz eyliyesin ki hakkından geline" diye emir yollandı.[192]

1603'te, Trabzon, Ahmed Paşa adındaki bir beylerbeyinin arpalığıydı. Bu paşanın da kapı ağalıkları sipah zorbalarının eline geçmişti. Kethüdâsı olan altıbölük halkından Ferruh, "mîrimiran bölükleri" ile halktan salgunlar toplamak üzere devre çıkmış ve 3.000 kuruş almıştı. Akrabası olan birçok sipah zorbaları da maiyetinde idiler. Halkın devamlı şikâyetleri neticesinde, Trabzon yeniçerileri serdarı mübaşir olmak üzere, Ferruh'un teftişi kadıya havale olundu. Fakat mahkemeye davet edildiğinde, kendisi sipahi iken yeniçeri serdarının mübaşir olamayacağını ileri sürerek itaat etmedi. Diğer taraftan Pazarbaşıoğlu Ali, Demircioğlu Ahmed, Nalbantoğlu Ali bey gibi sipah zorbaları da sancağı levendlerle harap etmekte idiler. Onun için, hükûmete müracaatla, bunlar hakkında lâzımgeleni icra etmek için, Trabzon sipahilerinin kethüdâyeri olan Ferhad'ın mübaşir tayin olunması istendi. 7 Temmuz 1603'te yollanan yeni fermanla, kethüdâyeri Ferhad ile yeniçeri serdarı birlikte mübaşir oldular.[193] Bununla beraber, Trabzon Sancağı'nda sipah zorbası, hattâ yeniçeri kisvesi altında o kadar çok grup geziyordu ki, bunları bir iki mübaşirin mahkemelere sevk etmesi mümkün değildi. İstanbul'a yapılan başka bir şikâyette, pek çok "muklacı" ve sekban bölüklerinin, yeniçeri ve sipahi nâmıyla Trabzon Sancağı'nın köylerinde dolaşarak "vilâyeti harap ettikleri ve halkın evlerine kondukları" haber veriliyordu.[194]

Erzurum sancaklarında da, "mîrimiran bölükleri"nin köylere ve kasabalara saldırdıkları, hattâ Erzurum halkıyla çarpıştıkları görülüyor. Meselâ, Avusturya seferlerinde hizmeti görülen Alacaatlı Hasan Paşa adında birisine Erzurum beylerbeyliği verilmiş, o da, karısının akrabalarından Mustafa Çavuş'u mütesellim yollamıştı. Kalabalık levendât ile vilâyete varan çavuşun yolsuzluklarına tahammül edemeyen Erzurumlular nihayet ayaklanarak mütesellimin eşyasını ve malını yağma ettikleri gibi, kendisini taşlamak suretiyle şehirden kovdular. Kuvvetli kapı halkı ile vaka yerine gelip yetişen asıl beylerbeyi Hasan Paşa da şehir halkının silâhlı mukavemetiyle karşılaştı. Halk, beylerbeyinin masrafını ödeyeceklerini, fakat, şehre girmesine asla razı olamayacaklarını bildirdiler. Bu hadisenin hükûmete duyurulması üzerine, beylerbeyi Şirvan'a kaldırılarak mesele kapatıldı.[195] Mamafih, köyler beylerbeyinin levendlerine mukavemet gösterememişler, her taraf talan edilmişti. Bundan sonra Erzurum Köse Sefer Paşa'ya verildi. Onun bölükleri her tarafı öncekilerinden daha fazla soyuyor ve günlerce

192 Belge 31.
193 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 609 ve 615.
194 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 4, No: 702 ve 704.
195 *Tarih-i Naima*, I, s. 387.

misafir kalıyorlardı. Hulâsa, Erzurum yöresi dahi, diğer Anadolu vilâyetleri gibi, korkunç bir perişanlık içinde Büyük Kaçgunluk devrine girdi. Mîrimiran bölüklerinin dehşetinden köylüler dağılmıştı; Pasinler bomboştu.[196]

Kars, Çıldır gibi hudut çevrelerinde, İran harpleri başlayalı beri, ziyadesiyle bir kapıkulu zorbalığı meydana gelmişti. Buralardaki kaleler, tamamıyla sipah zorbalarının ve Anadolu levendlerinden ulûfeye geçirilerek yollanan kale muhafızı azapların, gönüllülerin elinde bulunuyorlardı. Sipah zorbalarının nüfuzuna tâbi olan bu ulûfeli muhafız kullar, Anadolu'da olduğu gibi, halkı soymakta ve yolsuzluklarda bulunmakta idiler. Buralara tayin olunan beylerbeyleriyle bunların arasında birçok hadise oluyordu. Kale kapılarını ümerânın yüzüne kapattıkları az değildi.

1603 sıralarında, Ahıska'da, Sağ Gureba Ağası Yusuf Ağa, altı-bölük sipahilerine hükmetmesi sayesinde, bütün o havalinin hâkimi kesilmişti. 1602'de Deli Hasan üzerine gitmek için Hüsrev Paşa'nın emrine yollandığı zaman, bütün Erzurum çevresindeki kulların başında bulunan Yusuf Ağa Erzurum'a geldiğinde, sipahilere izin vererek bu vilâyette büyük bir soygunculuğa sebep olmuş, Erzurum, Bayburt, Kemah, Erzincan tarafları Celâlî istilâsına uğramışçasına hasar görmüştü. Hattâ, Divriği'de, Hüsrev Paşa'nın ordusuna geldikleri zaman, "Celâlî Hasan ref' olunursa bize de rağbet olunmaz. Celâlî Hasan'ın kuvveti bizim devletimize sebeptir" diye kapıkullarını tahrik ederek, Celâlî seferinden geri döndürmeye muvaffak olmuştu. Halihazırda, Ahıska da "Celâlî tarzında" hareket ediyordu; beylerbeylerine ve kadılara ait hususları tamamıyla kendisi görmekteydi. Yani, dirlikleri ve mansıpları kendi istediğine veriyordu. Bu Yusuf Ağa'nın yüzünden, dört beş senedir Çıldır'a beylerbeyi gidememişti. Bütün bunları hükûmete arz eden Tiryalet (Taralat ?) Beylerbeyi Yusuf Paşa, Sol Gureba Ağası Yusuf Ağa'nın, kendisine itaat etmeyen sancakbeylerini kalelerde muhasara ettiğini, başına toplanmış olan "eşkiya kul taifesini ve levendâtı" daima halk üzerine yağmaya ve salgun toplamaya yolladığını, kardeşi Ömer'i Ardahan'a alaybeyi yaptığını, orada bulunan zaîm, çavuş ve öteki askerleri ve halkı kalede muhasara etmiş olduğunu uzun uzun anlatmaktaydı. Bu zorba altı-bölük ağasını ve kardeşi Ömer'i, Beylerbeyi Ömer Paşa yakalayarak, Hasankale'de hapsetmeye muvaffak oldu. Bu suretle büyük zorbalığın önüne geçildi.[197]

196 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 542. (Bu vesika esas itibariyle Ankara'nın Bacı Kazası'nı teşkil eden köylerden kaçının reayasız kaldığına ait bir rapor olup, arkasında 27 Şevval 1011 (11 Nisan 1603) tarihi ile şöyle bir yazı vardır: Sen ki sefer kurucusun Pasin reayasını yerlü yerine getüresin ve beylerbeyinden ve beylerden ve voyvodalardan sıyanet eylesin her kimin zulmü varsa arz eyliyesin ki ana göre hakkından geline deyu.)

197 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 618/1, 2, 3.

Anadolu'da gördüğümüz bu müthiş levend bolluğu etkilerini Türkiye'nin dışında da hissettirmiştir. Erivan, Tebriz, Şehrizûl, Bağdat, Basra, hattâ bir dereceye kadar Şam ve Halep gibi mühim kalelerde, muhafız yeniçeri, sipahi, silâhdar, azap ve gönüllü olarak yerleşen veya beylerbeylerinin kapı halkları olarak gelen Anadolu levendâtı, buralarda da ahaliye musallat oluyorlardı. Devletin ulûfeli bir hizmeti olan saydığımız kale gedikleri, çok vakit, beylerin kapılarındaki sekbanlara da geçer olmuştu. Çünkü, kadro açıldıkça buralara müstahak olanları arz etmek durumunda olan ümerâ kendi adamlarını gösteriyordu. Böylece, bazı ulûfeleri, adamları adına kendileri almaktaydı. Beyler azlolundukları vakit, kalelere kendi kapılarından yerleştirdikleri "levendât"ın ağalarıyla orada kaldıkları çok olurdu.

Böylece, bir taraftan devlet için iptidadan ulûfe ile kapıkulu yollanan, diğer taraftan, ümerânın kapısı halkı olarak gidip, açık kale gediklerine yerleşen levendler, hudut kalelerinde birçok hadise çıkarmışlar, ağaları, bazan beylerbeylerini ve muhafız giden vezirleri bile dinlemez olmuşlardı. Fakat, buralardaki levend hareketleri, daha ilk bakışta Anadolu'dakinden farklıdır. Onlar tamamıyla bir kalenin içinde devletin garnizonu olmalarından kuvvet almakta idiler. Anadolu'da gördüğümüz Celâlîler ise, kalelere yahut şehirlere ve kasabalara değil, aksine geniş çevreler içerisinde durmadan dolaşmalarına dayanmakta idiler. Hattâ, ellerine kaleler geçse bile, Celâlîler buna itibar etmiyorlardı. Fetret devrinde kalelere dayanan Celâlî şefleri hiç görülmemiştir. Büyük Kaçgunluk'ta ise, Celâlî şeflerinden bazılarının kalelere ve palankalara kapanarak, feodal birer bey haline gelmeyi de tecrübe ettiklerini, fakat silâh tekniğinin buna izin vermediğini görüyoruz.

8- İkinci Celâlî Seferi

Birinci Celâlî seferinin 1599 Temmuz'unda tertip edildiğini, serdarlığa önce Sinan Paşazade Mehmed Paşa'nın getirildiğini, ondan sonra Hasan Paşa ve nihayet Hüsrev Paşa'nın serdar tayin olunduklarını, seferin cereyan tarzını, ve bilhassa Hüsrev Paşa'nın serdarlığı sırasında, güney askerlerinin itaat etmediklerini ve diğer askerlerin de bilmediğimiz sebepten dolayı, Divriği'de bu paşayı terk ettiklerini söylemiştik. İkinci Celâlî seferi, Deli Hasan Karahisarısahip'te kışlığa girdiği zaman düşünüldü.

Bu sefere, ilk defa, Güzelce Mahmud Paşa serdar tayin edilmiş iken, sipahiler isyan ettiklerinde, bu tayinin aleyhinde olduklarını söylediler ve onu

sadaret kaymakamı yaptırdılar. Sipah zorbaları imha olunduktan sonra, düşünülen Celâlî seferine, 1603 Şubat'ında Cerrah Mehmed Paşa ve yirmi gün sonra ondan da vazgeçilerek Cağalazade Sinan Paşa serdar yapıldı. Bu sırada Deli Hasan Celâlîlikten vazgeçti. Birçok Celâlî önderine mansıp veren hükûmet, bütün Celâlîler hakkında umumî bir af ilânıyla beraber, "Celâlîlerle sulh oldu" diye her tarafa fermanlar yolladı. Bu suretle, Anadolu'da mücadelenin duracağını ümit ediyordu. Halbuki cereyan eden hadiseler on yirmi asi şefin eseri değildi. Anadolu'da yüz binlerce levend kitlesi, "kapı halkı", "Celâlî sekbanları", "altı-bölük halkı" gibi isimlerle yeliştirmekte idiler. Levendler, her nasıl ise bir defa oldu şeklinde Celâlî olmuş değillerdi. Onları bu hayata ekonomik ve sosyal birçok karışık hadise mahkûm etmişti. Levendler "sekban akçesi" yahut "sekban ulûfesi" ile geçinmek zorunda idiler. Şu halde, bu geçim davası mevcut oldukça Anadolu da düzelemeyecekti.

Deli Hasan'ın Anadolu'dan Rumeli'ye hareketinden uzun bir zaman sonra, bu tarihî realite kendisini göstermekte gecikmedi. Karakaş, Tavil, Yularkastı, Yıldızlı İbrahim, Gurguroğlu gibi tanınmış Celâlî şefleri her tarafı ateş ve kan içinde bıraktılar ki, bunların tasvirini yukarıda verdik. Ayrıca, ümerânın kapılarındaki sekbanların da, tahripte bunlardan geri kalmadıklarına ait birçok oluntular vermiştik.

Bu vaziyet üzerine hükûmet, 1603 Nisan'ında, Bursa muhafızı bulunan Anadolu Beylerbeyi Nuh Paşa'yı, vezaretle Anadolu'ya Celâlî serdarı tayin etti. Avusturya seferinde bulunan Lala Mehmed Paşa'ya 1603 baharında yollayacağı kuvvetlerden tasarruf ettiği askeri de Nuh Paşa'nın emrine verdi. Bunlar: Kapı halkından (yani kapıkullarından) silâhdar ve sağ ulûfeciler bölükleri, Yeniçeri Ocağı'ndan sekbanbaşının bölüklerinde bulunan "neferat" ile, Karaman, Sivas, Maraş, Halep, Adana eyaletlerinin askerlerinden ibaretti. Nuh Paşa, emrindeki kapıkullarıyla beraber derhal Konya istikametinde hareket etti. Silâhdar ve sağ ulûfecilerden olup da, Anadolu'da faaliyette bulunan "sipah zorbaları", suçlu vaziyetinden kurtulmak için Nuh Paşa'ya katıldılar. Bunların içerisinde Karayazıcı'nın arkadaşları bile vardı.

Tabiî, Celâlîler hakkındaki umumî af dolayısıyla, Nuh Paşa bunların gelişini memnuniyetle karşıladı. Zorbalar böylece, yeniden "bölüklerini mukarrer" ettirdiler.[198] Bursa, Kütahya, Konya, Kayseri taraflarını dolaşmış olan Nuh Paşa'nın ordusunda, Celâlî seferine memur bütün vilâyetlerin askerleri var mıydı? Bu or-

198 Saruhan ve Balıkesir taraflarında isyana devam eden ve çoğu Yazıcı'nın arkadaşları bulunan bu sipah zorbalarının Nuh Paşa'ya iltihakını Balıkesir mahkemesinde ifade veren bir çocuktan öğreniyoruz: Balıkesir Şr. Sc., No: 3, s. 179 (27 Ramazan 1012).

dunun, Tavil, Karakaş ve Kara Said gibi şeflerin Celâlî kitleleriyle temasları olmuş mudur? Bu konuları aydınlatacak herhangi bilgi elde etmiş değiliz. Yalnız şunu tahmin edebiliriz ki, Celâlî seferine memur olan Nuh Paşa'nın ordusu, terkibi itibariyle, dolaştığı yerlerde, Celâlî grupları gibi aynı suretle halkı soymuş ve "Fetret"in bu sıralarında, Anadolu'yu sükûnete kavuşturacak yerde, daha fazla "Büyük Kaçgunluk"a yardım etmiştir. Karaman ve Sivas beylerbeyine ait verdiğimiz örnekler de bunu göstermektedir. Hattâ, vekayinameler dahi Nuh Paşa askerlerinin halka, "zulüm ve teaddi" etmekten başka bir şey yapmadığını teyid ediyorlar.[199]

Aynı yaz, Veziriâzam Yavuz Ali Paşa'nın, kendisini İstanbul'dan uzaklaştırmak amacıyla Bağdat valiliğine tayin ettiği Kasım Paşa, Bursa'ya geçtiğinde kapısına yazdığı kalabalık levendleriyle halka salmalar salmaya başlamış ve İstanbul'a hakkında pek çok şikâyet gelmişti. Bunun üzerine, katli için kapıcıbaşı yollandı ise de, o, Kasım Paşa'yı idam imkânını bulamayarak geri döndü. Hükûmet, Anadolu'nun bu en karışık devrinde meseleyi büyütmekten korkarak, Kasım Paşa'nın vazifesini Anadolu muhafızlığına çevirdi. Fakat, Kasım Paşa başına topladığı binlerce sekbanıyla, Kütahya'da dahi soygunculuktan vazgeçmedi; ağır salma toplamaya devam ediyordu. Nihayet İstanbul Kaymakamlığı'na davet olunarak, idam kararı yerine getirilebildi.[200]

Hulâsa, Nuh Paşa'nın seferi Anadolu'da olumsuz bir etki yaptı. Benzeri görülmedik levend dalgalarının tazyiki altında, köylülerin büyük kısmı topraklarını terk ederek, bir levend bölüğüne iltihak etmekte idiler. Artık, 1604 baharından itibaren Celâlî hadiseleri yeni şartlar altında cereyana başlıyor, Anadolu, tarihte örneğini görmediği bir açlık ve ölüm tehlikesiyle altı sene pençeleşmeye kendisini mahkûm eden bir tarihî kadere boyun eğiyordu; yani, Celâlî mücadelesinin "Büyük Kaçgunluk" devri başlamaktaydı.

Evvelce Celâlî isyanları denince, en müthiş hadise olarak Karayazıcı ayaklanması anlaşılmakta, ondan sonra çıkan hadiseler ikinci derecede sayılmaktaydı. *İslâm Ansiklopedisi*'ne "I. Ahmed" maddesini yazan Prof. Cavid Baysun, çok doğru olarak, bu padişahın devrinde Celâlî isyanlarının mühim bir yer tuttuğunu ifade etmiştir.[201] Bizim yukarıdan beri nasıl geliştiğini gösterdiğimiz oluntular da doğrudan doğruya bu fikrin bir delili mahiyetindedir. Mamafih, biz, hem "Celâlî Fetreti"nin bir tarihî neticeye vardığını tesbit etmek, hem de "Büyük Kaçgun"un nasıl bir manzara ile başladığını göstermek için, Fetret devrinin sonu saydığımız

199 Mehmed bin Mehmed, *Nuhbetü't-Tevarih ve'l-Ahbar*, s. 230.
200 *Naima*, I, s. 381 ve 406.
201 Cavid Baysun, "Ahmed I", *İA*, I.

1603 yılında, Anadolu'da meydana gelen umumî hayat şartlarını göstereceğiz. Yalnız, Karayazıcı ve arkadaşlarına şimdiye kadar bazı gayeler atfolunduğu için, evvelâ bu meseleyi tetkik etmemiz icap etmektedir. Bundan sonra, bu yön üzerinde duracağız.

9- Celâlîlerin Gayeleri

Celâlîleri harekete getiren belli bir gayeleri var mıdır? Yahut, uzun mücadele sıralarında, hiç olmazsa hadiselerin zoru altında, böyle bir şey doğmuş mudur?

İngilizce-Fransızca yayımlanmış *İslâm Ansiklopedisi*'ne "Karayazıcı" maddesini yazmış olan J. Kramers asilerin Şiî mezhebinin etkisi altında hareket etmiş olmaları ihtimalini ileri sürüyor. Bunun için de, iki delile dayanmaktadır: Bunun birisi, Franz Babinger'in I. Süleyman devrindeki isyanlara ait tetkikidir ki, yazar, Karayazıcı isyanının dahi evvelce zaman zaman alevlendikleri görülen tarikat ayaklanmalarından birisi olmasını akla yakın buluyor. Diğer delili de, Karayazıcı ve biraderi Deli Hasan'a kethüdâlık yapan bir şahsın "Şahverdi" adıyla anılmasıdır.[202]

Kramers'ın hataya düştüğü apaçıktır. Çünkü, yalnız bir şahıs ismine dayanılarak böyle bir hüküm verilemez. Esasen Şahverdi adını taşıyan kimselere o zaman Sünnî halk arasında da rastlanmaktadır. Hele yazarın sözünü ettiği kethüdâ Şahverdi'nin isyandan vazgeçerek arkadaşlarına da delâlet etmek suretiyle, yeniden devlet hizmetine girdiği, müteferrikalık ile Enderun'da ve sadrazam dairelerinde nüfuzlu bir şahsiyet kazandığı düşünülürse, böyle bir dayanağın yanlışlığı daha çok anlaşılıyor. Vakaları iyi tanıdıktan sonra, Celâlî isyanlarının tarikat ilgileri hiç hatıra gelmez. Meselâ, Prof. Cavid Baysun, *İslâm Ansiklopedisi*'nde yazdığı "I. Ahmed" maddesinde, Celâlî isyanları meselesine kısaca dokunmuş, fakat, bu hadiselerde dinî tesirlerin olabileceğini düşünmemiştir; uzun harplerin yarattığı gayri memnunlarla, bu sırada çok fazla türemiş olan sekbanların bu meselede birinci âmil olduklarını söylüyor.[203] C. Baysun'un bu görüşü bizim tasvir ettiğimiz oluntulara da uygundur.

Hüseyin Hüsameddin *Amasya Tarihi*'nde Celâlîlerde daha geniş gayelerin bulunduğunu tasavvur ediyor: Sosyal bünyeye dönmeler ve devşirmeler girdiğinden beri, Türklerin buna karşı mücadeleye girmiş olduklarını söyleyen yazar, I. Bayezid'den sonra, sarayda, hükûmet idaresinde ve halk arasında meydana

202 J. Kramers, "Kara-Yazıdjı" *Encyclopédie de l'Islam*, III.
203 Cavid Baysun, "Ahmed I", *İA*, I.

gelen krizleri ve ayaklanmaları milliyetçi bir ruhun harekete getirdiğini ifade etmekte ve büyük Celâlî Fetreti'ni de çok eski olan bu mücadelenin bir devamı saymaktadır. Karayazıcı'nın başbuğluğunda toplanan Celâlîler, padişaha, Türklerin de Enderun'a alınmalarını ve yüksek mansıplara tayin olunmalarını kabul ettirmek istiyorlardı. Fakat, Karayazıcı ve onun ileri gelen bazı şefleri kuvvet kazandıkça, kendilerine "şah", "sultan" unvanlarını vererek istiklâl sevdasına düştüler. Bu hususta Hüseyin Hüsameddin şöyle diyor: "Şayan-ı dikkattir ki, zaman-ı fetrette ihtilâlden bazılarının ilân-ı istiklâl ederek namlarına sikke darb ettirdikleri ele geçen fermanlarda, ahkâm defterlerinde mezkûr olduğu halde, erbab-ı ihtilâlin kendi namlarına hutbe okuttukları meskûttur."[204] Bu son sözüyle, bazı Celâlî şeflerinin, esas gayeden sayarak devletten ayrılma (*séparatiste*) eğilimi göstermeye başladıklarını anlatıyor.

Ne Osmanlı devlet teşkilâtını ve ne de İslâm-Türk toplumunun hususiyetlerini asla bilmeyen Rus Yazarı A.S. Tveritinova'nın bu hususta görüşleri, Hüseyin Hüsameddin'inkine nazaran tamamıyla antitez mahiyetindedir. Esasen, bu yazar, Hüseyin Hüsameddin'in eserini, esaslı kaynaklara, şer'iyye sicillerine ve arşiv malzemelerine dayanmak suretiyle hazırlanmış olmasını gözde tutarak, asilerin gayeleri hakkında fikirlerine çok ciddî bir önem veriyor. Fakat, bunları bilimsel olarak çürütecek yerde, birtakım tevillerle ters çeviriyor.

Bu suretle, Rus yazar da Celâlî isyanlarının bir gayenin elde edilmesi için hazırlanmış olduğunu kabul ediyor; fakat, bunları kendi materyalist görüşlerine uydurmaya çalışıyor. Türk tarihçileri gibi o da isyanı tamamıyla timar erbabının çıkardığını ve ayaklanmaların Eğri seferi firarîleri Anadolu'ya geçtikten sonra başladığını doğru olarak kabul etmiştir. Yukarıda anlattığımız oluntuların cereyan tarzını olduğundan başka türlü bilen ve Osmanlı timar rejimini Avrupa feodalitesinin aynı sanan A.S. Tveritinova, bu iki esas üzerinde durmakta ve Avrupa feodal rejimden kapitalist merkeziyetçi rejime geçerken, Batı toplumlarının derneşim bünyelerinde görülen krizin izahına ait klişe fikirleri, bir formül halinde, Osmanlı-Türk derneşim bünyesinden çıkmış bulunan Celâlî isyanlarına da tatbik etmektedir. İfadesine göre, Osmanlı orta ve küçük feodallerinin arazileri büyük feodaller ve saray bürokrasisi tarafından zaptolunuyordu. Murabahacı büyük ticaret sermayesi de bunların fakir düşmelerine sebep olmuştu. Tımar sahiplerinin isyan etmelerindeki hakiki sebep buydu. Karayazıcı'nın bayrağı altında birleşmiş olan "asiler karargâhı" iki mühim unsur teşkil ediyordu. Birisi, isyana şeflik eden feodaller zümresiydi. İkinci zümre vergilerin ağırlığı altında ezilen köylülerdi. Böylece hadise esasında bir köylü isyanı iken, şeflerin feodaller

204 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi,* III, s. 342, 347, 355.

olması yüzünden, gaye bunların dar sınıf menfaatleri çevresinde kaldı ve hattâ feodaller, köylülerin hareketlerinden endişeye düşerek onları terkle, hükûmetle barıştılar.[205]

Rus yazar bunları anlatmakla, Hüseyin Hüsameddin'in "mühtedilere karşı millî ayaklanma" şeklinde ifade edilebilen tezini reddetmek istiyor. *Amasya Tarihi*'nde verilen bilgilerin, hazırlanma tarzlarındaki ciddiyet itibariyle doğru olduklarına inanıyor. Ancak, bu eser "burjuva milliyetçi inkılâp sırasında yazılışından dolayı, görüşü muayyen maksada dayanmaktadır" diyor.[206]

Adları geçen Türk ve Rus yazarların birbirlerine zıt tezlerinin tarihî realiteye uygunsuzluğunu burada tekrar izah edecek değiliz. Çünkü, yukarıda tetkik ettiğimiz meselelerde, Celâlî mücadelesinin sebepleri, bu isyanı çıkaranların sosyal ve ekonomik durumları, vakaların cereyan tarzları vesikalarla anlatılmıştır. Burada araştıracağımız noktalar, "Celâlî Fetreti" devrinde türeyen Celâlî şeflerinin bazı gayeler beslemiş olup olmadıklarını, özellikle Anadolu'yu Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırmayı düşünüp düşünmediklerini tesbit etmek olacaktır.

Hemen bütün yazarlar, bazı Celâlî şeflerinin Anadolu'da kendi başına bir devlet kurma iddiasına kalktıklarını kabul ediyorlar. Çünkü, vekayinamelerde bu hükmü verdirecek kayıtlar mevcuttur. Şimdi evvelâ bu kayıtların bir hakikati ifade edip etmediklerini araştıralım:

Bu kıymetli kaynaklardan sayılan *Selanikî Tarihi*, Karayazıcı'nın şahlığını ilan ettiğine dair kesin bir şey yazmıyor. "Celâlî Serdarı" Vezir Mehmed Paşa'nın, Karayazıcı'yı Urfa Kalesi'nde kuşattığı sırada, İstanbul'a yolladığı adamların söylediklerini kaydediyor. Bunların ifadesine göre, Karayazıcı Urfa'yı zaptetmiş ve padişahlık iddiasına başlamış; Hüseyin Paşa da veziriâzam olmuş; "Halim Şah muzaffer bad" imzasıyla tuğra çekiyormuş; "kadılar nasb ve asaleten asker yasayıp" yanına "mugalikeden (?) vâfir kuzat cem olmuş.[207] Aynı adamlar, asinin saray ve yeniçeri teşkilâtı kurduğunu, "etraf ve eknafa nişanıyla ahkâm gönderip," hükümdar gibi hareket ettiğini söylemişler ve ayrıca "nişanlu hükümlerin getirip" göstermişler.

Mustafa Selanikî, bir sayfa sonra aynı meseleyi bir daha kaydetmektedir. Burada, Mehmed Paşa'dan sadece haber geldiğini, Karayazıcı'nın Urfa Kalesi'ni zaptetmiş olduğunu söyledikten sonra, "Karayazıcı'nın" "Halim Şah nutk-ı tâbân" tuğrası çektiği, "Şâhân-ı pîşîn neslindenim" diye iddia ettiği, tuğrakeşi de İstanbul'da divanda kâtip iken, ihaneti görülmesi üzerine, eli kesilecek yerde, taş

205 A.S. Tveritinova, *a.g.e.*, s. 12, 13, 52.
206 A.S. Tveritinova, *a.g.e.*, s. 12, 13.
207 *Selanikî*, aynı yazma, vr. 340.

gemisine konan ve oradan kurtularak Karayazıcı'ya varan Siret Çavuş adında birisi olduğu yolunda yolunda avam ve havas arasında dedikodular dolaştığı ve bunlara benzer "türrehat ve hezeyan" nakleylediklerini söylüyor.[208]

Kâtip Çelebi de Karayazıcı'ya ait olduğunu söylediği Rebiülevvel 1009 (Eylül 1600) tarihli bir "hükm-i hümâyûn"u aynen kaydetmektedir.[209] Bunun nereden alınmış olduğu malûm değildir.

Şüphesiz yazarlar bunları umumiyetle doğru olarak kabul ediyorlar ve Celâlîlerin Anadolu'da ayrı bir devlet kurmayı akıllarından geçirdiklerini de buradan çıkarıyorlar. Biz bu fikri peşin olarak kabul etmeden evvel, Karayazıcı'nın hakikaten böyle fermanlar neşredip etmediği ve ettiyse bunun ne dereceye kadar Celâlîlerin ortak niyetlerini ifade edebildiği meseleleri üzerinde duracağız.

Bir defa, "Karayazıcı fermanının Celâlî Fetreti'nin cereyan tarzı ve Celâlîler arasında mevcut gelenek içinde pek garip göründüğünü hissetmemeye imkân yoktur. Akla daha yakın olan cihet, bunun Celâlîlerin muhalifleri tarafından uydurulduğu ve gayenin de sarayı Celâlîler ve onları teşvik edenler aleyhine kesin kararlar vermeye sevk etmek olduğudur. Çünkü, tarihî gelişmeleri itibariyle, Celâlî ayaklanmalarında ne devleti ve ne de hanedanı endişeye düşürecek bir taraf yoktu. Celâlîleri bahane ederek sefere gitmek istemeyen askerlere ve ümerâya yazılan fermanlarda bu kanaat daima ifade olunmuştur.[210]

İktisadî ve içtimaî düzene karşı büyük bir tehlike teşkil eden sekban kitlelerinin ve bölükbaşılarının herhangi bir siyasî gayeleri olmadığı bütün "Celâlî Fetreti" devrinde açık olarak kendisini göstermektedir. Onlar, kendilerine kim fazla ücret ve yağma hissesi verirse onun emrine girmeyi tercih ediyorlardı. Şu halde, biz burada asıl Celâlî seferi üzerinde duracağız.

Her şeyden evvel söylemek lâzımdır ki, en büyüğünden en küçüğüne kadar, bütün Celâlî şefleri, yani isyanın idareci zümresi, resmen padişahın kendilerine verdiği sıfatları taşıyorlardı. İçlerinde ümerâ sınıfına mesup olanlar bulunmakla beraber, sipah oğlanları ve çoğunun menşei yine altı-bölük olan zaîmler, devriye bölükleriyle beraber isyan ettikleri zaman, hemen hepsinin de fiilî vazifeleri maiyet memurluğuydu. Hele mensup oldukları milliyetler ve tâbi oldukları gelenekler itibariyle düşünüldüğü takdirde, Celâlî şefleri grubunun tuğrası çektiği, "Şâhân-ı pîşîn neslindenim" diye iddia ettiği, tuğrakeşi tamamıyla İstanbul Enderun mektebinin Anadolu'da bir devamı olduğu görülür. İran ve Avusturya harplerinin son yıllarında Anadolu halkından pek çok insan "bölüğe girdiğin-

208 *Selanikî*, aynı yazma, vr. 340.
209 Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, s. 128.
210 Meselâ, Belge 12.

den", bunların çoğunluğu Türk olmakla beraber, bu terkipte, Enderu'nda olduğu gibi, Sırp, Boşnak, Arnavut, Rum, Kürt, hulâsa Enderun'da bulunan bütün kavimlerden olanlar da vardır. Binaenaleyh, padişahın resmî memuriyetini taşıyan ve onun Enderun mektebinin bütün geleneklerine ve özelliklerine sahip olan bir zümrenin Anadolu'da, fırsat elverince ayrı başlama devlet kurma sevdasına düşme kabiliyeti göstereceklerine, hele ortak bir fikir etrafında içlerinden bir şahsa kesin sadakatle bağlanacaklarına ihtimal verilemez. Esasen sekbanların geçim zaruretinden doğma soyguncu ruhların esiri olan Celâlî hareketi 1600 sıralarında, istediği siyasî bir teşekkül haline geçivermek için gerekli olan sosyal unsurlara da malik değildi. Meselâ, şehir ve kasaba çevreleri, her sınıf halkıyla, kendilerine kapalı ve hattâ düşman bulunuyordu. Sekbanlar, köylerin müstahsil halkı hakkında bile hiçbir merhamet hissi duymadan, her şeylerini mahvediyorlardı.

Bundan başka, etraflarına binlerce levend toplayan Celâlî şeflerinin içinde yaşadıkları cemiyetin siyasî görenek ve derneşim geleneklerine kendilerini uydurmak mecburiyetini hissederek hareket ettiklerini olayların cereyanından anlamak mümkündür. Celâlî Fetreti'nin meydana geldiği devrin toplumuna hâkim olan bu gelenek ve telâkkilerin başlıcalarını söyleyebiliriz: Meselâ, bu sıralarda, hattâ bütün Celâlîlik devrinde bir veya birkaç şahsın, başlarına sekban toplayarak, herhangi bir harekette bulunabilmeleri ve daha doğrusu bir bölük halinde gezebilmeleri için, mutlaka resmî bir sıfatlarının olması icap ettiği görülmektedir. Reayadan birisi para veya sahip olduğu şöhret sayesinde bir bölük peyda edip dolaşamazdı. Bu gibiler, böyle bir yeliştirmeye geçmek için, resmî bir sıfat elde etmek mecburiyetinde kalıyorlardı. Yukarıda anlattığımız üzere, bütün Celâlî şeflerinin ya bir sipah oğlanı veya dirlik mensubu, zaîm, çavuş, yahut hiç olmazsa, "yiğitbaşı" olmalarının sebebi, bu sosyal telâkkinin icabına uymak zaruretindendir. Celâlî şefi olanların böyle resmî bir sıfat yanında uymaya mecbur oldukları diğer mühim bir siyasî görenek de şudur: Bölükle dolaşmaya vesile ettikleri işe yetkileri olabilmesi için ellerinde bir "emr-i şerif" yahut "hükm-i hümâyûn" bulunması lâzımdır. Celâlîlik bu iki sosyal ve siyasî telâkkinin mahkûmu olduğu içindir ki, devlet, Anadolu'da hiçbir fiilî nüfuzu kalmadığı zamanda bile, siyasî bir endişe duymamış ve açılan harplere ara vermeden devam edebilmiştir.

Ne resmî bir sıfatı ve ne de elinde bir "hükm-i hümâyûn"u olmadan ayaklananlar yok değildi. Fakat bunlar bir akis bırakmayacak derecede az ve silik kaldıkları gibi vekayinameler bunlara da Celâlî adını verseler bile, devlet hiçbir zaman bu çeşit kişilerle barışmayı ve asi şefe mansıp vemeyi kabul etmemiş,

bunlara siyasî isyan gözüyle bakmış, bu suretle, bizim yukarıda tarifini yaptığımız Celâlîlerle bunları birbirinden ayrı olarak kabul etmiştir.[211]

Bütün bunlardan başka, Karayazıcı'nın kendisini bir hükümdar yerine koyarak fermanlar neşrettiğine ve birtakım adamlara mansıplar verdiğine dair ileri sürülen iddiaların ve gösterilen vesikaların esassızlığını düşündürecek daha açık tarihî deliller de yok değildir. Bunlardan birisi şudur: Karayazıcı hakkında mahkeme sicillerinde, ahkâm ve mühimme defterlerinde görülen pek çok vesikanın hiçbirisinde bu asinin hükümdar sıfatıyla hareket ettiğine dair en küçük bir işaret gözümüze çarpmamıştır. Mansıplar verdiğine dair de bir örneğe rastlamadık. Bu meşhur Celâlîye soygunlarında yardım eden ümerâ ve kadılar az değildir. Fakat, bunların hepsinin hükûmetin tayin ettiği kimseler olduklarını kesinlikle biliyoruz. Bir kadı hakkında da şikâyet olunurken, "Karayazıcı'nın mektubuyla kadı oldu" sözü geçiyor ki, bu kayıt asinin kendi başına hareket etmediğine delildir. Çünkü, devrin yazı dilinde mektup "ümerânın ve kadıların bir kimseyi bir göreve tayin ettirmek için merkeze yolladıkları arz mânâsına kullanılmaktaydı.[212]

Karayazıcı Canik taraflarına sığındıktan sonra, Anadolu'nun dört tarafına, evlerine dönen sekban, bölükbaşı veya Celâlî şeflerinden bazılarının hasımları tarafından yakalanarak mahkemelere teslim edildikleri görülmektedir. Bunların aldıkları yağma eşyalarını ele geçirmek üzere evlerinde araştırmalar yapılıyordu. Meselâ, Karayazıcı ile soygunlara iştirak eden ve Sivas beylerbeyinin devriye bölükleriyle de hayli faaliyette bulunan Abdüsselâm Çavuş Karayazıcı'nın, son defa Hasan Paşa'ya mağlûp olması üzerine, kaçarak Haymana taraflarına gelmiş ve on arkadaşıyla yakalanarak Ankara mahkemesine getirilmişti. Burada eşyaları arasında yapılan araştırmada, "Karayazıcı mührüyle mahtum ve tevabii imzası ile mumzi nice tezâkir-i müteaddide" çıkmıştı.[213] Suçlu, Karayazıcı Çorum'da iken, köyüne salınan parayı götürüp orada, ancak iki gün kaldığını ifadeyle, soygunlara iştirak ettiğini inkâr ettiği halde, tezkerelerin kendisine ait olduğunu saklamadı.[214] Daha buna benzer birçok kayıtların gösterdiği gibi, Karayazıcı, ferman neşretmiş değil, mektup ve tezkereler yazmıştır ki, bunlar onun hükümdar olarak hareket etmiş olmasıyla bağdaştırılamaz.

211 Bu şekilde siyasî gaye ile isyan edenlerin hemen her zaman tarikat mensupları olduğu görülmektedir.

212 BOA, Divan-ı Hümâyûn Kayıt Defteri, No: 133, vr. 104; No: 146, vr. 73.

213 Osmanlı tahrir usulünde böyle çok imzalı tezkere yazma geleneği altı-bölük ağalarında görülmektedir. Meselâ, sancaktardaki altı-bölük hakkında bir husus için kadıya veya kethüdâyerine "mektup" yazmak lâzım gelince altı-bölüğün altı ağası da imza ediyordu.

214 Ankara Şr. Sc., No: 8, s. 200.

Siciller ve arşiv vesikaları üzerinde esaslı olarak meşgul olmuş bulunan Hüseyin Hüsameddin ise, Karayazıcı'nın ve Amasya ile ilgili bazı mühim Celâlî şeflerinin ferman yayımladıklarına ve hattâ para bastırdıklarına ait birçok kayda rastlandığını iddia ediyor. Fakat, bize bu hususta verdiği vesika numuneleri katiyen iddiasını ispat eder mahiyette değildir.[215] Aksine yazarın bu türlü vesikaları doğru olarak kıymetlendiremediği anlaşılmaktadır. Yukarıda dediğimiz gibi, resmî bir sıfatla ve ellerinde bir fermanla faaliyette bulunmak mecburiyetinde olan asiler, istedikleri zaman böyle bir fermanı elde edemediklerinden dolayı, padişahın tuğrasını taklit ederek sahte fermanlar tertip ederlerdi. Adamları veya kendileri bunlarla dolaşıyorlar ve gittikleri yerlerde kadılara bunları gösteriyorlardı. Bu "müzevvir fermanlar"ı her zaman kendileri uyduramazlar, çok vakit de para mukabilinde İstanbul'daki Divan kâtiplerinin birisinden temin ederlerdi. İhtimal, Hüseyin Hüsameddin vesikalarda geçen bu "müzevvir ferman" ve "sahte tuğra çekmek" tabirlerini asilerin, hükümdarlık iddiasıyla, ferman çıkarmış oldukları mânâsına anlamıştır.

Bu "müzevvir ferman" ve "sahte tuğra çekmek" işinin İstanbul'da ne kadar ileri götürüldüğünü Selanikî acı bir ifade ile kaydetmektedir: "Devlet ve saltanat hainleri nice vâcib-i salb taife ile hemdâstan olup türlü müzevvir ahkâm yazıp kimi Divan cânibinden ve nicesi maliye tarafından defterdarlar ve nişancılar tuğralar çekip memalik-i İslâmiyede istedikleri gibi reayayı memlekete müstevli olup", halkı mütemadiyen işkence ve zulümlerle soyduklarını söylüyor.[216]

Osmanlı Devleti'nin akçe kestirme usulünden bahsederken, Anadolu'nun ve Rumeli'nin önemli merkezlerinde "darphane-i âmire"lerin mevcut olduğunu, ellerinde gümüş külçesi bulunanların buralarda bu külçeleri akçeye tahvil ettirebildiklerini söylemiştik. Darphanelere nezaret eden kadı, bey ve defterdarlar, bazen hileli akçe kestirmek suretiyle menfaat temin ediyorlardı. Hüseyin Hüsameddin'in, bu hadiseleri yasaklamak üzere çıkan bir fermanı görerek yanılmış olduğunu muhakkaktır.

Şu izahlarımızla Celâlî şeflerinin Anadolu'yu imparatorluktan ayırmak isteyen bir gaye güttükleri hakkındaki fikirlerin mümkün olamayacağını anlatmış oluyoruz.

Devlete bir kasıtları olmayan ve padişahın kişiliğini de çiğnemeye cesaret edemeyen Celâlî şeflerinin bu iki kavram dışında acaba bir gayeleri yok mu idi?

Uzun Celâlî mücadelesi sırasında, asiler padişahtan hep mansıp istediklerine göre, gayelerinin de netice itibariyle bu olduğu kabul olunabilir. Nasıl

215 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s. 363.
216 *Selanikî*, aynı yazma, vr. 343.

Enderun halkı arasında hâkim olan gaye padişahtan daha yüksek bir mansıp almayı düşünmekten ibaret ise, Celâlî şefleri için de aynı halin mevcut olduğunda hiç şüphe yoktur. Birinci derecede şefler beylerbeyliği, hattâ vezirlik isteğinde bulunuyorlardı. Diğer daha aşağı kademede olanlar için, ehemmiyetlerine göre, sancakbeyliği, müteferrikalık ve bölüğe geçmek kâfi geliyordu. Celâlîler için böyle bir durumun hasıl olması, biraz da bunların gasp olunan haklarını Enderun mensuplarından kurtarmaları mânâsınadır. Çünkü, kapıkulu ve maiyet memuru (kapı ağası) olarak Anadolu'da vazifede bulunanlar itaat içinde kaldıkları müddetçe, tabiî olarak mansıplar, İstanbul'da vazife gören, sarayla ve Divanla doğrudan doğruya temasta olan Enderunlulara ve kapıkullarına tevcih olunuyordu.

Celâlî Fetreti devrinde, eski Habeş Beylerbeyi Hüseyin Paşa'dan başlayarak, bazı beylerbeyleri Celâlî olmuşlar, fakat hükûmet bunlara vezirlik ve sadrazamlık gibi mansıplar teklif etmeyi aklından geçirmemiştir. Bu halin ancak Abaza Mehmed Paşa isyanından itibaren düşünülmeye başladığını ilerde göreceğiz. Binaenaleyh, bu sırada isyan eden beylerbeyleri yok edilmişlerdir.

Celâlî mücadelesinin başlıca unsuru olan levendlere, resmî adlarıyla sekbanlara gelince: Bunlar için de, kesin olarak müşahede olunan bir ruh, sekbanlık şuurunun mevcudiyetidir. Bu büyük kitlenin kişileri arasında zümre şuurunun mevcut olması dolayısıyladır ki, Celâlî isyanları tam bir sekban ayaklanması şeklinde devam edebilmiştir. Bu sekbanlık davası hükûmetin Celâlîlere karşı güttüğü siyasette ve asilerin birbirleriyle münasebetlerinde büyük rol oynamıştır. Bunun haricinde, sekbanlarda herhangi bir ortak gayenin varlığına delâlet eden emareler yoktur. Yalnız, Celâlî şefi, hükûmetten mansıp aldığı zaman, ileri gelen bölükbaşıların ve bazı sekbanların da müteferrikalık, çavuşluk almayı ve bölüğe geçmeyi ümit etmeleri tabiîdir.

Görülüyor ki, Celâlî isyanları, kadronun yüzde doksan beşi levend olması itibariyle tam bir köylü isyanı olduğu halde gaye cihetinde düşünülünce, asla sosyal bir köylü hareketi olarak nitelenemez. Adalet fermanlarına göre meydana gelen köylü hareketleri gelişmiş olsaydı, ancak, o zaman, XVI. yüzyıl Almanyasında görüldüğü gibi, tam bir köylü isyanı çıkmış olacaktı. Bu bakımdan, Rus yazarın bu hareketleri bir köylü isyanı sayması tamamıyla hatalıdır.[217]

217 A.S. Tveritinova, *a.g.e.*, s. 64.

C. CELÂLİ FETRETİ'NİN YARATTIĞI YENİ HAYAT ŞARTLARI

1- Geniş Halk Göçleri

Fetret'in en büyük sonuçlarından birisi, köylü reaya arasında geniş ölçüde göç, daha doğrusu o zamanın ifadesiyle, büyük bir "kaçgunluk-firarîlik" hareketi yaratması olduğunda hiçbir şüphe yoktur. Halk, hükûmet merkezine yolladıkları mahzarlarda, "zalemenin zulmünden" şikâyet ederken, hemen daima bunlar üzerlerinden kaldırılmayacak olursa, "terk-i diyar ve celâ-yi vatan" edeceklerini bildirmekte idiler. Bu "terk-i diyar ve celâ-yi vatan" gibi basmakalıp sözlerin zamanın şikâyet usulünde dilin alıştığı kuru tehditler olmadığını 1603'te geçen olayların izahı sırasında pek çok örnekle görmüş bulunuyoruz. Hakikaten bu yıl içinde köylü halkın, yerlerini tamamıyla boş bırakarak, hattâ bazen hayvanlarını ve mallarını bile götürmeden kaçmaları o kadar umumîdir ki, Türkiye'nin bundan sonraki tarihî inkişafında, başlıca hadiselerden birisi olarak karşımıza çıkan bu meselenin bir tedkik mevzuu halinde ele alınması zarurîdir. Fakat, biz burada bu köylü göçünü önemi derecesinde incelemek imkânına sahip değiliz. Yalnız, henüz tarih kültürümüze pek aksetmemiş olan bu meselenin tarihî bir oluntu halindeki varlığını göstermek için, bazı rakamlar ve oranlar vereceğiz. Esasen yukarıda kaydettiğimiz hadiseler de anlatıyor ki, köylülerin köylerinden kaçmaları Fetret'in ancak sonunda büyük bir hadise olarak ortaya çıkmış ve daha ziyade "Kaçgun devri" içinde hızını almış görünmektedir. Onun için, göçlerin vakalar halinde seyri, diğer vakalarla ihtilâtı ve muayyen bir sonuca gitmesi hali ancak Büyük Kaçgunluk devri meseleleri içinde tetkik olunmak icap eder. Tahkik heyetlerinin raporları, hükûmetin tesbit ettiği rakamlar ve sair tarih malzeme de ancak Büyük Kaçgunluk devri sonunda meydana getirilmiştir. Fetret içindeki köy boşalmalarını rakamlarla tesbit etmemize yarayacak vesikalar elimizde fazla bulunmuyor.

Ankara'nın Bacı Kazası kadısı tarafından İstanbul'a yollanan bir liste bizim için ehemmiyetlidir. Karakaş ve Çörekoğlu'nun buraları istilâlarından sonra yollandığı anlaşılan bu listede, "Defter oldur ki Bacı Kazası'nın hâlâ mevcut olan kuralarıdır" başlığı konduktan sonra, kadılık merkezi olan Bacı da dahil olmak üzere, beş köy sayılmıştır. "Defter oldur ki, kaza-i mezburenin perakende ve perişan olan kuralarıdır" başlığı altında, 33 köyün adı kaydolunuyor. Şu halde, mevcut 38 köyden 33'ü dağılmıştı.[218]

218 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 542.

Sadrazam Yavuz Ali Paşa'nın vefatı üzerine, ona ait Ankara'nın Haymana Nahiyesi hasılatını mirî için zaptetmek üzere yollanan Mehmed Çavuş ile, 1603'te buranın voyvodası olan İbrahim Ağa arasında, Ankara mahkemesinde cereyan eden hesaplaşmada, köylerin dağılma oranlarını gösteren rakamlar veriliyor. Kendisinden hesap istenen İbrahim Ağa, voyvoda olup geldiği zaman, Ankara'nın o yaz bir defa Karakaş ve iki defa Çörekoğlu, birkaç defa da sipah zorbaları tarafından istilâ olunduğunu, bu yüzden reayanın tamamıyla köylerden kaçtıklarını ve akçe alacak insan kalmadığını, bir sene sonra yani 1604'te, hâlâ 36 köyün boş bulunduğunu ifade ederek, mevcut köylerden ancak 70.127 akçe topladığını bildirmişti. Büyük Haymana voyvodası gibi, Küçük Haymana voyvodası da aynı şeyleri söyledi. Buradaki ifadeye göre, iki Haymana'nın 80'den fazla köyünden 70 kadarı, bir sene sonra da yerlerinde yok idiler.[219]

Köylerden, hattâ kasabalardan ve şehirlerden pek çok insan kaçtığı halde, avârız tekâlifinin hâlâ eski hane adedi üzerinden gelmesi, yerlerinde kalan halkı çok ezmekte olması dolayısıyla, yer yer kadılara müracaat edilerek, vaziyetin hükûmet merkezine arz edilmesi istenmişti. Bu münasebetle halkın kaçanlar hakkında verdikleri rakamlar büyüktür. Nüfusun üçte ikisi gitmiş ve ancak birisi kalmıştı. Kadılara bu meseleyi tahkik emirleri veriliyor ve avârız hanesi ona göre düşülüyordu. Nihayet, hakikaten nüfusun üçte ikisinin göçmüş olduğu neticesine varan hükûmet, bütün Anadolu'da avârız hanelerini üçte bire indirmeye razı oldu.[220]

Arabacı Süleyman, Karahisarısahip'in Şeyhli Kadılığı'nı talan ederek çekildikten sonra, kadının ancak on köyde insana tesadüf ettiğini ve diğer köylerde hasar miktarını soracak adam bulamadığını yukarıda kaydetmiştik.[221] Fetret'in son yılı saydığımız 1603'te meydana gelen köy boşalmalarının oranını ifade edecek başka rakamlar olmamakla beraber, her taraftan mültezimler, kadılar ve emînler, yolladıkları arzlarda, reayanın dağılması yüzünden vergileri toplayamadıklarını, köylerin boş kalmış olduğunu söyleyip duruyorlardı.

Ankara Sancağı'nda daha bazı köylülerin köylerinde hane adedinin üçte bire indiğini iddia etmeleri üzerine, kadılara tahkik için emirler yollanması ve nihayet avârız hanelerinin üçte bire indirilmesinin kabul edilmesi gibi hadiselere bakarak köylülerin de büyük çoğunluğunun yerlerinden ve yurtlarından kaçmış olduklarını kabul edebiliriz.

Şimdi bu geniş ölçüdeki insan kitlesinin nereye gittikleri üzerinde duracağız. Abdülkadir Efendi, köylülerin dağlara çekildiklerini ve oralarda yerleşerek

219 Belge 18.
220 Belge 33.
221 Belge 20.

pek sefilâne bir hayat yaşamaya mahkûm olduklarını, erkeklerin de, "çiftlerini ve kuralarını bırakup" Celâlîye karıştıklarını anlatıyor.[222] Yazarın bu müşahedesi esas itibariyle doğrudur ve vesikalar da onu doğruluyor.[223] Fakat, köylerden firar edenlerin hepsi dağlarda yerleşmiş değildi. Şehirlere de ehemmiyetli ilticalar olmuştu.[224] Bir kısım köylüler de, vergilerin ağırlığından, kıtlıktan, borçtan ve buna benzer sebeplerden dolayı, kendi sancaklarını terk ederek, başka sancaklara geçiyorlardı.

Burada kaydı lâzım gelen mühim bir hadise, "iç iller"den (yani memleketin sınır gerisi olan sancaklarından) Doğu vilâyetlerine bile göçlerin olduğuna dair hudutlardan bazı arzların yollanmış bulunduğudur. 20 Ekim 1602 (4 Cemaziyelevvel 1011) tarihinde, Erzurum Defterdarlığı ile Şarkîkarahisar beylerbeyi olan Mehmed Paşa'ya yollanan bir hükm-i hümâyûnda bu meseleye ait malûmat vardır. Burada kaydolunduğuna göre, Erzurum Defterdarı Mehmed Paşa İstanbul'a hususî adam yollayarak, şu hususları arz etmişti: "Vargur ve sair serhad kullarına Erzurum hazinesinden tayin olunan mevacipleri senede kırk dokuz yük akçe olub bu âne gelince alınub hâliyâ mukataatın reayası perakende olmağla Erzurum gümrük ve ihtisabı ve Gürcistan dahi zikrolunan mevacibe bedel olub kifayet etmekle ekser mevacibleri hazinede kalub ve on beş yıldan mütecavizdir Sivas ve Maraş ve Erzurum ve sair memalikten celâ-yı vatan eyleyen reaya, Çıldır ve Kars ve Keçvan ve Diyadin ve Eleşkirt ve Zaruşad (bg. Kars ili Arpaçay ilçesi) ve (... ?) ve Göle ve Tekman ve İspir ve sair Gürcistan beylerinin eyaletlerine yerleşüp zikrolunan reayanın hususunda mirîye bir akçe hasıl olmayup", bunları yerli yerinde tahrir ederek vergi almak suretiyle lâzım gelen masrafları karşılamak lâzımdı. Mehmed Paşa bunu iltizam ile kendisine vermesini hükûmete teklif ediyordu. Aynı zamanda, Celâlî eşkiyasından Karahisarışarkî reayasının da dağılmış olduğunu ifade eden defterdar, buranın beylerbeyliği mukabelesinde halkı yerli yerine getireceğini de taahhüt etmekteydi.[225]

Mehmed Paşa, Orta Anadolu'dan ve Maraş taraflarından doğuya olan göçün on beş seneden beri devam ettiğini söylüyor ki, bu müddet içinde sekbanların faaliyeti çok artmış, kıtlık tahammül edilmez bir şekil almış ve avârız vergileri reayanın ödeme kudreti üstüne çıkmıştı.[226]

222 Abdülkadir, *Vekayi-i Tarihiyye*, aynı yazma, vr. 73, 132.
223 Belge 10, 20, 29, 32.
224 Abdülkadir, *Vekayi-i Tarihiyye*, aynı yazma, vr. 119; Kâtip Çelebi, *Düsturü'l-amel li-islahi'l-halel*, s. 128.
225 BOA, Divan-ı Hümâyûn Kayıt Defteri, No: 148, s. 118.
226 Ankara'nın İstanos köyü halkı bir şikâyetlerinde bu köyün evvelce 300 hane olduğunu "eşkiya zulmünden ve tekâlif kesretinden" halen 90 ev kaldıklarını söyleyerek buna göre avârız akçesi alınmasını istemişler ve kadı da aynı fikre iştirak etmişti: Ankara, Şr. Sc., No: 10, 220.

Evvelce nişancı iken, 1603'te Revan ve Gence taraflarında vilâyet tahririnde bulunan Ali Bey'e yazılan bir hükm-i hümâyûnda, "birkaç yıldan berü Revan ve Gence ve Göle ve Ardahan ve Tiryalet (?) ve Lori ve Penbek ve Olaport (?) sancaklarına ve Tebedey ülkesine ve Çıldır ve Kars beylerbeyliklerine iç illerden hayli reaya gelüb karardâde ve temekkün idüb ve hariç vilâyetlerden davarlarıyla yürük ve oymak ve ulusât gelüb kura ve mezâri'den hariç otlu sulu hâli yerlerde yerleşen bu gibi göç idüb" gelmiş reayadan alınacak resimlerin ümerâya değil, mirîye kaydolunması talimatı verilmekteydi.[227]

Bu vesikalar, Anadolu'da görülen göçlerin küçümsenemeyecek kadar önemli olduğunu, köylerini terk edenlerden bazılarının Gürcistan'a kadar gitmeyi göze aldıklarını isbat etmektedir. Ancak, böyle uzak mesafelere olan göçlerin fazla olduğunu kabul edemiyoruz. Çünkü, şer'iyye sicillerinde bunlara ait kayıtlara çok az raslanmaktadır.

Hulâsa, köylerini boş bırakan halkın mühim bir kısmı dağlara çekilerek, erkekler levend olmuşlar, diğer bir kısmı şehirlere ve kalelere göçmüşler, reayanın önemli bir kısmı da (tekâliften ve borçtan kaçanlar) sancak değiştirmişti. Meselâ, Amasya'dan Ankara'ya ve Kırşehir'e gelip yerleşen çok olduğu gibi, Bozok'tan (Yozgat) Ankara'ya ve sair yerlere giden de çoktu. Maraş, Urfa gibi güney vilâyetlerinden Orta Anadolu'ya göçenler de az değildi. Celâlî isyanlarının kısmen yatıştırıldığı 1610'da, mukataaları, hasları, vakıfları ve dirlikleri yeniden tanzim için yapılan çalışmalar esnasında, buraların raiyyetlerinin nerelere gittiklerini tesbit etmek gerekmişti. Onun için, bu yer değiştirmelerin nisbetini adı geçen çalışmalara ait vesikalardan hesaplamanın mümkün olabileceğini sanıyoruz.[228]

2- Kalelere ve Palankalara Çekilme

Anadolu'daki hadiselerin bir türlü durmaması ve levend dalgalarının sürekli kabarması, köy, kasaba ve şehirlerde oturan insanları böyle bir karışıklık hayatının icap ettirdiği şartlara uymaya zorlamaktaydı. Celâlî grupları, aynı zamanda bütün Anadolu'yu etkilerinde tutacak ölçüde arttıklarından itibaren, bunlara karşı devletin tertip ettiği Celâlî seferleriyle kendilerine karşı mücadele etmeye imkân kalmadı; kasabaların ve şehirlerin ahalisi, bu sonu gelmeyen levend hü-

227 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 677 (Evâhir-i cemaziül-âhir 1012).

228 1635 yılına kadar 12 sene Anadolu'yu dolaşan Kâtip Çelebi köylerinin çoğunun harap olduğunu, İran'da ise yirmi menzilde bir harap köy görmediğini söylüyor: *Düsturü'l-amel*, s. 128.

cumlarından kendilerini korumak için, kaleleri tamir veya mahallelerin etrafını yeni surlarla çevirme zaruretini duydular.

Bunun üzerine, mevcut kalelerin tamirleri veya genişletilmeleri için gerekli izni almak üzere, hükûmete ilk müracaatların 1602'de başladığını, 1603'te çoğaldığını ve hele Büyük Kaçgunluk devrinde umumî bir arzu ve hattâ ihtiyaç halini aldığını görüyoruz. Kedagra (bg. Samsun ili Vezirköprü ilçesi), Havza ve Kavak kadıları namına bir arz sunan eski Gümüş kadısı ile Kedagra naibi, Kedagra Kalesi'nin dar ve susuz olduğundan bahsederek, "Celâlî eşkiyasından" korunmak icap ettiği zaman, aileleri, erzak ve mallarıyla birlikte alabilmesi ve su sıkıntısı çekilmemesi için üç kadılığın kendi paralarıyla, kaleye yakın bir çeşmeyi varoş şeklinde içeri almak istediklerini bildiriyorlardı. 10 Nisan 1603'te, "kimseye zararı yok ise kendi mallarıyla tamir ideler deyu Kedagra kadısına hitaben hüküm" yazıldı.[229] 12 Mayıs 1603'te de. Beyşehir kadısı, "ulemâ ve sulehâ ve meşayih ve âyan ve fukara"nın müracaatları üzerine yolladığı bir arzda, "vilâyetimizde hayli zamandır muklacı ve sekban ve suhte ve sair eşirra zulm idüb harab olub hâlâ dahi bu sene Celâlî müstevli olmak ile evler ihrak olunub nice mal garet ve insanlar katlolunub ehl ü iyallerimiz ile geçinecek hâlimiz kalmadı" diye halkın şikâyette bulunduklarını ve müdafaası kolay, fakat, zamanla harap olmuş şehrin kalesini kendi mallarıyla tamir etmelerine müsade edilmesini istediklerini bildirmişti. Gönderilen cevapta, tamir izni veriliyordu.[230]

Aynı sırada, Lâdik kasabasının, kadı, müderris vesair ileri gelenlerinden yirmi dört kişinin imzasını taşıyan bir mahzar yazılarak İstanbul'a yollandı. Bu mazhar da, Lâdik kasabasının yolcuların uğrak yerleri ve menzil bir yer olduğu, birkaç senedir Celâlî yüzünden ahalide kudret kalmadığı, bilhassa Gurguroğlu adındaki Celâlî şefi kasabadan 30.000 kuruş (3.600.000 akçe) aldıktan sonra, sözünde durmayıp, kasabayı basarak yarısını yaktığı ve ne varsa yağma ettiği, ahalinin yarısının göç etmiş oldukları, halen dolaşmakta olan büyük Celâlî gruplarının kasabaya geleceklerinin söylenmekte olduğu ifade olunduktan sonra, verilen müsaade gereğince, tamir edilen kalenin biraz uzakta olduğu, onun için, halkın bütün kasabayı palanka içine almak üzere izin istedikleri arz olunmaktaydı. Kavak ve Havza kasabaları halkının da yardım etmeleri için emir isteniyordu. 10 Ağustos 1603'te gönderilen cevapta, kendi masraflarıyla istedikleri palankayı çevirmeleri, fakat, bu bahane ile reayaya masraf yüklememeleri bildirilmişti. Gümüş kasabası halkı da, yine bu sene içinde sefere gitmek üzere oradan geçen Amasya beyi vasıtasıyla, yanlarında bulunan Kaşüstü adındaki

229 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 641.
230 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 644.

kulede bir kale yapmak istediklerini arz ederek izin aldılar.[231] Artık bundan sonra şehirlerle kasabaların, kalelerini tamir etmeleri ve surların dışarısına yayılmış olan mahalleleri yeni duvarlarla kale içine alma faaliyetleri yaygınlaştı. Bu meselenin bir iki sene zarfında nasıl bir hal aldığı hakkında bir fikir vermek için şu örnek yeterlidir: Ankara halkı, hükûmete müracaat ederek, "kendi mallarıyla hisar manendi bir duvar ihdas ve otuz kırk miktarı kuleler bina" etmek suretiyle, koca bir şehri muhafazaya almışlardı.[232]

Köylerden ve kalesiz kasabalardan gelerek, şehirlerdeki kalelerin içerisinde yeni evler yapmak suretiyle yerleşmek isteyenlerle buraların eski halkı arasında, arsa, sokak ve sair meselelerden birçok anlaşmazlık çıkıyordu ki, bunları tafsile lüzum yoktur.

Köylerde yaşayan milyonlarca insana gelince, şüphesiz, bunların hepsinin kalelere sığınmalarına imkân yoktu. Bilhassa bütün servetleri, sürüleri ve arazilerinden ibaret olan insanlar için bu daha zordu. Yukarıda çiftliklerden bahsederken, köylerde zengin bir köy ağası şeklinde türeyenlerin kimler olduğunu kaydetmiştik. Bilhassa yeniçeriler, altı-bölük sipahileri, müteferrikalar, çavuşlar ve sair resmî hüviyetli kimseler köylerde servet peyda edenlerin başında geliyorlardı. Abdülkadir Efendi'nin şahadetine göre, "Anadolu'da sakin kapıkulları olanlar Celâlîler havilerinden kariyelerde meskenler için palankalar icat etmeğin tüfenkli sekbanlara ehl ü iyallerini hıfz ettirirlerdi." Aynı yazar, Nuh Paşa'nın Celâlîler üzerine serdar olduğu 1603 yılından bahsederken, "Reaya ve ahali-i vilâyet ibâ idüb kûhistanlarda mesken ü vatan tutup rûz ü şeb harb ü kıtalde ve karyelerde palankalar ittihaz iderlerdi."[233] demektedir.

Şehirler ve kasabalar haricinde kalan yerlerde, yani köylerde, sekbanlarla halk arasında mühim bir mücadele vasıtası olarak ortaya çıkan palankalara ait bu devir için fazla bilgi yoktur. Buna mukabil, "Büyük Kaçgun"da, bu çok mühim bir meseledir. Reayanın, palanka yaparak, kendilerini eşkiyadan korumak istedikleri hakkında hükûmet merkezine gelen arzlarla alınan müsaadelere dayanılarak, bir taraftan binlerce palanka yapılırken, öbür taraftan, birçok palankaya "eşkiya tahassun itmeğin", bunların tahribi için sık sık emirler yollanıyordu. Hakikaten bunlar içinde, bazı tanınmış zorbaların birkaç sene bir derebeyi gibi oturabilmesini temin edecek kadar sağlamları vardı. 1603'ten sonraki Anadolu hadiselerinde pek mühim ve o nisbette karışık bir durum arz eden "palankalar ihdası" meselesini ancak o devri tetkik ederken ele almak lâzım geldiğinden, burada fazla uzatmıyoruz.

231 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 482 ve 504.
232 Ankara Şr. Sc., No: 11, s. 156.
233 Abdülkadir, *Vekayi-i Tarihiyye*, vr. 80 ve 119.

3- Umumî Kıtlık

Yukarıda eşya fiyatlarından bahsederken, 1595 sıralarında, Orta Anadolu'da buğdayın bir kilesinin 20 ve Edremit gibi sahillerde 40 akçeye çıkmış olduğunu söylemiştik. Evvelce de umumî surette mevcut olduğunu gördüğümüz hububat darlığı Celâlî Fetreti içinde hadiselerin gelişmesine tâbi olarak artmakta devam etmiştir. Bunun başlıca sebebi, köylülerin ziraatı terk ederek levendliğe geçmeleri olduğunda şüphe yoktur. Bu suretle, 1596'dan 1603 yılına kadar buğday fiyatları, ziraatın azalması ölçüsünde yükselmiştir. Fakat, bunları da safha safha anlatacak rakamlar mevcut değildir.

Karayazıcı'nın ortaya çıktığı 1598'de, Bursa'da, narha göre, 200 dirhem ekmek bir akçe idi. Unun kilesi 32-35 akçeye satılıyordu. Bir okka et 10-12 akçe olduğundan dolayı, Bursa kadıları bundan, koyunun içyağını 5 akçe üzerinden alan mumcuları mesul tutarak, İstanbul'a şikâyette bulunmuşlardı. Sade yağ bakkallarda 32 akçeye satılıyordu.[234]

Hadise ilerledikçe Anadolu'da kıtlığın ağırlaştığı görülüyor. O kadar ki, kazalar halkı, dirlik sahiplerinin reayadan topladıkları öşürlerini başka yerlere naklettirmelerine mâni oluyorlar ve ancak kendi kadılıklarından satmaya zorluyorlardı. Meselâ, 1600'de Veziriâzam İbrahim Paşa'nın bir şikâyetinden bahsolunmaktadır.[235] Buna göre, Karaman Vilâyeti'nde olan kadılarından, voyvodasının toplayıp ambarlara doldurduğu hububatı başka kadılıklardan gelenlere satmak istemiş, fakat mâni olmuşlardı. Eskişehir ve İnönü taraflarında da sarayın ihtiyacı için satın alınmak istenen buğdayı yerli kimseler verdirmek istemiyorlardı.[236] Karadeniz, Marmara ve Ege sahillerinde pek çok gemi reisi Rumeli'den Anadolu'ya mütemadiyen buğday taşır olmuşlardı. Varna'da muhtesip olan Ali Çavuş, hükûmet merkezine yolladığı arzda, gelen reislerin, kadıya akçe vererek, gemilerini doldurup Anadolu'ya götürdüklerini şikâyet ediyordu.[237]

Celâlî hadiselerinin birdenbire bir felâket halini aldığı 1603'te, artık köylerde ziraat eden insanların son derece azalması dolayısıyla, buğday darlığı tehlikeli bir âfet yaratmaya başlıyordu. Bu sırada Balıkesir'de bir kile buğday 50 akçeye satılmaktaydı. Tabiî, 1603 yazı, köylülerin geniş ölçüde yerlerinden firarları ve her tarafta sekban baskınlarıyla geçtiği için, 1604'te buğday fiyatları birdenbire

234 Bursa Şr. Sc., No: B 156/351; Divan-ı Hümâyûn Kayıt Defteri, No: 138, vr. 45.
235 BOA, Divan-ı Hümâyûn Kayıt Defteri, No: 141, s. 157 (Karaman Beylerbeyliğinde vaki olan hüküm).
236 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 2, No: 489.
237 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 689.

yükseldi. Balıkesir'de bulgurun kilesi 100, buğdayın kilesi ise 90 akçeye satılıyordu. Diğer fiyatlar da buna göre yükselmişti. Meselâ, bir balta 60 akçeydi; bezin arşını 10 akçe ediyordu.[238]

Buna mukabil, eskiden beri iaşesi devletin başına belâ olarak görülenlerin, İstanbul'da fiyatları Anadolu'ya nazaran daha ucuzdu. Abdülkadir'in verdiği rakamlara göre narh, 250 dirhem ekmek 1 akçe, bir okka et 8, sade yağ 22 akçe olarak tesbit olunmuştu.[239] Bu fiyat Bursa'daki fiyatlarla mukayese edilirse aradaki fark görülür.

Görülüyor ki, Fetret devrinde buğday fiyatı yükselme kaydetmekle beraber, asıl kıtlık 1603'ten sonra başlamıştır ve bu meselenin de izahı Büyük Kaçgunluk devrini ilgilendiriyor. Fakat, bir fikir vermek ve bilhassa vaziyeti Fetret devriyle mukayese etmek için, bazı rakamlar kaydetmek faydalı olacaktır.

1605 baharında Kayseri'de unun kilesi (16 okkası) 120 akçe idi. Aynı sırada, Bergama'da fiyat 80-90'ı buluyordu. Yine Edremit'te bir koyun 200 akçeden yukarda satılıyordu. Kayseri'de aynı tarihte koyunun tanesi 3,5 kuruş (resmî rayice göre 280 akçe[240]) idi.

Orta Anadolu'nun bu işlek şehri, "Büyük Kaçgunluk" devrinin kıtlığı hakkında iyi bir fikir vermektedir. Burada, 1607'de 2 akçeye 70-75 dirhem ekmek alınabilmekte idi ki, böyle bir kıtlık hiçbir devirde görülmemiştir.[241]

Hulâsa, "Büyük Kaçgunluk" devrinin Anadolu için pek tahripkâr olmasında, bu misli görülmedik açlığın payı, belki diğer bütün hadiselerden üstündür. Onun için, Celâlî isyanları içinde en yüksek ölçüde bir sekban tufanı olarak görülen, "Büyük Kaçgunluk" devrini tetkik ederken, bu kıtlık meselesinin ehemmiyetle gözde tutulması lâzımdır.

238 Balıkesir Şr. Sc., No: 3, s. 246, 249, 250, 370.

239 Abdülkadir, *Vekayi-i Tarihiyye*, vr. 88.

240 Resmî rayiç diyoruz; çünkü tam bu sırada "kesad-ı akçe –yani bir nevi enflasyon– vardı ve bir kuruş 80 değil 160 akçeye geçiyordu. Kayseri'de akçe mübadele vasıtası olmaktan uzak kalmıştı.

241 Aynı sırada Anadolu şehirlerine nazaran İstanbul'da hayret edilecek bir ucuzluk vardı. Meselâ, Kuyucu Murad Paşa Üsküdar'a çadır kurduğu zaman, 300 dirhem ekmek 1 akçeydi. Abdülkadir, *Vekayi-i Tarihiyye*, vr. 150.

VIII. KISIM

BÜYÜK KAÇGUNLUK DÖNEMİ (1603-1607)

1- Büyük Kaçgunluk Yıllarında Türkiye'nin İktisadî Tablosu

1603'ten sonraki Anadolu isyanları, artık yepyeni karakter aldığı için, bunlara Celâlî adının verilmesi doğru değildir. Hakikaten devrinin kaynakları IV. Murad zamanındakilerine, meselâ, "zorba isyanları" sözünü daha yerinde olarak kullanmışlardır.

Uzun Avusturya ve İran harpleri sırasında gelişen ve 1596 sıralarından itibaren Anadolu'nun sosyal hayatını felce uğratan Celâlî karışıklıkları, köyün kolu tutan insanlarını ziraattan levendliğe çektiği, bağ-bahçe ve yazı-yabanda çalışanlara güven bırakmadığı için üretimin azalması, ayrıca kötü hava şartlarının da aradaki etkisi ile, memlekette açlık baş göstermişti. Bu durumun, Anadolu'da gıda maddelerini ateş pahasına çıkarması yüzünden Rumeli'den bu geçeye hububat getirip satma işi yüksek kâr sağlayan bir ticaret olmuştu. Fakat, bu da İstanbul'un ve ordunun beslenmesini tehlikeye koyduğundan, hükûmet o taraftan Anadolu'ya, özellikle buğday geçirilmesini yasaklamak zorunda kaldı.[1]

Bütün memlekette hububat alım ve satımı resmî vesikaya bağlandı; o kadar ki, İngiliz elçisinin bile, İstanbul'da yiyeceği ekmeğin buğdayını satın almak için hükûmetten vesika aldığı görülüyor.[2]

Son 10-15 yılın iç karışıklıkları, devletin, yalnız ziraat işletmeciliği alanındaki düzenini değil, bütün iktisadî hayatını, para değişimi sistemini, iç ve dış alım-satım dengesini altüst etti. Bu arada, yerli zanaat üretimi de büyük bir çöküntüye uğradı.

Ziraat hayatının nasıl kötü duruma düştüğüne bir örnek olarak gıda maddelerinden et ve ekmeğin fiyatlarını gösteren birkaç rakam vereceğiz:

1 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 679.
2 Galata kadısına, 4 Recep 1016 (25 Ekim 1607) tarihli hüküm: BOA, MD, No: 76, s. 77.

XVI. yüzyılda I. Süleyman devri (1520-1566) sonlarına kadarki ekmek ve et fiyatlarına bakıldığı zaman, genel olarak, inip çıkmaların önemli olmadığı görülür. Özellikle koyun yetiştirmenin kuraklık veya öteki tabii âfetlerce etkilenmesi fazla olmadığı için, et fiyatlarındaki inip çıkma rakamları arasındaki fark da % 25'i pek geçmemiştir. Çünkü, örnekleyin, 1 akçeye düşen koyun eti, çoğu zaman 200 dirhem (640 gr.) iken, bu miktarın 150 dirheme (480 gr.) indiği olmuştur. Hakikaten Üsküdar kadısınca, 1523 Temmuz'unda (Ramazan), kararlaştırılan et narhı 1 akçeye 150 dirhemdir (480 gr.). Sonraki yıllarda da bu rakama rastlanmakla beraber, narh, 1 akçeye çoğu zaman 200 dirhem olarak defterlenmiştir.

Öteki Anadolu şehirlerinde görülen fiyatlar da Üsküdar'dakinden çok ayrıksı değildir. Edremit'teki et narhlarından 11 Nisan 1516 (8 Rebiülevvel 922) tarihlisi 1 akçeye 200 dirhem (640 gr.), 1536 (943) tarihli olanı 1 akçeye 175 dirhem (550 gr.), 1564 (971) tarihlisi de 1 akçeye 150 (480 gr.) dirhemdir. Bursa'da aynı sıralarda uygulanan narh, 1 akçeye 175 ile 150 dirhem arasında inip çıkıyordu. Konya'da, 6 Haziran 1571 tarihli et narhı da, 1 akçeye 200 dirhem olduğuna göre, zamanının bu büyük şehri de et yönünden diğerleriyle aynıydı.

Ankara, Kayseri gibi büyük tüketim merkezlerindeki fiyatların da, bu yerlerdekine benzer narhları uyguladıkları anlaşılıyor. Bize göre, koyun eti ve ötekilerinin her tarafta birbirine yakın narh ile satılmalarına sebep, hayvanların sürüler halinde oraya buraya götürülmelerindeki kolaylık olsa gerektir.

XVI. yüzyılın başından I. Süleyman devrinin sonuna kadar olan süredeki ekmek fiyatlarının düşme veya yükselme durumuna gelince, XVI. yüzyılın ilk dörtte üçlük kısmını kaplayan bu sürede ekmeğin normal fiyatı, 1 akçeye 750 dirhem (2.400 gr.), ya da en çok 800 dirhem (2.560 gr.) kadardır.[3] Ancak, ekmeğin bazı yıllar 450 dirheme (1.440 gr.) düştüğü de görülmekteydi ki, bu, o yıl üretimin az olmasından ileri geliyordu. Normal narh miktarı olan 800 dirheme göre, 450'yi fiyat hesabına vurursak, ekmekteki yükselişin % 56 olduğu sonucuna varırız. Örnek olarak vereceğimiz birkaç rakamla, ekmek yönünden, Türkiye'nin, büyük kıtlıklar dışında,[4] sonraki devre bakarak oldukça iyi durumda olduğunu görüyoruz.

1519 yılının 7 Ocak'ında (5 Muharrem 925) Bursa kadısının deftere geçirdiği ekmek narhı, bu şehir için 1 akçeye 750 dirhem (2.400 gr.) idi. Haziran 1529 rakamı 500 dirhem (1.600 gr.), Aralık 1542'de 650 dirhem (2.080 gr.), 21 Ağustos 1547 narhı da 800 dirhem (2.560 gr.) olarak geçiyor. Üsküdar mahke-

3 Bir tek ekmek, genel olarak, 200 dirhem (640 gr.) geldiğine göre, 1 akçeye 800 dirhem demek, her biri 640 gram gelen dört ekmek demektir.

4 Meselâ 1494-1503 yılları arasında çıkan kıtlık yüzünden, İstanbul'da 1 akçeye ancak 50-60 dirhem (160-190 gr.) un zor bulunabilmişti.

me defterlerinden alınan narh rakamları, burada, 1523 Temmuz'undaki ekmek fiyatının, 1 akçeye 450 dirhem (1.440 gr.), 1524 Ocak ayındakinin 750 dirhem (2.400 gr.), 22 Şubat 1551'de 700 dirhem (2240 gr.), 22 Kasım 1557'de de 600 dirhem (1.920 gr.) olduğunu anlatıyor.

Öteki şehirlerin ekmek fiyatları da yukarıda verdiğimiz rakamlara aşağı yukarı uyuyor. Meselâ, Edremit'in 1536'daki ekmek fiyatı 1 akçeye 750 dirhem (2.400 gr.) idi. Aynı kasabada, 15 Ağustos 1567'de, 1 akçeye 600 dirhem (1.920 gr.) düşen bir narh uygulanmıştı. Konya'nın Haziran 1571 (12 Muharrem 979) tarihli ekmek narhı, 1 akçeye 800 dirhem (2.560 gr.) düşecek şekilde görülmüştür.

Bu yazımızda söz konusu olan Büyük Kaçgunluk yıllarından önce gelen, yani XVI. yüzyılın son çeyreğini teşkil eden III. Murad ve III. Mehmed'in saltanat sıraları, Türkiye'de gıda maddelerinin pahalılaşması yönünden ikinci basamak olmuştur. Bu devirler için elimizde, önceki devirlere ait olanlar kadar narh rakamları bulunmamakla beraber, gene de belirli bir fikir verecek durumdayız.

23 Kasım 1574'te Edremit'teki et narhı, 1 akçeye 125 dirhem (400 gr.) idi. Ankara'da ise, 1590 Haziran'ında 1 akçeye 100 dirhem (320 gr.), 1592 Aralık'ında 67 dirhem (224 gr.), 1594 Temmuz'unda 100 dirhem (320 gr.) et veriliyordu. Yalnız, Rumeli'den beslenmek zorunda olan yerlerde, örneğin İstanbul ve Bursa'da, Karayazıcı'nın harekete geçtiği 1599 yazında, et narhı 8 akçeye 1 okka (400 dirhem yani 1.320 gr.) olarak ancak uygulanabilmişti ki, hükûmetin de, ayrıca, koyun getirtme işindeki gayretine rağmen, etin bu kadar pahalı (1 akçeye 50 dirhem = 160 gr.) olmasının sebebi, Anadolu'dan koyun sağlanmasının imkânsız hale gelmesi diye gösterilebilir.

Hububat ekiminin iç karışıklıklar arttıkça azalması ve kıtlık yıllarının sürekli olmaya başlamasıyla, fakir halkın ellerindeki topraklarını yok pahasına devretmeleri, hükûmetin de mirî toprak kurallarını artık yürütemez oluşu gibi nedenlerle, köy çevrelerinde, şu bu kimselerin, hayvan sürüleri besleme şeklinde işletme uyguladıkları çiftliklerinde tarlaların otlak haline getirilmesi, buğday-arpanın yeter derecede üretimi yollarını bütün bütün kapatıyordu. Diyebiliriz ki, XVI. yüzyılın sonlarında birden kabarmaya başlayan iç karışıklıklar, tarlada uğraşan kişilere çiftlerini bıraktırıp, onları Celâlîlik etmeye çekmiş, bu da memleketi kıtlığa, kıtlık iç göçlere götürmüş, en az on beş yıllık ekmeksizlik halkın üzerinden bir silindir gibi geçmiştir.

1599 ile 1610 yılları arasını dolduran zamana ait vereceğimiz birkaç narh rakamı bu pek kötü tarih olayı hakkında yeterli fikir verecektir.

1603 yılında, Balıkesir'de, mahsulün kaldırıldığı ay olması dolayısıyla az

çok bolluklu sayılan Eylül ayı ekmek satışı üzerine 1 akçeye 225 dirhem (720 gr.) narh konmuş ve kışa girilirken bu seviyede kalınamayarak ekmek miktarı 175 dirheme (560 gr.) düşürülmüştü. Bursa'daki ekmek fiyatı da hemen hemen aynı ve belki daha pahalıydı.

Ankara'da, 1599'da 150 dirhem (480 gr.) olan ekmek, 1606 Mayısı'nda 120 (386 gr.), mahsulün yetiştiği Temmuz ayında, sırasıyla 130 (416 gr.), 140 (448 gr.), 150 (480 gr.) rakamlarına çıkabildiyse de, bir yıl sonra, yani 1607 Temmuz ortalarında, 100 dirhem (320 gr.) gibi bir miktara düştü. Kayseri'deki hububat fiyatlarının görülmedik derecedeki yüksekliği, bu şehrin ekmek narhını, halk için yaşanması güç bir pahalılığa çıkardı. Gerçekten, 15 Nisan 1608 tarihinde tesbit olunan narhı, 1 akçeye 70-75 dirhem (224-230 gr.) ekmek düşer şekilde bulmaktayız.

Celâlî isyanlarının Kuyucu Murad Paşa tarafından büyük ölçüde yatıştırılmasıyla fırtınanın sanki dindiği 1609'dan itibaren, herkes yerli yerine dönerek, ziraat işleri de yeniden düzene konduğu için, ekmek narhının yavaş yavaş normalleştiği, gene elimizdeki rakamlardan iyice anlaşılmaktadır. Et de, eski pahalılığında kalmayarak, fiyatlar yarıdan fazla düşmekte gecikmedi.

XVI. yüzyılın başlarından XVII. yüzyılın ilk on yılı sonuna kadar olan süre içinde fiyat seyirlerini göz önüne koyduğumuz ekmek ve et gibi iki önemli gıdanın pahalılaşma derecelerini, yüzde hesabıyla akçenin altın ve gümüş değerleri yönünden geçirdiği değişikliklere göre ifadelendirerek, daha iyi bir fikir edinmiş olacağız.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, oldukça bolluk içi sayılan I. Süleyman devrinde, ekmeğin tabiî fiyatı 1 akçeye 800 dirhem (2.640 gr.) idi. II. Selim ile III. Mehmed arası sürede (1566-1595), tabiî fiyat bir akçeye 400, Celâlî Fetreti yıllarında 200-150 ve Büyük Kaçgunluk'ta 70-60, hattâ 50 dirhem ekmek düşecek şekildeydi ve narhın bu kadar pahalı biçilmesine alışılmış bulunuyordu.

Kayseri'deki fiyat yükselmesi yüzdeye çevrilince, I. Süleyman devrinin 100 rakamı, III. Murad zamanında 200, I. Ahmed tahta çıktığı (1603) sıralarda 400 ve Büyük Kaçgunluk'ta 800 ya da 1.000 oldu; yani ekmek fiyatı 10 misli arttı demektir. Çünkü, 1 akçeye düşen ekmeğin ağırlığı örneğin, I. Süleyman devrinde, normal olarak, 900-1.000 dirhem iken (2.880-3.200 gr.) III. Mehmed devrinde, yarıdan fazla düşerek, 400-350 dirheme (1.280-1.120 gr.), I. Ahmed'in tahta çıktığı sırada bu da yarıya inip, 200-175 dirheme (640-460 gr.) 1603'ten sonra gelen yedi yıllık karanlık sürede ise, bunun da yarısı olan 100-50 dirheme (320-160 gr.) kadar düşmüş olduğunu, bunu belli ağırlıktaki ekmeğe ödenen akçe diye alırsak, fiyat yükselmesinin 10 mislinden bile fazla olduğunu, 1 akçeye alınan

ekmek ağırlığının indirilmesi şeklinde düşünürsek, ekmeğin on defa küçülmüş bulunduğunu hesap ile buluruz.

Ankara'da, 1594 sıralarında, iyi bir işçinin gündeliği 12 akçe olmasına karşılık, ekmeğin dirhem ağırlığı da 200'e (640 gr.) inmişti. Görüyoruz ki, 1550'deki ekmek dirhemi 1594'te 4-5 misli azaldığı, yâni, fiyat bu kadar arttığı halde, işçi (ırgat) gündeliği ancak 3 katına çıkabilmişti.[5] Hele Büyük Kaçgunluk'un o şiddetli kıtlık yıllarında, işçi gündeliğinin en çok 18-20, yani 1550'dekinin 5 katı olduğu, fakat ekmek fiyatındaki yükselmenin 10 katı geçtiği düşünülür ise, sosyal hayatın nasıl altüst olduğu iyice anlaşılır.

Etin fiyatındaki yükselme seyrini de bu yönden kaydetmenin faydalı olacağını düşünerek birkaç rakam vereceğiz.

1550'de, İstanbul'daki et narhı 1 akçeye, genel olarak, 200 dirhem (640 gr.), Bursa ve öteki şehirlerde 150 ya da 175 dirhem (480-560 gr.) idi.[6] 1595 sıralarında, bunun 125-100'e (400-320 gr.) indiğini görmekteyiz; yani, pahalılaşma 1550'dekinin 2 katıydı. Sonraki yıllarda narh usulü değiştirilerek, 1 akçeye düşen et miktarı değil, 1 okka etin kaç akçeye satılması gerektiği şeklinde bir yol tutulmuş, örneğin, 1 okka (400 dirhem yahut 1.280 gram) et 6, 7, 8 akçeye kadar yükselmiştir. Bunları, 1 akçeye düşen et miktarına çevirirsek, sıra ile 66,5 (212 gr.), 57 (182,5 gr.), 50 dirhem (160 gr.) oldukları anlaşılır. Son rakam, 1550 yılındaki 200'ün dörtte biri, ya da 150'nin üçte biri olduğuna göre, fiyat artışı 3-4 katına çıkmış sayılır. 1603'ten sonraki 7 yıllık Büyük Kaçgunluk süresi içinde, 400 dirhemlik 1 okka etin 12 akçeye çıktığı oldu. Yani, 1 akçeye 33 dirhem (107 gram) et düştü; fakat, bu darlık yıllarında genel olarak 1 okka et 8 akçe idi. Şu rakamlara göre, bu yiyecek maddesi, 1550'den altmış yıl sonra, en çok altı kat artmış bulunuyordu.

İşçi gündeliğini bununla da karşılaştırır isek, şöyle olur: İşçinin bir günlük emeği, 1550'de 4 akçe veya 2,5 kilo et, 1610'da 20 akçe ya da 3 kilo et olarak değerlenmekteydi. 1964'te de, işçi gündeliğini Ankara'da en çok 15, et fiyatını

5 Bir fikir vermek için, bugünkü durum ile ölçülürse, 1964'te Ankara fırınlarının çıkardığı 660 gr.'lık ekmeklerden 4 ya da 5'i 1 akçeye alınıyordu. En iyi bir işçinin gündeliği, o zaman en çok 4 akçe olduğuna göre, bu 16-20 ekmeğin bedelidir. Günümüzün aynı nitelikteki işçisi de 12-15 liraya çalıştığına göre bu para ile şimdi 17-20 ekmek satın alınır. Demek, sırf ekmek yönünden düşünürsek, zamanımızın işçisiyle o zamanın işçisinin (ırgatının) kazançları arasında fazla ayrıksılık bulamayız.

6 İstanbul'da etin daha ucuz ve öteki şehirlerde pahalı satılması, hükûmetin başşehire zorla koyun sürüleri sevkinden ileri geliyordu. Hattâ, koyun sahiplerinin sürülerini İstanbul'a kendi arzularıyla götürüp satmalarını sağlamak için, taşra kadılarına kasabalarındaki et narhını çok ucuz tutmaları emrinin verildiği de olurdu, örneğin, Rumeli ve Diyarbekir gibi İstanbul'a koyun yollayan yerlerin kadılarına yazılan 1560 (967) tarihli bir hükümde, 1 akçeye 300 dirhemden (60 gr.) aşağı et düşmemesine dikkat etmeleri, başşehire etlik koyun gelmesinin ancak bu şekilde sağlanmış olacağı yazılıydı. Bk., BOA, MD, No: 4, s. 337.

da 7,5 lira kabul edersek, yukarıda, 1550 ile 1610 arasındaki orantıyı burada işçinin zararına buluruz. Yani, bu günün işçisi bir gündeliğiyle ancak iki kilo et alabilmektedir.

Yiyecek maddelerinin 1550 ile 1610 yılları arası pahalanma seyrini daha iyi belirtmek için, ekmek ve etin elde edildiği buğday ve koyun fiyatlarını gösteren birkaç rakamı da burada kaydedeceğiz:

II. Mehmed'in saltanatı sırasında (1451-1481) bir koyun 15-20 akçe iken, 1520'de 25-30, 1550'de 30-35, 1595'te 100-120 ve Büyük Kaçgun devri sonuna düşen 1609'da da, 217 akçeye satılmıştır.[7] Buna göre, 1550'nin koyun fiyatları ile 1609'daki arasında, aşağı yukarı, altı kat bir fark vardır. Tabiî et narhındaki yükselmenin bu ölçüye uymadığını rakamlar göstermiştir. Örneğin, Anadolu şehirlerinde 1550'de 1 akçeye 150 dirhem (480 gr.) olarak kabul olunan et narhı, Ankara'da 1607'de 40 dirheme (128 gr.) düşmüştü.[8] Bundan anlaşılıyor ki, 1607'de et fiyatlarındaki yükselme 4 kattı. Bu rakamları bir işçi gündeliği ile şöyle karşılaştıralım: 1550'nin 9 gündeliği, 9x4=36 akçeye eşittir ki, iyi bir koyun bedeliydi. 1595'teki durumda ise, 10 işçi gündeliği bir koyun edebiliyordu. 1605 sıralarında[9] gündelik, yani 11x20=220 akçeye bir koyun alınabilirdi. Görülüyor ki, koyun fiyatının yükselişi ile işçi (ırgat) gündeliğinin artışı orantısında işçi zararına bir değişme olmuştur. Zamanımızın 15 lira olarak kabul ettiğimiz işçi gündeliğiyle, 150 lira olan koyun fiyatı arasındaki orantının 1595'tekiyle aynı oluşu, insan emeğindeki değerin ne kadar yerinde saydığını açıkça belirtiyor. Esas aldığımız tarihlerdeki buğdayın, eldeki rakamlara göre gösterdiği fiyat seyrine gelince:

1550'de, Üsküdar, Bursa ve Edremit'te 1 kile (25.600 gr.) buğdayın değeri 5-6 akçe olarak kabul olunuyordu. Bu, o zamanki 4 akçelik işçi gündeliğinin 1,5 katıydı. 1595 buğday fiyatı, aynı suretle 20-30, işçi ücreti 12 akçe olduğuna göre buradaki oranı 2 kat sayabiliriz. Büyük Kaçgunluk devrinin karanlık günlerinde, 1 kile (25.600 gr.) buğdayın 100 akçeye çıktığı görüldü. Bu, o zamanki işçi gündeliğinin 5-6 katı demekti.

İşçi gündeliğini bir de pamuk veya keten beziyle karşılaştıralım:

1520'de bir "ırgat" 2 veya 3 akçeye çalışmaktaydı. 1 arşın pamuk bezi de

7 Kayseri'de ise, koyunun tanesi 1607'de 3,5 kuruşa (560 akçeye) satılmıştı. Kayseri Şr. Sc., 1016-1018 tarihli defter.

8 Bu sırada narh şekli, bir okkanın (1280 gr.) kaç akçeye satılacağını karara bağlama şeklinde olup, bu bahsettiğimiz Ankara et narhı, etin okkası 10 akçe şeklinde geçiyor, Ankara Şr. Sc., No: 10, s. 298. Fakat, biz önceki şekle çevirmiş bulunuyoruz.

9 Açlığın felâket halini aldığı, ve akçenin "kesadı" –enflasyonu– dolayısıyla, alışverişin kuruş hesabına döküldüğü görüldü. Bu sırada, 160 akçe 1 kuruş idi. Kayseri Şr. sc., 1016-1018 tarihli defter.

2,5 veya 3 akçe, keten de 4-5 idi. 1550'de, işçi gündeliği 4 akçe (5'e de rastlanıyor), bez fiyatları ise, öncekine göre çok artmış değildi. Tam 1595'e ait bez fiyatlarını gösterir rakam yok ise de, buna yakın sıralarda pamuk bezi 5-6 ve keten de 9-12 olarak geçiyor. İşçi gündelikleri bu yıllarda, 8-10 (12 olanı da var) akçeye çıkmıştı.

1609'un pamuk veya keten bezi (arşın) fiyatları, 15-25 (33'e de rastlandı) akçeydi. İşçi gündeliği de 20 akçeye kadar çıkmıştı. Elimizdeki rakamlara göre, örnek olarak verdiğimiz yıllara ait keten veya bez fiyatı ile işçi gündelikleri arasında şaşılacak bir yan yana gidiş görülüyor. Yani, burada kaydettiğimiz her dört tarihte de bir işçi gündeliği orta kalitede 1 arşın beze denk kalmıştı. Bunu metre ile ifade eder isek, her dört tarihte de bir işçinin, iki gündeliğini vererek, iyi kalitede 1 metre keten bezi veya çok iyi kalitede pamuk bezi almasının mümkün olduğunu görüyoruz. Günümüzün işçi gündeliğiyle pamuk bezi fiyat karşılaştırması, işçinin çok lehine bir değişmenin meydana gelmiş olduğu sonucunu verir. Bunun da sebebi, dokuma sanayiindeki ilerlemenin pamuklu fiyatlarını çok düşürmüş olmasıdır ki, bu da Türkiye tarihi dışındaki bir oluşumun etkisi diye anlaşılmak gerekir.

Yukarıda, dört tarihi göstermek üzere verdiğimiz rakamların anlattığı pahalılaşma, sırf bu maddelerin kendi değerlerinin yükselmesi değildir; altın değerindeki artış da bu fiyat ilerlemesinde rol oynamıştır. Ancak bunu da gösterdikten sonradır ki, hakiki fiyat artışı ortaya çıkacaktır.

Türkiye'de para değişiminde önemli yeri olan altın sikke, "Frengî filori" diye ün salan Venedik dukası idi ve resmî değeri 1520'de 55-56, 1550'de ise, 59-60 akçe olarak kabul olunuyordu. Halk arasında geçen değeri ise, bu sıralarda akçenin sağlam durumu dolayısıyla, resmîsinden en az 5 aşağısına iken, III. Murad devrinde (1574-1595) başlayan "akçe kesadı"=enflasyon" olayı dolayısıyla, altının resmî fiyatıyla pazar fiyatı, daha fazlasına geçme yönünden büyük fark göstermiş, örneğin, 1582'de resmî değer gene 60 akçe iken, halk arasında 70'e çıkmış, 1591'de 142'yi bulmuştu. Bu durumda, resmî fiyat 120'ye çıkarılmakla beraber, hükûmetçe akçenin durumu pekiştirilemeyip, enflasyon devam ettiğinden, altın, 1600 yılındaki 160 akçelik resmî değerine karşı, halk arasında 200'den alıcı buldu. 1609'da ise, altının karaborsa değerinin 300 akçeyi geçtiği yerler vardı.

Şimdi, işçi gündeliğini altın yönünden değerlendirelim. Bir işçi, 1520'de 18,5 gün (18,5x3=55,5), 1550'de ise 15 gün çalışarak (15x4=60) 1 altın alabilirdi. 1591'deki resmî fiyata göre, gündelik de 8-10 akçeye çıkmış olarak, 12 günde 1 altın kazanmak mümkün sayılırsa da, altının halk arasındaki fiyatı yönünden

durum 1550'dekinin aynıdır. Yani, 142: 10=14,2 gündelik bir altın idi. 1603'ün ardından gelen yedi yıllık karışık devirde, altının, 300 akçeyi geçmiş olmasına rağmen, işçi gündeliğinin 15-20 katına eşit olduğunu görmekteyiz. Böylece, burada adlarını ve fiyatlarını saydığımız maddelerden bez ve altının fiyat yükselişi ile işçi gündeliği artışları arasındaki orantının sabit kaldığı, diğerlerindeki gelişmelerinse, insan emeği aleyhine olduğu dikkati çekmektedir ki, bu da, doğrudan doğruya Türk iktisadî ve içtimaî tarihinin özelliğiyle ilgili bir oluntudur.

Yukarıdan beri fiyatlar yönünden verdiğimiz bilgiyi anlatılanların özü olarak belirtmiş olmak için, rakamları aşağıdaki tabloda karşılaştırmalı olarak sıralıyoruz:

	1520 (926 H.)	1550 (957 H.)	1595 (1003 H.)	1609 (1018 H.)
İşçi gündeliği	2-3	4-5	10-12	18-20
1 okka ekmek (1.382 gr.)	0.5	0.5	1	4-8
1 metre bez	3-4	3-4	5-9	15-20
Bir koyun	25-30	30-35	100-120	560-600
1 okka et (1.382 gr.)	2-3	2-3	4-6	10-11
1 kg. et	1,5-2	1,5-2	3-5	8-8,5
1 okka sade yağ	8	6-8	14	42
1 kile (25,5 kg.) buğday	8	5-6	20-30	120-160
1 altın (filori)	55-56	59-60	120	160
Altının halk arasındaki geçeri	50-51	54-55	142	300

Şu tablodaki rakamlara göre, işçi yevmiyesi doksan yıla yakın bir süre içinde 7-9 katı yükselmiş görünüyor. Bez fiyatındaki artış ise ancak 5 kat; ekmek de aynıydı. Sade yağ, altının karaborsa değeri, hep 5-6 katı yükselmişlerdir. Buğday ve koyun fiyatlarındaki artış ise 20 mislini buluyordu.[10]

10 Koyunun bu kadar bir yükselme kaydetmesine karşılık, etin 6-7 katından fazlasına çıkmamasında ya zorlama bir narh uygulaması veya rakam yanlışlığı olacak.

2- Büyük Celâlî Fetreti Sırasında Güney Anadolu'nun Durumu

1550'den beri Türkiye'de toplumu sarsan iktisadî bunaltının etkisi altında, özellikle köy derneşiminin yıldan yıla artırarak kustuğu levend (çiftbozan) denen insanların şurada burada yığılmalarından meydana gelen soygun gruplarını, medrese öğrencilerinin (suhtelerin) ayaklanmaları olayını ve Celâlî mücadelesinin 1603'e kadar olan safhalarını bütün ayrıntılarıyla bundan önceki bölümlerde anlatmış bulunuyoruz. Burada ise, elimizdeki imkânlara göre bu tarihten 1610 yılına kadar olan sürede geçen "Büyük Kaçgunluk" olaylarını sıralayacağız.

Bilindiği gibi, "Celâlî isyanları"nın "Fetret" safhası III. Mehmed Eğri seferini açmaya karar verdiğinde (1595), bu seferin hazırlıkları sırasında Anadolu'da başladı. Özellikle Sivas Eyaleti sancaklarında, mirimiran bölüklerinin yarattığı korku müthiş olmuştu ve köylerin halkı, komşu sancaklara veya dağ kuytularına kaçmışlardı ki, adını verdiğimiz eserde geniş şekilde anlatılmış bulunuyor. Aynı sıraya ait olduğu halde, o zaman bilinmediği için yerinde kaydolunamayan bazı Fetret olayları var ki, buraya katılmasını faydalı buluyoruz. Hem bu suretle, Büyük Kaçgun olayları cinsinden olanlarının, geniş çapta, "Fetret devri"nde de yaşanmış olduğunu belirten daha çok örnek vermiş olacağız.

Şehir ve kasabaları seyrek olan Orta Anadolu, Celâlî olaylarının fazla yıkıcı geçtiği bir bölge olarak görülmekle beraber, aşiret hayatının bütün gelenek ve görenekleriyle yaşadığı Güneydoğu Anadolu, bu yönden Orta Anadolu'ya göre felâketi daha önce tatmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Vesikalardan elde ettiğimiz bilgiye göre, Türkiye'nin "Celalî Fetreti"ne girmekte olduğu 1598 sıralarında, Diyarbekir ve Mardin yöresinde, daha sonra bütün Anadolu'da geçecek olan olaylar geniş çapta başlamış bulunmaktı.

Bu konuda en geniş bilgiyi, 1597 ve 1598 yıllarında "Diyarbekir ve Rakka eyaletlerini tahrire memur",[11] Liha'nın eski beylerbeyi Ahmed Paşa'dan alıyoruz. Kendisine 7-16 Şubat 1598 (Evail-i Recep 1006) tarihiyle yazılan bir "hükm-i hümâyûn"dan öğrendiğimize göre, Ahmed Paşa, İstanbul'a yolladığı bir mektupta, "bâd-i havaya ziyâde tecavüz ettiklerinden nefs-i Mardin ve Birecik nahiyesi bin beş yüz pare karyelerde hass-ı hümâyûn ve zuamâ ve erbab-ı timar karyelerinde dütün (tütün) alameti kalmayup harap" olduğunu, "nefs-i Mardin'den ve

11 İstanbul ile karşılıklı mektuplaşmalardan anlıyoruz ki, Ahmed Paşa bu iki eyaletin timarlarını yazmaya memurdu; Bundan gaye de, "ifraz", yani timar fazlası bulmaktı. Gerçekleyin, devlet, gelirini artırmak için eskiden beri, bu türlü tahrikler yaptırmakta, örneğin, önceki yazım sırasında, 20.000 akçe olarak tesbit olunan bir dirlik, bu kez 30.000 çıkarsa, 10.000'i hazineye mukataa yapılmaktaydı.

nevahisinden beylerbeyi voyvodaları üç ayda otuz beş bin kuruş cerime almış" olduklarını, buralar "gerü beylerbeyi hassı verilürse cümle ol nahiyede âbâdânlık" kalmayacağını bildirmiş, "Nusaybin müstakil sancak iken beylerbeyi voyvodası oturması"nın doğru olmadığı kanısını açıklayarak, "çeltük mahsulüne dahi gadrolur, Mardin ve Nusaybin hususunda beylerbeylerin alâkası"nın kesilmesini teklif etmiş ve isteği kabul olunmuştu.[12]

Bütün dirlikleri (timar, zeamet, has ve vakıfları) ve hazineye ait geniş mukataa topraklarını düzene koymak ve özellikle dirlik köylerinden "ifraz"lar elde ederek, hazine hesabına mukataaya vermek[13] maksadıyla, eski Liha beylerbeyince girişilen, yukarıda sözünü ettiğimiz, bu güneydoğu sancaklarının yeniden yazılma işi geniş olaylara sebep olmuş, bu yüzden Divân, "tahrir" işinin lehinde ve aleyhinde olanlarla uzun yazışmalar yapmak zorunda kalmıştır. Biz de, bu işlemlere ait vesikalardan Türkiye'nin bu bölgesinin tarihinde ne acı bir harap olma yaşantısı sürdüğünü tesbit etmek imkânı bulmuş oluyoruz. Evvelce, hazinenin zengin mukataaları bulunan Diyarbekir-Mardin-Rakka-Birecik yöresi sancaklarında pek çok köyün harap ve âdeta nüfussuz kaldıklarını görmekteyiz.[14] Bu türlü yerlerin hazineye yeniden yararlı olmaları için, o çevre hükûmet ilgililerince, ve özellikle kadılar tarafından Divan'a, köylerin boşalmalarına sebep olan

12 Bk. Mardin Şr. Sc., No: 262, s. 21'de, 7 Şubat 1598 (Evail-i Recep 1006) tarihli hükm-i hümâyûn.

13 Bu konuda şu emre bakınız: "Diyarbekir ve Rakka eyaletlerini tahrir eyleyen Ahmed dâme ikbalehu tevki-i refi-i hümâyûn vasıl olıcak malûm ola ki, Dergâh-i adalet-unvanınım kapıcıbaşlarından ıftiharü'l-emâcid ve'l-ekârim câmiü'l-mehamid ve'l-mekârim el-muhtas bi-mezid-i inayetü'l-melik'üd-dâyim Mustafa dâme mecduhu Dersaadetime arz gönderüp memur olduğu tahrir hizmetini adalet ve insafla tahrir ettüğün ve halkı kendinden râzı ve şakır ettüğün bildirilip hin-i tahrirde ikdam ve ihtimamın hasebi ile zuhur ettirdüğin ifraza kimesne karuşmayup firaset ve kiyasetin ve hüsn-i istikametin sebebi ile kendün iltizama veyahut maktua vermek babından emr-i şerifim ricasına ilâm eylemişin imdi yarar kimesnelere deruhte eylemek emredüp buyurdum ki hükm-i hümâyûnum vardukta, veçh-i meşruh üzere hîn-i tahrirde zuhûr ettirdüğin ifrazın bir yıllığı seksen yük akçeden ziyâde iltizama vermeğe sa'yeyleyüp ve hin-i iltizamda yarar müna'im ve mütemevvil kimesnelere deruhte eyleyüp mıkdâr-ı kâfi yerlü ve yurtlu kefiller alup sebt-i defter eyleyüp defteri imzalayup ve mühürleyüp Dergâh-ı Muallâma irsal eyliyesin ki her sâl ol defter mücebince meblağ-ı merkum talep ve tahsil olunup..." (Diyarbekir Müzesi Şr. Sc., No: 259, s. 204, 8 Recep 1006 tarihli hüküm).

14 Bâis-i huruf-ı tezkere budur ki, Mardin hass-ı atikten 3.140 akçe yazar Hacıhalan (Hacı Hasan) ve 5.955 akçe yazar Denabi kurbünde Hızırulmâ ve hass-ı cedideden 2.905 akçe yazar Kalecik nam karyeler müddet-i medideden berû hâlî ve harâbe olup mîrîye bir akça ve bir habbe hasıl âit ve râcî olmamağla maktua verilmeleri her veçile mîrî canibine evlâ ve enfâ olmağın iş-bu kıdvet'ül-ümerâ'il-kirâm bilfiil Habur Sancağı beyi olup Millî aşireti beyi Mîr Mehmed dâme izzehû hazretlerine Defter-i Hâkanide mestur ve mukayyet olan 12.000 akçe maktûları üzere maktua verilüp bu temessük mîr-i müşarünileyh hazretlerine verildi ki, varup şen ve âbâdân edüp vâki olan maktuların sâl be sâl getürüp mîrî içun teslim edüp tezkeresin alup hıfzeyleye: Diyarbekir Şr. Sc., No: 259, s. 167, Evâsıt-ı muharrem 1007 (s. 168'deki ferman tıpkısına göre, burada adı geçen Milli Aşireti Beyi Mîr Mehmed bey bazı Arap ve Kürt aşiretlerinin eşkiyalık hareketlerini bastırdığı, yolların güvenini sağladığı için, Kurt Paşa'nın arzı üzerine, kendisine adı geçen sancağın beyliği verilmiştir).

göçlerin sekiz on yıl veya daha eskiden beri meydana geldiği bildirilmekte, bunun nedeni de, birçok vergi türlerinin hele "bâd-i hava" grubuna dahil olanların haddinden ve geleneğinden çok fazla istenmeleri sonucu, köylünün, bu zulümden kurtulmak düşüncesiyle, kaçmak zorunda kaldığı ileri sürülmekteydi. Bu gibi köyleri gene canlandırmak için, bazı kişiler hükûmete teklif yapmakta, eğer mukataa olarak hazineye ödeyecekleri belli bir yıllık bedel mukabilinde, böyle boşalmış köyler kendilerine verilirse, kaçan nüfusu geri getirip yerleştirerek, yeniden "mâmur ve âbâdân" etmeyi üzerlerine almakta idiler. Divan, kadılarca duyurulan bu teklifleri her zaman iyi karşılıyor ve kabul ediyordu.[15]

Bilindiği üzere, "arazi tahrirleri"nin yenilenmesi "hazine"ye gelir kaynakları sağlamakla beraber, bu iş dirlik erbabının zararına olduğu için, başta beylerbeyleri olmak üzere bütün dirlik sahipleri hiç olmazsa "tahrirci"den yakınmaya başlıyorlardı. Nitekim, Ahmed Paşa'nın tahrir çalışmaları, timarlı sipahiler adına (daha doğrusu eyalet askerlerinin şikâyeti üzerine) Diyarbekir Beylerbeyi Murad Paşa tarafından sert itiraza uğramış, kendisi, İstanbul'a, bu işin askeri ve reayayı, hem de şu sefer (Eğri seferi) anında tedirgin ettiğini yazıp durmuştu.[16] Ancak, garibi şu ki, İstanbul şu sırada bu arazi yazma işinin sefer için zararlı olacağı kanısına vararak, onu durdurmak üzere emir verdiği halde Ahmed Paşa, nasılsa bir yolunu bularak, tahrire devam hükmü çıkartıp, gene de işe devam etmeye kalkmış ise de, divan, bu defa, Kasım 1598 (Evâil-i Rebiülâhir 1007) tarihi ile Diyarbekir beylerbeyine ve Âmed (Diyarbekir) kadısına yolladığı bir ferman ile Ahmed Paşa'nın yazma işine son vermesini kesin ifadeyle istemişti.[17]

Ahmed Paşa'nın arazi yazma işine devamda o kadar uylaması bize anlatıyor ki, "tahrir", kendisi için de ayrıca çok kazançlı oluyordu.[18]

Beylerbeyinin divana yolladığı mektubunda, iddia ettiği gibi dirliklerden "ifraz" bulmak amacıyla hükûmetin yaptırdığı tahrirden timar erbabının zarar gördükleri belli olmakla beraber, bu arada reayanın da tedirgin olduğu doğru

15 Böyle, boşalan bir köyün verilişini gösteren başka bir vesika, örnek olarak buraya alınmıştır (Diyarbekir Şr. Sc., No: 259, c. 209):
Bâis-i tezkere budur ki, Kazâ-i Mardin'e tabî hass-ı hümâyûn kuralarından hassı atikten karye-i Tahumdan işbu hâmil-i temessük Hasan Kethüdâ'ya şenlik ve âbâdân reayasın yerlü yerine köye getürmek şartıyle her sene on üç bin beş yüz altmış akçe maktua verilüp ki sâl be-sâl zikrolunan maktu olan meblağı edâ edüp şenlik ve âbâdân edüp ziraat ve hıraset oluna minvâl-i mezbur üzere iltizam ve kabul etmakle ve şenlik ve âbâdân olursa dahi gayrı kimesneye verilmeye diye eline temessük verüldü ki varup zapt ve tasarruf ede. Evâsıt-ı şaban 1007.
Minelhakir
Yusuf Emîn

16 Bk, Diyarbekir Şr. Sc., No: 259, s. 190 (bu hususta muharrir Ahmed Paşa'ya hicrî 1006 tarihi ile yollanan fermanlar).

17 Diyarbekir Şr. Sc., No: 259. s. 210.

18 Bu gibi hallerde büyük rüşvetler almak, sanki tabiî bir hal gibiydi ve şikâyetler de bu kötü huyu önleyici bir etki yapmıyordu.

olmasa gerektir. Halkı yerlerinden oynatanların, ehl-i örf, dirlik erbabı, ribahur, köy toprakları içinde ya da sınırlarında çiftlikler peyda eden resmî kişiler (yeniçeri, sipahi, kadı, müderris, beyler) ve mültezimlerin soyguncu davranışları olduğunu olayları kaydederken göreceğiz.

Celâlî konusunu incelerken sık sık belirttiğimiz üzere, olayların başından sonuna kadar Anadolu karışıklıklarında ümerâ ve onların kapılarındaki ağalarının ve sekbanlarının büyük etkileri vardı; hattâ Celâlîlik, beylerbeylerinin ve sancakbeylerinin düzen dışı davranışlarından geniş ölçüde yararlanmaktaydı. Onlar, buna iki şekilde hizmet ediyorlardı: 1- Kapıları levend (resmî adıyla sekban) yatağı olup, Celâlîlik bununla beslenmekteydi. 2- Kapılarındaki ağaları ve sekban bölükleri halkı durmadan soymakta, çok kere de bunu kapısında bulundukları beyin hazinesi hesabına yapmakta idiler. Şu halde, bu konuya giren bütün olaylarda vilâyet beylerinin adlarına rastlayacağız.

Güneyde, sık sık yolların güvenliğini bozan, yani soygun ve yağma yapıp duran bazı Kürt ve Arap aşiretlerini sindirmekte bir ara göze görünür başarı sağlayan Milli Aşireti Beyi Mehmed Bey'i mükâfatlandırmak isteyen Diyarbekir Valisi Kurt Ahmed Paşa, onu hükûmete tanıtarak, kendisine Habur sancakbeyliğini verdirdiği gibi, harap köyleri yeniden diriltmek isteyen hükûmet de böyle yerlerden bazılarını adı geçen beyin mukataa üzere iltizama almasını kabul etti.[19]

Milli Aşireti Beyi Mîr Mehmed bir taraftan Habur sancakbeyliğini, öbür yandan yılda önemli bir toplamı olan "mukataa" iltizamını elde ettikten kısa bir süre sonra, Diyarbekir paşasının adamlarıyla arası açılarak devlete asi oldu.

O çevre halkının yerlerinden oynamalarına sebep olan şu kaydettiğimiz Mîr Mehmed olayı neden çıktı bilinmiyorsa da, bu sıralarda beylerbeyinin seferli oluşu dolayısıyla, hükûmetin "Diyarbekir Eyaleti muhafızlığına" bekittiği, aynı yerin defterdarı Mehmed Paşa'ca Mardin kadısına yollanan bir mektupta bu konuya ait biraz açıklama vardır. Bu vesikada, "Defterdarlığımızdan mâadâ, bu sene Eyalet-i Diyarbekir'in muhafaza hizmeti bu cânibe sipariş olduğuna der-i devlet tarafından kiraren ve miraren evamir-i şerife geldiği malûmumuz olmuştur ve biz Diyarbekir'e geleli Mîr Mehmed hazineye beş altı yük akçe mikdarı vermiştir ve zimmetinde kırk yük akçeden ziyade mal-ı pâdişâhî bakî kalup def'aatle kendisine kâğıtlar gönderüp, kendi haline mukayyet olup, yirmi gün mikdarı Hazret-i Eyyubu'-nebi'de oturduk asla nâhemvar bir hareketin görmedik ve işitmedik ve malûmunuzdur ki, hass-ı hümâyûn reayasını nice istimalet ile yerli yerine getürüp şen ve âbâdân etmiş iken, Millî taifesinden bazı cemaat Âmed kurbunda iken, Müsellim Ağa bazı eşkiyanın sözü ile bundan akdem üzerleri-

19 Not 15'deki belgeye bakınız.

ne gelüp basup küllî emvâl ve erzakların garet ve hasaret ettiklerinden mâadâ hâliyâ Mîr Mehmed'in dahi üzerine vardıkları istimâ olundu. Elbette mâbeynde küllî fesad olup ve bu sebep ile fukarâ ve reayâ terk-i vatan edüp, bu sene bir tane tereke ziraat olunmamak mukarrerdir. Mumaileyh Müsellim Ağa'ya nasihat ve tembih eyleyesiz ki, bu makule evzâdan feragat edüp, fesâda mübaşeret etmiyeler ki, sonra nedamet muhakkaktır. Cevap vermesi müşkildir. Eğer, mezbur Mehmed'in davacısı var ise, huzurunuzda görülüp, isyanı sicil olduktan sonra asitaneye vuku'u üzere arzolunup emr-i şerif vârit olmayınca bu makule hususa mübaşeret olmadığı malûmunuzdur. Dikkat edüp ve bu tezkereyi sicil-i mahfuza kaydeyleyüp, define ciddü cehd eyleyesiz", diye yazılıyordu.[20]

Şu sözlerinden, Muhafız Defterdar Mehmed Paşa'nın, beylerbeyinin müsellimine karşı, Mîr Mehmed Bey'i haklı çıkardığını anlıyoruz. Buna karşılık, Mîr Mehmed Bey ile uğraştığı ileri sürülen Müsellim Yusuf Ağa'nın (yani Diyarbekir beylerbeyi kaymakamının) da, gene Mardin kadısına, 17 Eylül 1598 tarihiyle yazılmış bir mektubu, olayı, Milli Aşîreti beyinin, tam isyan ve tuğyanı sonunda üzerine varılıp, kuvvetlerinin dağıtıldığı, isyancı beyin de yaralı olarak, dağa kaçtığı şeklinde anlatıyor. Hükûmet de, buna inandığı için, Mîr Mehmed'in hakkından gelinmek için "fetvây-i şerife ve emr-i pâdişâhî" yollamış ve mîr-i aşiretliğini de Nevruz Bey adında aynı aileden başka birisine vermiştir. Yusuf Ağa, kadıya, "Mîr-i aşiretlik Mîr Mehmed'in üzerinden kalkup Nevruz Bey'e verüldüğin cümle vilâyet halkı bilmek için içün sûk-ı sultanîde dellallarla nidâ ettiresiz ki, üç güne değin cümle aşiret gelüp, Nevruz Bey'e buluşup, kendüyi mîr-i aşiret bileler. Söyle ki, üç güne değin gelüp müracaat etmeyecek olurlarsa, veballari boyunlarına; asi olmuş olurlar, sonra her birinin hakkından gelmek mukarrerdir. Ona göre mukayyet olup, bu veçhile nidâ ettirmeğe himmet eyliyesiz" diye ricada bulunmaktaydı.[21]

Şu olayda kusur kimde olursa olsun, sonuç şudur ki, bundan, aşiret halkı reaya ve öteki köyler ahalisi çok zarar gördü; iki tarafın da soygunlarına dayanamayarak, yerlerinden sağa sola kaçtılar. Mücadele sonunda da, Mîr Mehmed Bey yenilerek, aşiretin beyi değişti.

Bunun tıpkısı bir olay da, Muşki Aşireti Beyi Salih Bey ile kendi aşireti köyleri halkı arasında çekişme yaratan salma toplama konusundan çıkmıştır. Yapılan yakınmaya göre, Salih Bey seferde iken, yerine bıraktığı Polat bin Derviş, Buluş köyüne gelerek, halktan "zulmen ve kahren" 180 kuruş toplamıştı. Salih Bey seferden döndüğünde, köyün kethüdâsı, yanında birkaç kişiyle gelerek, bu

20 Diyarbekir Şr. Sc., No: 259 s. 196 (7 Eylül 1598-5 Safer 1007 tarihli mektup tıpkısı).
21 Diyarbekir Şr. Sc., No: 259, s. 195 (17 Eylül 1598-Evâsıt-ı safer 1007 tarihli mektup tıpkısı).

yolsuzluğu mahkemeye şikâyet etti. Salih Bey, kadı'nın önünde, böyle bir şeyi inkâr etti ise de, davacıların tanıkları sözü edilen haksızlık iddialarını doğruladılar. Bu durumda köylülerin haksız alınan paraları geri verildi.

Eşkiya davranışlı birisi olduğu görülen bu mîr-i aşiret hakkındaki bir dava da, kendisinin başlarında bulunduğu ileri sürülen yirmi kişilik bir bölüğün, gene bir Muşki aşireti köyü olan Oğlakyatağı'ndan Ziyad bin Habib'in evini gece yarısı basarak, "bir kuyu buğday ve bir kuyu arpa ve 600 kuruşluk emval ve erzak nehbü garet edüp, küllî teaddi" etmesinden çıkıyordu. Salih Bey, üzerine atılan şu cürümleri itiraf zorunda kalmıştı.[22] Mîr-i aşiretliğini böylece bir çeşit zorbalık yolunda kullanan Salih Bey İbni Seyyid Ahmed'in bu türdeki tutumu kendisine düşmanlar hazırlamakta gecikmedi. Mardin mahkemesine "Muşki taifesinden Murad Ağa bin Vali," 3 Haziran 1599 (8 Zilkade 1007) tarihinde yaptığı yakınmada, "Taife-i mezburenin mîr-i aşireti olan Salih Bey, bazı hususlar için karye-i Gurs-i Ednâ'ya varup, anda iken, sabah vaktinde Feyyaz Bey oğlu Osman (öteki bir mîr-i aşiret) otuz beş müsellâh adam ile üzerine varup, odasın basup ve tüfenk ile mezbur Osman mezkûru sağ koluna vurup mecruh edüp, ölmek üzeredir" diye açıklayınca, kadı yanına Mardin voyvodası olan "fahru'l-âyan Ahmed Ağa" tarafından verilen Davud Beşe'yi (voyvodanın adamı bir yeniçeri olduğu beşe sözünden anlaşılıyor) ve halktan birkaç gözlemciyi alarak, yaralının bulunduğu köye gitti ve ifadesini aldı. Salih Bey'in evvelce başkalarına yaptığını, bu kere Feyyaz Bey ile oğlu Osman'ın kendisine yaptıklarını, yani odasını basıp tüfek ile dirseğini kırdıktan sonra, "cebren ve zulmen iki yüz elli kuruşunu ve kırk beş kuruşluk pâre[23] ve şahîsini ve yetmiş üç koyununu" ve başka şeylerini "nehbü garet" ettiklerini görmekteyiz.[24]

Güneydoğu Anadolu'da Celâlî Fetreti'nin nasıl bir karaktere büründüğünü belirtmek üzere, ve karışıklıkların oldukça başlangıcında geçmeleri bakımından, bu iki olayı vermekle yetiniyoruz.

3- 1603'ten Sonra Anadolu Karışıklıklarının Yeni Karakteri

Karayazıcı 1601'de öldükten sonra, biraderi Deli Hasan'ın, Celâlîlerin büyük bölüntüsünün başında olarak, aynı hareketlere devam ettiğini ve sonuç olarak, hükûmet ile barışıp, 1603 baharında Rumeli'ye geçtiğini, ancak, başlıca arkadaşlarının da ona uymayı kabullenmeyerek, Celâlîliğe devam etmek üzere,

22 Diyarbekir Şr. Sc., No: 259, s. 158 (26.IV.1599-Evâhir-i ramazan 1007 tarihli hüccet).
23 Pâre (para), 25 akçeye eşit bir gümüş sikkeyi ifade eder.
24 Diyarbekir Şr. Sc., No: 259, s. 82.

Anadolu'ya dağıldıklarını geniş şekilde belirtmiştik. Böylece, Celâlî isyanları tarihinde "Fetret" devresi 1603 ile son buluyor ve arkasından korkunç bir karışıklık sosyal ve ekonomik düzeni temelinden çökertiyor, Anadolu Türk toplumu, yedi yıl sürecek "Büyük Kaçgunluk" dönemine giriyordu.[25]

Hakikaten Karayazıcı ve hattâ kardeşi Deli Hasan, büyük çapta Celâlî başbuğu olmaları sayesinde, bütün asi sekban dernekleri, ya bunların emrinde veya etkisinde oldukları için, gerek köylü ve gerek şehirli halkın, bu birkaç büyüğe istenen salmayı vermeleri yetiyor, bir de ricacı yollayıp fukara halkın korunması yolundaki isteklerinin kabul edildiği bile görülüyordu. Fakat, bu büyükler ortadan çekildikten sonra, eskiden Karayazıcı veya Deli Hasan'a uyruk olanların her biri bir Karayazıcı kesildi. Böylece, kadroları binleri aşan pek çok Celâlî topluluğunun türemesi Anadolu çiftçisini, bazen kendisine de hücum olacak diye korkuttuğu bazen de bu karışıklıkta gidip çevresinden uzakta geçen yağmalardan nasibini almak hevesine sürüklediği için, hemen bütün köyler yerlerinden oynadı.

Hükûmetin, başta Deli Hasan olmak üzere, ileri gelen başlıca Celâlî başbuğlarına mansıplar vermek suretiyle, isyancıları sözde hoşnut etmek yoluyla karışıklıkları yatıştırmak siyaseti beklenen sonucu vermek şöyle dursun, olayları bütün bütün alevlendirmekten başka işe yaramadı.[26] Topçular kâtibi Abdulkadir'in dediğine göre, Deli Hasan'ın isyandan vazgeçme teklifi kendisine ilk defa duyurulduğu vakit, Nuh Paşa, "Lâkin sonra yüz nefer Deli Hasan peydah olur, hemen bunlara kılıç evlâdır" sözünü sarf etmekle beraber, "Engürüs seferi"nin kötü durumu karşısında başka çıkar yol da göremedi.[27] Artık azılı Celâlî başbuğlarını ümerâlığa geçirme işlemi devam etti. Evvelce kendisine Hamid Sancağı beyliğini verdiği Neslioğlu'nu gene de yola getiremeyen hükûmet, Nuh Paşa'ya yolladığı 6 Temmuz 1604 tarihli fermanda şanına layık yeni bir sancak vermek ve hizmeti hora geçerse, beylerbeyi tayin etmek vaadi ile onu yanına çağırmasını istedi.[28]

Serdar Nuh Paşa'nın, "Bir Deli Hasan yerine yüzü ortaya çıkar" şeklindeki sözünün ne kadar doğruyu ifade ettiği anlaşılıyordu. Tavil Halil, Deli Hasan'dan ayrıldıktan sonra, Orta Anadolu'da büyük ün kazandı. Nuh Paşa ordusu bu konuda yeter başarı gösteremedi. 1604 yazında bu tanınmış Celâlî başbuğunun

25 Bu deyim zamanının halk dilinde kullanılmış olup, "Büyük Kaçgun" veya sadece "Kaçgunluk", "Kaçgun" şekillerinde de geçmektedir.

26 Bu şekilde isyan ve zorbalık yapanların mansıpları doldurmaya başladıkları, Satırcı Mehmed Paşa'nın, Varat Seferi sırasında Belgrad nâzırı Şakşakî İbrahim Bey'i bir sancağa bey tayin etmesi, şu güzel beyitle yerilmiştir:
Şimdi zamâne mansıbı ekser şâkidedir.
İnanmaz isen işte biri şakşâkîdedir. (Bk, *Naima*, I, s. 197).

27 Abdülkadir, *Vekayi-i Tarihiyye*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Kit., No: 2151, vr. 80.

28 Şu vesika bu konu ile ilintilidir: BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 608 (26 Muharrem 1012 tarihli hüküm).

sekbanları Kastamonu, Çorum, Bozok, Aksaray sancaklarını yakıp yıkmaya koyuldular. Buralarda ahali, korkudan ya dağlık yerlere sığındı, ya da köy ve kasabalarını palankalar ile çevirdiler.[29] Aynı yıl, "Kara Said zorbası" da,[30] Akşehir ve Kütahya arasında ortalığı kasıp kavurmaktaydı.[31] Adları ve sanları bunlardan hiç geri olmayan Karakaş, Kalenderoğlu, Gurguroğlu gibi daha birçok başbuğ, hükûmet kuvvetlerinin hücumu halinde, birbirleriyle dayanışmak için olacak, yakın çevrelerde koşuşturmakta idiler. Bolu Sancağı beyinin mektubundan öğreniyoruz ki, gene bu 1604 sonlarında doğru, Bolu'ya ve Gerede'ye, Yıldızlı İbrahim ve elinde 300 kişilik bir levend bölüğü bulunan "Celâlî Hüseyin" baskın yapmışlardı. Bey de, Düzce yöresinden topladığı "600 miktarı sekban ve suhte" ile, bunun öcünü almaya hazırlanıyordu.[32]

Aynı yıl, yani 1604'te, Antalya'nın Elmalı, Kızılkaya ve Karahisar kazalarının "âyan ve eşraf"ı kadı eliyle yolladıkları mektuplarında, "Derviş Nâzır diye maruf şakinin Karayazıcı'dan perakende olan eşkiyayı ve Ömer Paşa karındaşı İbrahim Bey'i katleden Topaç Bey'i, Beyzade ve Gazanfer ve bunlardan gayrı birkaç bin eşkiyayı toplayıp, Hamid Sancağı'nı harabedip ve Karahisar'a bizzat varup birçoklarını haps ve kadıları bağlayup köylerde" bilelerince gezdirdiklerini, "Küçük Hasan" adında bir bölükbaşını 100 kişiyle Şuhut kasabasına yollayıp, "Karahisar Sancağı bana verildi" diye bildirilmesi üzerine, 500 hanenin yer ve yurtlarını terk ile kaçtıklarını şikâyet ediyorlardı.[33] Uşak halkının mektuplarından, o çevreyi de Hayalîoğlu'nun kasıp kavurduğunun öğrenilmesi üzerine, Anadolu beylerbeyine ve Uşak kadısına "suhte taifesi"=medrese öğrencileri yahut il erleri ile, üzerine yürünmesi emri verildi.[34] Barçınlı Kazası köylerinden kasabaya gelenler, "kasabat ve kurraya her bâr zorba Celâlî eşkiyası ve Türkmen taifesi ve Karakaş zorbasından ayrılan sekiz yüz miktarı atlu ile Kâfir Murad ve Benli Ahmed zorbaları, müstevli olup, Müslümanların meccanen yem ve yemeklerini yiyüp kuruşlar salup oğlan ve kızlarını alup kızların saçlarını tıraş ettirüp oğlan gibi hizmet" gördürmekte olduklarını kadıya arz ile, İstanbul'a bildirilmesini istediler.[35]

29 Abdülkadir, *Vekayi-i Tarihiyye*, aynı yazma, vr. 80.

30 Abdülkadir "zorba" tabirini Kara Said'e de kullandığına göre, bu ünlü Celâlî de, pek çoğu gibi, altı-bölük halkından azma idi: Aynı yazma, vr. 82.

31 Kâtip Çelebi'ye göre, kendisine sancakbeyliği verildiği halde, bunu bir türlü ele geçiremeyen, veya kısa bir süre sonra üzerinden alınan Kalenderoğlu, bu sırada, yani 1604'te, isyan etmiş olmakla, Kara Said de onun uyruğu olarak faaliyette bulunmaktaydı. Tavil Halil de eşkiya şefliğini ve buna dayanarak yaptığı resmî görevini kardeşine bırakıp, tıpkı Kara Said gibi, Kalender'in emrine girdi: *Fezleke*, s. 289.

32 BOA, MD, No: 75, s. 295 (vezir Nasuh Paşa'ya 29 Şaban 1013 tarihli hüküm).

33 BOA, MD, No: 75, s. 313.

34 BOA, MD, No: 75, s. 182 (bu azılı Celâlî hakkında, s. 124'te de uzun bir hüküm vardır).

35 BOA, MD, No: 75, s. 330.

Deli Hasan'ın 1603'te hükûmet ile barışması sıralarında, kendisine Karahisar (Afyon) sancakbeyliği verilen, fakat Celâlî davranışı bir türlü değişmediği için, kısa zamanda görevine son verilen başka bir azılı zorba da Kınalıoğlu Mustafa idi. Hayli eski ve birinci sırada başbuğlardan olan bu kişi de "sipah azması" olup, Teke, Hamid, Aydın taraflarında kalabalık bir levend kitlesiyle dolaşmakta iken, bir ara Bursa'ya kadar yanaşmış ve hükûmet ile gene barışmak yolları aramaya başlamıştı. Bu konu için kendisine yazılan hükümde, "Uğur-ı hümâyûnumda hizmet için Bursa etrafında olduğunu haber aldım. Bana hizmet edenlerin mükâfatlarını gördükleri malûmdur. Sen dahi hizmet için yanındaki adamlara gayret ve ümit ve istimâlet ver ve Bursa'da olan vezirim Hasan Paşa'nın emrine gir. Hizmet ve yoldaşlıkta bulunur isen, hâline münasip bir mansıp verildiğinden gayrı, yanında olan gönüllü yarar yiğitlere de defterin mucibince dirlikler verilüp, her biri ihsanımdan istifade eder" ifadeli vaatler yazılıyordu. Fakat, isyancı başbuğuna bu çeşit sözlerin güven vermediği anlaşılıyor. Çünkü, daha sonra onu, gene, Aydın, Saruhan ve Sığla çevrelerinde eski kalabalık levendleriyle dolaşır görmekteyiz. Uşak ve yukarıda adı geçen yerlerin kadılarına yazılan hükümlerde, sefere gitmemiş timar erbabıyla il erlerinin Kınalıoğlu üzerine sürülmeleri istenmekteydi.[36]

"Fetret" döneminde Orta Anadolu'ya göre daha iyice olan Ege Bölgesi'nin "Büyük Kaçgun" süresi içindeki hayatı hakikaten acıklı geçmiştir. Yukarıda saydığımız bu Celâlî başbuğlarından başka, Karakız, Şeytanoğlu, Zülfikar, Ören, Taceddin gibi daha pek çoklarının, kalabalık bölükleriyle çevrelerini ateş ve kana boyadıklarını, başlarındaki binlerce levendin karınlarına bir lokma ekmeği ve keselerine birkaç akçelik gündeliği (ulûfeyi) bu şekilde kanlı yoldan sağlamaya savaştıklarını sözlerimize eklemeliyiz.

"Fetret" süresinde, büyük bir soygun ve yıkıp yakma olayına uğramış bulunan Orta Anadolu'nun, 1603'ten sonra gelen "Kaçgun" dönemindeki yaşantısı da az acıklı değildi. Tavil Mehmed ve Karakaş Ahmed gibi eşkiyalıkta baş mertebeye ermiş Celâlîlerden başka, diğer daha birçok azılı zorba da bu bölgede halka hayatı zehir etmişler, hükûmet düzeni diye bir şey bırakmamışlardı. Kastamonu Sancağı'nı Yularkastı'nın pençesinden kurtarmak uzun bir süre mümkün olmamış, halkın yardımına yollanan kuvvetler bu azılı Celâlîye birkaç kere yenilmişti.[37] Tavil Mehmed, Karakaş Ahmed, Kara Said, Küçük Hüseyin gibilerin birbirinin peşinden talan ettikleri, hayvan sürülerini toplayıp gittikleri, bu arada, hali vakti yerinde pek çok kişiyi (özellikle kadı, müderris, çavuş, ye-

36 BOA, MD, No: 76, s. 11 ve 331.
37 Ankara Şr. Sc., No: 9 ve No: 10, s. 9.

niçeri gibi mal mülkçe sivrilmişleri) öldürdükleri Orta Anadolu'da, bu büyüklerin uyrukları olarak (bölükbaşıları, ağaları), veya kendi başlarına dolaşan sayısız "zorba" veya "Celâlî" başbuğu görmekteyiz. Örneğin, 1605'te Ankara yöresinde Sarı Handan, Şah Bey, Hersekoğlu Ahmed, Abdi, Mehmed, Budak, Yardım, Sarı Memi, Hasan Kethüdâ, Cıldanoğlu gibilerinin adları okunuyor.[38] Konya yöresinin durumunu bildiren vesikalar elimizde bulunmamakla beraber, Kürt Ali ve Kürt Haydar denen iki sipah azması zorbanın 1605-1606 kışını Karaman'da geçirdikleri sırada, vilâyette panik yarattıkları Ankara mahkemesinde geçen bir davada tesbit olunmuştu.[39] Adları bilinen veya bilinmeyen bu bir sürü Celâlî topluluğunun (güzel kadın, kız ve genç çocukları götürmekten geri durmayan) soygunlarından başka, Topuzubüyük denen sipah zorbasının başbuğluk ettiği kalabalık bir altı-bölük halkı grubu da (ihtimal İran seferinden dönüyorlardı), geçtikleri yerde ne buldularsa aldılar; at, katır, sığır, koyun bırakmayıp, sürdüler. "Sipah Sürgünü" diye de tarihe geçen bu olay, "Büyük Kaçgun"un önemli olunlarından biridir.[40]

Celâlîlerin, Ankara kadar canlı bir ticaret ve endüstri merkezi, aynı zamanda zengin yatağı olan Kayseri'ye de bütün iştihaları ve kalabalık gruplarıyla yüklendiklerini, şehri her tarafından sardıklarını, birkaç yıl, Orta Anadolu'nun bu önemli sancağına hiçbir hükûmet kişisinin uğramaya cesaret edememesi yüzünden, özellikle şehrin gerek yiyecek ve gerekse öteki ihtiyaçları yönünden dayanılmaz güçlükler çektiğini önceden söylemeliyiz.

Burada önemle söz konusu edeceğimiz bir olay da, Celâlîlerin şehri kuşattıkları, buna karşı da, dizdar, sancakbeyi ve halktan ileri gelenlerin de, şehrin kale duvarlarını bin bir zorlukla korumaya çalıştıkları sırada, içerden bazı kimselerin dışarı adam sarkıtarak veya öteki yollarla, asilere nal-mıh, ayakkabı (postal, papuç) ve başka gerekli şeyleri gizlice verdikleri, birçoklarının suçüstü yakalanmalarıdır. Garibi şu ki, sanıklardan birçoğu, mahkemeye verdikleri ifadede, kendilerini hükûmet kişilerinden olanların yollamış olduklarını belirtmekte idiler.[41] Köylere yapılan baskınlarda da, halktan birçok kişinin eşkiyaya katıldıklarını, hattâ bazılarının evlerini bile götürdüklerini, karılarıyla birlikte Celâlîye hizmet

38 Ankara Şr. Sc., No: 9, s. 329, 330; Nr. 10, s. 42, 73, 146.

39 Ankara Şr. Sc., No: 10, s. 28'deki 14.VIII.1606 (9 Rebiülâhir 1015) tarihli kayıt: Lârende'den Ömer Halife'nin vekilleri mezburun zevcesini, Ankara'da evinde emanet duran Mustafa Çavuş'tan teslim almaya geldiklerinde, diyorlar ki: "Bundan akdem eşkiyadan olup diyâr-ı Karaman'da kışlayan Kürt Ali ve Kürt Haydar zorbaları müekkilimiz mezburun menkühesi olup merkum Baklazâde'nin mütekası olan Leh'ül-asl Lâlezâr nam zevcesini cebren alup gidüp eşkiya-i mezbure Ankara kurbunda Çukurcak nam mevzide bırakup cariye olmak ihtimali ile..."

40 Ankara Şr. Sc., No: 10, s. 61 (19 Ağustos 1606-Rebiülâhir 1014 tarihli kayıt).

41 Hicrî 1013-1015 tarihli Kayseri şer'iyye sicilinin gözden geçirilmesi, bu konuya ait bir çok davaların yer aldığını gösterecektir.

için kafilelere karışanların bulunduğunu, mahkemeye bu konularda gelen davaların görülmesi sırasındaki verilen bilgilerden anlıyoruz.[42]

Kayseri Sancağı'nı talan eden ve bu büyük Orta Anadolu şehrini kuşatıp, halkı hiç olmazsa canını kurtarma bedeli (fidye-i necat) ödemeye zorlayan hakiki birer ordu birliği düzeninde büyük Celâlî grupları tanıyoruz.[43] Bunların en tanınmışları, Erzâde, Tavil ve "karındaşı Zülfikar",[44] Kalenderoğlu,[45] Ömer Paşa, Ağaçtanpîri,[46] Ali Gazi gibi başbuğlar tarafından yönetiliyorlardı. Bunların yardımcıları durumunda oldukları sanılan ve önemleri ikinci derecede bulunan Sarışeyh, Kel Ali ve başkalarını da saymak gerekirse, Celâlî şeflerinin ve bunların başlarına toplanan levend kalabalığının çapı hakkında bir fikir edinilmiş olur.

Şimdi, bunların yarattıkları kanlı olaydan bazılarını, hiç olmazsa bilindikleri kadar buraya geçirmek, Celâlîliğin sosyal çöküntüyü nasıl yaptığını öğrenmek için yerinde olacaktır.

1604 yılında, Tavil ve Karabaş adamlarının soyduğu Kayseri Sancağı, 1605 ve 1606'da da, Erzâde, Zülfikar Paşa ve Ağaçtanpîri, Ali Gazi adlarındaki dört başbuğun sekbanları tarafından sürüler halinde, arkası arkasına harabeye çevrildi. Hattâ, bunlar, Zamantı Kalesi'ni ele geçirip, birçok kişiyi acımadan öldürdüler. Celâlîler, dirlik sahiplerinin veya mukataa emînlerinin vergi olarak köylüden topladıkları para, erzak ve öteki şeylerini zaptettiklerinden başka, koyun, keçi ve sığır sürülerini, at, katır, öküz, inek ve öteki hayvanları alıp, ya öte yerde şuna buna gayet ucuza satıyorlar ya da kendilerine gizlice yataklık edenler eliyle şehir pazarlarına döküyorlardı.[47] Celâlîlerin köyleri ne hale getirdiklerini, mahkemelere gelen davalardan ve hükûmete yollanan şikâyet dilekçelerinden anlıyoruz. Örneğin, Muncusun (bg. Kayseri ilinde merkeze bağlı Güneşli bucağı) halkının

42 Kayseri 1013-1015 Şr. sc., 26 Safer 1015 ve 7 Rebiülevvel 1015 tarihli kayıtlar.

43 Bu gruplara, o zamanki kayıtlarda; halkın ağzından, asilerin başbuğu bulunan kişilerin adı verilmiş olarak geçmektedir.

44 Bu kişinin, 11 Temmuz 1607 (16 Rebiülevvel 1016) tarihli kayıttaki adı "Zülfikar Paşa" diye geçiyor.

45 Ankara-Konya arasını talan eden Kalenderoğlu'nun Kayseri'yi de sıradan koymadığı görülüyor: Kayseri Şr. Sc., 1016-1018.

46 Ağaçtanpîri grubu, Kayseri yakınlarında iken, Kayseri Kalesi içindeki "hapishanenin kethüdâ ile kilidin bozup", şehrin kapısında görevli "nöbetçi mustahfızı"nın, hattâ, dizdarın ihmali ve belki de yardımı ile kaçan Halil Şeyh ve iki arkadaşı, bilinmeyen bir şekilde Zamantı Kalesi'ni, Ağaçtanpiri'ye teslim ile, "içinde olan Müslümanların başın kestirmişlerdir", Kayseri Sancağı Beyinin mahkemede açtırdığı soruşturma, bu kaçırmayı hazırlayan ve yapanların ortaya çıkarılmasında bir sonuç vermemiştir: Kayseri, 1013-1015 tarihli şer'iyye sicili.

47 Ankara Şr. Sc., No: 10, s. 27'de geçen bir davaya ait şu ifadeye bakınız: "Beytülmal-i hassa emîni fahrü'l cüyuş Mehmed Çavuş", Hakverdi bin Bâli'yi suçlamasında, "bundan akdem mezbur Hakverdi, Celâlî zorbasından birkaç yüz koyun getirüp ekal bahâ ile otuzar akçeye koyun satup (fiyat bahsindeki hakiki değere bakınız), alup sattığı koyun fukarânın sürülen koyunlarıdır. Sual olunsun deyücek bi-haseb'üs suâl, koyun sattum amma bu sipahinindir deyücek bigaraz kimesneler, mezburun alup sattığı koyunları Celâlîden getirdi deyü şehadet etmeğin..."

böyle bir arz-ı halinde bunlar "kadimden 130 cizye hanesi olup, ol mikdar üzerinden veregelirken, Kalenderoğlu ve Tavil-i rezil karındaşı ve Ağaçtanpîri ve sair eşkiya zorbaları gelüp karyelerini vurup ehl ü iyallerini esir ve kendilerini katl ve hâlen çok az kaldıkları halde cizye mevcutlarından değil kadimdeki defter gereğince alınmakta olduğundan" dayanacak güçleri kalmadığını bildirmekte idiler. Bu türlü iddiaların doğruluğuna inanan hükûmet, Kayseri kadısına yolladığı 20 Ekim 1608 (10 Recep 1017) tarihli emir (hüküm) ile, adı geçen köydeki cizyenin, defter kaydından değil, mevcut hanelere göre alınmasını bildirdi.[48]

Ağaçtanpîri'nin Kayseri'yi kuşatması olayını kadıya şikâyet için mahkemeye gelen "nefs-i şehirde sakin âyan-ı vilâyet ve eşraf-ı memleket cemm-i gafir", verdikleri ifadede, "Hâlen bir aydan ziyadedir ki, Ağaçtanpîri nam şaki yedi yüzden mütecaviz levend ve sekban ile Kayseri Kalesi'ni muhasara edip kaleyi kapatıp şehrin suyunu kesip ve yeniçeri serdarı olan Rum Sinanoğlu Mahmud Beşe'yi cenkte katledüp ve nice yüz Müslüman şehit olup, enva-ı fesad edüp, merhum Serdar Ferhad Paşa, Kayseri Kalesi'nde emanet vazettiği topların bazısını kalenin cenge kaabil olan yerlerine ve dahil-i surdan Karakule'ye ve Mirliva ve Güherçile kulesine nakledip leylü nehar cenge ikdam-ı tam olmak gerektir deyû ittifak ettiklerini ve ittifak ile zikrolunan kulelere toplar konulduğu bilfiil kale-i mezbure dizdarı olan kıdvetü'l-ümerâ Sâdi Bey" tarafından açıklanmış ve durumun deftere geçirilmesi istenmiştir.[49]

Kayseri'ye yakın Hisarcık ve Enderek köylerinden toplanıp, başlarına geleni arz için kadıya çıkan köylüler de şöyle yakındılar: "İş bu bin on altı senesinde vaki olan mah-ı rebiülevvelde (1607 Temmuz'unda), Zülfikar Paşa ve Ömer Paşa[50] ve Macar nam reisü'z-zaleme on bine karip eşkiya ile Kayseri'yi ve etrafında olan kariyeleri muhasara edüp, nice bigünah Müslümanları katl ve nice mazlumları kapsetmekle malını ahzedüp emvâl ve erzakımızı nehbü garet ettiklerinden gayri, hâlâ darü'l-harp misâli cümle mamelekimizi yağma ve talan ettiklerinden mâadâ ehl ü iyalimize dest-i tetavülü dirâz ettikleri ecilden sabra mecâl olmayup bi-kadri'l-imkân müdâfaa makamında olduğumuzda hikmet-i ilâhiye Cemşit nam şaki ile Ağaçtanpîri'nin taifesinden ayrılup, Zülfikar Paşa'ya[51] tâbi olmak içün gelen taifeden bir nice şaki kariyelerimize gelüp alel-

48 Kayseri Şr. Sc., No: 14. 10 Recep 1017 tarihli hükm-i hümâyûn.

49 Kayseri Şr. Sc., No: 14. 20 Safer 1016 (16 Haziran 1606) defterleme.

50 Burada adı geçenler, paşa unvanını ve beylerbeyliği rütbesini usulünce kazanıp da sonra isyan etmiş kişiler olmayıp, Celâlî şefliğinde ün saldıktan sonra, isyandan vazgeçmeleri için bu mansıp ve unvan kendilerine devletçe verilmiş olanlardan ikisidir.

51 Aynı 14. No'lu defterdeki, 6 Rebiülevvel 1016-1.VII.1607 tarihli bir öküz davasında, "geçen sene Zülfikar Paşa geldiğinde zayi oldu", sözü geçtiğine göre, bu namlı Celâlînin Kayseri Sancağı'nı bir de 1606'da yağmaladığı anlaşılmış oluyor.

gafle bizi basup zikrolunan eşkiya dahi bakî kalan sığırlarımızı sürüp, rastgeldüği fıkarayı tutup hapsetmek üzere iken biz dahi Müslümanlardan istimdat ve istiâne eyleyüp mezburları ahsen veçhile defedelim der iken kendileri kıtale mübaşeret eyledikleri ecilden, muharebe ve mukatele üzere iken, İsmail nam şaki birkaç hizmetkârıyle maktul olup şer ve surlarından" fukara halkın kurtulmuş olduğunu, fakat bu kere de, ölenin kardeşi Yusuf'un, biraderinin kanını dava ederek, kendilerini tazyik ettiğini söyledikten sonra, olayın tıpkı anlattıkları gibi geçtiğine kalabalık şahit gösterdiler. Kadı, "bu makule eşkiyanın demi heder" olduğu hakkında, "evamir-i şerife bulunmağla", eşkiyanın katlinden köylülere hiçbir sorumluluk düşmeyeceğine karar verdi.[52]

Yukarıda verdiğimiz bilgilerle belirdiği üzere, Celâlî kitlelerinin ayrı ayrı, biri diğerinin peşinden, birer korkunç kasırga gibi gelip geçtikleri Kayseri ve yöresini bunlardan kurtarmakta, hükûmet, eme yarar hemen hiçbir şey yapamadı. Yalnız Ağaçtanpîri, herhalde 1606 Mayıs veya Haziran'ında olacak, o çevre Türkmenlerince büyük bir bozguna uğratılmış ve eşkiyası şuraya buraya dağılmıştı.[53]

Fakat, o zaman Türkiyesinde, hele köylünün de yerinden oynamasının eklenmesiyle, kendilerini soyguna sürecek bir başbuğ arayan o kadar çok çiftbozan=levend=sekban vardı ki, kendini Türkmenlerin eline düşmekten kurtarmış olan, bu, sanı herkesçe belli Celâlîbaşı, kısa zamanda gene büyük bir kalabalık toplayarak, baskınlarına devam etti. Bundan başka, Kayseri zindanından kaçanların yardımıyla Zamantı Kalesi'ni ele geçirmiş olduğunu yukarıda anlatmış bulunduğumuz Celâlîbaşı Aligazioğlu da,[54] bu yıl, yani 1607'de, hükûmetten verilen emir gereğince kaleyi sarıp kışın bastırması üzerine tahta surları ateşe veren Kayseri sancakbeyi es-Seyyid Mahmud'dan "âmân dilemek" zorunda kalmıştı.[55]

52 aynı defter, 14 Rebiülevvel 1016 (11 temmuz 1607) tarihli hüccet yazısı.

53 Kayseri Şr. Sc., No: 14, 15 Rebiülevvel 1015 (20.VIII.1606) tarihli kayıttan, Kayseri beyinin "kendi zeameti olan" Sultan Hanı'ndan Kenan bin Cumâ adlı birini yakalayıp, Ağaçtanpîri'nin adamı diye mahkemeye getirdiğini, Kenan'ın "Türkmen, Ağaçtanpîri'yi bozana kadar onunla bile gezdiğini" itiraf ettiğini öğreniyoruz.

54 Bu Celâlînin adı bazı yerde Aligazi, bazı yerde de Aligazioğlu diye geçiyor.

55 Kışın şiddeti karşısında, kalenin tahta kısımlarını yakarak geri dönen Mehmed Bey'e asiler teslim olmak istediklerini bildirmişler, bunun üzerine, Sancakbeyinin kaleyi teslim almaya giden adamları, içeride rastladıkları eşyanın da defterini yapmışlardı; bunlar içinde dikkati çekenler: kapı ağzında 2 adet balyemez top, 2 adet havaî top, 2 adet şahî top, 5 adet pırangı top, 9 adet bir nevi pırangı top, 21 adet çakaloz, 3.000 adet siham, 10 çift araba tekerlekleri, 50 kadar araba urganları; kaleyi teslim alan Mehmed Ağa, "kale içinde olan evlerde" eski tolgalar ve kolçakların "perakende yattığını", bunların 100'den fazla olup harap vaziyette bulunduğunu, kullanılmaları için iyi bir üstadın elinden geçmeleri gerektiğini, kalenin ise yarar eşyasını Celâlî eşkiyaların alıp gittiklerini söylüyor. Bk. Kayseri Şr. Sc., No: 14, 5 Cemaziyelâhir 1016 (27.VIII.1607) tarihli kayıt yazısı.

Daha bir yıl sonra da, Aligazioğlu'nun sözü gene edildiğine göre, yukarıda söylediğimiz âmânı dilemesine rağmen, her nasıl ise, Mahmud Bey'den canını kurtarmış bulunuyordu.[56] 9 Mayıs 1608 (23 Muharrem 1017) tarihli bir mahkeme kaydında, Kayseri'nin Sarıoğlan köyünden olduğu açıklanan Aligazioğlu, Küçük Yusuf adındaki azılı bir adamına da Kayseri ile Boğazlıyan arasındaki Kurşunlubel'i kestirmiş, oraları soyduruyordu. Bu olayların incelenmesinden, gene bu çevrede, "Topal Hasan" adında bir ünlü eşkiyabaşını öğrenmiş oluyoruz. Bu söylediğimiz tarihli başka bir defter kaydında da, Aligazioğlu'nun, bir ara Kayseri'ye girmiş olduğunu, onun Topal Hasan'a, sipahi Yusuf ve yukarıki Küçük Yusuf ile yolladığı haberden öğreniyoruz. O, ikisi de altı-bölük azması olan Yusuf'ların ağzıyla Topal Hasan'a, "Biz şehrin içine dahil olduk. Siz dahi gelüp, isterseniz bey olun ve isterseniz ben size tâbi olayım; gelesiz deyüp", işte bu arada, Aligazioğlu katlolunmuş, adamları, sağda solda soygunla uğraşırken, bunlardan, "Çokgöz" denen köprü yanında yakalanan biri, kadı önünde yukarıdaki bilgiyi vermişti.[57]

Konya (Karaman) Vilâyeti sancaklarındaki Celâlî olayları da daha az yıkıcı olmamakla beraber, doğrusu, bu çevrelerin durumu hakkında söyleyecek çok şeyimiz yoktur. Şu kadarı biliniyor ki, Konya yöresinde, özellikle Silifke taraflarında olup geçenlere dayanamayan hükûmet, Karaman beylerbeyi Mahmud Paşa'yı, Konya Celâlîleri üzerine yürümeye memur etmiş, hattâ, Kayseri, Niğde, Aksaray, Beyşehir ve Kırşehir sancakbeylerini de ona koşmuştu.[58]

Bu sıralarda, yani 1604 ve 1605 yıllarında, Niğde ve Kırşehir sancaklarında, 500-600 kişilik bir kuvvetle Hazır adlı birisinin dolaştığı ve kendisi öldürülünce, yerine geçen kethüdâsı Bıyık Ali'nin de aynı Celâlî grubunu Kuyucu Murad Paşa'nın Anadolu'da Celâlî üzerine açtığı sefer yılına kadar idare ettiği ve bu sırada onun da işinin bitirildiği anlaşılıyor.[59]

Celâlî gruplarının kendilerine, koşuşturma alanı olarak seçmiş gibi, az çok sürekli kaldıkları çevrelerden biri de, büyük karışıklıkların olup geçtiği başka bir geniş bölge, Çorum'dan ötede başlayıp, Doğu Karadeniz kıyılarına kadar uzanan asıl merkezini Yeşilırmak yöresinin teşkil ettiği Amasya-Tokat-Şarkîkarahisar

56 Aynı defterdeki, 29 Rebiül-evvel 1017 (14.VII.1608) tarihli kayıt.

57 Kayseri yöresindeki bütün şu olaylar için yukarıda adını verdiğimiz 14 No'lu sicilin kayıtlarını incelemek daha ayrıntılı bilgi verecektir.

58 Kayseri Şr. Sc., No: 14, Evâsıt-ı şaban 1016 tarihli hüküm sureti: Kayseri'ye geliş ve sicile kayıt tarihi 26 Ramazan 1016.

59 BOA, 1016 yılına ait numarasız MD, s. 46 (bu olayla ilgili hükmün suretindeki izahatan anlıyoruz ki, Hazır'ın kethüdâsı Bıyıklı Ali'nin katline, kardeşi olan kişi, Yâkub adlı kadı'nın teşviki ile işlenmiş bir cinayet rengi verdirerek, adı geçen kadıyı Niğde Kalesi'ne hapsettirmiş. Yazılan hükümde, kadı'nın ve davacıların "ordu-yı hümâyûna" [yani, Kuyucu Murad Paşa huzuruna] yollanmaları emrediliyor).

çizgisi etrafıydı. Buralarda, 1604-1605 ve 1606 yıllarının acıklı hayatını, toplumun dirlik ve düzenliğinde meydana gelen yıkıntıyı göstermek üzere, Şarkîkarahisar, Keşap ve Giresun kazalarından biriken kalabalık bir halk kitlesinin şikâyeti üzerine, kadı, müderris ve öteki ileri gelenlerce düzenlenip padişaha yollanmış olduğu kaydolunan uzun bir "mahzar"da anlatılanları buraya kısaca geçireceğiz.

Padişaha, 2 Mart 1606 (23 Şevval 1014) tarihinde, arz olunduğu görülen, sözünü ettiğimiz mahzara göre, "Karahisarişarkî Sancağı'na tâbi Ordubayramlı Kazası'nda zuhur eyleyen Hacı Şamlı ve tevabii eşkiyası binden mütecaviz levendât ve sekban eşkiyası cemolup sipahi namında Karahızır nam mütevelli ve İsmail Çavuş oğlu Mehmed Çavuş ile yekdil ve yekcihet olup Celâlî-i mezbur ile vilâyetimize envâi teaddisi zuhur edüp bu sene mezkûr Hacı Şamlu ve tevabii eşkiyası hadden birûn ahali-i vilâyeti garet ve hasaret eyleyip nice Müslümanların ve ocak sahibi kimselerin evlerin basup ehlü iyalin çeküp emred oğulların yanında olan levendâtına verüp ve âyende ve revendeden ve seferli askerden nice kimseleri katledüp emvâl ve erzakın alıp ve kabzeyleyüp yine kaza-i mezburede sakin olup hâlâ müsellim-i vilâyet olan Dergâh-ı Âli silahdârlarından Abacızade Ali Bey kullarının bir zaîm oğluyla bir avretin ve yedi nefer hizmetkârlarıyla evin basup katledip on yük akçelik emvâl ve erzakın ahz u kabzeyledüğünden gayrı vilâyet-i mezbureye tâbi Kırık nahiyesinde sakin Dergâh-ı Âli sipahilerinden diğer Ali Bey kullarını altı nefer âdemisiyle katledüp mal ve esbabın kabzeyleyüp ve Dergâh-ı Âli yeniçerilerinden Trabzonlu üç nefer yeniçeriyi dahi katleyleyüp malların ve esvapların yağma ve talan etmişlerdir", dendikten sonra, sözü geçen vilâyetteki kazaların her birinden "biner kuruş salgun", her haneden üçer kile arpa ve ikişer kile buğday, bir batman yağ ve bir batman bal, beş okka pirinç ve beşer tavuk alıp ambarladıkları, kadıların, şark ordusu serdarı emriyle topladıkları "sürsat akçesi"ni memurdan zorla aldıkları, tekrar her haneye altışar kuruş salma saldıkları ifade olunuyordu.[60]

"Hacı Şamlu"nun o çevrede yarattığı dehşet, kalesiz yani açıkta olan köylerden pek çoklarını kaçıp kalesi olan kasaba ve şehirlere sığınmaya zorladı. O kadar ki, zorbaların, namus ve ırzlara dahi en ufak saygı göstermeden el atmaları karşısında, kaçanlar, ancak "ehlü iyallerin alup", mal ve erzaklarını ortada bırakmışlardı. Asiler, halkın sığınmalarına çok yarayışlı olduğu için doldukları Giresun Kalesi'ni kuşatarak içeri girmeye çalıştılar. Kuşatılmanın devam ettiği yirmi gün boyunca, ele geçirdikleri kimseyi öldürmekten çekinmediler. Bu durumda, canlarını kurtarmak için başka yapacakları kalmayan ahali "umumen

60 Adı geçen mahzar, İstanbul BOA, Ali Emîrî tasnifi, Ahmed I, No. 167 olarak mevcuttur.

nefir-i âm" ederek,[61] Karahisarişarki Sancağı'nın eski "mutasarrıf"ı Giresunlu Seyyid Mehmed Paşa'yı[62] başlarına geçirerek, "Hacı Şamlu eşkiyası"nın üzerine yürüdüler. Asiler, teslim olmaları için üç defa tekrarlanan daveti geri savmaları üzerine, kanlı bir cenkleşme oldu. Hacı Şamlı'nın kendisi, zorbabaşılarının namlılarından Kazdağlı, Köse Osman, Dilsüz, Simitlü Bölükbaşı ele geçerek başları kesildiğinden başka, Celâlî sekban ve levendlerinden 200'e yakın kişi öldürüldü. Gerileri kaçıp Karahızır Mütevelli ve Mehmed Çavuş adındaki iki zorbabaşının etrafında toplanmayı başardılar. Bu durumda, ahali, eşkiyanın yeni baskınlara kalkmamaları için vilâyeti korumakta dirayeti bilinen Seyyid Mehmed Paşa'yı Karahisarişarkî'ye gene bey tayin etmeyi rica ediyorlardı ki, hükûmet bu isteğe olumlu cevap vermek zorunda kaldı.

Buraya kadar, imkân ölçüsünde ayrı bölgelerden seçerek verdiğimiz olayların gösterdiği üzere, Anadolu'nun bütün bir yüzeyinde, büyük çoğunluğu vilâyetlerdeki veya İstanbul'daki altı-bölük halkından azma kişiler, sancakbeylerinin veya eyalet paşalarının kapı ağalıklarını (kethüdâlık, başbölükbaşılık, bölükbaşılık, kaymakamlık, müsellimlik, mütesellimlik[63] gibi hizmetlerini) ve Dergâh-ı Âli çavuşluklarını ele geçirdikten sonra hizmetine girdikleri beylerin ve paşaların kapıları halkına (sekban bölüklerine) kumanda eder durum kazanmakta, ondan sonra, ya efendilerinin azledilmesiyle veya başında bulundukları vilâyette, özellikle zengin kişileri soyma niyeti yüzünden onlarla düşmanlığa girince ya da başka sebeplerden dolayı, çoğuncası beylerinin gizli veya açık arkalamasına da dayanarak, asıp kesme hayatına atılmakta idiler. Bunları böyle bir davranışa sevk eden sebep, kendilerinin bir beyin kapısında ağa olmaları yahut altı-bölük halkından bulunmaları değil de, Celâlî başbuğluğunun insanı çabucak anlı şanlı bir adam derecesine ulaştıran başlıca yol olduğu hakkındaki kanıydı. Çünkü, köy sosyal-iktisadî bünyesinin bol bol kustuğu çiftbozan le-

61 Nefir-i ânı: Yediden yetmişe kadar eli silah tutan herkesin toplanıp, cenge katılması demektir ki, buna genel olarak son kurtuluş çaresi diye bakılır.

62 Es-Seyyid lâkabının da gösterdiği üzere, bu kişi, Müslüman olması dolayısıyla, kadrosu yalnız köle-devşirmelerle doldurulan Enderun mektebinden çıkma olamayacağı halde, beylerbeyi rütbesini kazanmıştır ve bu örnek biricik de değildi. Görülüyor ki, ümerânın Enderun'dan çıkma olması gerektiği şekildeki gelenek, resmen değilse bile, işlemce bozulmuş bulunuyordu. Tanınmış Celâlî reislerini isyandan vazgeçirmek veya yerlilerinden ileri gelen birini oraya vali (sancakbeyi ya da beylerbeyi) yapmak, istenen düzeni sağlar ümidini verdiği için, gelenek böyle bir zor altında bozulmuştu.

63 Bir sancağı veya eyaleti oranın beyi adına idare eden müsellim ile mütesellimi birbirine karıştırmamalı; bey kendisine verilen vilâyetin başına kendi gidemediği zaman, yerine vekil olarak yolladığı kapı ağasına müsellim denir. Mütesellim ise, vilâyeti, beyin yerine, kendisi idare etmeyi üzerine alıp, elde ettiği vergi hasılatını muntazaman beye yollayan bir çeşit mültezim durumundaki kimseydi. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, çok vilâyet ve sancakların mütesellimlerce idare olunduğunu göreceğiz.

vendleri başına toplayıp, ortada hiç kimsenin diş geçiremediği, hattâ, devletin bile gücü yetmeyen bir kabadayı olmak kişiye büyük bir nam kazandırıyordu. Karayazıcı'yı bir türlü dize getiremeyen hükûmetin, saray kulları arasından, "çıkma" yoluyla sancakbeyi tayin etme usulünü bir kenara iterek, bu ilk büyük Celâlî şefine sancakbeyliği vermesi, ondan sonraki Celâlî başbuğlarına bu kapıyı ardına kadar açtığından, İstanbul'daki altı-bölük halkından olanların, herhangi bir şekilde Anadolu'ya geçerek bu yolu tutmaları, kendilerini İstanbul'da kalıp "çıkma" yolundan mansıp bekleyen arkadaşlarından daha çabuk yükseltiyordu. Hele Şehzade Bayezid isyanından sonra, vilayet ve sancaklarda, ve özellikle büyük eyalet kalelerinde, yeniçeri bölükleri yanında altı-bölük düzeni de kurulduktan sonra, çoğuncası sipah ve silâhdar bölükleri kadrolarına Anadolu'nun Türk halkından pek çok kimsenin alınmış bulunması dolayısıyla, bu şekilde olanlar zaten "çıkma" kanunundan faydalanamayacakları için, Celâlî olma suretiyle, devletten zorla sancakbeyliği, hattâ daha cerbezeli olma halinde beylerbeyliği alabilmenin tek yoluydu. Hele bir de, halk ağzından, eşkiyalığı öven, tanınmış Celâlî başbuğları adına türküler, destanlar düzen bir ortamın, bunları, köy odalarında halk âşıklarına yanık havalarla söyletip dinlettiğini düşünelim. Şu halde, zaten çiftbozan olarak köyünden ayrılıp, herhangi bir yerde bulacağı bir levend topluluğuna katılması kaderi sayılan köy delikanlısı, yıllarca dinlediği bu yanık eşkiyalık türkülerinin etkisi ile "bir büyük eşkiyabaşı" olmayı hayatının en büyük başarısı ve yiğitliğinin elâleme ispatı sanan bir ruhî yaşantının esiri gibiydi.

İşte, Büyük Kaçgun devrinde, başlarına binlerce levend ve sekban toplayıp gezen yüzlerce zorba, zorbabaşı, Celâlîbaşı gibi türlü adların takıldığı kişilerin ölümle her an koyun koyuna yaşamalarına rağmen, devlet yedisinin boynunu vursa, yerlerine yetmişinin türemesinin nedenlerini anlatan durumdur bu.

4- Hükûmet Kuvvetlerinin Başarısızlığı Karşısında Celâlî Başbuğları ile Anlaşma Kapısının Açılması

1602 sonlarında Afyonkarahisarı'na kışlağa çekilen tanınmış Celâlî başbuğu Deli Hasan'ın, 1603 Şubat'ından itibaren, hükûmetle anlaşmak üzere teklif yaptığını, bunun İstanbul'ca çok iyi karşılandığını, Deli Hasan'ın Bosna beylerbeyi, yedi arkadaşının vilâyetleri Rumeli'de olmak üzere, sancakbeyi olduklarını, isyancı başbuğun 400 kadar bölükbaşısının da altı-bölüğe geçtiklerini, bunu çok önemli bir başarı saydığı anlaşılan hükûmetin bütün Celâlîler için

genel bir af çıkararak, Anadolu'yu barışa kavuşturmayı umduğunu geniş olarak anlatmıştık.

Daha I. Süleyman saltanatının son yıllarına doğru, köyünden sıyrılıp şehirlere akan "çiftbozan"ların devlet güveni için büyük bir iç tehlike teşkil ettiklerine değinmişti; bunu kendi şehzadesi Bayezid'in isyanı dolayısıyla söz konusu etmiş oluyordu.[64] O, yayımlamış olduğu "adalet fermanı"nda, reayanın, hükûmet adamları, ya da vilâyet halkından "kudretlü" olan kimselerce zorla soyulduklarını sayıp dökerek, huzursuzluğun idarî kötülükten ileri gelmekte bulunduğunun farkında olduğunu ispat etmişti.[65] Şu bir gerçektir ki, III. Murad, Anadolu karışıklıklarına, halkın, özellikle köylülerin, hükûmet memurlarından gördükleri zulüm ve haksızlıkların sebep olduğunu anlamakta büyükbabasından çok daha ileri görüşlü çıktı. Bununla beraber, Celâlîliği, toplumdaki dirlik ve derneşim düzeninin bozulmuş bulunmasının yarattığını anlamak veya anlamamak özünlerinin, 1603'ten önceki gibi, sonraki yıllarda da olayların akışında hiçbir etkisi olmayacaktı. Çünkü, III. Mehmed veya I. Ahmed Türkiyesinin ne iktisadî yapısı, ne de askerî ve siyasî çarkları, köy derneşiminin dışarı verdiği yüz binlerce çiftbozanı (levendâtı), öyle kolay kolay bünyelerinde eritecek güce sahip değillerdi. Şu halde, Deli Hasan'ın ve arkadaşlarının kendilerini hoşnut edecek birer göreve verilmeleri, karışıklığı yatıştırma yönünden ne kadar kısa süreli olursa olsun, aynı siyasetin bir sonuç vermeyeceği biline biline uygulanmasına devam olundu.[66]

Bir taraftan seferlerle eli kolu bağlı olduğu, diğer taraftan, Celâlî levendât ve sekbanlarla, beylerin kapılarındaki sekban ve levendler, aynı sosyal-ekonomik oluşumdan doğma ve bir yandan bir yana durmadan taraf değiştiren, eş-dost ve sarmaş dolaş kişiler bulundukları için, emri altında bir sürü başbölükbaşı ve bölükbaşıların, onların da elleri altında binlerce levendin toplandığı asi bölükler bulunan ünlü bir Celâlî şefini ortadan kaldırmanın imkânsız gibi bir şey olduğunu, "koca" serdar paşaların kaç defa bozguna uğraması, hattâ devletin ulûfe ile tuttuğu sekbanların Celâlî sekban arkadaşları safına geçerek serdarı yalnız bıraktıklarının çok görülmesi ile iyice anlayan hükûmet, gücünün yetmeyeceği dereceye gelmiş bir Celâlî şefini, sancakbeyliğine ve daha direnirse beylerbeyliğine verme yoluyla isyandan vazgeçirmeyi huy edinmiş olarak gözükmektedir. Ayrıca, her Celâlîbaşını, imkânı varsa, kendi memleketi

64 Bk. *Selanikî*, s. 75.

65 Bk. Belge 1.

66 Hükûmetin bunu sonuçsuz fakat başka yapılacak şey olmadığı için bilerek uyguladığını, Nuh Paşa'nın, "Deli Hasan'a beylerbeylik veririz ama, bir Deli Hasan bin olur" yollu sözlerinden anlıyoruz.

olan veya onu iyi tanıyan sancağa vermekle, öyle sanıyoruz ki hükûmet böyle bir çevredeki diğer Celâlî veya zorbaları, onlardan iyi anlayan bir sancak veya beylerbeyi sayesinde itaate alma usulünü Anadolu düzeni için faydalı görmüş olmalıydı.[67]

Elde bulunan örneklere bakarak, bir Celâlî başbuğunun sancakbeyliğine veya beylerbeyliğine tayininde uygulanan şekli burada belirtebiliriz. Bu gibilerin, çoğu zaman kendi memleketlerine veya tanındıkları çevreye bey verildiklerine ait burada kaydedeceğimiz örnekler az değildir.

Karayazıcı, kendi çevresi olduğu sanılan Amasya ve sonra Çorum'a; Kalenderoğlu Mehmed, memleketi olan Ankara'ya; Neslioğlu, Hamid'e (Isparta'ya); Kınalıoğlu, Afyonkarahisarı'na; Erzâde, Kırşehir'e; Yularkastı, Kastamonu'ya... Beylerbeyliği tevcihinde, aksine, asiyi uzak bir eyalete yollamanın daha uygun olduğu düşünülmüş olacak ki, Deli Hasan Bosna'ya, Tavil Mehmed[68] Şehrizor'a, Karakaş Ahmed Çıldır'a beylerbeyi atanmıştı. Yalnız, Yıldızlı İbrahim Rum'a (yani Sivas) verilmiş olarak görülmektedir.[69]

Celâlî başbuğları, bu şekilde sancakbeyi olarak kendi memleketlerine, beylerbeyi olarak da uzaklara verilirken, bunların başbölükbaşıları, bölükbaşıları ve öteki gözde adamları da başbuğ yanındaki itibarlarına göre ya sancakbeyi oluyorlar veya altı-bölükten birine (özellikle sipah ve silâhdar bölüklerine) yazılıyorlar, bu suretle ulûfeye, aynı zamanda yükselme yolu açık bir göreve kavuşmuş oluyorlardı.

Bir örnek olarak: Celâlîlerin en güçlülerinden biri olan Tavil Mehmed Paşa'ya,[70] Kütahya önlerinde Şehrizor beylerbeyliği beratı yollanması üzerine, adı geçen eşkiyabaşının, "kendünün akrabasından olan sekiz nefere, ibtidadan beşer akçe ile bölük inayet buyurulmak ve Âsitâne-i Saadet'te istihdam olunmak ricası" sadrazamca padişaha arz olunmuş, "telhis", isyancıbaşının teklifindekinden

67 1603 sıralarından itibaren, hem bir asiyi susturmak, hem de öteki asileri, içlerinden en azılı eliyle ortadan kaldırmak için pratik bir çare olarak uygulanan bu türlü bey tayini yolu, tam 100 yıl sonra, yani 1703'ten itibaren, III. Ahmed'in bir fermanı yayımlanarak, "uzun seferlerde rical yok olmağla, kaht-ı ümerâ" zorunluğu altında, "yerlülerden kudretlü olan" birini o sancağa bey yapmak devletin kanunu olacak ve Enderun mektebinden "çıkma" denen kaide resmen bozulmuş olacaktır.

68 Tavil Mehmed Paşa'ya beylerbeyliği haberi, kendisi Kütahya'yı kuşatarak, "60 bin filori ve dokuz tavile at talep eyleyüp şöyle ki verilmeye evleri ihrak ve bağ ve bahçeleri kat' ve kaleyi yere beraber edüp içinde olanların katleylerüm deyu" tehditte bulunduğu sırada ulaştırılmış ve şehir belki de büyük bir faciadan kurtulmuş idi. Müjdeyi getirenler Kapıcıbaşı Mustafa Ağa ile Tavil Mehmed'in kendi adamı Koska Muslusu denen kişi idi:
BOA, Ali Emîrî tasnifi, Ahmed I, No: 68 (7 Mart 1606-27 Şevval 1014 tarihli arz).

69 1606 yazında Kayseri'yi kuşatan Celâlîlerin başındaki Ömer ve Zülfikar paşalar da Celâlîlikten türeme beylerbeyleri idiler. Fakat hangi vilâyete verildikleri bilinmiyor.

70 Nasuh Paşa'yı Bolvadin Köprüsü'nde bozguna uğratan "Tavil Halil" adlı Celâlîbaşı, Şehrizor beylerbeyliğini alan bu bahsettiğimiz "Tavil Mehmed Paşa" ile kardeş olsa gerek: Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, VIII, s. 55 ve 69-70.

daha yüksek ulûfeler ile onaylanıp, sözü geçen 8 kişi "cebeci ocağından nakkaş bölüğü"ne kayıt ve kendilerine "bevvaplık" görevleri verilmişti.[71]

İsyandan vazgeçmesi karşılığında, kendisine de Çıldır beylerbeyliğinin verildiğini söylediğimiz Karakaş Ahmed Paşa, kısa bir süre sonra oradan alınarak, Malatya Sancağı'na, "ber-vech-i arpalık mutasarruf ola" kaydıyla verildiği sırada,[72] İran seferinde birlikte bulundukları Tavil Mehmed, gerisingeri isyan edip, Diyarbekir'e tâbi Harput Kalesi'ni kuşatmış, bu kere Karakaş, hükûmeti tutarak, bu Celâlî arkadaşıyla harbe tutuşmuş ve Harput'u kurtarmıştı. Celâlîliği bırakmasına karşı, o zaman Çıldır Eyaleti'ni kazanmış olan bu kişi, Tavil'i bozguna uğratması üzerine, bu seferki mükâfatını daha büyük çapta istedi:

Karakaş Paşa, arzında, Deli Ferhad Paşa'dan aldığı davet üzerine, İran seferine hareketinden altı konak sonra, padişahtan, baharda sefere kendisi çıkacağı dolayısıyla vezir Mehmed Paşa ile o yön sınırını bekleyerek, hazırlıklarını da geliştirmesi için ferman aldığını, bu sırada "Şehrizor beylerbeyi iken isyan eden Tavil Mehmed Paşa'nın, on bin miktarı Celâlî levend ile Harput üzerine müstevlî olup etraf u eknaf emvâl u erzakların nehb u garet eylediğinden gayri ihrak bi'n-nâr" etmekte olduğunu bildiren "feryatçılar" gelmesi üzerine, sözü geçen kalenin yardımına koştuğunu, o yakınlarda olan "Ekrad beylerini" hükûmeti desteklemeye çağırdığında, olumlu davranmaları şöyle dursun, "mel'ûn-ı ebedî ve mağbûn-ı sermedî'ye her biri harçlık ve zahire" yolladıklarını, böyle olduğu halde, 30-40 günlük "ceng ü cidâl ve harb ü kıtal" yapılarak, Celâlîlerin 200 adamları ve "nâmdârlarından Gemici Bölükbaşı ve Kulu ve Cafer"in kılıçtan ge-

71 Bu işleme ait vesika: BOA, Ali Emîrî tasnifi, Ahmed I, Karton 2, No: 482. "Şehrizol beylerbeyliği verilen Tavil Mehmed Paşa kullarının arzıdır.

Yedişer akçe ile (kendi arzı)

Kendinin akrabasından olan sekiz nefere ihtidadan beşer akçe ile bölük inayet buyrulmak rica eder.

(Sadrazamın arzı)

Sekiz nefer iptidadan beşer akçe ile bölük verüle deyu'

Mustafa (bin Süleyman cebeci yevm: 8,5 bevvaplık; K. nakkaş (nakkaş bölüğü) Ahmed (bin) Mustafa bevvaplık

Rizvan b.	Mustafa b.	Hüseyin b.	Ali b.	Eyyub b.
Abdullah	Ahmed	Ahmed	Abdullah	Sinan
bevvaplık	bevvaplık	bevvaplık	bevvaplık	bevvaplık

Bâlâda mestur olan kulları bu bendlerinin karib akrabalarından olup yarar ve nâmdâr, umûrdîde ve kâr-azmude, mahall-i merhamet ve lâyık-ı sezavâr-ı inayet kulları olmağın avâtıf-ı aliyye-i husrevânîden zümreyân-ı mezburâna ilhak olunup Âsitâne-i Saadet'te istihdam olunmak ricasiyle Der-i Devlet-nisâba arzolundu; Bâki ferman Dergâh-ı mâdelet âlem-penahındır.

Bende-i
Mehmed
Mîrîmiran-ı
Şehrizor hâlâ

72 Beylerbeyi rütbesine erişmiş olan bir kimseyi, açık eyalet bulunmaması yüzünden sancağa verince, bu dirliğine "arpalık" ve kendisine, sancakbeyi değil, "mutasarrıf" deniyordu.

çirildiklerini, Harput Kalesi'nden bu şekilde bozularak kaçan 700-800 eşkiya sekbanın, bu sefer de Malatya'ya saldırıp, kale kapısını ele geçirmeleri üzerine, müsellim halk ile birlikte bir yandan karşı korken öte yandan kendisine haber ulaştırdıklarını, hemen Harput'tan acele Malatya'ya koştuğunu, yapılan çarpışmada Tavil Mehmed'in "zorbabaşıları olan Kör Mehmed ve Küçük Sinan ve Sarı Mehmed ve 40-40 neferlerini toprağa düşürüp" eşkiyayı buradan da kovduğunu belirttikten sonra, şu hizmetine karşılık, Rakka beylerbeyliğinin kendisine, üzerinde bulunan Malatya Sancağı'nın da, kayd-ı hayat şartı ile oğlu Bektaş'a sadaka olunmasını rica ediyordu.[73] Enderun'dan, "çıkma" yoluyla, bey tayini geleneği, Celâlîlerin zoru altında, bir defa bozulduktan sonra, kendini, devletin bile kolunu bükemeyeceği güce erişmiş gören bir Celâlî başbuğunun isyandan vazgeçme karşılığında, hükûmetten istediği "sadaka" bazen akıl ve hayalin sınırını aşacak kadar büyük oluyordu. Örneğin Nasuh Paşa kuvvetlerini 1605 Ekimi'nde büyük bozguna uğratan "Celâlî Tavil Halil"e sadaret kaymakamı Sofu Mehmed Paşa'nın, itaate yanaşırsa karşılığında kendisine beylerbeylik sağlanabileceğini bildiren bir mektup yollaması üzerine isyancıbaşı, eğer Anadolu, Sivas ve Halep eyaletleri birleştirilerek bu geniş yerlerin beylerbeyliği verilirse, teklife peki diyeceği cevabını vermiş, Sofu Mehmed Paşa da uygun bularak, Tavil Halil'in arzını padişaha "telhis" etmişti ki, hemen reddolundu.[74]

Eli kolu, iki taraflı sürüp giden seferlerle bağlı bulunduğunu söylediğimiz hükûmet, Celâlî başbuğlarının gönlünü yapmakla, Anadolu'daki olayların yatışacağını, toplum hayatının barışa kavuşacağını beklemenin boşuna umut olduğunu, daha ilk denemelerden itibaren anlamış olmalıdır. Ancak, birçok Celâlî başbuğuna isyanı bıraktırdığı ya da böylelerini devletin yetkili kişileri kılarak, öteki Celâlîleri, içlerinden "en zorbasının" gücüyle sindirdiği için, günü kurtarıcı faydaları olan bu usul, sekiz-on bin Celâlî sekbanının başı olabilme başarısını göstermiş olanlara, sanki isyan yolundan gidilince bu işin sonunda "şanlarına lâyık bir mansıp" elde etmek var gibi çekici bir başarı anlamına geliyordu. Şunu sözümüze hemen ekleyelim ki, isyancıbaşılıktan beylerbeyiliğe veya sancakbeyliğine geçmek Celâlî başbuğlarının hayatlarını hiçbir şekilde değiş-

73 BOA, Ali Emîrî tasnifi, Ahmed I, No: 856 olarak elde bulunan bu "arz" vesikasının başına, usul gereğince, sadrazamın yazdığı telhiste, "Mukaddemâ eşkiyadan olup beylerbeyilik verilmekle üç seneden berü" padişaha sadakat ile hizmet etmekte olan Karakaş Paşa'nın, tekrar Celâlî olan Tavil Mehmed Paşa'yı "mecruh ettiği" de (Karakaş kendisi arzında söylemediği halde) eklenmiş; ayrıca, Karakaş'ın oğlunun üzerinde Samsat Sancağı'nın bulunduğu, Malatya'nın verilmesi halinde, adı geçen yerin de, "arpalık olarak", gene Bektaş'ın üzerinde kalması teklifi, arzda olmadığı halde, sadrazamca ilâve olunmuş. "Ol vilâyetin âyanı arz ve mahzarları ile" Karakaş'ın Tavil'e karşı hizmetini de bildirmişler; padişah, kendi "hattı" ile, "verdim" kelimesini yazmış olduğuna göre, eski eşkiya Ahmed önemli bir imtiyaza konmuş oluyor.

74 Bk. Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, VIII, 8, s. 71.

tirmiyordu. Bu gibiler, sadece bir unvan kazanmakta, tutum ve davranışlarındaki "Celâlî üzere" yaşantısının bütün nitelikleri en ufak bir kayba uğramadan sürüp gitmekteydi. Örnekleyin, 1607 Temmuz'unda Kayseri Sancağı üzerine bir kasırga gibi esen ve şehri çembere alarak halka açlıktan kan kusturan on bin kişilik Celâlî sekbanının başında bulunduklarını gördüğümüz Zülfikar Paşa ve Ömer Paşa, unvanlarının gösterdiği üzere, birer beylerbeyliği almışlar fakat Celâlîlik hayatını bırakmamışlardı.[75] Aslında, usulünce yükselmiş öteki sancakbeyleri ile beylerbeylerinin de başlarındaki sekbanlarını, soygunla yaşatma yönünden bunlardan hiç farkları yoktu.[76] Bütün beyler, ister "Enderun'dan çıkma" olsun, ister devletten zorla mansıp koparma yolu ile Celâlîlikten geçme bulunsunlar, kapılarında toplanan levend ve sekbanların arzusuna bağlanmış birer esir gibiydiler. Sekban bölüklerinin suyunca gitmeyerek, onları istediği gibi idare etmeye yeltenen beylerden sırf bunun için hayatlarını kaybedenler az değildi.

Sözün kısası şudur ki, bütün XVI. yüzyıl süresince, önceki zamanlardakinden çok üstün ölçüde çiftbozan türemesi, Türkiye'nin her yanında levend birikintilerinin doğmasına sebep olmuş, bunlar toplumun iktisadî, siyasî ve sosyal hayatına yaptıkları yıkıcı etkilerle iç düzeni iyice karıştırmışlar, sözü geçen yüzyılın sonuna doğru, köy toplumunu bir fırtına korkunçluğu ile sarsarak çiftçinin büyük çoğunluğunu da yerinden oynattıktan sonra, saldırılarını şehirlere çevirmişlerdir.

I. Ahmed devri (1603-1617) Türkiyesinde, şehirlerin ve kasabaların kale duvarları dışında bulunanlar için, ya levend-sekban olmak ya da onların başında Celâlîbaşı, beylerbeyi, sancakbeyi gibilerden biri bulunmak dışında bir yaşantı söz konusu olamazdı. Celâlî hareketinin "Fetret" ve "Büyük Kaçgunluk" devrinde, sanki, Celâlî başbuğluğu, arı kovanının dışı, sancakbeyliği, beylerbeyliği gibi resmî görevler de içi sayılıyordu. İsteyen içerden çıkıp dışarda yeliştiriyor, sonra gene isterse geri girip içerde çırpınıyordu. İşte Celâlî başbuğlarının veya resmî görevli beylerin halleri böyleydi.

75 Ankara Etnografya Müzesi, Kayseri Şr. Sc. No: 14, 16 Rebiülevvel 1016 tarihli sicil yazısında, "İşbu bin onaltı senesinde vâkî olan mah-i Rebiül-evvel Zülfikar Paşa ve Ömer Paşa ve Macar nam Reisu'z-zaleme on bine karip eşkiya ile Kayseriye'yi muhasara edüp..."

76 O zaman, halkın yolladıkları binlerce arzlarda filan veya falan beyin sekbanlarının, hattâ, beyin kendisinin soygunlarından yanıp yakınma ile, şu veya bu Celâlî başının sekbanları, ya da kendince yapılan soygunlardan şikâyetler arasında hiçbir fark yoktu. Bunu çok iyi bilen hükûmet, yolladığı fermanlarda, her vesile ile ümerâya, halkı soymaktan ve köylere devriye bölükleri çıkarmaktan sakınmalarını hatırlatır dururdu.

5- Büyük Kaçgunluk Devrinde Dirlik ve Düzenlik

a) Celâlî baskınları önünde köyler halkının kaçması

Bundan önce, Türkiye'nin dirlik ve düzenliği konusunda, yaptığımız araştırmalarda gösterdiğimiz üzere, özellikle Anadolu'da, pek çok kişi çiftlerini bozarak, ya da evdeki iş, baba ve oğulları oyalamaya yetmediği için, bunlardan birini ya da ikisini "garip yiğitler" dünyasına katılmaya zorunlu kılmaktaydı. Köyü bırakıp kendisini geçindirecek bir ekmek kapısı aramaya gitmenin, Türk toplumunda varlığı çok eskilere kadar çıkan bir tarihî yaşantı olduğunu biliyoruz.[77] Osmanlı İmparatorluğu'nda XIV. ve XV. yüzyıllarda, köyden çıkan "garip yiğitler"i devletin harp makinesi yeni zaptolunan geniş topraklara doğru kolayca akıtmış, bunlardan birçoğunu da bey, paşa ve vezirlerin kapılarındaki sekban bölüklerinin kadroları yutmuştur. Fakat, XVI. yüzyılın başlarından itibaren çiftbozan ve garip yiğitler (sekban ve levend adlarıyla); toprak ememediği için şurada burada gölcükler yapan yağmur suları gibi, ortalıkta sahipsiz gruplar halinde görünmeye başlanmışlardır. Bunun başlıca nedenlerini belirtecek imkânlarımız oldukça fazladır. Çünkü, garip yiğitlerin ve çiftbozanların kaynağının köy olduğunu, başta padişah olmak üzere, Osmanlı devlet yöneticileri çok iyi sezmiş oldukları için, zamanın resmî vesikalarında bu konuya ait yeteri kadar bilgi bulunmaktadır. Hele mahkeme defterlerinin elimizde bulunması, ayrıca, bize, halkın günlük hayatını bir ayna duruluğu içinde gözden geçirme kolaylığını sağlıyor. Bu sözlerimizi şöyle özetleyeceğiz ki, ferman, berat, hüküm gibi, devletin çıkardığı resmî yazıların beyanları, mahkemelerde görülen davaların deftere geçmiş karar sonuçları demek olan hüccetler, şehirlerin endüstri, pazar ve dükkân içi alışveriş işlemlerini tesbit amacıyla kadılarca defterlere yazılan kararlar ve sözleşmeler, subaşılar, asesbaşıları, kadı naipleri ve toplumun düzeninin öteki sorumluları eliyle mahkemelere gelen ve burada kayıtlanan asayiş ve sosyal düzenle ilgili olaylar, beylerin ve öteki ehl-i örfün, Divan'a, kadıya ve başka yerlere yazdıkları mektuplar, kadıların merkeze yolladıkları kazaya defterleri ve halkın isteğiyle düzenleyip Divan'a sundukları mahzarlar gibi, bugün elimizde bulunan daha birçok türden tarih vesikalarının gözden geçirilmesiyle, köy insanının, XVI. yüzyıl süresince, hem de yıldan yıla artan bir sayıda, oddan

77 Köy sosyal-ekonomik yapısının yüzyıllardır dışarı verdiği bu kitlenin toplum ve devlet bünyesinde ne gibi etki ve olaylar yarattığını, 1453'ten öncesi için *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, I adlı eserimizde anlatmış bulunuyoruz. 1453'ten 1559'a kadar olan süredeki aynı türden olayları da adı geçen eserin II. cildinde bulacaksınız.

ocaktan neden ayrılıp levendlik gibi her zaman ölümün kıyısındaki bir hayatı aramaya çıktığı sorusunun cevabını doğru olarak bulabileceğiz.[78] Türlerini saydığımız vesikalardan, düzenlendikleri konuların bir gereği olarak belirdiği üzere,[79] köylüyü, XVI. yüzyıldan önceki devirlerde olduğundan daha fazla ölçüde, toprağından ayıran ve bunlardan boş levend kümelenmelerini yaratan olaylar şöyle özetlenebilir:

1- Türlü nedenlerle, artık XVI. yüzyıl devlet düzeninin başlıca kolları, eskisi kadar garip yiğit ve levend (çiftbozanlıktan üreme kişiler) görevlendiremiyor, Balkanlar'ın bu alanda Anadolu'ya rakip olması, rical kapılarındaki sayıları çok artan kölelerin ve gulâmların, çok ucuz bir masrafla her işte kullanılmaları, buralarda da sekbanların askerlik dışındaki görevlerini azaltıyordu.

2- Gerek hazinenin, gerekse dirlik sahiplerinin (devletten timar şeklinde ücret alan hizmetlilerin), çektikleri para darlığı etkisiyle, vergi toplama usullerini kanun ve geleneğe bakmadan, bozup durmalarının reayayı kaldırabileceğinden fazla para ekleme zorunluluğunda bırakması (devlet, avârız vergilerini çeşitlendirmiş ve dirlik erbabı, özellikle ümerâ, tekâlif-i şakka suretinde salmalar toplar olmuşlardır).

3- Ulûfeliler (yeniçeri, acemi oğlanı, sipah, silâhdar ve ötekileri), cihet sahipleri (kadı, müderris, naip, vakıflardan hisseleri olan mürtezika) ve ellerinde nakit para toplamış kişiler, köylünün parasız kalmasından faizcilik yolunda faydalanarak, tefecilik (ribahorluk) yapmaya başlamışlar, böylece, çiftçi boyunca borca batmak zorunda kalmıştır.[80]

4- Para darlığı köy halkını bu kadar boğunca, onu köyünden bezdirecek başka bir ekonomik olay, Osmanlı mirî toprak düzeniyle çelişmesine rağmen, re-

78 Bu konuda, uzun uzun arşive, ya da şer'iyye sicillerinin saklandığı müzelere kapanmadan da, yukarıda türlerini saydığımız vesikalardan pek çoğunu yayımlanmış oldukları eserlerden bulabilirsiniz. Örnekleyin, şu kitaplarda, köy sosyal-ekonomik hayatını bizim burada anlattığımız şekilde, sanki bu sorun üzerine yazılmış bir etüt yazıları niteliğinde olan pek değerli vesikalar çıkmıştır: Ahmed Refik, *X. Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, İst., 1333; H.T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa*, İst., 1942; M.Ç. Uluçay, *Saruhanda Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İst., 1944.

79 Belgeler bölümünde 11 numara ile gösterilen (Aslı Ankara Şr. Sc., No: 6, s. 258) belge, Türkiye'de köylünün nasıl bir zulüm ve işkence hayatı yaşadığını, niçin yerinden yurdundan kaçmak zorunda kaldığını, ne kadar canlı anlatıyor.

80 Celâlî Fetreti ve Büyük Kaçgun zamanlarında köylerini bırakıp kaçanların birçoğunun da, borçlu durumda olduklarından, alacaklının tazyikinden kurtulmak için bu karışıklıkları fırsat bildiklerine dair vesikalar az değildir. Nitekim, bu husus hükûmetçe de ciddî olarak tesbit olunmuş, ayrıca, Anadolu karışıklığının az çok yatıştığı Kuyucu Murad Paşa'nın ünlü "Celâlî seferi"nden sonra, I. Ahmed yayınladığı uzun bir adalet fermanında, kaçan köylülerin borçluluğu meselesini ele almış, borçları korkusundan yerlerine dönmeye cesaret edemeyen köylülere, borçlarının ödenmesini üç yıl geri bıraktığına ve hiçbir alacaklının bu süre içinde borçlusu köylüden tek akçe istemeyeceğine dair teminat vermiştir: Bak., M. Ç. Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık*, vesikalar, 1018 tarihli adalet fermanı.

ayanın topraklarını yok pahasına ele geçiren "askerîler"in[81] ve "yerlüden kudretlü olanlar"ın geniş ölçüde çiftlikler kurmaları olmuştur. Özüne bakılırsa, daha Selçuklu devrinden beri, başta sultan olmak üzere, bütün devlet büyüklerinin, memleketin beğendikleri en verimli yerlerinde çiftlikleri vardı. Buralarda ekim ikinci sırada kalıyor, hayvan sürüleri besleme önde geliyordu. Osmanlılardaki "hassa çiftlikler"in başlangıcı böyleydi.[82] XVI. yüzyılın ortalarından sonra, "ekâbir çiftliklerinin yanında, kapıkullarının (çoğuncası yeniçeriler ile sipah ve silahdârların), kadı, müderris gibi elinde para toplanabilenlerin, köylerde toprak ele geçirerek, "çiftlik" yoluyla üretime giriştikleri görülmektedir.[83] Çiftlik sahiplerinin köylüyü tedirgin etmekteki etkileri, "angarya" ve çiftçinin ürünlerine hayvan sürülerini musallat etmeleri suretiyle oluyordu. Zaman zaman gelen açlık ve sürekli olan para darlığı sayesinde, çiftlikleri olan kişiler, perişan köylüden toprağının "tasarruf hakkı"nı[84] birkaç batman una, ya da 100-200 akçeye kolayca alabilmekteydiler. Gerek "Fetret" ve gerek "Büyük Kaçgunluk" devirlerinde, köyler güvensiz ve her türlü saldırıya açık yerler olmalarına rağmen, gene de fakir halk kaçarken, tarlalarını yok pahasına alıp çiftliğine katan insanları bol bol bulmuşlar.[85]

5- Sekban, levend ve suhte bölüklerinin köyler üzerine, o zaman kullanılan deyimiyle, "birer muklacı"[86] gibi üşüşmeleri de, çiftçinin yerinden yurdun-

81 "Askerî" deyimi, resmî kişileri ifade etmekte olup, beytülmal ve kadıaskerlere ait tereke işlemleri dolayısıyla, bu terim hukukî anlamı belirtmektedir. Örnekleyin, servetlerini devlet-hazinesinden aldıkları ile edinmiş olan kadı, müderris, timarlı sipahi ve öteki dirlik sahipleri ile ümerâ, hep "askerî taifesi"nden idiler. Kapıkulları da askerî olmalarına rağmen, terekeleriyle ilgili işlem ocaklarına aitti.

82 Bu çiftlikler, sahiplerinin resmîliği yüzünden, subaşıların giremediği yerler olarak, hırsız, katil ve eşkiyaların sığındıkları yerler olduğu yolundaki şikâyetler, hükûmetin dikkatini çekmişti. Bir hükümde, deniyor ki, "bazı hırsızlar ev basup yola inüp nice adamlar katleyleyüp defaatla kabahatları zuhur eyleyüp kimi sicil olunup ve kimi müfettiş elinden bir tarik ile halas olup vüzerâ çiftliğine varup ve müteferrika ve çavuş ve sipahi çiftliğine ve yeniçeri çiftliğine bir tarikle sığınup kimi çoban olup...". BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 497.

83 İstanbul çevresi, Bursa, İzmit, Balıkesir, Trakya gibi verimli toprak bölgelerinde, "ekâbir çiftlikleri", sanki birbirlerine çitili idiler, özellikle Uludağ yöresinde sayıları on binleri bulan "hassa koyunları"ndan ibaret yüzlerce sürüler otlatılmaktaydı.

84 Mirî toprak rejiminde, toprağın asıl sahibi devlet olduğu için, köylünün ancak tasarruf hakkı vardı ki, devletin (daha doğrusu onun vekili demek olan dirlik sahibinin) rızası ile bu hak kadı huzurunda başkasına devredilebilirdi. Ancak şunu söylemek gerekir ki, kadı defterlerinde "askerîler"in köylüden devraldıkları toprak tasarruflarına ait işlem fazla geçmiyor. Çiftlikler de yerden mantar gibi bittiklerine göre, demek, devir işi, sipahinin de tasvibi ile, kendi aralarında yapılıyor, resmiyete dökülmüyordu.

85 Köylerin çiftlikler haline getirilmesinden doğan sorunların ne şekilde halledilip toprakların eski sahiplerine geri verilmeleri suretiyle, reayanın köylerine dönmeleri hakkındaki hükümler için, I. Ahmed'in 1018 tarihli fermanına bakınız: M.Ç. Uluçay, *a.g.e.*, vesika bölümü.

86 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton, 4, No: 704: "Tırabzonda muklacı ve sekban ve sair eşkiya yeniçeri ve sipahi nâmıyla köy köy gezüp vilâyeti harap edüp..", topçular kâtibi Abdülkadir, aynı yazma (Esad Efendi Kit., No. 2151) vr. 74: "...ve Deli Hasan yetmiş bin nefer sekbanlar ve muklacılar ve hadbinleriyle..."

dan kaçmasına az etki yapmamıştır. Bundan önceki araştırmalarımızın gözden geçirilmesinden anlaşılacağı üzere, yukarıda adlarını saydığımız soyguncu ve yiyici kişilerden birikme bölükler, uğradıkları köylerde birer süre konakladıkları sırada, fakir-zengin, hemen herkes bu zorlu konakçıları ağırlama külfetine katılıyordu. Bölüğün levend veya suhtelerinden, çoğu ergen (evliler de evlerinden uzun süreler ayrı kaldıkları yüzünden bekâr sayılırdı) olduğu için, köylünün ırzına iliştikleri de az değildi.[87] Buna göre, soyguncu bölüklerin, köy insanını yerinden oynatmadaki etkilerinin, bir yandan, ortada, mal, can ve ırz güveni diye bir şey bırakmamaları, öte yandan da, levendliğin, kazancı kolay ve her türlü sosyal kayıttan uzak hür bir yaşantı türü görünmesinin, ömürlerinin hangi şartlar içinde geçmekte olduğunu belirttiğimiz köy insanına imrendirici gelmesi şeklinde iki yönü bulunduğunu kabul edebiliriz.[88]

Türkiye'nin dirlik ve düzenlik tarihinde, baş sorun olarak, devleti uğraştıran "köyden türemiş boş levendler" oluntusunun XVI. yüzyıldaki seyrini buraya kadarki çizgileriyle izledikten sonra, şimdi, Anadolu köyünün, 1603 yazından 1609 sonlarına kadar yaşadığı "Kaçgun" olayını başat belirtileriyle kaydeyleyelim:

Daha 1603 yazında Türkiye yüzeyine bakıldığı zaman, insanın gözü, Celâlîliğin yepyeni bir yola girdiğini kolayca seçebilirdi: Deli Hasan'ın ardı sıra gitmeyip, Anadolu'ya dağılan yüzlerce isyancıbaşının bölükleri gittikleri bölgelere, sanki her yanı tutuşturan birer yangın gibi yayıldılar. Karayazıcı ile Deli Hasan Celâlîliğinin eski çırakları olan yeni başbuğlar, şimdiye kadar alınmış hiçbir korunma tedbirinin eme yaramadığı açık köyleri zehirli iğneleriyle dağlayan, kovandan boşanmış azgın arılara benziyorlardı. Gerçekleyin, kendilerine takılan "Celâlî" sözünün anlamına uygun olarak, tam bir vurucu kırıcı davranışı huy edinen "muklacılar" önünde, halkın paniğe kapıldığı, o zamanın Anadolu'yu ilgilendiren bütün yazışmalarında söz konusu edilmiş-

87 Ümerânın kapılarındaki sekbanlar, aynı şeyleri, yalnız köylerde değil, şehirlerde bile yapmakta idiler. 1606'da İran seferine gitmekte olan Deli Ferhad Paşa, Bursa'dan geçerken, halk askerden bazılarının kadın kaldırmakta olduklarını şikâyet edince, paşa cevabında, "Ya beni mi kaldırsınlar?" demişti. Bk. Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, VIII, s. 74.

88 Eserlerini Celâlî Fetreti ve Büyük Kaçgun sıralarında veya az sonra yazmış olan vekayinameciler, köylü halkın "bölüklere karışmalarını", türlü sosyal ve iktisadî baskıların zoru altında sırf yağma hırsı ile yaptıklarını iddia ediyorlar, Kâtip Çelebi, "Erazil-i reaya memleketi hâlî bulup tarik-i yağmaya sapmışlardır. Her sülük bir tarikle ata ve dona malik olup her fırkaya bir reis peyda olmuş ve bölük bölük atlı ve piyade" müsallah gruplar, "nehbü garet ve hetk-i haremât etmişlerdir" diyor. Bk. *Fezleke*, s. 289; Abdülkadir Efendi de *Vekayi-i Tarihiyye*'de, "Anadolu Vilâyeti'nde Celâlîler ve sekbanlar çiftçiler hizmetlerin ve kurraların bırağup vesvese-i şeytanî ızlâliyle tüfenklenüp sekbanlara karuşup seyyidi olurdu" diyor: Süleymaniye, Esad Efendi Kit., No: 2151, vr. 73. b.

tir.[89] Örnekleyin, Karaman Beylerbeyi Mehmed Paşa, "yurtluk ve ocaklık üzere" bir çavuşun üzerinde bulunan zeamet konusunda, Boğazlıyan kadısına 1 Nisan 1608 tarihli mektubunda, "Celâlî taifesi istilâsında mezbur zeametin reayası bilkülliye terk-i vatan edüp harab ve yebab" olmuş bulunduğunu yazıyordu.[90] Lâdik kasabasının, kadı, müderris ve öteki ileri gelenleri de, adı geçen kasabanın yarısını Gurguroğlu'nun yaktığını ileri sürerek, bir dahaki baskına karşı bir palanka (küçük kale) yapma izni isterken, köylerin harap ve insansız kaldıklarını Divan'a duyurmuşlardı.[91] Köyler halkının, geniş çapta şuraya buraya dağılarak, yerlerinin insansız kaldığı üzerinde bütün vesikaların tanıklık ettiğini söylemekle, bu konuyu burada keseceğiz. Ancak, şunu da eklemeden edemeyeceğiz ki, örneği çok olmasa da "reaya"nın, kaçmak değil, "eşkiyaya katılarak", birlikte soyguna giriştiği yerler de görülmüştür. Gerçekleyin, Alâiye (Alanya) kadısı Divan'a yolladığı mektupta, kasabanın "âyan ve eşrafı ve ulemâ ve sulehası"nın, kendisine gelip yakındıklarını bildiriyordu: Sözlerine göre, "ahalisi fitne ve fesat üzere olup etraf ve eknafta olan eşkiya ile ittifak ve ittihad edüp reaya ve berâyâ mezburlardan muzaccir olduğundan mâadâ avâriz-i divaniyye ve tekâlif-i örfiyye vermekte inat ve muhalefet üzere" idiler.[92]

b) Kaçgun'da köylü kitlelerin gittikleri yerler

Olaylar uzun uzun yazışmalara yol açtığı için, köylerinden ayrılanların nerelere gittikleri de genel olarak bilinmektedir. Levend soygunları diye nitelenebilecek olan büyük karışıklıkların yerlerinden oynattığı milyonlarca köylünün gittiği yerler, önem sırasıyla, aşağı yukarı şöyledir:

1- Hükûmetin izniyle, uygun yerlerde yapılan "palanka"ların ve şehirlerle kasabalardaki kalelerin içine sığınmalar.[93]

2- Görülmesi, ya da ulaşılması güç, sarp, dere içi ve ormanlık yerlerde kurulan derme çatma yeni köylere taşınmak suretiyle, eski köylerin yerlerini değiştirme.

89 Ankara Şr. Sc., No: 9, s. 292, 15 Ağustos 1605 (Selh-i Rebiülevvel 1014) tarihli bir defterleme yazısında, "hass-ı hümâyûndan Ankara ve Yenişehir aklâmından Haymana nam mukataa tevâbiinden Kırşehir ve Hacıbektaş kadılıklarında olan hasların birkaç sene vilâyet fetret olmağla ümerâ ve nuzzardan kimesne zaptı için varılmak müyesser olmamağla..." şeklinde ifade ile, Celâlî olayları sırasında, hükûmetin idareden el çekmiş bulunduğunu belirtmiş oluyor.

90 Kayseri Şr. Sc., No: 14, 15 Zilhicce 1016 tarihli mektup tıpkısı.

91 BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No. 483 (24 imzalı ve 2 Rebiülevvel tarihli arz).

92 BOA, MD, No: 75, s. 42 (Alâiye beyine ve İbradi kadısına 28 Zilkade 1013 tarihli hüküm).

93 Örnekleyin, Karahisarısahip (Afyon) kadısına yazılan hükümde Celâlî yüzünden kaçıp kaleye dolanlara, boş arsalara yaptıkları binalar yüzünden eziyet olunduğunun şikâyeti üzerine önlenmesi için hüküm, MD, No: 75, s. 42.

3- Başka sancaklara, özellikle doğunun sınır vilâyetlerine kadar giden uzak göçmeler.

4- Böylece türlü yönlere dağılarak, ekip biçme ve hayatını iyi kötü kazanma düzenini bozmak zorunda kalmış olan ailelerin genç ve gücü yerinde erkeklerinin levend bölüklerine karışmaları.

"Celâlî Fetreti" ile "Büyük Kaçgunluk" arasında bağlantı yılı olan 1603'te, öyle anlaşılıyor ki, Türkiye halkı, ortalığa düzenlik geleceğini ummak şöyle dursun, gidişatın bütün bütün karanlığa yöneldiğini anlamış, bu durumda, son bir korunma çaresi olarak, büyük şehirler ve kasabaların eski kalelerini onarmak, kale dışlarında kurulmuş bulunan mahalleleri çok ise, buraları da içine alacak daha geniş "surlar" çevirmek, sonradan doğmuş kasabaları, yeri korunmaya uygun köyleri palanka içine almak gibi çareler düşünerek, yapım izni getirtmek üzere, memleketin dört bir yanından halk yığınları, kadıları ağzıyla izin isteyip almışlardı. İşin başlangıcında, divanın, bu gibi isteklere pek kolayca davranıp izin kâğıtlarını hemen yolladığını görüyoruz. Çünkü, Anadolu'daki büyük karışıklıkların hükûmet gözüyle anlamı, Celâlî bölüklerinin, sanki halka karşı yabancı ülkelerden gelmiş askerler gibi olmaları dolayısıyla, bir yanda topluma düşman saldırganlar, onların yamacında da, yediden yetmişe birbirine sımsıkı sarılmış "reaya fukarası" bulunduğu şeklindeydi. Halbuki, yukarıda ayrıntılarıyla anlattığımız üzere, oluntu hiç de hükûmetin nitelediği gibi değildi. Gerçi yerine göre resmî görevli bir beyi ya da Celâlî olmuş bir başbuğu önlerine düşürüp, köyde, kasabada, şehirde, şurada burada oturan halk topluluklarını soymak suretiyle geçim sağlamak zorunda olan levendler, artık, toplum içinde ayrı bir düzen idiler. Ancak, buraya giren kişilerin kaynağının da köy toplumu olduğu, kimlerin Celâlî, kimlerin hükûmet görevine bağlı kişiler bulunduklarını ayırmanın kolay bir iş olmadığı da düşünülünce, kale ve palankaların, halkı koruyacak kapalı engeller teşkil edemeyecekleri kendiliğinden anlaşılır. Örnekleyin, bugün Celâlîlere karşı koyan bir kişi, halkın da desteğiyle palankayı kuruyor, yarın olaylar kendisini de bir Celâlî olmaya sürüklerse, yapmış olduğu kale ve palankayı bu sefer hükûmete karşı kullanıyordu.[94] Palankalarla ilişkili olayları izlediğimiz zaman, kale veya palanka yapma izni almada, Celâlî eğilimliler ile, Celâlîlere karşı halkın ya-

94 Meselâ yerinde anlatılacağı üzere, bu şekilde eşkiyanın eline düşmüş palankaları yıkma görevi alan Karaman beylerbeyi, divana yolladığı mektupta, görevinde karşılaştığı zorluklardan söz ederken, "Palankaları hedm içun ol canibe (Kırşehir Sancağı'na) varıldıkta liva-i mezbur beyi olan Erzâde (Celâlîlikten geçme) beş-altı yüz miktarı tüfenkdaz sekban cem'edüp ve sancağında yüz miktar palankalara adamlar gönderüp palankalara kapatup bilâemr cenge mübaşeret olunmaduğunu bildirmişsin..." demektedir: Bk. BOA, MD, No: 78, s. 53.

nında kendilerini korumak niyeti güdenler arasında bir ayrım yapılamadığını, bu yüzden de, bu yıl inşasına izin verilen yüzlerce palankadan pek çoğunun, ertesi yıl Celâlî sığınağı olduğu için yıktırılmalarına ferman çıktığını çok görmekteyiz.[95] Hükûmet, palanka ve kalelere ait, yapılma ya da yıkılma isteğini belirten yüzlerce birbirinin tersi dilekçeye nasıl işlem yapılacağını şaşırmış görünmekte, bu yüzden de birçoklarına yapma izni vermeye devam ederken, öteki pek çoğunun da yıkılmasını emretmekteydi.[96] Bu konuda hayli sıkı davrandığı şuradan da belli ki, Kalenderoğlu Mehmed, 1608'de Tosya'yı yaktığı zaman, bu karagünlü kasabada oturanlar, önceki izin fermanı da bu yangında yitmiş olmakla, kaleyi yeniden yapmak üzere, gerekli müsaadeyi almakta hayli güçlük çektiler.[97] İzinsiz yapılan ya da eşkiyanın kullandığı öğrenilen kale veya palankaları yıkmakta devletin büyük kalelerindeki bir iki topun oraya yollanması yetiyordu.[98]

Palanka ve kale yapmak suretiyle eşkiyadan halkın korunması ya da zorbaların buraları ele geçirip birer derebeyi davranışıyla hükûmete karşı kullanmalarından doğan sorunlar uzun birer hikâye olup, XVII. yüzyılın ortalarına kadar bir türlü çözülemeyen dava halinde sürüp gitmiş olup, biz bu kadarını yazmayı bu etüdün sınırı için yeter buluyoruz.

"Celâlî Fetreti" ve "Büyük Kaçgunluk" sıralarında köylülerin, hattâ kasabalıların, canlarını kurtarmak için göze görünmez ormanlık, kayalık, dağ kovukları gibi yerlere kaçtıklarını, bazen vakit bulamamaları yüzünden, eşya, yiyecek, ekin ve hayvan sürülerini bile ortada koyduklarını kadılar şikâyet yazılarında veya resmî raporlar sayılan "kazaya defterleri"nde kaydetmişlerdir. Topcular kâtibi Abdülkadir de, *Vekayiname*'sinde, halkın dağlara ve "balkanlar"a (dağlık ve ormanlık, insanın kolay giremeyeceği karışık ve görünmez yerlere) sığınarak, palamut ile karın doyuracak bir yaşantı sürmeye başladıklarını tekrar tekrar söyleyip durmuştur.[99] Korunması çok zor olan köylerinden ya da kasabalarından daha kuytu ve elverişli yerlere gidip, çalı çırpıdan ev bark yapıp, böylece

95 Palankaların yıkılmalarına ferman çıktığında, görevliler harekete geçince, bu defa da, yıkmaya karşı yakınmalar başlıyor, palankaları yıkılınca eşkiyanın hücumuna uğrayacaklarını ileri sürüyorlar, bu durumda, divandan, birbirleriyle çelişir emirler çıkıp duruyordu. Bk. MD, No: 78, s. 840 (Karaman beylerbeyine ve Koçhisar kadısına, Muharrem 1018 tarihli hüküm).

96 Ankara'nın Murtazaâbâd Kadılığı, Gökler Karyesi halkı, kendi palankalarının da yıkılması emrolunduğunu arz ile, buraya eşkiya girmediğinden, kalenin kendilerine bağışlanmasını istemişler ve dilekleri kabul olunmuştu: Ankara Şr. Sc., No: 10, s. 287 (Evâsıt-ı muharrem 1016 tarihli kayıt).

97 BOA, MD, No:, 81, s. 172.

98 Örnekleyin, Haymana'da izinsiz yapılıp, eşkiyanın, yol kesmek üzere, içine sığındıkları palankaları yıkmak üzere Ankara Kalesi'nden iki top yollanması için Ankara kadısına ve dizdarına emir yolladı: Ankara Şr. Sc., No: 10, s. 208 (evâil-i Cemaziyelevvel 1016 tarihli hüküm).

99 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Kit., No: 2151, vr. 78, 80, 122.

yeni bir köy kurmuş olanların çoğu, 1609'u izleyen düzenlik yıllarında da dönüp eski köylerini diriltmemişler, Celâlîlik sıralarında şenelttikleri yerlerinde kalmışlardı. Bugün, Anadolu'da, örnekleyin "Tekke" adlı bir köy, onun biraz uzağında "Eski Tekke" denen, insansız, yıkık, yalnız eski bir mezarlığı bulunan başka bir köy; "Aldemirci" köyü, onun ötesinde de mezarı belli, aynı suretle boş kalmış "Eski Aldemirci" gibi oluntular, hep Büyük Kaçgunluk devrinin tarihî izleri halinde yaşamaktadırlar.[100]

Bulundukları çevreyi bırakıp, sancak sınırlarını aşanlar, yani uzak yerlere göç edenler de az değildi. Kendilerini korumaları daha güç olan Hıristiyanlar arasında görülen göçlerin Müslümanlarınkinden daha yoğun olduğu anlaşılıyor. Bunların çoğunluğu kıyı kasaba ve şehirlerine iniyordu. İstanbul, Hıristiyanların en çok gittikleri yerdi.[101] Anadolu halkını Rumeli'ye, belki buraya olanından daha çok sayıda da Türkiye'nin doğu sınır vilâyetlerine göç ettiren nedenler Celâlî karışıklığından başka, çok ağır olan vergi ve salmalara dayanamamak yanında borç baskısından kurtulmak ve ekip biçme azalması yüzünden çıkan kıtlıkta aç kalmak gibi diğer iki önemli oluntu idi.[102] Erzurum defterdarlığı ile birlikte, Karahisarışarki beylerbeyliği de üzerinde bulunan Mehmed Paşa, 1602'de İstanbul'a yolladığı adamı eliyle Divan'a sunduğu yazısında, Erzurum "aklâmına dahil mukataa yerlerinin reayası perakende olmağla" buraların gelirinin "serhad kullarının mevaciblerini" (ulûfelerini) ödemeye yetmediğinden yakınırken, Anadolu'dan doğu illerine olan göçleri de sözlerine eklemişti. Yazısında, "on beş yıldan mütecavizdir Sivas ve Maraş ve Erzurum ve sair memâlikten celây-i vatan eyleyen reaya Çıldır ve Kars ve Kiçivan ve Kağızman ve Diyadin ve Eleşkirt ve Zaruşad ve Şüregel ve Göle ve Tekman ve İspir ve sair Gürcistan

100 Anadolu yüzeyinde, bu olayın kalıntılarını ve genişliğini araştırmak için yapılacak bir gezinti, ayrıca, köylerin, yüzyıldan yüzyıla geçirdikleri ad, yer değişikliklerini tesbit için tapu ve öteki defterlerin incelenmesi, herhalde çok ilginç ilmî sonuçlar verecektir.

101 Timarlı sipahilerin ve öteki dirlik sahiplerinin şikâyet yazıları, mukataa emînlerinin vergi toplama defterleri, cizyedarların arzları, bu gibi raiyyetten vergi alacaklısı durumları dolayısıyla, göç eden kişileri arayıp bulduktan sonra, vergilerini toplama peşinde koşanların, yukarıda söylenen türden yazıları, ayrıca alacaklı oldukları kişilerle aralarında çıkan anlaşmazlık yüzünden mahkemeye düşmek zorunda kalmalar ve öteki olayların yarattığı işlemleri belirten tarih vesikalarının gözden geçirilmesi, Türkiye halkının Celâlî isyanları ve bu arada çıkan korkunç kıtlıklar etkisiyle, ne denli geniş çapta yer değiştirerek, birbirlerine yeni bir karışım yaptıklarını çok iyi belirtmektedir.

102 Mukataa emînleri, mültezimler, göçlere sebep olarak yalnız Celâlî baskınlarını, kadılar ise, kazaya defterlerinde, yerlerinde kalanlardan, göçenlerin hisselerine düşen vergileri de almak için avârızcıların ve cizyederların yaptıkları zorlamaları, ahalinin şikâyeti üzerine, divana yolladıkları arzlarında, Celâlîlik ile beraber avârız-i divaniyye ve tekâlif-i örfiyye vergilerinin ağırlığına reayanın dayanmayıp kaçmaya mecbur olmasını zikretmişlerdir. Bk. Ankara Şr, Sc., No. 10, s. 220, 239, 250.

beylerinin eyaletlerine" gidip yerleştiklerini uzun uzun anlatıyordu.[103] Erzurum Defterdarı Mehmed Paşa'nın yazdıklarının fazlasıyla doğru olduğu, kendisinden bir yıl sonra adları geçen doğu illerinin "tahriri" işinde bulunan eski nişancı Ali Efendi'den Divan'a gelen mektup ile anlaşılmıştır.[104]

Yukarıda sözlerini ettiğimiz görevlilerin verdikleri rakamlar doğruysa, köylerdeki ahalinin, genel olarak üçte ikisi göçmüş bulunuyorlardı.[105] Hattâ, olayların yapmış oldukları zarar ve ziyanı defter etmeye çıkan kurullar bazı köylerde bilgi alacak bir kişi bile bulamamış idiler. İnsanların üçte bir ölçüsünde kaldığı köyler reayasının durumuna gelince, bunların son derece fakir kişiler olduğu bildiriliyordu.[106]

c) Köylerde kalanlar

Böylece pek çok insanın çiftlerini bozup, şuraya buraya dağıldıklarını belirttikten sonra, ziraatın geniş çapta azaldığı sonucunu çıkardığımız köylerin, bu kadar boşalmadan sonra, nasıl bir görüntüye büründüklerini kısaca kaydetmek, konumuzun incelenmesinde eksik bir yan kalmaması için gereklidir.

Köylerden pek çoğunun, sanki insandan arınmışçasına boşalmalarına karşılık, içlerinde birkaç hali vakti yerinde kudretli kişilerin bulunduğu bazı halk da, köylerini birer palanka=küçük kale ile çevirmişlerdi. Fakat, bir sürü kişi gittikten sonra köy alanlarında kalanlar ya eşkiyanın soyacak hiçbir şeyini bulamayacağı fakir fukara ya da kaçanların bağ bahçe ve tarlalarını yok pahasına satın alan ve sayıları her köyde birkaç kişiyi geçmeyen, toprak ağalı-

103 BOA, Divan-ı Hümâyûn Kayıt Defteri, s. 118, 4 Cemaziyelevvel 1011 tarihli hüküm (Erzurum defterdarlığı ile Karahisarışarkî beylerbeyi olan Mehmed Paşa'ya hüküm).

104 BOA, İbnülemin tasnifi, Karton 3, No: 677, Evâhir-i cemaziül-âhir 1012 tarihli hüküm: "Mukaddema nişancı olup hâlâ tahrir hizmetinde olan Ali dâme ilmehu'ya: Birkaç yıldan beri Revan ve Gence ve Göle ve Ardahan ve Tiryâlet ve Lori ve Penbek ve Olaport sancaklarına ve Tepedey ülkesine ve Çıldır ve Kars beylerbeyliklerine içillerden hayli reaya gelüp karardâde ve temekkün edüp ve hariç vilâyetlerden davarları ile yürük ve oymak ve ulusât gelüp kurrâ ve mezârîden hariç otlu sulu hâli yerlerde kimi kışlayup ve kimi yazlayup ve kimi kadimî yerlerden kat-ı alâka edüp kışta ve yazda sakin olup" bu gibilerine kaydolunacak "rüsüm beylere ve sair ümerâya değil mîrîye ait olması lâzım gelmeğin..."

105 Ankara'da ve Orta Anadolu'da köylere giden emîn, mültezim, kadı ve öteki görevlilerin verdikleri rakam böyledir.

106 1607 yılında Karaman beylerbeyi Tekeli Mehmed Paşa'nın Kalenderoğlu üzerine yapacağı sefer için nüzül akçesi toplatmak üzere, Ankara kadısı Mehmed Sadık Efendi'ye gelen nüzül emînine verilen bir tezkerede şu ifade yer alıyor: "Murtazaâbâd Kazası'nın reayası Celâlî istilâsında perakende olup ve terk-i evtan eyleyüp bakiyye kalanlar da gayet fakirü'l-hâl olduklarından mâadâ zikrolunan eşkiya altı aydan beru içlerinde oturup" neleri varsa yağma olunduğunu "ahali-i vilâyet ihbar edüp" hallerinin böyle olduğuna "biz dahi (mahkeme erkânı) şahit olup...": Ankara Şr. sc.. No. 10, s. 212 (Evâhir-i cemaziyelulâ 1016 tarihli tezkere tıpkısı).

ğına yönelmiş kişilerdi. Büyük çoğunluğu yeniçeri, sipah, silâhdar ve öteki kapıkulları olan bu sözünü ettiğimiz çiftlik ağaları, eşkiya talanına açık bulunan köylerde güvenlerini nasıl sağlayabiliyorlardı, bunu vesikalardan pek öğrenemiyoruz. Hayatlarının sürekli olarak tehlikede olduğu, Celâlî baskınlarında ölenlerden bir haylisinin kapıkulu bulunmalarından anlaşılıyor. Ancak, çiftlik sahiplerinden çoğunun, köylerde, hem de hayvan sürüleri, ev bark, ahır, samanlık, ağıl ve öteki yapılarıyla beraber sonuna kadar oturmakta sebat ettikleri görülüyor.[107] Bu gibilerinin kendilerini nasıl koruduklarını, topçular kâtibi Abdülkadir kaydetmiştir. Ona göre, "kapıkulları olanlar Celâlîler havflerinden karyelerde meskenler içün palankalar icadetmeğin tüfenkli sekbanlarla ehlü iyallerini hıfzettirirlerdi."[108] Eğer, I. Ahmed'in adalet fermanındaki hükûmet iddiası doğru ise, Celâlîlerin geniş çapta yakıp yıktıkları, halkını şuraya buraya göçtürdükleri köylerde çiftlik hayatının aynı devre içinde gelişmeler kaydettiğini kabul etmek gerekir. Biz bunun bir nedenini de çiftlik sahiplerinin yukarıda da anlattığımız palanka yapma, sekban tutma gibi kendi güçleriyle aldıkları tedbirlerden başka, bunların her birinin ayrıca birkaç azılı Celâlî başbuğu ile kurdukları dostluğun, öteki grupları böyle Celâlî dostları bulunan çiftliklere karşı saldırılarında daha korkak davranmaya mecbur etmesinde de buluyoruz.

"Celâlî Fetreti" ve "Büyük Kaçgunluk"un Anadolu köy toplumuna, gerek iktisadî ve gerek sosyal yönlerden yaptığı etkileri, uzun sözümüzü toparlamış olmak bakımından şöyle özetleyeceğiz:

Celâlî, "mirîmiran sekbanları", suhte, sipah zorbası bölükleri gibi türlere ayrılan büyük soyguncu gruplar, azılı başbuğların ardına takılarak, köyleri talan etmeye başlamışlardır. Bu olayların yarattıktan karışıklıklarda pek çok halk, çift-çubuğunu bırakarak, köyünden kaçtığı için, genç erkeklerin ötede başka bir isyancı gruba katılmalarıyla, sekban bölükleri birer çığ gibi büyümüş, artık pek çok köy, nüfuslarının üçte ikisini kaybettikleri gibi, Celâlîlere ya da öteki soyguncu gruplara kışlak, yazları da şehirlerle kasabalara saldırılarında eğrek olmuşlardır. Bu denli geniş göçmelerin sonucu olarak, bir haylisi ıssız kalan köylerden toprakları verimli olanların büyük çoğunluğunda, kapıkulları, ümerâ, çavuş, müderris ve halktan güçlü olanlar çiftlik kurmuşlardır. Çiftlik sahipleri,

107 1609'da, Anadolu'nun az çok barış ve huzuru sağlanınca, I. Ahmed'in yayımlamış bulunduğu tanınmış adalet fermanında, nüfusu herhangi bir şekilde kaçmış bulunan köylerde türeyen bu çiftliklerin yıkılıp, köylülerin yerlerine dönmeleri beklenmeden, çiftlik sahiplerinin sürüleriyle gitmeleri önemli bir madde olarak karara bağlanmış, özellikle kapıkulu durumlu çiftlik sahiplerinin direnmeye kalkmaları yeni yeni fermanlar çıkarılmasını gerektirmiş idi: Bk. M. Çağatay Uluçay, *a.g.e.*, vesikalar kısmında I. Ahmed'in 1018 tarihli fermanı.

108 Abdülkadir *Vakâyi-i Tarihiyye*, Esad Efendi Kit., No: 2151, vr. 107.

üretimde, ekinciliği değil, hayvancılığı üstün tuttukları için, kaçan köylülerin, kerpiç, harçsız dıvar ve başka şeylerden yapılmış harap kılıklı konutları yerine, bu gibi köylerde, çiftliklerin haremlik-selamlık bölmeli konakları, ahır, samanlık ve öteki yapıları yükselmiştir.[109]

6- Büyük Kaçgunluk'ta Şehirler

Kasabalar ve hele şehirler, Karayazıcı devrine kadar her türlü sekban saldırısından saklı kalabilmiş idiler. Yalnız ergen işçi, boş levend, "paşa kapıları"nda görevli sekban gibilerinin ki bunlardan çoğu "bekâr odaları"nda oturuyorlardı, çıkardıkları cinayet, hırsızlık, kundak yoluyla yangın, fuhuş ve bunlara benzer olaylar, halkı az rahatsız etmiyordu. 1599 yılı ise Celâlîliğin önce kasabaları, ardından şehirleri zorlamalarının başlangıcı olmuştur. Gerçekleyin, Karayazıcı ile kardeşi Deli Hasan'ın soygunlarını doğrudan doğruya kasabalarla şehirlere yöneltmiş oldukları görülüyor. Birincisi, şehirlere adamlar yollayıp, "fidye-i necât" (şehri kuşatmama karşılığında kümeli bir para) isteme huyunu edinmiş, ikincisi ise, büyük sekban kalabalığıyla sıkı kuşatmalar uyguladığı yerlerden istediği miktar para ve eşyayı almadan çekilmemişti. Celâlîlerin bu şekilde şehirleri soyma devrini açmalarından sonra gerek Karayazıcı ve gerekse Deli Hasan, yanlarında olan olmayan bütün Celâlî başbuğlarına söz dinletecek kudrette oldukları için, Anadolu şehirlerinin, hiç olmazsa tek başbuğa, istediğini ya da pazarlıkta kararlaştırılanı vermeleri, kurtuluşlarını sağlamaya yetiyordu. Fakat, 1603 yazında Celâlîliğin yeni bir devre girmesi işi değiştirdi. Çünkü, Deli Hasan Rumeli'ye geçtikten sonra, Anadolu'da kalan Celâlî başbuğlarından pek çoğu kazandıkları güç yönünden Karayazıcı ve biraderini bile geçtikleri için, artık şehir ve kasabaların kara günleri başlıyordu. Birkaç ay içinde arkası arkasına üç dört grubun baskınına uğrayan şehir, bunların hangi birisine canını satın alma parası yetiştirebilecek idi? Örnekleyin, Ankara şehri, Deli Hasan'a büyük bir "fidye" ödedikten sekiz dokuz ay sonra, bir de Karakaş Ahmed'in Celâlî bölükleri tarafından kuşatılmış, bu azılı başbuğ şehrin kale dışında kalan Karaoğlan-Samanpazarı-Karacabey Hamamı çizisi yanlarına düşen bütün çarşı ve

109 I. Ahmed'in arkası arkasına çıkardığı ferman ve hükümler, karışıklıklar sırasında kaçma zorunluğunda kalmış bulunan "reaya fukarası"nın 1609 (1018) genel affından ve adalet fermanının kendilerine sağladığı haklardan yararlanarak geri yerlerine dönebilmeleri için bütün bu çiftlik binalarının önceden yıktırılmasını, sürülerin köy topraklarından uzaklaştırılmasını kesinlikle emretmiş ve yaptırmıştı.

mahallelerini insafsızca yakmıştı.[110] Ege Bölgesi'ne doğru olan Afyon, Kütahya, Isparta ve öteki bir sürü kasaba ya yakılmışlar ya da ellerinde neleri varsa verip canlarını zor kurtarmışlardı. Kastamonu'yu da Yularkastı yaktı. Amasya, Tokat, Karahisarışarkî ve Yeşilırmak yöresinin daha bir sürü kasabası kalabalık eşkiya gruplarınca kuşatılarak aylarca aç susuz kendilerini korumaya çalıştılar. Çoğunda evler, hanlar, dükkânlar, hattâ cami ve medreseler Celâlîlerin çıkardıkları yangınlarda harap oldular. Kayseri'nin başına gelenler de, Ankara'nınkinden aşağı olmamış, Orta Anadolu'nun o zaman Ankara'dan sonra en büyük ticaret ve endüstri merkezi olan bu büyük şehir, yıllarca Celâlîlerin saldırılarına karşı koymuş, açlık, hastalık, yangın gibi olaylar burayı da harabeye çevirmişti. Malatya, Harput, Maraş, Urfa ve öteki şehir ve kasabalar, aşağı yukarı bu anlattığımız yerlerdekinin birer aynı veya daha ağırından felâketleri yaşamışlardır.

Sözün kısası, "Celâlî Fetreti" ve onu kovalayan daha yıkıcı bir devir olarak "Büyük Kaçgun", Türkiye'nin toplum hayatını dirlik ve düzenlik yönlerinden yüzyıllar boyunca onaramayacağı kayıplara uğratmıştır ki, 1607'den 1610 yılına kadar olan olayları da ayrıca ele almak gerekmektedir.

110 Yangın alanı sınırlarının bu kadar geniş olduğunu olaydan sonra arsa anlaşmazlıklarının mahkemeye getirilmesi dolayısıyla, sicil zabıtlarında verilen bilgilerden tesbit ediyoruz.

BELGELER

BELGE 1
(BOA, MD, No: 6)

Kayseriye beyine ve liva-i mezbure kadılarına hüküm ki

Hâliyâ südde-i saadetim şöyle istima' olundu ki taht-ı hükûmetinizde subaşıdan ve sipahiden ve voyvodalardan ve naiplerden ve ahali-i vilâyetten kudretlû olan kimesneler fukaranın kızların velîleri rızası olmadan ceb ile istedikleri kimesnelere nikâh ettirip ve avretlerin boşatıp muradları olduğuna tezvic edip ve bazı eşirra dahi bazı kimesnelerin davasını satın alıp yanlarınca bir nice zur şahitleri alup tezvir ve telbise nasb-i nefs edip anunla maişet edinip fukaraya müstevli olmağla hak müstehakkina vasıl olmayıp bu tarikle nice kimesnelerin hakkı zâyi olur imiş. İmdi bir vilâyete sancakbeyi ve kadı nasbolunmaktan murad zalemenin zulmü reaya üzerinden mündefi olup eyyam-ı adâlet-i hümâyûnumda reaya ve berâyâ asûde-hâl olmaktır. Şer'-i şerife muhalif vaz' olmak sizin ademi ihtimamınızdandır. Buyurdum ki hükm-i şerifim varıcak taht-ı hükûmetinizde olan bilâd ve kasabâtta ve bazarlarda ve bilcümle mecma-i nâs olan mahallerde nidâ ve tenbih ve yasağ ettirip subaşıdan ve sipahiden ve beylerbeyi ve sancakbeyi âdemlerinden ve naiblerden ve ahali-i vilâyetten bir ferdi velîlerinin rızası olmadan kimesnenin kızı tezvicine ve menkûhine tefrikası karıştırmayıp ve davada medhali olmayan eşirrayı dahi kimesnenin davasına karıştırmayıp anun gibi şirret ve şeka ile meşhur olup il davasın satın alup tezvir ve telbis ve yalan şahadet edenleri gereği gibi men' ve def' edip bâ'de't-tenbih men' ile memnu' olmayan zâlimleri ele getirip üzerlerine sâbit olan mevaddı sicillât edip sipâhi olanı hapsedip ismi ve resmi ile arz edip sipah olmayanları mukayyed ve mahbus suret-i sicilleri ile atebe-i ulyama gönderesin amma bu ile bî-günah olanlara celbü ahz maslahatı içun dahlü teaddi olunmaktan ve hilâf-ı vaki' kimesnelerin ahvali arz olunmaktan hazer edip şer'-i şerife ve emr-i münûfe mugayir kimesneye zulüm ve hayf olmaktan sakınıp ve bu emr-i hümâyûnumun suretini taht-ı hükûmetinizde olan mahkemelerde sicill-i mahfuza kaydettirip daima mazmun-ı hümâyûnu ile amel edip hilafına cevaz gösterilmekten sakınasın bu hususlar sonra hufyeten yoklanıp görülür herhanginizin taht-ı hükûmetinde zaleme tâifesinin vech-i meşruh üzere zulüm ve teaddileri ola asla özrünüz makbul olmayıp (buradan aşağısı beylerbeylerine yazılmıştır) mansıbınız alınmağla konulmayıp eşedd-i azab ile siyaset olursunuz ana göre mukayyed olasız ve taht-ı hükûmetinizden bir kazıye veya dirlik ve terakkî ve cihat için arz gönderilmelü olduğunuzda arzınızın âhirinde tarihini yazıp min-ba'd atebe-i ulyâma tarihsiz arz göndermeyesiz ki makbûlüm değildir bilmiş olasız ve bu hükm-i hümâyûnun varıp vasıl olduğunu yazıp bildiresiz şöyle bilesiz

bir sureti Karaman beylerbeyine ve Konya Sancağı kadılarına amma beylerbeyine yazılan hükümde özrün makbul olmaz deyu yazılan mahalden aşağı olan tenbihat yazılmamıştır). Suretleri: İçel (Sinan Bey) - Niğde (Mehmed Bey) - Kırşehir (Gazanfer Bey) - Aksaray (Yusuf Bey) - Akşehir (Musa Bey).

Halep beylerbeyi Sinan Paşa'ya ve Halep kadısına - Hama beyine - Birecik (Ahmed Bey) - Ekrad beyi Canbolat Bey - Maarre Beyi İsmail - Adana (Pîrî Paşa). Buna da beylerbeyine yazıldığı gibi yazıldı - Tarsus (Mehmed Bey) - Cebele beyine - Selimiye beyine.....

Zülkadirlû Beylerbeyi Ahmed Paşa'ya ve Maraş Sancağı kadılarına - Antep (İbrahim Bey) - Sis (Mehmed Bey) - Malatya (Semendir Bey)

Rum Beylerbeyi Hasan Paşa'ya ve Sivas Sancağı kadılarına - Amasya (Velî Bey) - Bozok (Memiş Bey) - Çorum (Mehmed Bey) - Arapgir (Melek Ahmed) - Divriği (Kasım Bey) - Canik (Mahmud)

Diyarbekir beylerbeyine ve kadısına - Trabzon - Pasin - Hınıs - Batum - Şavşat - Karahisarışarkî - Ardahan - İspir - Küçük Ardahan - Malazgird - Kiğı - Tortum - Çemişgezek - Oltu.

Anadolu beylerbeyine ve Kütahya Sancağı kadılarına - Aydın – Teke - Menteşe - Karesi - Biga - Hamid - Karahisarısahip - Kangırı - Bolu - Kastamonu - Hüdavendigâr - Alâiye - Kocaeli - Sultanönü - Sığla beylerine ve kadılarına (diye yazılmıştır).

BELGE 2
(BOA, MD, No: 6, s. 423)

Çirmen beyine hüküm ki (hulâsa)

Kızılağaç kadısı arz gönderüp mezbur kazada ev basılup adamları katolunup malları sirkat oldukta civarımızda Zağra ve nevahi-i Yanbolu ve Çirmen kadılıklarında bazı meşhur levendler haramîlik ettikleri şâyi olmağla emir mucibince her birinin toprakları kadılarına ferman olundukta mübaşir olan zaîm Zağra-i Atik'te Gömlüoğulları denen Pîri ve Şâban adlı haramîbaşıları olmağla mârûf levendleri ve Anadolulu Kara ve Divane Memi nam dört levend ele getirilüp tedarik olunmak sadedinde iken zindancı ile ittifak idüp zindan bozup gaybet idüp Zağra-i Cedid kazasında olanlar kadılarının ihmalinden ev gayriden küllî hafızları ve havâdarları olmağla birisi dahi ele gelmeyüp ve Çirmen kazasından Şahince nam levend kaydü bend ile irsal olundu lâkin bu diyarın levendi başkaldırmak sadedindedir bu sene de ihmal olunursa bu diyarda ne celep kalur ve ne celepliğe kabil kimesne kalur reayaya dirlik kalmadı kimesne emn üzere yatmağa kadir değildir deyu bildirmeğin...

13 Şâban 972
(14 Şubat 1565)

BELGE 3
(MD, No: 74, s. 79)

Vilâyet-i Rum muhafazasında olan Ahmed Paşa'ya hüküm ki:

Mektup gönderüp hâlâ vilâyet-i Rum'da kasabât ve kurâda nice kadı ve dânişmend olup elleri altında yirmişer ve otuzar atlıları olup zulüm ve teaddiden hali olmamağla ahvalleri görülmek içun davet olundukda senin teftişe emrin yoktur deyu cevap verüp ve Çorum nam kasabaya gelindikte biz müstakil beylerbeyimizi içimize komadık deyu itaat eylemeyüp ve Amasya'da sakin Gönemli Memi demekle mâruf kadı kasaba-i mezbûrede yangun oldukta bir denk Hind tefarıkı esbabı alup evine gitmeğin talep olundukta vermeyüp nüzül ve avârız ve kürekçi akçesinden küllî nesne aklü bel' edüp velhasıl vilâyette beylerbeyliği olmamağla zikrolunan kimseler reayaya zulüm ve teaddiden hali olmayup ol makule reayaya zulüm ve teaddisi olanların ahvâli şer' ile görülüp teftiş olunmak babında emr-i şerifim ricasına arz eylemişsin imdi umum üzere teftiş memnu'dur lâkin vilâyet-i mezbure muhafazası mühimmattan olmağın buyurdum ki... vardukta anun gibi reayaya zulüm ve teaddi üzere olup ehl-i fesad nâmında olanlar ihzar eyleyüp dahi toprak kadıları marifetiyle husemâsı muvacehesinde ahvalleri şer'ile imkân veçhile teftiş edüp dahi bâde's-sübût eshab-ı hukuk haklarını alıverdikten sonra fesad ve şenaatleri sâbit olanların muhtaç-ı arz olanların haps ve arzeyliyesin olmayanlar hakkında şer'ile lâzım geleni icra eyliyesin ve defterdara müracaat eylemeyüp üzerinde avârız ve nüzül bâkısi olan kadılardan dahi zimmetlerinde olan mal-ı mîrîyi şer'ile cem ve tahsil ettirüp bir akçe baki kodurmuyasın ve ne kadar kapıkulu var ise seferlu olanlar sefer-i hümâyûna gidüp muhafazaya kalanlar muhafaza hizmetinde olalar ve korucu olanlara muhkem tenbih eyliyesin ki gelüp İstanbul muhafazası hizmetinde olup emr-i şerifime muhalif kimseye iş ettirmiyesin.

BELGE 4
(BOA, MD, No: 74, s. 173)

Anadolu beylerbeyliğinde vaki olan kadılara hüküm ki

Sâbıka Rumeli beylerbeyi olup hâlâ vilâyet-i Anadolu muhafazasında olan ümerâi'l-kiram Hasan Paşa dâme mealihû südde-i saadetime mektup gönderüp Karesi Sancağı beyi olan Ahmed Bey'in davası içun Kazdağı canibine varıldıkda reaya taifesi müttefik olup karyelerine kimesneleri kondurmayup âlet-i harp ile hücum edip fesada mübaşeret edüp ol veçhile ehl-i fesat ve haramzâde ele girmeyüp fırsat bulup muhafazaya müteallik umurda müracaat zaptolunmakda küllî usret olduğun bildirüp muhafazaya müteallik umurda siz ve reaya taifesi kendüye müracaat eylemek babında emr-i şerifim ile siz ve reaya taifesi muhafazaya müteallik umurda müşarünileyhe müracaat eylemek emrim olmuştur buyurdum ki... vardukda emrim mucibince muhafazaya müteallik umurda reaya taifesinin müşarünileyhe müracaat ettirüp ve siz dahi müracaat eyliyesiz.

BELGE 5
(BOA, MD, No: 74, s. 138)

Sâbıka Rumeli beylerbeyi olup hâlâ Anadolu muhafazasında olan Hasan Paşa'ya ve Teke Sancağı muhafazasında olan Ahmed Bey'e ve kaymakamı Mehmed ve Hamid ve Menteşe ve Aydın sancakbeyleri kaymakamlarına ve liva-i mezburda olan kadılara hüküm ki

Sen ki Teke Sancağı beyinin kaymakamı Mehmed'sin mektup gönderüp Antalya kazasında İstanos nahiyesinde Aktaş nam karye sakinlerinden Şahgeldi nam kimesnenin elinde bir veçhile emr-i şerif yoğiken nahiye-i mezbure reayasından ve gayrıdan dört beş bin mikdarı eşkiyayı yanına cem edüp pazargünü nahiye-i İstanoz'da tüfenk ve sair âlet-i harp ile çarşu pazar içinde gezüp reayaya envâı türlü ihtilâl verüp sancakbeyi adamlarını ve nâzır ve ümena ve ummâl adamlarını köyümüze koman deyu cebren şartlayup asla sancağa dahlettirmeyüp mîr-i müşarünileyh sefer tedarikinde iken dört beş nefer adamlarını bir nicesini muhkem darp ve bir kısmını mecruh edüp ve mîr-i müşarünileyhin üzerine zarar kasdine gelüp ulemâ ve sülehâ ve Antalya kadısı cem olup fesat ve şenaatini men'e kadir olmayup mirliva sefere gittikten sonra sancağa asla dahlettirmeyüp subaşılarımızı asla nevahiye çıkarmayup mahsul ve bâd-i havadan bir habbe ve bir akçe aldırmayup daima etraf ve eknafta katl-i nüfus edüp eşkiyayı yanına cem etmekle fesat ve şenaatinin nihayeti yokdur deyu arzetmeğin imdi cümleniz yekdil ve yekcihet olup mezkûr Şahgeldi'nin hakkından gelmeniz fermanım olmuştur buyurdum ki... vardukda emr-i celilü'l-kadrim canibince cümleniz yekdil ve yekcihet olup hüsn-i tedbir ve tedarikle mezbur Şahgeldi'yi ele getirüp şer'le teftiş ve tafahhus edüp göresiz hususu mezbur arzolunduğu gibi aslâ âman vermeyüp mezbur Şahgeldi'nin hakkından gelesiz ki sair eşkiyaya dahi mucib-i ibret ve nasihat vâki ola.

BELGE 6
(BOA, MD, No: 74, s. 170)

Kastamonu Sancağı'nda vâki olan kadılara ve mirlivanın kaymakamı Ali Kethüdâ zîde kadruhuya hüküm ki

Sen ki kaymakamsın südde-i saadetime arz-ı hal gönderüp nefs-i Kastamonu'da ve etraf ve kasabât ve kurâda olan mazûl kadılar ve müderrisler ve naipler ve hatipler ve imamlar ahali-i vilâyet ile yekdil ve yekcihet olup mukaddemâ reayanın zulümleri def'i içün emr-i şerif verülüp mucibince yüzbaşı ve onbaşı ve yiğitbaşı nasbolunup ol bahane ile emrimiz vardır deyu mirlivanın subaşıların ve adamların taşra çıkartmayup vaki olan davalarında şer'-i şerife ve kaymakama müracaat etmeyüp musallâda ve mecma-ı nâs olan yerlerde cem olup elbette kadı ve kaymakam bizim cemiyetimize gelsünler gelmezlerse taşlarız deyüp kadı ve kaymakamı ihzar edüp nice kimesnelere isnad-ı mâ-lem-yekûn edüp mazûl kadılar ve naipler kaziyede medhalleri yoğiken tezvir ve telbise sâlik olup aherin umuruna ve memleket ahvaline karışup ve şer'ile salb ve siyâsete müstehak

olanların ve sicillü hırsuzların haklarında şer'ile lâzım geleni icrâ ettirmeyüp ve kasabalarda cerimeye müstehak olan reayanın ellerine birer tarikle hüccet verüp cerime aldırmamakla bâd-i hava mahsulüne gadredüp ehl-i fesat ruhsat bulup ebna-yi sebil devrü uburdan ve vilâyet hıfzu hırasetten kalmıştır deyu bildirdiğin ecilden buyurdum ki...

BELGE 7
(BOA, MD, No: 74, s. 201)

Karaman beylerbeyi kaymakamına ve Akdağ ve Sorgun kadılarına

Kayseri beyi olan Âli Mustafa dâme izzehû südde-i saadetime mektup gönderüp Mürid nam memlaha emîninin ve Balas emîninin ihzarı içün kendüye emr-i şerif gönderildikde Balas nam kariyeye vardukda Akdağ kazasından birbiri ardınca feryatçılar ve mektuplar gelip mîrimîran-ı Rum kethüdâsı mektubiyle Hurrem nam kimesne umumen muhafazaya çıkup kırk elli atlu ve yirmi otuz sekban ile karye be-karye gezüp iki yüz üçer yüz kuruş salmakla reaya cem olup Akdağ kazasına varup meclis-i şer'e dâvet eylediklerinde itaat etmeyüp cenge mübaşeret etmekle tarafeynden beş ve altı adam katlolunup ve kethüdâ-i mezbur tarafından müteakip yetmiş ve seksen atlu ile bölükler gelmeğin havfimizden durmayup cümle harmanlarımız yerde kalup hass-ı hümâyûn zuama ve timar ve evkaf mahsulâtına küllî gadrolup muhafazamıza memur iken niçün gelmezsin deyu feryat etmekle Akdağ ve Emlâk (iyi okunamadı) kazalarına varılup fukara harmanların kaldırınca beylerbeyi nâmına gelen bölüklerin mazarratından fukarayı siyanet sadedinde iken Sorgun kazasından feryatçılar gelüp Dergâh-ı Muallâm çavuşlarından Mustafa Çavuş Şirvan muhafazasında olan vezir Hasan Paşa tarafından üç kadının mehayifin görürün deyu çıkup ve akabice Sivas muhafazasında olan Ahmed dâme ikbalehû geldikte bir tarikle andan dahi mektup ve bazı yerde hukukum vardır deyu adam alup gelmeğin mîrimîran kethüdâsı tarafından Kürt Şeref nam kimesne elli ve altmış atlu ve yirmi sekban ile gelüp Mustafa Çavuş'un ihzarı içun elimde emrim vardır deyu sakin olduğu Kürk nam kariyeyi basup mezbur anda bulunmamağla cümle mamelekin bilâ izn-i seri yağmalayup ve hatununu mecruh edüp ve oğlun çeküp alup gidüp Köhne nam karyeye konduklarında mezbur Mustafa Çavuş haber alup dört beş yüz reaya sürüp yanındaki mübaşirler ile ve naip ile giceden karye-i mezbureye varup mabeynlerinde azim kıtal oldukda çavuş-ı mezbur ve yedi hizmetkârı ve yirmi nefer reaya katlolunup cümle mevtleri mîrimîran bölüğü ateşe yakup bâdehû Öyük nam karyede oturup Mustafa Çavuş'un muavenetine vardunuz deyu karye be-karye adamlar salup dörder beşer yüz kuruş cem'ine mübaşeret ettiklerinde reaya dağlara kaçup nicesi Çorum ve Amasya sancaklarına dağılup Sorgun kazası reayasının koyunu ve sığırı ve harmanları yerde kalup ilgar ile zikrolunan bölüğün üzerine vardukda karar edemeyüp Sivas canibine firar ettiklerinde maktul-i mezburun avreti müşarünileyhe varup zevcimin mamelekin ve iki kise altun ve on bir kuruşun aldıklarından mâadâ mezburun eşkiya yirmi sekiz adam katleylemişlerdir dedikde vâki dahi tafahhus olundukda veçh-i meşruh üzere olduğu mukarrer olmağın ahvalleri görülmek ricasına arzetmeğin buyur-

dum ki..... vardukda mezburları elbette ihzar edüp bir defa şer'le faslolmuş olmayup ve on beş yıl mürur etmiyen hususları tayin-i madde ile husemâsı muvacehesinde temam hak ve adl üzere teftiş ve tafahhus edüp göresin üzetlerine ser'le sübût bulan hukuku eshabına hükmedüp alıverdikten sonra mezburları mukayyed ve mahbus südde-i saadetime gönderesin amma koşup gönderdiğin kimesnelere muhkem tenbih eyliyesiz ki ahz ü celb sebebi ile yolda mezburları gaybettirmek ihtimali olmuya.

BELGE 8
(BOA, MD, No: 7, s. 225)

Rum beylerbeyine ve Sivas ye Havza kadılarına hüküm ki

Eyalet-i Rum'un hazine defterdarı Ömer (dâme uluvvuhu) südde-i saadetime mektup gönderüp kaza-i Havza'da sâkin sâdâttan geçinen Hızır ve Mustafa nam karındaşlar vilâyet-i Rum mukataatından bazı mukataa tuttuklarında nice evler basup avret ve oğlan çeküp cebrile nice ebkâr bozup az zamanda küllî zulüm ve teaddi ettikleri sâbit olmakla küreğe konulup bâdehu halâs olup mezbur Mustafa mîrimîran mütesellimi yanına varup kırk elli atlu ehl-i fesad ile bir bahane ile reaya üzerine çıkup envâ-i zulüm ve teaddi ettiğinden mâadâ hass-ı hümâyûn reayasına dahlolunmamak içun emr-i şerif ile tenbih olmuş iken eslemeyüp Kazâbâd kazasında vâki hass-ı hümâyûndan Tavukçu nam karyeye gelüp Seyyid Ahmed nam kimesne kariyenizde katlolunmuş deyu ahalisin hapsedip haric-i mezburede ol namla kimesne katlolunmadı ve maktule vâris nâmında olan kimesneler bizüm ol makule kimesnemiz yoktur ve karye halkıyla davamız yoktur derler iken hilâf-i şer' üç yüz kuruş kesüp hâlâ mezbur Mustafa kalede hapsolunup üzerine nice mevad sâbit olup Celâlî kopmak üzere idi salbolunsa vilâyet tathirine sebep olduğu muhakkaktır deyu bildirmeğin buyurdum ki... vardukta mezkûr meclis-i şer'e ihzar idüp dava-yı hak ve tayin-i madde edenler ile beraber edüp bir defa şer'le faslolunmayıp on beş yıl mürur etmeyen ahvallerin şer'ile teftiş edüp eshab-ı hukuka hakların oluverüp dahi şer'le fesadı sabit olup hüccet olunduktan sonra şer'le hakkından gelesin.

BELGE 9
(BOA, MD, No: 74, s. 114)

Bozkur (Bozkır) kadısına hüküm ki

Dergâh-ı muallâma mektup gönderüp kaza-yı mezbure halkı meclis-i şer'-i şerife gelüp bundan akdem kasaba-i mezburenin zuama ve erbab-ı timarı umumen Eflâk seferine gittiklerinde vilâyet hâlî kalmağla etraftan bazı haramîler gelüp ve reaya keferesinden niceleri anlar ile müttehid olup muîn ve zahir olmağla evler basup azim hasarlar etmişler idi bu sene dahi umumen zuema ve erbab-ı timar sefer-i hümâyûna müteveccih olup vilâyet-i mezbure dağistan olmağla ehl-i fesat ve eşkiya vefret üzere olup fesad-ı azim etmek mukarrerdir şöyle ki mezkûr eşkiyanın defü ref'i ve mezburlara muîn olan reayanın

dahi haklarından gelinmek için ehl-i vukuf olan Dergah-ı Âli çavuşlarından Hızır Çavuş mübaşir tayin olunmaz ise eşkiya vilâyeti harap edüp zulüm ve teaddilerinden reaya ve berâyâ perakende olmak mukarrerdir deyu vech-i meşruh üzre emr-i şerif vermek dilediklerin arzeylediğin ecilden mezbur Hızır Çavuş sefere memur olmamağla husus-ı mezbure mübaşir tayin olunup buyurdum ki... vüsul buldukda bu babda anın gibi kaza-i mezburede şeka ve fesat üzre olup şer'-i şerife ihzarları lâzım olanlar müşarünileyh çavuşum mübaşeretiyle ihzar idüp davay-ı hak idüp tayin-i madde idenlerin bu defa şer'le fasl olmayup on beş yıl mürûr itmeyen hususların hasımları muvacehesinde dikkat ve ihtimamla hak üzre teştif ve tefahhus idüp bâde's-sübût eshab-ı hukuka şer'le müteveccih olan hakların hükmedüp alıverdikten sonra muhtac-ı arz olanlar muhkem hapsedüp üzerine sâbit mevaddın suret-i sicilleriyle ahvallerin yazup südde-i saadetime arzeyleyesin olmayanların bir veçhile haklarından gelesin ki sair ehl-i fesada mucib-i ibret ve nasihat vâki ola amma bu bahane ile kendü hallerinde olanlara teaddi ve tecavüz olunmayup ve ehl-i fesad ve eşkiyaya ahz u celp sebebi ile himayet olmakdan hazer eyliyesin.

BELGE 10
(BOA, MD, No: 74, s.103)

Anadolu muhafazasında olan Hasan Paşa'ya ve Hamid ve Teke sancakları muhafazasında olan sancakbeylerine ve sancakbeyleri kaymakamlarına hüküm

Ol caniblerden reaya ve berâyâ tarafından Dergâh-ı Muallâm'a arz-ı hal sunulup Neslioğlu dedikleri ehl-i fesat ve şekanın fesat ve şenaati ve reaya ve berayaya zulüm ve teaddisi yevmen fi-yevmen izdiyad bulup bundan akdem ele getirilmesi içun defaatla ahkâm-ı şerifim ve tapucularım irsal olunup yanında havasına tâbi ehl-i fesat ve sekban nâmına eşkiyası çok olmağla ile'l-ân ele getirilmeyüp yevmen feyevmen isyanı ve tuğyanı Celâlî olmuştur deyu ilâm olundu imdi mezbûrun ele getirilmesi mühimmattandır bi-eyyi tarik-i kân ele getirilmek emredüp buyurdum ki... vardukda bu babda her biriniz mukayyed olup evvelâ kasabât ve kurâya muhkem tenbih ve nidâ ettiresiz ki şaki-i mezbur Neslioğlu'nun yanında sekban nâmına olanlar mezburdan ayrılup gelüp evlerinde kendi hallerinde olalar şöyle ki mezburdan ayrılmayup kendi evlerine gelmiyeler her birinin evlat ve ehlü iyal ve akrabaları nehb ü garet olunup katl-i âm olunurlar veçh-i meşruh üzere nidâ ettirilip şaki-i mezburun sekbanları ve ittibaı kendüden ayrılup tenha kaldıktan sonra elbette üzerine varup hüsn-i tedbir ve tedarikle ele getiresin şöyle ki muhalefet edüp muharebe ve mukatele ederlerse kendünün ve tevabiinin demleri heder olmak üzere ele getirmekte ikdam ve ihtimam edüp elbette ele getirmeyince olmuyasız.

BELGE 11
(Ankara Şr. Sc., No: 6, s. 258)

Kıdvetü'l-kuzât ve'l-hükkâm mâdenü'l-fazl ve'l-kelâm olan Ankara kadısı zide fazluhu tevki-i refi-i hümâyûn vâsıl olucak malûm ola ki:

Dergâh-ı Muallâma arz-ı hal sunulup caniplerde sipahi oğlanları ve silâhdar ve yeniçeri ve acemi oğlanı ve cebeci ve topçu ve mehter ve kapıcı ve sekban nâmına bazı eşkiya zuhur edüp bayraklariyle gezüp nişan deyu kimi bozdoğan ve kimi nacak ve kimi (?) gönderüp karyeden karyeye salgun salup altun ve kuruş ve akçe cem edüp ve harman zamanında hedaya diye harmandan harmana bir kalıp sabun ve birer arakiye ve bıçak bırağup cebren birer kile buğdaylarını ve birer koyunlarını alup reayanın murad eyledikleri tarlalarını ve bağ ve bağçelerini ve evlerini dahi tasarruf edüp ve mübalâğa atlu ile bayraklar kaldırup karye be-karye gezüp kasaba ve kurâda misafir için vaz' olunmuş kârbansaray ve menzil evleri var iken konmayup reayanın ehlü iyalleri ile sakin oldukları evlerine konup cebren koyun ve kuzu ve tavuk ve arpa ve samanlarını alup bir akçe ve bir habbe vermeyüp ve hizmetkâr lâzım oldu deyu Müslümanların emred oğlanlarını çeküp yanlarına alup ve Müslümanların hatunlarını ve kızlarını çeküp meclislerine getürüp hâşâ tasarruf edüp ve beylerbeyi ve sancakbeyi subaşıları dahi selâmlık ve aylık deyu cerime ve aydan aya her karyeden mübalâğa akçelerini alup ve salgunlar salup ve terike ve bağ ve bostan mahsullerini ve man (?) ve âdet-i ağnam içun seferliyüz deyu cebren kabl-ı vakt akçe cem edüp aldıklarından sonra nice sancakbeyi mazul ve tebdil olunmağla yerine gelen sancakbeyi bunlardan zikrolunan mahsulâtı tekrar alup ve sakat davası hataen ağaçtan düşüp ve üzerine taş düşüp fevt olup ve canavar paralayup ve hataen suya boğulan kimselerin davası memnu iken her gelen sancakbeyleri adam helâk olmuş diye ehl-i karyeyi tutup akçelerini alup ve bazı kimseler dahi kendi hallerinde olmayup daima ehl-i örf yanında gezüp gammazlık edüp reayanın akçe ve esbablarını alınmağa bais olup ve yerlü kimseler daima niyabet edüp hilâf-ı şer' ehl-i örf eline suret-i sicil vermekle müddei yoğiken ehl-i örf tutup hapsedüp akçelerini alup ve yerlü kimseler sancakbeyinden iltizam ile subaşılık alup zulüm edüp ve avârız için emr-i şerif geldikte siz ki kadılarsız emr-i şerifte tayin olunandan ziyade akçelerini alup küllî akçe cem edüp ve beylerbeyi ve sancakbeyi mektubu ile bazı reayayı toprağından çıkarup hariç kazaya iledüp cebren akçelerini alup bunun emsali ve teaddilerinin nihayeti olmadığı ilâm olundu imdi taife-i reaya vedai-i hâliki'l-kibriyadır. Allah'tan korkmayup ve Resûlullah'dan, utanmayup ve ulü'l-emre itaat eylemeyüp bu makule zulüm ve teaddi edenler benim kullarım değildir bâğılerdir demleri hederdir ol asıl ehl-i fesadın gereği gibi haklarından gelinmek lâzım ve mühim olmağın taht-ı kazanızda vâki olan her karyenin ahalisine birer nefer yarar ve tuvânâ kimesneyi yiğitbaşı nasb edüp cemîsini şartlayup vech-i meşruh üzere zuhur eden eşkiyayı ittifak ve ittihat ile demleri heder olmak üzere getirtip dahi mecal vermeyüp haklarından gelinmek babında ferman-ı kaza-ceryânım sâdır olmuştur buyurdum ki hükm-i şerif-i vacibü'l-ittibâım vardukca bir an ve bir saat tehir ve tevakkuf eylemeyüp kaza ve kurâda ve sair mecmâ-ı nâs olan mahallerde muhkem tenbih ve nidâ ettirüp dahi kariye ahalisine birer nefer yarar ve tuvâna kimseyi yiğitbaşı tayin edüp ve

reayayı şartlayup anın gibi bölük halkı ve yeniçeri ve topçu ve cebeci ve mehter ve kapıcı ve ümenâ ve ummâl ve sekban nâmına karyelerine gelüp arzolunduğu reayaya hilaf-ı şer'-i şerif ve mugayir-i emr-i münif satgunlar salup bayraklar ile gezüp Müslümanların ehlü iyallerine dahledüp mütearız olup teaddi eden eşkiya her kim olursa olsun ol vilâyet (?) sipahi ve yeniçeri serdarı olanların mübaşereti ile ol asıllarının demleri heder olmak üzre ele getirüp dahi mecal vermeyüp haklarından geldirüp asla bir veçhile ehl-i fesada vücut vermiyesiz ki eyyam-ı hümâyûn-ı adalet-makrûnumda reaya ve beraya asûde-hal ve müreffehü'l-bâl olalar amma reaya taifesi dahi kendi hallerinde olup karyelerine gelen misafir için vaz' olunmuş kârbansaray ve menzil evi varsa kondurup yoğise karyelerinde bir münasip yere kondurup dahi akçeleri ile kendülerine ve davarlarına zad ve zevâde tedarik edüp inat ve muhalefet eylemeseler şöyle ki bu bahane ile ebna-i sebile zulüm ve teaddileri istimâ oluna anların dahi haklarından gelinir bilmiş olalar ve bi'l-cümle zaman-ı şerifimde bir ferde zulüm ve teaddi olunduğuna ve bir kimsenin akçesi alındığına rızay-ı şerifim yoktur ana göre mukayyed olup basiret ve intibah üzere olasız ve beylerbeyi ve sancakbeyi subaşıları dahi muttasıl reaya üzerlerine çıkmayup ve kariyeler halkına salgun salmayup ve kable'l-vakt terike ve bağ ve bostan ve mart ve âdet-i ağnam mahsullerini aldırmayup ve her bir mahsulü zamanında aldırup min-bâdin ol veçhile teaddi ettirmiyesiz ve anın gibi lâzım olup bir mahalde katl-i nefs olup veyahut bir mühim husus olup üzerlerine varulmak lâzım geldikte mübalâğa atlu ile varmayup ancak dön beş atlu ile mârifet-i şer'le lâzım geleni görüp mahallinde icra-yı hak eyliyeler eslemeyüp celbü ahz için her biri bir bahane ile reaya üzerine çıkup zulüm ve teaddi ederlerse asla aman vermeyüp ahvali vukuu üzre yazup bildiresiz ki muaccilen emr-i şerifim gönderilüp haklarından geline bu bâbda siz ki kadılarsız vebâlı sizün boynunuza ola hak sübhânehu ve teâlâ hazretlerinin huzur-u şerifinde cevabını siz verüp ben muateb olmuyam ve siz ki kadılarsız siz dahi reayaya zulüm ve teaddi eylemekten ictinab edüp nahiyelerinizi iltizam ile naiblere vermeyüb ve gezdirmeyüp müteveffanın veresesi sabi ve sabiye olup şer'an kısmet icap olunca (?) verese kibar olup kısmet istemezler iken cebren varup kısmet eyleyüp ve şer'an kısmet eylemek lâzım olanların dahi esbabını ziyade bahaya tutmayup ve resm-i kısmet deyu binde on beş akçeden ziyade almaktan ve bi'l-cümle reayaya zulüm ve teaddi eylemekten ziyade hazer eyliyesiz ve sakat davası ve hataen ağaçtan düşüp yahut taşlar kayup üzerine düşüp helâk olup ve hataen suya boğulan kimselerin kan davasının istimal memnudur ol makule hataen fevt olan kimseler için diyet ve öşr-i diyet talep ettirmiyesiz ve nâbedid olan kimselerin davası için mademki meyti bulunmıya yahut kimsenin esbabından katlini müş'ir nesne bulunmıya davasını istimâ etmeyüp hilâf-ı şer' teaddi ettirmiyesiz bulunursa şer'le görüp muktezayı şer' ne ise icra eyliyesiz ve gammazlık edenlere ve naiblere ve subaşılara evvelâ muhkem tenbih eyliyesiz ki kendu hallerinde olup reayaya teaddi eylemiyeler bade't-tenbih eylemeyüp anların tahriki sebebiyle reayadan nesne alındığı sabit ve zahir olursa asla mecâl vermeyüp muhkem hapsedüp arzeyliyesiz ki hükm-i şerifim gönderilip getürdülüp küreğe konulup haklarından geline ve avârız için varid olan emr-i şerifimde ne mikdar nesne tayin olunmuş ise ol mikdardan ziyade kadılar ve mübaşirler için bir akçe ve bir habbe aldırmıyasız ve iltizam ile yerlü kimesnelere min-bâdin subaşılık verdirmiyesiz

ve beylerbeyi ve sancakbeyi mektupla reayayı hariç kazaya alup gitmeye komıyasın ve reayaya vech-i meşruh üzre zulüm olundukta men' ve def eylemeyüp zalemeye muîn olduğunuz sem-i şerifime vusül bula asla mecal verilmeyüp hakkınızdan gelinür bilmiş olasız eyyam-ı saadet-encamında reaya ve berâyâya zulüm ve teaddi olunmaktan ziyade hazer eyliyesiz ve bu hükm-i hümâyûnumu sicill-i mahfuza kaydedüp hâlâ ve min-bâdin bu hükm-i hümâyûn-adalet-meşhun ile âmil olasız şöyle bilesiz alâmet-i şerifeye itimat kılasız.

Evâhir-i zilkade 1007 (15-24 Haziran 1599)

BELGE 12
(Ankara Şr. Sc., No: 6, s. 257)

Mefahirü'l-emasil ve'l-akran Maraş beylerbeyliğinde vâki olan elviyenin alaybeyleri zîde kadruhüm tevki-i refi-i hümâyûn vasıl olıcak malûm ola ki eyalet-i mezburenin zuama ve erbab-ı timarı ile arzlar ve mahzarlar gönderüp umumen zuama ve erbab-ı timar ile sefer-i hümâyûnuma müheyya olmuş iken eşkiyadan üçyüz atlı ve piyade ile Maymun Davud oğulları ve dört yüze karib atlu ve sekban ile Köse Sefer ve iki yüz atlu ile Osman Paşa mütesellimi ve hâlâ fitne ve fesad üzere olan Hüseyin Paşa vilâyetimize gelüp katl-i nüfus ve garet-i emval eyleyüp evlerimiz ihrak ve ehlü iyalimiz çeküp envaı zulüm ve teaddi etmeleriyle vilâyetimiz harab u yebab olup bu kadar eşkiya vilâyetimize müstevli olmuş iken ehlü iyalimiz levendât elinde bırakup sefere gitmeğe vechen mine'l-vücuh iktidarımız yoktur ve gidemezüz timar ve dirliğimizden dahi ferâgat ettik deyu ilâm eyleyüp ile'l-ân sefer-i hümâyûnuma gitmediğünüz ecilden eşedd-i siyasete müstahak olmuşsuzdur imdi sefer-i nusret-rehberime gitmeniz cümleden ehem idi çünkü vilâyetinizde eşkiya vardır hâlâ sefer-i hümâyûnumda olanlardan mâadâ vilâyetinizde mevcut zuama ve erbab-ı timar ve çeribaşı ve çeri sürücüleriniz ile siz ki alaybeylersiz kalkup muaccelen düstur-ı mükerrem müşir-i mufahham nizamü'l-âlem eşkiya def'ine serdar olan vezirim Mehmed Paşa edâm - Allahü teâlâ iclâlehûya mülâki olup vech-i münasip gördüğü üzere hizmette bulunmanız emrim olmuştur buyurdum ki hükm-i şerifimle kıdvetü'l-emasil ve'l-akran Teberik Çavuş zide kadrihû vüsül buldukta emr-i celilü'l-kadrim üzere seferde olanlarınızdan maada hâlâ bunda mevcut olan zuama ve erbab-ı timar ve çeribaşı ve çeri sürücüleriniz ile muaccelen kalkup müşarünileyh vezirim edâm - Allahü teâlâ iclâlehüya mülâki olup vech-i münasip gördüğü üzere eşkiya definde hizmette bulunasız şöyle bilesiz alâmet-i şerifeme itimat kılasız.

Evâsıt-ı safer 1008 (11-20 Eylül 1599)

BELGE 13
(BOA, MD, No: 74, s. 151)

Ankara beyine Ankara ve Yabanâbâd kadısına hüküm ki

Sâbıka Rumeli beylerbeyi olup hâlâ Anadolu muhafazasında olan emîrü'l-ümerâi'l-kiram Hasan Paşa dâmet meâluhu südde-i saadetime mektup gönderüp Cafer nam kimesnenin karındaşı olup Dergâh-ı Muallâm çavuşlarından olan Mustafa Çavuş bazı kimesneye zulüm etti deyu... kadısı mevlana canibinden şer'e davet olundukda mezbur çavuş dahi itaat-i şer'edüp vardukda naib olan Abdülkadir reaya taifesini mürâsele ile emr-i şerif mucibince demi hederdir deyu cem edüp kadı-i mezbur dahi demi hederdir deyu murâsele verüp mezkûr naib akd-i meclis etmeden reaya taifesine urun deyu ilka eyledikde reaya dahi alelumum hücum edüp âlet-i harp ve taşla ve ağaçla urup helâk edüp iki ellerini kesüp hakaret eylediklerinden mâadâ ehl ü iyalin soyup emval ve erzakını garet edüp kadı-i merkum ifsadiyle katlolunmuştur deyu bildirmeğin buyurdum ki... vardukda bir defa şer'le faslolmuş olmayıp on beş yıl mürur etmiş değil ise de husus-ı husemâ muvacehesinde onat vechile dikkat ve ihtimamla teftiş ve tafahhus edüp dahi şer'le müteveccih olan hakkını maktul-i mezkûrun vârislerine alıverdikten sonra vukuu ve sıhhati üzere yazup bildiresin.

BELGE 14
(BOA, Divan-ı Hümâyûn Kayıt Defteri, No: 143, vr. 63)

Hamid beyine ve Hamid Sancağı'nda vâki olan kadılara hüküm ki

Dârendegân zikrolunan kadılar ahalisi adam gönderüp Küçük Mehmed ve (.....?) ve Ali ve Musa ve Mustafa ve diğer Mehmed nam kimseler reaya iken çift bozup bölükbaşı nâmına olup gelen sancakbeylerinin ve ehl-i örfün yanlarına varup reaya üzerine devre çıkup fukaraya hilâf-ı vâki nice isnadlar etmekle hilâf-ı şer' emval ve erzakını alup ve ehl-i örfe aldırup ve kiminin ehlü iyaline tecavüz edüp zulüm ve teaddilerine nihayet yoktur men'olunmaları babında emr-i şerif verilmek içun rica etmeğin şer'ile teftiş olunup hukuk-ı nâs eshabına alıverilmek içün emr-i şerif yazılmıştır.

BELGE 15
(BOA, Divan-ı Hümâyûn Kayıt Defteri, No: 146, vr. 39)

Anadolu canibinde muhafazada olan vezir Receb Paşa'ya hüküm ki

Antalya kadısı Süleyman mektup gönderüp Dergâh-ı Muallâm çavuşlarından olup ol canibde eşkiya def'ine memur olan darende Semendir Çavuş eşkiyadan olan Arslan Bey nam kimesneyi şer'-i şerife davet eylediğinde itaat etmeyüp mezbur Semendir Çavuş'un Hüseyin nam karındaşını katledüp mezbur Arslan Bey karye be-karye gezüp her köyden sekiz dokuz yüz kuruş alup yanında dört yüz neferden ziyade muklacı taifesi olup

reayanın esbab ve erzakını garet edüp ve emred oğlanlarını çeküp evlerini ateşe verüp nicelerini katledüp daima anun gibi fesad ve şenaatten hâlî olmadığını bildürüp hakkından gelinmek inayet rica etmeğin buyurdum ki göresin hükm-i şerifle varup mezburu ele getirüp bi-hasebi'ş-şer, davay-ı hak edüp şer'le lâzım geleni rica eyliyesin.

20 Rebiülevvel 1010
(18 Eylül 1601)

BELGE 16
(BOA, Divan-ı Hümâyûn Kayıt Defteri, No. 146, vr. 21)

Lârende kadısı Seyyid Ahmed'e hüküm ki

Kaza-i mezburun ulemâ ve sûlehâ ve kuzât ve müderrisîni mahzar gönderüp senin işin diyanet ve istikamet üzere olup ehl-i vilâyet rızâ ve şükrân üzere olduklarından gayrı Tarsus ve İçel sancaklarında altı-yedi yüz miktarı tüfenk-endaz suhte eşkiyası ale'l-gafle kasaba-i Ermenak'i basup nice adam katledüp ve evlerini ihrak edüp esbablarını nehbü garet eyledikleri ecilden bu sene muhafaza hizmetini memur olan İshak Bey oğlu Mehmed Lârende'den emr-i şerif mucibince yarar yiğitler cem ve tedarik edüp gönderdikte merkum (...?) dahi senin muavenetin ile zikrolunan eşkiyanın üzerine varup kırk elli neferlerinin başlarını kesûp enva'ı muavenetin zuhûra gelmekte tekmil-i müddet edince kaza-i mezburda icra-i ahkâm-ı şer'iyye eylemek bâbında inayet rica eyledikleri ecilden buyurdum ki kazay-ı mezbure kadıaskerim tarafından tevcih olunup verilen mektup mucibince tekmil edince icra-i ahkâm-ı şer'iyye edesin.

5 Rebiülevvel 1009
(14 Eylül 1600)

BELGE 17
(BOA, Divan-ı Hümâyûn Kayıt Defteri, No: 141, vr. 13)

Çorum kadısına hüküm ki

Sâbıka Tokat kadısı südde-i saadetime mektup gönderüp darendegân-ı ferman-ı hümâyûn kasaba-i Tosya ahalisi meclis-i şer'e gelüp Tosya kadısı Hasan kendü halinde olmayup zalim ve mürteşi olup hilâf-ı şer' fukaranın kısmet ve hüccet ve sicil deyu akçelerini aldığından gayrı bundan akdem mirliva olan Hasan ile yekdil ve yekcihet olup beş yüzden ziyade reayanın katline bâis olup ve fukaradan üç yüz akçe aldırmağa bâis olup ve nicesini kendüsü alup ve Pınarbaşı nam mahalde bir maktul bulunmağla kasaba-i mezbure içinde mahalle halkından keşif nâmına elli bin akçe alup ve Kazyakası nam karyede Seydi Ali nam kimesnenin evi üzerine yıkılup hatunu fevt otmağla otuz kuruşunu kendüsü ve yirmi kuruşu ehl-i örfe aldurup ve Küçük nam kimesne fevt olup veresesi cümle kibar olup kısmet talep eylemezler iken cebren bin kırk akçelerini alup ve Hacı İbrahim nam kimesneden hüccet imzası içün altı yüz akçe alup ve Abdurahman nam emred oğlanı bâkire kız tasarruf etmişsin deyu sabit olmadan yirmi sekiz kuruş alup ve

Hacı Fethullah nam kimesnenin bir hüccet alıkoyup imza eyledim deyu altı yüz akçesini alup Karaterek nam karyeden müteveffâ Hacı Musa'nın veresesinden mukaddema kısmet nâmına altmış kuruş kısmet almışken hâliyâ cebren üç bin akçesini dahi alup ve Hacı Mahmud nam kimesneden karındaşın sâbıka vasız imiş deyu on beş kuruşunu alup ve pazarbaşı İbrahim'den eksik satmışsın deyu üçbin akçesini alup ve Hızır Kadı nam kimesne fevt olalı on yıl olup askerî iken resm-i kısmet nâmına üç yüz akçe alup ve Kavak nam kariyeden bir hatun iki sağire kızı ile çeşmeden su alır iken yere yıkılıp fevt olmağla keşif nâmına on bin akçe kendü ve otuz bin akçe ehl-i örfe aldırup ve hane başına reayadan beşer kuruş alup cem edüp ve rüşvet almadan davaya mübaşeret etmeyüp bundan akdem âyan-ı vilâyet mahzarlar gönderdiklerinde teftiş edüp esbab-ı hukuka haklarını alıverdikten sonra sicil edüp arzeyleyesin deyu emir verilmiş iken amel etmeyüp hakkn fukara alınmadığım arzeyledikte mukaddemâ verilen emir mucibince amel edüp fukaranın hakkın alıveresin dahi vukuu üzerine arzeyleyesin deyu Ahmed Çavuş mübaşereti ile hükm-i şerif yazılmıştır.

15 Zilkade 1008
(28 Mayıs 1600)

BELGE 18
(BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 625)

Rodoscuk kadısı arzedüp mahrusa-i Gelibolu kadısı Muslihüddin Malkara konağında zahireye müzayaka olmağın Rodoscuktan bin iki yüz kile şair ve altmış re's koyun ve yüz kile rakik ve üç kantar asel ve üç kantar sadeyağ ve altmış kile pirinç ihraç olunup Malkara konağına getirile deyu Bosna beylerbeyi Hasan Paşa'nın adamlariyle gelüp zikrolunan zahire tedarik ve ihrac olunmak üzere iken Rodoscuk ahalisinden bazı kimesneler bivechin havfedüp kalkup İstanbul'a gitmek murad edüp anlar gitmekle vilâyete ihtilâl verüp şayed eşkiya kalkup vilâyeti hâli bulup zarar mürettep olmak (ihtimali) olmağın kayıkların kürekleri alınup ve muhkem tenbih ve tekid olundu ol makule bi-vechin evlerini bırağup vilâyete ithilâl ve zarar kastedenlerin haklarından gelinmek ve zahirenin ihracına kimesne inad ve muhalefet etmemek bâbında emr-i şerif ricasına vâki hâk-i pâk-i serir-i âlâya arzolundu bâkıy ferman deradlindir.

Evâsıt-ı muharrem 1012 (21-30 Haziran 1603)
ez'afü'l-ibad Hasan

BELGE 19
(Ankara Şr. Sc., No: 10, s. 59)

Budur ki bundan akdem sadrâzam merhum Ali Paşa haslarından Ulu Haymana ve Kiçi Haymana nam haslarının mahsulünü mîrî içün kabza memur olan Dergâh-ı Âli çavuşlarından kıdvetü'l-emasil ve'l-akran Mehmed Çavuş zide kadruhû manfel-i merhum-ı

müşarünileyh tarafından Ulu Haymana'ya voyvoda tayin ettikleri fahrü'l-akran İbrahim Ağa'dan zaman-ı mübaşeretinde makbuzatına cevap talep eyledikte mumaileyh İbrahim Ağa hass-ı mezbure voyvoda olup geldikte Karakaş fetreti olup ve iki defa Çörek oğlu zorbası gelüp ve bunlardan mâadâ birkaç defa sipah zorbası gelüp reayası perakende ve perişan olmak ile vakti ve zamanında rüsûm cemi'ne mübaşerete mecal olmamak ile henüz eyledüğimde otuz altı karye eşkiyadan firar edüp yerlerinde bulunmamak ile bir akçe tahsil olunmayup mâadâsından âdet-i ağnam ve bennak mücerredinden ber mucib-i defter-i kâtip yetmiş bin yüz yirmi yedi akçe makbuzum olup elli dört bin akçesini mukaddema müşarünileynin kethüdâsı Osman kethüdaya isâl eyledim yedimde mühürlü temessüğı var deyu mûmaileyh Osman Ağa'dan mümzi ve mahtum temessük ibraz itmeğin bakî zimmetimde on altı bin yüz yirmi yedi akçe makbuzum vardır deyu cevap verücek meblâğ-ı merkum on altı bin yüz yirmi yedi akçeyi mahkeme-i şerifede (ve) vezneyleyüp mîrî için mûmaileyh Mehmed Çavuş alup kabul ve kabzeyledim deyu ikrar ve itiraf ettikte mukırr-ı mezburun veçh-i meşruh üzere sadır olan ikrarın merkum İbrahim Ağa tasdik ettikte kayıd şud.

3 Cemaziyelevvel 1013
(27 Eylül 1604)

BELGE 20
(BOA, MD, No: 75, s. 232)

Lâzkiye ve Çarşamba ve Gököyük kadılarına hüküm ki

Sen ki Lâzkiye kadısı Mevlânâ Muhiddin'sin südde-i saadetime mektup gönderüp kaza-yı Lâzkiye'nin ulemâ ve sulehâsı ve eimme ve hutebası ve sair fukara ve zuafâsı meclis-i şer'e gelüp liva-yı Hamid'de Pavice kazasına tâbi Noli nam karyeden Mennali (Kınalı ?) oğlu Mustafa nam şaki dört binden mütecaviz Celâlî neferiyle vilâyetimizi basup bi-vechin nice kimesneyi katleylediğinden mâadâ cümle emval ve erzakımızı nehbü garet ve emred oğlanlarımızı çeküp bunun emsali zulüm ve teaddisine nihayet olmayup ve mezburlardan gayrı dahi nice zorbalar peyda olup halimiz diğergûn olmuştur içimizden birimiz baş ve buğ olup karye be-karye on neferde bir baş ve yiğitbaşı nasbolunup zikrolunan eşkiyayı def ve men etmek içun emr-i şerifim ricasına arzeylemişsiz imdi buyurdum ki... vusûl buldukta onun gibi eşkiya gelüp hilâf-i şer' teaddi ve tecavüz ederler ise hüsn-i tedbir ve tedarikle ve ittifak ve ittihad (ile) men ve def eyliyesiz amma eşkiya yok iken mucerred bu behane ile cemiyet eylemekten ve bu bahane ile hilâf-ı şer'-i şerif fukaraya (zulüm) etmekten ziyade hazer edüp cadde-i haktan inhiraf eylemiyesiz.

1011 (1602/03)

BELGE 21
(BOA, MD, No: 75, s. 124)

Karaman beylerbeyine hüküm ki

Eskiil kazasına tâbi Muradiye nam karye ahalisi tarafından Dergâh-ı Muallâma şöyle arzolundu ki Hayalî oğlu demekle mâruf nam kimesne ehl-i fesat ve eşkiyadan olup yanına beş-altı yüz levendât cem edüp Kâfir Murad ve Kasım Bölükbaşı ve Kel Osman nam eşkiya bölükbaşıları ile karye-i mezbureyi basup ahalisinden otuz nefer kimesne katledüp yirmi nefer kimesneyi âlet-i harp ile mecruh edüp ve nicelerin haps ve şiddet-i şitada işkenceler edüp ve kırk re's develerin ve yirmi beş re's atların ve yirmi beş emred oğulların çeküp alup ve beş nefer adamların evleriyle ihrak edüp ve elli bin nakid akçelerin ve bulduktan emval ve erzakların nehbü garet edüp ziyade zulüm olduğundan gayrı hâlâ zikrolunan şakiler oğullarının bazısını yüzer kuruşa ve dahi ziyadeye girü kendülere verüp ve bazıları dahi eşkiyanın yanlarında olup hâlâ sekban fesat üzere olup hâlâ şakiler ol caniblerde olup zikrolunan şakilerin elinden oğulları alınup garet olunan emval ve erzakları alıverilüp eşkiyanın haklarından gelinmezse bilkülliye reaya terk-i diyar ve celay-ı vatan ederler deyu ilâm olunmağın zikrolunan eşkiya ele getirilüp hukuk-ı fukara alıverildikten sonra haklarından gelinmek emrin olmuştur buyurdum ki... vusûl buldukta bu babda onat vechile mukayyet olup zikrolunan eşkiyayı bi-eyyi vech-kân hüsn-i tedbir ve tedarikle ele getirtip dahi davay-ı hak ve tayin-i madde edenler hasımları muvacehesinde hak üzere görüp fukaradan garet ettikleri emval ve erzakı bâde's-sübût hükmedüp bî-kusur eshabına alıverdikten sonra muhtaç-ı arz olanlardan ise muhkem hapsedüp arzeyleyesin değillerse aslâ mecal vermeyüp bir vechile şer'le haklarından gelesin ki sair ehl-i fesada mucib-i ibret ve sebeb-i nasihat ola.

bir sureti vech-i meşruh üzere Çorum ve Bozok ve
zikrolunan sancaklarda vâki olan kadılara

BELGE 22
(BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 615/5)

(Lârende kasabasından müftü, müderrisler, sabık kadılar, şeyhler ve sair kimselerin imzalarını ve mühürlerini taşıyan bir arz)

İçel'de vâki İvgadi ve Karataş kazalarından Dergâh-ı Âli çavuşları Mehmed ve Derviş ve Zaîm Cafer ile kale-i İvgadi merdânları bu canibe arz ve mahzarları ile gelüp ilâm-ı hal edüp suhte namına zuhur eden eşkiya cümle bir yere gelüp İvgadi kazasında sakin olan zuama ve erbab-ı timardan ve fukaradan bir âhad kalmayup evlerini harap ve ekserisini katledüp bakıyetü's-süyûfu İvgadi kalesine düşüp dört beş ay miktarı etrafa feryade varulup meded yetişmeyüp âhirü'l-emr mezburlar bir tarikle firar edüp Lârende'ye gelüp arz ve mahzarların ibraz edüp mefhûmunda Akliman ve Silifke kalesini alup İvgadi kalesin dahi alup adamların katledüp kaleyi kendülerine dinmek niyetleridir deyi tahrir olun-

mağın ellerinde olan temessükleri hüsn-i halleri olup dört beş ay miktarı kalede muhasara olundukları ve Akliman ve Silifke suhte elinde olup İvgadi kalesi elan muhasarada olduğu sikaat ihbarı ile malûmumuz olmağın şol ki vâki haldir vukuu üzere der-i devlet-nisabına arzolundu bâkı ferman ol re'y-i cihan-ârâya menut ve müfevvezdir.

Evâhir-i zilhicce 1011
(1-10 Haziran 1603)

BELGE 23
(BOA, Ali Emîrî tasnifi, Dahiliye, No: 223)

Dergâh-ı felek-medâr ve bârgâh-ı gerdun-vekar şeyyedallâhü bünyânihi ömrihi ilâ yevmi'l-karar türabına arz-ı bende-i bî-miktar ve zerre-î hâksar budur ki işbu mâh-ı şevvâlin evâhirinde Bursa tarafından beş-altı yüz miktarı atlu zuhûr edüp Kirmasti'ye gelince menazilu merahilde nice teaddileri şâyi olmagla kaza-i Fırt ahalisi bir yere cemolup ehlü iyallerin ve emval ve erzakların hıfz ü hiraset etmeğe sây üzere iken zikrolunan taifeden otuz miktarı atlu kaza-i Fırt içinden geçüp Balıkesir nam kasabaya varup nedir biz sipahileriz reaya içun cem olmuşlar deyu içlerinden Hasan ve Murad nam kimseler kaza-i mezbure tâbi Burgos ve Ortakçı nam karyeler reayasına iftira ve bühtan edüp bazı esbabimiz ve üç beygirimiz aldılar deyu teaddi etmek isteyüp hasb-i hal (?) âyanı memleketten istintak olundukta sâbıkan Bayramiç kadısı olan Mevlânâ Hasan ve Molu (?) kazasından munfasıl Mevlânâ Teceddin ve Dergâh-ı Âli çavuşlarından ve sair kaza-i mezburede olan âyan bu dâîlerine gelüp ihbar edüp reayanın içtimaı kendilerin sıyanet içündür ve taife-i mezburenin davaları hilâf-ı vâkidir dediklerinde taife-i mezbure bunlara hücum edüp reayanın içtimaına sebeb sizsiz şimden sonra davamız sizinledir deyu hilâf-ı şer'-i şerif nice kelimat etmekle min-ba'din bu hususta Mevlânâ Hasan dâîlerine ve gayrilere hilâf-ı şer'-i şerif zulüm ve teaddi olunmamak içün emr-i şerif ricasına vâki bi'l-hasebü't-taleb ve's-süal pâye-i serir-i sidre-misale arz olundu baki ferman der-adlindir.

Evâsıt-ı zilkade 1011
(2-11 Mayıs 1603)
Hüseyin ibn Ahmed
el-Kadı bi-Kaza-yı
Fırt ma' Şamlı

BELGE 24
(BOA, MD, No: 75, s. 153)

Hâlâ Malatya Sancağı beyi olan Veli Bey'e hüküm ki

Hâlâ Malatya Sancağı kadısı olan Mevlânâ Seyyid Ali zîde fazluhu ile Zülkadriye'nin âyan ve eşrafı südde-i saadetime mektup ve mahzar gönderüp yedi sekiz yıldan berü vilâyet-i mezbureye sekban ve sair eşkiya müstevli olup nevahi ve kuranın reaya ve fukarası haflerinden etraf ve cevânibe perakende ve perişan olup bağ ve bağçeleri harabe ve yurt ve çiftlikleri hâlî muattal kalup eyalet-i mezbure Sefer Paşa'ya verildikte gelüp Pazarcık

ve Göynük nahiyelerinde ve Elbistan kazasında bilkülliye hâlî ve harabe kalan kura ve mezarie çiftler, kodurup ziraat ettirüp ve sair nevahiye dahi mensubatı çiftler koyup tamirine mübaşeret edüp firar ve perişan olan reayayı taraf taraf âdemler gönderüp istimalet etmekle ekseri kadim-yerlü yerlerine gelüp vilâyet asûde olup günbegün şenlenmek üzere iken eyalet-i mezbure Hasan Paşa'ya verilüp gelüriken Gerger kazasına vasıl oldukta nefs-i Maraş'tan olup hâlâ Gerger kadısı olan Mevlânâ Sinan zîde fazlıhu'yu tutup hilâf-ı şer'-i şerif ve bilâ sebep habsedüp sekiz yüz elli kuruşun alup ve bilcümle Maraş'a dahil olunca beş altı kuruş cem edüp fesad ve şenaat üzere olan eşkiyanın zulüm ve teaddileri hadden efzun olup vilâyet-i mezburenin hıfzü hıraseti mühimmat-ı dinü devletten olup ve senin yerlü ve yarar adamlara malik olmağla muhafazaya tayin olunursa fukaraya ve mal-ı mîriye sâyi olur deyu muhafazaya tayin olunmak ricasına arzeyledikleri ecilden buyurdum ki... vüsûl buldukta bu bahane ile sefer-i hümâyûnumdan kalmayup memur olduğum sefere vakti ve zamani ile varup erişmek üzere vilâyet-i mezburenin hıfz ve hirasetinde olup fesad ve şenaat üzere olan eşkiya ve sair ehl-i fesad zalemeyi hüsn-i tedbir ve tedarikle ele getirüp dahi toprak kadısı mârifetiyle muktezay-ı şer'-i kavîmle haklarından gelesin amma bu bahane ile seferden kalmayup vakti zamanı ile kalkup memur olduğun mahalle varup dinü devlet uğrunda hizmette bulunasın şöyle ki sefere geç varasın özrün makbûl olmayup mes'ul ve muateb olursun ana göre mukayyed olup sen dahi vakti ve zaman ile varup hizmette bulunasın.

BELGE 25
(BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 427)

Dergâh-i felek-nişan ve bargâh-i gerdun-ünvan lâzâle âliyen yevmü'l-mizan türabına arz-ı dâi-i nâ-tuvân oldur ki:

Mudurnu kurbünde Kızık nam karyede mutavattın Dergâh-ı Âli çavuşlarından Zülfikar demekle maruf dilâverlik ile mevsuf bir kimesne var idi vezir Hafız Paşa kullarının izni ile vilâyet halkından kırk elli miktarı atlu piyade sekban cem edüp Celâlî Karahisar'da kışlar iken zahireye çıkan bölüklerini defaatla basup katl ve diri ahz edüp vezir-i müşarünileyhe dek götürüp dinü devlete küllî hizmet edüp badehu bir defa dahi bir bölüğünü basup Kadıoğlu nam bir başlarını diri tutup ve bir emred oğlanı dahi diri tutup sairlerinin başını kesüp sılası olan karye-i mezbureye götürüp bu dâîlerinden ve sair civar kadılarından yararlığına şahadetnameler alup der-i devlete riayet ricasına diri alduğu iki kimesneleri dil getirmek sadedinde iken bundan akdem Bolu Sancağı beyi olan Mehmed bendeleri sekbanlarını ve havasına tâbi sipahileri malına ve davarlarına ve zikrolunan emred oğlanı tamaan gönderüb Celâlî sulh olduktan sonra sen katl-i nefs eyledin deyu bahane edüp nısf-ı nehar ve alâ melei'n-nâs evini basdırup kırk elli at ve deve ve katır ve davarını ve emval ve esbabını alup Bolu'ya götürüp gaip eyledi ehlü evlâdı ardınca varup talep eylediklerinde kaçırdık yine Celâlîye gitmiş deyu cevap verdi lâkin halk arasında şâyi ve mütevatir oldu ki hapseylediği Celâlî bölükbaşı Kadıoğlu'nu ıtlak edüp eline kılıcını verüp nice istersen öyle katleyle deyu icazet verup ol dahi envâ cefâ ile katledüp

başını ve bir kolunu Celâlî Karakaş'a armağan iletürüm deyu atına binüp gitmiş meyitinin bakıyesi suda bulunmuş davarları ve oğlanı hâlâ Bolu'dadır ve mîr-i mezbur Celâlî Karakaş'la müttefiktir deyu şâyi olup hükkâm bu hususu arza ikdam edemediler tevabii bu dâîlerine gelüp Âsitane-i saadete inha olunmak bâbında ilhak eylediklerine binaen bu husus teftiş olunup şer'le görülmek içün emr-i şerif sadaka buyrulmak ricasına vâki-i hal südde-i sidre misâle arzolundu.

Evail-i zilhicce 1011 (12-21 Mayıs 1602)
Mudurnu kadısı
Osman

BELGE 26
(BOA, MD, No: 75, s. 230)

Anadolu vilâyetinde zuhur eden eşkiya def'ine memur olan vezir Nasuh Paşa'ya hüküm ki

Ereğli kadısı Seyyid Mehmet zide fazluhu südde-i saadetime mektup gönderüp Ereğli civarında vâki Bor nam kasabada Nefesoğlu Mehmed ve karındaşı Hasan ve Abdullah ve Ereğli'ye bağlı Ürgüd nam karyeden Ali bin Hacı Abdülkadir nam kimesnelerin tevabiinden üç nefer kimesneler Bor ve Ereğli ve Şücaaddin kazası sınırları mabeyninde maktul bulunmağla Ereğli tevabiinden Kızılca nam nahiye halkından zümre-i sipahiyandan Ahmed ve Beytullah nam kimesneler(i) muzanna ittihaz ettiklerinden mezburlar kalkup Niğde'ye varup sâbıka Niğde beyi olan Ahmed'den cebren bin adet guruşun alup mîr-i mumaileyhin yerine mirliva olanın mütesellimi Kurt nam kimesne dahi Niğde'ye vardukda andan dahi küllî guruşun ve akçe mal ve rızkın garet ve hasâret ve ehlü iyaline envâ-ı hakaret edüp Karaman beylerbeyi olan emirü'l-ümerâi'l-kiram Ömer dame ikbalihû kendü adamlariyle ve sipah zorbaları üç binden mütecaviz adam ile geldikte dahi bölük getürüp nahiye-i mezburenin firar edenlerin âher yerlerde bulup doksan üç adet develerini ve kırk adet kısraklarını ve iki sürü koyunlarını ve sair mâmeleklerini nehbü garet ettirdiklerinden nahiye-i mezbure halkından cem-i gafîr gelüp tazallüm eylediklerini bildirmeğin altı-bölük defterleri yoklanup her birinde mezbur Nefesoğlu Mehmed'in isim ve resmi defterlerde bulunmadı deyu iftiharü'l-emacid ve'l-ekârim silâhdarlarım ağası Mehmed zide mecdihû mühürlü tezkeresiyle ilâm edüp bölük halkından olmadığı zâhir olmağla şaki-i mezbur bi-eyyi tarik-i kân ele getirülüp icray-ı hak olunmasın emredüp buyurdum ki... vusûl buldukda şaki-i mezburu her ne veçhile mümkün ise hüsn-i tedbir ile ele getürüp dahi davay-ı hak edüp tayin-i madde edenleri hasımları ile beraber edüp bir defa şer'le görülüp fasl olmayup üzerinden on beş yıl mürûr etmeyen hususlarını husemâ muvacehesinde toprak kadıları huzurunda hak ve adl üzere teftiş ve tefahhus edüp üzerine şer'le subüt bulan hukuki esbabına hüküm edüp alıverdikten sonra muhtac-ı arz olanlardan ise muhkem haps ve üzerine şer'le sabit olan mevadın suret-i sicillerini yazup arzeyleyesin sonra hakkında ne veçhile emrim sadır olursa mucibi ile amel eyleyesin değil ise hakkında şer'le lâzım olanı icra edüp yerine koyup ehl-i fesadı asla himayet eylemeyesin.

BELGE 27
(BOA, MD, No: 75, s. 207)

İçel beyine ve İvgadi ve Elvanlu ve Karataş ve Sarıkavak kadılarına hüküm ki

İçel Sancağı'nda vâki olan kadılar mirliva kaymakamı Mahmud südde-i saadetime mektup gönderüp Hısnkeyf Sancağı beyi Mehmed bazı eşkiya levendât taifesiyle liva-i mezburda suhte taifesi vardır muhafazasına memurum deyu birkaç yüz atlu ve sekban ile ve Ermenaklu Şeydi ve yerlüden Ali Çavuş ve Bozkırlıoğlu Muslu Çavuş ve ammisi Mahmud ve Arslan Gazioğlu Ali ve Mehmed Çavuş ve Sarı Mehmed ve Alp oğlu Derviş ve Kara Mürsel ve Köroğlu ve İvgadi kalesi dizdarı Hasan ve Mehmed ve Kasap İsa ve oğlu ve Demürcü ve Hasan ve Çaruk Hüseyin ve İsmail ve Durmuş ve Kara Kemal ve Sefer ve Yusuf ve diğer Yusuf ve Receb ve Ömer Çavuş oğlu Ali ve bunların emsali eşkiya ile il üzerine çıkup fukaranın emval ve erzakların garet ve evlerin ihrak edüp iki yüzden ziyade adam katledüp ve Müslümanların emred oğlanların ve bakire kızların ve avretlerin levendâta tasarruf ettirüp ve elli binden ziyade koyun ve keçilerin ve beygir ve eyi deve ve iki bin sığırları ve sair davarların sürüp ve mevcut bulunan arpa ve buğday ve yağ ve bal ve sair zahirelerin alup ve üç yüzden ziyade adamı tutup hapsedüp gece ve gündüz işkence edüp nakid yedi yüz akçeye kesüp alup ıtlak eylemiş iken bâdehû yine mezkûrları tutup hapsedüp her birinin yüzer ve yüz ellişer ve ikişer yüz kuruşların alup küllî teaddi eyledikleri ilâm olunmağın mezburların ahvalleri Dergâh-ı Muallâm yeniçerilerden olup Lârende'de sâkin olan Mehmet zîde kadrihû mübaşir olmak için ağaları tarafından mühürlü mektup vermekle mezbur ve dergâh-ı Muallâm kapucularından... nam kapıcı mübaşeretleri ile şer'le görülmek emredüp buyurdum ki... vusûl buldukta ihzar-ı husemâ kılup gaybet ederlerse buldurulması lâzım olan kefillerine buldurup getürüp dahi davay-ı hak ve tayin-i madde eden husemâları ile bir defa şer'le görülüp faslolmayup on beş yıl geçmeyen hususların hak üzere teftiş edüp göresin mezburların veçh-i meşruh üzere fesad ve şenaatleri bi-hasebi'ş-ser' sâbit ve zâhir olursa erbab-ı hukuka müteveccih olan hakların hükmedüp bîkusur oluverdikten sonra ehl-i fesad muhtac-ı arz olanlardan ise hapsedip üzerlerine sübut bulan mevaddın suret-i sicilleriyle isim ve resimleriyle vukuu üzere yazup südde-i saadetime arzeyleyesin değiller ise şer'le haklarında lâzım geleni icra eyliyesiz hak üzere olup ahzü celp sebebi ile ehl-i fesada himayet olunmaktan ve hilâf-ı vâki kaziye ilâmından hazer edüp cadde-i haktan udûl eylemiyesiz.

BELGE 28
(BOA, İbnülemin tasnifi, Şükr ü Şikâyet, Karton 1, No: 94)

Dergâh-ı felek-medâr ve bârgâh-ı gerdun-iktidar lâzâle âliyen ilâ yevmi'l-karar türabına arz-ı dâî-i bî-mikdar budur ki

Şimdiki halde Husrev Paşa tarafından Kırşehri ve Bozok ve Kayseriye ve Aksaray ve Niğde sancakları muhafaza içün Kurt Ahmed Paşa kulları ve Kırşehir Sancağı'nı yedi sekiz yaşında Derviş nam karındaşıma alıverdim deyu üç dört yüz atlu levendât ile gelüp

yanında olan levendâtın kiminin adı hâşâ Tanrıbilmez ve kiminin adı Kabresığmaz ve kiminin adı Dardağan ve nefsi Kayseri'den yetmiş ve seksen sipah taifesinden dahi bile gelüp hanlar ve kârbansaraylar dururken beğendikleri evleri sahiplerini cebren çıkarup girüp ve bazı mâmur evlerimizi kapusunu yıkup atlarını çeküp ve sahiplerine hem kendilerinin ve hem atlarının müht ve meccanen yem ve yemeklerini aldıklarından mâadâ bazı Müslümanların kiminin atlarını ve kiminin develerini cebren ve zulmen alup ve bazı Müslümanları bilâ-marifetü'ş-'şer'-i-şerif sen kan etmişsin deyu hasm-ı şer'î ve maktul kimesne yok iken götürtüp hapsedüp bi-vechin ikişer ve üçer yüz kuruşlarını alup ve bundan mâadâ yetmiş ve seksen levendâta Tanrıbilmez dediği zalimi baş ve buğ edüp Valide Sultan damet ismetuha hazretlerinin hass-ı şerife (?) gönderüp varup at ve develerinin bilkülliye aldıklarından mâadâ her bir karyeden yüz ve yüz ellişer ve iki yüz kuruşlarını alup kırk ve elli gün hass-ı şerifede gezüp müft ve meccanen kendileri ve atlarına yem ve yemeklerin alup bir akçe ve bir habbe vermeyüp ve dahi kendisi iki ay miktarı nefs-i şehirde bu kadar atlu ile oturup müft ve meccanen yem ve yemeklerini bize çektürüp ve ay-be-ay şehri bir subaşına verüp her ay teftiş verin deyu mahalle başına onar-on beşer kuruşumuz alup ve dükkânlarımızı yıkup ağaçlarını ve tahtalarını dükkân (?) sandığını bile yakup ve ehlü iyallerimize taarruz etmekle Dergâh-ı Âli çavuşlarından Ferhad Çavuş nam kulları cem eylediği avârız akçesinden on bin kızıl altunu zalim-i mezbur havfinden alup şehre karib Cümle kalesi dizdarına mârifet-i kadı ile birkaç gün emanet vaz'eylemeğin yine nefs-i şehirde Maksud nam silâhdar on ve on beş yarar tüfenkdaz adamlariyle ve Dergâh-ı Âli müteferrikalarından Zaîm Mestan Ağa kulları dahi çavuş-ı mezbur bile yarar tüvânâ adamlariyle ve yine nefs-i şehir âyanından zalim-i mezbur havfinden Hacı Bâli nam devletlû ehlü iyalleri ve Hasan nam yeniçeri oğlu yarar adamları ile kale-i mezburede vaz'olunan mîrî akçeyi varup hıfz ettiklerinde müşarünileyh paşa bir gece gafil kale-i mezburu basup hayli cenk ve cidal edüp mumaileyh silâhdar kulları hayli yararlık edüp müşarünileyhin kâtibi ve hem nefs-i şehrin subaşısı Davud nam şakiyi katletmekle eşkiyanın gayrisi ikdam edemeyüp koyup gitmekle eyyâm-ı adâlet-i husrevânide yüz aklığı olup mîrî akçeyi zalimlerin elinden halâs eylemeğin bu mahalde sancaktan çıkup serdar-ı âlîvekar hazretleri caniplerinden Muharrem Bey nam kullarına sadaka olunmağın mütesellimleri gelmekle bırağup Kayseriye'ye gitmiştir velâkin mumaileyh Maksud sipahi kulları içün bu vilâyetimize tamamı hıfz u hırâset edüp her birlerimiz âsûde-hal olmuşuzdur bu sene ferman olunan seferden alıkonulup nefs-i şehirde vâkı kalenin harabesini tamir edüp ve kendümüz istediği kadar tüfenk alıverüp muhafaza edüp gelen zalemeden bizi bi-avnillah halâs etmeğe kadirdir bu hususumuz içün emr-i şerif verilirse yerli yerimizde huzur ile otururuz ve illâ bu minval üzere emr-i şerif verilmez ise cümlemiz firar etmemiz mukarrerdir bizim bu ahvalimizi der-devlete arzediverin deyu tazarru' eylemeğin şol ki vâki-i haldir alâ-vukuihi der-idevlet-türabına arzolundu bâkî ferman Dergâh-i Muallâ'nındır.

Kırşehir kadısı Abdüsselâm

BELGE 29
(BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 611/1)

Dergâh-ı felek-medâr ve bârgâh-ı gerdun-vekar türabına arz-ı dâî-i bî-mikdar budur ki

Malatyalı Zeynel Bey livay-i Arapgir Sivas beylerbeyi Ahmed Paşa canibinden bana tevcih olunmuştur deyu Sivas'tan Bodur Yakûb nam yeniçeri kethüdâsı olup bilece beş ve altı yüz atlu ve sekban ile livay-i Arapgir'e dahil oldukta vilâyet halkı karşılayup bu kadar hengâmeyle ne için gelinür bize hayrınız yoktur dediklerinde bize muhalefet edersiniz deyu vilâyet halkından iki yüz miktarı adam katledüp bâdehû yine Ahmed Paşa canibinden Kayserili Bâli Ağa ben müfettişim deyu üç yüz mikdarı atlu ve sekban ile Arapgir'e dahil oldukta Zeynel Bey ve Bâli Ağa ve kethüdây-i mezbur yekdil olup vilâyet halkına nice bin kuruş sâliyâne edüp kabzettiklerinden sonra ehali-i Arapkir'i cemian hoceklerini (?) ve erbab-ı timar ve zuama ve tacir vesair halkını cemian tutup hapsedüp her birini bir muklacı ve sekban elne şedid işkenceler ile işkence edüp her neye kadirler ise alup bâdehû yine borçlar ettirüp aldıklarından sonra kuzattan olup fazîlet ile mâruf olan işbu hamil-i varaka Salih Efendi'yi tutup Kızıl Ali nam bir bölükbaşı hapsine verüp seni tüfenk-bûte ederiz deyu tahvif edüp günde üç defa kolundan asup çapraz ura ura âciz koyup cümle mâmelekin bey'ettirüp vefa etmemekle deyn ettirüp üç yüz kuruş kıymet eder bir atını ve beş bin adet kuruşu elbette senden alırım deyu bi't-temam beş bin adet kuruşu tekmil ettirüp Bâli Ağa ve kethüdây-i mezbur marifetiyle Zeynel Bey kabzettiğinden sonra yedi yüz kuruş dahi deyn ettirüp Üsküdarlı Kâşif'e hizmet aldırup ve dört yüz kuruş dahi deyn ettirüp karındaş Ömer Beye hizmet aldırmıştır ve oğlu Arslan Çavuş dahi kendi ile bilece etmiştir ve vilâyetle kırk gün mikdarı oturup üç yüzden mütecaviz evleri söküp yakmışlardır ve bunun emsali zulümlerine nihayet olmamağın haklarından gelinmek içün paye-i âlâya arzolundu bâkî ferman deradlindir.

Ez'afü'l-ibâd Taret(?) el-mevlâ
hilâfe bi-Arapgir

BELGE 30
(BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 611/2)

Dergâh-ı felek-medar ve bârgâh-ı gerdun-vekar türabına arz-ı dâî-i bî-mikdar budur ki

Malatya Sancağı'nda Gerger mütemekkinlerinden Başıbüyük oğlu Hamza Bey kethüdâsı İsmail kethüdâ ile bir veçhile Arapgir Sancağı'nda dahli yoğiken yedi yüz miktarı atlı ve sekban ile ale'l-gafle Arapgir'i basup yüz miktarı adam katledüp ve bakiyesi ehlü iyali ile dağlara firar edüp malları evlerinde kalup vilâyet halkının evlerinde bulunan kumaş yükleri ve çuka yünlerini ve akçelerini ve sair rızklarını cemian alup garet edüp kabzedüp üç ay Arapgir'de oturup dağlara bölük salup üç yüzden mütecaviz adam tu-

tup her birinden ikişer yüz ve üç yüz kuruş alup ve şehrin etrafında olan kurâdan dahi kırk bin mikdarı at ve katır ve merkep ve öküz ve inek ve koyun ve keçi garet edüp alup Gerger'e sürüp gitmişlerdir ve dağlara firar eden adamdan dahi üç yüzden mütecaviz adam zehayir bulamamak ile acından vefat etmişlerdir ve üç ay mikdarı halk kaçgun olmak ile cumalar (camiler) kapanup cuma kılınmamıştır ve üçyüz yük mikdarı keten ve bez çuka ve tafeta (tafta) ve kumaş ve tefârık yükledüp alup Gerger'e gitmeşlerdir ve şehirde üç yüz mikdarı evleri ihrak bi'n-nâr etmişlerdir ve kendülere yaramayan esbabı dahi ihrak-ı bin-nâr etmişlerdir ve bunların emsali zulümlerin nihayeti olmamak ile tâdat olunmamıştır ve bu mıkdar fesadı mezbur Hamza Bey İsmail kethüdâ ile bilece ve anın tahriki ile olduğuna ilmimiz lâhik olmağın hakkından gelinmek içun ahvali ketep olunup paye-i serir-i âlâya arzolundu bâkî ferman deradlindir.

Ez'afü'l-ibâd Taret(?) el-mevlâ
hilâfe bi-Arapgir
Derkenar serdar vezir Nuh Paşa hazretlerine hak üzere
göresin deyu hüküm yazılmak
27 Muharrem 1012 (7 Temmuz 1603)
Derkenar Mahmud Çavuş mezbure getüre divanda
ahvalleri şer'ile görüle deyu

BELGE 31
(BOA, İbnülemin tasnifi, Şükrü Şikâyet, Karton 3, No: 94)

Devletlü ve saadetlü sultanım hazretlerinin hâk-i pay-i şeriflerine arz-ı hal-i fakir budur ki

Nefs-i Rize sakinlerinden Ömer nam kimesne bundan akdem tımar sipahisi iken altı akçe ile sol gureba sipahilerinden olup mukaddema serdar olan Hüsrev Paşa hazretleri Canik Sancağı'nı verüp levendât ile vilâyet-i mezburu garet eyledikten sonra Of vilâyetine varup dört-beş bin kuruş sâliyâne edüp aldıktan sonra bu kulunuzun bir karı hemşiremizin evini basup dört yüz kuruşunu aldıktan sonra bir küçük oğlunu çeküp bir sekbanına verüp elan oğlan yanlarında olup izzetlü sultanımın eyyam-ı saadetlerinde bu bendeniize böyle zulüm olup hemşirezademiz sekbanlar yanında ola izzetlü sultanımın eyyam-ı saadetlerinde böyle hakaret olmasına reva buyurulmaya ki bu kulları sultanımın abd-i memlükü olup rikâb-ı şerifinde hizmette iken bu asıl hakareti reva görmeyüp her veçhile hakkından gelinmesine müekked hükm-i şerif sadaka ve ihsan buyrula ki bu kullarına bundan sonra dülbend giyüp kılıç kuşanmak ve ne de sağ gezmek dünyada haram olmuştur zirakim altı akçe iken sipahi hâliyâ sancakbeyi namı ile dünyayı talan edüp ve bundan gayri bir sipahinin kızını çeküp ve bir ihtiyar korucu yeniçerinin avretini çeküp ve vilâyetin kadısını kovup kendi yanından bir kadı nasbedüp bu zamana dek yirmi otuz sipah ve yeniçeri avretini çeküp levendâta verüp ol diyarın halkı umumen firar edüp cümle kendi levendâtı ile hisarı ve sair vilâyeti zapt ve kabz edüp ol ki vaki-i haldir izzetlü ve

mürüvvetlü sultanım hazretlerinin hâk-ipay-i şeriflerine arzolundu bâkî ferman saadetlü mürüvvetlü sultanımındır.

Bende
Mehmed
Mîrimîran

Derkenar: Şer'le teftiş eyleyesin
filvâki böyle ise arzeyleyesin ki
hakkından geline deyu hüküm
14 Zilhicce 1011 (25 Mayıs 1603)

BELGE 32
(BOA, MD, No: 75, s. 324)

Kırşehir beyine ve Kırşehir kadısına hüküm ki

Cennet-mekân merhum ve mağfurunleh babam hüdavendigâr tâbe serahûnun validesi damet İsmetuha'nın Zile'de hasları voyvodası olup Dergâh-ı Muallâm çavuşlarından kıdvetü'l-emasil ve'l-akran Hayreddin Çavuş zîde kadrihü südde-i seadetime mektup gönderüp müşarünileyhanın Zile'de ve etrafında sâkin olan reayası sabıka voyvoda olanlara âşâr ve rüsûmların ve âdet ve âğnam ve sair bâd-i havaların viregelmişleriken hâlâ içlerinden bazıları ol canibde bazı eşkiyanın yanlarına varup sekban olmaları ile üzerlerine lâzım gelen hakların vermeyüp ve akrabalarından olanların dahi vermelerine mâni olup müşarünileyhanın mahsulüne küllî gadrolduğundan gayrı nice Müslümanların dahi ehlü iyallerine tecavüz eylediklerin bildirüp müşarünileyhaya ait olan hukuk ve rüsûm alıverilmek ricasına arzetmeğin buyurdum ki... vardukta suret-i defter-i cedid-i hâkaniyi celp edüp göresiz müşarünileyhanın defterlü reayasından olup âşâr ve rüsûmların ve âdet ve ağnamların vesair bâd-i havaların müşarünileyha tarafına veregelmişler iken hâlâ bazıları eşkiya yanlarına varup sekban olmaları ile hakların vermeyüp ve nicelerinin dahi vermelerine mâni olup ve âyan-ı vilâyete tecavüz ve teaddileri vâki ise bi-hasebi'ş-şer' üzerlerine lâzım gelen hukukunu bâ'de's-sübût müşarünileyhanın voyvodasına hükmedüp bî-kusur alıverdikten sonra kadimi yerlerine getürdüp temekkün ettiresiz bu makule fesatları edenler muhtac-ı arz olanlardan ise haps ve arzeyleyesiz değiller ise şer'le haklarında lâzım geleni icra eyleyüp hilâf-i şer' kimesneye iş ettirmiyesiz amma bu bahane ile kendü halinde olanlara garaz ve tassubdan ve celp ve ahz sebebi ile ehl-i fesada himayet olunmadan be-gayet hazer edüp cadde-i haktan udûl ve inhiraf eylemiyesiz.

BELGE 33
(Ankara Şr. Sc., No: s. 239)

Akzâ kuzatü'l-müslimin evlâ vulatü'l-muvahhidin ma'denü'l-yakîn vâris-i ulûmü'l-enbiya ve'l-mürselin hüccetü'l-hak ale'l-halku'l-ecmaîn el-muhtes bi-mezid-i inayetü'l-meliki'l-muîn Mevlânâ Ankara kadısı zîde fezalehu tevkî-i refî-i hümâyûn vâsıl olıcak malûm ola ki hâlâ Dersaadetime arz gönderüp ve bazı vilâyet ahalisi dahi arz-ı hal edüp bizim vilâyetimize birkaç defa Celâlî müstevlî olup şehrimiz ve diyarimiz harap edüp eşkiya garet ve hasaretinden sülüsü kalmamıştır ve kalanların dahi kendüler lâzım gelen tekâlife tahammülleri kalmamışken vâki olan avârızlarımızı mevcutlarımızdan almağa kanaat etmeyüp nâ-mevcut olanların tekâlifi bize tahmil olunmak ile tâkatimiz kalmamıştır terk-i diyar eylememiz mukarrerdir deyu bildirüp ol bâbda hükm-i hümâyûnum rica eyledikleri ecilden aslı ve hakikati ile görülüp her üç mükemmel hane bir avârız hanesi addolmak hin-i cemide defter edüp imzalayup ve mühürleyüp bir suretin sicill-i mahfuza kaydedüp mukaddemâ irsal olunan emr-i şerifim mucibince tahsil olunan bedel-i kürekçi akçesinin minval-i meşruh üzere defter edüp Âsitane-i saadetime gönderüp dahil-i hazine ettirmek emredüp buyurdum ki hükm-i şerifim vardukta bu bâbda sâdır olan ferman-ı saadetim mucibince amel edüp taht-ı kazânda vâki olan şehir mahallâtını ve kurâ ahalisini mahkeme-i şerifeye davet edüp mevcut bulunanların her üç mükemmel hanelerin bir avârız hanesi addeyleyüp ferman olunan bedel-i kürekçi akçesinin bu veçhile mevcutlarından cem ve tahsil ve defter eyleyüp her kariyeden hesab-ı merkum üzere kaç hane olursanız ahali-i mahalle ve karyelerin mevcutlarının ellerine sıhhatı üzere imzalı ve mühürlü temessük verdikten sonra mevcut ve nâ-mevcutların tescil-i defter eyleyüp ve firar eyliyen karyeleri dahi yazup defter eyleyüp imzalayup ve mühürleyüp Dergâh-ı Muallâ'ya irsal eyleyesin ki defterlerin ile amel olunup avârız akçeleri defterin ile alınup dahil-i hazine oluna amma bu bâbda bir veçhile ihtimam eyliyesiz ki mabeyinde hile ve hud'a olmak lâzım gelmiye zira bu husus sonra yerlü yerinde karye be-karye sual ve teftiş olunup reayaya verdüğün temessük ve defterine tatbik olunsa gerektir muvafık ve mutabık ise febihâ ve illâ sonra hilâfı zuhur ederse muhkem mes'ul ve muateb olman mukarrerdir ana göre basiret üzere olup bervech-i adalet ve istikamet eda-i hizmet edesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerifeye itimat kılasız.

27 Zilhicce 1015
(25 Nisan 1607)

BELGE 34
(BOA, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, Karton 3, No: 624)

Oldur ki kasaba-ı Şeyhlu'ya subaşı nâmına gelüp Celâlî Sinan Bölükbaşı gibi karye be-karye kuruş tevzi edüp Arabacı Süleyman nam şakinin aldığı kuruş ile garet ve hasaret eyledüği emval-i Müslimin ve katl ve mecruh eyledüği Müslümanları isim ve resimleriyle der-devlete ilâm olunup ve şerh kılınur:

Kariye-i İmircik: Hüseyin bin Sinan maktûl-Ahmed bin Dede Bali maktûl-Receb bin Köle maktûl... ve sair.

Kariye-i Çubukalanı: Abdurrahman bin Pîrî maktûl-Receb bin Sarı maktûl ... (on köyden hepsi 17 ölü ve 21 yaralı –ki bazılarının uzvu kesilmiştir– kaydolunuyor)

Kariye-i Kızılcasöğüt'ten müderris Receb Efendi'nin ve akrabalarının altı gün üzerlerinde sâkin olup cümle arpa ve buğday ve döşek ve kilim ve kazgan ve sahan ve kitap ve üzüm ve pekmez ve nakle kabil her neleri var ise zulmen taşıdıklarından gayr müderris-i mezburun sürüsü ile kuzusu ve koyunu çiftliğine gönderüp fevka'l-had zulüm ve teaddî eylediklerine reyb olunmuya.

Kariye-i Çukurkuyu'da sâkin Abdülkerim Çelebi ve Hamza Bey nam kimselerin evlerinde olan emval ve erzaklarını yağma edüp on yedi bin beşyüz akçelerini dahi fuzulen alduğuna reyb olunmuya.

Kariye-i Kıskamış	Yukarıyakasıcak	Aşağıyakasıcak	Dede
70.000	18.000	21.000	11.000

ve saire...

(47 köyden bu şekilde yekûn 371.400 akçe alınmış olduğu köy isimleri ve altlarında akçeleri yazılı)

Zikrolunan karyelerden âher kariyeler zalim-i mezbur Arabacı'nın havfinden karyelerine gelmekte zulmen ne miktar akçeleri alınduğu malûm olmamağın tahrir şaki-i mezburun kaza-i mezburda sâkin âyan ve reayaya zulüm ve teaddiyi bu defa kuruş cemine gelen Celâlî Sinan Bölükbaşı öşr-i âşiresin eylemeyüp eyyam-ı padişahîde bu makule şakinin hakkından gelinmek zuhr-ı âhiret ve sebeb-i mağrifet idigüne reyb olunmuya.

el-Hakir
Mehmed
Emir verile vezir Nuh Paşa hazretleri
görüp haklarından gele deyu
18 Muharrem 1012
(28 Haziran 1603)

BELGE 35
(Ankara Şr. Sc., No: 9, s. 292)

Budur ki hass-ı hümâyûndan Ankara ve Yenişehir aklamından Kaymaz nam mukataa tevabiinden Kırşehri ve Hacıbektaş kadılıklarında olan hasların birkaç sene vilâyet fetret olmak ile ümenâ ve nuzzardan kimesne zabt içün varılmak müyesser olmamağla Dergâh-ı Âli çavuşlarından kıdvetü'l-cüyûş Ferhad ibni Hoca adlu kimesne 1014 senesinde vâki hasad mahsulünü Kırşehir mudu ile on altı mud terike ki on biri buğday ve beş mudu arpa olmak üzere ber-vech-i maktû' kabul etmeğin canib-i mîrîden deruhte olunup bi't-taleb kayıd şud.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Vefik (SAYIN), *Tekâlif Kavaidi*, I, İstanbul, 1328.

Abdülaziz (Karaçelebizade), *Ravzatü'l-Ebrâr*, Bulak, 1248.

Abdülkadir (Topçular Kâtibi), Vekayi-i Tarihiyye, İstanbul, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Kit., Yazma No: 2151; (basması: *Kadrî Tarih*i, (Yay. Ziya Yılmazer), I-II, Ankara, 2003.)

Ahmed Refik (ALTINAY), *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1331.

Ahmet Refik (ALTINAY), *Osmanlı Devrinde Zorbalar*, İstanbul, 1932.

AKDAĞ Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I, Ankara, 1959; II, Ankara, 1971.

AKDAĞ Mustafa, *Celâli İsyanları*, Ankara, 1963.

AKDAĞ Mustafa, *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması*, Erzurum, 1963.

AKDAĞ Mustafa, "Timar Rejiminin Bozuluşu", *DTCFD*, III/4 (1945).

AKDAĞ Mustafa,"Celâli İsyanlannın Başlaması" *DTCFD*, IV/1 (1945), s. 23-37.

AKDAĞ Mustafa, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *DTCFD*, V/3 (1947).

AKDAĞ Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiyenin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, No: 51 (Temmuz 1949); No: 55 (Temmuz 1950).

AKDAĞ Mustafa, "Celâli Fetreti", *DTCFD*, XVI/1-2 (1958), s. 53-107.

AKDAĞ Mustafa, "Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk (1603-1606)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, No: 2-3 (1964).

AKDAĞ Mustafa, "*Karayazıcı*, *İA*, VI, s. 339-343).

Âlî Mustafa (Gelibolulu), *Künhü'l-Ahbâr*, İstanbul, Nuruosmaniye Ktp., Yazma No: 3406-3409; basması: I-IV, İstanbul, 1277-1285.

Ataullah (Nev'îzâde), Zeyl-i Şakaik, İstanbul, Nuruosmaniye Ktp., Yazma No: 3314 (basması: *Hadaikü'l-Hakaik fi Tekmileti'ş-Şakaik*, İstanbul, 1268.)

BARDAKÇI Cemal, *Anadolu İsyanları*, İstanbul 1940.

BARKAN Ömer Lütfi, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I, Kanunlar*, İstanbul, 1943.

BARKAN Ömer Lütfi, "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri I: Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, I/1 (1939); I/2 (1940).

BARKAN Ömer Lütfi, "Çiftlik", *İA*, III.

BAYSUN Cavit, "Ahmed I", *İA*, I.

BELİN M., *Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler*, İstanbul, 1931.

BORATAV Pertev Naili, "Köroğlu'nun Tarihi Şahsiyeti", *III. Türk Tarih Kongresi (1943)*, Ankara, 1948.

BRAUDEL Fernand, *La méditerranée et le monde méditerranéan a l'epoque de Philippe II*, Paris, 1949.

BROSSET M. (Ed.); *Collection d'historiens Armeniens-Arakel de Tavriz*, St. Petersburg, 1874.

Celâlzâde Mustafa, Tabakatü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik, İstanbul, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa Kit., Yazma No: 779.

DAĞLIOĞLU Hikmet Turhan, *XVI. Asırda Bursa*, İstanbul, 1942.

Halil Edhem (ELDEM), *Meskukât-ı Osmaniyye Kataloğu*, İstanbul, 1334 (1916).

HAMMER Joseph von, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, (Çev. Mehmed Atâ), VII, İstanbul, 1332; VIII, İstanbul, 1334.

Hasan Beyzade, Hasan Beyzade Tarihi, İstanbul, Nuruosmaniye Ktp., Yazma No: 3134 (basması: *Hasan Beyzâde Tarihi*, Yay. N. Aykut, I-III, Ankara, 2004).

Hoca Sa'deddin, *Tâcü't-Tevârih*, I-II, İstanbul, 1280.

Hüseyin Hüsameddin (YASAR), *Amasya Tarihi*, II, İstanbul, 1329; III, İstanbul, 1927.

İNALCIK Halil, "Osmanlı Padişahı", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII/4 (1958).

KARAMURSAL Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, İstanbul, 1940.

Katip Çelebi, *Fezleke*, I-II, İstanbul, 1268.

Kâtip Çelebi, *Düsturü'l-Amel li-İslahi'l-Halel*, İstanbul, 1280.

Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, İstanbul, 1303; *Koçi Bey Risalesi*, Yay. A. K. Aksüt, İstanbul, 1939.

KÖPRÜLÜ M. Fuad, *Türk Saz Şairleri*, I-IV, İstanbul, 1940.

KRAMERS J., "Kara-Yazıdjı", *Encyclopédie de l'Islam*, III, Birinci basım.

Lutfî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman li-Lutfî Paşa*, İstanbul, 1925.

Mehmed Ârif (Yay.), *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, TOEM ilavesi, İstanbul 1329; İstanbul, 1330.

Mehmed bin Mehmed, Nuhbetü't-*Tevârih ve'l-Ahbâr*, İstanbul, 1276.

Mustafa Sâfî, Zübdetü't-Tevârih, İstanbul, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi Kit., Yazma No: 3314 (basması: *Zübdetü't-Tevârih*, Yay. İ. H. Çuhadar, I-II, Ankara, 2003).

Müneccimbaşı Ahmed b. Lutfullah, *Sahaifü'l-Ahbâr* (Müneccimbaşı Tarihi Tercümesi), I-III, İstanbul, 1285.

Naima Mustafa, *Tarih-i Naima*, I-II, İstanbul, 1147; I-VI, İstanbul, 1281-1283.

NEDKOFF B. Ch., "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", *Belleten*, No: 32 (1944).

Neşrî Mehmed, *Kitâb-ı Cihan-nümâ* (Neşrî Tarihi), Yay. F.R. Unat - M.A. Köymen, I-II, Ankara, 1949-1957.

Peçevî İbrahim, *Tarih-i Peçevî*, I-II, İstanbul, 1281-1283.

Pertev Naili (BORATAV), *Köroğlu Destanı*, İstanbul, 1931.

Selânikî Mustafa, Tarih-i Selânikî, İstanbul, Nuruosmaniye Ktp., No. 3132-3133 (basması: *Tarih-i Selânikî*, İstanbul, 1281; *Selânikî Tarihi*, Yay. M. İpşirli, I-II, Ankara, 1999).

SİLBERSCHMİDT Max, *Venedik Menbalarına Nazaran Türk İmparatorluğunun Zuhuru Zamanında Şark Meselesi*, İstanbul, 1930.

Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Tarih-i Âl-i Osman li-Solakzâde*, İstanbul, 1297.

SU Kâmil, "Manisa Tarihine Ait Vesikalar", *Gediz*, No: 46.

TANKUT Hasan Reşit, *Köylerimiz*, İstanbul, 1939.

TEKİN Şinasi (Ed.), *Menahicü'l-İnşâ. Yahya bin Mehmed el-Kâtib'in 15. Yüzyıldan Kalma En Eski Osmanlıca İnşa El Kitabı*, Harvard Üniversitesi Yayını, ty.

TURAN Şerafettin, *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayzid Vak'ası*, Ankara, 1961.

TVERİTİNOVA A. S., *Türkiye'de Karayazıcı ve Deli Hasan İsyanı* (Aslı Rusça olan kitabın Abdülkadir İnan tarafından yapılan çevirisi Türk Tarih Kurumu kitaplığındadır) Bu çeviri aynı adla basıldı: İstanbul, 2006 Aya Yayımcılık.)

ULUÇAY M. Çağatay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara, 1949.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1948.

DİZİN

Abaza Mehmed Paşa 303, 414
Abdurrahman Bey (Bursa sanakbeyi) 175
Abdülhalim 21
Abdülkadir (topçular ve cebeciler kâtibi) 28
Abdüsselâm Çavuş 412
Acıpayam bk. Karaağaç
Adala 221, 378
Adana 79, 112, 121, 122, 141, 231, 297, 389, 390, 405, 468
Adapazarı 123, 178
Adriyatik 136
Afyon 23, 68, 123, 127, 141, 142, 153, 183, 187, 189, 192, 217, 252, 379, 447, 449, 464 (Ayrıca bk. Karahisarısahip)
Afşar 260
Afşar cemaati 301
Ağaç Köprüsü 158
Ağaçtanpîri 441, 442, 443
Ağlasun 128, 141
Ahıska 403
Ahmed (Şehzade) 94, 102, 110, 111
Ahmed I 28, 66, 259, 268, 364, 406, 407, 426, 448, 452, 462, 463
Ahmed III 449
Ahmed Paşa (Alacaatlı) 399
Ahmed Paşa (Hafız) 23, 374, 375, 394
Ahmed Paşa (Hersekzade) 112
Ahmed Paşa (Karakaş) 450
Ahmed Paşa (Kurt) 398, 399, 434, 485
Ahmed Paşa (Liha beylerbeyi) 431
Ahmed Paşa (Sivas beylerbeyi) 487
Ahmed Paşa (Zülkadirli Beylerbeyi) 468
Ahmed Paşa 318, 319, 320, 328, 333, 337, 400, 402, 433, 469
Ahyolu 169
Akçakışla bucağı 338
Akçaşehir 167, 232
Akçirim köyü 393
Akdağ 223, 328, 329, 338, 339, 471
Akhisar 178, 382
Akkerman 172
Akköyü 167
Akliman 389, 390, 481, 482
Akova 158
Aksak Mustafa 297
Aksaray 79, 213, 297, 323, 324, 329, 367, 368, 387, 438, 444, 468, 485
Aktaş köyü 323, 334, 470
Akviran köyü 127
Akyazı 123, 158, 178
Akşehir 127, 153, 188, 189, 190, 192, 227, 245, 255, 298, 367, 438, 468
Alaca 123, 339
Aladağ 216
Alâiye (Alanya) 160, 187, 189, 190, 191, 192, 233, 234, 245, 249, 263, 271, 297, 329, 366, 457, 468
Alaşehir 187, 221, 223, 380
Ali (Kırşehir Naibi) 286
Âli / Âli Mustafa 27, 28, 56, 101, 471 (Ayrıca bk. Mustafa Âli)
Ali Çavuş 397
Ali Gazi 441
Ali Kethüdâ 336, 337
Ali Paşa (Canbolatoğlu) (Halep valisi) 24
Ali Paşa 479
Alibeyli köyü 125
Aligazioğlu 443, 444
Altuntaş köyü 339
Altuntaş Nahiyesi 341, 367

Amasya 22, 25, 26, 31, 53, 60, 76, 78, 110, 125, 127, 142, 153, 158, 159, 171, 173, 174, 176, 194, 202, 206, 213, 214, 215, 216, 218, 233, 242, 243, 246, 249, 251, 263, 283, 284, 290, 297, 302, 303, 313, 320, 324, 328, 329, 333, 339, 368, 373, 391, 401, 413, 418, 419, 444, 449, 464, 468, 469, 471
Amasya Tarihi 25, 31, 409
Âmed 433, 434 (Ayrıca bk. Diyarbekir)
Anamas Nahiyesi 278
Andırın 230
Ankara 23, 34, 42, 43, 55, 70, 73, 79, 101, 112, 127, 128, 132, 134, 135, 166, 179, 180, 218, 242, 251, 263, 275, 296, 297, 324, 326, 334, 335, 344, 355, 364, 365, 371, 372, 383, 384, 385, 388, 391, 412, 415, 416, 418, 420, 424, 425, 426, 427, 428, 440, 449, 459, 463, 474, 477, 490, 491
Ankara Sancağı 314, 386, 393
Antakya 236
Antalya 109, 136, 141, 153, 187, 221, 225, 231, 232, 261, 271, 323, 326, 334, 366, 438, 470, 477 (Ayrıca bk. Teke)
Antep 22, 134, 218, 230, 314, 328, 329, 360 468
Arabacı Süleyman 355, 373, 387, 392, 416, 490
Araç 175, 236
Arakel 352, 362
Arap Hacısı 122
Arapgir 399, 400, 468, 487
Arbano köyü 138
Ardahan 403, 418, 468
Arnavut Hüseyin 355
Arnavutluk 51, 69, 126
Arpaçay 417
Arslan Bey 366, 477
Artad Dağı 166
Atranos 143
Avdan köyü 382
Avlonya 136, 217, 218
Avusturya 21, 34, 55, 304, 308, 311, 313, 318, 325, 346, 347, 348, 358, 374, 375, 390, 402, 405, 410, 423
Ayapürük 139
Ayasluğ (Selçuk) 139, 156
Ayazmend 96
Ayaş 371, 393, 394
Aydın 136, 139, 156, 157, 160, 161, 167, 185, 187, 192, 194, 216, 235, 242, 251, 271, 274, 276, 334, 379, 439, 468, 470
Aydın Yazıcı 280
Aydos 169
Aşağıyakasıcak 491

Bağdat 33, 67, 78, 119, 343, 373, 404, 406
Baba Zünnun 14, 15, 112
Babaeski 170
Babinger, Franz 407
Bacı 393, 394, 415
Badat 361
Bademli köyü 126
Bafra 158, 172, 174
Bakırovası 122
Baklan kazası 316
Bakras 121
Balas 471
Balat 167
Balıkesir 54, 55, 116, 121, 122, 126, 136, 153, 180, 184, 248, 252, 263, 313, 325, 355, 381, 382, 405, 421, 422, 425, 455, 482 (Ayrıca bk. Karesi)
Bâli Bey 114
Bali Nâzır 387
Balîdağ 123
Bâlioğlu Mehmed 182
Balya Kazası 123
Bandırma 122, 125
Barbaros Hayreddin 136, 137
Barçınlı 438
Barkan, Ömer Lütfi 62
Bartam köyü 392
Basra 33, 76, 404
Batum 468
Bayburt 220, 227, 403
Bayezid (Yenişehir sancakbeyi) 129
Bayezid (Şehzade) 18, 19, 85, 103, 107, 126, 152, 154, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 213, 214, 215, 447
Bayezid Bey (Bursa beyi) 198

Bayezid I 71, 99, 407
Bayezid II 16, 37, 38, 89, 94, 102, 109, 110, 111, 116, 117
Bayram Çavuş 342
Bayramiç 482
Bayramlı 173
Baysun, Cavid 406, 407
Başıbüyükoğlu 366
Başıbüyükoğlu Hamza Bey 399
Beğce Bey 112
Belgrad 217, 311, 359, 376, 377
Belviran 298
Bende 121
Benli Ahmed 438
Bergama 74, 122, 180, 201, 380, 381, 422
Besni 222
Beydili 301, 319
Beydili camaati 301
Beydili köyü 190
Beydilioğulları 217
Beypazarı 101, 153, 252, 259
Beyşehir 222, 366, 419
Bezcioğlu mahallesi 182
Bıyık Ali 444
Bican Bey (Karlıeli Sancakbeyi) 118
Biga 120, 121, 123, 156, 180, 184, 201, 240, 244, 468
Bigadiç 125, 133, 184, 251
Bilecik 179
Birecik 230, 431, 432, 468
Boğazlıyan 444, 457
Bodrum 185
Bodrum Kalesi 392
Bolu 41, 76, 123, 124, 128, 142, 153, 158, 163, 164, 166, 168, 174, 175, 177, 178, 179, 181, 195, 202, 224, 231, 232, 242, 249, 279, 285, 386, 394, 395, 397, 438, 468
Bolvadin 75, 138, 449
Bor 484
Bor kasabası 396
Borlu 378, 380
Boryalı köyü 120
Bosna 23, 64, 376, 377, 447, 449
Boyabad 161, 165, 175, 243
Boyalıafşarı köyü 371
Boyazıoğlu Yakup Çavuş 225
Bozkır 340, 472
Bozok 125, 135, 220, 221, 223, 237, 276, 282, 287, 300, 301, 308, 310, 328, 324, 338, 339, 341, 388, 398, 418, 438, 468, 481, 485 (Ayrıca bk. Yozgat)
Bozok-Dulkadir Türkmenleri 112
Bozöyük 78, 129, 186
Braudel, F. 93
Bucak 387
Buçukoğlu Ahmed 283
Budak 440
Budak Bey 355
Budaközü 125, 220, 223, 372
Budin 52, 67, 217
Buluş köyü 435
Burak Reis 136
Burdur 342, 385, 387, 392
Burgos 382
Bursa 36, 37, 41, 42, 58, 60, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 77, 79, 80, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 126, 127, 129, 141, 142, 143, 148, 149, 150, 151, 153, 168, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 192, 196, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 209, 210, 217, 230, 240, 241, 242, 247, 248, 252, 280, 302, 312, 347, 353, 355, 369, 375, 382, 395, 405, 406, 421, 422, 424, 425, 426, 427, 428, 439, 455, 456, 482
Burunsuz 171
Busbecq 91
Büyük Menderes Irmağı 167

Cabbarkulu 282, 296, 297, 306, 308
Cafer 450
Cafer Paşa 294
Candır Osman 397
Canfedâoğlu 339, 340
Canik 76, 125, 159, 164, 165, 166, 171, 172, 173, 174, 176, 217, 223, 224, 228, 229, 241, 242, 283, 284, 313, 361, 368, 372, 401, 412, 468 (Ayrıca bk. Samsun)
Canik Dağları 23
Canpolatoğlu Hüseyin Bey 361
Cebele 468

Celâleddin (Karatay ?) 225
Cem Sultan 94, 102
Cezayir 76, 137, 139, 140
Cıldanoğlu 440

Çağa 232
Çağrışan 126
Çal Kazası 316
Çalık Mehmed 341
Çalık Mustafa 381
Çanakkale 75, 122, 126
Çanakkale Boğazı 68
Çankırı 79, 128, 142, 153, 166, 218, 242, 251, 255, 296, 298, 383, 391, 395, 400 (Ayrıca bk. Kangırı)
Çarpanoğlu 156
Çarşamba 480
Çatalca 244
Çelebi Kadı 361
Çelebioğlu Uğurlu 129
Çeltekoğlu 176
Çemişgezek 133, 230, 468
Çepni 394
Çerkeş 218, 385
Çeşme 75
Çıldır 294, 403, 417, 418, 449, 450, 460
Çine 161, 167
Çirmen 130, 468
Çivril 386
Çorlu 130
Çorum 22, 78, 124, 127, 133, 142, 153, 158, 160, 171, 202, 228, 229, 244, 252, 282, 297, 320, 324, 329, 333, 339, 340, 361, 364, 367, 374, 389, 391, 395, 401, 412, 438, 444, 449, 468, 469, 471, 478, 481
Çörekoğlu 385, 415, 416, 480
Çubukalanı 491
Çukurcak 394
Çukurkuyu 491
Çukurkuyu köyü 86
Çukurova 112
Çungar 125

Daday 216
Dânişmendli köyü 120
Dardağan 398, 486
Davudoğulları 322, 332
Dede 491
Dedebalioğlu Ali (Bayındırlı) 282
Dedebalioğlu Hamza 297
Defne Ramazan 167
Deli Bayram 176
Deli Ferhad Ağa 375
Deli Hasan 23, 362, 363, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 383, 384, 385, 387, 393, 394, 398, 404, 405, 407, 436, 437, 439, 447, 448, 449, 456, 463
Deli Nasuh 310, 314
Deli Pîr Ali 314, 342
Deli Zülfikâr 355, 373
Demirci 216, 259
Demircioğlu 175, 280
Demircioğlu Ahmed 402
Demirkapı 255, 284, 292, 293, 340
Denizli 136, 223, 271, 342, 386 (Ayrıca bk. Lazkiye)
Dereyüce köyü 186
Derviş Ali bin Muhammed 121
Derviş Çavuş 397
Derviş Nâzır 386, 392, 438
Deveboynu 167
Deveci Mustafa 394
Develi Kazası 388
Dilsüz 446
Dimboz köyü 142
Divane Hızır 176
Divane Mehmed Bey 367
Divane Memi 130
Divane Üveys 192
Divriği 21, 229, 354, 403, 404, 468
Diyadin 417, 460
Diyarbekir 65, 68, 95, 127, 129, 222, 228, 230, 236, 286, 301, 358, 360, 373, 427, 431, 432, 433, 434, 435, 450, 468 (Ayrıca bk. Âmed)
Dobruca 170
Domuzoğlan 112
Drama 75
Duacılar köyü 248
Dubrovnik 76
Dulkadir 115, 121, 134, 301
Dulkadir Vilâyeti 115

Dulkadriye 313, 317
Durağan 161
Dündar 355
Dürzi Cafer 314
Dürzi Hızır 314
Düzce 123, 438
Düzmece Mustafa 213

Eğri 21, 26, 268, 325, 329, 330, 332, 336, 340, 341, 342, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 352, 364, 408, 431
Eğriboyunlu Mustafa 166
Eğriboz 79
Eğridir 60, 190, 215, 278
Eburişoğlu 361
Edincik 120
Edirne 67, 69, 71, 74, 76, 78, 79, 95, 98, 99, 116, 118, 120, 121, 130, 152, 154, 155, 163, 166, 168, 170, 213, 240, 241, 247, 258, 273, 297, 302, 377
Edirnevî Mehmed Efendi 28
Edremit 42, 43, 54, 72, 96, 126, 138, 156, 197, 205, 217, 421, 422, 424, 425, 428
Eflâk 349
Elbasan 217, 483
Eleşkirt 417, 460
Elgazi 390
Elmalı 132, 134, 191, 225, 438
Elvanlu 485
Emîrhisar köyü 123
Emîrsultan mahallesi 149
Emîrşah (Ankara kadısı) 124
Emlâk 338, 471
Emre köyü 378
Enderek 442
Erbaz köyü 235
Ereğli 130, 298, 396, 484
Erenköy 199
Ergani 127
Erivan 343, 404
Ermenak Kazası 367
Ermenaklı Seydi 397
Erzâde 441, 449, 458
Erzincan 129, 153, 216, 232, 303, 312, 324, 343, 403
Erzurum 65, 67, 68, 79, 121, 127, 129, 219, 229, 248, 251, 273, 303, 307, 312, 333, 343, 390, 391, 402, 403, 417, 460
Eski Zağra 130
Eskiil 298, 481
Eskiler Kadılığı 388
Eskişehir 68, 73, 78, 127, 142, 252, 259, 302, 384, 421
Evliya Çelebi 362
Eymir köyü 341
Eyüp 77, 246
Ezine Bucağı 161

Fener 77
Ferhad Paşa (Deli) 450, 456
Ferhad Paşa (Rumeli beylerbeyi) 111
Ferhad Paşa 291, 293, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 307, 313, 347, 442
Fezleke 28
Fırıncı Bekir 182
Fırt 482
Fidanoğlu Muslu 394
Filibe 68, 79, 95, 121, 163, 168

Galata 246
Gani Fakıoğlu Şemsi 164
Gazi Bey 120
Gazi Giray 377
Gazibey 365
Gebze 63, 133
Gelibolu 68, 95, 313, 376, 377, 384, 400, 479
Gemici Bölükbaşı 450
Gence 418
Gerede 166, 216, 249, 279, 395, 438
Gerger 399, 400, 483, 487
Germiyan 183, 184, 186, 258, 259
Geyve 178, 179
Giresun 173, 445
Girit 140, 171
Gök Mehmed (Bursa Asesbaşı) 118
Gökler Karyesi 459
Gököyük 480
Göksun 24
Göksun Yaylası 23
Göle 417, 418, 460

Gönen 120
Gördes 125
Göynük 123, 158, 483
Gurguroğlu 391, 405, 438, 457
Gümlüoğulları 130
Gümülcine 74, 152, 154, 163, 168
Gümüş 159, 369, 419
Güneşli 441
Gürcistan 417, 418, 460
Güre 370
Gürle 200
Güvercinlik 230
Güzelce Mahmud 375
Güzelhisar (Aydın) 156
Güzelhisar 74

Hacı Bektaş Türbesi 276
Hacı Şamlı 445
Hacıbektaş 491
Hacıhamza 160
Hacıhızıroğlu 156
Hacılar köyü 325
Haçova 21
Hafız Paşa 483
Halep 33, 48, 65, 114, 134, 215, 266, 318, 359, 360, 373, 390, 404, 405, 451, 468
Halil Edhem Bey (Eldem) 36
Halipoğlu 167
Hama 215, 468
Hamid 73, 77, 128, 129, 141, 160, 187, 188, 190, 191, 192, 194, 224, 242, 260, 274, 278, 300, 314, 322, 334, 355, 365, 366, 385, 387, 392, 393, 437, 438, 439, 449, 468, 470, 473, 477, 480 (Ayrıca bk. Isparta)
Hamid Sancağı 225, 285, 342, 386
Hamzabey medresesi 181
Han Mehmed 388
Handan Ağa 395
Harput 356, 450, 451, 464
Hasan Çavuş 308
Hasan Kethüdâ 440
Hasan Paşa (Alacaatlı) 402
Hasan Paşa (Bosna beylerbeyi) 479
Hasan Paşa (İstanbul Muhafızı) 342
Hasan Paşa (Rum Beylerbeyi) 468
Hasan Paşa (Rumeli Beylerbeyi) 169, 318
Hasan Paşa (Saatçi) 375
Hasan Paşa (Sokulluzade) 23, 361, 398
Hasan Paşa (Tırnakçı) 395
Hasan Paşa (Vezir) 328, 338
Hasan Paşa (Yemişçi) 374, 376
Hasan Paşa 322, 323, 333, 335, 343, 364, 372, 404, 412, 439, 469, 470, 471, 473, 477, 483
Hasan Subaşı 126
Hasankeyf 397
Hatipoğlu 167
Havza 251, 329, 419, 472
Hayalîoğlu Mehmed 388
Haydar Çavuş 308, 310
Haydaroğlu Kalender 314
Haymana 134, 275, 280, 297, 298, 365, 385, 416, 459
Hayranlar köyü 378
Hayreddin Paşa 138
Hendek 158
Hereke 199
Hersek 64
Hersekoğlu Ahmed 440
Hınıs 468
Hısnımansur 129, 230, 370
Hısnkeyf 485
Hızır Bâli 176
Hızır Çavuş 340
Hicaz 78
Hindistan 33
Hisarcık 442
Hisarcık Bucağı 174
Hoca Saddeddin Efendi 110, 239
Hocabeyli köyü 134, 135
Horoz 358
Horzum 186
Hüdavendigâr Sancağı 105, 353, 468
Hüsam Şeyhoğulları 296
Hüseyin Çavuş 134
Hüseyin Hüsameddin (Yasar) 25, 26, 31, 352, 407, 408, 409, 413
Hüseyin Kuli 132
Hüseyin Paşa (Habeş Beylerbeyi) 22, 414
Hüseyin Paşa 353, 355, 356, 357, 358, 359, 363, 389, 409, 476

Hüseyinabad 339
Hüsrev Paşa (Hadım) (Diyarbekir Valisi) 373
Hüsrev Paşa 360, 374, 398, 401, 403, 404, 485, 488
Hüsreviye medresesi 181

Ilgın 298, 368
Isparta 109, 141, 153, 190, 260, 271, 342, 464 (Ayrıca bk. Hamid)
Işıklı bucağı 386
Işıklı Medresesi 186

İbni Battuta 41
İbrahim (Hamid sancakbeyi) 300
İbrahim Ağa 416
İbrahim Bey (Kocaeli sancakbeyi) 205
İbrahim Çavuş 216
İbrahim Paşa (Hacı) 23, 360, 361
İbrahim Paşa (Veziriâzam) 113, 115, 116, 325, 341, 359, 421
İbrahim Peçevî 28, 347, 354
İçel 112, 133, 141, 153, 193, 216, 297, 298, 346, 367, 389, 390, 397, 468, 481, 485
İlyas Bey (Amasya sancakbeyi) 206
İmircik 491
İnciryemez 112
İnebahtı 180
İnegöllü Hüseyin 381
İnönü 78, 421
İran 21, 34, 35, 55, 109, 127, 215, 244, 245, 249, 252, 256, 263, 271, 272, 273, 276, 280, 286, 288, 289, 290, 293, 298, 299, 302, 304, 309, 311, 312, 325, 343, 346, 377, 390, 403, 410, 423
İshaklı 189
İskilip 251, 252, 284, 369
İspanya 137
İspir 229, 460, 468
İstanbul 19, 22, 23, 37, 54, 60, 61, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 77, 80, 95, 98, 100, 101, 105, 114, 116, 120, 121, 122, 123, 126, 128, 130, 132, 133, 139, 142, 155, 157, 160, 161, 163, 165, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 180, 182, 187, 190, 191, 192, 199, 203, 206, 213, 216, 217, 218, 220, 221, 223, 224, 229, 230, 232, 235, 236, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 250, 251, 252, 254, 256, 257, 258, 259, 272, 273, 274, 275, 276, 280, 281, 283, 286, 297, 302, 303, 313, 317, 321, 325, 327, 328, 332, 339, 347, 352, 357, 358, 359, 360, 362, 364, 366, 374, 376, 377, 381, 395, 397, 400, 402, 409, 410, 413, 419, 422, 423, 424, 427, 431, 438, 455, 460, 469
İstanoz (Korkuteli) 323, 334, 470 (Ayrıca bk. Korkuteli)
İvgadi 389, 390, 397, 481, 485
İzlanda Adası 137
İzmir 94, 136, 153, 185, 186, 217, 252, 271, 276, 280, 355
İzmit 68, 75, 95, 116, 120, 124, 125, 126, 129, 158, 174, 177, 178, 196, 248, 395, 455
İznik 96, 123, 125, 151, 153, 166, 178

Kâğıthane 77
Kağızman 460
Kabresığmaz 398, 486
Kadı Muslihiddin 112
Kadıköyü 120
Kadıoğlu 394, 483
Kadirli bk. Kars-ı Zülkadriye
Kâfir Murad 355, 373, 388, 392, 438, 481
Kâfiryiğitli 128, 141
Kalburcu 186
Kalender 14, 15, 112, 113, 115
Kalenderoğlu 438, 441, 442, 461
Kalenderoğlu Mehmed 24, 449, 459
Kalkanlı 132, 219
Kandıra 63, 124, 158, 178
Kangırı 277, 468 (Ayrıca bk. Çankırı)
Kara İmir 134
Kara Hüseyin 175
Kara Kadı 115
Kara Kemal 175
Kara Murad 369
Kara Said 406, 438, 439
Kara Veli 296
Kara Zahir 187
Karaağaç (Acıpayam) 223
Karaağaç 366

Karaağaç köyü 121
Karabaş 441
Karaburun 74, 217
Karaca 139
Karacabey 121 (Ayrıca bk. Mihaliç)
Karaçelebizade Abdülaziz 28
Karahızır Mütevelli 446
Karahisar 242, 376, 438
Karahisar-ı Teke 232
Karahisarısahip 75, 127, 208, 249, 263, 315, 353, 355, 377, 378, 386, 387, 392, 393, 394, 404, 416, 468 (Ayrıca bk. Afyon)
Karahisarışarkî (Şebinkarahisar) 194, 220, 232, 368, 460, 464, 468, 446 (Ayrıca bk. Şarkîkarahisar; Şebinkarahisar)
Karakasımoğulları 129
Karakaş 377, 388, 394, 398, 405, 406, 415, 416, 438, 484
Karakaş Ahmed 383, 384, 393, 396, 439, 449, 463
Karakılıçoğlu Abdi Bey 382
Karakız 392, 439
Karakoçoğlu Mehmed (Alâiye Alaybeyi) 233
Karaman 21, 48, 79, 89, 94, 115, 128, 129, 134, 191, 194, 216, 217, 219, 224, 226, 227, 230, 233, 240, 244, 246, 251, 263, 277, 282, 287, 292, 295, 296, 298, 316, 317, 318, 319, 322, 329, 332, 333, 340, 353, 355, 356, 362, 363, 366, 367, 368, 371, 380, 387, 388, 390, 396, 397, 405, 406, 421, 458, 461, 468, 471, 481 (Ayrıca bk. Lârende)
Karamık Kadılığı 393
Karaözlü 128, 141
Karatay köyü 189
Karataş 390, 397, 481, 485
Karaterek 479
Karayazıcı 21, 22, 23, 25, 27, 28, 229, 264, 268, 322, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 366, 367, 368, 370, 372, 373, 374, 375, 378, 380, 381, 383, 384, 386, 388, 389, 392, 393, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 421, 425, 436, 437, 447, 449, 456, 463
Karayazıcıoğlu 296, 314, 330
Karesi 37, 94, 126, 132, 156, 183, 184, 196, 197, 201, 205, 240, 244, 333, 468 (Ayrıca bk. Balıkesir)
Karesi Sancağı 204, 207, 325
Kargı 164
Kars 403, 417, 418, 460
Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) 121, 230, 356, 400
Kasım Bölükbaşı 388, 481
Kasım Paşa 78, 406
Kasımpaşa 77
Kastamonu 34, 41, 76, 78, 142, 153, 160, 163, 164, 165, 166, 168, 174, 175, 176, 177, 179, 194, 222, 236, 243, 249, 260, 280, 284, 297, 302, 310, 324, 326, 327, 335, 336, 373, 383, 385, 395, 438, 439, 449, 464, 468, 470
Kâtip Çelebi 28, 410, 418
Kavacık 125
Kavak 158, 160, 251, 419
Kavala 156
Kaymaz 491
Kayseri 23, 27, 37, 42, 54, 129, 221, 296, 297, 298, 299, 309, 310, 314, 317, 324, 328, 335, 338, 341, 361, 387, 398, 405, 422, 424, 426, 428, 440, 441, 442, 443, 444, 452, 467, 471, 485, 486
Kazâbâd 339, 472
Kazdağı 333, 469
Kazdağlı 446
Kazyakası 478
Kaş 191
Kaş Kazası 133, 221, 285
Keçvan 417
Kedagra 419
Kefe 78, 175, 243, 292
Kel Ali 441
Kel Osman 388, 481
Kelp İlyasoğlu Ali 319
Kemah 212, 346, 403
Kemal Reis 136
Keşan 75
Keşap 445
Kıbrıs 59, 61, 64, 133, 140, 171, 190, 191, 220, 221, 222, 233, 242, 243, 289, 291, 346

Kılıç Ali Reis 136
Kınalıoğlu 392, 449
Kınalıoğlu Mustafa 385, 439
Kınık 231
Kırıkoğlu 282
Kırım 376
Kırkağaç 381
Kırkçeşme 77
Kıroğlu 296
Kırşehir 58, 112, 134, 135, 191, 221, 229, 276, 280, 286, 287, 293, 296, 297, 300, 301, 308, 310, 312, 314, 323, 324, 328, 329, 338, 341, 367, 371, 387, 388, 398, 418, 444, 449, 458, 468, 485, 486, 489, 491
Kıskamış 491
Kız Mustafa 380
Kızanlık 68
Kızık 483
Kızıkçeşme 182
Kızıl Ali 118, 119, 120
Kızıl Alioğulları 129
Kızıl köyü 394
Kızılağaç 130, 468
Kızılca 484
Kızılca Nahiyesi 396
Kızılcahamam bk. Yabanâbâd
Kızılcasöğüt 491
Kızılhisar köyü 223
Kızılırmak 243
Kızılkaya 438
Kızılkaya Pazarı 387
Kiçi Haymana 479
Kiçivan 460
Kığı 468
Kili 172
Kilis 361
Kilise köyü 128
Kirmastı (Mustafakemalpaşa) 185, 482
Kite 143
Kite 200, 205
Kizir Mustafa 355, 373, 392
Kiziroğlu 308, 310
Kiziroğlu Mustafa 296, 297, 319
Kocaeli 63, 151, 178, 195, 242, 253, 468
Koçhisar 134, 135, 367
Konrapa 166
Konuroğulları 135
Konya 213, 214, 215, 225, 249, 255, 297, 298, 302, 308, 310, 324, 329, 341, 352, 359, 387, 405, 424, 425, 440, 444, 468
Korkud (Şehzade) 110
Korkuteli 323 (Ayrıca bk. İstanoz)
Koron 109
Kozan bk. Sis
Köhne 328, 338, 471
Köpekkıranoğlu Kasap 127
Köprü Kazası 173
Köprülühisar 123
Kör Bahaeddin 323, 341
Kör Habib 394
Kör Mehmed 451
Köroğlu 248, 249, 270, 272, 275, 279, 280, 281, 282, 296, 322
Köse Hayreddin 174
Köse Kaplan 380
Köse Medresesi 149
Köse Osman 446
Köse Sefer 359, 476
Köse Sefer Paşa 402
Kramers, J. 407
Kudüs-i Şerif 236
Kula 189, 221, 381, 382
Kulakkesen Mehmed 323
Kulaksız Yusuf 280
Kulaksızoğlu Mehmed 129, 224
Kulp 127
Kulu 450
Kurt Paşa 432
Kurşunlu Kazası 218
Kurşunlubel 444
Kuyucak köyü 220
Küçük Ardahan 468
Küçük Hasan 386, 438
Küçük Hüseyin 439
Küçük Sekidli köyü 130
Küçük Sinan 451
Küçük Yusuf 444
Külabi Alaybeyi 365
Künhü'l-Ahbar 27
Küre 34, 164, 165
Küre Kazası 175
Kürt Ali 440

Kürt Haydar 440
Kürt Himmet 172
Kürt Şeref 328, 329, 338, 339, 471
Kütahya 23, 75, 132, 153, 166, 179, 183, 187, 189, 194, 230, 245, 249, 341, 374, 375, 378, 386, 387, 388, 389, 405, 406, 438, 464, 468

Ladik 158, 159, 165
Lâdik 419, 457
Ladik Kadılığı 218
Lala Mehmed Paşa 405
Lala Mustafa Paşa 273
Lârende 59, 244, 277, 297, 345, 367, 388, 389, 390, 397, 478, 481, 485 (Ayrıca bk. Karaman)
Lazkiye (Denizli) 129, 133, 134, 194, 385, 480 (Ayrıca bk. Denizli)
Lehistan 34
Liha 432
Lofkor köyü 138
Lori 418

Maarre 468
Macaristan 49, 52, 112, 266, 313, 326, 347
Madun 167
Mahmud Paşa (Güzelce) 404
Mahmud Paşa (Karaman beylerbeyi) 444
Mahmud Paşa (Sivas Beylerbeyi) 22, 389
Mahmud Paşa 360, 361, 363, 364, 367
Mahmutgazi köyü 316
Maksud (Halep Beylerbeyi) 286
Malatya 21, 296, 297, 298, 319, 324, 353, 354, 356, 450, 451, 464, 482, 487
Malazgird 468
Malkara 126, 154, 155, 479
Mamuriye Kalesi 127
Manastır Medresesi 149
Manavgat 153, 187, 189, 191
Mandıras köyü 160
Manisa (Saruhan) 110, 125, 136, 153, 156, 157, 167, 184, 185, 187, 188, 207, 214, 259, 287, 325, 344, 382 (Ayrıca bk. Saruhan)
Manyas 120
Maraş 22, 112, 113, 129, 194, 218, 230, 296, 297, 298, 329, 356, 358, 359, 362, 369, 390, 391, 405, 417, 418, 460, 464, 468, 476
Mardin 79, 95, 431, 432, 433, 434
Mare Kalesi 390
Maymun Davud oğulları 359, 476
Mehmed (Ezine kadısı) 122
Mehmed (Hatvan sancakbeyi) 124, 158
Mehmed (Şehzade) 287
Mehmed Çavuş 314, 392, 446
Mehmed Giray 376
Mehmed I 36
Mehmed II 33, 36, 37, 39, 40, 56, 93, 94, 102, 148, 428
Mehmed III 21, 28, 65, 259, 290, 318, 320, 324, 331, 332, 344, 345, 347, 425, 426, 431, 448
Mehmed Paşa (Anadolu Beylerbeyi) 378
Mehmed Paşa (Cerrah) 376, 405
Mehmed Paşa (Defterdar) 435
Mehmed Paşa (Erzurum Defterdarı) 417, 461
Mehmed Paşa (Karaman Beylerbeyi) 457
Mehmed Paşa (Satırcı) 437
Mehmed Paşa (Sinan Paşazade) 22, 363, 375, 404
Mehmed Paşa (Sofu) 451
Mehmed Paşa (Sokullu) 140, 239, 240, 249, 270, 273
Mehmed Paşa (Tekeli) 355, 461
Mehmed Paşa (Üveys Paşazade) 345
Mehmed Paşa (Vezir) 409
Mehmed Paşa 356, 358, 359, 360, 364, 375, 380, 401, 450, 460, 476
Memi Çeribaşı 341
Memi Nâzır 378
Memiş Bey (Kırşehir Valisi) 125
Menemen 378
Menteşe (Muğla) 132, 156, 166, 167, 180, 186, 187, 194, 215, 220, 224, 242, 243, 274, 275, 276, 325, 334, 468, 470 (Ayrıca bk. Muğla)
Merzifon 158, 159, 284, 369, 401
Mesih Kethüdâ 118
Meskûkât Kataloğu 36, 37
Mısır 111, 113, 236, 322, 332, 342, 395

Midilli 138, 382
Mihalıççık 165, 178, 179, 252
Mihaliç (Karacabey) 118, 119, 120, 122, 259 (Ayrıca bk. Karacabey)
Mihaloğlu Hızır Bey 155
Milas 218
Milli Aşireti 432, 434, 435
Mîr Mehmed (Milli Aşireti Beyi) 434, 435
Mîr Şeref (Cizre Hâkimi) 361
Modon 109
Mohaç 217
Molu 482
Moluk 96
Mora 60
Morgıl köyü 191
Muğla (Menteşe) 153, 156, 185, 192, 271 (Ayrıca bk. Menteşe)
Mudanya 120, 125, 205
Mudurnu 175, 179, 394, 395, 483
Muncusun 441
Murad (Şehzade) (III. Murad) 167, 185, 221
Murad (Şehzade) 111, 184, 187, 188, 192, 193, 206
Murad Bey 122
Murad II 36, 99
Murad III 21, 37, 38, 39, 49, 53, 55, 56, 58, 65, 72, 101, 225, 234, 239, 240, 267, 268, 269, 270, 288, 290, 300, 318, 321, 322, 324, 331, 332, 342, 345, 369, 385, 425, 426, 429, 448
Murad IV 423
Murad Paşa (Diyarbekir Beylerbeyi) 433
Murad Paşa (Kuyucu) 24, 28, 397, 422, 426, 444, 454
Muradiye 481
Muradiye köyü 388
Muradiye Medresesi 168
Muradoğlu Alican 142
Muradoğlu Hasan Bey 371
Murtazaâbâd 393, 394, 459
Muslu Çavuş (Bozkırlıoğlu) 397
Muslu Çavuş 390
Mustafa (Şehzade) 18, 68, 212, 213
Mustafa Âli 328, 329, 338, 339, 341 (Ayrıca bk. Âli)
Mustafa Bey (Hamid sancakbeyi) 157
Mustafa Çavuş 326, 328, 471, 477
Mustafa Paşa (vezir) 174, 175, 178
Mustafa Paşa 294, 295, 333, 400, 401
Mustafa Safî 28
Musul 361
Muşki Aşireti 435, 436
Mut 141, 216
Müezzinoğlu Mustafa Nâzır 378
Müsellim Ağa 434, 435
Müsellim Yusuf Ağa 435

Nahcivan 213, 343
Naima 28, 377
Nalbantoğlu Ali bey 402
Narcı köyü 224
Nasuh Çavuş 329
Nasuh Paşa (Vezir) 396
Nasuh Paşa 295, 449, 451, 484
Nefesoğlu Mehmed 396, 484
Neslioğlu 314, 322, 323, 328, 342, 354, 355, 437, 449, 473
Nev'izâde Ataullah 28
Niğde 121, 191, 221, 224, 227, 296, 297, 329, 338, 341, 358, 367, 387, 388, 396, 398, 468, 484, 485
Nuh Paşa (Anadolu Beylerbeyi) 405
Nuh Paşa (Trablusşam beylerbeyi) 318, 333
Nuh Paşa 375, 380, 382, 390, 393, 396, 406, 420, 437, 448, 488, 491
Nuhbetü't-Tevarih 28
Nusaybin 432

Odancık köyü 222
Of Kadılığı 401
Oğlakyatağı 436
Okçuoğlu Çelebi 129
Olaport 418
Oltu 468
Ordubayramlı 445
Orhan (Sultan) 36
Ortakçı köyü 382
Ortaviran köyü 141
Osman II 19
Osman Paşa (Özdemiroğlu) 292, 294, 340
Osman Paşa 293, 294
Osman Yayabaşıoğlu 167

Osmancık 158, 159, 160, 369
Otranto 136
Ovacık 219

Öküz Murad 127
Öldürücü 167
Ömer Paşa (Erzurum valisi) 369
Ömer Paşa 396, 397, 403, 438, 441, 442, 452
Ören 439
Öyük 471
Özkişi köyü 287

Parmaksız 175
Pasin 79, 468
Pasinler 403
Pavice kazası 385, 480
Pazar ilçesi 339
Pazar köyü 198
Pazarbaşıoğlu Ali 402
Pazarcık 482
Peçevî 303, 377
Peçevî Tarihi 28
Peçuy 217
Penbek 418
Peşte 377
Pınar (Pırnaz) Kazası 275
Pınar kasabası 155
Pınarbaşı 368, 478
Pîr Ahmed 121
Pîrî Paşa (Adana beyi) 122
Pîrî Paşa 91
Piyale Paşa 176
Pravadi 169

Rakka 301, 343, 369, 431, 432, 451
Ramazan Ağa 178
Ramazanoğlu İsmail Bey 389
Ravzatü'l-Ebrar 28
Receb Paşa 366, 477
Revan 418
Rize 401, 488
Rizeli Ömer 401
Rodos 77, 180
Rodoscuk 479
Ruha (Urfa) 286, 319 (Ayrıca bk. Urfa)
Rum (Sivas) 27, 64, 79, 133, 159, 171, 194, 223, 229, 240, 246, 251, 255, 277, 292, 300, 313, 316, 317, 318, 326, 329, 330, 333, 335, 337, 339, 354, 360, 362, 368, 372, 390, 399, 449, 472 (Ayrıca bk. Sivas)
Rum Sinanoğlu Mahmud Beşe 442
Rusya 35, 93
Rüstem Paşa 213

Sakız Adası 219
Salih Bey 435, 436
Salmanlı 220, 300, 371
Samanlı 125, 198
Samsat 222
Samsun (Canik) 158, 159, 160, 164, 171, 172, 292, 419 (Ayrıca bk. Canik)
Sandıklı 123
Sapanca 158
Saray 64
Sarı Handan 440
Sarı Mehmed 451
Sarı Memi 440
Sarı Sinan 171, 172
Sarıkavak 397, 485
Sarıkayaoğlu Nuhuca 120
Sarıoğlan köyü 444
Sarışeyh 441
Saruhan (Manisa) 157, 167, 192, 216, 242, 249, 258, 259, 274, 343, 373, 378, 379, 380, 382, 383, 405, 439 (Ayrıca bk. Manisa)
Seçim 167
Sefer Paşa 482
Seferhisar (Sivrihisar) 139, 178
Selamet Giray 376
Selanik 68, 74, 75, 78, 79, 95, 118, 121, 152, 163, 169, 213
Selanikî Mustafa 162, 358, 359, 409
Selanikî Tarihi 27, 409
Selim (Şehzade) (II. Selim) 103, 125, 128, 154, 161, 162, 166, 214, 215, 216, 236
Selim I 11, 14, 16, 37, 54, 94, 98, 102, 110, 113, 115, 116, 132, 136, 195, 201, 204, 212, 301, 346

Selim II 37, 77, 80, 85, 168, 170, 174, 180, 185, 219, 232, 239, 240, 269, 270, 290, 426
Selim III 267
Selimiye 468
Semendir Çavuş 366, 477
Semendire 306
Servihan 314
Sevmek 345
Seydi 14, 112
Seydişehir 216, 233, 234
Seyyid Alizade Medresesi 149
Seyyid Han (İmadiye Hâkimi) 361
Seyyid Mehmed Paşa 446
Seyyid Şerefeddin (Tebriz kadısı) 286
Sığla 217, 276, 439, 468
Sındırgı 125, 132
Sırbistan 51
Silifke 22, 153, 169, 389, 390, 444, 481, 482
Silistre 213
Silivri 130, 131, 156
Simav 259
Simitlü Bölükbaşı 446
Sinan 122
Sinan Bey (Silistre sancakbeyi) 159
Sinan Bölükbaşı 387, 392, 490
Sinan Fakih 190
Sinan Paşa (Cağalazade) 51, 341, 364, 376, 405
Sinan Paşa (Halep beylerbeyi) 468
Sinan Paşa 199, 277, 294, 295, 311, 313, 347, 348, 355
Sinop 153, 158, 161, 164, 174, 176, 177, 222, 243, 383, 385, 395
Siret Çavuş 360, 410
Siroz 163
Sis (Kozan) 121, 468
Sisam Adası 139
Sivas 21, 22, 64, 78, 112, 115, 127, 128, 153, 222, 246, 255, 293, 296, 297, 314, 323, 324, 333, 335, 338, 339, 354, 361, 363, 373, 399, 405, 406, 417, 431, 451, 460, 468, 471, 472, 487 (Ayrıca bk. Rum)
Siverek 228
Sivrihisar 179, 218, 219, 259 (Ayrıca bk. Seferhisar)
Siyak Mehmed 129
Siyavuş Paşa 314
Sofya 76, 78, 95, 118, 119, 168, 169
Solakzâde 353
Soma 343, 381
Sonusa 171, 172
Sorgun 222, 223, 328, 329, 338, 339, 471
Söğütlü köyü 151
Söylemez 164, 175
Suhrap (Urfa beyi) 301
Sultan Bayezid imareti 171
Sultanönü 242, 468
Sunullah Efendi (Şeyhülislâm) 361, 364, 375
Süklün Koca 14, 15, 112
Sülemiş köyü 316
Süleyman Bey (Kastamonu sancakbeyi) 161
Süleyman Çavuş 397
Süleyman I 14, 16, 18, 19, 37, 38, 50, 53, 54, 56, 64, 76, 84, 91, 95, 96, 98, 103, 107, 112, 116, 122, 123, 124, 126, 129, 132, 137, 138, 140, 148, 150, 154, 161, 162, 167, 195, 197, 209, 212, 213, 214, 215, 217, 219, 221, 227, 232, 239, 240, 266, 267, 268, 269, 270, 289, 290, 301, 345, 346, 349, 407, 424, 426, 448

Şah Bey 440
Şah İsmail 109, 110, 212, 276, 346
Şahgeldi 323, 334, 470
Şahin Giray 376
Şahkulu 110
Şahkuluoğulları 393
Şahverdi 375, 376, 407
Şakşakî İbrahim Bey 437
Şam 33, 215, 289, 343, 354, 359, 360, 364, 373, 404
Şam Bayadı 301
Şamdangeldi 323
Şamlıgeldi bk. Şahgeldi
Şarkışla 338
Şarkîkarahisar 78, 244, 246, 283, 391, 401, 417, 444, 445 (Ayrıca bk. Karahisarışarkî, Şebinkarahisar)
Şarkîpare 339
Şavşat 468
Şaşıturası 167

Şebinkarahisar 128 (Ayrıca bk. Karahisarı-şarkî; Şarkîkarahisar)
Şehinşah 89
Şehrizor (bk. Şehrizul)
Şehrizul (Şehrizor) 387, 404, 449
Şehsuvar Bey (Amasya Sancakbeyi) 173, 174, 232, 241
Şehsuvaroğlu Ali Bey (Maraş valisi) 111
Şemsi Ahmed (Mihaliç Kadısı) 120
Şemsi Paşa (Kastamonulu) 239
Şerefoğlu Nebi 397
Şeyh Celâl 14, 15, 111
Şeyh Haydar 109
Şeyhli 189, 235, 236, 386, 392, 416
Şeyhli köyü 218
Şeyhlu 490
Şeyhoğlu Halil 174
Şeytanoğlu 439
Şeytanoğlu İbrahim 380, 381
Şeytanoğlu Memi 379
Şeytanoğulları 378
Şile 63, 158
Şirvan 471
Şuhut 386
Şücaaddin 396, 484
Şüregel 460

Taceddin 439
Tanrıbilmez 398, 486
Taraklı 123
Tarhala 382
Tarhanyat Kazası 378, 379
Tarsus 22, 112, 122, 153, 193, 286, 297, 329, 353, 367, 389, 390, 468
Tatar Suhte 170, 240
Tavas 186, 275
Tavil 405, 406, 441, 442
Tavil Ahmed 398
Tavil Halil 437, 449, 451
Tavil Mehmed 377, 384, 387, 392, 396, 439, 449, 450, 451
Tavil Mehmed Paşa 449, 450
Tavukçu 472
Taşköprü 385
Taşlıyük 139
Tebedey ülkesi 418
Teberik Çavuş 476
Tebriz 294, 303, 343, 404
Teke (Antalya) 73, 77, 110, 129, 133, 186, 188, 189, 191, 219, 224, 225, 231, 255, 261, 274, 285, 322, 323, 334, 366, 387, 392, 439, 468, 470, 473 (Ayrıca bk. Antalya)
Tekirdağ 176
Tekman 417, 460
Telli İbrahim 381
Temurtaş 339
Tepesi Tüylü 355
Tercan 303
Tırhala Kazası 122
Tire 138, 161, 186, 239
Tiryalet 418
Tokat 23, 61, 78, 110, 112, 127, 153, 158, 171, 172, 214, 215, 323, 339, 362, 368, 372, 373, 391, 401, 444, 464, 478
Tokat Hatuniye İmareti 157
Topal Hasan 444
Topuzubüyük 440
Tortum 220, 468
Tosya 150, 153, 277, 368, 459, 478
Trablus (Şam Trablusu) 236, 361
Trabzon 52, 55, 89, 128, 171, 229, 292, 401, 402, 468
Tuna 67
Tunceli 343
Turgut 227, 368
Turgut Reis 136
Turguteli 322, 332
Turhal 251
Turşucu medresesi 182
Tuzla 96
Türkiye'de Karayazıcı ve Biraderi Deli Hasan İsyanı 26
Türkmenân-ı Halep Sancağı 319
Tveritinova, A.S. 26, 408

Uğraş köyü 131
Ulaklı köyü 323
Ulu Haymana 479, 480
Uluborlu 160
Uludağ 181

Urfa 22, 68, 134, 301, 324, 353, 355, 359, 360, 362, 363, 373, 374, 409, 418, 464 (Ayrıca bk. Ruha)
Urgancıoğlu Mehmed 385
Urla 252
Uveyl Tuğca 213
Uzeyr 121, 231
Uzeyr Sancağı 112, 230
Uzunoğlu 282
Uzunpınar 275
Uşak 222, 235, 236, 254, 263, 301, 370, 439

Ürgüd köyü 396
Ürgüp 221
Üsküdar 79, 91, 94, 97, 98, 123, 158, 177, 178, 199, 200, 246, 273, 358, 359, 368, 424, 428
Üsküp 118, 168, 169, 170
Üveys Paşa (Manisalı) 239
Üveys Paşazade 379

Van 229, 266
Varat 437
Vardar 67
Varna 81, 421
Varsak aşireti 341
Vefa Bey 134, 135
Vekayi-i Tarihiyye 28
Veli Şah 112
Venedik 34, 71
Vezirköprü 419
Vidin 217
Viranşehir 370
Vize 130

Yabanâbâd (Kızılcahamam) 165, 326, 393, 394, 477
Yahyalı 219
Yakub Çavuş 123
Yalakâbâd (Yalova) 200
Yalova 68, 125, 178, 198
Yalvaç 188, 190, 192
Yanbolu 130, 169, 468
Yanık Hasan 121
Yardım 440
Yavuz Ali Paşa 406, 416
Yaylacık köyü 216
Yelkenci Kasım 127
Yemen 94
Yenice 163
Yeniil 129, 298
Yenişehir 80, 138, 142, 200, 491
Yeregiren 382
Yeşilırmak 31, 112, 127, 241, 244, 383, 391
Yeşilova ilçesi 385
Yıldırım Bayezid Camii 203
Yıldırım Medresesi 149
Yıldızlı İbrahim 355, 373, 391, 405, 438, 449
Yozgat (Bozok) 111, 112, 314 (Ayrıca bk. Bozok)
Yörük Kara Süleyman 167
Yukarıyakasıcak 491
Yularkastı 373, 385, 395, 405, 439, 449, 464
Yunanistan 51
Yusuf (Erzincan Sancakbeyi) 232
Yusuf Ağa (Sağ Gureba Ağası) 403
Yusuf Paşa (Tiryalet Beylerbeyi) 403
Yürük Kazası 325

Zağra 130, 468
Zağra-i Atik 468
Zağra-i Cedid 468
Zamantı 443
Zamantı Kalesi 441
Zaruşad 417, 460
Zeyl-i Şakayık 28
Zile 339
Zübdetü't-Tevarih 28
Zülfikar 439, 441
Zülfikar Çavuş 394, 395
Zülfikar Paşa 441, 442, 452
Zülkadriye 482

Cumhuriyet dönemi tarihçiliğimizin bir klasiği. Osmanlı tarihinin en parlak dönemi sayılan 16. yüzyılın ortalarında başlayıp 17. yüzyılın ilk çeyreğine kadar süren birbirine eklemlenmiş toplumsal karışıklıklar, devlet otoritesine güçlü başkaldırılar dizisinin nedenleri, özellikleri, sonuçları ilk kez bu çalışmada bütün kapsamıyla ortaya konmuştur.

Osmanlı Devleti'nin temel coğrafi ve toplumsal dayanağı olan Anadolu'da ortaya çıkan bu olaylar dizisi sosyal ve iktisadi düzeni altüst etmiş, izleri günümüze kadar gelen "*büyük kaçgun*" gibi bir olguyu yaratmış, devlet açısından da vergi gelirlerinin azalması, asâyişin bozulması, kentlere göçün artmasının yarattığı çok boyutlu sorunlar gibi sonuçlar doğurmuştur.

Osmanlı tarihinin klasik bölümlenmesindeki "duraklama dönemi"ne girişin ana nedeni sayılabilecek "Celâlî İsyanları" bu kitapla Türk tarih literatüründeki yerini almıştır.

Kapak resmi: I. Süleyman'ın (Kanuni) tuğrasından ayrıntı.

ISBN 978-975-08-1653-6
30 TL
9 789750 816536

KİTAP